

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HAYATIN ANATOMİSİ

Canlılar Bilimi Felsefesi
Evrım ve Ötesi

Ş. Teoman Durah

DERGÂH

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

HAYATIN ANATOMİSİ
CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİ
EVİRİM VE ÖTESİ
Şaban Teoman Duralı

DERGÂH YAYINLARI 789

Felsefe Dizisi 56

Sertifika No 14420

ISBN 978-975-995-905-0

1. Baskı Haziran 2018

Dizi Editörü

Asım O. Erverdi

Kitap Editörü

Ayşe Yılmaz

Dizi Kapak Tasarımı

Işıl Döneray

Kapak Uygulama

Ercan Patlak

Sayfa Düzeni

Ayten Balaç

Baskı

Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.

B.O.S.B. Mermerciler Sanayi Sitesi

10. Cad. No: 15

Beylikdüzü/İstanbul

Tel: (212) 422 79 29

Matbaa Sertifika No 20699

Dergâh Yayınları

Klodfarer Cad. No:3/20 34112 Sultanahmet/İstanbul

Tel: (212) 518 95 79 80 Faks: (212) 518 95 81

www.dergah.com.tr/bilgi@dergahyayinlari.com

Hayatın Anatomisi Canlılar Bilimi Felsefesi, Evrim ve Ötesi'nin yayın hakları

Dergâh Yayınları'na aittir.

HAYATIN ANATOMİSİ

CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİ

EVİRİM VE ÖTESİ

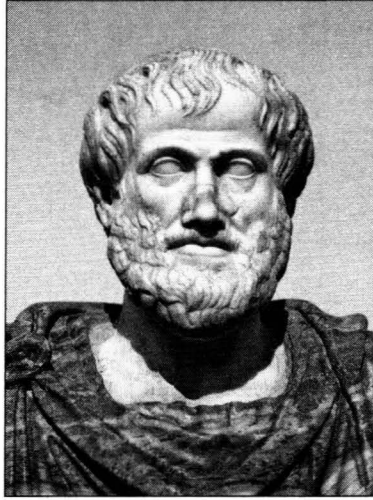
Şaban Teoman Duralı

TEOMAN DURALI

1947'de Kozlu'da (Zonguldak) doğdu. İlkokulu Ankara, orta ve lise eğitimini TED Ankara Koleji'nde tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe ve Biyoloji öğrenimi gördü. Aynı üniversitede 1975'te asistan, 1977'de Felsefe doktoru, 1982'de doçent, 1988'de profesör oldu. Duralı, muhtelif dillerde yayınlanmış pek çok makale ve kitabın müellifidir.

Bazı telif eserleri: *Çağdaş Küresel Medeniyet* (2000), *Felsefe-Bilim Nedir?* (2006), *Sorun Nedir?* (2006), *Akıl Anatomisi Salt Akıl Eleştirisinin Teşrihi* (2010), *Felsefe-Bilimin Doğuşu* (2011), *Omurgasızlaştırılmış Türklük* (2012), *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe Sözlüğü* (2013).

Bütün felsefe-bilimin olduğu kadar canlılar biliminin de kurucusu
Stageiralı *Aristoteles* (M.Ö. 384-322)

Bu alıřma,
hocam (Profesör Dr.) Sayın Metin *Bara*’nın
aziz hatırasına ithâf olunmuştur.

TEŞEKKÜR

“Hayatın Anatomisi”nin altından zor kalkılır tashih işini olağanüstü emek harcayarak üstün bir maharetle başarmış başta Sayın Ayşe *Yılmaz* ile Aslı *Erverdi* ve sayfa düzenini gerçekleştiren Ayten *Balaç* hanımefendilere teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

- 17 Sözbaşı
- 25 Kısaltmalar
- 27 İmlâyla İlgili Bazı Mülâhazalar
- 29 GİRİŞ: METAFİZİK 'CAN' İLE FİZİK 'CANLI' AÇMAZINDA CANLILAR BİLİMİ
- 39 -A KISMI- YAŞAMANIN TEŞRİHİ
- 41 BİRİNCİ KİTAP: DOĞAÖTESİ ÖĞRETİDEN DOĞA BİLİMİNE: CANLI SORUNU
- 43 BİRİNCİ BÖLÜM: CANLI SORUNUNUN ARKAPLANI
- 43 A- CANLI – CANLI-OLMAYAN KARŞITLIĞININ KÖKENLERİ
- 45 B- CANLININ BİLİMSEL ÇERÇEVEDE İŞLENİR OLUŞU
- 45 Canlının *Aristotelesce* Ele Alınışı
- 48 C- YARATILMIŞ VARLIK OLARAK CANLI
- 48 I - Genel Çizgileriyle Ortaçağ Düşüncesi
- 50 II- Canlının *Farabi* Tarafından Ele Alınışı
- 51 III- Canlının, *Farabi*-Sonrası Ortaçağ Düşünürlerince Ele Alınışı
- 53 Ç- MEKANİK VARLIK OLARAK CANLI
- 53 I- *Descartes*'ta Keskinleşen Varlık Dünyasının İkiliği: *Res Cogitans* – *Res Extensa*
- 56 II- Mekanikci Bir Sisteme Doğru
- 58 D- GELİŞİP DÖNÜŞEN VARLIK OLARAK CANLI
- 64 E- MEKANİKÇİLİK – TELEOLOJİ DİALEKTİĞİ
- 64 I- Sorunun Genel Çizgileri
- 66 II- Mekanikcilik – Teleoloji Dialektiğinin *Kant* Tarafından Belirlenişi
- 73 İKİNCİ BÖLÜM: ÇAĞIMIZDA CANLI SORUNUYLA İLGİLİ SPEKULATİF GÖRÜŞLER
- 73 A- CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ – METAFİZİK – SPEKULASYON
- 73 I- Canlılar Bilimi ile Spekulasyon
- 73 a) Çağımız doğa bilimlerini güden temel sorular
- 73 b) Çağımızda 'canlı'yı araştırma tutumları

- 76 II- Metafizik ile Spekulasyon
78 B- SPEKULATİF GÖRÜŞLERİN CANLILAR BİLİMİNE KATKILARI
80 C- METABİYOLOJİ
80 I- Metabiyoloji Alanı
81 II- Mekanikcilik
83 III- Canlılıkçılık
84 a) Gâyecilik
85 b) Evrimcilik
91 Ç- PARABİYOLOJİ
91 I- Çağımız Parabiyoloji Akımlarının Başlıca Kaynakları
93 II- Canlılar Bilimi ile Dünyagörüşü
93 a) Canlılar biliminde dünyagörüşünün yeri
93 b) Dünyagörüşünün genel konumu
94 c) Dünyagörüşü - din bağlantısı
95 **ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: CANLI İLE CANLI-OLMAYAN İKİLİĞİNİ AŞMAK
İDDİASINDAKİ ÇAĞIMIZ CANLILAR BİLİMİNDEN KESİTLER**
95 A- GENELLİKLE DOĞA FELSEFESİNDEN ÖZELLİKLE CANLIYI VE ONUN
PARÇALARINI İNCELEYEN BİR DOĞA BİLİMİ OLARAK CANLILAR BİLİMİNE
GEÇİŞ
95 I- Kendi Bilimsel İhtiyâçlarını Karşılatabilecek Dili Edinme Çabasındaki
Canlılar Bilimi
96 II- Canlının Bilimsel Tarifine Doğru
97 III- Denel Biyolojiden Teorik Biyolojiye
97 a) Denel canlılar bilimi
97 b) Teorik canlılar bilimi
98 IV- Canlılık Felsefesinden Canlılar Bilimine Kalan Ana Sorun:
Mekanikcilik - Gâye Öğretisi Çatışkısı
98 a) Sorun'un *Kant* tarafından ele alınışına yeniden bir bakış
99 b) Sorun'un *Bergson* tarafından ele alınışı
101 c) Mekanikcilik - gâye öğretisi çatışkısı sorununun *Bergson*vârî çözümü
102 ç) Bu çözümde göze batan belirgin pürüzler
104 B- CANLILARIN BİLİMİ OLARAK BİYOLOJİ
104 I- Bilim Olarak Canlılar Bilimini Kuran Başlıca Unsurlar
104 a) Akılyürütme
105 b) Deney
105 c) Varsayım
105 ç) Teori
105 d) Sistem
105 e) İlke
106 f) Önerme
107 g) Doğa bilimi olarak canlılar biliminin kurucu unsurlarının dörd ana dayanağı
108 II- Bilim Olarak Canlılar Biliminin/Biyolojinin Anlamca Sınırlanışı
112 C- CANLILAR BİLİMİNİN BAŞLICA KOLLARI
112 I- Morfoloji
112 a) Dış morfoloji
113 b) İç morfoloji: Anatomi
113 c) Sınıflama

- 116 II- Fizyoloji
 117 III- Genetik
 120 IV- Embriyoloji
 121 V- Çevrebilim
 121 a) Çevrebilimin genel konumu
 122 b) Canlının yaşaması ile ölümünde 'çevre'nin yeri
 122 c) Çevreye karşı canlının bireyliliği
 123 ç) Kımıldanma çeşitleri uyarınca ortam - çevre - dünya
 124 VI- Evrim Bilimi
 124 a) Değişme ile ortama uyma
 126 b) Doğal ayıklanma
 127 c) Evrimin süregiden sorunları
 131 Ç- BİLİMSEL ÇERÇEVEDE CANLILARLA İLGİLİ SORUNLAR
 131 I- Canlılar Bilimi/Biyoloji Teorilerine Genel Bakış
 132 a) Büyüme teorisi
 132 b) Gelişme teorisi
 134 c) Hücre teorisi
 134 ç) Moleküler teori
 135 d) Kuşatıcı bir birleştirimci/sentezci teoriye doğru
 136 II- Molekül Seviyesinde Beliren Yeni Bir İkilem: Rastlantı - Zorunluluk
 136 a) Rastlantı
 137 b) Zorunluluk
- 139 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: CANLILAR FELSEFESİNİN GÜNDEMDE DÜŞMEYEN BAŞ SORUNU: "RES COGITANS" - "RES EXTENSA"**
 139 A- ANA HATLARIYLA SORUN'UN BUGÜNKÜ DURUMU
 141 B- "RES COGITANS" - "RES EXTENSA" İKİLİĞİ SORUNU ÇÖZÜLEBİLİRMİ?
- 159 İKİNCİ KİTAP: CANLI SORUNUNUN BİLİMSEL İRDELENİŞİ: CANLILAR BİLİMİ**
- 161 BİRİNCİ BÖLÜM: CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ SORUNU**
 161 I- Sorun'un Boyutları
 163 II- Oluş Sorunu
 165 III- Evrende Yeryüzü - Yeryüzünde Canlı
 173 IV- Görünürlük/*Phénomène* Olarak Canlı ile Canlıların Evrimi
 173 a) Canlı - canlı-olmayan zıtlığı
 175 b) Yerbilim zamanları aracılığıyla evrim evrelerinin tesbiti ile tarihlendirilmeleri
 177 c) Çağımız birleştirimci/sentezci evrim teorisi
 179 V- Sorun'un Boyutlarına Yeniden Toplu Bakış ve Değerlendiriş
- 181 İKİNCİ BÖLÜM: CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ FELSEFESİ**
 181 I- Canlılar Bilimi Felsefesinin Konuca Sınırları, Tarifi, Anadalları
 184 II- Teorik Araştırma Alanı Olarak Canlılar Bilimi Felsefesinin İncelediği Başlıca Sorunlar
 189 III- Canlılar Bilimi Felsefesinde Ele Alınan Başlıca Sorunların Tarihi Seyrine Kısa Bakış
 193 IV- Ahlâk Görüşü Olarak Canlılar Bilimi Felsefesi

- 197 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: CANLILAR BİLİMİNİN/BİYOLOJİNİN BİLİM TEORİSİ**
- 198 I- Canlının Fenomenolojisi**
- 198 a) İki yönlü bilim teorisi**
- 200 b) Canlılar bilim sisteminin kapsamı**
- 202 c) Canlılar bilim faaliyetlerinin fenomenolojisi**
- 203 ç) Fenomenoloji düzlemleri**
- 204 II- Canlının Sorunsalı/Problematığı**
- 205 a) Termodinamik mürâaat mercii**
- 207 b) Mikrofizik mürâaat mercii**
- 210 c) Kibernetik mürâaat mercii**
- 212 III- Evrimin Sorunsalı/Problematığı**
- 227 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: “RASTLANTI İLE ZORUNLULUK” AÇISINDAN CANLILAR BİLİMİ**
- 228 I- Tabîlik ile Sunîlik**
- 229 II- Gâyeli Varolanlar**
- 234 III- Cancılık ile Canlılık**
- 234 a) Cancılık**
- 236 b) Canlılık**
- 239 IV- İlim ile Bilim**
- 239 a) İlim**
- 241 b) Bilim**
- 246 c) Galileo-Newton bilim anlayışından yeni birine**
- 248 V- Tümcülük ile İndirgemecilik**
- 249 VI- Canlılar Biliminden Kaynaklanan Yeni Bir Felsefe-Bilime Doğru**
- 253 ÜÇÜNCÜ KİTAP: CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİNİN BAŞ SORUNU: EVRİM**
- 255 BİRİNCİ BÖLÜM: CHARLES DARWIN VE YÜZYILIMIZA DAMGASINI VURAN ÇAĞDAŞ EVRİM DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU**
- 255 I- Evrim Düşüncesine Doğru**
- 258 II- Charles Darwin'in Evrimle İlgili -Özellikle (B) Defterinde Dile Getirdiği Önceki Düşüncelerini Özetler- Taslak**
- 269 İKİNCİ BÖLÜM: TEKÂMÜL İLE EVRİM**
- 277 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLÂM FELSEFE-BİLİMİNDE EVRİM**
- 278 a) Ebû Osman Amr ibn Bahr el-Kenânî el-Basrî el-Câhîz**
- 279 b) İhvân el-Safâ**
- 280 c) Uzlukoğlu Ebû Nâsır Farabî**
- 280 ç) Ebû Ali Ahmed ibn Muhammed ibn Yakup İbn Miskeveyh**
- 285 d) Ebû Ali el-Hasan İbn el-Heysem**
- 285 e) Râgıb el-İsfahânî**
- 286 f) Ebû Yahya Zekerîya ibn Muhammed el-Kazvîni**
- 287 g) Ebû Zeyd Abdurrahmân bin Muhammed İbn Haldûn el-Hadramî**
- 287 ğ) Abbâs Mahmûd el-Akkad**
- 288 h) Kınalızâde Ali Efendi**
- 288 ı) Abdülkadir Mîrzâ Bîdel**
- 288 i) Hazinî**
- 288 j) Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi**

- 292 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: EVRİMİN ÇAĞIMIZ CANLILAR BİLİMİNDEKİ YERİ
- 292 I- Çağımız Evrim Nazariyesinin Mimarbaşısı Charles *Darwin*'in Savı
- 305 II- Çağımız Evrim Nazariyesinin İki Mimarından Alfred Russel *Wallace*'in Görüşü
- 307 BEŞİNCİ BÖLÜM: ÇAĞDAŞLIĞIN BELİRLENİMİ: EVRİM
- 311 ALTINCI BÖLÜM: EVRİM İLE GENETİKten GENETİKÜSTÜne
- 315 -B KISMI- HAYATA DAİR
- 317 BİRİNCİ BÖLÜM: CANLILAR BİLİMİNİN BELİRLEYİCİLİĞİ ÇAĞIMIZIN BAŞAĞRISI: EVRİM MENŞELİ İRKİ KAVIMCİLİK
- 322 İKİNCİ BÖLÜM: EVRİM ESÂSLI YENİ İDEOLOJİ: MİLLÎ TOPLUMCULUK
- 350 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: HULASA: ÖZÖĞRETİSİ
- 357 SÖZSONU
- 357 I- Çağdaş İnsan: Maddî-Mekanik-Bionik Beşer
- 361 II- Uzvi/Organik İnsanı Tiptan Bionik Beşerî Tıbbı
- 362 III- Anılardaki Uzvi/Organik İnsanı Tıp
- 369 IV- Beşer - İnsan İliği
- 377 V- İnsanın Eşsiz Hikâyesi
- 380 VI- Âlemin Kahramanı İnsan
- 387 -C KISMI- EKLER
- 389 BİRİNCİ BÖLÜM: HAYAT FELSEFESİ
- 389 A- KÜLTÜR
- 391 B- ZİHNİYET
- 398 İKİNCİ BÖLÜM: DÜNYAMIZDAN İNSAN MANZARALARI
- 398 EK 1: *Aristoteles* ve Eserlerine Dair
- 400 EK 2: Esrârengiz Varlık, İnsan
- 403 EK 3: Evrim ile Tarih
- 404 EK 4: Bakteriler
- 405 EK 5: İki-Dünya-Varlığı, Dehr
- 407 EK 6: Unsur - Öğe
- 408 EK 7: Doğadan
- 408 EK 8: Hatip
- 410 EK 9: Biçimlilik
- 411 EK 10: Helâl - Haram Irklar Meselesi
- 412 EK 11: Soyağacı Cüzdanı (*Ahnenpaß*)
- 412 EK 12: Canlılar Biliminin Millî Toplumcu Almanca İstilahdağı
- 413 EK 13: Kavmî-Millî Özellik
- 423 EK 14: İki Müstesnâ Tarihî Şahsiyetin Birbirini Takdir Etmesi
- 423 EK 15: Kuzeyli Kafatas Biçimi ile Yüz Hatları
- 424 EK 16: Kadın ile Şeref
- 425 EK 17: Çirkin İnsan - Aşağılık Irkın Görüntüsü
- 425 EK 18: Irk - Kavim - Millet Çeşitlemeleri
- 425 I- Meşruluk ile Ahlâk Üzerinden Giriş
- 426 II- Kavme İlişkin Mülâhazalara Devam

- 427 III- *Waffen-SS* Albayının Hikâyesi
 430 EK 19
 430 I- Dünya Hâkimiyeti Ülküsü
 436 II- “Seçilmiş Kavimim” Zehâbı
 446 EK 20
 446 I- Kavmî Dayanışma
 450 II- Zekâ ile Kurnazlığın Evlâdı Kibir: “Talmud Öğrenmek İsteyen Papaz”
 452 EK 21
 453 EK 22
 453 I- Utanan Varlık: İnsan
 458 II- Utanmaz, Gaddar Varlık: İnsan... El Salvador Savaşta
 459 EK 23: Tarih Felsefesinin Işığında Martin *Heidegger*’in Rektörlük Nutku:
 “Bu Millet Kendi Kaderini Tayin Etmektedir”
 474 EK 24: Zihniyet Denen Bilmece
 474 I- Stalingrad
 479 II- Ötenin Seslenişi: Vîcdân
 487 III- Namlunun Ucunda Ölüm – Kalım
 490 IV- Kadın – Erkek Yanyanalığı
 494 V- Merak
 501 EK 25: Radanitler
 502 **ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: AÇIKLAMALAR, AÇIMLAMALAR ŞEKİLLER İLE ÇİZİMLER**
—BİLİMİN NESNESİ ve EVRİMİN SEMERESİ—
 502 I. Çizim: Biyoloji Felsefesinin Dalları
 503 II. Çizim: Varlıkların Sıradüzeni ile Buna Tekâbü'l Eden Açıklama Tarzları
 504 III. Çizim: Biyoloji Bilimleri Öbeğinin Kabataslak Sıralanışı
 505 IV. Çizim: Geolojinin Zamanları ile Evrimin Evreleri
 510 V. Çizim: DNAsidin RNAside Çevrilmesi
 511 VI. Çizim: RNAsidin Proteine Çevrilmesi
 512 VII. Çizim: Hücre ve Organcıkları
 513 VIII. Çizim: Canlıların Proterozoon Devresi ile Erken Kambriyum
 Dönemindeki Evrimi
 514 IX. Çizim: Canlıların Proterozoon Devresi
 515 X. Tablo: Evrenin ve Onun Bağrındaki Canlıların Varsayıli Oluşumunun Şemalı
 İfâdesi —Büyük İnfilâk/Bing bang Varsayımı Uyarınca Evrenin Oluşumu—
 516 XI. Tablo: Fosil Kayıtlarında Beşerin Ataları: Beşerliliğin Türeyişi ve Geçmişi;
 Cins yahut Tür Türeyişinin ve Ortadan Kalkışının Tarihi; Ortalama Kafatası ve
 Diğer Özellikler
 523 KAYNAKLAR
 541 DİZİNLER
 541 KİŞİLER
 563 ADLAR İLE İSTİLAHLAR DİZİNİ VE TÜRKÇE – İNGLİZCE SÖZ DAĞARI

SÖZBAŞI

1- Birinci baskısı 1983te, ikincisiyse 1987de yapılmış “*Canlılar Sorununa Giriş*”in, basım tarihi 1992 olan “*Biyoloji Felsefesi*”yle izdivâcının ürünü “*Canlılar Bilimi/ Biyoloji Felsefesi*”dir. Aslında, anılan kitaplardan ikinci, birincinin devamı ve tamamlayıcısı konumundadır. Bu itibârla ikisini tek kitap hâlinde yayımlamanın, eğildiğimiz sorun dağarını derlitoplu, dolayısıyla daha anlaşılır kılacağı umulur.

Çalışmamız, esâsta iki kitaptan oluşmaktadır. Bunlardan birincinin *Canlılar Bilimi* felsefesine genel giriş olması amaçlanmaktadır. Burada canlı denilen olaylarla ilgili araştırmaların tarihi, aşağı yukarı M.Ö. Dördüncü yüzyıldan 1970lere değin ana hatlarıyla izlenmektedir. “*Canlı Sorunu*” başlığından da anlaşılacağı üzere, birinci kitap, felsefe ağırlıklı bir çalışma olması hasebiyle, uygulamaya yönelik konulardan ziyâde, uygulamaları belirleyip biçimleyen hem tarihî hem de sistematik¹ çerçevede incelenmesi gerekli teoriler ile bunlara ilişkin sorunları kapsamaktadır.

Öte yandan, birinci kitapta incelenen sorunların, çevresinde döndükleri odak, canlı – canlı-olmayan diye esâslı bir ayrılık varını, yokmu sorusudur. Bu da sonuçta, ‘yer kaplayan varlık – düşünen varlık’ ikiliğini gündeme getirmek-

1 Aslında tarihî ile sistematik bakış açıları, bir felsefe çalışmasının birbirlerinden ayrılmaz yapıtaşlarıdır.

tedir. Şu hâlde araştırılmak istenen esâs konu, bir felsefe sorusu olan, teknik deyimle, “*res extensa – res cogitans*” karşıtlığının günümüz canlılar bilimi açısından taşıyabileceği anlamdır.

2- “*Canlılar Bilimi/Biyoloji Felsefesi*”nin, mezkûr iki kitabımıza sık getirilmiş eleştiri, öne sürülen savların, yapılmış alıntılar bolluğunda boğuldukları doğrultusundadır. Aslında, bir felsefe-bilim çalışmasıçin iki çeşit tehlike söz konusudur:

- (a) Alıntılara boğularak aktarıcılıktan yahut belli bir konuya ilişkin bir bilgiler derlemesi olmaktan ileri gidememek.
- (b) Pek az alıntı yaparak yahut, olabilirse, hiç yapmaksızın, özgünlük iddiasını gütmek; buna karşılık, öne sürülen savları sağlam, güvenilir gerekçelerle temellendirmek kaygısını ihmâl etmek sûretiyle bilimsellikten tâviz vermek.

Sözü edilen iki tuzaktan birine düşmek kaçınılmaz kaderse, ehvenişer kabul edebileceğimiz birinciyi tercih ediyoruz. Zirâ felsefe-bilimde araştırma yapan kimse, ileri sürdüğü her savın hesabını olabildiğince açıkca verebilmeli. İleri sürülen savın hesabını vermekse, dile getirilen düşüncenin dayandığı denel gerekçe ile tarihî arkaplanı göstermek demektir. Bu yolla öne sürülmüş görüşün, düşüncenin, başka düşünür–araştırmacılarca denetlenebilirliği sağlanmış olur. Denel gerekceyi teorik tavırlı filosof-bilimadamı deneyi ya kendi yaparak –bu pek az rastlanan bir olaydır– ya da yapanlardan elde eder. Tarihî arkaplansa, incelenen konu hakkında geçmişte ortaya koyulmuş ve zamanla metinleşmiş görüşler ile düşünceler bütünüdür. Düşünür–araştırmacı, bunlara süreklile başvurur, atıfta bulunur. Görüldüğü gibi, denel gerekçe göstermek ve tarihî arkaplanı dikkate almak kaygısıyla hareket eden bir felsefe-bilim çalışmasında özgünlük iddiası aranmamalıdır. Böyle bir çalışma, ‘bambaşka türden olacağım’, ‘görülmedik, işitilmedik yepyeni şeylerden bahsedeceğim’, ‘tamamıyla özgün olacağım’ endişesi tarafından güdülmaz de ondan. Kendinden kalkılan, geçmişte keşfedilip ifâdesini metinlerde bulmuş gerçekliklerin ve denel gerekçelerin ışığında yeni bir, iki ‘mütevâzı’ sonuca varılabilirse, felsefe-bilim âlemine belli bir katkıda bulunulmuş olur.

3- İlkelerini ilk defâ belirleyen *Aristoteles*’ten Yirminci yüzyıl başlarına değin felsefe-bilim araştırmasının benimsenegelen esâsı bilme, öğrenme iştîyâkıdır. Felsefe-bilim aslında öğrenme, öğrenileni derinlemesine düşünme (Fr *réflexion*) yoluyla işleyerek sonuçta bilgiler sistemi sunma çabasıdır. Yine başka sözlerle belirtirsek: Felsefe-bilim, kendine vucut vermiş bilgeliklerin/hikmetlerin,

öncelikle, dayandıkları bölükpörçük tefekkür (Fr *méditation*) denemelerinden daha fazla bir şeydir. O, teemmüllü (Fr *réflexif*) bilgi edinmeye, yanî marifete dayanan bir sistemli bilgi oluşturma işidir. Felsefe-bilim araştırması, bilme ile öğrenmeden özge hiçbir ihtiyâcı karşılamaz. Daha açık bir anlatışla: Onu ne gündelik ihtiyâç, ne uygulamaya-dönük kaygı; özellikle ne de felsefe-bilimdışı sahalardan ikbâl beklemek için basamak gibi kullanmak dürtüsü gütmeli. Felsefe-bilim araştırması, yeni, yepyeni, özgün bilginin değil, doğru bilginin peşindedir. Mihnetli çalışmaların, meşakkatli araştırmaların sonucunda elde edilen doğru bilgi, yepyeni, özgün olma özelliğini taşıyabileceği gibi; daha önce başkalarının vucuda getirilmiş bir bilginin de tamamıyla yahut kısmen yeniden doğrulayıcısı olabilir. Bu ikinci, birinciye oranla tarihte eşine çok daha sık rastlanmış bir vakadır. İşte bundan dolayı, felsefe-bilimde *yepyeni* doğru bilgilerden söz etmek bayağı zordur. Yeni bilgiler, genellikle, önceden meydana getirilenlerin, tâze tesbit edilmiş vakıalar ışığında kâh doğrulanmasından, kâh genişletilip derinleştirilmesinden ibârettir. Çok eski devirlerden beri kalıtımla ilgili olarak halkın bilgi dağarına sinmiş bölükpörçük malûmâtlardan çağımız genetiğine uzanan gelişme çizgisi, söylediğimize örnektir. Bunun dışında, önceleri doğru kabul edilmiş olanların, yeni gözlemler ile akılyürütme denemeleri sonucunda yanlışlanıp yepyeni bilgilerin ortaya koyulmasından felsefe-bilim tarihindeki çığır açıcı atılımlar doğmuştur –kalbin, duygu ile düşünme etkinliklerini boşandıran merkez olmayıp yalnızca kan basmakla görevli uzuv olduğunun, William Harvey tarafından ortaya koyulması gibi.

4- Bütün bu uzun açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, felsefe-bilim, denel (Fr *expérimental*) ile fikrî (Fr *idéel*) gerekcelerle temellendirilmiş sağlam vargıların, sıkı mantık düzeni içinde yer aldıkları bir çalışmadır. Bu bakımdan felsefe-bilim çalışması, öncelikle gerekcelendirilmeyi beklemeyen mecâzlı anlatımların, belli bir güzellik anlayışı, duyusu uyarınca, serpiştirildikleri edebiyat denemesinden çok farklıdır. Söz konusu fark, nice vurgulansa azdır. Zirâ öncelikle amacı, bilgi derlemek, sonra da sunmak olan sıkı bir mantık kuruluşuna sâhip felsefe-bilim araştırmacılığı ülkemizde, esâs gâyesi, belli bir sanat hazzını tattırmak sûretiyle bir görüşü iletmek olan, ayrıca da belirli biçimsel mantık düzenini gereksemeyen edebiyat denemeciliğiyle pek sık karıştırılmaktadır. Bunun da herhâlde bellibaşlı sebeplerinden biri, aşağı yukarı beş yüz yıllık aradan sonra bir gelenek biçiminde felsefe-bilim bizde yeniden gündeme sokulurken, hemen her işde olduğu üzere, bunda da örneği yanlış yerden seçmiş olmamızdır.

Ondokuzuncu yüzyıl Fransız düşüncesini tayîn etmiş olan edebiyat denemeciliği, ne uzmanca irdelemeci dar –ve sığ– İngiliz-Amerikan deneysel bilimsellik; ne de ‘vazifeshinâs’ bir tavırla derine inen –giderek de kafa karıştıran– Alman metafizik sistemci özelliğini paylaşmaktadır. Özellikle 1900lerin başından itibaren düşünce hayatımız, daha ziyâde toplum sorunlarıyla uğraşmağı huy edinmiş, ifâdesini de edebiyat denemeciliğinde bulmuş işte bu Ondokuzuncu yüzyıl Fransız düşünce çizgisi ile kendi zihniyetimizin dağınık birkaç kalıntısının, derecesi ile ölçüsü iyice ayarlanmamış, harmanıdır.

5- Belli bir sorunla ilgili olarak derlenmiş denel araştırma verilerinin, bir bağlam içinde biçimsel bir dille işlenip anlamlandırılmalarıyla meydana getirilen teorileri kendine konu alan, felsefe çalışmasıdır. Daha açık bir anlatışla: Sınırları belirlenmiş, çerçevesi iyice çizilmiş bir felsefe çalışması, belli bir bilimin² teorilerinden hareket eder. Bahsi geçen bilimde söz konusu edilen teoriler arasında kurulan hem ayrıntılı hem de kuşatıcı olan teorilerin teorisi yahut teorilerüstü teori, felsefenin işidir. Bu bakımdan ‘bilim’e ‘fizik’ dersek –çünkü, dar anlamda fizik, örnek bilimdir–, sözün gerçek anlamıyla bilimsel uğraşmayı aşmasından ötürü, felsefenin de, bir metafizik, demekki ‘bilimötesi araştırma’ alanı olması doğaldır. Ancak, metafizik derken, çok belirli içlemi bulunan bir ıstılahtan söz ettiğimiz de dikkatten irak tutulmamalı. Felsefenin odağı, beyni olarak kabul ettiğimiz bu metafiziği, temelsiz, dayanıksız, kanıtlanamaz, tutarsız söylemeler (Fr *discours*) hevengi şeklinde görülegelmiş metafizikten de sıkı sıkıya ayırmak şarttır. İkincisi *spekulativ metafizik* olarak adlandırılabilir. Bu sebeple yukarıda bildirilen gerekçelerin ışığında birinciye *spekulativ-olmayan metafizik* diyoruz. Şu hâlde felsefenin, bilimden edindiği *hammaddeleri* işlediği *imâlathâne*, spekulativ-olmayan metafiziktir. Felsefenin can damarı, daha açıkcası, gerçeklik tabanı, doğrudan doğruya bilimin teorik, dolaylı olaraksa, denel kesimleridir. Vakıa malzemesini bilimden alan felsefe, bilime iş görmesiçin zorunlu olan yöntem ile varsayım çerçevesini sunar. Anlaşılaçağı üzre, bilimsiz felsefe, temelden yoksun kalıp inandırıcı olamamasına karşılık, felsefesiz iş görme çabasındaki bilimin çatısı yoktur. Bunlar, görüldüğü gibi, birbirinden bağımsız birer araştırma sahası olmayıp bilgi edinme ve sistemli bilgiler binâsı kurma uğraşısının esâs kabul edildiği bir bütünlüğün birbirini tamamlayan iki kesimidir. Bundan dolayı da bunların birbirlerinden bağımsızca anılmaları yanlışır.

2 Bilimden kastımız doğa bilimidir.

6- Bütün bu bildirilenlerden de anlaşılacağı üzere, felsefe ile bilim, *felsefe-bilimin* birbirinden ayıramaz kurucu unsurlarıdır.

Felsefe-bilim, istilâh olarak çok yeni –özümüze ait– olmakla birlikte, düşünme ile araştırma tutumu bakımından eskidir. Biz, bu anlayış çizgisini *Aristoteles*’ten başlayarak, *Teofrastos*, *Galenos*, *Farabî*, *İbn Sînâ*, *Bîrûnî*, *İbn Miskeveyh*, *İbn Rüşd*, *İbn Haldûn*, *Roger Bacon*, *Nicolas Copernicus*, *Johannes Kepler*, *René Descartes*, *Gottfried Wilhelm von Leibniz*, *Isaac Newton*, *Francis Bacon*, *John Locke*, *David Hume*, *Immanuel Kant*, *Karl Marx*, *Charles Darwin* üzerinden günümüzün, *Albert Einstein* ile *Werner Heisenberg* gibi, filosof-bilimadamları ile düşünür–araştırmacılarına dek izleyebiliyoruz. Benimsediğimiz, dolayısıyla da çalışmamıza temel aldığımız, sözünü ettiğimiz çizgidir. Elbette bunun dışında da adına felsefe denilmiş düşünme–araştırma tutumları var. Ancak, bilimle iç içe bulunmayan, nüvelerini spekulativ-olmayan metafiziğin oluşturmadığı, böylelikle de kendilerine ‘felsefesi’ dediğimiz, öteki felsefi anlayışların, uzun bir baygınlık devresinden sonra ayılmağa yüz tutan düşünce hayatımıza ne katabilirler? Bu soru, enine boyuna tartılıp tartışılmalıdır.

Burada belirli bir bilimin teorik dokusundan kalkıp gerektilse başka bilimlerin teorileriyle de ilişki kurarak sonuçta bir problem sistematüğini oluşturmağa yöneldüğini bildirdiğimiz felsefe-bilimin spekulativ-olmayan metafizik nüvesi çerçevesinde bir sistem çalışmasına girişmiş bulunuyoruz. Üstünde durduğumuz konu, canlılar biliminin/biyolojinin temel kavramı ve aynı zamanda ana sorunu olan ‘canlı’dır. ‘Canlı sorunu’ yoluyla bir bilimsel düşünme–araştırma tavrı olan canlılar biliminin tarihi ile sistematüğini, demekki mantığı ile teorik işleyişlerini irdelemeği diliyoruz. Bu çözümlemelerden/*analyselerden* hareketle, özellikle insanda *a priori* bilme temelleri varını, varsa, nelerdir sorusuna kuşatıcı, ama temellendirilebilir karşılıklar arıyoruz. Bu sûretle de akla, eleştiriye, deneye dayalı, demekki pozitîv dediğimiz bilimi esâs almış spekulativ-olmayan metafizik çalışmaya ilişkin örnek de sunmak istiyoruz.

7- Çalışmamızın konu ile sorun içeriği hakkında ezcümle söyleyeceklerimiz bunlar. Gelelim, kullandığımız dil ile usluba ilişkin gerekcelere:

Bir felsefe-bilim çalışmasının, elden geldiğince, açık seçik uslubu olmalı. Ne var ki, bir konu teorikleştiği oranda vakıa tabanından uzaklaşır; dolayısıyla, karmaşıklılaşıp işlenmesi de zorlaşır. Artık birinci dereceden teorik değil de, düpedüz teorilerüstü teorik olma niteliğini taşıyan çalışmamız, hemen hemen bütün benzerleri gibi, merâmını rahatca anlatamama sıkıntısını çekmektedir.

Ama iş bu kadarla bitse, yine de talihli sayılabilirdik. Oysa başka büyük dillerde kaleme alınmış yazıların tanımadıkları güçlüklerle Türkçe yazılmış olanlar mücâdele etmek zorundadırlar. Zirâ Türkçe, nedenleri, niçinleri, nasılları henüz heyecanlı münâkaşaların konusu olmaktan çıkamamış bir hercümerç döneminden geçmektedir. Bunun ceremesiniyse, adı anılan dili kullanan herkes az yahut çok çekmektedir. Ancak, şüphesiz, en fazla çekenler de, kavram dağarı olağanüstü yüklü felsefe-bilim alanlarında çalışanlardır.

Burada, ele aldığımız konuları yakından tanıyanların, hiç olmazsa, pek yadırgamayacakları bir usulpla, ıstılah/terimdağarı ve kelime hazinesiyle iş görmeğe çaba harcadık. Kelime ve ıstılah seçerken, bugün Türkiyedeki gözde saplantılardan uzak durabilmişsek, ne mutlu bize. Önünde sonunda Türkçenin, mevzî bir dil olmadığı; tam tersine, Büyük Okyanustan Atlas Okyanusuna, Kuzey Buz Denizinden Hint Okyanusuna dek yolculuk etmiş, bu uçsuz bucaksız alanda boy atmuş neredeyse bütün kadîm medeniyetlerin meydana getirmiş oldukları değerlerin çoğunu hazmetmiş, bugün de Balkanlardan Kuzey doğu Sibiryaya ovalarına dek geniş bir sahaya yayılmış cihanşumûl bir dil olduğuna inanıyoruz. Bu sebeple hangi menşeden gelirse gelsin, Türkçeye mâlolmuş bütün dil değerlerini velinimet sayıyoruz. Yalnız, Türkçenin alışlagelmiş haznesinde hazır bulamadığımız; yahut bulup da bildirilmek isteneni gerektiğince ifâde edemediği kanâatına vardığımız; veya artık iyiden iyiye anlaşılamaz hâle gelmiş söz, ıstılah, deyim, deyiş, tamlama, işâret ile kısaltma türünden dil değerlerinin yeni meydana getirilmiş ve makul kabul ettiğimiz örneklerine; bunun da sorunu çözmediği durumlardaysa, Türkçe dilbilgisinin kurallarına ve yerleşik dil zevkimize sıkı sıkıya bağlı kalmak şartıyla türetmelere başvurmaktan geri durmadık.

8- Belli bir varsayımı hem kendinin, hem de meslekdaşlarının denetlemesi ile eleştirmesine götürmek isteyen bilimadamlarının deney düzenlemesi ve belirli bir tasavvurunu kendinin ve resimden anlayanların takdirine sunmak amacıyla *esquisse* çizen ressam gibi, felsefe araştırmalarında da ilkin taslak hâlinde çalışmaların kaleme alınıp konuyla uğraşanların tartışmasına açmanın yerinde olduğu kanâatındayız. Ancak bu yapıldıktan sonra, alınmış eleştirilerin ışığında yeniden elden geçirilmiş söz konusu çalışmalar kitaplaştırılmalıdır. Tıpkı deneylerinden hareketle teori kuran bilimadamı yahut *esquisseler*den yararlanarak *tableausunu* vucuda getiren ressam gibi, felsefe yapan da deneme mahiyetindeki çalışmalarından bir külliyyâtı ortaya çıkarabilir. Doğru ve yerinde addettiğimiz bahse konu yöntemle yazdığınız bu kitabın, *Kant*'ın deyişiyle, felsefenin mimârîsine

uygun düştüğü düşüncesindeyiz. Felsefe, özerk araştırma alanlarının *fédération*u gibi görülebilir. Öyleyse çalışmamızın herhangi bir kitabını yahut bölümünü tek başına ilginizin odağı kılabilirsiniz. Onu kavrayabilmekiçin ille öbür kitabı yahut bölümleri incelemiş olmak gerekmez. Üç kitaptan yahut bölümlerden her biri, taşıdığı düşünceleri ve işlenişiyle başlıbaşına bir birimdir. Dile getirdiği savların, öne sürmeler ile iddiaların birbirlerine bağlanmaları bakımından bir özerk yapıdır. Yine her kitabın yahut bölümün temel savını/savlarını taşıyan bir ana gövdesi ile bahsedilen savı yahut savları temellendirmeğe, desteklemeğe ve tamamlamağa yönelik ilâve ve yardımcı bilgileri barındıran dipnotlar ile kimi bölümlerin sonunda “EKLER” kesimi var. Şu durumda üç kitap ve bölümler, konuca ve sorun bağlamınca bir başlarına bütünlük oluşturmakla birlikte, birbirlerinden kopuk değildirler. Birbirlerine mantık zincirinin halkalarınca bağlanarak bir ana sorun tarafından yönlendirilip sonuçta onu çok farklı açılardan açıklamaları amaçlanmaktadır. Bu sorun da, ‘canlı’nın ne olduğu ve onu inceleme çabasındaki bilimler topluluğu olan biyolojinin denel ile teorik durumudur.

9- (a) İkinci kitap, Birinciye oranla daha özgül ve tıkızdır. Canlı sorununun geçmişteki salt metafizik anlam katları irdelenerek göz önüne serilmeyip –bu, nasıl olsa, Birincide yapıldığına göre– dirimin, doğa bilimi ciddiyeti ve uslubuyla inceleme görevini üstlenmiş canlılar biliminin felsefesi, çözümlemeli biçimde açılanmaktadır.

(b) İlk iki kitaptan önemli ölçüde kopuk olan Üçüncüdür. Bunda konularını, ‘bununiçin’ diye tercüme edebileceğimiz *ad hoc* titizliği ile özgüllüğünde (Fr *spécificité*) ele alıp işleyen, sorunlarını alandışı unsur ile kaynaklara olabildiğince başvurmaksızın çözme çabasındaki alışılmış bilim tavrından sapan –canlılar biliminin başağrısı– evrim, sâdece bütün köşe bucaklarıyla dikkatin odağı kılınmakla kalınmayıp Yirminci yüzyılda ondan neşet etmiş spekulativ ile ideolojik çıgırlar, sıyâsî tutumlar ve bunların yol açtıkları türlü insanî, toplumsal ile kültürel dramalar, sunulan yaşanmış örnekler yoluyla sık sık aslî konudan sapma bahâsına, deşilip açılanmağa çalışılmıştır. Sahasını özgülce irdeleme alışkanlığındaki canlılar bilimi felsefecisini, bir ölçüde, hayâl kırıklığına uğratabilecekken, mezkûr kitap, tarih, insan, toplum ve kültür araştırmacılarının ilgisine mazhar olması beklenir.

10- Çok yuvarlayarak söylersek: Bir fikrî (Fr *idée*) mülâhazanın deneylenip teorileştirildiği kesim, bilim; sisteme kavuşturulduğu merciyse, feseferdir. Nihâyet, başta gelen kaygısı bilgiyle (Fr *cognition*) ilgili olan bir fikrî mülâhazanın, deney

düzleminden bir kavramlar örgüsü görünümündeki sistem seviyesine dek bir bütün olarak ele alınıp işlenmesi felsefe-bilim çerçevesindedir. Bilim kesimindeki değerlerin ezici çoğunluğu kısa sürede yerlerini yenilerine bırakırken, kalıcı değerleri felsefe, daha doğrusu metafizik yöresinde buluyoruz. Bu bakımdan bir felsefe-bilim sisteminin, bulundurduğu bilimin, sorunları çözme yahut çözmeye yönelik öneri sunma yetisi kadar, öyleki belki bundan daha önemlisi, barındırdığı metafizik mercinin bu çözümleri yahut çözüm önerilerini mantıkca bağdaştırma ve buradan hareketle yeni sorular üretme gücüyle değerlendirilmesi gerektiği de vurgulanmalıdır. Başka bir anlatımla: Bilim kesimleri zamanla köhneleşip gündemden düşerken, tarihte çığır açmış felsefe-bilim sistemleri, metafizik güçleriyle yaşayıp insanlığa önemli ölçüde yol yordam göstermeğe devam etmişlerdir.

İşte burada insan dimâğının en mütekâmil, en kuşatıcı eseri olan *felsefe-bilim* sistemliliğinin vucuda getirilişi, onun belirli vasıflarına ilişkin örnek oluştura-bilecek, bundan da öte, beşer-insan bütünlüğünün canlılar dünyasıyla irtibatını açıklayacak ve canlılığı aşkın –dirimötesi– kültür âlemine geçişin zeminini tesviye edecek en yetkili merci *canlılar bilimi felsefesini* ve onun ele aldığı ana sorunları ile konularını irdeleyip açıklamak istiyoruz.

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri/Amerikalı
Alm	Alman/ca
Ar	Arap/ca
D	Danimarkalı/Danca
F	Fars/ca
Fel	Felemenk/ce
Fr	Fransız/ca
H	Hint/ce, Hindu —S: Sanskritce
Isp	İspanyol/ca
İ	İtalyan/ca
İng İngiliz/ce	
İsv	İsveç/ce
L	Latince —KL: Klasik Latince; OrL: Ortaçağ Latincesi; YenL: Yeni Latince
Leh	Leh/ce
N	Norveç/ce
P	Portekiz/ce
R	Rus/ca
Rom	Romen/ce

T	Türk/ce —ET: Eski Türkce (Göktürkce, Uygurca v.b.); OsmT veya KT: Osmanlı Türkcesi yahut Klasik Türkce; YT: Yeni Türkce
Yah	Yahudî —İbr: İbranca/İbran/î; Isr: Israil/î
Y Yunan/ca	—R: Rumca (Yeni Yunanca)
A.g.e.	Adı geçen eser
B.g.y.	Bahsi geçen yer
Bkz:	Bakınız
Çoğ:	Çoğul
H	Hicrî
Krz:	Karşılaştırınız
M	Miladî
s.	Sayfa
syflr.	Sayfalar
Tek:	Tekil
v.ö.	ve ötekisi, ve öbürü

İMLÂYLA İLGİLİ BAZI MÜLÂHAZALAR

- a) Doğrudan doğruya yapılan alıntılara ‘bkz’ işâreti koyulmaz.
- b) Bkz: —etkilenmekle birlikte, doğrudan doğruya alıntılایp çift tırnaklı çentik içinde göstermeden yararlanılan görüş veya düşünce.
- c) Krz: —ayrıntılarına katılmamakla birlikte, zikretmeğe değer bulduğumuz görüş yahut düşünce.
- ç) Bitişik yazılırsa birleşik kelime olağandışı uzun olacağından, bir ıstılahı/terimi dile getirmek üzere, biraraya getirilmiş birbirini tamamlayan iki ismin arasına ‘kısa çizgi’ koyulur: ‘Felsefe-bilim’ gibi.
- d) Terimleşmiş iki isim, bir ‘üstterim’i ifâde edebilsin diye aralarına ‘orta uzunlukta çizgi’ çekilerek bitişik yazılır: ‘Maddecilik–mekanikcilik’ gibi.
- e) Bir terimi yahut ‘üstterim’i dile getirmemekle birlikte, ortak konuya işâret eden iki yahut daha fazla terim/ıstılah, aralarında ‘uzunca çizgi’ bulundularak ayrı yazılır: ‘Ürettiren – üreten – üretim ilişkisi’ gibi.
- f) Zıtlığı tebârüz ettirmek maksadıyla da, terimler, aralarına ‘uzunca çizgi’ çekilerek ayrı yazılırlar: ‘Üretim – tüketim ilişkileri’ gibi.
- g) Bir cümlede dile getirilen esâs anlamı daha aydınlık kılmak amacıyla onun ortasına yahut sonuna ilâştirilen ek açıklamalar ‘çok uzun çizgi’yle belirtilir: ‘Yeniçağın başlarından —1500lerin ilk yarısından— itibâren’ gibi.
- ğ) Türkçede kullandığımız bir sözün yahut deyim, çalışmamızda başvurduğumuz ecnebî dillerdeki karşılığını ayraç, (...), işâretiyle gösteriyoruz.

- h) Ayraç (...) içindeki kere [...] şeklindedir.
- ı) Önerilen –yalnızca Türkcede değil, gerektiğce İngilizcede bile– ıstılahlar/terimler, sunulan tarifler ile belirlemelerin çoğı, ilk kez bu çalışmada ortaya koyulmaktadır. Bundan dolayı bunların karşılıkları alelumûm sözlüklerde boşuna aranmamalıdır.
- i) Önerilen, mecâzlı anlamıyla kullanılan yahut vurgulanmak istenen ıstılahlar ile deyişler, tek çentikli tırnaklar arasında ‘...’ gösterilmektedirler.
- j) Alıntılar, çift çentikli tırnaklar “...”; alıntılarda yapılmış atıflarsa tek çentikli tırnaklar “‘...’ ” arasında yer alırlar.
- k) Önemli ıstılahlar ile deyişler, *eğri* (İng *italics*), çok önemliler ve tarihte kutsal kabul edilmiş olanlarsa, **koyu** (İng *bold*) yazılmaktadır.
- l) Sesliyle başlayan takı olabilecek kelimeler, sesliyle biten bir önceki kelimenin gövdesine ulanırlar; örnek: ‘Bu ise’ → ‘Buysa’. Bununla birlikte ‘o ise’, ‘hâlbuki’ anlamına gelen ‘oysa’yla karıştırılabileceğinden, ‘o ise’ tarzında yazılmağa devam olunur.
- m) Terimlerde uyguladığınız ayrı ayrı sözleri bitıştirmek kuralını, Osmanlı Türkcesinde geçen terimleşmiş tamlamalara dahî teşmîl ediyoruz: ‘Sath-ı mâil’ değil, ‘sathımâil’, ‘teşkilât-ı esâsiye’ değil, ‘teşkilâtiesâsiye’.

GİRİŞ

METAFİZİK 'CAN' İLE FİZİK 'CANLI' AÇMAZINDA CANLILAR BİLİMİ

“Metafizikten korkma, günümüz felsefesinin hastalığıdır.”¹

Albert Einstein

Genelde felsefe-bilim çerçevesinde yer almasından, özellikle de canlılar biliminin felsefesini inceleyip açıklamak maksadını güttüğümüzden, burada öncelikle yapacağımız iş, ilkin felsefeyi, ardından ortağı bilimi, inceleyip açıklamaktır.

Her meşğûliyetin, uğraşı sahasının oluşma, bir ortaya çıkış sebebi vardır. Sebeplerin altındaysa, ihtiyâçlar bulunur. İhtiyâçların kimi zorunlu, kimisi de değil. Yakın geçmişe değin odunculuk, avcılık, baytarlık, ebelik; günümüzdeyse, hâlâ öğretmenlik, aşıcılık, kaptanlık, hekimlik, hastabakıcılık, hemşirelik, dişcilik, mühendislik, mimârlık, çiftcilik, kollukculuk/polislik hayatî ihtiyâçları karşılar meslek yahut meşğûle sahaslarından birkaçıdır. Zorunlu ihtiyâçların karşılanmasından sonra insan, kendine yeni meşğûliyetler yaratma luzumunu duyar. İhtiyâçdışı yahut ~ötesi meşğûliyetlere eğlence diyoruz. Hayata hazırlanma faslından çocuğa eğlence, yanî oyun ihtiyâçtır. Yetişkinin zorunlu ihtiyâç faslına girmeyen uğraşlarıysa heves (İng *hobby*) şeklinde adlandırılır.

1 “Angst vor der Metaphysik ... ist eine Krankheit des gegenwärtigen Philosophie”.

Sağkalmak için insan, zorunlu araçlara fıtrattan mâlik değil. Bunları ona iki aslî âleti yaptırır: Beyni ile elleri. Fizyolojik bağlamda beyni, metafizik olandaysa dimâğ, hayatî ihtiyâçlarını karşılamak amacıyla imâl edilecek araçları tasarlar; gerçekleştirense ellerdir. Yaşama imkânlarını kendine temin eden insanın bunu başardığı ortam kültürdür. Şu durumda kültür, insanın sağkalmak amacıyla içine doğduğu doğa çevresine koşut inşâ ettiği yeni bir ortam olmalıdır. İmdi, gerek dış şartların zorlaması gerekse iç fizyolojik işleyişlerin yetersiz kalması insanı, zorunlu doğal ihtiyâçlar karşılandıktan sonra, kültürü inşâyâ icbâr etmişlerdir. Kültür ortamı ve onun çerçevesinde yapılıp edilen her şey, ortaya koyulan bilumûm ürün sunîdir. Şu hâlde insanın hazır bulduğu ve bulunduğu doğada varolanlar tabîi, buna karşılık, inşâ ettiği kültür ortamına giren ne varsa, sunîdir. Sonuçta doğa ile kültür, tabîi ile sunî birbirlerinin zıttı olup her biri öbürünün aleyhine genişleme istidâdını gösterir. Meselâ tabiatca yağ ile kıl yahut tüyden yoksun insan, soğuğa ve rutubete karşı korunmak maksadıyla doğadan –hayvan postu ile bitki ve onun liflerini– temin ettiği hammaddeyi, malzemeyi işine yarar biçime sokarak ona meydan okuyup onun hudutlarını ihlâl etmiş, mıntıkasına girmiştir.

Hayatî önem taşımayan işlerin becerilmesi, mamullerin tedricen ortaya konulması kimi kültürleri ötekilerin önüne geçirmiştir. Zorunlu doğal ihtiyâçlara doğrudan cevap teşkil etmeyen yapılanmalar ile ürünlere fuzulî, Frenkcesiyle *luxe* denir. Fuzulîlikleri artan miktar ile hızda üreten kültürlerle mensûp bireyler, doğadan, tabîi şartlardan gitgide uzaklaşmışlardır. Bu çeşit kültürleri geliştiren toplumların bireyleri birarada tutan etken, doğal olmaktan, yanî kan bağı olmaktan çıkıp yerini sunî olana, ülkülere bırakmıştır. Sınırlı toprak parçasını hükmü altında bulunduran, ülküler yoluyla da bağlanmış bireylerin oluşturduğu en karmaşık ve yetkin toplum teşkilâtlanmasına devlet denmiştir. Devlet şeklinde teşkilâtlanmış, hukuk, sıyâset ile iktisat kurumlarıyla donanmış toplumların kültürleri hînihâcette medeniyeti husûle getirmişlerdir. Sonuçta şunu söyleyebiliriz: Nerede insan varsa, orada bir kültürle, toplum ve dille karşılaşacağımıza kanî olmalıyız. O hâlde kültürün cihanşumûl; buna karşılık medeniyetin kısıtlıca yayıldığını söyleyebiliriz. Tarihte sâdece kimi kültürler medeniyet seviyesinde görülür. Bugün durum, eskidenkine benzememektedir. Dünya çapında tek bir medeniyet gündemdedir. Bu, nasıl bir medeniyettir? Felsefileşmiş bir medeniyettir. Yöntemi olan dialektik süreç durdurulmuş, akışı kesilmiş felsefe sistemi demek olan ideolojiye dayanır. Hâlbuki evvelce gelmiş geçmiş tek mil kültürler ile medeniyetler dinden –fetişistlik, totemcilik, kamlık/şamanlık, çoktanrılı, tektanrılı, ... – doğup da onun bağrında serpilmişlerdir.

Canlılar arasında insan yaşaması bir istisnâdır. Öteki cümle canlılarla dirimsel (İng *biotic*) yaşamayı paylaşır. Ama onunki dirimsel yaşamadan ibâret değil. Dirim esâslı toplum-kültür yaşamasıdır ki, bunu farklı bir sözle dile getirmektediriz: Hayat. Kişinin varoluşunu kendi elleriyle inşâ süreci, hayattır. Bahsettiğimiz sürecin başlangıç ile bitiş dönemleri var. Başlangıca doğum, bitişeyle ölüm; aradaki sürenin tamamı ömürdür. Bir ömrü neyle doldururuz? Bilgiyle. Peki, şu durumda bilgi nedir? Evveleminde başta bahis açtığımız zorunlu ihtiyâçların giderilmesini sağlayan araçların tayîn, seçim, imâl, kullanma yetisi ile hünerini hâiz olduğum fikridir. Temel bilgi, doğayla iç içe ve yoğrulmuş yaşayıp da el emeği, göz nuruyla geçinen insanın malıdır. Dış etkilere bir ölçüde kapalı toplumun kire pasa bulanmamış alıntılarıyla suladığı lokmayla karnını doyuran kişisi dürüst, mert ve saftır. Yaşama mücadelesi ve temel geçim derdi yüzünden alavereyi düşünüp taşınacak vakti ve fırsatı olmaz. Bunalmaz. *Bunalmanın* asıl sebebi, *emeksizlik*ti; kişinin *üretmemesi* yahut ürettiğine uzak kalmasıdır. İnsan, kendini ürettiğinde bulur. Onunla kimliğini inşâ eder. Üretmeyen yahut ürününe ırak kalan, özüne yabancılaşır. Hâlis emekcilik, toprağı işleme sanatı rençberlik ile zanaatkârlığa mündemiçtir. Ayrıca fikir işçiliğidir de. Dinî metinlere bir fasıl göz attığınızda, göreceğiniz ana motiv rençberlik ile zanaatkârlıktır.

Kültür doğadan uzaklaştığı oranda bilgi, zorunlu ihtiyâçlara cevap getirme yetisi ile sanatı olmaktan çıkıp füzuliyâtla ilgili olmağa koyulur. Filvakî, füzuliyât dediğimiz olay, çıplak yaşamının gerektirdiklerini aşan ihtiyâçlardır. Nitekim füzulî, 'fazla'dan; o da 'artmak', 'fazlaşmak' demek olan *fazaladan* gelir. *Fazala-*dan türemiş bir başka isim de 'fazîlet'tir. Demekki bu, zorunlu dirimsel ihtiyâcın ötesindedir. Bundan böyle yalnızca insana, dirimötesi insanî yaşamaya mahsûs bir ihtiyâç. Niye? İnsan, gerek bireyce gerekse toplumca kendini ayarlayan, nizâm intizâma sokan işleyişlerden mahrumdur da ondan. O, ne bitkinin –genetik, metabolisma v.b.– iç işleyişine ne de hayvanın içgüdüsüne mâliktir. Şu durumda yaşamasını olabilir kılan düzenlemeleri kendisinin becermesi icâb etmektedir.

Bakteri, mantar, sünger, hücre, böcekler, kabuklular, eklembacaklılar ile bitkiler gibi canlılar tamamıyla iç işleyişlerine (Fr *mécanismes*) bağımlıdır. Evrim sıralanışının en üst basamaklarında yer alan hayvanlarsa, tabîr câizse, *çeyrek özerktirler*. İnsana gelince; o, *özerk*² yahut hürdür. İmdi hür olan insanın tercihte bulunma kâbiliyetini kullanma hüneri ahlâktır. Doğru yolda (sırâtı-müstakîm)

2 Özerk: 'Erk'ini, 'güc'ünü —metafizik bir deyim olan— 'öz'ünde bulan varlık.

yürümeye karar verense, fazîletlidir. Kararı bana verdiren ne evrim–kalıtım işleyişlerim ne de dışındaki fizik-kimya etkenlerdir. Bütün bunlardan *fazla* bir şey. Etkisini alıp duyduğumuz, ama ettiricisini bizzât gösteremediklerimizi manevî etkenler yahut âmiller şeklinde deyimlendiriyoruz. Zaman ile mekânda duyumlanarak ölçülüp biçilebilen maddî etkenler kadar manevî olanları da tanıyıp anlamlandırmanın verisi bilgidir. Zaman – mekânda duyumlanarak ölçülüp biçilebilen boyutlu maddî olaylar gerçeklik dünyasındandırlar. Bunları ele alıp inceleyen deneysel, teorik ile sistematik araştırma alanlarına bilim denir. Olağan yaşamının akışında tecrübeye, bilimdeyse deneye sığmayan ve neden – etki bağıntısı çerçevesinde açıklanamayan olaylar, gerçeküstü yahut gerçeklikötesidirler. Gerçeklikötesi seviyeden gerçekliğe bakış –temâşa– felsefenin merkez mercii metafiziğin görev sahasına girer. Gerçekliğin nasıl işlediğini ifade etmekle yükümlü bilim dilini, onu dokuyan kavramları da oluşturup örgütleyen ve deney sonuçlarından hareketle teorileri, bilhassa sistemleri kuran, metafiziktir. Gerçeküstü matematik destekli gerçekliğin bilimi fizik ile, onun gerçeklikötesi belirleyicisi ile değerlendircisi metafizik, birbirlerini tamamlayan araştırma ve çalışma sahalarıdır. Bundan da öte; tarihi boyunca felsefe-bilimin iki ana cephesi, metafizik ile fizik kaynaşp birleşme, bütünleşme eğilimini göstermişlerdir. Bilim, kazısını bağrında derinleştirdiği oranda gerçekliğin duyulur çeperini aşayazmıştır. Nitekim İngiliz gökbilimcisi Simon D. M. *White*, fizikte en derin hakikati aramağı teşvik eder nitelikte bir temel teorinin, ötekileri alt ederek su yüzüne çıkmakta olduğunu haberini vermektedir. Bahsedilen, yüksek enerjiyle ilgilidir. Bunun, ‘tümün teorisi’ hâline gelmesi beklenmektedir.³

Filhakika günümüzde fiziğin, gerek atomaltı tâneçikler dünyasında gerekse fezâ–evren alanlarında önümüze getirip koyduğu konular, sorunlar ile kullandığı ıstılahlar ile deyimler, klasik metafiziğinkileri aratmaz olmuştur. Elbet unutulmaması gereken husus, ikisinin ortak devindiricisinin akıl; yönlendirenin de, doğru düşünme kurallarının tesbit olunup düzenlendiği mantıktır. Bunun fizikteki vec-hesi matematikken, metafizikteki klasik biçimsel dil–varlık mantığıdır. Ancak, onun bir üçüncü cephesi daha var ki, o da, kendini dilde gösteren dilbilgisidir.

Metafizik ile fiziğin, akıl–mantık yanında bir başka ortak paydaları, kaçınılmazcasına tecrübeden besleniyor olmalarıdır. Haddizâtında tecrübe, fizik ile metafiziğin hayat iksîridir. Fizik, tecrübeye hemzemindir. Metafizikse, fiziğin

3 Bkz: Simon *White*: “*Cuidado, astrónomos, con la energía oscura*”, 31. s.

üstündeki kattır. Metafiziğin âbıhayatı iki menbadan kaynaklanır: Doğrudan hayat tecrübesi –yaşama felsefesi, sahne sanatı ve roman türü edebiyat– ile bilimlerin dolaylı aktardığı tecrübe –ki, buna ‘deney’ diyoruz. Bunlardan birincisi yaşamının doğal akışında istesek de istemesek de görüp geçirdiklerimizin hâfızamızda bıraktıkları tortulardır. Ömrümüzün her ânında karşılaştıklarımızı anlamlandırıp değerlendirmekiçin dönüp başvurmak ve karşılaştıklarımızın benzerini –kıyas usulü– orada bulmak zorundayız. Bahis konusu etkinliğin sonunda ortaya çıkan yaşantı dediğimiz yaşama bilgileridir; yaşanılanlardan edinilen ‘yaşanılanın bilgisi’. Bunu üretme ile uygulama kudretineyse irâde denir. Gerek bilginin kendisi gerekse onu üretip uygulama isteği ile kudreti, yanî irâde, bir bütünlük hâlinde mütâleale olunduklarında bilimi oluşturlar.

İnsan, bilinc olayını, gözlemleyip sezebildiğimizce, kimi hayvan türleriyle paylaşmaktadır. Bahsi geçen türlerde kalıtımla ebeveynden yavruya aktarılan malûmât nuktalarında diğerlerine nisbetle azalma, demekki içgüdünün geçerakça olduğu alanın daralması söz konusudur. İçgüdünün çekildiği sahayı, öğrenme doldurur. Böylesi hayvanlar, yavruşuk döneminden ergin çağa erişinceye değin öğrenirler. Bir işin nasıl becerileceğini yaşamının akışında, davranışların çerçevesinde hayvan görerek, işiterek, koklayarak, tadarak ve temâsla öğrenir; öğrendiklerini beller. İnsanın tersine, akılyürütme yöntemiyle gidimli ve katlanarak, yanî teemmül yoluyla düşünemeyip de duymaktan/hissetmekten ibâret kaldığından, hayvanın bilgisi malûmâtın üstüne çıkamaz. Filvakî insanda da öğrenme görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma yoluyla olmasına olur da, asıl önemlisi, okuma yahut onun yerini tutacak bir başka dil etkinliği sâyesindedir. Dil yoluyla öğrenmenin ana etkeni kavramdır. Bu, yaşamaya ters ve yabancısıdır. Yaşama, her ne denli, bilim bağlanunda açıklanamaz ‘can’la, ‘nefs’le iç içeyse de, aynı zamanda madde – enerji etkileşim süreçlerinin dönüşüme uğranış biçimi ve türevidir de. Zâten çağımız canlılar bilimi, haddızâtında, irdelemelerine konu kıldığı, canlı varolanın fizik-kimya cephesidir. Ancak, nice kaçınırsa kaçınırsın, metafizik görünümlü olduğunu kabul etmek zorunda kaldığımız ‘can’ı da hepten görmezlikten gelemiz. Önünde sonunda bir varolanı canlı kılan ‘can’ı değilmi? İşte çağdaş canlılar biliminin üstesinden gelemediği muamma da burada yatmaktadır.

Yeniden kavram sorununa dönersek; onun dahî madde – enerji etkileşim süreçleriyle doğrudan bağlantılı olmadığını görürüz. O da, ‘can’ gibi, özge bir âlemdir. Dış dünyadan gelmediği gibi, onun beşer içimizdeki izdüşümü fizik–

kimya–fizyolojik–genetik faaliyetlerin âşikâr verisi de değil. Buna karşılık insan, dirim dışı tabiatı olduğuna inanılan, metafiziğin konusu dimâğ çıkışlı olmalı. İşte dimâğın parçası olduğunu düşündüğümüz akıl verisi kavramlar, insanın hem kendini hem de evreni açıklamasının baş etkenidir. Maddî–mekanik–fizik–kimya tümlüğü evren ile manevî–fıkî değer taşıyıcı kavramı nasıl bağdaştırılabildikleri meselesinin münâkaşasını, *Aristoteles*’ten *İbn Sînâ*, *Galilei* ile *Descartes* üzerinden *Kant*’a değin uzanan bir dizi metafizikçi ile fizikçiye bırakarak, evreni ve bu arada canlıların doğasını kavramlarla açıklamağa giriştiğimizi söylemekle yetinelim.

İmdi, fizikten, demekki bilimden çıkan iki yol var. Bunlardan biri, metafiziğe, demekki kavrama, ötekiye gözlem ile deneye –*füsise*, yanî doğaya– uzanır. Biri eksik kaldımı, yapılan yahut yapılmak istenen, bilim olmaz. Sonuçta bilimin deneyelliği, demekki fizik tarafı kavram yolundan değerlendirme, anlamlandırma bâbından metafiziğin uhdesindedir. Gerek cümle kuruluşu, gerek teori gerekse sistem, bilimin metafizik yakasını teşkil eder. Bunların her biri kavramlar arasında kurulan bağlantılardır. Kapsamca dardan geniş doğru evrilirler. En dar kapsamlı önerme –yanî felsefe–bilimin cümlesi–, en genişiyse sistemdir. Bundan daha geniş düşünce yapıları ile karşılaşmaz. O, bu hâliyle bilimin sınırlarını aşarak metafiziğin malı olur.

Yeniçağın örnek bilimi, *Galilei–Descartes–Gassendi–Newton* matematik ifâdeli fiziğidir: Klasik mekanik. Fransız filosof–bilimadamı *Pierre Gassendi* “*Exercitationes Paradoxicæ Adversus Aristoteleos: In quibus præcipua totius Peripateticæ doctrinæ fundamenta excutiuntur; Opiniones verò aut Novæ, aut ex vetustioribus Obsoletæ, stabiliuntur*” (“*Bütün Peripatoscu öğretisi ile dialektiğin temellerinin sarsıldığı, buna rağmen, yeni yahut eskilerden kalma mülahazaların pekiştirdiği Aristoculara Karşı Aykırı Yorumlar*” [Grenoble, 1624]) başlıklı eserinde İskolastikler başta olmak üzere, Aristocuların şahsında dogmacı spekulativ metafiziğe çatmaktayken, Yeniçağ felsefe–biliminin de temellerini atmaktaydı. Bu cümleden olmak üzere, sistemin, dil canbazlıklarına dayalı boş felsefî münâkaşalardan (*L philosophia disputatrix*) azat kılınması gerektiğini, bunu sağlamanın da, felsefe–bilimin başta gelen araçlarından kanıtlama (*L argumentatio*) çeşidinin değiştirilmesini icâb ettirdiğini bildirmiştir. Kullanılabilen dialektik mantık isbatı (*L probatio*), yerini, deneysel özellik taşıyan tanıtlamaya (*L demonstratio*) bırakmalı. Gerçekliğin sınanıp denetlenmesinden uzak dialektik mantık isbât tarzı, sonu gelmez münâkaşalar ile ağız dalaşlarına kapı açar da ondan. Buna karşılık, tanıtlama, konuyla âşinâ olanların gözleri önünde enine boyuna sergilenir. Burada esâs alınan, olayın görünen yüzüdür.

Tanıtlama bir kanıtlama çeşidi olduğuna göre, onu başlatan da şüphedir. Ama işlemin sonunda bildirdiği dünyanın fizik gerçekliğiyle uyuşmuyorsa, bu, artık şüpheden ârî olup tartışmanın luzumunu ortadan kaldırır.

Tam verimli olmasıçin tanıtılmanın, konuyla ilgili herkesi tatmin edecek kertede olayı seçikce gözler önüne sermesi yetmez. Deney verisinin, tekamlı matematik ifâdeler ve değerlerle dile getirilmesi tanıtılmanın kendisi kadar kaçınılmaz bir zorunluluktur. Matematik yoldan dile getirilmiş deney verisi ancak, açık seçiktir. *Gassendi*, “*Disquisitio Metaphysica: Seu Dubitationes et Instantiæ Adversus Renati Cartesii Metaphysicam et Responsa*” (“*René Descartes’ın Cevabı ve Metafiziğine Karşı Mukâbeleler ile Metafizik Açıklamalar yahut Şüpheler*” [Amsterdam, 1644]) başlığını taşıyan kitabında René *Descartes*’ın tanıtılmadan yoksun, gerçeklikten uzak ısbat usulüyle açıklık ile seçiklik (*L clarus et distinctus*) iddiasını temellendiremediğini öne sürmüştür. Nitekim bilimde araştırmaya konu kılınanın özüne inme ve erişme iddiası güdülemez. Zirâ felsefe-bilimin bilim kesimi öz araştırması değildir. Bu, metafiziğe mahsûstur. Bilim (fizik), görünürlüklerin; bilimötesi (metafizik), özlüklerin, demekki aklın ışığında, mantığın çerçevesinde araştırıldığı kesimlerdir.

Varolanın görünümüne çıkmış duyumlanır nitelikleri tanıtlanırlar. Sözgelisi “bal tatlı” yargısı, onun tadılmasından sonradır. Filvakî balın tatlılığını, genellikle, bir kere tecrübe etmek yeter. Çünkü o, çoğunlukla tatlıdır. İstisnâsı varını? Var. Kestane balı tatlı değildir. Şu durumda balın özden tatlı olmadığı anlaşılır. Zirâ ‘özden öyle olan’ın istisnâsı olmaz. Tanıtlama, duyulur somut varolanlarla ilgilidir. Oysa öz, zaman – mekân koordinatlarına yerleştirilemediğinden, duyumlanabilirliği ile somutluğundan bahsedilemez. Bundan dolayı bilimin bildirdikleri asla onun son sözü olamaz. Peki, tanıtlanabilirliği bulunmayan bilim ifâdeleri varmı? Teorik yahut matematik fizik dışında yok. İmdi teorik yahut matematik fizik, bilimi bilimötesine en fazla yaklaştıran düşünce ile araştırma alanıdır. Bu alanda başvuru birinci derecedeki araç,⁴ Danimarkalı fizik-kimyacı Hans Christian *Ørsted*’in deyişiyle ‘düşünce deneyi’dir. Bu deyişi daha sonra Alman filozof fizikçi Ernst *Mach* ile Albert *Einstein* kullanmışlardır:

- 4 Sokrates-öncesi Yunan düşüncesinde başlayıp *Eflâtun*’un ünlü mağara teşbihinden geçerek çağdaş döneme değin filozof-bilimadamları teorik düzlemde *düşünce deneyini* kullanagelmışlerdir. Ne var ki onu adlandırma şerefi Hans Christian *Ørsted*’e aittir. *Düşünce deneyi* dilbilgisinde gerçekdışı (*L irrealis*) yahut isteme (*L subjunctivus*) kipi denilen biçimde geçer —“derslerine *çalışaydın*, sınıfta kalmazdın” gibi.

Gedankenversuch. Öncelikle *Einstein*, kendisini özel görelilik teorisine götürecektir ışık huzmesi ile meşhur $E=mc^2$ formülünü vazettiren kütle – enerji denklemini ‘düşünce deneyi’ aracılığıyla tefekkür etmiştir.

Pierre *Gassendi*, metafiziğe kapı aralayabilecek ‘düşünce deneyi’ çeşidinden yöntemlere rağbet etmeyerek deneyi esâs kılmıştır. Bununla birlikte, duyumculuğa da (Fr *sensualisme*) kaymanmıştır. Duyular, sopa suya sokulduğunda kırık gözükmeleri ve aynı şekilde duyumlama işleyişi bozulmuş olanın, balı tatlı algılamaması gibi aldatıcı olabilirler. Şu durumda duyumladığınız gerçekliği nasıl değerlendireceğiz? Bu cümleden olmak üzere sopa gerçeklikte eğrimi, düzmüdür? Salt görünür, duyulur gerçekliğe kanmadan; onu keskinleştirilmiş duyular aracılığıyla algılamamanın yolu yordamı olmalı. Karşılaşıp duyumladığınız ve duyumlayarak algıladıklarınızın —izlenimlerin— yarattıkları gelip geçici niteliklerin peçelediği bir değişmez, sâbit özün varlığını öngörüyoruz. Bu değişmez, sâbit olan, varolanın metafizik varlık özü, demekki cevheridir. Olayı da onda yer alan oyuncularını da teker teker algılıyoruz. Algının ateşleyicisi, onu harekete geçirip işleten duyu verisi, tek olanı, cüzîyi iletir. Algıda duyumlamanın üstünde düşünme de yer aldığından, bu, aldığı duyuma oranla genişler. Cüzî olan, etrâfıyla birlikte zihne intikâl ettirir. Zihin de kendine aktarılanı değerlendirir anlar: Anlamagücü. Böylece bilgi oluşur. Şu durumda doğrudan açıkca yahut dolaylı biçimde imâ yollu gizlice cevhere uğranılmadan bilgi oluşturulamaz.

Bilginin oluşmasında tek ve somut olan cüzî, süreci barındıran etkidir. Öyle olmasına öyledir de cüzî tümeliyle bilinir. Cüzîden hareketle genelleme ve soyutlama sonucunda ulaşılan tümel, bilgidir. Tümel, karşınıza soyut değerler hâlinde varlık – kavram ikiliği olarak çıkar. Tümelleri karşınızda müstakilen bulamayıp cüzî yansılarını yahut temsilcileri aracılığıyla anarsınız. Sözgelisi, “beni tanıştırdığınız Ahmet beğ kimdir, necidir?” sorusuna verilebilecek cevaplarda onun kimliği tümelinde saklıdır. ‘Ahmed’in kendi cüzî olmasına karşılık onu tanıtan bilgi, tümelinde, dolayısıyla cevherinde saklıdır: “Ahmet, dostumdur, Türktür, mühendistir, ...” ve nihâyet “... insandır ...” “İnsan nedir?” “Akılyürürebilen, konuşan canlıdır.” “Canlı nedir?” “Falanca, filânca, fışmekânca özelikleri taşıyan varlıktır.” “Varlık nedir?” diye sorduğumuzda akan sular durur. O, soyutlama–tümelleme merdiveninin son basamağı olup onu açıklayacak kendinden öze bir etkeni bulamayız: “Üstünde konuşulabilir her şey” gibi. Tabî, bu, fâsit daire cinsinden mantıkca malûldur.

Cüzîyi nasıl tümel açıklıyorsa, onu da, yine, kendinden daha geniş kaplamalı tümel tarif eder. Cüzînin açıklanıp tanıtlanması tasvir, tümelin bilinir

kılınmasıysa tariftir. Filvakî, görünür nesneler dünyasından bağımsız, dış esin kaynağından yoksun, *Kant*'ın deyişiyle, *numenon*, demekki tamamıyla dimâğ verisi iki cins kavramlar kümesi bulunur. Bunlardan biri, ahlâk – sanat, öbürü de mantık–matematiktir. Haddızâtında dışımızdaki dünyayı, doğayı, oranın verisi izlenimlerle işbirliği hâlinde, ahlâk – sanat ile matik–matematik, yine *Kant*'ın ifâdesiyle, *Anschauung*gumuz, yanî *tasavvurgü*cümüz biçimleyip belirler. Nitekim Carl Friedrich Von Weizsäcker bahsi geçen belirlemeyi “... Doğanın matematik yasalarına inandığımız kadar, bunlar, tecrübelerimizin önşartıdır”⁵ önermesiyle ifâde etmiştir. Aslında iki biçimde cümle kuruyoruz. Ya mantık çerçevesinde ya da matematik tarzda. Mantık–matematik cümle yahut önermeler, ya olan ya da olabilir dünyaları bizlere bildirirler. Bilimde yaptığımız deneyle kurduğumuz cümle yahut önermeyi gerçeklikler dünyasına indirgeriz. Cümleyi kurduğumuz gibi, deneyi de yine bizler düzenliyoruz. Cümleyi oluşturan kavram yahut kavramlar, ilkin tarif olunur, ardından kendilerine denk düştüğü olaylar yahut varolanlar aracılığıyla tasvir edilirler. İşte sözünü ettiğimiz kavramlar yoluyla gerçekliğimizi, demekki insan gerçekliğini inşâ ediyoruz. İnsanın inşâ ettiği ile dünya gerçekliği örtüşüyormu, bilmiyoruz: *Kant*'ın *Ding an sich* sorununa bkz.

İnsan gerçekliğinin üç ana belirlenimi (Fr *détermination*) var: Canlı-olmayan/inorganik–fizik ile canlı-olan/organik ve kültürel. Birinci belirlenimi canlı-olmayan evrenle; ikincisiniyse canlı-olan yeryüzü doğasıyla paylaşır; üçüncüye gelince, bunu kimseyle paylaşmayıp ‘nevişahsına münhasır’dır (L *sui generis*). Kimseyle paylaşmadığı üçüncü belirlenim, birincinin, yanî maddî–canlı–olmayanın zıddı, manevî olarak kabul edilir. Bilim, manevî âleme sokulamadığından, insana mahsûs ruh–toplum–kültür dünyası da ona konu kılınamaz. Öteki canlılara gelince; evrim çerçevesinde mütâlea edilmeyip biyofizik, biyokimya, genetik, morfoloji ile fizyoloji sahalarına münhasır tutuldukca, kıyısından köşesinden de olsa, bilimsel yöntemle irdelenip mantık ve hattâ matematik türü biçimsel ifâdeyle tesbit olunarak açıklanabilirler. Ne var ki, canlının varlıkca (Fr *ontique*) esâsı evrimseldir. Bilim çerçevesine sığsın sığmasın, evrim sahneye çıkmadıkca öteki bütün biyolojik açıklama tarzları sığ ve yetersiz kalırlar. Çünkü canlı, evveleminde, birey olup sürece tâbîdir. Canlının gerek bireysel gelişim süreci – bireyoluşu – gerekse mensûbu olduğu tür –türoluş–, ne zaman, nereden ve nasıl

5 Carl Friedrich Von Weizsäcker: “Platonic Natural Science in the Course of History”, 13. s.

belirmiştir, sorusu cevaplanmadıkca, biyofizik, biyokimya, genetik, morfoloji ile fizyoloji tam olarak açılmayıp anlaşılmazlar. Bundan dolayı canlılar bilimi, iki cami arasında bînamaz konumundadır.

Canlının evrimselliği insanda tarihî varlık olarak tecellî etmiştir. Evrim tümüyle irâdedışı işlemesine karşılık, tarihin devindiricisi toplum dokularının tek tek ilmikleri demek olan bireyler irâde sâhibi varolanlardır. İrâde sâhibi varolan, hürdür. Oysa canlı hürlük dışı bir varolandır. Fakat canlı-olmayan gibi mekanik yasayla da açıklanamaz; çünkü organiklerdir. Nihâyet uzvîlik/organiklik, bilince, irâde ile hürlüğü, kısacası manevîliğe çıkan yolun kapısıdır. Bu yüzden de Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetinde, öncelikle de akılcı–deneyci–pozitivci çizgi izleyen Fransız–İngiliz yakasında zikrolunan üçlü, bilimden dışlanmıştı.

-A KISMI-
YAŞAMANIN TEŞRİHİ

BİRİNCİ KİTAP
DOĞAÖTESİ ÖĞRETİDEN DOĞA BİLİMİNE: CANLI SORUNU

BİRİNCİ BÖLÜM

CANLI SORUNUNUN ARKAPLANI

-A-

CANLI — CANLI-OLMAYAN KARŞITLIĞININ KÖKENLERİ

İnsan, tarihinin ilk safhalarından beri varlığını sürdürmek kaygısından kalkarak doğayla çok yönlü ilişkiler kurmuştur. Doğada yüz yüze geldiği varolanların, olayların kimini yararlı, kimisini de sakıncalı görmüş. Yarar ile sakınca ayırımını öncelikle türlü açılardan kendine benzer bulduğu varolanlar üzerinden ele aldığı düşünülebilir. Beslenmek için yemiş devşirirken, bunun yanısıra savunmak amacıyla avlanırken çevresini gözlemiş; ekip biçerken de, kendine yardımcı olacak hayvanları evcilleştirirken de birtakım ufak tefek denemelere girişmiştir. Böylece insan en eski çağlarda bile çağımız biyologunun pek çok görevini yüklenmiş, bunlar üstünde kafa yormuştur.

Hem tür, hem birey olarak insan, bir yığın varlık arasından kimi canlıları kendine daha yakın; bir bakıma da kendini onlarda bulmuştur. Gerçi kişi, çocukluk çağında kendisini, algıladığı bütün varolanlara yansıtır. Aslında eski metinlerden yahut başka belgelerden çıkarımlayabildiğimizce, insanlığın en eski dönemlerinde dahî durum böyle olmuş olmalı.

Nedir peki, insanın kendinde farkedip de ilk elde öteki tekmiil varolanlarda görür gibi olduğu bellibaşı özellikler? Doğmak, gelişip üremek, böyle yaparken birtakım hedeflere yönelmek ve nihâyet ölmek. İnsanın, kendisinde farketttiği söz konusu özellikleri, başka varolanlarda da görmesinin yahut görmeğe çalışmasının sebebine gelince, bu sorunun bir tek cevabı olmasa gerek.

Tarihte olduğuunca kişinin özgeçmişinde de –bu arada, gelenekler ile eğitimin etkisiyle– zamanla, az önce sıralanmış, ana özellikleri paylaşan varolanlar ve onlardan ayrılanlar arasında bellibelirsiz bir sınırın çekildiği gözden kaçmıyor. Bu ayırtetme işlemi, zihnin gelişmesinemi yoksa başka türden kaynaklarımı bağı, bu da büyük ölçüde bulanık kalmıştır.

Ancak, seçikce bilinen bir konu varsa, o da, öncelikle Akdeniz dolaylarında doğup gelişen Batı medeniyetlerinin, insan kafasını bir ikiliğe, bir *dualitasa* yatkın bulmasıdır: Canlı – cansız karşıtlığı.

-B-

CANLININ BİLİMSEL ÇERÇEVEDE İŞLENİR OLUŞU

CANLININ, *ARİSTOTELESCE* ELE ALINIŞI

İşte, Akdeniz⁶ dolaylarında boy atnuş Anadolu, Mesopotamya, Mısır medeniyetlerinin⁷ somut, soyut çeşitli verilerinden yararlanılarak Eskiçağ Ege medeniyetinde felsefe-bilim kurulmuş ve onun kurumlaşıp gelenekleşmesi sağlanmıştır.

Asıl konumuzu pek çok aşan, yine de temâs etmeden geçemeyeceğimiz önemli bir soru var burada: Bilim anlayışı, daha yalın bir söyleyişle, bilim nedir? Bu soruyu *Aristoteles*,⁸ şöyle cevaplandırmıştır:

- (1) “Bütün insanlar, tabiatları gereği bilmek isterler. Bunun da en önde gelen belirtisi, duyumlara tanıdıkları önem sırasıdır.”
- (2) “Hayvanlar, izlenimler ile anılara dayanarak yaşarlar. Oysa insan türü, yapabilirlik ile akla yaslanarak varlığını sürdürür.”
- (3) “Yapabilirliğiye, deney doğurur. Deneysizlik, gelişigüzelliğe yol açar.

6 Öncelikle Doğu Akdeniz kıyıları ile adaları söz konusudur.

7 Aydın Sayılı’ya göre, Mesopotamyalılar ile Mısırlılarınkinin tersine, Hint, Çin medeniyetleri ile günümüzdekiler arasında kesintisiz bağın varlığından bahsolunamaz. Bu sebeple çağımız medeniyeti, İlkçağ Akdeniz yöresinden kaynaklanmış olsa gerek —bkz: Aydın Sayılı: “Mısırlılarda ve Mesopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp”, 1. s.

8 Bkz: Ek 1.

Sözgelîşi, tek tek hastaların birer birer hastalıklarına teşhis koyan hekim, mesleğinde uzmanlaşır.”⁹

(4) “Deney, cüzlerle uğraşmaksa, yapabilirlik, tümellerin bilgisidir. Her iki bilgi, birbirini gerektirir...”¹⁰

(5) “Yapabilen, varolanların nedenini bilendir.”¹¹

(6) “Deney alanında çakılıp kalmış kimse, varolanların nedenlerini bilmezdir. Basit işçi, belli bir el uzluğu isteyen işle ömür tüketen kişidir. Usta, buna karşılık, belirli alanda yer alan cüzler arasındaki ilişkileri tanıyan, o alanın tümel bilgisine erişmiş kimsedir. Başka bir anlatımla: Çırak, ateşin sıcak olduğunu bilmesine karşılık, usta onun neden sıcak olduğunu bilir.”¹²

(7) “Bilgelik (Y *sofa*), belirli nedenler ile ilkelerin bilgisidir.”¹³

(8) “Bilge, şu hâlde olabildiğince çok şeyi ayrıntıya inmeksizin –tümeli bilen, onun parçalarını da– bilir.”¹⁴

(9) “Yalnızca kendi için arzulanılan bilim (Y *epistēmē*), uygulanabilirliği için istenenden, aranandan bilgeliğe daha yakındır.”¹⁵

(10) “Başta gelen ilkeleri barındıranlar, bilimler içinde en sağın olanlardır. Bunlar, çok az sayıdaki ilkelerden kalkerlar –aritmetik, geometri gibi.”¹⁶

(11) “Hâlbuki ek ilkeler üstüne kurulmuş –tıp yahut fizik gibi– bilimler, daha az sağındırlar.”¹⁷

(12) “İnsanlar, ayın, güneşin değişen durumlarına, yıldızlara, oluşların hepsine, kısacası evrene hayretle baktılar. İşte, bu hayret, şu hayran bırakan şaşırtıcı olup bitenler, felsefe yapma gereğini doğurdu. Gerçekten de hayret eden, bilgisizliğinin farkına varır. Nitekim, efsâne-sever (Y *filomüto*), bir bakıma bilgeliği severdir (Y *filosofos*: Bilgeliksever). Bilgeliğin bu yoldan aranması, başka bir deyişle, bilgiğin bilginin kovuşturulması, bütün şartlar yerine getirildikten sonra başladı.”¹⁸

9 Aristoteles: “Fizik”, B Kitabı, 192b (10).

10 Aristoteles: “Metafizik”, A Kitabı, I, 980 (a22/b22); 981 (a/10).

11 Aristoteles: a.g.e., b25.

12 Aristoteles: a.g.e., 982a (20 – 25).

13 Aristoteles: a.g.e., a15/20.

14 Aristoteles: a.g.e., 982a (20 – 25).

15 Aristoteles: a.g.e., 1014b (25).

16 Aristoteles: a.g.e., 982b (15 – 20).

17 Aristoteles: a.g.e., 982a (20, 25).

18 Aristoteles: a.g.e., 982b (15, 20).

İmdi, aşağı yukarı M.Ö. Dördüncü ile Üçüncü yüzyılların Atinasına, özellikle de *Aristoteles*'e değin insanların, karşılaştıkları bütün olaylarda olduğu gibi, canlılar hususunda da, insan sağlığına, dolayısıyla tıbbı, tarıma, hayvancılığa ilişkin bellibaşlı olayları tesbit edip bunları yalnızca uygulamayla ilgili hedefleri gözeterik kurallaştırdıkları anlaşıyor. Canlılar hakkında edinilmiş bilgileri, böylesine kaygıların ötesinde, soyut mantık sistemi bağlamında birbirleriyle bağıntıya sokan *Aristoteles*, canlılar biliminin kurucusudur.

Hekim babasından almış olduğu eğitimin de etkisiyle olsa gerek *Aristoteles*, genel doğa felsefesinde canlıya merkezî yer ayırmıştır. Canlıda görmüş, algıladığı başlıca özellikleri, bütün varolanlara yaymakla bir bakıma cancı/*animiste* dünya-görüşünü yeniden diriltmiş bulunduğuşöylenebilir. Nitekim: “Doğal varlıkların büyüyüp çoğaldıkları söylenir. Bu çoğalma ya başka bir şeyle bağlantılı olarak ya da varlığın doğadan gelen bütünlüğünde kendini gösterir.”¹⁹

Aristoteles, doğayı her nice hocası *Eflâtun* gibi, asıl varlıklar ile onların yeryüzündeki yansılarını diye açıkca özden ikiye ayırmamışsa da, her varlığın, ‘madde’ (Y *hülê*) ile ‘biçim’in (Y *eidos*) kaynaşmasından belirli bir ‘gâye’yi (Y *telos*) gerçekleştirmek üzere oluştuğunu öne sürmüştür.²⁰ Bu bağlamda Bircileri (Monistleri) eleştirmekten de geri durmamıştır: “Birciler, evreni (Y *fûsin*) doğan, büyüyüp serpilerek varolanlar bütünlüğü, maddî birlik olarak benimsediler. Bu birlik, cisimlidir (Y *sōmatikhōn*), uzantılıdır (Y *megethos*). Hâlbuki, cisimli olmayan varolanlardan da söz açabiliriz.”²¹ Cisimli varolanları da *Aristoteles*, genel çizgilerle iki öbekte toplamıştır: “Varolanlardan (Y *ta onta*) kimi doğadan (Y *fûsei*) kimisi de başka türlü nedenlerden olagelir. Doğadan ortaya çıkan varolanlar, hayvanlar (Y *zōa*) ile bitkiler (Y *fûta*) ve bunların parçalarıdır. Ayrıca toprak (Y *gê*), ateş (Y *pûr*), hava (Y *aēr*) su (Y *hüdōr*) gibi, basit cisimler bu yoldan böyle meydana gelir... Doğadan ortaya çıkan varolanlar, böyle meydana gelmeyenlerin tersine, hem gelişip yozlaşmada hem de mekândaki (Y *topos*) hareketlerinde kendiliklerinden kımıldamağa başlayıp kendiliklerinden dururlar.”²² Doğada oluşanlara *Aristoteles*, ‘doğal varolanlar’, böyle meydana gelmeyenlere de ‘doğaya uygun varolanlar’ demiştir. Çünkü ister doğal, ister doğaya uygun olsun, bütün varolanların –biçim almış maddelerin– temelinde doğa yatar. Doğa, ‘taşıyıcı’dır.

19 *Aristoteles*: a.g.e., 1014b (25).

20 Bkz: *Aristoteles*: a.g.e., H, 2, 1043a (15, 20, 25).

21 *Aristoteles*: a.g.e., VIII/988b (24).

22 *Aristoteles*: “Fizik”, B Kitabı, 192b (10).

-C-

YARATILMIŞ VARLIK OLARAK CANLI

I- GENEL ÇİZGİLERİYLE ORTAÇAĞ DÜŞÜNCESİ

Böylece aşağı yukarı Onbeşinci yüzyıla değin doğa araştırmacılarına kılavuzluk edecek başlıca ilkelerin *Aristoteles* tarafından tesbit edildikleri görülür. Onda Onsekizinci ile Ondokuzuncu yüzyıllarda canlıyla ilgili güçlü şekilde ileri sürülecek gâyeli (Fr *téléologique*) görüşüne de, doğanın 'tutumlu' (Fr *économique*) olduğu düşüncesine de rastgelinir. Ona göre, doğada gereksiz hiçbir iş görülmediği gibi, yine orada her şey kavranabilir kurallara uygun tarzda yürür. Yürümediğinde de –hastalık gibi– olağandışı olaylar yahut durumlar belirir.

Ne var ki, bütün bu söylenenler, *Aristoteles*'in çağı ile Onbeşinci yahut Onaltıncı yüzyıl arasında hiçbir çalışma yapılmadı demek değil. Hele Ortaçağda düşünce etkinliğinin gerilemiş bulunduğu, gözlem ile deneye dayalı araştırmalara girililmemiş, özgün eserlerin kaleme alınmamış olduğu çeşidinden sanılar, günümüzde geçerliliklerini gitgide yitirmiş görünüyorlar.²³ Gerçi Müslümanlığa da Hıristiyanlığa da dayalı dünyagörüşlerinin etkili bulunduğu çevrelerde yetişmiş bahse konu çağdaki düşünürlerin yahut doğa araştırmacılarının hemen hepsinin

23 Bkz: Ernst von Aster: "Die Türken in der Geschichte der Philosophie", 2. – 3. syflr.; "Türkischer Geschichtskongress"te.

kalkış noktasını, başta *Eflâtun* ile *Aristoteles* olmak üzere, Eskiçağ düşünürleri oluşturmuştur. Bundan daha da doğal bir durum düşünülemez. Çünkü, her düşünce çığır, kendinden öncekinin değerlerini devralıp zenginleştirerek arkasından gelene aktarır. İşte, Ortaçağ düşünürleri de, Eskiçağın düşünce mirasına konup onu kendi çağlarının maddî ile manevî şartları çerçevesinde yoğurup yer yer de değişikliklere uğratarak özgün birleştirmelere/sentezlere varmışlardır. Ortaçağ düşünürünün en belirgin niteliği, Tanrıya imândan kalkmasında, aldığı her konuyu yine oraya geri götürmesinde görülebilir. Bu bakımdan varlık düşüncesinin kendisinde önemli değişiklik meydana gelmiştir. *Anaksimandros*, *Anaksagoras*, *Herakleitos*, *Empedokles* ile *Demokritos* gibi düşünürler, varolanı oluş aracılığıyla açıklamaya çalışmış olmalarına karşılık bu, Ortaçağda da Tanrı adı altında tanınan en yüce Varlık yönünden anlaşılmağa çabalanmıştır. Aslında, Ortaçağdaki bu durum, büsbütün yeni sayılmaz. Çünkü Stoacıların, *Parmenides*'ten, *Eflâtun* ile *Aristoteles*'ten devralıp inceden inceye işlemiş oldukları, sonradan da Ortaçağ düşünürlerine devrettikleri görüşler, temel ilke yahut düpedüz, Tanrı düşüncesini içeriyordu. Bu en uluğ varlık, başkaca dandikte, Tanrı²⁴ düşüncesi, *Eflâtun*'da ideaların *ideası*, *Aristoteles*'te yüceler yücesi İlk kımıldatıcı, Stoacılarda bütün oluşlara yol açıp varlıklar evrenindeki düzeni sağlayan Doğa, *Plotinos*'ta da varolanların tümünün kendisinden türedikleri en kutlu Bir biçimlerinde anlatıma kavuşarak kutsal kitaplarda vahiy yoluyla dile gelen *Tanrının*, düşünceyle algılanmasına imkân hazırlamışlardır.²⁵ Ancak, *Tanrı* burada artık yalnızca İlk kımıldatıcı neden, en uluğ, en güçlü varlık olmakla kalmayıp sürekli yaratan, durmadan düzenleyen varlık olma niteliğini de kazanmıştır. Bundan dolayı varlık yahut varolan kabulü, yerini yaratığa bırakmıştır. Her yaratık (Ar *mahlûk*, L *creatura*) kendikendini (L *ens a se*) sonsuzca vareden Yaradanın (Ar *Hâlik*; L *Creator*) inâyetiyle (L *gratia*) Ondan türer. Sudur (L *emanatio*) da basamaklar hâlinindedir. Bu bakımdan *Farabî*, *İbn Sînâ*, *İbn Rüşd*, *Aquinolu Thomas* gibi Ortaçağ ile *Eflâtun*, *Aristoteles*, *Plotinos*, *Galenos* misâli kimi Eskiçağ metafizikcileri veya filosof-bilimadamları arasında benzerlik bulunur. Aralarındaki birtakım ince ayrımlar göz önüne alınmazsa, onların hepsi de varolanların, birbirleriyle bağlantılı olduklarını öne sürmüştür.

24 'En Yüce İyi' ("Hayr-ul Âla").

25 Bkz: Theodor Ballauff: "Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben", 89. s.

II- CANLININ *FARABÎ* TARAFINDAN ELE ALINIŞI

Farabî, doğal cisimleri, katışıksız –basit– ile katışık –karmaşık– olmak üzere ikiye ayırmıştır. “Katışıksız olanları, kendilerinden başka cisimlerin varlığından olmayan cisimlerdir. Hayvan ile bitki gibi, katışık olanların varlığı, kendilerinden başka cisimleri de barındırır.”²⁶

Ne var ki, *Farabî* doğal cisimlere varmadan önce, bütün cisimleri, *Aristoteles* gibi, iki ana bölümde toplamıştır:

- (1) “Cisimler, ya yapmadır ya da doğal.”²⁷
- (2) “Yapma cisimler cam, kılınç, sedir, giyim kuşam eşyâsı neviinden varlığı, insanın istemesine, sınaatına bağlı şeylerdir.”²⁸
- (3) “Gök, yeryüzü, bu ikisinin arasındaki bitki ile hayvan çeşidinden doğal cisimler (ecsâm-u tabîiye), insanın istemesinden bağımsızdırlar.”²⁹
- (4) “Yapma cisimlerin kendileri için varoldukları şeyler (nedenler), onların yapılmasındaki gâyelerdir. Sözgelisi giyim eşyâsı, giymek; kılınç, döğüşmek; sedir, yerin neminden korunmak için yapılmıştır. Doğal cisimler de böyledir. Çünkü onların her biri, ancak belli bir gâyeye yönelik var edilmiştir.”³⁰

İster yapma, ister doğal olsun, cisimlerin tümü de maddenin (hilkat) biçim (sûret) kazanmasıyla meydana gelir. Maddelerin biçim almalarıyla ortaya çıkan, yapma (sunî) cisimse, bunu yapana yapıcı (fail); doğal (tabîî) ise, bunu varedene Yaradan (Hâlik) denir.³¹

Böylece başlangıcı ile sonu bulunmayan (Ar *lâmebâdî*, *nâmutenâhî*), eksiksiz gediksiz en tümel (kullî) Varlıktan sonlu (mutenâhî) varolanlar (mevcûdât) ola gelir (hudûs). O, önde olan, önce gelendir (mutekaddim). Bütün varolanlarsa, Ondan sonra gelirler (muteahhir). Lâkin onlar da kendi aralarında nefs/ruh seviyelerine göre derecelenirler.³² Ruh kuvvetleri yahut seviyeleriye, aşağıdan

26 Ebû Nâsır Muhammed *Farabî*: “İlimlerin Sayımı”, 110. s. —İhtar: Ahmet Ateş’in (1917 – 1966), Arapça aslından Türkçeleştirmiş olduğu *Farabî*’nin “İlimlerin Sayımı” başlıklı eserde geçen ıstılahların kimisi burada, günümüzün terminolojisiyle bağdaştırılmağa çalışılmıştır.

27 *Farabî*: “İlimlerin Sayımı”, 105. s.

28 *Farabî*: a.g.e., 106. s.

29 *Farabî*: a.g.e., 107. s.

30 *Farabî*: a.g.e., 108. s. —Krz: *Farabî*’nin mezkûr görüşünü *Aristoteles*’in *telosu*, *Iskolastiklerin de causa finalisiyle*.

31 Bkz: *Farabî*: a.g.e., 110. ve 116. syflr.

32 Bkz: *Farabî*: a.g.e., 116. – 117. syflr.

yukarıya doğru birbirlerine göre madde ile biçim durumundadırlar. Hayvan ile insan nefslerinin gelişmesiyle meydana gelerek en üstte, en yüksekte bulunan düşünme melekesi, maddî olmayıp bütün biçimlerin biçimidir. Hayvan nefsleri, bedenlerinden hiçbir şekilde kopamadıklarından, özlerini (zât) düşünemeyeceklerini *Farabî*'den öğreniyoruz. Düşünme, kendini maddeden soyutlayabilen akıl sâhibi varlıkca başarılabilir. İnsanın da 'hâlis öz'ü (zât-ul-hakikî), yine *Farabî*'ye bakılırsa, ruh evreninden aldığı akıldır.³³

Görüldüğü gibi, oluş dünyasında bütün olup bitenler, *Farabî*'nin indinde zorunlulukla mutlak iyilik olan İlk nedenden türeyip –sözgelişi madde, yaratıcı aklın etkisiyle biçimden biçime geçerek– Ona basamak basamak ulaşmak gâyesindedirler. Böylelikle burada zorunlu bir gidişin iş başında bulunduğu göze çarpar.

III- CANLININ, *FARABÎ*-SONRASI ORTAÇAĞ DÜŞÜNÜRLERİNCE ELE ALINIŞI

Çeşitli alanlarda, özellikle de canlılarla ilgili olarak, girişmiş bulunduğu gözlemler ile deneylerden de yararlanarak, *Farabî*'den devraldığı düşünceleri pekiştirip daha genişçe düzenlemiş olan tarihin önde gelen, Onbirinci yüzyıl, filosof-bilimadamlarından Ebû Ali *İbn Sînâ* da, Onikinci yüzyılın filosof-bilimadamı Ebu'l-Velid Muhammed *İbn Rüşd* de, Ortaçağ Hristiyan filosofları da doğayı yukarıda temâs edilmiş olan bellibaşlı ilkelere bağlı kalarak yorumlamışlardır.³⁴ Buna göre *Aristoteles*'in, *Plotinos* ile Yeni-eflâtuncuların etkisiyle *Eflâtun*'da varmış gibi görülen bellibelirsiz ikilik aşılmıştır. Doğadaki cansızlar ile canlılar arasında özce değil, nitelikce ayrılık bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuçta hepsini Tanrı yaratmıştır. Bu bakımdan *Aquinolu Thomas* gibi kimi Ortaçağ filosofları Tanrının düşünülmesi ile bilinmesine ağırlık tanımışlardır. Bu filoflara göre Onu bilirsek, yarattığı doğayı da bilebiliriz. Ne var ki Ortaçağın sonlarına doğru, tümelin yerine, tek tek varolanların incelenmesi görüşü öncelik kazanacaktır. *İbn Sînâ*'nın, öncelikle de *İbn Rüşd*'ün etkileriyle Onüçüncü yüzyılda yaşamış Roger *Bacon* ile Ondördüncü yüzyılın önde gelen filofu *Ockhamlı William*, Onbeşinci yüzyılın sonlarında da Alman doğa araştırmacısı Bombastus von Hohenheim *Paracelsus*, bilginin, deney verilerinden çekip çıkarılması gereğini savunmuşlardır.

33 Bkz: Cavit Sunar: "İslâm'da Felsefe ve Farabî", I. cilt, 65. s.

34 Bkz: Cavit Sunar: a.g.e., I. cilt, 23. – 33. syflr.; II. cilt, "Giriş" ve "Sonuç" Bölümleri.

Bu gelişme bir taraftan çağımız bilim anlayışının doğuşunu hazırlarken, öte yanda Ortaçağın düşünce geleneğinin en çarpıcı özelliklerinden olan birliği bozmuştur. Gerçekten de söz konusu çağın düşünce geleneğinde kesiklik kopukluk yok gibidir. Bugünün fizikcisini, kimyacısını, biyologunu andırırcasına, o çağın her bir düşünürü, kendine selef durumdaki birinin eserini alıp geliştirmek kaygısıyla hareket etmiştir. Oysa Yeniçağla birlikte tek tek her düşünür, nesnel ısbatlanabilir doğruların kendi tekelinde bulunduğu kanısında olup başkalarına ters düşen bir metafizik sistem kurmaktan çekinmemiştir.³⁵

35 Bkz: Ernst von Aster: “Die Türken in der Geschichte der Philosophie”, 4. – 5. syflr.

-Ç-

MEKANİK VARLIK OLARAK CANLI

I- DESCARTES'TA KESKİNLEŞEN VARLIK DÜNYASININ İKİLİĞİ:

RES COGİTANS - RES EXTANSA

İşte bu bağlamda René *Descartes*, bir yandan Hıristiyanlığın resmî kilise görüşüne doğrudan karşı çıkmamak kaygısıyla olsa gerek, öte taraftan da Galileo *Galilei*'nin öncülüğünü yaptığı yeni fizik anlayışın sonucunda doğan; biçim, büyüklük, konum gibi geometri ile mekanik nitelikleri içerir sağı bilim ile renk, ısı, ses, koku, acı, sevinç gibi duygular arasındaki karşıtlığın etkisiyle yeniden ikiliğe dayanan bir sistem ortaya koymuştur. *Descartes*, hemen bütün filozoflar gibi, kendine bel bağlanabilecek sağlam bir kalkış noktası aramıştır. Bu maksada ulaşmak için ilkin kendi varlığı da içinde olmak üzere, her şeyden şüphe duymuştur. Nihâyet, şüphelenin şüphesinden şüphelenemeyeceği varlığına erişmiştir. Şüphe duyan biri olarak kendisi neydi şu hâlde? Şüphesini hangi temele oturtmalıydı? Bu soruların ilkinine o, “ben, düşünen bir varlığım (L *res cogitans*)” karşılığını vermiştir. Demekki, şüphesinin çıkış yeri onun, “özü (L *essentia*) düşünmekten başka bir şey olmayan” varlığıdır. Nitekim, “her ne denli sıkı sıkıya bağlı bulunduğum bir bedenim varsa bile, bir yandan uzamlı (L *extensa*) değil de, düşünen bir varlık olduğumdan, hakkımdaki (L *mei ipsius*) açık seçik

fikrime (*L ideam claram et distinctam*); öte yandan da asla düşünme yetileriyle bezenmemiş, buna yalnızca uzamlı bir nesne olan bedenime (*L corpus*) ilişkin seçik bir tasavvurumun bulunmasıçin ben yahut başka bir söyleyişle, beni ben kılan ruhum elbette, bedenimden apayırdır. Böylece ruhum, bedenimden bağımsız olarak varolabilir (*L posse existere*).³⁶

Descartes'ın, kendi varlığını, tamamıyla düşünmeye indirgediği açıkca beliriyor böylece. Nitekim bu düşüncesini kanıtlamağı, şu akılıürütmelerle sürdürmüştür: “*Düşünüyorum, öyleyse varım*”.³⁷ Bu hakikatin (*Fr vérité*), şüphecilerin en olağandışı iddialarının (*Fr suppositions*) bile sarsmağı gücü yetmeyecek raddede sağlam, güvenilir olduğunu görerek, felsefenin aradığım birinci ilkesi olarak benimsenebileceğine duraksamadan karar verdim... Sonra ne olduğumu inceden inceye gözden geçirdim: Bedenden yoksun kaldığım, bulunabileceğim bir dünyanın, bir yerin olmadığını, dolayısıyla varolmadığımı hayâl ettim. Bütün bunlara rağmen, sırf başka şeylerin doğruluğundan şüphe duymağı düşündüğümünden, varolduğum sonucunun pek açıkca, şüpheye yer bırakmamacasına ortaya çıktığını gördüm. Hâlbuki düşünmekten kesilseydim, hayâl ettiğim bütün öteki şeyler doğru olsalar bile, varolduğuma inanmak için elimde kanıt bulunmayacaktı. Bundan da, *zâtı* (*İng essence*) yahut *tabiatı* düşünmekten özge bir şey olmayan, varolmak için herhangi bir mekânı gereksemeyen, maddeye bağlı bulunmayan bir *cevher* (*İng substance*) olduğumu anladım. Öyleki, bu ben, başka bir deyişle kendisiyle neysem o olduğum ruh, bedenden tamamıyla farklıdır...³⁸

Descartes'a göre, ruhun bedenle belli birtakım alışverişleri olmuyor değil. Ama, ruh ile beden arasındaki bağlar eğretidir. Başka bir deyişle bu bağlar olmasa da olur; ruh, tek başına kalabilir. Görüldüğü gibi *Descartes*, düşünen varlık, başka sözlerle, ruh ile beden –madde– arasında keskin ayırımın bulunduğunu vurgulamak istemiştir. Maddî varolanlar, şüphe duymadıklarından, daha açıkcası düşünemediklerinden, ruhun görevi olan bilim şüphesi, başka bir anlatıyla, bilinçli

36 René *Descartes*: “*Meditationum De Prima Philosophia*”, *Meditatio VI*, 119. s. —Dikkat: Bu çalışmada, “*Meditationum De Prima Philosophia*”nın Fransızcası olan “*Méditations Métaphysiques*” ile “*Discours de la Méthode*”u daha önce Türkçeye kazandırmış bulunan Mehmet Karasan’ın “*Metafizik Düşünceler*” ile “*Metot Üzerine Konuşma*” başlıklarını taşıyan tercümelerinden yararlanıldı.

37 “*Discours de la Méthode*”daki “je pense donc je suis” —‘düşünüyorum öyleyse varım’— önermesi, “*Meditationum De Prima Philosophia*”da “*cogito ergo sum*” diye geçer.

38 René *Descartes*: “*Discours de la Méthode*”, 4. Bölüm, 46. s.

düşünme yahut düşündüğünü düşünmek, *Descartes*'a, *Tanrının*, yalnızca insana bağışladığı bir lutuf olarak görülmüştür. *Descartes*, anlaşılacağı üzere, ruh ile maddeyi şaşmaz şekilde karşı karşıya koymaktan öte, ruhu, yalnızca insanın varolma şartı olarak benimsemekle insanı öbür bütün canlılardan, esâstan ayırmıştır.

Nasıl Eskiçağda *Hippokrates* ile *Galenos*, Ortaçağda *İbn Sînâ*, Yeniçağda da *Andreas Væselius* ile *Leonardo da Vinci*, teşrihin; *Aristoteles* –öncelikle sistematik– hayvanbilimin; öğrencisi *Teofrastos* –yine özellikle sistematik– bitkibilimin öncüsüyseler, *William Harvey* ile *René Descartes* da, bugünkü anlamıyla fizyolojinin kurucusu durumundadırlar. Çeşitli hayvanlarda değişik organların, öncelikle de kan dolaşımının işleyişi üstünde girişmiş bulunduğu araştırmalardan derlediği verilere kalkış noktası oluşturan varsayımı onaylatmağa çalışmış olması *Descartes*'ı, canlı varlık hususunda birtakım kaba yanılgılara sürüklemiştir. Bunlardan en önemlisi, kimi karmaşık örgütlenişli canlılarda tesbit ettiği bedenle ilgili –yüreğin çalışması, kan dolaşımı gibi– işleyişleri hani neredeyse mutlaklaştırarak hayvan ile bitkinin mükemmel birer makineden başka bir şey olmadıkları yargısına ulaşmasında yatar. *Descartes*'a göre uzuvlarını irâdesizce kıpırdatan hayvan ile farkına varamadan kendiliğinden biten bitki, ruhsuz olmaları sebebiyle, makineyi andırırlar.³⁹ Bu görüş uyarınca insanın, şaşırtıcı düzgünlükte işleyen, eksiksiz gediksiz bir makineden başka bir şey olmayan hayvanla tek ortak yanı bedenidir. Ama ‘ben’i –insanı– ‘ben’ kılan asıl unsur, *Descartes*'ın düşünceleri izlenecek olursa, ‘ben’deki bedenötesi, maddeötesi taraf olmalı. Demekki ‘ben’ –yanî insan– birbirinden kopuk iki varlık alanının kesiştiği bir “noktayım”. Nitekim, “pekâlâ söz söyleyebilen, öteki uzuvlarında birtakım değişmelere yol açacak şekilde beden hareketleriyle ilgili kimi sözleri üretebilen, sözgelişi herhangi bir yerine dokunulduğunda, kendinden ne istendiğini soran, başka bir uzvuna değildiğinde acıdığını bildirebilen bir makine düşünülebilse bile, kendine söylenen her şeyin anlamına karşılık vermekiçin en sersem insanların da yapabildikleri gibi, bu sözleri türlü şekillerde sıralayacak makine tasavvur edilemez. Şu hâlde bir makine, birçok şeyi bizim kadar, öyleki bizden daha iyi başarsa da, birtakım şeyleri kesinlikle beceremez. Buradan da makinenin bilgiyle değil, yalnızca organlarının –parçalarının– düzenlenişine göre hareket ettiği ortaya çıkar. Çünkü akıl, her fırsatta işe yarayabilen genel bir âlet olduğu hâlde, uzuvlar, özel (Fr *particulier*) bir iş için tek bir harekette bulunurlar. Bundan

39 René *Descartes*: a.g.e., 5. Bölüm, 63. s.

dolayı ahlâkca aklımızın bizi gütmesi gibi, makinede, yaşamasının her ânında uzuvlarını hareketlendirebilecek, her ihtiyâcını karşılayabilecek kadar çeşitli âletlerin bulunması uygulamada imkânsızdır...” “İmdi insanlar ile hayvanlar arasındaki fark, bu iki yoldan da kavranabilir.”⁴⁰

II- MEKANİKÇİ BİR SİSTEME DOĞRU

İşte, *Descartes*'in ruhtan bağımsız olarak bedeni, başka bir deyişle, 'organisma'yı –çeşitli görevleri üstlenmiş organların uyumlu çalışarak canlı bütünlüğü oluşturmalarını– makine örneğini göz önüne alarak tarif etmesiyle canlıları araştırma tarihinde yeni bir çıkış açılmıştır: Mekanikçilik.

M.Ö. Beşinci ile Döndüncü yüzyılların Perikles-sonrası Atinası nasıl felsefe-bilimin müjdecisi kabul edilebilirse, Onyedinci yüzyıl da yeni matematiğin yanı sıra, çağımız gökbilimi ile mekaniğin biçimlendikleri dönem olarak görülür. Canlı doğaya gelince; o, ya bilim dünyasının kuyusunda köşesinde kaldı ya da mekaniğin çizdiği geniş çerçevelerden birine sokuldu. Söz konusu yüzyılın üç önde gelen düşünürü, Johannes *Kepler*, Galileo *Galilei* ile René *Descartes*, *Aristoteles*'te sistemleşip Ortaçağda yer yer zayıflayan, sonra, Yenidendoğuş (Fr-İng *Renaissance*) döneminde alabildiğine yüceltilen doğanın canlı – canlı olmayan bütünlüğünü temsil eden anlayışa isteyerek yahut istemeyerek kuvvetli bir darbe indirmiştir. Gelişmeye başlayıp gitgide güç kazanan mekanikçi anlayış çerçevesinde canlı canlı-olmayandan şaşmazcasına ayrılmıştır. Bundan da öte, en baskın yanı, ruhî-manevî olarak tasavvur edilen insan, kendi dışında kalan varolanların tümünü karşısına almağa koyulmuştur. Bunun sonucunda insan bedeni dâhil bütün nesneler ile olaylar, mekaniğin yasalarından kalkılarak açıklanmağa başlandılar. Gelişip serpilen, zamanla insan düşüncesi ile yapıp etmelerini içten içe etkileyen bu yeni bilim anlayışı, özellikle Avrupa Ortaçağı boyunca her biri başkasına benzemez kendi başına bir canlı atılım merkezi diye benimsenen varolanların yaratılmış oldukları görüşünü temelden reddetmiştir. Yine sözü edilen bilim tutumu nesnelerden her birinin ne olduğunu, özünü, sahici kimliğini incelemekten vazgeçmiştir. Söz konusu anlayış uyarınca çok çeşitlilik, birtürdenliğe indirgenip o döneme değin nitel görülegelen farklılıklar nicel sayılmağa başlanmışlardır. Doğa yorumlanırken, artık olup bitenlere bir ilk kımıldatıcı neden aranmayıp olayların birbirlerini hangi yollardan etkile-

diklerinin aydınlığa kavuşturulması üstünde durulmuştur. Her olayın başka olaylarla etkileşmesi çerçevesinde gözlem yahut deney yollarından yürünerek tesbiti talep edilmiştir. Gözlem ile deney aracılığıyla tesbit olunansa, ölçülüp rakamlarla dile getirilmiştir. Böylece bir taraftan deneyselleşen, öte yandan da matematik kalıplara dökülen bilim, genelgeçer doğa yasalarını aramağa çıkmıştır. Bu yasalarsa, olaylararası ilişkilerin ifâdesinden başka bir şey değildirler. Her olay, buna göre, bağıntılı olduğu öbürünü şart koşar.

Böylece Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında temelleri atılan yeni mekanik bilim, bahsi geçen yüzyılın sonlarında yemişlerini verir olmağa başlamıştır. Özellikle uygulamalı bilimlerle zanaatın, temel bilimlere ayak uydurmaları, gelişmeleri⁴¹ önemli ölçüde hızlandırmıştır. Nitekim, Marcello *Malpighi*'nin ilk defa mikroskobu kullanmasıyla canlılar üstünde araştırma yapanların önünde yepyeni ufuklar açılmıştır. Adı anılan âlet aracılığıyla bitkiler ile böceklerin ince yapılarına sokulmak fırsatını bulan Felemenkli doğa araştırmacılarından Johannes *Swammerdam* ile Antonie Philips van *Leeuwenhoek*, hücrenin yapısını kabataslak belirlemeği başarmışlardır. Canlıların yapıları ile işleyişlerini gittikçe deşip daha seçikce anlayan bilimadamları, başarıyla dolu gelişmeleri, mekanikçi öğretiye borçlu oldukları kanısına iyice saplanmışlardır. Mekanikciliğin bir çeşit akrabası sayılabilecek salt deneycilik, İngiliz dünyasının zamanla neredeyse benimsediği biricik felsefe-bilim görüşü hâline gelmiştir. Oysa *Descartes*'ın, *res cogitans* ile *res extensa* arasında açtığı uçurumun her bir yakasında biten, sonra da dallanıp budaklanan iki ağaç, akılcılık ile mekanikcilik, kara Avrupası düşünürlerini ilkin tavizsiz kutuplaşmalara sürüklemiş olmakla birlikte, zamanla bu iki ağacın dalları, gitgide yaklaşp birbirlerine dokunur hâle gelmişlerdir.

41 İlkçağda da, Ortaçağda da uygulamalı ile temel bilimler arasında tam bir uyum, düzgün bir işbirliği nedense bir türlü sağlanamamıştır.

-D-

GELİŞİP DÖNÜŞEN VARLIK OLARAK CANLI

Bahsi geçen iki akımı birleştirip kimi bilgilerin akılla, kimilerinin de deneyle elde edildiklerini; ama her iki yoldan devşirilenlerin, ancak birarada uygulamaya aktarılabilceğini Yeniçağda ilk öne sürenlerden biri, Gottfried Wilhelm *Leibniz* olmuştur.⁴²

Genel varlık öğretisine ilişkin bu ikilik sorununun yanısıra, öncelikle deney yönünden hızla ilerileyen canlılar biliminin kendinde de önemli sorunlar su yüzüne çıkmağa başladı. Mikroskobun yardımıyla girilen araştırmalar, canlılar bilimine bağlı yeni bir kolun doğmasına yol açmışlardır: Embriyoloji. Basit örgütlenmiş varlık seviyesinden karmaşık bireyin demekki yetişkinin nasıl türediğini araştırır bu bilim. Ayrıca, canlının gelişmesiyle birlikte, cenîn/embriyon safhasından başlayarak uzuvların/organların basamak basamak biçimlenmelerini de kendine konu edinir. İşte, canlılar biliminin birkaç yüzyıl boyu gündemde kalan tartışma konusu buradan doğmuştur. Başka bir söyleyişle: Canlı bireyin aslı, oluşu, çıkışı sorunu. Söz konusu tartışmanın bir kanadını, eski çağlardan beri süregelen kanıyı savunanlar oluşturmuştur: Birtakım böcekler yahut başka

42 Bkz: Gottfried Wilhelm *Leibniz*: “*Nouveaux Essais sur l’Entendement Humain*”, 21. Bölüm: “*De la Division des Sciences*”, 463. – 469. syflr.

basit örgütlü hayvanlar, ‘kendiliklerinden türeyiverir’ler (*L generatio spontanea*). Bu gibi canlılar söz konusu kanâat uyarınca, başkalarından türemeyip maddelerin gelişigüzel yığılmasından meydana gelir. Sözü edilen görüşü İtalyan araştırmacısı Francesco Redi, yapmış olduğu bir deneyle kesinlikle yıkmıştır.⁴³

Tartışmanın öbür kanadında yer alanlara gelince; hem embriyolojideki gelişmelerin hem de başkalaşmaların ışığında belli bir türe bağlı çeşitli varolanların ardarda birbirlerini izledikleri teorisini öne sürmüşlerdir. Bu teori, biyoloji çevrelerinde zamanla üne kavuşan şu yasayla özetlenmiştir: “Her canlı, yumurtadandır (*L omne vivum ex ovo*).” Buna göre yumurtada yetişkin bireyi bütün organlarıyla minyatür hâlde bulunduran iki tohumun varlığına inanılmıştır.

Ancak, embriyolojideki yeni bulgular bu sefer, canlının ortaya çıkmasıçın bir tek yumurtanın yetmeyeceğini göstermişlerdir. Söz konusu embriyoloji sürecini boşandırmakiçin, baştan birbirlerine yabancı olan erkek unsur *spermatazoon* ile dişinin *yumurtasının* birleşmeleri gerektiği anlaşılmıştır. İşte bu verilerden kalan ‘önołuşçular’, sözü edilen iki unsurun birleşmesiyle oluşın embriyonun, canlının ileride bulunduracağı bütün uzuvları minik boyutlarda barındırdığı kanısına varmışlardır. Yalnız, bireyin oluşmasında hangi unsurun baskın etken olduğu konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır: *Ovulistler*, dişi unsurun, yanî yumurtanın; buna karşılık, *spermatistler* (yahut öbür adıyla *animalkulistler*) erkek unsurun, yanî *spermatozoonun*, soyaçekim dolayısıyla yetişkinin ana özelliklerini belirlediğini öne sürmüşlerdir.⁴⁴

İnsanın, doğa hakkında bilgi derleme çabaları tarih boyunca izlendiğinde, felsefe ile bilimin nice sıkı işbirliği içinde yol almış oldukları seçilce anlaşılır. Öyleki, zaman zaman işbirliğinden de öte iç içelikten, bütünlükten bile söz edilebilir. Aslında, insanlığı aydınlatmış çığır açıcı bir avuç dâhî, çoğu kere felsefe ile bilimlerin ortak malı sayılır.

Düşünce, yahut daha dar anlamda, bilim tarihine göz gezdirecek olursak, çığır açıcı bir buluşta bulunmuş dâhînin, çoğunlukla buluşunun sunduğu sonuçları genelleştirdiğine, bunların hesabını vermeğe giriştiğinde, felsefesini yaptığına tanık oluyoruz. Bilim ile felsefenin tabanını oluşturan malzeme dağarcığı zenginleştikçe, genellemelerin daha büyük bir dakiklikle başarılmış olmaları doğaldır. Bununla

43 Francesco Redi’nin denemesine ilişkin ayrıntılı bilgiçin bkz: Jean Rostand: “*Esquisse d’une Histoire de la Biologie*”, 11. s.

44 Bkz: Jean Rostand: a.g.e., 22. – 23. syflr.

birlikte, birer genellemeden başka bir şey olmayan varsayımların, giderek teorilerin, katıksız gözlem ile deney verilerinden doğrudan doğruya çıkmadıkları zamanlar da olmuştur. Gerekli hammadde, malzemelerin eksikliği, her ne denli insanın ufkunu daraltmışsa da, hayâlgücünü tamamıyla ketleyememiştir. Bunun sonucunda pek az sayıda insana vergi birtakım tasavvurların, daha sonraki çağlarda şu yahut bu yoldan yüz yüze gelinmiş deney verilerince sağlanmış gerekli malzemelerce doğrulandıklarına şaşarak tanık oluyoruz. Ama elbette bir iki sınırlı kıpırdanış dışında, asıl önemli atılımların hep, insanın teori ile deneye ilişkin çabalarının el ele yürüdükleri çağlarda meydana gelmiş olduklarını yine tarihten açıkca öğreniyoruz.

İşte bu bağlamda Onsekizinci yüzyıl Avrupasına göz atıldığında, şöyle bir görünümle karşılaşılır: Önemli atılımlar gerçekleştiren fiziğin sağladığı yepyeni imkânlarla Onbeşinci yüzyılın sonlarına doğru başgösteren keşif furyası, semeresini 1600lerin sonları ile 1700lerin başlarında vermeğe başlamıştır. Söz konusu dönemde yeni keşfedilmiş ülkelerden dönen gemiler, hükümdarlara sunulacak altınların, ele geçirilmiş toprakları kabataslak gösteren haritaların yanısıra, çeşit çeşit taşların, o zamana değin Batı Asya ile Avrupada az yahut hiç tanınmamış bitkilerin örnekleriyle dolup taşmıştır. Bu arada, yeni ülkeleri bulup ele geçirenlerin yanında yolculuğa çıkmış dinadamları yahut maceraperest gezginler, döndüklerinde görüp yaşamış olduklarını, hep doğrucu bir tutumla olmasa bile, hikâye etmişlerdir. İşte malzeme çeşidinden bu yeni verilerin ışığında, öncelikle canlılar biliminde nesilden nesle aktarılagelmiş birsürü kanıya yeniden eğilinmiş, sonuçta bunların birçoğu da gözden düşmüştür.

Artık, canlıların, yalnızca hesaplanabilir bir işleyiş/mekanizma olmayıp aynı zamanda gelişen varolanlar olarak görülmeğe başladıklarından az önce söz edilmişti. Canlı-olmayanların tersine, canlıları belirleyen bir başka özellik olarak da, etkilere tepki göstermeleri tesbit edilmiştir. Böylelikle, doğa araştırmacılarının, *Teofrastos*'tan sonra izleri gittikçe silinmeğe yüz tutan bir soruya yeniden el atıklarını görüyoruz: Yukarıda belirtilen/ler/i andıran daha nice başka özelliklerinden dolayı, canlı diye belirlenen bu varolanlar yığını, birbirlerinden kopuk, birbirleriyle ilintisiz unsurlardan mı meydana gelir? Mantıkca şöyle de denilebilir: Kimi ortak özellikler, varolanların bir bölümünün canlı diye anılmasını sağladıklarına göre, bunlar arasında birtakım bağların bulunması da zorunludur. Şu var ki, böyle bir akılyürütme işlemine hiç girişmeden de, derlenmiş bir canlılar yığınıyla karşı karşıya kalan doğa araştırmacısı, ne yapıp edip bunu düzenlemekten gayrı çıkar yol bulamaz.

Hayvanlar da bitkiler de ilk elde biçim yönünden karşılaştırıldılar. Böylelikle Eskiçağ bilim geleneğinin zayıflamasından uzun süre sonra, canlıların, belirlenmiş birtakım kurallar çerçevesinde yeniden sınıflandırıldıkları görülüyor. Bu işi, “varolanlar yalnızca bir nesnel yöntem çerçevesinde düzenlendiklerinde, bilim anlayışıyla karşılaşılır.”⁴⁵ ilkesinden kalkarak ele alan İsveçli doğa araştırmacısı Carl von *Linnæus*, günümüz taksonomisinin öncüsü sayılır. *Linnæus*, Joachim *Jungius*’un daha Onyedinci yüzyıl başlarında dile getirdiği savı annuş olsa gerek: “Bitkiler, belirli bir yöntem çerçevesinde sınıflara, cinsler ile türlere ayrılmayıp gelişigüzel ele alınırlarsa, bitkiler üzerine girişilecek araştırmaların sonu gelmez.”⁴⁶

İşte, bugün hâlâ yürürlükteki ‘çift adlı döküm’ü (*L nomenclatura binaria*) ilk defa 1753de ıstılahını ortaya atan *Linnæus*, yöntemini şöyle tarif etmiştir: “Belirlenmesi zorunlu olan *genus proximum et differentiam specificam*dır. Başka bir deyişle, daha geniş kapsamlı cins (*L genus*) ile onun barındırdığı birbirlerine benzer türleri (İng, *L species*) tesbit etmek gereklidir.”⁴⁷ Söz konusu çift adlı döküm uyarınca, it/köpek (*L Canis familiaris*), börü/kurt (*L Canis lupus*), tilki (*L Canis vulpes*), çakal (*L Canis aureus*), ‘Canis’ cinsince içerilirler. Kedi (*L Felis ornas*), arslan (*L Felis leo*), kaplan (*L Felis tigris*), jaguar (*L Felis ornas*), pars (*L Felis pardus*) ise, ‘Felis’ cinsine girerler. ‘Beşer’e dek sınıflanışa gelince:

Âlem	(<i>L Regnum</i>):	Hayvanlar	(<i>L Animalia</i>)
Dal	(<i>Y→L Phylum</i>):	Kordalılar	(<i>Y Chordata</i>)
Altdal	(<i>L→Y Subphylum</i>):	Omurgalılar	(<i>L Vertebrata</i>)
Üstsinif	(<i>L Superclassis</i>):	Dördayaklılar	(<i>Y Tetrapoda</i>)
Sınıf	(<i>L Classis</i>):	Memeliler	(<i>L Mammalia</i>)
Bölüm	(<i>L Subclassis</i>):	Etenliler	(<i>L Placentalia</i>)
Üsttakım	(<i>L Cohors</i>):	Toynaklılar	(<i>L Ungiculata</i>)
Takım	(<i>L Ordo</i>):	Maymunlar	(<i>L Primata</i>)
Alttakım	(<i>L Subordo</i>):	İnsansılar	(<i>Y Anthropoidea</i>)
Üstaile	(<i>L Superfamilia</i>):	Beşersiler	(<i>L Hominoidea</i>)
Cins	(<i>L Genus</i>):	Beşer	(<i>L Homo</i>)
Aile	(<i>L Familia</i>):	Beşergiller	(<i>L Hominidea</i>)
Altaile	(<i>L Subfamilia</i>):	Beşerler	(<i>L Homininae</i>)
Tür	(<i>L Species</i>):	Beşerinsan	(<i>L Homo sapiens sapiens</i>)

45 Theodor Ballauff: “Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben”, 299. s.

46 Theodor Ballauff: a.g.e., 299. s.

47 Theodor Ballauff: a.g.e., 299. s.

Böylece, canlıların mantıkca düzenlenişlerinin gün ışığına çıkarılmasıyla onlara ilişkin doğal sistemi de bulmak öyle zor olmamalı.⁴⁸ Aristocu düşüncenin böylelikle, bir Onsekizinci yüzyıl doğa araştırmacısında geçerliliğini hâlâ koruduğunu görüyoruz: Doğa ile akıl arasında bir çeşit uygunluğun varlığına inanılıyordu. Doğanın açıklanması buna göre, en tümelden başlayarak basamak basamak inip türlerde sona erer. En tümel takımlar (*L ordines*) ile cüzi türler (*L species*) arasında da filumlar, familyalar, sınıflar (Fr-İng *classes*) ile cinsler (geni) bulunur. *Linnæus*'un kurmuş bulunduğu bu canlılar zincirinin her bir halkasının durağan bir (statik) bütünlüğün değişmez parçası olduğu anlaşılmaktadır. “Öylelikle *Aristoteles*'in varlık öğretisi *Tanrının* yarattığı biçimler tarzında Hıristiyan dünyagörüşü kılığıyla karşımıza yeniden çıkmış oluyor. ‘Doğa’nın da onunla iç içe mantık sisteminin gâyesi şöylece dile getirilebilir: ‘Doğanın kitabı’nı okumak, *Tanrının* düşüncelerini kapsayan ‘düstûr’da (*L codex*) ölümsüz harflarla yazılıduranları öğrenmek demektir.”⁴⁹ Nitekim “türler,” der *Linnæus*, “en başlangıçta yaratılmış biçimlerdir. Mıktarca da çeşitce de nice çok ve değişik olurlarsa olsunlar, hepsi de yaratılmıştır. Yine hiçbir tür, bugün türeyemez artık.”⁵⁰ *Linnæus*'un buraya aktarılmış önermelerinden şu çıkıyor: Canlılar evreninin temel birimi, gerçeklikte yer alan, türdür. Onun çeşitleriye (*L varietas*), arazdırlar (*L accidentalis*) yalnızca. Bununla birlikte 1742de *Linaria peloria* denilen bitkide gözlemlediği mutasyon, *Linnæus*'u, tutkuyla bağlandığı varsayımından vazgeçirmiş olup 1770de “türler, zamanın eserdirler” şeklindeki yeni varsayımını öne sürmeğe zorlamıştır. Onun görüşünce gelecekte araştırmacıların başta gelen ödevi, deney yoluyla bu varsayımı, bir ‘aksiyom’ hâline sokmak olmalı. Bu bakımdan *Linnæus*'u dönüşümcülüğün öncüsü olarak görmek gerekir.⁵¹

Carl von *Linnæus*'un, ilkin canlıları durağan, hiç değilse çok sınırlı değişebilir takımlara, sınıflar ile cinslere ayırmasına yeğinlikle karşı çıkan Georges-Louis Leclerc Comte de *Buffon*'dur. Ona bakılırsa, canlıları böyle kalıplara yerleştirmek insan zekâsının ürünüdür. Türlerin tümü, yine ona göre, birkaç topluluktan türemiş. Bu düşüncelerle o, canlılar bilimini, bir yandan ileride Georges *Cuvier*

48 Theodor Ballauff: a.g.e., 299. s.

49 Theodor Ballauff: a.g.e., 300. s.

50 “Species tot sunt diversæ quot diversas formas ab initio creavit infinitum... Species tot numeramus, quot diversæ formæ in principio sunt creatæ... Hinc nullæ species novæ hodiernum producuntur” —bkz: Jean Rostand: “Esquisse d'une Histoire de la Biologie”, 31. s.

51 Bkz: Jean Rostand: a.g.e., 39. s.

ile Jean-Baptiste De Monet *Lamarck*'ın ellerinde pekişecek Fransız dönüşümcü-lüğüne, öbür yandan da Friedrich Wilhelm Joseph *Schelling* ile Johann Wolfgang von *Goethe* gibi Alman romantiklerinde doruğuna erişecek öznelliğe itmiştir.⁵² *Buffon*'un yaşadığı çağda Batı ile Kuzey Avrupa ülkelerindeki varlıklı soylu-ların en gözde uğraşısı dağda bayırda, çayırda ormanda dolaşıp bulduklarını derlemek, gördüklerini titizce kaydetmektir. Bu yararlı modaya kendini hepten kaptıran *Buffon*, doğanın bağrında gözlemlediklerinden dış şartların, canlıları yavaş yavaş işleyen etkiyle değiştirdikleri sonucuna varmıştır. Ortama uygun düşen değişiklik, bir kere kalıcı özellik hâline geldikten sonra bunun, 'kalıtım' yoluyla nesilden nesle aktarıldığı görüşüyle de, 'doğal ayıklanma' varsayımını hani neredeyse öngörmüştür.

Bütün bunların da ötesinde sözgelişi bir *Buffon* yahut Caspar Friedrich *Wolff*'da görülen oluşla ilgili sıralıoluş görüşü, yine meselâ bir Charles *Bonnet*'de karşılaşı-lan önoluşçu anlayıştan türlerin çeşitliliği tasavvuruna daha yakındır. Nitekim, "tohum, önceden biçimlenmişse ancak uzun sürede değişikliğe uğrayabilir. Oysa canlı, her kuşakta kendini yeni baştan biçimlerse, atalar ile yavrular arasında peydahlanacak uçurumu kestirmek güç olmasa gerek. Gerçekten de sıralıoluş-cular, kalıtsal belirlenimin sarsılmazlığı, dolayısıyla özgül biçimin sürüp gitmesi karşısında şaşırmışlardır."⁵³

İmdi Galileo *Galilei*, nasıl nitel fiziğin nicel olana dönüştürülmesine önyak olmuşsa, *Buffon* da doğa araştırmacılarının, kendi başlarına yaratılmış, değiş-mez, dönüşmez diye kabul ettikleri türlerin böyle olmadıklarını bilim yoluyla öne sürenlerin başında gelmiştir. *Buffon*'un, canlıların soydan soya değişmeleri varsayımını, az önce belirtilmiş olduğu üzere, genelleştirip 'dönüşüm' varsayımı hâline getirmek şerefi *Lamarck*'ındır.⁵⁴ Charles *Darwin* ise, *Lamarck*'ın varsayımını gözlemlerle sınavarak genişletmiş, sonunda da bugünkü canlılar biliminin ana payandalarından birini oluşturan evrim varsayımını geliştirmiştir.⁵⁵

52 Theodor Ballauff: "Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben", 314. – 315. syflr.

53 Jean Rostand: "Esquisse d'une Histoire de la Biologie", 62. s.

54 Bkz: Charles Darwin: "The Origin of Species", 17. s.

55 Bkz: Charles Darwin: a.g.e., 15. Bölüm: "Concluding Remarks", 443. – 450. syflr.

-E-

MEKANİKÇİLİK - TELEOLOJİ DİALEKTİĞİ

I- SORUNUN GENEL ÇİZGİLERİ

Gerçeklikte Yirminci yüzyıl canlılar biliminin temeli, önemli ölçüde canlı-olmayan cisimlerle, olaylarla uğraşan bir bilimin yöntemi ve yardımıyla atılmıştır. Nasıl Eskiçağdan Yeniçağa değin genelgeçer dünyagörüşü, büyük çapta teleolojiye yaslanmışsa, Onaltıncı yüzyıldan beri gelişegelen yeni bilim de, öncelikle mekanikci anlatımla doğayı, evreni açıklamaya girişmiştir. Bunda da başarılı olmadı denilemez. Hele *Aristoteles*'in teleoloji anlayışına uyan tarzda yürütölmüş fiziğe oranla, Isaac *Newton*'un sisteminde doruğuna ulaşan Galileo-sonrası fizik teorileri, elde ettikleri olumlu sonuçlarla göz kamaştırmışlardır. Albert *Einstein*'ın hem özel hem de genel görelilik teorisiyle, özellikle de kuvantum mekaniğiyle geniş çapta değişikliğe uğrayan Galileo-sonrası fizik, açıklamalarını yine de geniş çapta mekanikci anlatım tarzıyla sürdürmektedir.

Mekanikcilik yolundan canlıların işleyişi hakkında hiç de azımsanmayacak raddede bilgi devşirilmiştir. Hele günümüz canlılar biliminin başta gelen öncüleri, Georges *Buffon*, *Lamarck*, Georges *Cuvier* ile Charles *Darwin*, araştırmalarını mekanikci anlayışla yürütmüşler; devşirdikleri verileri bahse konu telâkkîye sıkı sıkıya bağli kalarak dile getirmişlerdir.

Bununla birlikte Onsekizinci, özellikle de Ondokuzuncu yüzyılda evrimin, canlılar evreninin ana sorunu hâline girmesiyle fizik örneğinden kalkan canlılar bilimcileri/biyologlar çoğu kere mekanikçi açıklamalarla birçok yönden yetersiz kalmışlardır. Başta, ilkin önoluşçular ile sıralıoluşçular, arkasından ovulistler ile animalkulistler arasındaki tartışmalar ileride, demekki Ondokuzuncu yüzyılın mekanikçilik ile canlılıkçılık/*vitalism* akımlarına yol açmışlardır. Aslında, bu iki karşıt görüş, Eskiçağdan beri bütün canlılar bilimi tarihi boyunca kâh karşı karşıya, kâh yan yana varolagelmiş, bu arada zaman zaman, *Descartes*'ta olduğu üzere, akılçılık – mekanikçilik, zaman zaman da başka düşünürlerde görüldüğü gibi, maneviyatçılık – maddecilik biçimlerinde açığa çıkmıştır.

Evrimin yanısıra, kısmen eskiden beri aktarılagelen, kısmen de yeni eklenen bilgiler, canlının sorunsallığını/problematliğini alabildiğine arttırmıştır.

Canlının katıksız, yalınkat bir mekanikçi sistem olarak görülmesini genellikle önleyen başlıca sorunsal özellikler, neler olmuştur? Büyük bir ihtimâlle şunlar:

- (1) Edinilmiş özelliklerin üreme yoluyla gelecek kuşaklara iletilmelerinden ötürü, canlı, zaman zaman kendine benzetilmeğe çalışılan canlı-olmayanlardan billur gibi ayrılır.
- (2) Canlı, kendikendine, içten içe büyür; eklenerek değil.
- (3) Canlı, parçaları demek olan uzuvlar aracılığıyla belirlenmiştir.
- (4) Canlılar, kendiliklerinden etkindirler. Yaşama gücünü, fizik-kimya kuvvetlerine geri götürmenin imkânı yok.
- (5) Canlıda her şey karşılıklı etkide bulunma kuralları çerçevesinde anlaşılabilir.
- (6) Etkilenmek ile duyumlamak, bir varolanı canlı kılan özelliklerdendirler.
- (7) Bütün bu bildirilenlere rağmen, canlının temeli, fizik-kimya olaylarından meydana gelir. Canlı bütünlük, buna göre, fizikîyi de kimyevîyi de kapsar.
- (8) Buraya dek sıralanmış unsurlar, birtakım yan soruları da berâberinde getirmektedir:

- Uzuvların işbirliği ne demek?
- Düzenli bütünlük nasıl oluşur?
- Canlı, kuruluşunda yer alan fizik-kimya süreçlerini kapsar, dendiğinde ne anlaşılır?
- Canlı, dayanırmı onlara yoksa onları oluştururmu?

(9) Tek tek her canlıyı ilgilendiren bu sorular, bizleri bütünüyle canlılar evrenine ilişkin tümel sorulara yöneltmektedir:

– Canlılar evreni madenlerden başlayarak insanda doruğuna varan bir tabakalar düzeni olarak mı ele alınmalı?

– Yoksa bitkiler ile hayvanlar –bu arada insanlar– âlemi yerine bir bütünlük hâlinde yalnızca doğa yahut fizik-kimya düzeni, yani canlı-olmayanlar evreni var da, ötekiler, bunun birer değişik görünümü durumundadırlar?

(10) Yukarıda sayılan bütün bu soruların bir kısmı cevaplandırılmış olsa da, bir bölümü kendi aralarında hâlâ çelişik olup bu durum deney ile gözlemler aracılığıyla giderilebilir mi?”⁵⁶

Buraya dek sıralanmış sorulara, canlılarla ilgili çeşitli bilimlerde yahut bunlara bağlı dallarda çalışan uzmanlar değil de, onların sağladıkları veriler üstüne teori ve esâsında sistem kuran felsefeciler eğilemişlerdir. Ancak, artık tek tek sorulara karşılık aramaktan çok, *Kant*’tan bu yana bir bilim olduğunun iyice bilincine varan canlılar biliminde/*biologiede*⁵⁷ araştırmaların ne türden bir yöntemle yürütülmesi gerektiği konusu önem kazanmaktadır.

II- MEKANİKÇİLİK – TELEOLOJİ DİALEKTİĞİNİN *KANT* TARAFINDAN BELİRLENİŞİ

Yukarıda belirtilen noktaların ışığında, canlının sorunsallığını ilk defa, Immanuel *Kant*, dialektik veya çatışkılar/*antinomi*ler açısından deşmeğe koyulmuştur: “Doğanın, örgütlenmiş varolanları bakımından ele alınırken sanat eserine benzetilmesi, önemli ölçüde eksikce yorumlanması demektir. Çünkü sanat eserinden söz açılırken, ona kendi dışından biçim kazandıran akıllı varlığa (Alm *vernünftiges Wesen*) işâret edilmektedir. Hâlbuki, doğanın teşkilâtlanmışlığı (Alm *organisier-tes Wesen*), her bir türünün kendikendini (Alm *sich selbst*) örgütlemesi anlamını taşır. Bu örgütlemesi, bütünlüğü yönünden bir tek örneğe bağlı kalmasına rağmen, içinde bulunduğu şartların zorunlu kıldıkları değişmelere uğrayarak gerçekleşir.”⁵⁸ Bu durumda örgütlenmiş varolan, *Kant*’a göre, canlı diye kabul edilirse, soruna ışık tutulmuş olur. Ne var ki, o zaman da ona ya kendi varlığına ters düşecek ‘yalınkat’ (Alm *bloß*) maddî bir özellik yüklenmiş olacak ya da yine varlığıyla uyuşmayacak bir ilkeyle –ruh ilkesiyle– yaklaşılabacaktır.⁵⁹ Birinci

56 Theodor Ballauff: “Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben”, 325. – 326. syflr.

57 *Biologienin* (canlılar biliminin) adını koyan, Alman doğa araştırmacısı Gottfried Reinhold Treviranus’tur.

58 Immanuel *Kant*: “Kritik der Urteilskraft”, 2. Bölüm: “Kritik der teleologischen Urteilskraft” (293).

59 Bkz: Immanuel *Kant*: a.g.e., (294).

özellik benimsenirse, o vakit örgütlenmiş varolan elbette tamamıyla maddî varlık hâlini alacak; dolayısıyla da örgütlenmişlikten çıkıp yalnızca mekaniğin yasalarına bağlanması gerekecek. Ona ikinci şık –ruh ilkesi– uygulanırsa, o durumda da maddî yapı olan beden, hepten ruhun buyruğuna girmiş olacak. Bu da, örgütlenmiş varolanın gerçekliğiyle çelişecek. Bundan dolayı, “doğal örgütlenme,” diyor *Kant*, “doğrusu, bildiğimiz, tanıdığımız nedenselliklerden hiçbirini andırmıyor.”⁶⁰ Çünkü doğanın örgütlenmiş varlığında ‘tabîî gâyeler’ (Alm *Naturzwecke*) biçiminde bir ‘doğal iç mükemmeliği’yle (Alm *innere Naturvollkommenheit*) karşılaşırız.

“Bir şeyin kendinden (Alm *an sich*) tabîî gâye olması, zihninin kurucu kavramı (Alm *konstitutiver Begriff*) olarak alınması demek değil. Olsa olsa gâyelere yönelik nedensellik anlayışınızı uzaktan uzağa andırır şekilde ‘teemmüle dayalı yargı-gücü’ (Alm *reflektierende Urteilskraft*) için bir ‘düzenleyici kavram’ (Alm *regulativer Begriff*) olabilir...”⁶¹ Aslında uygulamalara-dönük aklımızın belirlediği gâyeler ile örgütlenmiş varolanın kendisinde tesbit ettiğimiz birtakım özellikler arasında bağıntı kuruyoruz. Yoksa, *Kant*’a kalırsa, varlığın kendinde gerçekten de gâyeli yönelmelerin olup olmadıklarını asla bilemeyiz. Gâye ilkesi yahut öğretisinin/ *téléologie*, bu durumda örgütlenmiş varolanın incelenmesinde doğa bilimine kılavuzluk ödevini görmekten öte bir anlamı yok. İşte bahsolunan ilkeden kalkarak *Kant*, şu tarifi sunmuştur: “Bir yanda karşılıklı araç, beri tarafta da gâye olarak barındırdığı her şey, doğanın örgütlenmiş ürünüdür. Kapsadığı hiçbir şey böylelikle yersiz, boşuna, gâyesiz, kör, biteviye gidişe bırakılmış değil... Bu ilke gerçi yapısı gereği yoluna yordamına uygun tarzda edinilmiş tecrübeden daha dar bağlamda, gözlemden (Alm *Beobachtung*) çıkarımlanabilir. Buna rağmen gâyeliğin (Alm *Zweckmäßigkeit*), hem genelliğinden hem de zorunluluğundan dolayı, yalnızca deney tabanına dayalı kalmaz. Ayrıca düzenleyici de olsa, *a priori* herhangi bir ilkeyi temel almak, kaçınılmaz şarttır. Bundan ötürü yukarıda bahsi geçen ilkeye örgütlenmiş varolanların içlerinde taşıdıkları gâyeliğin temel kuralı, ‘düstûr’u (Fr-Alm *Maxime*) demek gerekir.”⁶² *Kant*’a göre doğada hiçbir şey, tesadüfe terkedilmiş olarak görülemez. Bu bakımdan yine onun görüşünce, doğanın örgütlenmiş varolanlarını kavramak için teleoloji kadar, fizik bakış açısı da zorunludur. “Sözgelişi” diyor, “hayvan bedeninin kimi somut

60 Immanuel *Kant*: a.g.e., (294).

61 Immanuel *Kant*: a.g.e., (295).

62 Immanuel *Kant*: a.g.e., (296).

parçaları –derinin deri, kemiğin kemik, saçların saç olarak– yalnızca mekanik yasalar uyarınca kavranabilirler. Bununla birlikte, gerekli malzemeyi sağlayan, onu biçimleyip bulunacağı yere bırakan ‘güdücü etken’, ‘neden’ (Alm *Ursache*) her zaman teleoloji açısından yorumlanmalı ki, hayvanın bedeninde bulunan her şeyin, örgütlenmiş tarzda görülüp bedenin uzvu olduğu anlaşılmalı.⁶³

Gâyeliği içeren her yargının, böylelikle teleoloji tabanına dayandığı görülüyor. Ama yine *Kant*’a bakılırsa, hangi türden olursa olsun her doğal ürün, doğanın bütünlüğünden kalkıldığında anlaşılabilir. Öyleyse doğanın örgütlenmiş ürünü de ancak, söz konusu tümel sistemi belirleyen genel kurallar çerçevesinde kavranabilir. Ne var ki onların doğaya gerçekten içkin olup olmadıklarını biz insanlar bilemeyiz. Onları olsa olsa, doğada olup bitenleri bir düzen çerçevesinde yorumlayıp yargılamak üze, aklımız yaratır. *Kant* bu sebeple, doğada tesbit ettiğimiz olaylar ile varolanları, kurucu yerine, düzenleyici kurallar aracılığıyla anladığımızı bildirmiştir.⁶⁴ Ama madem bu düzenleyici kuralları belirleyen bizleriz; başka bir deyişle, doğada olup bitenlerin, gerçekten söz konusu kurallara uygun tarzda düzenlenip düzenlenmediklerini bilemiyoruz; öyleyse onlar nesnel değil; nesnelerin kendilerinden doğmazlar. Buna göre, başgösteren gereklilikler uyarınca belirlenecek kurallar ile yasalar, bir yandan kendi içlerinde, öbür taraftan da dile getirdikleri gerçeklik tabanıyla çelişmedikçe, geçerlidirler. Bununla da şu kastedilmekte: Gerçi, doğa bilimlerinde iş görmemizi –yargılamamızı– olabilir kılan kuralların, doğada gerçekten varolup olmadıklarını kesinlikle bilemiyoruz. Ne var ki, doğada algıladığımız olaylardan yahut varolanlardan edindiğimiz izlenimler sonucunda aklımız onları biçimlemektedir. İşte bu gerekçe uyarınca onların, şu yahut bu kişinin, öznel duygulanımlarına, keyfine göre belirlenemeyecekleri açıktır. Onlar kendilerini, doğa bilimleriyle uğraşan herkese öznelerüstü bir zorunlulukla benimsetirler. Yalnızca gerçeklik tabanında, başka bir anlatıyla, olaylar dünyasında olagelen değişimler, olaylara ilişkin yasaların değiştirilmelerine de yol açarlar.

Bütün bu bildirilenleri, bir de, *Kant*’ın kendinden dinleyelim: “İmdi, böylesine olaylarla (Alm *Fälle*) ilgili olarak derinlemesine düşünmeye dayalı yargıgücünün (Alm *reflektierende Urteilskraft*) düstûrları var. Üstelik bunlar, deney marifetiyle devşirilen doğa yasalarının bilgisiyle uzlaşmak zorundadırlar. Söz konusu yasalardan da kavramlara ulaşılır. Bunlar akla ilişkin kavramlar bile olsalar, yine de

63 Immanuel *Kant*: a.g.e., (298).

64 Immanuel *Kant*: a.g.e., (301).

bizlere doğayı, deneysel yasaların doğrultusunda tanıtmakla yükümlüdürler... Sözü edilen ‘derinlemesine düşünmeye dayalı yargıgücü’nün zorunlu düstûrları (Fr-Alm *Maxime*) arasında da karşıtlık (Alm *Widerstreit*), başka bir deyişle, ‘çatışkı’ (Alm *Antinomie*) ortaya çıkabilir. Bunun üstüneyse, bilinebilir doğada birbirleriyle karşıtlaşan (Alm *widerstreitent*) iki düstûrun yer aldığı bir dialektik belirir. ‘Doğa dialektiği’ denilen görünüşteki bu karşıtlık, yanlışlara yol açmaması için eleştiri aracılığıyla gün ışığına çıkarılarak çözülmesi gerekir.”⁶⁵

“Akıl, dış duylara konu olanı kuşatan doğaya eğildikce, zihnin kısmen kendisinin doğaya *a priori* yakıştırdığı (Alm *vorschreiben*), tecrübeyle (Alm *Erfahrung*) ortaya çıkıp ucu bucağı kestirilememecesine genişletilebilen deneysel belirlenimlerden (Alm *empirische Bestimmungen*) neşet eden yasalara yaslanır. Sözü edilen birinci türdeki yasaların, başka bir deyişle, maddî doğanın genel yasalarının uygulanmaları için yargıgücü, düşünmenin özel ilkesini gereksemez. Gereksemez, çünkü: Zihin, yargıgücünü nesnel bir ilkeyle donatmış olduğuna göre, o artık, belirleyicidir. Buna karşılık, deneyin bize bildirdiği özel yasalara gelince; bunlar, büyük bir görünüş çokluğunu; ayrıca da eşit olmayan durumları yansıtırlar. İşte burada yargıgücünün kendisi kendini ilke kılıp doğada beliren binbir çeşit görünüşün ve eşitsizliklerin içinde ortak noktaları tesbit ederek bir yasanın oluşturulmasına önayak olur. Böylelikle deneysel yasalara uygun olarak sağlanan birlik, başka bir deyişle, doğanın genelgeçer yasallığı doğrultusunda doğadan çekip çıkarılan bilgiler arasında bağlantının kurulması hiç olmazsa umulur. Özel yasaların bu rastlantılı, tesadüfî birliğinde şöyle bir durum belirebilir: ‘Derinlemesine düşünmeye dayalı yargıgücü’, iki düstûra ayrılarak iş görür. Bunlardan biri: Zihin, aklın koyduğu *a prioriden* kalkar; ötekisi: Akıl da işin içine katan deneylerin zoruyla cisimli doğa (Alm *körperlichte Natur*) ile onun yasalarını yargılayacak bir özel ilkeye ulaşmağı öngörür. Öylece iki türlü düstûrun yan yana kalamayacağı görülür. Bu da, bir dialektiğe yol açar. Şöyle ki:

- Birinci düstûr, ‘sav’dır (Fr *thèse*; Alm *Satz*). Bütün maddî nesnelerin oluşması da bunların biçimi de, yalnızca mekanik yasalar uyarınca yargılanabilir.
- İkinci düstûr, ‘karşısav’dır (Fr *antihèse*; Alm *Gegensatz*): Maddî evrenin kimi ürünleri sırf mekanik yasalar yönünden yargılanamaz –onların yargılanması, bambaşka bir nedensellik yasasını, yanî gâyeli nedenselliği gerektirir.

Araştırmaya yarayan düzenleyici ilkelerin (Alm *regulative Grundsätze*) yerine, nesnelerin kendilerini kavramağı olabilir kılacak kurucu olanları ele alırsak, şöyle bir dialektikle karşılaşırız:

- Sav: Bütün maddî nesneler, yalnızca mekanik yasalara göre meydana gelirler.
- Karşısav: Madde dünyasının ürünlerinden kimisiyse, yalnızca mekanik yasalar uyarınca meydana gelmez.”⁶⁶

Kant’ın düstûrlarını dikkatle incelediğimizde, ‘sav’ın, ‘nasıl’; ‘karşısav’ınsa, ‘niçin’, sorularına karşılık verdiklerini görürüz.

Aristoteles ile hemen bütün Ortaçağ düşünürleri, hem canlı-olmayanlar hem de canlılar evrenine ‘niçin’li sorularla yönelmiş olmalarına karşılık, *Galilei* ile *Kopernikus*’tan beri doğa bilimlerinden hangisinde yer alırsa alsın araştırmacı, kendini ‘nasıl’lı sorulara cevap bulmağa adanmıştır. Sırf canlılarda görülen bir-takım niteliklere oysa, fiziğin olaylara yaklaştığından başka türlü bir tutumla yanaşılması gerektiğini ilk defa tutarlıca temellendirerek bildiren *Kant*, ‘niçin’li soruya, gâyelilik taşıyan iki çeşit karşılık verilebileceğini şöyle belirtmiştir: “‘Bir şey niçin var?’ diye sorulduğunda, cevap: Ya onun varoluşu (Alm *Dasein*), amaç doğrultusunda etkiyen nedenle tamamıyla ilgisizdir denebilir –bununla da onun, doğal işleyişin/mekanizmanın sonucu olduğu anlaşılır–; ya da onun varoluşunun, bir amacı öngörmüş nedene (Alm *Ursache*) dayandığı ileri sürülebilir ki, bu görüşü, örgütlenmiş bir şeyin (Alm *Ding*) varlığından ayırmak hemen hemen imkânsızdır.”⁶⁷ Bu ürünün –örgütlenmiş nesnenin– varoluşunu, onun kendisine içkin imkânların doğurdukları gâyeliliğin dışında kalan başka bir nedenselliğe bağlamıyormuşuz da ondan. “...Tasavvur edilen etki, gâyedir. Etkinin tasavvuru, aynı zamanda kendine yol açan, anlaşılır şekilde etkileyen nedenin de belirleyici tabanıdır (Alm *Bestimmungsgrund*). Bu durumda gâye, ya doğada varolanın kendi varoluşundadır ya da onun dışındaki öteki doğal varolanlardır: Bu da, onun gâyeliliğinin, yalnızca kendisine içkin olmayıp kendi dışında kalan varolanların da varolmaları için bir arac olması anlamına gelir... Nitekim, *Linnaeus*’la birlikte –yalnız, onun gittiği yönün tersinden gelerek– şöyle söylenebilir pekâlâ: ...Otobur hayvanlar, bitkiler evrenindeki aşırı çoğalmanın önüne geçerek birçok bitki türünü, bu yoldan boğulmaktan alakoymak; yırtıcı hayvanlarsa, sözü edilen

66 Immanuel Kant: a.g.e., (313 – 315).

67 Immanuel Kant: a.g.e., (381).

yyiciliği sınırlamak; en sonunda da insan, yırtıcı hayvanları avlayarak doğanın bozguncu güçleri arasında bir çeşit dengeyi sağlamak için vardır.”⁶⁸

Anlaşılabacağı üzere, bütün bu gâyeli açıklamalar, ‘niçin’li sorulara cevaptır: Otobur hayvanlar, yırtıcı etciller, insanlar, niçin var? İşte, ‘niçin’e yukarıda verilen karşılıklar, doğaya tek tek kişi olarak yansıttığımız, yakıştırdığımız, deyim yerindeyse, birtakım keyfi gâyelerdir.⁶⁹ Bu bakımdan onlar, doğa bilimleriyle uğraşanları bağlayacak nitelikte değildirler. İşte böylesi gâyelerle dolu bir yargı önermesine *Kant*, “dış gâyelilik” (*Alm äußere Zweckmäßigkeit*); başka sözlerle, örgütlenmiş varolanların dış düzeni ile ilgilerini, biçimleri ile görünüşlerini dile getiren gâyelilik diye belirlemiştir.

Ne var ki, bir de, örgütlenmiş bütünlüğü yansıtan, bizlerin ona değil de, onun bizlere yansıttığı, bir gâyelilik var. Buna da *Kant*, “iç gâyelilik” (*Alm innere Zweckmäßigkeit*) demiştir. İç gâyelilik, örgütlenmiş varolanın bütünlüğünde yer alan parçalar –organlar– ile süreçlerin hepsinin, o varolanın kendini işler tutmağa yönelik olduğunu bildiren bir ilkedir. Sözgelisi, kalıtım cihazı, örgütlenmiş varolanın, hem bireysel olarak hem de kuşaklar boyu edinmiş bulunduğu özellikleri, döldöşüne aktararak onun yaşayagitmesini sağlar.

İşte “bu önerme” diyor *Kant*, “...yalnızca insanın bile, doğanın son amacı olmadığını ileri sürmekle kalmayıp aslında ondaki örgütlenmiş varolanların biraraya gelmeleriyle yeryüzünde gâyelerden oluşmuş bir düzenin olamayacağını; bundan da öte, onda gâyeli gibi gözüken doğa verilerinin, gerçeklikte onun işleyişinden öte nedenleri, kaynakları bulunmadığını söylemek istiyor.”⁷⁰ Doğayı açıklarken yalınkat mekanik bir işleyişin, gidişin ötesinde bir şeye başvurulamayacağını; ancak, algılanan doğanın karmaşık örgütlü varolanlarını yorumlamak, anlayabilmek için kendine has özelliklerle kısıtlanmış aklımızın da, zihnimizin de, iç gâyelilik ilkesini devreye soktuklarını bildirerek *Kant*, karşıtlığın, çatışkının ortadan kalktığını göstermiştir.⁷¹

Kant, eserinden yukarıya aktarılmış metinlerde de görüldüğü gibi, dialektiğin, yalnızca düşünmemizin işleyişinin ürünü olduğunu; giderek bunun, doğada

68 Immanuel *Kant*: a.g.e., (381 – 383).

69 Krz: Bahis konusu önermeyi bu Bölümün A Altbölümünde belirtilen ‘cancı’ (*animiste*) açıklama tarzıyla.

70 Immanuel *Kant*: a.g.e., (386).

71 Bkz: Immanuel *Kant*: a.g.e., (387).

algılanan birçok olayı açıklamakta başka bir sürü aracın yanında yararlı bir araç olabileceğini söylemekle yetinmiştir.

Gerek Ondokuzuncu yüzyıl boyunca gerekse Yirminciye kimi düşünürler, *Kant*'ın, olaylara dayalı eleştirici tutumundan ayrılarak spekülasyonlara dalan dev sistemler oluşturmuşlardır. Buna karşılık *Kant*, somut olaylardan kalkan doğa araştırmacıları ile bilimcilerine sağlam, güvenilir bir pusula sunmak amacıyla bir filosof olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim genellikle çağımız bilim anlayışını, özellikle de canlıya ilişkin görüşleri *Aristoteles*'ten sonra *Kant* kadar etkilemiş olan başka bir düşünürü bulup göstermek hiç de öyle kolay değil.

Dirim-fizikötesi (Fr *métabio-physique*) âlem 'hayat'ının alelumûm tezâhürü, kültürdür. Dirim-fizik dünyasının tersine kültürü belirleyense hürlüktür. Maddî arkalı dirim-fizik kuvvetlerinin, unsurlar ile âmillerin kesinlikle müdâhalesinin görülmediği 'duygu-akıl-zihin' yönetimindeki salt kültür bağlamına 'maneviyât' diyoruz. İşte dirim ile fizik evrenin müdâhalesi dışında kalıp manevî salt kültür verisi olan, ahlâk değerleridir. Bunlar ancak zıtlarıyla birarada mütâlea olunarak anlaşılır. Sonuçta zıt çiftlerden biri üstünde karar kılınır. Bu da bir tercihtir. Kararı kıldırıp da tercihte bulunduran kudret, irâdedir. Kararı, tercihi belirleyen sürecin başından koyulmuş şartlar ile âmiller yoktur. Başka deyişle mekanik zorunluluk yok. Mekanik zorunluluğun bulunmadığı duruma hürlük diyoruz. Hürlüğe giden yolda ilk durak, mekanik zorunluluğun gevşediği canlılıktır. Mekanik zorunluluğu ziyâdesiyle bozan, aynı neden etkeninin her tekrarlanışında bir önceki sonucu vermemesidir. Canlı-olmayanda da böyle durumla, pek seyrek olmakla birlikte, karşılaşılabilir. Asıl vukû bulduğu merciyse canlıdır. Zirâ canlılık kesintisiz süreçliliktir. Olanın yeniden olması muhtemel olup kesinliği yoktur. Fizik-kimyanın sıklet merkezini teşkil ettiği yalınkat dirimlilik/*biotique*likten canlı-olmanın bir başka safhası yaşamaya geçildiği ölçüde fizik-kimya sâbitelerinin ağırlığı azalır, süreçliliğinki artar. Süreçlilikte olmuş ile olmakta olan ayırımı göze çarpar.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞIMIZDA CANLI SORUNUYLA İLGİLİ SPEKULATİF GÖRÜŞLER

-A-

CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ – METAFİZİK – SPEKULASYON

I- CANLILAR BİLİMİ İLE SPEKULASYON

a) Çağımız doğa bilimlerini güden temel sorular

Çağımızın doğa bilimleri, bellibaşlı iki temel soruya karşılık arıyor:

- (1) Mikrofizik olaylar nasıl açıklanmalıdırlar?
- (2) Varolanlardan hangileri, hangi kıstasa yahut kıstaslara göre ‘canlı’ diye nitelenir?

İki sorunun ancak birlikte ele alındığında çözülebileceği deneysel araştırmalar ilerledikçe daha seçikçe anlaşılmaktadır.

b) Çağımızda ‘canlı’yı araştırma tutumları

Ancak, sözü edilen sorulardan bu çalışmaya konu olan ikincisine verilen birtakım cevaplar, bilimin çerçevesini yer yer aşıp spekulasyon ile dünyagörüşü rengini

kazanmıştır. Bu cevaplar arasında en çok yankı uyandırmış olanları kabataslak şöylece sıralayabiliriz :

- (1) Onaltıncı yüzyıldan beri süregelen mekanikcilik yahut fizikalizm.
- (2) Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Alman Romantikliğinin etkisiyle mekanikciliğe karşı tepki olarak ortaya çıkıp hızla yayılmış olan canlılıkçılık/*vitalism*.
- (3) Özellikle Yirminci yüzyılın başlarında yeryüzünün her yanında geliştiği görülen, indirgemeci, birici görüşlere karşı tepki şeklinde oluşmuş, İlkçağın da başlıca düşünce akımı, tümcülük/*holism*-cancılık/*animism*.

Yukarıda kısa dökümü yapılan bütün bu spekulatif görüşler, öncelikle 1950lerden sonraki dönemde canlılar biliminin çeşitli kollarında, hele molekül seviyesinde başarılı olmuş olağanüstü atılımlarla etkilerini gittikçe yitirmişlerdir. Ancak, günümüzde yeni bir indirgemeci, birici görüşün, özellikle biyolojinin bilim çevrelerinde hızla tarafdar kazandığı görülüyor. ‘Canlı’ denilen varlık, tamamıyla molekül ile hücre açısından açıklanmağa çalışılıyor. Elbette bu noktada, hiç değilse şimdilik, spekülasyon ile pozitif bilim arasındaki sınır, büyük ölçüde kaypaklaşmıştır.

Aslında sözü edilen bu iki araştırma ile olup bitenlere bakma tutumu arasında göze derhâl çarpıverecek kadar keskin bir sınırın çizilip çizilemeyeceği de çok tartışma götürür. Çoğu kere araştırma türünün, her ülkenin medeniyet yahut eğitim geleneğince biçimlendiği görülür:

- (1) Nitekim, günümüzde canlı kavramı, genellikle İngiliz öğretim ile düşünce geleneğinin baskın bulunduğu yörelerde, İsveçte, İtalyada, Lehistan/Polonyada, kısmen de İspanyolca konuşulan ülkelerde, Felemenk ile Fransada dar anlamıyla bilim teorisi/*épistémologie* çerçevesinde ele alınır. Söz konusu bilim teorisi, ölçüp biçme ile deney tabanına dayanan canlılar bilimi kullandığı kavramları irdeler. Bu ölçüp biçme ile deney tabanı üstünde yükselen canlılar bilimiye, kaynağını, *Malpighilerde*, *Linnaeuslarda*, *Leeuwenhoeklarda*, *Harveylerde*, *Buffonlarda*, özellikle de Charles Darwin’de bulur.
- (2) Şu var ki, bu deneysel-nicel geleneğe bağlı canlılar biliminden ayrılan bir başka gelenek daha var. Daha çok Almanca konuşulan toplumlarda boy atmış bu ikinci geleneğin kökleri Hint düşüncesi ile belli birtakım yönleriyle Eskiçağ Ege felsefe-bilimine değin gerisin geriye uzanmaktadır.

Asıl çıkışını aşağı yukarı *Paracelsus*’ta bulan, daha sonra da Alman İdealist-Romantik felsefesinden geniş çapta esinlenip ana çizgileriyle Darvinciliğe karşı

–Darvinkarşıtlığı– özellikler taşıyan söz konusu gelenek, çağımızda Hans Driesch, Jakob von Üexküll, Konrad Lorenz, Adolf Portmann gibi filosof-bilimadamlarında yeni boyutlara erişmiştir.

Sözü edilen gelenekle yoğrulmuş araştırmacılar, canlıyı, kavramdan ziyâde, doğrudan doğruya belli bir özerk/*autonome* varolana ilişkin sorun olarak ele almak eğilimini göstermişlerdir. Başka bir deyişle, onlara göre, canlı konusunda kolayca genellemeye gidilemez. Çünkü her canlı, kendine has özelliklerle donanmış varolandır. Dolayısıyla, canlı-olmayan maddelerde başarılının tersine, canlıların ölçülüp biçilmesiyle ortaya çıkarılacak birtakım nicel ortak noktalardan kalkmakla, genelgeçer bir canlı kavramına varılamaz. Her canlı, başlıbaşına özerk bir varolan olduğuna göre, canlılar bilimcisi araştırmasına konu olan özgül/*spécifique* canlıyı bozmadan doğal ortamında aracısız gözlemlemeli; böylelikle de onu içten ‘yakalamalı’. Uzun uzadıya gözlemlemenin, araştırmacıyı kendine konu olan canlıyla duygu alışverişi oluşturmağa götürebileceği anlaşılıyor. Gözlem, dolayısıyla, duygudaşlık yoluyla canlı bireylerde tesbit edilen nitelikce benzeşen tek tek özellikler arasında bağlantı kurarak ‘canlı varolan sorunu’na ilişkin sistem oluşturmak ödevi de, varlık metafiziğine, öbür adıyla varlık öğretisine/*ontologieye* düşer.

Söz konusu iki gelenekten ilkinine bağlı araştırmacılar ile düşünürler, fizik bilimleri de göz önünde tutarak bir bilimin, hele bu, doğanın belli bir kesimini ele alıyorsa, olayların kendilerini de bunlar arasındaki ilişkileri de asla nitel dille yansıtamayacağını ileri sürmektedir. Nitel anlatım tarzının, bağlayıcı yanı yok da ondan. Hâlbuki, bir önermenin bilimsel olması için onun, o konuyla uğraşan herkesin sınamasına açık bulunması zorunludur. Ölçüp biçmeleri dile getirmeyen bir önerme, gerçeklik tabanına bassa bile, yansıtmayı öngördüğü olay, her kişinin değişen meşrebine, keyfine göre yorumlanacak demektir. Yalnız, şurasını unutmamalı: Canlılar bilimlerine konu olan canlı, fizik bilimlerin eğildiği cisimden daha başka türden görünümeler sunmaktadır. Nitekim buna I. Bölümde temâs edilmişti; bundan sonraki bölümlerdeyse daha ayrıntılı şekilde incelenecek. İşte canlının, canlı-olmayandan değişik bu birtakım görünümeleri, canlılar bilimlerinden kimini salt nicel dil kullanmaktan alıkoymakta; onların, yer yer nitel anlatımlara da başvurmalarını zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte bir bilim olarak biyolojinin büyük ölçüde ağırlık tanıdığı anlatım, deney içerikli nicel önermelerden meydana gelir. Öyle gelmesi gerektiği de, canlıyla uğraşan günümüzün bütün bilimadamlarınca kabul edilir.

II- METAFİZİK¹ İLE SPEKULASYON

Hem felsefede hem de bilimlerin teori kesiminde anlamca sık sık birbirleriyle karıştırılan iki kavram var: Metafizik ile spekulasyon. Ne vakit bir düşüncenin metafizik niteliğinden söz açılrsa, akla derhâl spekulasyon geliverir. Ne zaman da herhangi bir önermenin yahut kavramın, deneylenemez, sınanamaz cinsten, dolayısıyla spekulativ olduğu söylenirse, bu sefer metafizik kavramı ister istemez zihinde uyanıverir. Bu durum, her iki kavramın, yakın çağlara değin düşünce tarihi boyunca benzer anlamları dile getirmiş olmalarından ileri gelse gerek. Böylece bugün bile, söz konusu iki kavram, kafalarda ara sıra aynı çağrışımları boşandırabiliyor. Hâlbuki, çağımızda genelgeçer anlayış uyarınca, sözü edilen iki kavram, mantıkca anlamdaş sayılmıyor artık. Her şeyden önce, tarif gereği ‘metafizik’, ‘spekulasyon’u kapsar. Somut evrende, doğada varolanlar, bunların durumları, konumları, olagelişleri, birbiriyle olan bağıntıları üstüne konuşmak da; evrendeki varolanları birer birer göz önüne almadan, tek tek varolanlar ile bunların birbirleriyle olan bağıntılarını nasıl bilebileceğimizi sormak da; evrende bulduğumuz nesnelerden yahut olaylardan tamamıyla koparak birtakım salt hayâlî biçimler üstüne tartışmak da; özetle, anlatıma dayanan dilsel bütün yapıp etmelerimiz, ‘metafizik’in ilgi alanına girer.

İmdi:

- (1) Evrende varolanları, bunların durmadan değişen durumlarını, konumları ile olagelişlerini, aralarındaki bağıntıları irdelemek deney bilimlerinin görev alanına girer.
- (2) Birçok başka konu üstüne soru sormanın yanı sıra, evrende varolanları birer birer dikkate almaksızın, tek tek varolanlar ile bunların kendi aralarındaki bağıntıları nasıl bilebileceğimizi sormak da felsefenin işidir. Görüldüğü gibi, felsefe ile bilim görev bölümü yapmakta, öyleki birbirlerini tamamlamaktadırlar.
- (3) Oysa, somut evrende karşılaştığımız varolanlardan yahut olaylardan tümüyle koparak birtakım salt inşâlar (Fr-İng *construction*), kurgular (Fr-İng

1 André Lalande’in felsefe sözlüğünde ‘metafizik’, özetle şöyle tarif ediliyor: “Metafizik, her çeşit araştırmanın en son genellemelerini kucaklar. O böylece hem deneyseli hem de deneyötesini kapsar. Buna göre bilimler seviyesinde iş gören deneysel metafiziktir (Fr *métaphysique empirique*). Buna karşılık, her türlü deneyi aşan işlemlerle de, deneyötesi metafizik (Fr *métaphysique métaempirique*) uğraşır —“ *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*”, 623. s.

fiction) üstüne tartışmağı ödev bilen ‘spekulasyon’un, yukarıda adı anılan kesimlerle, öncelikle de deney bilimleriyle bağlantısı pek dolaylıdır. Buna rağmen bilimler ayrışıp bağımsızlaşmadan önce geleneksel anlamıyla felsefe- de barındıkları dönemlerde doğayı bilmeğe, öğrenmeğe yönelmiş çabaların üstünde ‘spekulasyon’un baskısı olanca ağırlığıyla duyuluyordu. Söz konusu çabalar, deneyler yahut gözlemlerle desteklenmemiş oldukları gibi, matematik yoldan da dile getirilememişlerdi. Böylece, evrenin şu yahut bu kesiti hakkında öne sürülen her iddia, spekulasyon olmaktan ileri gidememiştir. Kendini bu kısır döngüden ilk kurtaran doğa bilimi, aynı zamanda geleneksel anlamdaki felsefeyle de bağlarını ilk defa gevşeten tıp, sonraları iyiden iyiye kesense fizik olmuştur.

Canlılar bilimiye—İlkçağ ile İslâm medeniyeti döneminde tıbbın gösterdiği birtakım olumlu gelişmeler bir yana—, bu sorunun üstesinden ancak Yirminci yüzyılın sonlarına doğru gelmeğe başlamıştır. Yirminci yüzyılın özellikle ikinci yarısında deneysel doğa bilimi anlayışının gerektirdiği araştırma ile inceleme tutumunu —III. Bölümde gösterildiği gibi— tam anlamıyla, anlatım tarzını da bir ölçüde benimsediği görülüyor.

Öncelikle rahatca deney safhasına sokulamayan, dilleri de şimdiye değin biçimselleştirilememiş olan kollarıyla canlılar bilimi, meslekce veya uzmanlık yönünden ona uzak kişilerin uğraş alanı olagelmıştır. Ne var ki, onların yanısıra, uygulamalı canlılar biliminin uzmanlık isteyen kesimlerinden, özellikle de hekimlikten çıkagelen teorik donanımı büyük ölçüde eksik birtakım kimselerin, biyoloji teorileri kurmak dileğiyle yola koyulduklarında, gerçeklikte yaptıkları, canlılar biliminin kendisiyle ilgisiz spekulasyonlara dalmaktan başka bir iş olmadığı dikkat çekicidir. Üç beş önde gelen canlılar bilim felsefecisi var ki, bunların, deney bilimleri açısından spekulasyonun, eleştirici tutumla çözümlenmesi çeşidinden, altından zor kalkılır bir işe giriştiklerini Felix Mainx² bildirir. Oysa canlılar biliminin dışında, ama onun adına kuruldukları ileri sürülen spekulasyonlara karşı biyologların çoğu kayıtsızdır.

2 Bkz: Felix Mainx: “Foundations of Biology”, 622. – 623. syflr.

-B-

SPEKULATİV GÖRÜŞLERİN CANLILAR BİLİMİNE KATKILARI

Yunancadaki “*theorianın*”, Latince de yahut Latince kaynaklardan terim türeten Avrupa dillerindeki karşılığı, kimi *contemplatio*, kimi de *speculatio* yahut da türevleridir; bu sözlerse, daha günlük konuşmalardaki kullanışlarıyla, kutsalca, kutsallıkla seyretmek; bir gözetleme kulesinden dolaya bakmak, olup bitenleri dikkatle gözlemleyerek izlemek, anlamlarına gelir. Birçok dilde, bu arada Türkcede, seyretmeyi yahut salt seyirciliği, birtakım sakıncalar öne sürerek, aşağısamak isteyenler, içine kapanılan bir fildişi kuleden söz ederken genellikle *theorianın* Latincedeki yansısından, çoğunlukla, bilmeden yararlanmaktadırlar.”³

Bugünkü deney bilimi anlayışımız da madem şu sözü edilen spekulativ görüşte buldu kaynağını, öyleyse bütün itirâzlara, karşı çıkmalara rağmen, günümüz bilimlerinde hâlâ birtakım spekulasyon artıklarıyla yüz yüze gelmek ihtimâli her ân için geçerlidir. Bundan da öte, “gerçek anlamda deneye dayalı varsayımlar olarak benimsenemeyecek tümel spekulativ düşüncelerin, canlılar biliminin ilerilemesinde kendi paylarına hizmet düştüğü inkâr edilemez... Son olarak Ortaçağ, şaşırtıcı derecede birlikli, eksiksiz bir dünyagörüşü sunmuştur. Bunun ardından deneysel araştırma ile doğa felsefesi arasında gitgide uçuru-

mun belirlediğine tanık oluyoruz. Onaltıncı ile Onyedinci yüzyıllarda deneysel bilimin ilerlediği dönemin arkasından Onsekizinci yüzyılda, yeniden doğa felsefesini andırır düşüncelerin öne geçtiklerini görüyoruz. Bu tutum Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına değin sürmüştür. İşte, çağımız doğa bilimlerinde geçen kavramların birçoğu, doğuşunu sözü edilen doğa felsefelerine —spekulasyonlarına— borçludur. Gelişme süresince elbette bu kavramlar, önemli ölçüde anlamlarını değiştirmiş; o dönemin pek çok sorunu ile seçeneği, deneysel bilimlerin ilerlemesi karşısında geçerliliğini yitirmiştir. Bununla birlikte, araştırmayı ilk ateşleyenler de ona izleyeceği yönü ilk defa çizenler de, söz konusu kavramlar olmuştur... Buna örnek diye de canlılar bilimi tarihi boyunca, yakın zamanlara değin sürmüş canlıların bireyoluşuna dair sıralıoluş – öneluş karşıtlığı gösterilebilir. Her ikisinin de kökü, pozitivist-bilimöncesi dönemlere değin çıkar. Eskiçağın yaygın felsefe görüşleri ile Aristocu Ortaçağ İskolastikcilerinin öneluştan, *Augustinus*'tan sonraki Avrupalı düşünürler de daha çok sıralıoluştan yana çıkmışlardır. Onsekizinci ile Ondokuzuncu yüzyıllardaysa, her iki görüş, birer temel canlılar bilim öğretisi şeklinde birbirine cephe almış durumdaydı. Bugünkü bilgilerimizin ışığında söz konusu karşıtlığa yer kalmamıştır artık... Spekulatif doğa felsefesinde bu iki akım arasındaki tartışmaların, deneysel araştırmaya yön vermek bakımından yararları dokunmuşsa da, çok kere köstekleyici, yanıltıcı etkileri olmadı değil. Her hâlûkârda çağımız genetiğinin köklerinin, çoğunlukla öneluş spekulasyonuna indikleri görülürken, gelişme fizyolojisinin kavramlarının da, sıralıoluş görüşlerinden esinlendikleri sık sık tesbit edilir... Böylece genelleştirici spekulatif öğretilerin görevi bir bakıma, yeni imkânları salık vererek düşünme ediminin esin kaynağı olmaktan öteye geçmez. İşlerliği olan varsayımlar oysa, bilimin o ânki durumundan kalkılarak kurulurlar hep... Bilginin bir taraftan gittikçe artması, öbür yandan da deneye dayalı yöntemlerin olgunlaştırılmasıyla düz orantılı olarak spekulasyonun öneminin alabildiğine azalmakta olduğu görülüyor.”⁴

4 Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 623. – 625. syflr.

-C-

METABİYOLOJİ

I- METABİYOLOJİ ALANI

Metobiyoloji, canlıların araştırılmasında spekulativ eğilimlerin dile geldikleri önermeler ile sistemlerin toplu adıdır. Bunlar çoğunlukla kendilerine düşen – önceki Altbölümde belirtilen– görevleri yerine getirmemiş yahut yetki alanlarını geniş çapta aşmışlardır. Ancak bu, *Mainx*’ın işâret ettiği üzere, spekulasyonların, yalnızca bilim dışı yahut ~ötesi alanlarda geçecekce olmadıklarını göstermez. Tam tersine, “belki insanın düşünmesinde de, yaşamasında da çok önemli mevkileri tutabilirler.”⁵

“Birçok temel yanlışın kökeni, canlılık sözünün kaypaklığındandır” demekle *Mainx*, canlılar biliminin en çapraşık sorunlarından birine dokunmuş oluyor. Nitekim canlılar bilimiyle ilgilenmiş spekulativ tutumlu filosof-bilimadamları, öncelikle sınırları belirgince çizilip içlemi ile kaplamı sağınca belirlenmemiş söz konusu kavramın yardımıyla canlılar bilimine etki etmişlerdir. O kadar ki, uzman bile, kendi özgül alanını araştırırken canlılık kavramı ve ona yüklenen anlam katları arasında aradabir bocalamaktan kurtulamaz.

“Konuyla uzaktan ilgilenenler, şöyle beğlik yargılarda bulunurlar: Bilim olarak biyoloji, hangi bilgiyi gün ışığına çıkarırsa çıkarsın, canlılığın gerçekten

ne olduğunu, tabiatının nasıl olabileceğine dair eskiden söylenenlere daha değişik yenilikler ekleyemiyor. Canlılık, oldum olası çözülememiş bir sorun; öyle de kalmağa hükümlü. Anlaşılan, böylesi bağlamlarda canlılık, canlı varolanların yanısıra, bağımsızca yaşayan, varolan bir doğal varlıkmışçasına kişileştiriliyor.”⁶

II- MEKANİKÇİLİK

Metabiyoloji akımları, çoğunlukla ya belli bir gelişme çizgisindeki bir canlıyı başka bir gelişme çizgisindeki ya da canlıları toptan canlı-olmayan bir varlık alanına indirgeyerek açıklamak eğilimleriyle belirirler. Bilim olan biyolojiye son derece aykırı düşen bu tutum yahut yöntemi izleyenler, “ya alt seviyelerdeki yapıları yahut olayları, üsttekilere has, zekâ, bilinç gibi, özelliklerle aydınlatmağa ya da üstte beliren özgün özellikleri yok sayıp bunları birden alt seviyedekilere, bilinçli anlamayı, şartlı çağrışımlara indirgeyerek açıklamağa çalışırlar.”⁷

İşte, metabiyolojiden bu anlamda söz açıldığında, akla ilkin iki karşıt spekülasyon geliverir: Mekanikçilik – canlılıkçılık. *Mainx*, “deneyci/empirik görüş açısından bakıldığında, mekanikçilik ile canlılıkçılık öğretileri, birbirlerine daha çok belirlenim yönünden ters düşmelerine karşılık, temelde benzeşirler”⁸ diyor. Çünkü her iki sistem, canlı olayını, onda yürürlükte olup bu yürürlükte olana yol açtığı kabul edilen belirli bir ilkeye yahut kategoriye indirgeyerek açıklamakla yükümlü tutar kendini.

“Mekanikçilik ile canlılıkçılık yapıcı (Fr *constructif*) sistemlerinin bir başka niteliği, bunların geniş kuşatımlı önermelerinin eşşözel ($Y \rightarrow Fr$ *tautologique*) özelliğidir. Nitekim mekanikçi, biyomoleküllere özellikler atfettiğinde yahut döllenmiş yumurtada belirli yapılar tasavvur ettiğinde bütün bunlardan çıkarımlanan, zorunlulukla canlılık ile gelişmeye ilişkin süreçlerdir ki, bu da, katıksız eşşözden öteye geçmez. Çünkü açıklanacak olan, nasıl olsa, açıklanmaya yarar kavramların açıklanmasına katılmış bulunuyor. Aynı durum, *entelekheia*yla ilintili olarak canlılıkçı için de söz konusudur. Bu yoldan böylesi önermeler, deneylerce yahut gözlemlerce sınanmaktan yakalarını kurtarmağı umarlar.”⁹

İşte bu bağlamda makine örneğinden kalkan mekanikçi görüş –I. Bölümün Ç Altbölümünde anlatıldığı üzere–, aşağı yukarı Onaltıncı yüzyılda nitel fizikten

6 Felix *Mainx*: a.g.e., 628. s.

7 Jean *Piaget*: “*Biologie et Connaissance*”, 65. s.

8 Felix *Mainx*: “*Foundations of Biology*”, 628. s.

9 Felix *Mainx*: a.g.e., 629. s.

nicile geçilmesinden bu yana açık yahut örtük biçimde etkisini sürdürögelmiştir. İmdi kendine fizik bilimlerin yöntemini örnek alan mekanikçi, geçmişteki olaylar nasıl hesaplanabiliyorsa, gelecektekilerin de böylesi işlemlere sürülebileceğine inanır. Canlı-olmayan maddeyle ilgili bilimlere bu görüş uygun düşüyorsa da, onun, canlı-olmayanları inceleyen bilimlerde her zaman aynı başarılı sonuçları sağladığı söylenemez. Canlının sunduğu görünümünün başkalığı, Mainx'ın işâret ettiği üzere, canlı-olmayan doğada rastgelinmeyen tuhaf kuvvetlerden ileri gelmez. Bu başkalık, yalnızca canlı olaylarının etkileşmelerinde tesbit edilen maddelerin, birbirleriyle kurdukları aşırı raddede karmaşık ilişkilerde gün ışığına çıkar.¹⁰ Mekanikciliğin akrabası sayılabilecek fizikalist indirgemecilikse, canlı varolanı tamamıyla fizik bilimlerin kullandıkları dille açıklama denemesidir. Canlının, söz konusu anlayış uyarınca ancak bu dilin kalıplarına sığan kesimleri bilimsel sayılır. Sözü edilen dilin sınırlarından taşan köşe bucaklarıysa, şu durumda, bilim dışı, bilimötesi kabul edilir.

Fizik dil, kendine konu olan 'ham olay'ı, matematik harflarla fizik bilimin 'işlenmiş olay'ına dönüştürdüğü bir gerçektir. Şu var ki fizik bilimler öbeği matematiğin, uygulanma alanlarından yalnızca biridir. Öyleyse matematik, daha doğrusu mantık-matematik, fizik bilimlerin dışındaki alanlara da uygulanabilir. Bu durumda, mantık-matematiğin tek tek harfları, işâretlemeleri/*notation*ları hep aynı kalacak. Alanına —bilimine— göre değişecek olan, söz konusu tek tek harfların meydana getirecekleri belirlemelerdir (Fr-İng *formulation*). İşte mekanikçi, özellikle de fizikalist, canlılar bilimine has her olayı, fiziğin mantık-matematik harflarıyla kurulu önermeleri aracılığıyla belirlemek istiyor. Oysa canlılar bilimine has olayın, adı geçen bilimin mantık-matematik harflarından oluşmuş önermeleri yoluyla dile getirilmesi gerekeceği kendiliğinden anlaşıl-maktadır. Böylece canlılar bilimi, hem yöntemce hem de kavramca kendine has bir yapıyı, başka bir deyişle, dili geliştirebilecek. Sözü edilen indirgemeci tutuma yahut onun benzerlerine karşı çıkan Jean *Piaget*, ayrıca bilim adına girilen birtakım yasaklamaların doğuracakları sakıncalara da dikkati çekmiştir. Bu bağlamda öncelikle positivistlerin, deneysel bilimi bilir bilmez, olur olmaz şekillerde sınırlamağa kalkışmalarının neredeyse gülünçlüğüne işâret etmektedir. Sözgelisi, "bilinçle uğraşmağa koyulan yasak, şu pozitivist anlayışın en özlü belirtilerindendir. Bu da, denel araştırmayı çepeçevre sınırlamak, dolayısıyla bilginlerin akliselimi ile pozitif yahut bilimsel olanı kimizaman birbirlerinden

10 Bkz: Felix Mainx: a.g.e., 633. s.

ayıramamak demektir. Bunun sonucunda beliren yönteme ilişkin kâhinlikler, daha sonraki çalışmalar yoluyla yalanlandıklarına sık sık tanık olunmuştur.”¹¹

Canlılar biliminin bilgisel işlemlerinde yeri olan kavramlardan ‘bilinç’, burada örnek diye gösterilmiştir. Aslında, canlılar biliminin çok daha kendine has kavramları var: “Bunlar, fiziğin yahut fizyolojinin bile sunduğu nedenselliğe yabancıdırlar. Bir fizik süreç, gerçeklikte mekân, kütle, kuvvet, iş, enerji, nedensellik gibi, etkiler ile tepkileri denkleştiren kavramlarla dile getirilir. Sözü edilen kavramların, ‘içebakış’ta (Fr-İng *introspection*) olduğu üzre, bilinc alanında yanıltıcı benzetmelere yol açmanın dışında gördükleri bir iş yoktur. Buna karşılık bilinç, belirtme (Fr-İng *designation*) ile içirme (Fr-İng *implication*) olmak üzre, iki odak kavrama dayanan bir anlamlandırma (Fr-İng *signification*) sistemi oluşturur. Sözgelisi, ‘4’ün nedeni ‘2’ değil. O, ‘2 + 2 = 4 eder’ anlamını ‘içerir’. Bu da asla nedensellikle bir görülemez. İmdi bu içermeler, ya safdil (naif), ya doğal ya da bilimsel düşünce yönünden işlenmiş olabilirler. İşte, bilimsel düşünce yönünden işlenmiş içirme, temel bilimlerin, başka bir anlatıyla mantık ile matematiğin kurulmalarına imkân sağlar. Görüldüğü gibi, bilincin savsaklanacak yanı yok. O, maddeyi kavramağa yarar biçimsel sistemleri yaratır da ondan. Sözgelisi nevroloji, asla ‘2 kere 2’nin, niçin ‘4’ ettiğini açıklamaz. Hâlbuki, nevroloji çerçevesindeki teorik çalışmalar, düşünceyi de anlamamızı olabilir kılan uzvî/organik süreçleri yorumlamada bizleri mantık–matematik modeller ile yapıları kullanmağa zorlar... Bununla birlikte fizyolojinin nedenselliği ile bilince has içirme, birbirlerine nice geri götürülemezlerse de, aralarındaki bağlar, öyleki, aralarında koşutluğun varlığı bile, inkâr kabul etmez.”¹²

İmdi, *Piaget*’nin yukarıya aktarılan düşüncelerinden, bir yanda parabiyojinin önemi, öbür tarafta da spekulativ görüşler ile fizik-kimya bilimleri arasında yerini bulmağa çalışan biyolojinin konumu seçikce anlaşılıyor.

III- CANLILIKÇILIK

Maddî başarılarından ötürü Avrupamerikalının kendini öteki varolanlardan üstün görmesinin sonucunda cancılığın yerine geçen mekanikciliğe karşı tepki olarak aşağı yukarı Onsekizinci yüzyılda canlılıkçılık doğmuştur. Nitekim, canlılıkçılığın (*vitalisme*) ne olduğunu, mekanikciliğin eleştirilmesiyle anlayabiliriz. İdealistler de aynı doğrultuda benzer gerekçelerle maddecileri eleştirmişlerdir.

11 Jean Piaget: “*Biologie et Connaissance*”, 70. s.

12 Jean Piaget: a.g.e., 78. – 79. syflr.

Henri Bergson, kökten mekanikciliğin, gerçekliği bölünmez, parçalanmaz, öncesiz sonrasız olarak benimseyen spekulativ görüş olduğunu bildiriyor. Söz konusu gerçeklikte saklı duran görünüşteki süre, bütünlüğü eksiksizce (Fr *tout à la fois*) tanımayan bir zekânın yalnızca yetersizliğini dile getirir.¹³ Mekanikciliğe karşı çıkanların, onda tesbit ettikleri eksiklikleri yahut çürüklükleri Bergson, şöyle sıralamıştır: “Mekanikçi öğreti, hepten ya benimsenir ya da reddedilir...”¹⁴

a) Gâyecilik

Bergson: “Gâyelilik (Fr *finalité*)¹⁵ öğretisi, hiçbir vakit tamamıyla terkedilmeği gerektirmez; bir tarafından vazgeçilse, başka bir yanı ayakta kalır. Psikoloji esâsı olduğundan, çok esnek olup istenilen yöne çekilebilir. Bu bakımdan, böylesine geniş çaplı bir öğreti olan gâyelilik (*finalisme*), mekanikciliğin çürütülmüş bir tarafı elden çıkarıldığında, başgösterir.”¹⁶

13 Bkz: Henri Bergson: “*L'Évolution Créatrice*”, 42. s.

14 Henri Bergson: a.g.e., 43. s.

15 Belirli bir hedefe yönelik eylem yahut davranış demek olan “gâyelilik”, düşünce tarihi boyunca başlıca şu üç bağlamda anlaşılmıştır:

1– “Bir ilâhî zekânın eseri yahut en azından bir sanatcının, zanaatcının yapıp edceklerini tasarlayıp öngörmesi gibi, salt insanbiçimci, bilinçli bir şekilde —bu, cansızlar ile canlılıkların gâyeciliğidir.

2– Yine insanbiçimci (Fr *anthropomorphe*), ama bu sefer bilinçsiz eylemlerimizi örnekseyen, daha doğrusu, belli bir dürtünün etkisiyle, hedefleri hakkında açık seçik bilgisi bulunmayan bir zekânın yardımıyla güdülen ‘bozbulanık’ bir isteme tarzında Johannes Reinke gibi yenicanlılıkların öne sürdükleri üzere.

3– Bir de, bütün bunlardan apayrı olarak gâyelilik, çağımız canlılar bilimi nezdinde yeni bir anlam kazanmıştır: yönelim. Eğilimler, başka bir deyişle, yöneltilen ihtiyaçlar vardır. Bunlar, önceden hesaplanamayan, güçlü (Fr *puissant*) yahut zayıf kuvvetlerdir (Fr *forces*). Yoksa, bir ‘tür dehâsı’nın, bir ‘tohum’un yön vermesi asla söz konusu değil” — André Lalande: “*Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*”, 336. s.

3. anlamdaki ‘gâyeliliği’ ötekilerden ayırmak için ona ‘teleonomi’ çerçevesindeki gâyelilik denilmeğe başlanmıştır. 1. ile 2. anlamları taşıyan gâyeliliklerse, metabiolojide yer alan ‘teleoloji’ öğretisince belirlenmişlerdir. Astroloji – astronomi zıtlığından esinlenerek günümüz canlılar bilimi teorikilerince oluşturulan ‘teleoloji’ye karşı ‘teleonomi’ deyimimin anlamını Jacques Monod şöyle tarif etmiştir: “Teleonomi kavramı, gâyeye yönelik, kendi içinde bağdaşmış, yapıcı bir eylem düşüncesini taşır” — Jacques Monod: “*Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne*”, 59. s.

Söz konusu kıstas esâs alındığında, Monod’ya göre, proteinler, canlıların teleonomik işleyişini olabilir kılan moleküllerin ana etkenleridir.

16 Henri Bergson: “*L'Évolution Créatrice*”, 43. s.

Nihâyet canlıların incelenmesinde gâye kavramının ölçülü kullanılmasından vazgeçilememesi gerektiğini bildirirken *Bergson*, kimi canlılıkçıların tersine, onun mutlaklaştırılmasına karşı çıkmıştır. Bu bakımdan *Kant*'ın, canlının incelenmesiyle ilgili görüşlerine sırt çevirmediği anlaşıyor. Bununla birlikte, ondan bir noktada ayrılır: *Kant*, canlıyı kavramsal sorun olarak görmüştür. Oysa *Bergson*, canlıyı mantık biçimi olarak ele almamıştır. Gerçi bilim olarak biyoloji canlı kavramından değil de, canlının kendinden –canlıya ilişkin süreçlerden– kalkar. Ne var ki canlının kendinde doğrudan doğruya görülmeyen özellikleri canlıya atfederek onu açıklamaya kalkmaz. Oysa canlılıkçıların en belirgin taraflarından biri, canlıya genellikle insanbiçimci kavramlarla yaklaşmaktır. *Bergson* sözgelişi, ‘canlı’dan ziyâde, ‘canlılar’ın bütünlüğünü temsil eden ‘canlılık’, “yaşamâtılıımı” (*Fr élan vital*) dediği bir deyimle açıklamıştır.

b) Evrimcilik

Yaşamâtılıımıysa, evrim düşüncesini bağrında taşır. Çünkü yaşama olayı maddede bir atılım sonucunda aşmıştır. Bu bakımdan öncelikle *Bergson* için, canlının kendinden ve durduğu evrim basamağından ziyâde canlılık bizâtihi yaşama için önemlidir. Hâlbuki Herbert *Spencer*'da görüldüğü gibi, birçok evrimci, bakışlarını evrimin tek tek merhâlelerine yöneltmiştir. *Bergson*'a bakılırsa, *Spencer* türündeki evrimciler, bütün geçmiş evrim basamaklarını onun ulaşmış bulunduğu en son aşamanın açısından yorumlamışlardır. Nitekim mezkûr hususu *Bergson*, özlü bir ifâdeyle şöyle belirlemiştir: “*Spencer*'ın ortaya koyduğu yöntemin bilinen sakatlığı evrimi, evrilmişin parçalarıyla, bölümleriyle yeniden kurmaktan başka bir şey değil.”¹⁷

Yukarıda sözü edilen noktada öteki evrimcilerin birçoğundan ayrılan *Bergson*, evrim denilen sürecin, yalnızca canlılara has bulunduğu savına gelince, onlarla görüşbirliğinde olduğu görülür. Nitekim hemen bütün evrimcilere göre, ancak canlılar evreninde tersinmez bir gidiş var. Canlı-olmayan maddeler evreninde böyle bir şeyle karşılaşamazmış. Oysa açık sistem olarak tasavvur edildiğinde, canlı-olmayanlar evreninde de tersinmez bir gidişin varlığını evrenbilim bizlere kanıtıyor. Bu bir yana, ortaya çıkışı oldukça yeni olan evrim, gerçekten de canlılıkçılığın ana payandalarından biri olarak görülebilir. “Canlılar bilimi tarihinde” diyor Jean *Piaget*, “değişmezlik öğretisinden (*Fr fixisme*) evrim öğre-

17 Henri *Bergson*: a.g.e., 393. s.

tisine değin uzun bir düşünce sürecinin geçmesi gerekmiştir. Gerçi daha *Lamarck* ile *Darwin*'den önce bile, gelişme anlamında evrim kavramı vardı. Ancak, bu kavramda söz konusu olan türler arasındaki bağlantılardı. Başka bir deyişle evrim, zamanlı gidişi, dolayısıyla gelişmeyi dile getirmeyen kavramsal biçim olarak alınıyordu.”¹⁸

“Bu bağlamda evrimle ilkin *Aristoteles*’teki biçimlerin sıradüzeninde karşılaşıyoruz.”¹⁹ Bu çalışmanın I. Bölümünde temâs edildiği üzere, *Aristoteles*’e bakılırsa üç çeşit ruh var:

- (1) Bitkilerin yaşamasını açıklayan bitki ruhu
- (2) Hayvanların kımıldanışı ile örgütlenişini veren hareket ruhu
- (3) Hem bedenin biçimi hem de insan düşüncesinin ilkesi olan manevî ruh

Yalnız, alt seviyelerden başlayarak zaman içinde yol alan bir gelişmenin sonucunda birbirlerinden türeyeceklerine, bir erginlik sırası uyarınca bunlar, üst üste dizilmiş dururlar. Bu da, biçimlerin biçimi olan Tanrı ile insan arasındaki bağıntıya göre düşünülmüştür.

“Evrim, bundan sonra yaratıcılık (Fr *créationisme*) çerçevesinde görülür. Böylelikle sıklet merkezi, zamandı (Fr *intemporel*) biçimlerden yaratmaya kaymıştır. Ancak, burada da zamana bağlı olarak önceden düşünülmüş tasarının gerçekleşmesidir. Tasarının kendisine gelince; o, ya sonsuzca var ya da safha safha gerçekleşir...”

Evrimin üçüncü kavranışı, tarih süreci kapsamında olmuştur. İşe sınıflama düşüncesinden girilmiş olduğundan, evrim bu sefer temelde bilimsel nitelik kazanmıştır.”²⁰ Ancak, sınıflamadan kalkan bu evrim anlayışı da, günümüz evrim biliminin²¹ çizgisinden oldukça uzaktır. Çünkü, “oradaki doğal sınıflama, gözlemlenebilen özelliklerin tümü üstünde kurulmuştu. Bu gözlemlenebilen özelliklerin de sayısı belirsiz bulunduğundan, önemlilerin, önemsizlerden nasıl ayırtedilecekleri konusunda ölçü yoktu. Her birey, bahsi geçen anlayış uyarınca, belli bir doğal yaşamortaklığından sayılırdı. Doğal yaşamortaklıkları da, iç içe geçmiş halkalar gibi tasavvur ediliyordu. İşte böyle durağan evrim-öncesi (Fr

18 Jean Piaget: “*Biologie et Connaissance*”, 112. s.

19 Jean Piaget: a.g.e., 112. s.

20 Jean Piaget: a.g.e., 113. s.

21 Evrim bilimi için Çalışmanızın III. Bölümünün ‘C’ Altbölümünde ‘IV’ kesimine bkz.

préévolutioniste) bir düşünceden kalkmış olan Georges Cuvier, ‘örgütlenmenin ortak tasarıları (Fr *plans communs d’organisation*)’ fikrine ulaşmıştır.”²²

İlkin, zamanı dikkate almayan durağan sıradüzenine dayalı sınıflamanın, sürece bağlanarak evrim bilimi çerçevesinde Jean Lamarck, Alfred Russel Wallace ile Charles Darwin’in ayrı ayrı çabaları sonucunda başarılmıştır. Şu var ki, spekülasyon bununla da kesilmemiştir. Öncelikle Charles Darwin’in ‘doğal ayıklanma’ iddiasını içeren evrim varsayımı, düşünce tarihinde belki en çok taşlanmış, sarsılmış, didiklenmiş, tartışılmış, red yahut kabul görmüş varsayımların başında yer alır. Hele Yirminci yüzyılın ilk yarısında pıtrak misâli her yanda bitmiş olan parabiyoloji öğretilerinin hemen hepsi, adı geçen varsayımı çıkış noktası yahut en azından esin kaynağı olarak kabul etmiştir. Ona en yeğin karşı çıkanlar, canlılıkçılar ile kısmen cancılar olmuştur. Jacques Monod’ya bakılırsa, “canlılıkçı, canlıların varoluşu ile evrimini fizik yasaların açıklayamayacaklarını savunandır. Böyle birine bakılırsa, fizik yasalar, ya hiç ya da yeterince uygulamazlar. Bundan dolayı daha başka bir açıklayışı bulmak gereği doğmuştur.”²³

Evrim biliminin getirdiği yeni canlılar bilimi anlayışına canlılıkçıların yanısıra itirâz edenler, “insanın, hem kendi tabiatına hem de evrenle kurduğu ilişkilere dayanan pek eski, ayrıca canlılıkçılardan çok daha derin, daha ilginç kavramlarla iş gören *animalkulist*lerdir. Cancı, gerçekten de evrimin yasa olduğunu benimser. Ancak, bu yasa yalnızca canlıları kapsamaz. Evrim evrensel yasadır. O, farklılaşmayla yola koyulup elektronlardan canlılara mükemmelleşmeye doğru gelişen bütün evreniçin geçer bir yasa olup insan ile doğa arasındaki bu yüce ittifaka, doğada durmadan ilerleyen böyle bir gelişmeye Herbert Spencer gibi positivciler kadar, aşağı yukarı onunla aynı dönemde yaşamış Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx ile Friedrich Engels gibi dialektikçiler de bel bağlamışlardır. İmdi evrim, onlara göre yasa mesâbesinde anlam kazanmıştır. Kaldı ki bu, yalnız mantıkca değil, aynı zamanda ahlâkca da belirlenmiş bir anlamdır.”²⁴

“Son olarak da yakın zamanlarda yeni, etkili bir cancı zümre daha doğmuştur: termodinamikçiler. Bunların kimisi, mesleğinin ustası olmakla birlikte, yine de, hiçbiri W. K. Kelvin gibi gerçek termodinamikçi değil. Bunların başarmak istedikleri, ortaya koydukları teorilerle, belirlemelerle yaşamının, olsa olsa

22 Jean Piaget: a.g.e., 113. s.

23 Jacques Monod: “On the Molecular Theory of Evolution”, 21. s.; “Progress of Scientific Revolution” da.

24 Jacques Monod: a.g.e., 22. s.

yeryüzünde vukû bulabileceğini, başlamasıyla birlikte evrimin de başgöstermesi gerektiğini kanıtlamaktır.”²⁵

Bütün bu sayılagelen öğretilerin, evrime ilişkin olarak söylediklerinde birbirlerinden birçok bakımdan ayrılmalarına rağmen evrimin, insanla doruk noktasına ulaştığı düşüncesinde belli bir ölçüde birleştikleri anlaşılıyor. Öyleki bunların arasında evrimin biricik amacının, ‘akıl sahibi’ varlığın, daha açıkcası, insanın ortaya çıkması olduğunu öne süren aşırı gâyeciler (Fr *finaliste*) de var. Herhâlde yalnızca bu noktada günümüz biyologlarının genellikle mekanikcilerle görüşbirliğinde bulunduklarına tanık olunabilir. Nitekim Jacques *Monod*, “ister bilimadamı, ister felsefeci yahut ideolog olsun”, diyor, “aydınların çoğu, evrim teorisinin, insan varoluşunu tamamıyla rastlantı sonucu görmesini asla kabule değer bulmamaktadır. Hâlbuki kendimizi herhangi başka bir tür gibi, görüp kabullenmeliyiz. Tek bir türüz, tek bir olayız. Bundan ötürü, varolacağımız önceden kestirilemezdi. Yalnızca evrenin geri kalan” –canlı-olmayan– “kesimine göre değil, aynı zamanda öteki canlılar yönünden de bütünüyle zorunsuzluk (Fr *contingence*) hâlini gösteren bir durumdayız. Pekâlâ burada olmayabilirdik.”²⁶

Öncelikle evrim söz konusu edildiğinde canlılıkçı–cancı öğretilerin çoğunun çağımız bilim teorisinin biçimlenmiş bulunduğu anlayışa pek uzak düştüğü böylece su yüzüne çıkıyor. Burada ‘çoğu’ denilmesinin sebebi açık: Kimi canlılıkçı–cancı öğretiler, bilimsel teorilerden öyle kolayca ayırtedilemiyor. İşte bu, *Monod*’nun da dikkatini çekmiş olacak ki, canlılıkçı–cancı öğretileri iki kümede toplamış:

- (1) Spekulativ anlamda ‘metafizik canlılıkçılık’ (Fr *vitalisme métaphysique*)
- (2) ‘Bilimsel canlılıkçılık’ (Fr *vitalisme scientifique*)¹⁰⁰

‘Spekulativ canlılıkçılık’ (Fr *vitalisme métaphysique*), canlıyı maddeden bütünüyle ayırmak, dolayısıyla sözün tam anlamıyla ‘salt canlılıkçılık’ı sergilemektedir. ‘Bilimsel canlılıkçılık’ sa, canlı ile canlı-olmayan madde arasındaki boşluğun, sürekli bir gelişmeyle aşıldığına inanan cancılıktan gayrı bir şey değildir. Ondokuzuncu yüzyılın son yarısı ile Yirminci yüzyılın başlarında büyük bir etkinlik ile saygınlık kazanan ‘bilimci ilericilik’ (Fr *progressisme scientiste*), yukarıda sözü edilen bir çeşit cancılığı bağrında barındırmıştır. Adı anılan akımda yer alan değişik

25 Jacques *Monod*: a.g.e., 22. s.

26 Jacques *Monod*: a.g.e., 22. s.

düşünce akımlarının hepsi, çıkış noktası olarak evrimi almıştır. Evrimse, yer yer yavaş gelişme, yer yer de kökten değişme, atılım anlamına gelmiştir. Ancak, söz konusu ‘bilimsel canlılıkçı’, başka bir deyişle ‘tümücü–cancı evrimciler’in içinde gelişme, açıkca belirli bir amaç gütmeyiz. Bununsa en seçik örneği aşırı gâyeciliğe karşı çıkan *Bergson*’da görülür. Yine de bütün sayılıp dökülen bu ortak taraflara karşılık, onların birbirlerinden ayrıldıkları noktalar da az değil. Öğretilerini çattıkları kavramlar, bu ayrılığın en belirgin belgesidirler.

Pierre Teilhard *de Chardin*’ın, tâneciklerden samanyoluna dek bütün varolanlar –bu arada canlılar– evrenini kateden bir bakıma manevî yaratıcı energisi; Henri *Bergson*’un da “yaratıcı evrim”i ile “yaşamatlılık”ı, açıkca canlılıkçı/*vitaliste*–idealist rengini taşıyan deyimlerdir. Buna karşılık, Herbert *Spencer*’ın, evrenin her yanında farklılaşmaya, bağdaşıklığa, uzmanlaşmaya, düzene yol açan, ama hiçbir vakit iyice bilinmeyen, bilinemeyen “kuvvet”i; Nicolai *Hartmann* “tabakalar”ı; Karl *Marx* ile Friedrich *Engels*’in gelişmenin dayanağı olarak kabul ettikleri “dialektik maddecilik” gibi kavramlar ile deyimler de, mekanikci–maddeci özellik gösterirler. Evrenin parçalanmamışlığını vurgulayan bu canlı yahut tümücü de diyebileceğimiz öğretilerden ‘tabakalar öğretisi’nin kurucusu Nicolai *Hartmann* sözgelişi, insanbiçimci, salt canlılıkçı kavramlara başvurmaksızın evrenin, birbirleri üstünde yükselen geçişli varlık tabakalarından oluştuğunu söyler. Yine ona göre, “her varolan, kendi varlığı aracılığıyla kendisidir. Bütün şartlar, biraraya geldiklerinde tabakalar öğretisine (Alm *Schichtentheorie*), kategoriler çözümlemesinin sonucunda varılır. Çağımız varlık öğretisinin (Fr-Alm *ontologie*), daha doğrusu evren öğretisinin (Fr-Alm *cosmologie*), araştırmalarla sağlamağa çalıştığı, somut varolanın (Alm *das Seiende*) ilkesini yakalayacak önyargısız çözümlemesidir.”²⁷ İlkeye varmağa yönelik, varlık çokluğunu tabakalar hâlinde sıralamakta Nicolai *Hartmann*, birciliği (Fr *monisme*) de, ikiciliği (Fr *dualisme*) de dışta bırakmış oldu. “Kategoriler çözümlemesi (Fr *analyse*) böylece bir son ilkeye değil, ilkelere erişiyor. Yine Nicolai *Hartmann*’a kalırsa, önyargısız çözümleme bir yerine birçok belirlenim (Alm *Bestimmung*) imkânına yer verir. Ancak her araştırma gibi, varlık öğretisinininkiler de birtakım kalkış noktalarını gerekser. Nitekim Nicolai *Hartmann*, tesbit edilmiş iki kalkış noktasına işaret etmiştir:

- (1) Şartlayıcı aksiyom
- (2) Belirleyici aksiyom

27 Theodor Ballauff: “Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben”, 89. s.

Sözü edilen iki aksiyomdan hareket eden çözümlemeler, şöyle belirlenen ortak bir tabana oturtulurlar: Bir bütün olarak evren (Alm *die Welt als Ganzes*) kendini kendinde belirleyen bir şartlı sistemdir. Söz konusu sistem, evrenin kategorileri şeklinde birbirleriyle ilintili son belirlenimlere yaslanır. Bunların izi, belirleyici bağlantı çerçevesinde sürülebilir.”²⁸ Kategoryal tabakalaşma (Alm *kategoriale Stratifikation*), bu bakımdan şu unsurları içerir:

“(1) Geridönme yasası (Alm *das Gesetz der Wiederkehr*), alt tabakadaki kategorilerin, üsttekinde yeniden göründüklerini öne sürer.

(2) Kategoriler, bir üst tabakada yeni bir bağlamda belirirler: Kategoriler, özce aynı kalmakla birlikte, biçimce değişik belirlenim kazanırlar; başka bir deyişle, bir üstbiçimlenmeye (Alm *Überformung*) uğrarlar.

(3) Her tabakada bir ‘yenilik’ (L *Novum*) ortaya çıkar; üst tabaka demekki, alttakilerin toplamı değil.

(4) Kategoryal yenilik, kategoryal geri dönme ile üstbiçimlenme, tabakalar arasındaki uzaklığın fenomenolojisini belirlerler. Dönem dönem yeni yeni unsurlar neşet eder. Kategoryal yeniden biçimlenmenin (Alm *kategoriale Neubildung*) bu dönemliliği (Fr *periodik*), böylelikle tabakaları da tabakalar arasındaki uzaklığı da oluşturmak durumundadır.” Bundan dolayı, tabakaların, zenginleşmeleri, daha doğrusu karmaşıklaşmaları olayı tesbit edilebilir.²⁹

(5) Tabakalar öğretisinin sonuçları uyarınca, evren, hem kategoryal hem de tabakalı bir bütünlüktür. Ne var ki, bu bütünlük, durağan yapı olarak göze çarpmazsa da, evrensel süreksizlik (Alm *das kosmische Diskontinuum*) görünümüyle karşımıza çıkar. Bunun da sebebi, yukarıda belirtilmiş olduğu üzere, değişme ile yenilik yasalarında yatar. Madem her tabakaya yeni yeni unsurlar eklenir, öyleyse her tabaka kendinden önce gelenden başkadır. Söz konusu süreksizlik, özellikle uzvî/organik ile ruhî, ruhî ile manevî (Alm *seelisch und geistig*) tabakalar arasındaki ilişkilerde gün ışığına çıkar.”³⁰

28 Theodor Ballauff: a.g.e., 21. s.

29 Theodor Ballauff: a.g.e., 19. s.

30 Theodor Ballauff: a.g.e., 21. s.

-Ç-

PARABİYOLOJİ

I- ÇAĞIMIZ PARABİYOLOJİ AKIMLARININ BAŞLICA KAYNAKLARI

Kimi metabiyoloji öğretilerinin, geniş kuşatımlı dünyagörüşleri hâline gelip Yirminci yüzyıldaki belibaşlı toplum–devlet düzenlerinin çekirdeğini oluşturmuş bulunmaları çok ilgi çekicidir. İşte bir metabiyoloji öğretisinin, şu yahut bu yoldan, geniş anlamıyla canlılar bilimini aşp gerek toplum gerekse onda yer alan tek tek kişilerin hayatını her yönden biçimlemeğe yüz tutması hâlinde, artık değişik bir alana yerleştirilmesi zorunluluğu doğar. Bu alana da ‘biyolojiye benzer’, ‘biyolojivârî’, ‘biyolojimsi’ anlamına gelen *parabiyoloji* adı verilir. Bu özelliği gösteren sistemler, Jacques *Monod*’nun belirttiği üzere başlica iki kabulden kalkarlar:

- (a) “Evrim hâlindeki evreni yöneten en genel yasalar, dialektik türdendirler. *Hegel*’in bu sistemi, ‘maneviyât’tan (Fr *esprit*) başka, kalıcı hâlis gerçekliği (Fr *réalité*) tanımaz. Olayların tümü, özünü düşünen ‘fıkr’ın (Fr *idée*) kısmî belirtisinden başka bir şey değilse, evrensel yasaların en aracasız ifâdesi, yalnızca ‘düşünce’ (Fr *pensée*) ediminin öznel tecrübesinde aranmalıdır. Madem düşünce, dialektik yoldan yürür, öyleyse doğanın tamamını yöneten ‘dialektik yasalar’dır. Şu var ki bu öznel yasaları, oldukları gibi, salt maddî olan bir

evrene ilişkin görmek açıkca cansılığı, başta nesnellik *postulatından* vazgeçmek kaydıyla, doğuracağı bütün sonuçlara da katlanarak, evrene aktarmak demektir.”³¹ Genellikle salt canlılıkçı/vitalist-idealist temele dayananlar *Monod*’dan aktardığımız şu Hegelci kabulden kalkarlar.

(b) Daha çok mekanikci-maddeci ilkelerle, kavramlarla iş gören cansılara yahut “bilimsel canlılıkçılar” a gelince; az önce belirttiğimiz kabullerinin devriklenmiş şeklinden yola çıktıkları görülür. Şöyle ki:

– “Maddenin varolma tarzı, harekettir.

– Tek varolan, maddenin tümü anlamına gelen evren, öncesiz sonrasız evrim hâlinindedir.

– Evren hakkındaki her doğru bilgi, bu evrimi anlamağa katkıda bulunmalıdır.

– Ancak, bu bilgi, olsa olsa kendi hem evrim hem de onun nedeni olan, insan ile madde arasındaki etkileşme aracılığıyla edinilebilir.

– Her bilgi böylece, ‘eylem’e ilişkindir.

– Bilinç, işte bu bilgi etkileşmesiyle ilişkilidir.

– Bunun sonucu olarak da, bilinçli düşünme, evrenin hareketini yansıtır...”³²

Özellikle Karl *Marx*’a dayanarak Jacques *Monod*’nun dile getirdiği Hegelci kabulün devriklenmesi (Fr-İng *inversion*), ilk bakışta nesnelci (Fr *objektiviste*) görünüyorsa da, üstünde daha dikkatlice durulduğunda öznelcilik (Fr *subjektivisme*) yönünden *Hegel*’in, kabulüne büyük ölçüde yaklaşmaktadır. Çünkü, her iki durumda da insan zihninin işleyişi ile evrenin yapısı, başka bir anlatışla, evrendeki olayların etkileşmeleri arasında uyuşmanın, öyleki örtüşmenin varlığı benimseniyor. Akılyürütme silsilesi ile olayların etkileşme sırası –kaldı ki, böyle bir sıranın varlığını tasavvur ediyoruz ancak– bir bütünlüğün, birbirine her bakımdan denk iki kesimiymişcesine görülmüştür. Artık, evrendeki olaylararası ilişkilermi zihin yapımıza göre düzenlenmiş yoksa zihin yapımız onlara bağlı olarak mı biçimlenmiş, bunlar ayrıntıya ilişkin sorulardır. Önemli olan, günümüz bilim teorisine böylesine aykırı düşen bu iki kabulden –aslında, bir kabulün iki ayrı uzantısı–, evrende de; onda yaşayan canlılarda da; son olarak toplumda da, değişmeyen, değişmeyecek yasanın yahut yasaların yürürlükte bulunduğu çıkarımlanmasıdır. Madem zihin yapısı ile evreninkisi tıpatıptır, öyleyse kişi, ya

31 Jacques *Monod*: “*Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne*”, 46. s.

32 Jacques *Monod*: a.g.e., 47. s.

düşüncelerinin birbirlerinden nasıl türediklerini, yanî ‘düşünce’nin gelişmesini, evrimini kavrayarak evrende olup bitenlerin sırrını çözer; ya da evrendeki olaylararası ilişkileri, başka sözlerle, ‘madde’nin geçirdiği süreçleri anlayarak düşünceler arasındaki bağlantıyı bulur. Böylelikle *Kant*’ın da, çağdaş bilim teorilerinin de öne sürdükleri, günümüz doğa bilimlerinin ise kanıtladıkları üzere, evrendeki olaylararası ilişkileri, varolanların geçirdikleri süreçleri süreklile yeni baştan yorumlayıp bunun sonucunda da koyduğu yasaları insan, durmadan değiştirmek zahmetinden kurtulabilir. İşte, parabiyoolojiyi geniş çapta besleyip biyoloji bilimini de yer yer etkilemiş olan yüzyılımızın bellibaşlı dünyagörüşleri, şu sözü edilen iki kabulden büyük ölçüde kaynaklanmışlardır.

II- CANLILAR BİLİMİ İLE DÜNYAGÖRÜŞÜ

a) Canlılar biliminde dünyagörüşünün yeri

Felix Mainx, dünyagörüşünün, bir yandan ruhî, öbür yandan toplumsal görevlerle bezenmiş, doğayla ilgili spekülasyonların ürünü olduğunu bildiriyor. Emil Ungerer, Hans Driesch gibi birçok biyoloji teorici de, teorik canlılar biliminin, kendi doğrultusunda bir dünyagörüşü biçimlemedeki önemine dikkati çekip buradan canlılar biliminde spekülasyonun vazgeçilmezliği üstünde ısrarla durduğu gözden kaçmıyor. Dünyagörüşünün, deneyi aşan, deneyötesi (Fr *métaempirique*) unsurlar barındırdığı görülüyor. Yalnız, dünyagörüşünün deneye dayanan yanının da varolduğu su götürmez.

b) Dünyagörüşünün genel konumu

“Dünyagörüşü, adı üstünde, en ilkin dünyayı, evreni konu olarak alan, böylesine bir bütünü bir tasarım tablosunda kucaklayan, kucakladığını ileri süren bir görüştür.”³³ Demekki dünyagörüşü, belirli birtakım yalın yahut karmaşık deney verilerini alabildiğine yayıp tümel tasarım hâline sokmak anlamını içeriyor. Bu tasarımın bağrında tek tek yaşantıları, davranışları belirleyecek değer yargıları, ahlâk ile sanat yaptırımları saklıdır. Nitekim, dünyagörüşü, her zaman insanın yapıp etmelerine çekidüzen veren bir yaşama uslubu sunar. Nasıl yaşayayım? Ne çeşit bir hayat yaşanmağa değer? Hangi amaçlara erişmeğe çalışmalıyım? Dünyadaki yönelişlerimi neye, nelere göre ayarlamalıyım? Bütün bu sorular, tek bir deyimle ahlâk sorularıdır. Yine de dünyagörüşünü düpedüz ahlâk öğretisiyle bir tutamayız. Bir tutamayız; çünkü, dünyagörüşü doğrultusunda bir kimse,

33 Nermi Uygur: “Dünyagörüşü”, 13. s.

kişisel yahut kendini aşan yaşamayla ilintili olarak, az önce sıralanmış sorulara karşılık bulmağa koyulduğunda, kalkış noktasını, kaçınılmazcasına dünyaya ilişkin bilgileri oluşturacak.³⁴

c) Dünyagörüşü – din bağlantısı

‘Dünyagörüşü’nün (Alm *Weltanschauung*) yanında *Mainx*, bir de, ‘dünyatasavvuru’ndan (Alm *Weltbild*)³⁵ söz ediyor. Çoğunlukla iç içe girişik şekliyle kullanılan bu iki kavramı o, birbirinden ayırmaktan yana. Her birini sınırları seçikçe çizilmiş başlıbaşına bir alanı nitelendirmek ödeviyle yükümlendirmiştir. Bu bağlamda “dünyatasavvurundan deney biliminin sunduğu önermeler tabanı üstünde kurularak elde edilmiş, dünyayla ilintili tasavvurların tümünü anlıyorum” diyor. Dikkat edilirse, *Mainx*’ın, ‘dünyatasavvuru’na ilişkin verdiği tarifi, ‘dünyagörüşü’ne dair sunulan deminki tarifi işleminden olduğu görülecek. Şöyle ki: Dünyagörüşünde insan, iç ile dış tecrübelerinin hepsini dışlaştırırken, dünyatasavvurunda ancak dış tecrübelerinden edindiği tasavvurunu açığa çıkarır. Özetle dünyatasavvuru, “dış tecrübeye dayanarak sokulup kavrayabileceğimiz her şeyi kucaklar.”³⁶

Deney biliminin önermelerine kanıtlanmamış, belgelenmemiş değer yargısı niteliği taşıyan inançlarla yaklaşılmasını gerektiği hâlde, bilimadamı da olsa, insan önünde sonunda toplumsal varlık olarak kendini değer yargılarından büsbütün soyutlayabileceği düşünülemez. Bu bakımdan “dünyagörüşü ile dünyatasavvurunun bağdaştırılmaları, yalnızca deney biliminin sorunu olmayıp aynı zamanda her çağda her insanın manevî ödevidir.”³⁷

“Speklativ sistemler, düzmece bilimsel içerikleriyle, Aydınlanmanın yol açtığı inanç boşluğunu doldurmağa savaşımlardır.” Böylelikle onlar, bir yanda din kisvesine bürünerek derin manevî yaralar açmış, öbür taraftan da “deney bilimlerine bilim dışı unsurlar yüklemiş, dolayısıyla bunların yöntembilgisi temellerini sarsmışlardır.”³⁸ Zaman zaman, dinle ilgisi bulunmayan birtakım inanç kargaşalıklarını fırsat bilen dünyagörüşlerinden kimisinin tutarsız, sakıncalı yanlarını gözler önüne sermekse, eleştirici tutumlu felsefe çalışmasının ödevi olsa gerek.

34 Bkz: Nermi Uygur: a.g.e., 13. s.

35 Türkcede ‘dünyatasavvuru’ diye karşıladığımız *Weltbild*, Joseph Henry Woodger, *world picture* deyiimiyle İngilizceleştirmiştir.

36 Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 650. s.

37 Felix Mainx: a.g.e., 651. s.

38 Felix Mainx: a.g.e., 651. s.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CANLI İLE CANLI-OLMAYAN İKİLİĞİNİ AŞMAK

İDDİASINDAKİ ÇAĞIMIZ CANLILAR BİLİMİNDEN KESİTLER

-A-

GENELLİKLE DOĞA FELSEFESİNDEN ÖZELLİKLE CANLIYI VE ONUN PARÇALARINI İNCELEYEN BİR DOĞA BİLİMİ OLARAK CANLILAR BİLİMİNE GEÇİŞ

I- KENDİ BİLİMSEL İHTİYÂÇLARINI KARŞILAYABİLECEK DİLİ EDİNME ÇABASINDAKİ CANLILAR BİLİMİ

Yüzyılımızda canlılarla ilgili çalışmaların hâlâ iki temel anlayışca dile getirildiklerine tanık oluyoruz. Bunlardan biri, ‘alabildiğine–genelleyici–birleştirimci’,¹ öbürü de ‘salt çözümlemeci’ anlayıştır. Bu açıklama anlayışlarından birincisine, çalışmamızın II. Bölümünde anlatılmış olduğu üzere, çoğunlukla canlılarla ilgili spekulativ akımlardan birinde yer alanların rağbet ettikleri görülüyor. İkincisineyse, bu Bölümde gösterildiği gibi, daha ziyâde canlılar biliminin deney çevrelerinde gözdedir. Birinci tür anlayışın zaman zaman canlılara ilişkin sorunların çözümlemelerinde yararlı ipuçları sunduğu, bununla birlikte bilimsel

1 *Mainx*’ın ‘kuşatıcı’ (Alm *pauschal*~), *Monod* gibi kimi çağdaş filosof-bilimadamlarının, ‘ikinci dereceden’ (İng *second order*) önerme diye adlandırdıklarından, burada sözü edilen önermeleri –daha geniş olmalarından ötürü– ayırmak için bunları ‘alabildiğine–genelleyici–birleştirimci’ deyişiyle karşılamak uygun düşer.

olmadığına değinilmiştir. Hâlbuki bilimselin ta kendisi olmakla birlikte salt çözümlemeci açıklama tarzı, birleştirimi/sentezi olabildiğince dışta bıraktığından, genel kapsamlı çözümlere ulaştırmakta yetersiz kalan bir araç görünümündedir. Tabiatıyla ‘genel kapsamlı’ çözümün bulunmadığı yerde teoriden söz edilemez. Teori olmaksızın da kuşatıcı bilimsel bilgiden bahis açılmaz. Anlaşılacağı üzere kuşatıcı bilimsel bilginin üretilmesi için deney kadar teori de zorunludur.

İmdi, deney sırasında sonuca götürecek en güvenilir araç, salt çözümlemecilikse, deney verileri arasında bağlantı kurularak deneye yol açan ‘soru’ya cevap bulmanın da şartı, birleştirmeye girişmek, başkaca dendiğinde genel kapsamlı, kuşatıcı çözüme varmaktır.

Canlılar üstünde ya ‘alabildiğine—genelleyici—birleştirimci/sentezci’ ya da ‘salt çözümlemeci’ açıklamalarla iş görüldüğüne birçok kere işaret edilmiştir. Ayrıca, aşırı iki uçtan birinde yer alan söz konusu açıklayışlar arasında köprü kurmağa imkân bulunmadığı ortadadır. Uçlardan birinde yer alan, öbürüne karşı önemli ölçüde kayıtsızdır. Hele bu çalışmanın II. Bölümünde Felix Mainx’a dayanılarak değinildiği üzere, deneysel (Fr *empirique*) biyolog, canlılara dair yapılmış spekülasyonları tamamıyla yok sayar. Spekülasyoncu da, çoğu kere deney verilerini doğru yorumlayıp yargılayacak meslek bilgisinden yoksun bulunması yüzünden istese de deneysel biyologun yapıp ettiklerini gereğince izleyemez. Bahse konu gerekçelerin ışığında canlılar biliminin gelecekte belirebilecek sorunları önceden en az yanlışla kestirip onlara karşı gerekli güvenilebilir çözüm yollarını sunan teorileri niçin kendinden beklendiği gibi üretemediği belki böylece daha açıklıkla anlaşılıyor.

II- CANLININ BİLİMSEL TARİFİNE DOĞRU

Şu var ki canlılar biliminin, İkinci dünya savaşından bu yana gittikçe artan hızla genelgeçerliliği kanıtlanmış teorilerle bilim dünyasını donattığı da gözden kaçırılmamalı. Bunun en çarpıcı örneklerini embriyoloji ile özellikle 1950den sonra büyük ilerilemeler kaydeden genetikte görüyoruz.

Genetikte, ileride daha ayrıntılı şekilde gösterileceği gibi, 1953de desoksiribonükleik asidin –DNA–, yapıcı da, işleyişce de ortaya çıkarılması, çağdaş canlılar bilimi için dönüm noktası olmuştur. Canlılar bilimi böylelikle kendinden vazgeçemeyeceği ana kavramı ‘canlı’nın tarif için bir taban, bir kalkış noktası elde etmiştir.²

2 DNA, ilk defa 1869da Alman bilimadamı Friedrich Miescher tarafından tesbit edilmiştir —bkz: J. Lever: “Geintegreerde Biologie”, 98. s.

İmdi DNA ile RNA –ribonükleik asit– yapılarından birini yahut her ikisini barındıran, buna bağlı olarak da belli birtakım şartlar çerçevesinde kendi benzerini meydana getirebilen, ayrıca enerji üretebilen her varlık bundan böyle –büyük bir ihtimâlle– canlı diye benimsenebilecek. Artık, canlı, DNA yahut RNA dev molekülleri kıstasına göre tarif edilecek demektir. Deneyler DNA ile RNA hakkında neleri göz önüne seriyorlarsa, canlı kavramı da onları içerecek.

III- DENEL BİYOLOJİDEN TEORİK BİYOLOJİYE

İmdi yüzyılımızın başından beri kimi biyologların özlemini çektikleri teorik canlılar biliminin kurulması için yolun artık önemli ölçüde tesviye edildiği görülüyor. Teorik canlılar biliminin de iyiden iyiye kökleşmesi yalnızca, günden güne baş döndürücü hızla çoğalan deney verilerinin, belirli yatlara yöneltilerek değerlendirilmelerini olabilir kılmayıp aynı zamanda canlılarla ilgili olarak ileri sürülen spekulatif görüşlerin canlılar bilimine sızmaları da önlenecektir. Bütün bu söylenenlerden çıkan sonuçlar şunlardır:

a) Denel canlılar bilimi

Canlılar bilimi diye bir bilimden söz açılacaksa, teorik ile denel olmak üzere, bunun başlıca iki özerk alanı bulunmalı.³ Demekki denel canlılar bilimi, bundan böyle gerekli gereksiz deney hammaddelelerinin yığıldığı anbar olmaktan çıkıp teorik canlılar biliminde çatılan teoriler ile varsayımların, doğrulanmak yahut yanlışlanmak üzere öngördükleri deneylerin yürürlüğe koyuldukları alan olmalıdır.

b) Teorik canlılar bilimi

Teorik canlılar bilimine gelince, Ludwig von Bertalanffy'ye göre çiftanlamlıdır:

“(1) Teorik canlılar bilimi, canlılar alanının hem bilgi teorisi (Alm *Erkenntnistheorie*) hem de yöntem bilgisidir. Canlılar biliminde bilginin nasıl derleneceğini tesbit etmesi bakımından hem genel bilim teorisinin hem de mantığın dalıdır. Teleoloji, teori – deney bağıntısı, canlılar biliminde deneylemenin anlamı

Ancak, DNAsidin çift helezonlu yapısını ayrıntılı tarzda 1953te ortaya koyan İngiliz Francis Crick ile A.B.D.li James Dewey Watson'dır. Crick ile Watson, canlılar bilimindeki bu çığır açıcı keşiflerini Rosalind Franklin ile Maurice Wilkins'in çekmiş oldukları x-ışın-kırılım fotoğraflarına dayanarak yapmışlardır. Bu çığır açıcı keşif yapanlardan James Dewey Watson, bahsi geçen bilimsel başarının serüvenini bize “*The Double Helix*” başlıklı kitabında anlatmaktadır —kitabın künyesi için “KAYNAKLAR”a bkz.

3 Krz: Ludwig von Bertalanffy: “*Theories of Development*”, 65. s.

türünden bilgi teorisine ilişkin sorunların aydınlatılması, canlılar biliminin (Alm *Lebenswissenschaft*) bütün işleyişini kökten değiştirebilir. Kavramlar ile yöntembilgisi eleştirisi, biyoloji teorilerinin yargılanmasında en önemli malzemelerdendir...

(2) Teorik canlılar bilimi aynı zamanda, teorik fiziğin, denel fiziğe aldığı tutumun benzerini denel canlılar bilimine takınan bir doğa bilimidir.”⁴

Böylece teorik biyoloji çerçevesinde kurulabilecek bir canlı teorisi, kalıtım, davranış, metabolizma, gelişme gibi tek tek canlı olaylarına açıklık kazandırabilir.

Belirtilen birinci anlamıyla teorik canlılar biliminin, spekulativ olmayan felsefenin kapsamına girdiği; ikinci anlamıyla da, teorik fizik gibi, yalnızca olayları işleyen, onları aşan spekülasyonlara asla yeri bulunmayan bir doğa bilimi olduğu anlaşılıyor. Demekki, bir anlamıyla teorik canlılar bilimi, canlı olmak özelliğini kazandıran gen, enzim gibi, tek tek unsurlar ile davranış, gelişme gibi, süreçleri, özgül mekân ile zaman boyutları içinde, Henri *Bergson*’un deyişiyle “sinematografik–mekanik” yöntemle ele alır. Öbür anlamdaki teorik canlılar bilimindeyse, özgüllüklerinde (Fr *spécifité*) incelenmiş bulunan unsurlar ile süreçlerden devşirilmiş çok dar geçerliliği olan bilgiler, hangi türden bir dille ifade edilirlse, genel geçerliliğe ulaştırılabilecekleri araştırılır. Birinci anlamdaki teorik biyolojide izlenecek “sinematografik–mekanik” yöntemin, ikincisinde yetersiz kalacağı açıktır. Artık yeni bir yöntem, daha doğrusu yeni bir açıklama tarzı gerekecek: *teleoloji*; günümüzdeki biçimiyle *teleonomi*. Böylece dönüp dolaşılıp yeniden Immanuel *Kant*’ın mekanikcilik – teleoloji dialektiğine geri gelinmiştir.

IV- CANLILIK FELSEFESİNDEN CANLILAR BİLİMİNE KALAN ANA SORUN: MEKANİKCİLİK – GÂYE ÖĞRETİSİ ÇATIŞKISI

a) Sorun’un *Kant* tarafından ele alınışına yeniden bir bakış

Kant, I. Bölümün sonunda da görülebileceği gibi, mekanizm – teleoloji dialektiğindeki çatışkının/*antinomienin* üstüne sırf, spekülasyona sürüklenmemek kaygısından olacak, var gücüyle yüklenmemiştir. Nitekim çatışkayı, görünüşte çözmüştür. Söz konusu çatışkının, dolaylı yahut dolaysız olarak *Kant*’ın çağından aşağı yukarı günümüze değin canlılarla uğraşan çevrelerde odak noktası olma niteliğini koruyageldiği, birçok yerde farklı bağlamlarda değişik anlatımlarla belirtmekteyiz. Ayrıca canlılar bilimini kötürüm kılan mezkûr çatışkidan kur-

4 Krz: Ludwig von Bertalanffy: a.g.e., 65. s.

tarmak, anılan bilimin genel çerçevesinde bir teorik kesimin kurulması şartına bağlanmıştır.

Kant'ın, tekrar tekrar bildirilen bu dâhîce belirlemiş bulunduğu, çatışkılı yüzyılımızda gözüpek bir çıkışla *Bergson* çözmeği denemiştir. Ama *Bergson* bunu, *Kant*'ın düşmekten çekinmiş olduğu hatayı işlemek bahâsına başarmıştır. Çünkü *Bergson*, canlılar bilimini kesinlikle bağlamayacak, buna karşılık yalnızca spekulativ alanda kalacak tarzda söz konusu karşıtlığı aşmıştır.

b) Sorun'un *Bergson* tarafından ele alınışı

Bergson, canlılar biliminin, araştırma konusu gereği, canlı-olmayan maddeye eğilen fiziğinkinden bambaşka bir yöntemle iş görmek zorunda kaldığını savunmuştur. Sözü edilen yöntem uyarınca, canlıya yönelen araştırmacı, konusunu dışarıdan seyredip onun doğal gidişim istediği ânda durdurup durağan hâlde tasvir etmemelidir. Daha kestirmeden söylenirse: *Bergson*, biyologun, canlı-olmayan maddeyle uğraşan fizikcinin tersine, canlıyı, “sinematografik-mekanik” tarzda açıklayamayacağını; böyle bir açıklayışın, canlının gerçekliğiyle asla bağdaşmayacağını “*Yaratıcı Evrim*” başlıklı eseri boyunca öne süredurur. İşte bundan dolayı biyolog, *Bergson*'a kalırsa, yepyeni, alabildiğine değişik bir yöntem uygulamalı: Kendini konusunun bağına yerleştirip onu aracısız tanırsa, onun hakkında başarılı açıklamalarda bulunabilir. Peki, aracısız tanıma nedir; bundan ne kasdediliyor? *Bergson*, soruyu şöyle karşılamıştır: “İçgüdü, duygudaşlık (Fr *sympathie*) olup bu, konusunu darlıktan kurtararak genişletebilir, giderek derinlemesine düşünebilirse (Fr *réfléchir*), gelişip kendine sâhip çıkmış zekânın, bizleri maddeyle tanıştırması gibi, o da, yaşamaya ilişkin eylemlerin anahtarını bizlere sunabilir. Çünkü zekânın canlı-olmayan maddeye, içgüdüününse yaşamaya dönük olmak gibi birbirine karşıt iki yöne koyulmuş olduklarını nice tekrarlırsak yeridir. Buna göre zekâ, kendi eseri olan bilim aracılığıyla fizik işlemlerin sırrını gitgide daha eksiksizce, kusursuzca göz önüne sermeğe bakacak. Oysa yaşamının, yalnızca kımıltısız, donuk deyimlerle çevirisini verebilir. Nasıl olsa bundan daha çoğunu vermek iddiasında da değildir. Zekâ, yaşamının bağına dalacağına, kendine çekip onun dolayında döner durur; hep dıştan olmak üzere, olabildiğince görüşler edinmeğe çabalar.”⁵ Ama zekâ, mademki bizleri yaşamının bağına götürmekte yetersiz kalan bir araç, bu görevi öyleyse üstlenecek kimdir? *Bergson*, bu soruya “belirli bir amaç gütmeyen (Fr *désintéressé*), kendikendini bilen, konusunu dü-

şünebilen, onu sınırsızca genişletebilen içgüdü demek olan sezgi” karşılığını vermiştir. Ancak, canlılara ilişkin araştırmalar tarihinin başlangıçlarından beri süregelen ikilik, bu defa *Bergson*’da zekâ – sezgi karşıtlığı kılığında karşımıza yeniden çıkmıyormu? Görünüşte öyle ama, aslında, ince elenip sık dokunarak göz önüne alınırsa, *Bergson*’un evrim görüşünce, bir bütün olarak doğadaki gelişmenin, tek bir temele oturtulduğu ortaya çıkar: Durup dinmeden yol alan canlı akış esâsına. Maddeyle uğraşan bilimler, konularını durağan kabul ederek ele alıyor, onların dışında kalarak onlara yaklaşıyorlarsa, bu, *Bergson*’a bakılırsa, madde evreninin durdurulmuş olmasından ileri geliyor. Nitekim: “Her yerde hep aynı tür eylemler olageliyorsa, ister bozulsunlar, ister kendilerini yeniden yapar hâlde bulunsunlar, dünyaların, koskoca bir havaî fişekten saçılan kıvılcımlar gibi fışkırdıkları bir merkezden söz ettiğimde yalnızca bu olabilir benzerliği dile getiriyorum; şu şartla: Mezkûr merkezi bir nesne, bir şey gibi değil; bir fışkıрма sürekliliği olarak düşünüyorum. Bu yoldan çıkılarak tarif edilen Tanrı da, olmuş bitmiş değil, durmadan dinmeden sürüp giden yaşamadır, eylemdir, hürlüktür. Yaratma öylece sır olmaktan çıkıp da hürce davranmağa başladığımız ânda onu içimizde yaşıyoruz. Varolan nesnelere yenilerinin eklenmesinin saçma olduğu şüphe götürmez. Nesne, zekâmızın, karşılaştırma, dondurma işlemidir de ondan.”⁶ Demekki doğada, canlı ile canlı-olmayan nesneler, kesinlikle birbirlerinden ayırtdilemezler. *Bergson*’un görüşünce canlı ile canlı-olmayan, doğaya yaklaştığımız araca göre değişir. Zekânın ifâde aracı matematik dille ele alındıklarında varolanlar, canlı-olmayan bir görünüşe bürünürler. Ancak sezgi⁷ bizlere, varolanların hareketini içten yakalamamıza fırsat hazırlayabilir. Evreni dolduran tek tek olsun, bütünlük hâlinde olsunlar, varolanlar, kesintisiz hareket hâlinde bulunmalarından dolayı, zekâdan çok, yine *Bergson*’a kalırsa, sezgi yoluyla dile getirebilirler. Böylece, canlı – canlı-olmayan denilen yapma ayrılık da ortadan kaldırılabilecek. Ne var ki *Bergson* bunu, iki kutuptan birine ağırlık tanıyarak kaldırmağı denemiştir. Bununla birlikte, indirgeyici sayılmaz. Çünkü canlı-olmayan özelliklerinin hepsini canlıdan devşirmez. Canlının kendine has nitelikleri bulunduğu gibi, canlı-olmayanın da canlıda bulunmayan birtakım özellikleri var. Bunlardan hangisi önce ve sonra gelir hususunda *Bergson*, kesin bir sav öne sürmekten dikkatle kaçınmıştır. Yalnız, ortak bir temele dayandıklarını

6 Henri *Bergson*: a.g.e., 270. s.

7 Bkz: Henri *Bergson*: a.g.e., 191. s.

temkinlice söylemekle yetinmiştir. Nitekim, “canlıların da canlı-olmayanlar gibi, mekânda temellendiklerinden şüphe duyulamaz demiştir. “Bütünlükle dayanışır hâlde olmaları nedeniyle fizik-kimya yasalarına bağlıdır.” Buraya dek birlik bütünlük hâlinde gelen canlı ile canlı-olmayan, buradan sonra iki ayrı unsur olarak birbirlerinden ayrılır. *Bergson*’a göre, söz konusu iki unsurdan canlı, “birbirlerini tamamlayan çok çeşitli bölümlerden oluşur. Bütün bölümler de, birbirlerini şart koşan görevleri yerine getirirler. Canlının, böylece bir birey, birlik olduğu görülür. Ondandır başka hiçbir varolana, öyleki billura bile birey denilemez. Çünkü, billurun ne parçalarında çeşitlilik ne de görevlerinde başkalık bulunur. Bununla birlikte, canlılar evreninde neyin birey, neyin de öyle olmadığı kolayca anlaşılmaz. Bireyselliğin hani neredeyse sonsuz denebilecek dereceleri var da ondan. Bu, hiçbir yerde, insanda bile tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Yine de canlıya has bir özellik olarak görmemizi engelleyici sebep değil.”

Zekâmız, canlıdan bizlere yansıtmakta yetersiz kaldığı tek özellik, bireysellik midir? Bireyselliği nasıl ancak bölük pörçük verebiliyorsa, aynı şekilde zamanı da, büyük çapta çarpıtarak bizlere tanıtabiliyor. Zekâ, zamanı gelince bizleri düşünmeğe zorlar. Düşünmeğe konu olan şeyse, doğal akışından alıkoyulup ergeç parçalanır. Oysa *Bergson*’un görüşünce, hâlisliği ile bütünlüğü bozulmuş bir olayın kendisini tanıyamayız. *Bergson*’un temel savını, buna göre, şöyle belirleyebiliriz: Gerçek zamanı düşünmüyoruz; onu yaşıyoruz. Yaşama zekâyı aşar da ondan. İşte, sözü edilen savdan yola çıkarsak, *Bergson*’la birlikte şöyle bir yargıya ulaşabiliriz: “Geometricinin yolundan ilerleyen biyolog, bireyselliğe ilişkin tam, genel bir tarifi vermekteki güçsüzlüğümüze bakarak kendini kestirmeden zafere ulaşmış sayar. Kusursuz tarif, olsa olsa olup bitmiş gerçekliğe uygulanabilir. Hâlbuki canlıya ilişkin özellikler hiçbir vakit bütünüyle gerçekleşmeyip hep öyle olmak üzredirler. Çünkü bunlar, hâl (Fr *état*) olmaktan ziyâde eğilimdirler (Fr *tendances*). Bir eğilim başka biriyle karşılaşp alıkonmadıkça, gözetdiği amaca varır. Oysa durmadan karşıt eğilimlerin kesiştikleri yaşama olayı nasıl açıklanabilsin?”⁸

c) Mekanikcilik – gâye öğretisi çatışkısı sorununun

***Bergsonvârî* çözümü**

Görüldüğü gibi, evrende her şeyin, durağanlaşmaksızın hep akıp gittiği, biricik gerçekliğin, akışkanlık, başkaca dandikte, sürekli hareket olduğunu felsefe

tarihi boyunca, Eskiçağın *Herakleitos*'u bir yana, *Bergson* kadar sonuna değin tutarlıca savunmuş ikinci bir filozofu göstermek kolay değil. Sezginin, zekâ boyunduruğunu üstümüzden silkerek varolanları, öncelikle de gelişip serpmek yetisini gösterenleri bütünlüklerini bozmadan, devingenliklerini/*dynamismelerini* çarpıtmadan canevlerinden, tüm gerçeklikleriyle, yakalamak demek olduğunu *Bergson*'dan böylece öğrenmiş bulunuyoruz. Ondan buraya aktarılmış bütün bu savlar, bir yandan mekaniklik – teleoloji düğümünü belli bir anlayış çerçevesinde çözdükleri; öbür yandan bizlere öncelikle canlı olma niteliğini sunan varolanların gerçekliğini önemli ölçüde yansıttıkları; böylelikle canlılara alışılmışın dışında başka görüş açılarından da bakılabileceğini kanıtladıkları söylenebilir. Ama canlılar biliminin kendine doğrudan katkıda bulundukları öne sürülebilir mi?

ç) Bu çözümde göze batan belirgin pürüzler

Bergson'un bildirdikleri, ancak sanat yahut mistiklik alanında değerlendirildiklerinde, gerçekten anlamlı kılınabilirler. Buna karşılık bu bildirdiklerini bilim çerçevesinde değerlendirmek, hem onları hem de bilimi gerçek yörüngesinden saptırmak olur. Çünkü *Bergson*'un ileri sürdüğü savlar, aklıseline nice seslenirlerse seslensinler, bilimsel deneylerle denetlenemeyeceklerinden, öznelarası/*intersubjectif* bir geçerlilik kazanamazlar. 'Alabildiğine–genelleyici–birleştirimci' önermeler oluşturan kavramlar, verilmiş kıstaslara uygun olarak sıkıca sınırlandırılmış değildirler de ondan. Bu yüzden doğrulanamadıkları gibi, daha da önemlisi, yanlışlanamazlar. *Bergson*'un en fazla yüklendiği kavramlardan sözgelisi ne zekâyâ, ne hürlüğe ne de sezgiye ilişkin deney içerikli tariflere, bu çalışmamızda söz konusu edilegelen eseri boyunca rastlanıyor. Kaldı ki, hürlük ile sezgiye dair deney içerikli, doğrulanabilir yahut yanlışlanabilir bir tarifi sunulabileceği de çok su götürür. Hâlbuki yukarıda belirtilmiş özellikleri taşıyan bir tarif, hiç olmazsa zekâ hakkında aşağı yukarı verilebilir. Gerçekten de çağdaş davranışbilimcilere göre zekâ, hem gelişmeleri boyunca hem de şu anda teker teker açıklanmaları şartıyla anlamları aydınlanacak süreçler ile işleyişlerin ortak adıdır. Buna karşılık, çözümlenmesi gereken kavrama, daha açıkcası zekâyâ geri giderek bu süreçler ile işleyişleri yorumlamağa kalkmak, kısır döngüye kapılmaktan öte bir anlam taşımaz.⁹

İmdi, söz konusu kavram hakkında çağdaş biyologlar ile psikologların ortak görüşünü Jean *Piaget*'nin ağzından özetlersek, kavramlarla yapılan işlemler

9 Bkz: Jean *Piaget*: "*Biologie et Connaissance*", 67. s.

yahut *sensori-motor* şemalar arasındaki işbirliğinin düzgün işlemesini, zekâ diye nitelendirebiliriz.¹⁰

Zekâ kavramının yanı sıra, canlı süreçlerinin anlaşılır kılınması bakımından sezgi de önemli bir yer tutar. Gelgelelim bu yer, bilimin nesnelliğini zedelemeyecek kadar sınırlı kalmalıdır.

Şu durumda burada hemen sorulması gereken soru, çağdaş bilim teorisinin nesnellikten ne anladığıdır. Evveleminde *Bergson*unkinden çok değişik bir şey anladığı ortadadır. Nitekim çağımız biyolojisinin bilim teorikilerinden *Jean Piaget*, nesnelliği şöyle tarif ediyor: “Nesnellik¹¹ ilk elde, durum değil, süreçtir. Buradan da nesneyi her yönüyle elde edecek aracısız sezgilerin varolmadığı açıkça beliriyor. Şu hâlde nesnellik, belki hiçbir vakit kendisine tamamıyla erişilemeyen nesneye sürekli yaklaşma çabalarını dile getirir bir deyimdir... Ana-örneği fizik olan denel bilimlerin tümünde nesnelliğin sağlanması, onu olanca ‘soyulmuşluğ’u, ‘çıplaklığı’yla ele geçirmek demek değil. Bununla, nesnenin, mantık-matematik —sınıflamalar, karşılaştırmalar, ölçmeler, fonksiyonlar cinsinden— çerçevelerde açıklanması kastedilir. Bahsi geçen çerçevelerin dışında bilgisel (Fr *cognitif*) özümsemelere imkân yoktur. Yine de bu çerçeveler, kişiden bütünüyle bağımsız sayılmazlar. Ne var ki bunlar, araştıran kişinin öznelliğine değil de, onun bilme edimine bağlıdırlar.”¹²

Bütün bu verilen açıklamalar ile bol bol aktarılan belge niteliğindeki alıntıların ışığında sonuc olarak şunu belirleyebiliriz: Felsefeden canlılar bilimine geçmek, hem felsefe hem de söz konusu bilimiğin kaçınılmaz bir zorunluluktur.

10 Bkz: *Jean Piaget*: a.g.e., 67. s.

11 Krz: Bu Ana Bölümün ‘B’ Altbölümündeki ‘I’ kesimin ‘g’ altkesimiyle.

12 *Jean Piaget*: a.g.e., 99. – 100. syfr.

-B-

CANLILARIN BİLİMİ OLARAK BİYOLOJİ

I- BİLİM OLARAK CANLILAR BİLİMİNİ KURAN BAŞLICA UNSURLAR

Canlıları araştıran bir doğa bilimi olarak canlılar biliminin öncelikle dayandığı teori – deney bağıntısına özellikle bu Bölümün ‘Ç’ Altbölümünde örneklerin ışığında temâs edileceğinden, burada ilkin deney, varsayım, teori, ilke, sistem, akılyürütme, doğruluk, tasvir, açıklama, tarif, önerme kavramlarını bir bir irdeleyip aralarındaki bağıntıları tesbit etmek gerekiyor. Bu kavramlar, her şeyden önce akılyürütme işlemiyle doğrudan ilgili olduklarından, başta Claude *Bernard* olmak üzere, birçok bilim teorikisi, kaç çeşit akılyürütmenin bulunduğunu araştırmıştır.

a) Akılyürütme

Claude *Bernard*’a bakılırsa, iki akılyürütme (Fr *raisonnement*) biçimi var:

- (1) Bilmeyen, dolayısıyla öğrenmek isteyen kişinin yöneldiği ‘irdeleyici’ yahut ‘sorgulayıcı’
- (2) bilen yahut bildiğine inanıp onu başkalarına öğretmeği dileyen kimsenin başvurduğu ‘tanıtlayıcı’ yahut ‘iddiacı’ biçim”¹³

13 Claude *Bernard*: “*Introduction à l’Étude de la Médecine Expérimentale*”, 78. s.

b) Deney

Buna göre akılyürütme biçimlerinden birincisiyle iş gören insanın, büyük ihtimâlle rastgeldiği bir olayın yahut görünümün ne olduğunu kavramak arzusunda olduğu bütün çıplaklığıyla ortadadır. Başka bir söyleşiyle, akılyürüten insan, isteyerek yahut istemeyerek edindiği bir kaba deney verisinden hareket eder. Çıkış noktası ikinci biçimdeki akılyürütme olup “evrene ilişkin bilgi sunmayı amaçlayan herhangi bir önerme verildiğinde, o önermenin doğrumu, yanlışını olduğunu anlamak için yapılacak en önemli şey, önermenin içeriğini, duygu algılarının içeriğiyle karşılaştırmaktır.”¹⁴ İşte öne sürülen belirli bir savın, bir önermenin tanıtlanmasını sağlayan bu denetleme işlemine, doğa bilimleri bağlamında ‘deney’ denilir.

c) Varsayım

“Bilim yöntemi olarak *denelinki* (Fr *methode experimentale*) bilimsel varsayımın, sırf deneyleme (Fr-İng *experimentation*) yoluyla doğrulanmasıdır. Bu doğrulanma, gerek gözlem –gözlem bilimi (Fr *science d’observation*)– gerekse deneyleme –denel bilim (Fr *science experimentale*)– aracılığıyla elde edilebilir. Denel yöntem uyarınca varsayım, deneylenmesi zorunlu olan bir bilimsel fıkirdir (Fr *idée*).”¹⁵

ç) Teori

“Varsayım, denel yöntemle irdelendiğinde teorileşir. Demek, akılyürütmenin denetiminde, deneylemenin de eleştiri süzgecinden geçmiş, kısacası doğrulanmış varsayım, ‘teori’dir.”¹⁶

d) Sistem

“Buna karşılık, mantık yoluyla ele alınırsa varsayım, sistemleşir. Demekki eleştirici deney aracılığıyla doğrulanmış önermelerin, yalnızca akılyürütmeyle mantığa uygun tarzda dizilmesine sistem denir.”¹⁷

e) İlke

“En kabarık sayıdaki olayca doğrulanmış teori, en az sarsılabilir olandır. Bununla birlikte, berklüğünü, kaviliğini korumak için teori, bilimin ilerilemesine ayak uydurması, kendisini ortaya çıkan olayların eleştirisi ile uyarısı doğrultusunda durmadan düzeltmesi gerekir.”¹⁸

14 Nermi Uygur: “Kuram – Eylem Bağlamı”, 80. s.

15 Claude Bernard: “Introduction à l’Étude de la Médecine Expérimentale”, 304. s.

16 Claude Bernard: a.g.e., 304. – 305. syflr.

17 Claude Bernard: a.g.e., 305. s.

18 Claude Bernard: a.g.e., 304. – 305. syflr.

Şu da var ki, bir teori, artık ‘kıvamına erişmiş’ olarak kabul edilip sık sık bilimsel deneyce doğrulanması zorunluluğu kalktı, ‘ilke’ olur.

f) Önerme

Her bilimsel ile felsefî hakikat, yanî “anlam açıklaması, her temellendirme, ‘önerme’lerde gerçekleşir.”¹⁹ Demekki, bilimsel doğruları, hakikatleri dile getirdikleri ölçüde varsayımlar, teorileşir. Teoriler ile ilkeler, doğrulukları, deneyce tescil edilmiş, cümle bütünlükleri olduklarından, önermelerden meydana gelirler. Özellikle biyolojide geçen başlıca önerme türleri şunlardır:

- (1) Tasvir: Doğası gereği, “evrene bakıp bulduğunu sergileyen sözler...”²⁰ topluluğudur. Bundan dolayı, bilgi sunma yetisi oldukça kısıtlıdır.
- (2) Açıklama: Tasvirde ‘bir kerelik’ olup biteni, belli bir ‘neden – etki’ bağıntısına oturtmakla ‘bir kerelik’ten çekip çıkararak ona kalıcılık, tekrarlanabilirlik özelliğini kazandırır. Öyleyse, tasvirde geçen belirli bir olay, açıklama yoluyla, başka biri yahut da birileriyle bağlantı kurularak aydınlatılır. Tabiatıyla, artık o olay tasvirdeki görelî hâlisliğinden, yanî ham olay olmaktan epey uzaklaşmış olur. Açıklamada söz konusu olan, öyleyse, olayın ta kendi değil, üstünde konuştuğumuz, kendine kendimizden birtakım nitelikler yüklediğimiz olaydır. Görüldüğü gibi, tasvirde olay, açıklamaya oranla kendi gerçekliğine daha yakındır.
- (3) Şu var ki, açıklama, tarif ile karıştırılmamalı. Açıklama ile tarif, birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır; önünde sonunda tarife yahut tariflere varmayan açıklama eksik kalmış olduğu çeşidinden bir kanı yaygın olmakla birlikte, haddizatında zaman zaman başarılı uygulamalara yol açsa da, bu düşüncenin geniş çapta geçerli olduğu söylenemez. Açıklamalı bilgi alanlarının gerçekteki işleyişine bakıldığında bunun, gerçekliğe aykırı düşen acele bir kabul olduğu belirir. Ne fizik, kimya, biyoloji ne de tarih bilimleri dalı budaklı yayılışlarında tarif arayan yahut verimleri tarif ile değerlendiren açıklama öbekleridir.²¹

İrdelenen olay, süreç, hangi yönüyle olursa olsun, açıklanabilir. Başka bir deyişle, olayın kaç yönü varsa, onca bol açıklama imkânı sunar. Buna karşılık,

19 Nermi Uygur: “Felsefenin Çağrısı”, 144. s.

20 Nermi Uygur: “Kuram – Eylem Bağlamı”, 34. s.

21 Bkz: Nermi Uygur: a.g.e., 170. s.

araştırdığımız olayı yahut olaylar öbeğini bir kere tarife sürdükümü, artık o tarif, başka bütün tarifleri ya dışta bırakır ya da, çürütülürse, yerini onlardan birine bırakır. Çünkü açıklamak, araştırılan nesnenin, olayın yahut sürecin herhangi bir köşesini eldeki o nesnenin öteki köşeleriyle bucaklarıyla aydınlatmaksa, tarif etmek de, “nesnenin parçalarını dökümlemek, dökümlenmiş parçaları arasında bağlantıları kurmak demektir.”²²

g) Doğa bilimi olarak canlılar biliminin kurucu unsurlarının dörd ana dayanağı

(1) ‘Nesnellik’, teori olarak bilimin, nesneye dönük olmasıdır. “Nesnellik, bilimselliğin yüklediği bir ödevdir. Bilimde konu neyse, o konuyu öğrenme, yalnızca nesne açısının ağır basmasıyla yerine getirilebilen bir ödev”dir.²³

(2) ‘Hakikat’ başka bir deyimle, ‘doğruluk’, nesnellikle birlikte gider. Nesnel bilgi, doğru bilgidir; nesnel olmayan bilgi, yanıltır. Doğru bilgiyi, bazı öndayanaklar benimsediğinde, her zaman ve yerde, herkesiğin geçerli olması gereken bilgi diye niteleyebiliriz ki, bu da, doğru önermelerin nesnece doğrulmasını, bu önermelere, deyim yerindeyse, nesneden başka hiçbir şeyin bulaşmamasını şart koşmaktır.²⁴

(3) “Yöntemsiz bilim yoktur. Her bilimde doğruya varmanın belli bir yolu, doğruluğu ölçmenin de belli bir güvencesi varsa, yöntem yürürlüktedir. Her bilim, ancak bu yöntemle nesnelerin yapısını en iyi biçimde dile getirebileceğine inanır.”²⁵

(4) Eleştiri: “Bilimadamı, hem kendinin hem de başkalarının yaptığı bir bilim diye eleştiriye sunulmuş bir verim olarak anlar. Nesnelliği, doğruluğu, yöntemiyle sözümona dokunulmaz bir yapıya bilim denemez... Bilimlerin, çok kez, varolmağa başlaması, genellikle de yenilenmesi köklü eleştirilerin başarısıdır.”²⁶

22 Czesław Nowinski: “*Biologie, Théories du Développement et Dialectique*”, 868. s.; “*Logique et Connaissance Scientifique*”de.

23 Nermi Uyğur: “*Kuram – Eylem Bağlamı*”, 101. – 102. syflr.

24 Bkz: Nermi Uyğur: a.g.e., 102. – 103. syflr.

25 Nermi Uyğur: a.g.e., 102. – 103. syflr.

26 Nermi Uyğur: a.g.e., 103. s.

II- BİLİM OLARAK CANLILAR BİLİMİNİN/BİYOLOJİNİN ANLAMCA SINIRLANIŞI

Francisco José Ayala Pereda'nın dediği üzere, canlı maddenin en göze çarpan özelliklerinden biri, örgütlenişindeki karmaşıklıktır. “Atomlar ile moleküllerden başlayan, hücrelerden, dokulardan, tek tek canlılardan, topluluklardan, yaşamortaklıkları ile çevre sistemlerinden geçip yeryüzündeki yaşamının tümünü kapsayacak safhaya dek bir karmaşıklık sıradüzeni bulunur. Canlılar biliminin değişik bilim kolları, çalışmalarını, bu sıradüzenli örgütlenişin bir yahut birçok seviyesinde yoğunlaştırır... Fizik dünyanın bilimsel yönden araştırılmasında öylesine başarı gösteren çözümleme yöntemi, canlılar biliminde de verimini kanıtlamıştır. Bir karmaşıklık seviyesindeki görünüm, onları görünüme çıkaran süreçler ile kurucu unsurlar aracılığıyla aydınlatılır. Canlılar bilimi araştırmalarında son birkaç onyılın en çarpıcı başarıları molekül biyolojisinde elde edilmiştir... Çözümleme yönteminin, öncelikle de moleküler biyolojinin yankı uyandıran başarılarından ötürü, molekül seviyesinde çalışan kimi biyolog, gerçekten anlamlı, sahiden bilimsel olan canlılar bilimi araştırmalarının, molekül seviyesinde yürütülenlerin olduğunu ileri sürecek kadar aşırıya kaçmışlardır. Bunun tersine, birtakım basbayağı muhafazakâr biyolog ise, moleküler biyolojinin, pekâlâ iyi bir fizik yahut kimya olabileceğine, buna karşılık, en önemli canlılar bilim sorunlarını çözmekte çok az katkıda bulunduğunu belirtmişlerdir.”²⁷

Bir bakıma canlılar biliminin büyük ölçüde sorunsallığı, canlılarda tesbit edilen etkinlikler gerçeğemi yoksa görünüşemi iliskindirler sorusunda yatar. Bu, canlılar biliminin yalnızca davranışlarla ilgili alanına has olmayıp hemen hemen bütün kesimlerinde günceldir. Çünkü canlılar bilimine konu olan canlının önemli özellikleri arasında hareket etmenin de yer aldığına işaret edilegelmiştir.

Geniş çapta kendiliğinden olmak özelliğini taşıyan canlının kımıldanışı, öteki hareket türlerinden temelden ayrılır. Nitekim Felemenkli biyolog Frederik Jacobus Johannes *Buytendijk*, “gerçekten eylemek, davranmaktır” diyor. “Davranış, buna göre, bir varolma tarzı olduğu kadar, bir ilişkiyle uyuşan, buna denk düşen olay demektir. Başka bir deyişle, davranış, herhangi bir şeyle –bu, ister bir nesne yahut nesneler, ister biçimler, renkler, tatlar, canlılar, birlikte yaşanan insanlar, sözler, düşünceler, anılar, tasarılar, düşler, dilekler, umutlar olsun– kurulan anlamlı ‘ilişki’dir.”²⁸

27 Francisco José Ayala Pereda: “Introduction”, vii. s., “Philosophy of Biology” de.

28 Frederik Jacobus Johannes *Buytendijk*: “Mens en Dier”, 17. s.

Davranmanın çoğu kere yalnızca insana has olduğu sanılırsa da, *Buytendijk*'in dediği gibi, “aslında bir hücre bölünmesi/*fagositos* olayı²⁹ bile bir (kendikendine) kımıldanma, dolayısıyla davranış izlenimini uyandırır. Mekanik süreçler de, belirli şartlarda kımıldanmayı aldatıcı şekilde taklit edebilmekle birlikte, bunlar, anlamlı bir durumla kesinlikle ilişki kuramaz; başka sözlerle, davranışta bulunamazlar. Klasik fizikte cisimlerin, denge durumuna yönelmelerinden, birbirlerini çekimlemelerinden yahut itmelerinden söz edilmiştir. Nitekim bu algılanabilir kendikendine hareket, aslında öyle olmayıp da, varsayımlı güçlerle, demekki görünüşte kendikendine harekete yol açan sözümona kuvvetlerle açıklanmıştır. Sözgelisi, cihazın bir şeyi yakaladığından, sigara sunduğundan, gazete dizip bastığından, giderek günümüzde kendikendine hesaplayan, satranç bile oynayan makinelerden bahsedilmektedir. Ne var ki burada da yine yanlış bir yorum iş başındadır. Çünkü en karmaşık işleyiş/mekanizma dahî, geometri sorunu yahut herhangi bir oyun durumuyla ilişkili değildir... Yer değiştirmenin nedeni³⁰ basınca, bir de, çarpmaya bağlanır. Bunu da beden yaşantımız aracılığıyla tanırız. Gelgelelim çağdaş fizik, görülebilen yahut tahmin edilen maddî parçaların her hareketinin, belli bir mesâfede olup bittiğini tanıtlamıştır. Hareketin, böyle mesâfede olması, tasavvura sığmaz, daha açıkcası, hiçbir vakit doğrudan algılanamaz...” Canlılarda “karşılaşılan kımıldanma görünümüne yeniden baktığımızda, her gözlemlenen kımıldanmanın, davranış olmadığı vargısına ulaşırız. Bununla birlikte, canlıda gördüğümüz bu çeşit olaylardan edindiğimiz izlenimin, farkına varıp ona göre kımıldayan, yer yer başkalarıyla birarada yaşayan, yer yer de kendi içine çekilen, kısacası karşılaştığı duruma anlamlı bir tutum takınan varolanların sundukları, izlenimden, tasavvurdan bambaşka olduğunu da gözden ırak tutmamalı.”³¹

“Nasıl fizik dünyagörüşü, fiziğin yöntemine ilişkin ilkelerce belirlendi, bunun sonucu olarak da çağımız fiziğinin yöntem anlayışınca değiştirildiyse, bir canlılar bilimi bilgisi de ancak canlı hakkındaki düşünceye, psikoloji bilgisiyse davranışınkine dayanılarak öyle meydana getirebilir. Her biçiminin söylenebilen, örgütlenme konusunda da geçerlidir: Buna göre, örgütlemeyi, parçalarının birbirleriyle anlamlı ilişkide bulunduğu, böylece bir iç düzen, *Goethe*'nin dediği gibi,

29 Demekki sert bir cismin, hücreplasmasının hareketiyle onun içine alınması.

30 Neden: Bir olayı yahut nesneyi meydana getiren olay yahut nesne.

31 Frederik Jacobus Johannes *Buytendijk*: a.g.e., 22. – 23. syflr.

gizli yasa durumunu gösteren bir birlik olarak kavırıyoruz. Canlıdaki bu düzene mantık, amaca yönelik anlamında, iktisat yahut zanaat, giderek sanat ile ahlâk kılıkları altında bile rastgelebiliriz. Gerçekten de canlılar biliminin konusunu, onun, bilincimize ışıyan, yansıyan anlam birimlerini, anlam katlarını dikkate almaksızın düşünemeyiz. Serpilen bitki, gelişen yumurta, bölünen hücre olarak canlı, yalnızca durağan bir biçim olmayıp bir biçimler üreten biçimdir. Canlı, gerçeklikte kendisi için yaşar. Ortam ise, onun, gelişip serpilmesinin şartıdır ancak. Canlının olagelmesi, aslında, yalnızca, onda başlangıçtan beri saklıduran yapılarla açıklanamaz.”³²

Yeniden belirlemek gerekirse: Canlı doğal nesnelerin bilimi olarak canlılar bilimi mekânda, algılama aracılığıyla tanıdığımız nesnelerin bir bölümüyle uğraşır.

Von Bertalanffy’nin bu konuda vardığı sonuçta şudur: “Felsefeci, öbür adıyla, bilgi teorikisi, taş, böcek, ağaç türünden dış evrenin mekânında algıladığımız nesneler ile kendi içimizde yaşadığımız sevinç, düşünce, özlem çeşidinden özellikler arasında ayırım çizgisini her zaman çekmeğe uğraşır. Şu son belirtilen kavramlar, felsefecinin bir bakıma hep azçok birer bilmece, sorun olarak kalacak gibi görünüyor. Bununla birlikte, nasıl öncekileri doğa bilimleri ele alırsa, sonunculara da ruhbilimi (Fr *psychologie*) eğilir. Şu var ki, sözü edilen varolanların hepsinin ruhsuz olduğu asla öne sürülemez. Yaşayanların, hiç değilse bir bölümünün, aşırı mantıkcılık hastalığına tutulmanuşsak, sözgelişi itimizin, atımızın ruhu bulunduğundan şüphe duymayız. Giderek karıncada, amipte bile ruhun –‘ruh’ dediğimiz neyse ne– bulunduğunu varsayabiliriz. İşte bu bağlamda hemen, bugün hâlâ canlının, tamamıyla cisimler alanına bağlı kalınarak açıklanıp açıklanamayacağını; yoksa işe ayrıca ruh etkeninin de katılması gerekip gerekmeyeceğini soranların varolduğunu belirtmeliyiz.”³³

Canlılar bilimi kapsamına giren, sezgiye de dayanarak, canlı dediğimiz varolanlarda yahut süreçlerde ‘ruhbilimi’nin/*psychologienin* araştırma alanından sayılan *psükhēnin*, ‘ruh’ un yerini belirlememiz, canlı ile ruh kavramları arasında bağıntının bulunup bulunmadığını ortaya çıkarmamıza bağlıdır. Bu, ortaya çıkarılabilirse, *parapsychologienin*, ‘biyoloji’ üstündeki ağır baskısı giderilebileceği gibi, biyoloji ile psikolojinin iç içeliği de tanıtlanmış olacak. Haddizâtında bu konudaki gelişmeler umutlandırıcı görünüyor. Nitekim günümüzde öncelikle davranış biyolojisi

32 Ludwig von Bertalanffy: “*Theoretische Biologie*”, 8. – 9. syflr.

33 Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 576. s.

ile psikolojisinin ve nevrolojinin araştırma alanlarından kotarılan ortak veriler, böyle bir bağlantının varolduğunu büyük ölçüde kanıtlamaktadır.

Bu kesimde örnek diye sunulan bütün düşüncelerden, canlıyı irdeleyen bilim olarak günümüz canlılar biliminin, işlemlerine gerektiğinde deneyce sınanmaya elverişli her kavramı katabileceğini, her görüşle belli oranda işbirliğine girişebileceğini; bununla birlikte hiçbir görüşün kesin tekeline giremeyeceğini, böylece belirli bir kavramı asla mutlaklaştırmamağı ilkece benimsediğini öğreniyoruz. Buradan da çağımız canlılar biliminin, kavram gerçekciliğine de, indirgemeciliğe de kapalı bulunduğunu anlıyoruz. Bugünkü canlılar biliminde canlılar, hem bireyoluş hem de soyoluş yönünden sundukları görünümlere göre, örgütlenme basamakları ile seviyelerine ayrılarak açıklanırlar. Bu bakımdan canlılar biliminin tümünde geçerli sayılabilecek bir tek açıklama tarzının bulunmadığı iyice beliriyor.

-C-

CANLILAR BİLİMİNİN BAŞLICA KOLLARI

Canlı, bir 'varolan'dır. Varolan olarak canlı, birsürü 'görünüm'ün biraraya gelmesiyle ortaya çıkmış bir 'bütün'dür. Bu bakımdan bir canlı göz önüne alınırken eğilimimiz ile amacımız uyarınca, dikkatimizi onun, ya görünür özellikleri, davranışları ile yapıp etmeleri üzerinde toplarız ya da üreme zincirinin bir halkası olmasının dile getirdiği anlam üstünde dururuz. Bundan dolayı canlılar biliminde konular, başlıca morfoloji, fizyoloji, genetik, embriyoloji, çevrebilim/*écologie*, evrim/*évolution* gibi alanların birinde yahut birkaçında ele alınırlar.

İşte şimdi burada bu konuları bir bir, nesnel bağlantılarını elden geldiğince gözden yitirmeksizin kısaca inceleyelim.

I- MORFOLOJİ

a) Dış morfoloji

"Sergiledikleri olağanüstü biçim çokluğu tek tek canlıların görünür özelliklerinin, demekki biçimlerinin, orantılarının, renkleri ile ölçülebilir büyüklüklerinin açıklanmasını zorunlu kılar."³⁴

b) İç morfoloji: Anatomi

“Söz konusu *morfolojiye* yaslanan açıklama, yalnızca dışa dönük değil. Aynı zamanda *anatomi* terimi altında tanınan hem yapılarla, hem uzuvların teşkili hem de karşılıklı mekân bağıntılarıyla ilgili bilgileri içerir.”³⁵

c) Sınıflama

Sözün en geniş anlamıyla karşılaştırmalı tasvirici morfolojinin en önemli katkılarından biri, canlıların (eskiden neredeyse sâdece makroorganisma bakımından, bugünse, hem makro~, hem mikroorganizmaca) sınıflandırılmalarını olabilir kılmasıdır. Sınıflama ilk elde canlılar âlemindeki akla durgunluk veren çeşitliliği düzenlemeğe koşulmuştur. “Şimdiye değin bir milyon hayvan, yarım milyon da bitki türü tesbit olunup tasvir edilmiştir. Daha tasviri yapılmamış canlı türlerin sayısı üç ile on milyon arasında değişmektedir. Her tür, cinsiyete, mevsime, yaş kümelerine göre değişen biçimler alabilir.”³⁶

İşte, karşılaştırmalı tasvirilere dayanan morfoloji aracılığıyla canlıların sınıflanması çağımızda başlıca iki yoldan yürütülmektedir:

(1) *Taksonomi*: Eski çağlarda canlılar, aralarında en çok göze çarpan ortak özelliklere göre mantık kalıplarına sokularak sınırlanmışlardır. Yakın çağlardaysa, özellikle Ondokuzuncu yüzyılda canlılar, evrimce belirlenen ayırımlar ile benzerlikler uyarınca; böylece sâbit belirtilere yaslanılmayarak, ataların ortak olup olmamasına bakılarak sınıflanmağa başladılar. Bugünse, sınıflandırmada görünür özellikler, yanî fenotip ile soyağacı gibi unsurların yanısıra, canlılar arasındaki molekül seviyesindeki benzerlikler ile farklar da dikkate alınıyor.³⁷ Yunancada ‘düzenleme’ anlamına gelen *taksis* ile ‘yasa’ demek olan *nomos*-tan anotomi, astronomi gibi deyimler örneksenerek Fransız *De Candolle*’ce 1813’de önerilmiş *taksonomi* canlıların sınıflandırılmalarına ilişkin teori ile eylemin adıdır.³⁸

(2) *Sistematik*: Sınıflama sistemlerine genel ad olmak üzere, Onyedinci ile Onsekizinci yüzyıllardaki doğa araştırmacılarının, öncelikle de Carl von *Linnæus*’un uygulamış bulunduğu deyim, Yunanca *süstemanın* Latinceleştirilmiş *systematicasıdır*. Ernst Walter Mayr, George Gaylord Simpson’a dayanarak

35 Felix Mainx: a.g.e., 576. s.

36 Ernst Walter Mayr: “*Principles of Systematic Zoology*”, 1. s.

37 Bkz: Richard E. Dickerson ve Irving Geis: “*The Structure and Action of Proteins*”, 66. s.

38 Ernst Walter Mayr: “*Principles of Systematic Zoology*”, 2. s.

günümüzdeki sistematığın tarifini şöyle veriyor: “Sistematik, canlıların çeşitliliğinin, ayrıca yine canlılar arasındaki ilişkilerin kovuşturulduğu bir araştırma alanıdır.”³⁹ “İlişki”, burada *Mayr*’a göre, artık taksonomide olduğu gibi, yalnızca dar soyoluş (*P filogénese*) anlamında kullanılmıyor. “Buna karşılık mezkûr ıstılah, canlılar biliminin kapsadığı canlılar arasındaki bütün ilişkileri içerecek genişlikte alınmalıdır.”⁴⁰ Demekki sistematik, taksonominin tersine, karşılaştırma ile tasvire dayanan morfolojinin sınırlarını aşıp canlılar coğrafyası (biyocoğrafya), çevrebilim, evrim ile davranış bilimleri alanlarına dek yayılır.

Sınıflandırmanın temeli olarak günümüzde taksonomlar ile evrim bilimcilerinin büyük çoğunluğu ‘tür’ü benimserken sistematikçiler de, bunun canlı doğadaki karşılığı olan ‘topluluğu’/*populationu* alıyorlar. Tür, karşıt ayıklanma basınçlarının karşılıklı tavizleriyle biçimlenen genotip ile onun dışlaşması diye tarif edilebilecek olan *fenotiptir*. *Genotipten* burada, aralarında çiftleşme, bunun sonucunda da üreme kabiliyetini bulunduran bireylerin oluşturdukları topluluk anlaşılmalıdır. Nitekim, Ernst Walter *Mayr*, türü, “üreme yönünden başka öbeklerden yalıtılmış, kendi aralarında hem gerçekten hem de bilkuvve/*potentiel* çiftleşebilen üyelerin meydana getirdikleri doğal topluluk”⁴¹ diye anlıyor.

39 Ernst Walter *Mayr*: a.g.e., 2. s.

40 Ernst Walter *Mayr*: a.g.e., 2. s.

41 Ernst Walter *Mayr*: “*Animal Species and Evolution*”, 19. s.

Tür: Canlılar biliminin geçmiş boyunca benimsenegelmiş birçok bakış açısı ile düşünceden eşaşı şekilde sapan Charles *Darwin*’in doğal ayıklanma yoluyla evrim varsayımının tür anlayışı da köklü değişmelere uğramaktadır. Esasında, sistematığın kurucusu *Aristotelesce* tarif edilip Yeniçağ sistematığının belirleyicisi *Linnaeus* tarafından da yeniden tescil edilmiş şekliyle ‘tür’, gözlemlenen her çeşitliliğin, içine yerleştirildiği, değişmez bir düşünce kalıbı (*Y eidos*: Biçim) olarak kabul edilmiştir. Gerçek olan, şu hâlde, tek tek varolanlara, canlılara en temel biçimlerini kazandıran, mensûb oldukları türdür. Bu temel, türsel biçime *tip* denilmiştir.

‘Tür’ün, soyutlamadan, gerçekdışı bir tasarımdan başka bir şey olmadığını; canlılar biliminde en temel sınıflama biriminin birey olduğunu; istatistik yollardan tesbit edilebilen bir benzerlikler dağılımında ortak özellikler (*Fr particularité*) gösteren bireylerin, topluluk/*population* oluşturduğunu öne sürenler gitgide artmaktadır. Nitekim bunlara bakılırsa, *Mayr*’dan aktardığımız tarifi tersine ‘tür’, üreme yönünden başka öbeklerden tecrid olmuş, kendi aralarında hem gerçekten hem de imkân itibarıyla çiftleşebilen üyelerin, bireylerin meydana getirdikleri doğal topluluk şeklinde anlaşılmalıdır. Artık omurgalılar arasında bile kimi topluluklarda bireylerin çiftleşmeksizin üreyebildikleri bilinmektedir. İşte, hepsi de dışı olan Laserta cinsine mensûp kertenkelelerin döllenmemiş yumurtalarından canlı yavruların çık-

Sunulan şu tariflerden anlaşılacağı üzere, ‘tür’ün tesbitinde ‘üreme’ kadar, genotip ile fenotip etkenleri de önemlidir. Felix Mainx “karşılaştırmalar yoluyla” diyor “benzerlikler ile başkalıklar belirlenir, ana özellikler, gelip geçicilerden ayırtebilirler. Böylelikle birçok uzuv tipini yahut geniş bir canlılar öbeğini kapsayacak bir temel kuruluş tasarısı, plan çatılabilir. Karşılaştırmaların kapsamı oranında kuruluş tasarılarının da genelliği artar... Kuruluş tasarısında değişik canlıların birbirlerine eş düşen vucut üyelerine, uzuvlarına homolog yapılar denir. *Homologi* kavramının belirlenmesi, deneysel bilimin varsayımında özel bir yer tutar. Morfoloji araştırmasınca her somut canlıda homolog uzuvlar tesbit edilirse, sözü edilen kavramın geçerliliği sınanabilir. Sözgelisi herhangi bir

tığını 1958de bildiren Rus zoologu İlya Sergeyeviç Darevski, ‘tür’ü ‘cinsiyetli üreme’ şartına bağlayanlara karşı su götürmez bir kanıt getirmiştir —bkz: Charles J. Cole: “*Unisexual Lizards*”, 84. s.; “*Scientific American*”da. —Dikkat: ‘Döllenmesizüreme’: *Parthenogenesis* (*parthino*: Bakır; *genesis*: Üreme).

Çoğu kere ‘tekcinsiyetli’ (Fr *unisexual*) çoğalma kategorisi içinde mütâle edilmiştir. Oysa döllenmesizüreme, döllenmemiş yumurtanın gelişmesiyle olur. Yumurta, genellikle diploiyittir. Bu durumda, üreyen döldöşün bir çift yerine, bir tek atası olacağına göre, onun tekmi özelliklerini tevârüs edecektir —bkz: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 564. s., satır: SBO53.

Tekcinsiyetli çoğalmada da, cinsiyet hücreleri, iki tam dizilik kromosom bulundurulur. Yumurtalar böylece genetik yönden hazırırlar. Geriye bir tek, erkek hücre tarafından döllenmeleri kalır. Nitekim birtakım balık topluluklarında dişinin döktüğü yumurtalar, herhangi bir topluluğa mensub erkek balığın salgıladığı menî (L *sperma*) tarafından annenin dışındaki ortamda harekete geçirildikten sonra yavru çıkar. Birtakım başka tekcinsiyetli balıklar da haploiyt yumurta dökerler. Tıpkı cinsiyetli üreyen topluluklarda olduğu üzere, bunların da cinsiyet hücreleri bir dizi kromosom bulundurur. Aynı yahut çok yakın bir topluluğa mensub erkeklerin menisince etkilenmedikce bunların döktükleri, döllenmiş yumurtaya (zigot) dönüşmez; yavru da peydahlanmaz. Bütün bu açıklamalara ek olarak bir balık türü yahut topluluğu (L *Rivulus marmoratus*) daha var ki, o da hünsâ (Fr-İng *hermaphrodite*) olup öz döllenme (Fr-İng *self-fertilization*) yoluyla ürer. Ancak, menisiz meydana gelen çoğalma olayına kelimenin dar anlamında döllenmesizüreme denebilir —bkz: Charles J. Cole: B.g.y. Döllenmesizüremeye en çarpıcı örnek, kaya kertenkelesidir (L *Lacerta saxiola*). İlya S. Darevsky, bunu Kafkasyanın değişik yörelerinde tesbit etmiştir. O bundan başka bahse konu türün, çiftcinsiyetli bir çoğalma şeklinden döllenmesizüreme anlamındaki tekcinsiyetli çoğalma tarzına dönüştüğünü; ayrıca, *Lasertanın* kimi alttürlerinde döllenmesizüremenin yanında çiftcinsiyetli çoğalma tarzının da yer aldığına ilişkin delillerin bulunduğunu bildirmektedir —bkz: I. S. Darevsky ve W. N. Kulikowa: “*Natürliche Parthenogenese in der polymorphen Gruppe der kaukasischen Felseidechse*” (Lacerta saxiola Eversmann), 172. s.; “*Zoologisches Jahrbuch der Systematik*”te.

canlının niteliklerinden biri omurgalı olmaksızın, omurgalıların öteki üyelerinde rastlanan özelliklerle onda da karşılaşmak beklenebilir. Böylelikle bilimce yararlı sayıldıkları sürece morfolojinin aşırı soyutlamaları, yalnızca zihnin kavranabilen, deneyle asla sınınamayan geometrinin konularından ayrılırlar.”⁴² Geniş çaplı bir morfoloji önermesine örnek olarak bütün türlerde karşılaşılan kromosom ile gen sayısının değişmemesi yasası gösterilebilir. “Bu, çekirdeği bulunmayan mikroorganizmaların dışında kalan canlıların tümünde geçerlidir.”⁴³

II- FİZYOLOJİ

Fizyoloji, canlıdaki organların yahut organcıkların görevlerini araştırır. Daha yerinde bir söyleyişle: Hem canlının kendinde hem de canlı ile ortam arasında beliren süreçlerin ele alındıkları alandır. Morfoloji, nasıl canlıların sundukları biçim çokluğuyla ilgiliyse, fizyoloji de, canlıdaki hem madde bakımından hem de enerji yönünden belirlenmiş görevlere eğilir. *Mainx*’ın açıklamasına göre “fizik biçimlerle ilgili bir önerme, deneyle, dolayısıyla maddeye dayanan yapılarca sınımlanabiliyorsa, deney bilimi yönünden anlam taşır. ‘Madde’den bağımsız her önerme, kavram gerçekçiliğine düşmek tehlikesiyle yüz yüzedir.”⁴⁴ Çünkü bir önermenin geçerlilik derecesi, somutluğa, maddeye dayalı sınamalarla ölçülemez. Fizyolojinin, ‘sağın tümevarış’ın; buna karşılık, morfolojinin, ‘genelleyici tümevarış’ın alanı oldukları iddiası yanlıştır. Aynı şekilde morfolojide olduğu üzere, fizyolojide de, önermelerin çoğu, salt tasvir unsurlarından oluştuğu gibi, karşılaştırmalı yoldan da kurulabilir. “Metabolizma sırasındaki maddelerin dönüşmesi yahut yarıgeçirgen zarlardaki süreçlerin çözümlemesi gibi durumlarda fizyoloji daha çok katıksız fizikî yahut kimyevî yöntemlerle iş görür.”⁴⁵ Sözügelisi “solunumdaki CO_2/O_2 oranı, otoburlarda aşağı yukarı 1, hepcillerde daha az, etoburlarda çok daha düşüktür. Önermelerde, başvurulmuş çeşitli canlıların besin türü ile gaz değişim-kuşuna dair tasvir unsurları, bir yanda özgül besinin berkitilmesi, beri yanda da gaz değişim-kuşunun kesin belirlenmesine yarayan yöntemlerle tasvir edilirler. Böylece sınavıcı olaylar ile önerme arasında şüpheye, anlamca kaypaklığa yer bırakmamacasına bağdaşıklığa ulaşılır. Önerme, olağandan çok daha karmaşıksa, bu, onun, büyük çapta kendine vucut veren, parça süreçlerine bölüp nicelikçe çö-

42 Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 578. s.

43 Felix Mainx: a.g.e., 578. s.

44 Felix Mainx: a.g.e., 584. s.

45 Felix Mainx: a.g.e., 584. s.

zümlediğimiz vakıaya ilişkin ‘kuşatıcı önerme’⁴⁶ olduğunu gösterir. Metabolizma sırasında proteinlerin kullanılması gibi, belirli çeşitten tek tek önermeler, daha kapsamlı önermelere, sözgelişi solunum süreçlerine, böylece bağlanabilirler.”⁴⁷ Süreçler hakkında önermeler belirlenirken –sinir sisteminin fizyolojisinde, yani sinirbilim/nevrolojide geçen uyaran, algı gibi– insan tecrübesine dayanan ruhbilimden devşirilmiş deyimlere sık sık başvurulur. Bunlar da elbette deneylerle yoklanabilmeli. “Yalnız, insan tümüyle söz konusu edildiğinde çözülmesi çetrefil yeni bir sorun ortaya çıkıyor. Şöyle ki: Onun, duygu ile duyum kavramlarıyla özetlenebilen iç tecrübesi, iç yaşantısı yepyeni bir olaydır.”⁴⁸ Ancak, *Mainx*’ın temâs ettiği zorluğun, yine kendisinin belirttiği üzere, fizyoloji ile ruhbiliminin işbirliği sonucunda önemli ölçüde üstesinden gelinebilir. Dolayısıyla sözünü ettiği iç tecrübe, iç yaşantı, esrârlı bir yepyeni olay olmak özelliğini yitirir.

III- GENETİK

Yunancada ‘soy’ yahut ‘tür’ anlamına gelen *genos* sözünden Gregor Mendel’in 1865lerde bulduğu kalıtım yasalarını dile getirmek üzere, türetilmiş olan ‘genetik’⁴⁹ ıstılahı, bugün canlılar biliminin bellibaşlı kollarından biri olup belirli bir

46 *Mainx*’ın “Pausschalaussage” sini (‘kuşatıcı önerme’) *Woodger*, İngilizceye “blanket statement” olarak çevirmiştir.

47 *Felix Mainx*: a.g.e., 585. s.

48 *Felix Mainx*: a.g.e., 587. s.

49 Genetik: Kalıtım, çok eski çağlardan beri hemen her kültür çevresinde azçok bilinegelen bir vakıadır. Nitekim, bu konuda *Aristoteles*, çağımızın bilim düzleminden baktığımızda bayağı basit görünen, bununla birlikte, oldukça derli toplu birtakım bilgiler sunmaktadır —bkz: Ş. Teoman Duralı: “*Metinler Işığında Aristoteles’in Canlıyla ve Canlıların Evrimiyle ilgili Düşüncelerine Problematik Yaklaşım*”, 294. – 296. syflr.; “*Felsefe Arkivi*”nde.

Ne var ki kalıtımı, deneylerce onanmış kurallar çerçevesinde ilk defa belirleyen Moravyalı rahip ve doğa araştırmacısı Johann Gregor Mendel’dir. Doğâ bilimleri sahasındaki öğrenimini denel fizikte görmüş olan Mendel, varsayımını insicâmlı matematik kavramlaştırmaya tabî tutmakla yetinmemiştir. O, ortaya koymuş olduğu modeli ayrıca istatistik yöntemle pekiştirmeğe uğraşmıştır. Yeterli sayıdaki örnekler çokluğu çerçevesinde her türeyen tipin belirme sıklığını ölçerek örnekleme hatalarını elemeğe çalışmıştır. İşte, matematik dille ifâde edilmiş bir teorik modeli, istatistikce belirlenmiş gözlemlerle bütünleştirerek, böyle bir varsayılı –tümdengelişli düşünme– araştırma tutumunu yürürlüğe koymakla Mendel, bilim tarihinin çıkarı açıcı araştırmacıları arasında yer almıştır —bkz: Marcel Blanc: “Gregor Mendel: *La Légende du Génie Méconnu*”, 52. s.; “*La Recherche*”de.

Mendel’in, kalıtımla ilgili olarak belirlemiş bulunduğu yasaları Marcel Blanc, şöyle sıralamıştır:

“1– Sözcüğü, birinin tohumları yuvarlak, öbürünse buruşuk iki küçük fasulye çeşidi çarpazlığında, elde edilen birinci kuşağın, bütün mensupları aynıdır. Diyelim ki, bunlar yuvarlaktır. Bunların yine kendi aralarında çarpazlanmasından –çiçekli bitkiler genellikle hünsâ olduklarından, özdöllenmeyle ürerler– ikinci kuşak döldöşü elde edilir. Bunlarda yuvarlak tohumların buruşuk olanlara teorik olarak oranı üçe birdir. Demekki özelliğin (Fr *caractère*) ‘buruşuk’ olan ifâdesi (Fr-İng *version*) henüz kaybolmuş değil. Birinci kuşağın döldöşünde tek başına kendini gösterebilen ‘yuvarlak’ ifâdenin yanında, ‘buruşuk’ olan, varlığını gizli (L-Fr-İng *latent*) olarak sürdürür. Gizli kalmasına rağmen, ‘buruşuk’ ifâde bir sonraki kuşağa geçer. Böylelikle birinci kuşağın döldöşünde birarada bulunduktan sonra bu iki ifâde birbirinden ayrılır. Bu durumda söz konusu özelliğin iki farklı ifâdesinin birbirinden ayrılaştığı (Fr *ségrége*) söylenir. *Mendel*’in belirlemiş bulunduğu yasalardan birincisi çoğunlukla bu sebeple ‘bağımsız ayırım yasası’ yahut bir özelliğe ait almaşık ifâdelerin ‘ayrıklığı’ (Fr *disjonction*) diye adlandırılmıştır.

2– İki yahut üç değişik özelliğe sahip iki çeşit küçük fasulye çarpazlığında –tohumların, sözcüğü, biçimi ile rengi–, değişik almaşık özelliklerin ayrıklaşmaları ve yeniden biraraya gelişleri birbirlerinden bağımsızca olur. Sözcüğü küçük fasulyelerin sarı ve yuvarlak tohumu ile yeşil ve buruşuk olanı çarpazlanırsa, ‘anne-baba’ya (Fr-İng *parental*) benzeyenlerin yanında, yeşil ve yuvarlak ile sarı ve buruşuk tohumlar gibi, yine belirli oranlarda, yeni tipler sağlanır. *Mendel*, işte bu yoldan iri, aynı zamanda da lezzetli tohum taşıyan ünlü küçük fasulye çeşidini temin edebilmiştir!

Bu iki ‘*Mendel* yasası’, özelliklerin kalıtsal aktarılışı ile bunların kendilerini değişik şekilde ifâde edişlerinin, birbirlerinden temelden bağımsız oldukları vakiasını dile getirir. Ancak, günümüz genetikçileri sözü edilen yasalara bir husus daha eklemişlerdir. Şu var ki, bunun da kaynağının, *Mendel* olduğunu öne sürmekle yanılmışlardır.

Mendel’e yanlışlıkla atfedilen husus, şudur: Karmaşık örgütlenmişlik seviyesindeki bir canlının her özelliği kalıtsal etken (Fr *facteur héréditaire*) tarafından denetlenir –ki, bunlara bugün ‘gen’ diyoruz. Nitekim artık hemen her öğrencinin tanıdığı J. D. *Watson*’ın “*Gen ve Moleküler Biyolojisi*” başlıklı elkitabında şu parçayı okuyabiliriz: “*Mendel*, sonuçları doğru yorumlamıştır. Değişik özellikler, ona kalırsa, bugün adına gen dediğimiz bir çift etken tarafından denetlenir. Bunlardan birini canlı, atasından, öbürünü de annesinden tevârüs eder. Aynı şekilde günümüzün en önde gelen biyologlarından Ernst Walter *Mayr*, yazdığı canlılar bilim tarihinde *Mendel*’in çalışmalarını şöyle özetlemiştir:

Mendel’i n çıkarımı uyarınca döllenmiş yumurtada her özellik, biri *atadan*, ötekiyse *anneden* temin edilmiş tabiatı itibarıyla (Fr *par nature*) birbirinden farklı iki, ama yalnızca iki etkence belirlenir. İşte genetikte devrim yapan düşünce budur.

Ne var ki *Mendel*, kesinlikle böyle bir düşüncüyü ortaya koymuş değil. 1866da basılmış makalesinin hiçbir yerinde herhangi bir özelliğin bir çift etkence denetlendiğini bildiren varsayımı yoktur...” Peki, bizlere hikâye edilegelenin tersine, tüm çağdaş genetiği kurmuşsa *Mendel*, ne yapmış? Bu sorunun cevabının yine Marcel *Blanc*’ın makalesine başvuralım: “*Mendel* yalnızca, canlıya ait kalıtsal özelliklerin, birbirlerinden bağımsız olarak kuşaktan kuşağa iletildiklerini canlılar bilimi tarihinde ilk defa gözlemsel ve istatistik yollardan

türün gelişmesi ile yine belli bir canlı bireyin yapıca oluşması arasındaki bağlayıcı halkadır. Daha başka bir deyişle, “genetikçi, bir topluluğun kesintisiz üreme zincirinin halkaları durumundaki bireylerini karşılaştırmalı yoldan ele alır.”⁵⁰

“Genetikçe klasikleşmiş tümel önermeler, *Mendel*’in kalıtım kuralları ile yasalarıdır. Karşılaştırılan canlıların bir üreme zincirine bağlı bulundukları gerçekliği göz önüne alındığında, bu bağıntının, nedensel–çözümlemeli (İng *causal–analytical*) tarzda irdelenmesi yerindedir.”⁵¹ Çünkü her kalıtsal etken, kendinden bir önceki etkenin verisi olduğunca, şartlar elverirse, sonrakinin de nedeni olur.

Mendel’in bahsi geçen yasanını yahut varsayımını *Mainx*, şöyle açıklamıştır:

- “(1) R etkeni al, r etkeniyse ak çiçeği üretiyor.
- (2) Her bitkide bir çift kalıtım etkeni bulunuyor: Ya RR, ya rr ya da Rr –melez–.
- (3) Cinsiyet hücreleri (gametler) oluştukca, mezkûr çiftler çözülür.
- (4) Ortaya ‘R’yi yahut ‘r’yi içeren tek tek cinsiyet hücreleri çıkar.
- (5) Döllenme sırasında cinsiyet hücrelerinin, gelişigüzel birleşmeleri yoluyla F₂ kuşağındaki al ile ak çiçekli bitkilerin oranları belirir. Bir R etkeninin al çiçeği ürettiği kabulü, fiziğin ‘kuvvet’ numunesinden esinlenerek biçimlenmiştir. Bu, varsayımlı bir kavram olan ‘etken’ ile gözlemlenebilir bir olay arasında bağdaşıklık kurulmasının önerilmesi demektir.”⁵²

Mendel’in koymuş olduğu kuralların yahut yasanın yeniden 1900lerde ortaya çıkarılıp özellikle de Felemenkli bitkibilimci Hugo De Vries’ce doğrulanmasından sonra “genetiğin ilk günleri diye adlandırılan döneme damgasını basmış ‘kalıtım etkenleri’ deyimi, bu bilimin gelişmesi boyunca genişleyerek ‘gen’⁵³ ile

yürüyerek öne sürmüştür...” –Marcel Blanc: “*Gregor Mendel: La Légende du Génie Méconnu*”, 52. s.; ayrıca bkz: Jean-Louis Serre: “*La Genèse de l’Oeuvre de Mendel*”, 1080 s.; “*La Recherche*”de.

50 Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 589. s.

51 Felix Mainx: a.g.e., 589. s.

52 Felix Mainx: a.g.e., 590. s. —Uyarı: *Mainx*, her nice *Mendel*’in kalıtım yasalarını ayrıntılı şekilde ele alıyorsa da, burada esâsa temâs edilmekle yetinilmiştir.

53 ‘Gen’, günümüzde biyologlarca kalıtım malzemesinin birimi olarak tarif ediliyor. Döldöşce akraba canlılar arasındaki andırışma, benzer kalıtsal malzemeyi bulundurmaktan ileri gelir. Başka bir deyişle, bahse konu canlılarda yeniden tıpatıp kendi örneğine uygun bireyi oluşturacak değişik, karmaşık malzeme vardır. Bu malzemeye ilişkin birimler, yetiştikenden

‘alel’⁵⁴ kavramlarına karışmıştır. Bugünkü kullanılışıyla da *gen* kavramı, canlılar biliminde teori ile kavramın nasıl oluşturulduğunu gösteren güzel bir örnektir. Bundan da öte, “*gen*, donmuş bir kavram olmayıp süreklince değişen, günümüz genetiğinin kılavuzluk bakımından önde gelen birtakım eğilimleri yönünde temelden gözden geçirilmektedir. Özellikle şu son yıllarda canlılar biliminde yer alan değişik bakış açıları ile çeşitli görünümmler arasında bağ kurma, böylelikle de canlılar bilimi düşüncesinde bütünlük sağlama ödevinin genetiğe yüklendiği gözden kaçmıyor. Bundan dolayı canlılar biliminin bütün karmaşık sorunlarında, öncelikle de gelişme fizyolojisinde, topluluk/*population* genetiğinde, sistematik ile evrime ilişkin sorunlarda genetiğin ağırlığı arttıkça artıyor.”⁵⁵

IV- EMBRİYOLOJİ

Canlının bireyoluşu –*ontogenes* yahut *embriyogenes*– ile gelişmesini açıklayan çağdaş embriyolojiden, büyüme sürecinin de çoğalma süreçlerinin de dıştan (İng *exogen*) ve içten (İng *endogen*) yönlendirildiklerini öğreniyoruz. Hem doğrudan hem de dolaylı olarak metabolizmayı hedef alan birçok ‘uyaran’, büyüme sürecini⁵⁶ başlatır. Bu da, farklılaşmanın, dolaylı olarak da çoğalmanın genel şartıdır.⁵⁷ Buna örnek, bitkilerdeki büyüme sürecidir: Doğada mevsimlerin, dolayısıyla, ılık, sıvı gibi, belli birtakım dış etkenlerin değişmesiyle bitkilerde büyüme olayının başgösterdiği görülür. Öyleyse, sözgelisi ilkbaharın nedeni elbette büyüme değil. Tersine, söz konusu mevsim, enerji yönünden bitkilerdeki büyüme olayına yol açmaktadır.

Karmaşık örgütlü hayvanlardaki gelişme olayına gelince: Onlarda da cenîn/embriyon, dış ortamın etkilerine oldukça kapalıdır. Bitkide görüldüğü gibi, hayvan da, önemli ölçüde asıl özelliğini korumağa çalışır. Bu nedenle canlı, gelişmesi boyunca ânî değişmelere uğramaktan kaçınır. Buradan da, canlı yaşadığı sürece, onda kendikendini ayarlama işinin yürürlükte bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim embriyon-sonrası dönemdeki canlıda *homeostasis* kavramıyla açıklanan bu kendikendini düzeltme, ayarlama, dengede kalma durumunu günümüz emb-

yavruya geçerler ki, bunlar, özelliklerini büyük ölçüde sakındıkları gibi, kendilerini içeren canlıyı her bakımdan etkilerler. Yüzyılımızdaki bulguların en önemlilerinden biri, kalıtım malzemesinin, nükleik asitlerinden başka bir şey olmadığının ortaya çıkarılmasıdır.

54 ‘Alel’, iki homolog kromosomun üstünde aynı noktada bulunan gen çiftine denir.

55 Felix Mainx: a.g.e., 592. s.

56 Büyüme sürecinin ayrıntılı açıklanışı için bkz: Bu Bölümün ‘C’ Altbölümündeki II. kesimine.

57 Bkz: Erich Blechschmidt: “Vom Ei zum Embryo”, 38. s.

riyologları, embriyonal safhadaki canlı için *homeorhesis* ıstılahıyla dile getiriyorlar.

Canlılar biliminin embriyoloji kolu, canlının nasıl meydana geldiği, başka bir anlatımla, canlılık, maddedenmi türer yoksa başka bir kaynaktan mı sorusuyla uğraşmaz. Bunun yanı sıra, farklılaşmanın bireysel ince ayırımları, genetikteki problematiğin ağırlık merkezi olduklarına göre, embriyolojide farklılaşmanın özgül sorunlarına da inilmez. “Burada özgül olmayan süreçlerin nerede, ne zaman, nasıl olup bittikleri türünden sorulara karşılık aranır. Sözcüleri saçlar, kan hücreleri, yağ dokuları gibi, beden parçalarının oluşmalarını embriyoloji; saçların sarı, kumral yahut kızıl olmalarının nedeniniyse genetik araştırır. Başka bir söyleyişle, burnun, niye yüzün tam ortasında durduğunu embriyolog açıklamaya çalışır. Kimilerinin burnu niçin küt, başkalarınınsa sivri olduğunu bulmaya uğraşansa, genetikci dir.”⁵⁸ Kısacası, embriyolog, hangi canlı olaylarının bizlere bugün verilmiş olduğunu, bir de, tek tek canlıların oluşmaları ile gelişmelerinde yer alan süreçleri tesbit etmeye çalışır.⁵⁹ Bununla birlikte, öteki biyoloji kollarından soyutlanamayacağı düşünülürse, embriyolojinin gerçeklikte araştırma alanının genişliği hakkında yerinde bir görüş edinilebilir. Her şeyden önce “genler, dikkate alınmadıkça, gelişmeyi güden uyaranlar anlaşılmaz. Aynı şekilde, gelişmeyi güden iç ile dış uyaranlar, bir kenara bırakılırlarsa, genler anlamlarını değiştirirler.”⁶⁰ Böylece, ne yalınkat genetik ne de salt embriyoloji, bugün üstünde durulan gelişme süreçleri hakkında bizlere beklenileni bildirebilir. İşte bundan ötürü, Julian Huxley ile Conrad Hal Waddington gibi çağımızın önde gelen biyologları, genetiğin, embriyolojinin, çevrebilim ile evrim biliminin açıklamalarını bağrında toplayan *birleştirimci/sentezci teoriyi* önermişlerdir.

V- ÇEVREBİLİM

a) Çevrebilimin genel konumu

Çevrebilim (Fr *écologie*), özetle, canlının dış ortamdan aldığı uyarılara karşı, iç ortamının gösterdiği tepkiler arasındaki bağıntıyı ele alıp inceler. İç ortam denildiğinde de, herhangi bir canlının büyümesi, gelişmesi, üremesi, işleyişiyle ilgili süreçlerin topunu göz önüne alan embriyogenetik-fizyolojinin çerçevesine giren olaylar bütünü anlaşılır. Böylece sözcüleri, insan embriyogenetik-fizyolojisi açısından kan plasması, insanın iç ortamından sayılırken, orada yüzen akyuvar

58 Erich Blechschmidt: a.g.e., 41. s.

59 Bkz: Erich Blechschmidt: a.g.e., 38. s.

60 Bkz: Jean Piaget: “*Biologie et Connaissance*”, 120. s.

hücresinin embriyogenetik-fizyolojisi yönünden söz konusu kan plasması dış ortam olarak kabul edilir.

b) Canlının yaşaması ile ölümünde ‘çevre’nin yeri

Canlının, oluşması, sonra da gelişmesi kadar kendini diri tutan işleyişlerin durması, başka bir deyimle ölmesi de canlıları araştıranları en çok uğraştıran sorunlardandır. Fizyoloji bakımından ölüm, diriliği sağlayan organların tamamıyla görevlerini yapamaz duruma girmeleri demekse de, tek başına, çevreden soyutlanarak ele alınamaz. Oluş ile gelişme gibi, ölüm de, biyolojide canlı ile ortam ilişkisi çerçevesinde aydınlatılabilir ancak. İşte ölüm; canlı, birey olarak ele alındığında, bahse konu ilişkinin kökten bozulmasıdır.

Ne var ki bu ilişki kökten bozulmamışsa, kendikendini yeniden onaramayan canlı-olmayanın tersine canlı, belli şartlarda bunu başarabilir. Canlının sözü edilen özelliğini Ludwig von Bertalanffy, ‘oynak–denge’ (Alm *Fließgleichgewicht*)⁶¹ deyiimiyle dile getirmiştir. ‘Oynak–denge’nin korunmasıyla, iş görmenin, yapabilirliğin kesintisizce süregitmesine bağlıdır. Böylece ‘dışbeslenen’ canlı, kendini ayakta tutmak için çevresini, dış ortamını durmadan ‘sömürmek’ zorundadır.

c) Çevreye karşı canlının bireyliliği

Bu bağlamda canlının özelliklerinden biri olarak etkinlikten söz edilir.⁶² Canlı, etkinliği sayesinde genellikle dış ortamını değiştirerek kendi örgülenişini dengede tutar. Bunu başaramayınca da, bireyselliği ortadan kalkar, dışındaki çevrenin edilgin parçası hâline dönüşür. Aslında diri, ölü, etkinlik, bireysellik gibi kavramlar, yalnızca canlının ortamdan aldığı enerjiyi işleyip dönüştürmesi olayını dile getirdikleri sürece deney bilimi yönünden anlamlıdır. Ne var ki, bu çeşit kavramların, çoğunlukla insanbiçimci düşüncelerin ifâdesi için kullanıldıklarına tanık olunuyor.⁶³ Sözel gelişimi bireyselliğe yahut öznelliğe salt spekulativ bağlamda da katıksız deney bilimi çerçevesinde de başvurulabilir. İndirgemeci spekülasyonlardan birinin kalıplarında düşünmeyen kimsenin, köphücreli canlıların, özellikle de insanın, bireyselliğin tekelinde bulunduğunu sanması yersizdir. Yaşamak, diri kalmak üze, ortamına karşı etkince yönelen her canlı, ister köphücreli isterse tekhücreli olsun, bir bireydir. Yalnız, tekhücrelinin bireyselliği, köphücrelilerden farklı olarak iki yoldan ortadan kalkar.

61 Bkz: Ludwig von Bertalanffy: “*Problems of Life*”, 125. s.

62 Bkz: Theodor Ballauff: “*Das Problem des Lebendigen*”, 59. s.

63 Bkz: Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 595. s.

Yapılmış nice araştırmanın sonuçları uyarınca: Ya, çoğalmak için hücre bölünür; böylelikle, yavru hücrelere bölünen anne hücrenin bireyselliği sona erer ki, buna ‘cesetsiz ölüm’ denir; ya da, karmaşık örgütlü canlılarda olduğu üzere, ortamıyla değiştoğuştta bulunamaz duruma geldiğinde hücrenin bireyselliği çözülür, bu da, cesetli ölümdür.

İmdi ister yaşarken, ister ölüm ânında olsun, *Buytendijk*’in dediği gibi, canlı kendini durum içinde bulan bir özne, bireydir.⁶⁴ Bu düşünceyi seçikce belirlemiş bulunan Jacob von *Uexküll*, canlıyı ortamıyla kaynaşmış kabul eder. Her hayvanın kendi türüne has bir ortamla çevrelendiğini tanıtlamıştır. ‘Dünya’da (*Alm Welt*) yaşayan insanın tersine, hayvanın kendi türüne has doğal ortamına *Uexküll*, ‘çevre’ (*Alm Umwelt*) adını vermiştir. İşte hayvan, çevresiyle bir görev—energi, madde...—değiştokuşundadır.⁶⁵

ç) Kımıldanma çeşitleri uyarınca ortam – çevre – dünya

Aslında, aynı şeyler, bitkileri için de söylenebilir. Nitekim, Henri *Bergson*’un belirttiği üzere, bitkileri hayvanlardan açık seçikce ayıran bir özellik yoktur. “Yaşamanın her belirtisi, ötekilerin ana özelliklerini bilkuve yahut başlangıç safhasında içerir. Demekki burada yalnızca derece farkı söz konusu olup durumlardan (*Fr états*) ziyâde eğilimlere ağırlık tanınması gerekir. Bu yoldan hem bitkiler ile hayvanlar tasvir edilebilir hem de şaşmaz bir kıstasa göre ayırımlanabilirler. Böylece bitkiler ile hayvanların, yaşamanın iki ayrı gelişme biçimine karşılık verdikleri görülür... Söz konusu ayrılık, ilkin beslenişte kendini gösterir. Yaşamak için gereksediği öğeleri (*Fr éléments*), özellikle de azot ile karbonu bitki, doğrudan doğruya havadan, su ile topraktan madenî hâlde devşirir.” Buna karşılık hayvan, aynı öğeleri, bitkilerce tesbit edilmiş uzvî/organik maddelerden derleyebilir. “Görüldüğü gibi hayvan, beslenmek için kesinlikle bitkiye bağımlıdır. Yalnız, bu yasanın, bitkiler âleminde birçok istisnâsı var. Sözel geliş duraksamadan bitkiler âleminde saydığımız böcekler (*L Drosera*), sinekkapar (*L Dionaea muscipala*), Pinguicula... böcekci bitkilerdir. Öte yanda bitkiler âleminde önemli yer tutan mantarlar, hayvanlar gibi beslenirler. Bunların besini, oluşmuş organik maddelerden mayalar, çürükçüller (*L saprophytes*) yahut asalaklardır. Şu hâlde hayvanları bitkilerden sağlıkla ayırmak için beslenişteki fark, durağan

64 Bkz: Frederik Jacobus Johannes *Buytendijk*: “*Mens en Dier*”, 49. s.

65 Bkz: Frederik Jacobus Johannes *Buytendijk*: a.g.e., 49. s.; ayrıca ‘dünya’ – ‘çevre’ ayırımı için bkz: Takıyettin *Mengüşoğlu*: “*İnsan ve Hayvan*”, 63. s.

(Fr *statique*) ölçü sayılmaz.”⁶⁶ Canlıları, yine de, beslenişleri bakımından keskin bir çizgiyle ayırmalıyız: fotosentez yapanlar ile yapmayanlar.

“En ilkel biçimiyle hayvan, albümini ince zarla örtülü ufacık *protoplasma* kütesidir. Bu yapısıyla hayvan hücresi, biçimini kolayca değiştirebilir; rahatca kımıldanabilir. Bunun tersine, bitki hücresi, kendini kımıltısız kalmağa zorunlu kılan selülozlu zarla kaplıdır. Bitkiler âleminde aşağıdan yukarı çıkıldıkça daha çok durallaşan (Fr *sédentaire*) özelliklerle karşılaşılır. Bitki, kendini çepeçevre saran havadan, sudan, topraktan doğrudan özümseydiği madenî öğeleri devşirdiğinden, kımıldanması gerekmez. Bununla birlikte, bitki *protoplasmasının* mahfazasında gidip gelmeleri bize hayvanların *protoplasmasıyla* olan akrabalığını tanıtlar.”⁶⁷

“Bitkiler, her nice kımıldanırlarsa da, kımıltılarının hızı çok düşük, çeşitliliği de hayvanlarınkinden az. Bitkilerdeki kımıldanma, canlının yalnızca bir bölümünde saklı kalır; hiçbir vakit canlının her yanına yayılmaz. Kısacası, kımıltı ile durallık, gerek bitkiler gerekse hayvanlar âleminde birarada bulunurlarsa da, terazinin kefesi, birinde durallık, berikisindeyse kımıltı yönünde ağır basar.”⁶⁸

Bergson, sıraladığı yukarıdaki öncüllerden şu vargıya ulaşıyor: “Kımıltı ile bilinç arasında apaçık ilişki bulunur. Karmaşık örgütlü canlıların bilinçleri ile birtakım beyin yetileri arasında örtüşmenin bulunduğundan şüphe duyulamaz. Nitekim sinir sistemi geliştikçe istemeyle yapılan hareketler”, başka deyişle davranışlar, “hem artar hem de daha isâbetli olurlar... Bütün bu söylenenlerin sonunda, başlangıç (Fr *rudimentaire*) biçimiyle birarada bulunan bu iki eğilimin, gelişme boyunca birbirinden ayrılmış olduğu ortaya çıkıyor.”⁶⁹

Demek oluyor ki: Hiç olmazsa insan açısından duyarlılığı kısıtlı görülen bitki, ortamına bağımlı biçimde kımıldanır; duyarlı hayvan, çevresine karşı, örgütlenmişliğince davranır; açık bilinçli; başka bir deyişle davranışları, yapıp etmeleri, dolayısıyla bireyselliği, benliği hakkında düşünebilen insansa, dünyasını değiştirmek üzere eyler.

VI- EVRİM BİLİMİ

a) Değişme ile ortama uyma

Canlılar, ‘tarih’i olan açık sistem niteliğini gösteren varolanlardır. Belli bir biçime, duruma, seviyeye ulaşmış her canlı, o belirli biçimine, durumuna, seviyesine

66 Henri Bergson: “*L’Évolution Créatrice*”, 116. s.

67 Henri Bergson: a.g.e., 118. s.

68 Henri Bergson: a.g.e., 119. s.

69 Henri Bergson: a.g.e., 123. s.

bir bireysel ile sosyal –türsel– gelişmenin sonucunda varmıştır. Bu bireysel ile sosyal gelişme çizgileri, birarada göz önüne alınmadıkça, canlı, bütün yönleriyle anlaşılamaz.

Evrim açısından gelişme, belli bir türün bir yahut birkaç bireyinde beliren değişikliklerin, soyaçekim yoluyla atadan döldöşe aktarılmasıdır. Söz konusu değişiklikler, canlının, ortamına uyabilirliğini arttırabilecekleri gibi, azaltabilirler de. Bu bakımdan evrim biliminde (*évolution*) geçen ‘gelişme’yi, her zaman gündelik dildeki olumlu anlamıyla almamalı. Gündelik dilde ‘gelişme’, ilerileme, yükselme, büyüyüp serpilme anlamlarını taşır. Evrim biliminde bu anlamlara geldimi, söz konusu olan bir ‘olumlu gelişme’; gelmedimi, ‘olumsuz gelişme’den söz edilebilir. Buradan da, eskiden sanılanın tersine canlılar biliminde, özellikle de evrimde ‘gelişme’nin, yer aldığı türü, mutlaka olumlu sonuca ulaştırmayacağı artık anlaşılmıştır. Demekki gelişme, her türde ne olursa olsun olagelir. Ama bu, ya ortama uygun düşen, yanî ‘ilerileme’ ya da ortama uymayan, demekki ‘gerileme’ şeklinde olur. Buradan da bir canlıda meydana gelen değişikliklerin, ortama uyma yahut uymama konusunda ‘kayıtsız’ kaldıkları öne sürülmektedir.

Canlı türlerinde ilerilemelere yahut gerilemelere yol açan değişiklikler, canlı bireylerin kalıtım malzemesinde meydana gelirler.

Bütün hücreler gibi, canlının kendilerinden neşet ettiği döllenmiş-yumurta hücreleri de, iki temel unsurdan oluşur: Çekirdek ile hücreplasması (Fr *cytoplasme*). Böylece başlıca iki ana kalıtsal değişiklikten, mutasyondan söz edilebilir. Değişiklik, ya hücreplasmasında ya da çekirdekte ortaya çıkar. Ne var ki her ikisinde aynı anda değişikliğin ortaya çıkabileceği de düşünülebilir.

Deneyler, plasmada ortaya çıkan değişikliklerin pek önemli sonuçlara yol açmadıklarını göstermişlerdir. Süs bitkilerinin klorofil sisteminde gösterdikleri değişiklikler gibi; buna daha ziyâde bitkiler âleminde rastgelinir. Hâlbuki asıl mutasyondan söz edildimi, hücre çekirdeğinde meydana gelen kalıtsal değişiklik anlaşılır. Bundan sonra daha genişçe ele alınacağı üzre, kalıtımın ana taşıyıcıları, hücre çekirdeğindeki *kromosom*lardır. Kalıtsal özelliklerin imkânları, bahsedilen *kromosom*larda yer alan *gen*lerdir. Bir *kromosom*sa, belli sayıdaki *gen*in yan yana dizilmesinden oluşan zincirdir. İşte buradaki başlıca değişiklikler, ya *gen*lerin sıralarında yer değiştirmeleriyle, ya her tür için belirli olan *kromosom* sayısının değişmesiyle ya da belli sayıdaki *gen*in ortadan kalkmasıyla meydana gelirler.

Nitekim *Bertalanffy*, sözü edilen kalıtsal değişmelerin ayrıntısını şöyle açıklamıştır: “Genlerin hepsi, kimyaca *nükleoprotein* özelliğini taşır. *Nükleoprotein*ler

ise, doğada tanıdığımız en büyük, en karmaşık moleküllerdir. Bu moleküller, belli bir çekirdek asit (Fr *acide nucléique*) sınıfını içerirler: *Desoksiribonükleik*.” ‘Ç’ Altbölümünde yeniden temâs edileceği üzre, *desoksiribonükleik* asit, birtakım virüslerin dışında, bütün hücrelerde bulunur. “Bu bakımdan, esâsında, mutasyon, bir *nükleoprotein* molekülünde meydana gelen değişikliktir...” Böylesi değişiklikler, her çeşitten, hem de çok sayıda olagelirler. *Nükleoprotein* molekülünün yapısı akla durgunluk verecek raddede karmaşıktır. Daha buradan, moleküllerdeki ısı hareketlerinin sonucunda bu yapının nasıl değişebileceği anlaşılır. Bunlar işte, birdenbire kendiliğinden beliren mutasyonlardır. Belirli bir mutasyonun genellikle belirme sıklığı, büyüklük oranı bakımından 1:1 milyondur.”⁷⁰

b) Doğal ayıklanma

Deneye dayalı canlılar biliminde kalıtsal değişiklik sonucunda ‘değişim’ (Fr-İng *mutation*) ile ‘uyarlanma’ (Fr-İng *adaptation*) olaylarıyla karşılaşılır. *Wallace* ile *Darwin*’den bu yana gelişen evrim bilimi bunlarsız anlaşılmaz. *Charles Darwin* bundan aşağı yukarı yüz elli yıl önce uyarlanmanın, evrimdeki önemine işâret etmiştir. Bu varsayım, yüzyılımızda birtakım düzeltmelerle pekiştirilmiş bulunuyor. Doğal ayıklanmaya dayanarak evrim sürecini açıklamaya girişen *Darwin* varsayımının günümüzdeki yorumu uyarınca, elverişsiz değişimler, yaşama mücadelesinde doğal ayıklanma yoluyla giderilirler. Buna karşılık, elverişli mutasyonlar, taşıyıcılarına öncelik sağlayıp onların üremesini olabilir kılarlar. Bu da, elverişli değişimin, gittikçe yerleşmesine önayak olur. Buna örnek olarak *Ludwig von Bertalanffy*, bir kelebek türünde tesbit edilmiş olan değişimi verir: Bir kelebek türünde beliren değişimler, söz konusu türün kapsamına giren bireylerin, tatca düşmanlarının hoşuna gitmemeleri, o türün doğal ayıklanma bakımından kayırılmasına yol açmıştır. Böylelikle bahsi geçen kelebek türü, yaşama mücadelesinde kendine güvenli bir yer sağlamıştır.⁷¹

Burada aktarılan örnek, vermiş olduğu başka açıklamalarla birleştirildiğinde, *Bertalanffy*’nin, evrim bilimi hakkındaki görüşünü, günümüzde birçok biyologun yadırgamayacağı bir üslupla şöyle belirler: “Durmadan başgösteren bu değişim ile doğal ayıklanma (Alm *natürliche Auslese*) yollarıyla, uzun yeryüzü tarihinde en basit canlılardan beşere varana dek şaşırtıcı raddede karmaşık, görünüşe

70 *Ludwig von Bertalanffy*: “*Mutation und Evolution*”, 106. s.; “*Genetik*”te.

71 *Ludwig von Bertalanffy*: a.g.e., 106. s.; “*Genetik*”te.

bakılırsa gâyeye yönelik tarzda örgütlenmiş canlılar âlemi ortaya çıkmıştır... Söz konusu ayıklanma teorisi, özellikle iki yönden doğrulanıyor: Gözlem ile deney. Gerçekten de gözlem ile deney, ayıklanmanın kendinde varsayılan etkileri sahiden gösterdiğini kanıtlamaktadırlar. Bir böcek türünün sözgelişi, iki çeşidi bulunsun: Bunlardan biri yeşil, öbürü de kahverengi olsun. Rengi toprağın-kindin zor ayırte edilen çeşidin bireyleri, kuşlarca algılanmadıklarından, dolayısıyla, yenilemediklerinden, doğal ayıklanma bakımından kayırılmış olurlar... Bahsolunanın teorik dayanağına gelince; bu, yakın zamanlarda geliştirilmeğe başlanan matematik teoridir. Doğal ayıklanmanın ufak çapta öncelik tanıdığı bir *mutant*ın, soyu *mutasyona* uğramamış öteki bireylerini bir yana itebileceği kabulü bile hesaplanabiliyor.”⁷²

Yukarıda kısaca belirtilen olaylar ile ilkelerin sarsılabilir yanlarının bulunduğu öyle bir çırpıda öne sürülemez. “Bir yanda değişimlerin, evrim sürecinin malzemesi oldukları, öte taraftan da bir değişimin, yalnızca doğal ayıklanma yönünden kayırılırsa, demekki ayıklanma (Fr *sélection*) değeri gösterirse, teori yetesiye kanıtlanmış olur. Burada belirtilene karşı çıkan varsayımlar şimdiye değin hiçbir şekilde desteklenmemişlerdir. Bu sözgelişi, canlıların çevrelerine uyma özelliklerinin, doğrudan kalıtım yoluyla döldöşe aktarıldığını öne süren Lamarkçı öğretinin olduğunca, evrimin kendine bağlı süreçleri belli bir gâyeye yahut mükemmelleşmeye doğru iten güdücü güçleri barındırdığını söyleyen varsayımlar için de söz konusudur.”

c) Evrimin süregiden sorunları

Her nice canlıların evrimiyle ilgili şimdilik en bilimsel önermeler, doğal ayıklanma varsayımında geçiyorsa da, *von Bertalanffy*, bu önermeleri, her şeye rağmen, evrimiğin son söz olarak benimsememek eğilimindedir. Bu bağlamda evrim sorununun, doğal ayıklanma varsayımını, gerçekten eksiksizce çözebiliyormu diye sormak yerindedir. Çözemiyorsa, bu varsayımın dışında başka çözüm yolları bulunabilir mi? Nitekim *Simpson*, bu konudaki sorularını özetle şöyle sıralamış: Evrim, mekanikci–maddeci açılardan açıklanabilir mi? Başka bir anlatımla, canlı-olmayan ile canlı doğada aynı kuvvetler mi iş başındadır? Yoksa evrimde, fizikte geçen mekanik kuvvetlerden özce ayrılan ve canlı denilebilecek gâyeye yönelik, böylece nedene oranla yaşamanın ilerilemesine öncelik tanıyan, başka bir de-

72 Ludwig von Bertalanffy: a.g.e., 109. s.; “Genetik” te.

yişle, neden ile etki arasındaki maddeci bağıntının tersyüz edilmesini zorunlu kılacak kuvvetlermi etkilidir? *Simpson*'un da çağımızın öteki biyologlarının büyük bir bölümünün de, bu sorulara cevabı kısaca şöyle: Yalnızca yönelimsiz mutasyonlara dayalı doğal ayıklanma, doğa bilim anlayışına uygun açıklama sunabilir. Geri kalan her şey spekülasyon, bilimdışı bir canlılıkçılık, gâyecilik olarak reddedilmeliymiş. Hâlbuki biraz daha dikkatli incelendiğinde, sorun'un hiç de öyle basit olmadığı anlaşılır.⁷³

Bertalanffy, bu sorunu daha yakından şöyle belirler: “Yönelimsiz (Alm *richtungslos*) değişim ile ayıklanmanın, başka bir söyleyişle, rastlantı temeline oturmuş evrimin, biricik bilimsel açıklama olduğu; buna karşılık, her çeşit örgütlenme ilkesinin, canlılıkçı, bilimdışı, spekulativ nitelik taşıdığı öne sürülmektedir. Oysa bu, zamanı çoktan geçmiş bir görüştür. Bugünkü fizik, araştırmalarına konu olan bütün seviyelerdeki sistemlerde örgütleşmenin bulunduğunu bildiriyor: Atom çekirdeklerinden atomlara, billurlardan proteinlere v.ö. dek çıkıyor bu. İşte, söz konusu durum, canlılar biliminde de böyle. Canlıda binlerce enzim tepkimesinden birinin fire vermeksizin yürümesi, bir hormon bezinin görev yapması, refleks yahut içgüdü davranış için gerekli sinirsel düzenlemeler gibi daha nice başka canlılık görünümünün hepsi bir türe has olağanüstü çeşitliliği şart koşar. Bu çeşitliliği örten peçeyi yavaş yavaş gerek biyokimya gerekse fizyoloji, aralamaktadırlar. Ancak, bunun ardından, kalkıp da sözü edilen eksiksizce örgütleşmiş yapının, yanî canlının, örgütlenme yasalarına uymadığını, buna karşılık, evrimsel rastlantının sonucu olduğunu öne sürmek, inandırıcı gelmiyor. İşte, evrim sorununun canalcı noktası da burada yatıyor; yoksa niçin birtakım kelebekler, kurumuş yaprakları andırıyor yahut niye antiloplar, değişik boynuz taşırlar, sorularında değil.”⁷⁴ Evrimin, tamamıyla rastlantılı doğal ayıklanmalardan ibâret değişmeler süreci olduğunda karar kılanları için, yukarıda Ludwig von Bertalanffy'nin dile getirdiği sorunsallık, yersiz olmalı. Şu var ki bu gibi salt deneyci/empirik⁷⁵ kişiler, ne derse desinler, böyle bir sorunun, insan düşünce dünyasının gündeminden çıkarılmasını başaramamışlardır. Bu da, bilimde sorunların, kestirmeden çözülemeyeceklerini göstermeğe yetiyor. Aslında burada, çalışmanın başlangıcından beri söylenegelen bir hakikati yeniden vurgulamakta

73 Bkz: Ludwig von Bertalanffy: a.g.e., 110. s.; “*Genetik*”te.

74 Ludwig von Bertalanffy: a.g.e., 111. s.; “*Genetik*”te.

75 ‘Salt deneycilik’, son raddesine dek tutarlıca savunulabilir mi?

yarar var: Gerek bilimde gerekse bilim dışı alanlarda, doğrular, hiçbir vakit bir indirgemeci görüşün tekelinde bulunamaz. Bundan dolayı, özellikle çağımızdaki biçimiyle canlı sorunu değilken, bu çalışma boyunca her bağlamda mekanikci–deneyci yahut Darvinci ve mekanikci–deneyci-olmayan veya Darvinci-olmayan bakış açıları, karşılıklı olarak tekrar gözden geçirilmişlerdir.

Daha önce de yeri geldiğinde belirtilmiş olduğu üzere, olay tabanı deneye sürülerek yerine göre doğrulanıp yanlışlanabilen her canlılar bilim önermesi yahut önermeler kümesi, biyolojinin dağarına katılır. Ancak, adı üstünde önerme,⁷⁶ yalnızca olay değildir. Ham olayın, işlenmiş hâle sokulma işlemidir. Öyleyse ‘önerme’de olayların kendileri kadar, olay dışı unsurlar da önemlidir. Bu olay dışı olanlarsa, dil unsurlarıdır. Nitekim, işlenmiş olay derken ham olay ile dil unsurlarının biraraya getirilmeleri, bağdaştırılmaları kastediliyor. Görüldüğü gibi, günümüz bilimlerinde, öncelikle de canlılar biliminde çözümlemenin yanında bir başka açıklama tutumunun daha gelmesi gerekiyor: Birleştirim. Bu, günümüzün canlılar bilimi teoriklerinden birçoğunun yalnızca önermeleri çatarken başvurduğu arac olmayıp aynı zamanda biyoloji teorilerini oluştururken yürüdüğü yol, izlediği yöntemdir.⁷⁷ Bunlar nitekim, genel anlamda evrime ilişkin sorunlar karmaşasını üç önerme öbeği hâlinde derleyip toplamak eğilimindedirler. Şöyle ki:

- (1) Evrim süreçlerinin gerçekten de olageldiklerini ileri süren önermeler. Bunlar, paleontoloji bulgularının ışığında bütünüyle doğrulanabilir cinstendirler.
- (2) Varolan canlılar çokluğunun evriminin, hangi genel yahut özel yataklardan akıp geldiğini söyleyen doğal ayıklanmaya ilişkin önermelerdir ki, bunlar, ya bir türün bir başkasına dönüştüğü değişim ya da birçok türün ortak bir atadan türediği soyoluş (Y *filogenesis*) varsayımından kalkarlar.
- (3) Canlıların kendi içlerinde birbirleriyle olan, bir de, çevreleriyle kendileri arasındaki süreçleri, evrimin akışında irdeleyen önermeler. Bu son önermeler öbeği, öncelikle evrimin kuvvetleri, nedenleri, etkenleri ile işleyişleri türünden sorunları ele alır. Ancak, böylesi belirlemeler, her zaman yanlış yorumlanma tehlikesini de birlikte getirirler.⁷⁸

76 Krz: Bu Bölümün ‘B’ Altbölümündeki I. kesimin ‘f’ altkesimiyle.

77 Çalışmamızda birleştirimci/sentezci teoriden değişik bağlamlarda birkaç kere söz edilmiştir —bkz: Bu Bölümün ‘B’ Altbölümündeki I. kesimin ‘g’ altkesimine; yine bu Bölümün ‘Ç’ Altbölümündeki II. kesimine.

78 Bkz: Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, 613. s.

Sonuç:

- (1) Önergeler öbeği paleontolojiye
- (2) Öbek genetiğe, karşılaştırmalı embriyolojiye, bir de, sistematığe
- (3) Önergeler öbeği de canlılar coğrafyası ile çevrebilime ilişkindirler.

-Ç-

BİLİMSEL ÇERÇEVEDE CANLILARLA İLGİLİ SORUNLAR

I- CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ TEORİLERİNE GENEL BAKIŞ

Çağımız canlılar bilimi, bu çalışmada özetlendiği üzere, bütün yalpalamalarına rağmen, özellikle Yirminci yüzyılın ikinci yarısına önemli ölçüde damgasını vurmuştur. Öyleki bulunduğumuz döneme canlılar bilimi çağı desek, durumu yanlış değerlendirmiş sayılmayız. Yüzyıllar boyu, fiziğe oranla yerinde saymış olduğu söylenen canlılar biliminin, böylesine bir patlama dönemine girmesi, onun, hem salt bilim hem de felsefe yönünden en sorunsal, aynı zamanda da en temel kavramı olan ‘canlı’yı bir ölçüde çözmesinden ileri geliyor. Nitekim, hem bu bölümün başlarında hem de bundan sonraki kesimlerde değinildiği üzere, bir, hücre biyolojisindeki tarifiyle; iki, II. Bölüm ile bu III. Bölümün ‘A’ Altbölümünde gösterildiği gibi; üç, Henri *Bergson* ile yüzyılımızın daha başka filosof-bilimadamlarının söz konusu kavramı ele alışlarında, sorun’un, hiç olmazsa temelde bilim ile felsefe açılarından nasıl çözüldüğü aydınlatılmağa çalışılmıştır. Aslında iki farklı ciheti, birbirinden nice ayrı anlayışlardan yola çıkarsa çıksın, canlılar bilimi yine de, varmağa çaba harcadığı kavramda birçok ortak nitelik tesbit eder. Bilim olarak canlılar bilimi, olaylar alanında derlediği verilerle, söz konusu kavramın içini doldurur. Bu verilerin dışında kavrama, hiçbir şey giremez.

Teorik canlılar biliminden, denel biyolojinin sağladığı veriler arasındaki mantık bağlarının incelenip hem deney hem de mantık kuruluşlarınca birbirlerine yakın kavramlar arasındaki ilintilerin, sağınca gün ışığına çıkarılması anlaşılır. Bu kere az önce belirtilenleri belgeleyecek örneklere göz atılmalı. İşte canlıyla ilgili birtakım süreçleri açıklayan teorilerden kesitler aşağıda gösterilmektedir:

a) Büyüme teorisi

Şimdi canlının ana özellikleri arasında sayılan büyümeye ilişkin bir deney verisine bakalım ilkin. Böylece bilimsel bakımdan bir kavramın nasıl tarif edilmesi gerektiği hususunda görüş edinilebilir. Bu bağlamda derhâl işâretlenmesi gerekli nokta, büyüme diye bir genel kavramın, olsa olsa zihnimizde varolabileceğidir. Gerçeklikte tek tek canlı öbeklerine ilişkin özgül büyüme olayları bulunur ancak. Böylelikle bu çeşit büyüme olayları gözlemlenebilir yahut deneylenebilir. Sözcelişi, bitkilerdeki büyümeyle ilgili olarak düzenleyici taşıma olayı üzerine girilmiş son derece özgül bir deney verisinden ufak bir kesit: “Büyümeyi düzenleyen maddelerin taşınması araştırılırken, taşıma süreci sırasında büyüme düzenleyicilerinin kimya yahut fizik yapısının, dikkate alınması zorunludur. 3 *indoleasetik* asit –IAA–, *gibberelik* asit –GA– yahut *kinetin* gibi moleküller oldukları gibimi taşınırlar yoksa doğada bulunan başka moleküllere bağlanarak daha karmaşık bir hâlemi sokulurlar? Böyle karmaşık moleküllerin oluşmasına dair elde birsürü örnek var. Bu örneklerden birini de *Schantz*’ta görürüz: Doğada bulunan büyüme düzenleyicilerinin kimyasını gözden geçirirken, IAAsidin, amino asitlerle, şekerlerle yahut *miöinositolle* olduğu kadar, proteinler ile nükleik asitler gibi büyük moleküllerle de karmaşa oluşturabileceklerine işâret etmiştir.”⁷⁹

Görüldüğü gibi, yukarıya aktarılmış olan işlemler, salt çözümlemeci açıklama tarzıyla dile getirilmeği gerektirmişlerdir. Bu işlemlerin dile getirilmesinde kullanılmış her önermenin, başvurulmuş her kavramın karşılığı, olaylar dünyasında –bu kere laboratuvarıda– tanıtlanabilir. Sözü edilen olaylar, yalnızca o belirli ortamda gerçekleşirler. Zorunlu şartlardaki en ufak değişiklik, belli olayların, olduğu gibi yeniden gerçekleşmelerini önleyebilir.

b) Gelişme teorisi

Nasıl demin kendilerinden söz edilen tek tek etkenler yahut olaylar, büyümeyi meydana getirirlerse, büyüme de, daha başka altsüreçlerle biraraya gelerek gelişme denilen geniş kapsamlı süreci oluşturur.

79 Metin Bara: “*Macromolecule and Hormone Interactions in Transport*”, 207. s.; “*Transport of Plant Hormones*” da.

İmdi “gelişmeden, başlangıçta başka türlü olan bir özün⁸⁰ zamanla değişerek bireyce büyüüp serpilmesi değil de, özde nasıl olsa varolanın gerçekleşmesi kastedilmektedir. Gelişme olaylarında beliren süreçler, salt fizik ile kimya alanında karşılaşılmayan şartlarda olurlar. Söz konusu yaşama olayları, hep özel araştırma yollarından tesbit edilebilirler. Çünkü her birinin kendine has nitelikleri bulunur. Canlıların, bireyliliği böylece belirmiştir. Bu arada mekaniğin de, kimyanın da belirledikleri özelliklere önemle işâret edilmeli.”⁸¹

Gelişmenin tarifinin, büyümenininkine oranla ihtimâlleri önemli ölçüde dışta bıraktığı görülür. Büyüme kavramının hatırı sayılır bir bölümünü, özel şartların değişmesiyle birlikte başkalaşabilecek deney verileri kaplamaktadır. Hâlbuki gelişme, içeriği, büyüme gibi, deney verisi kavramlarla dolu olup sundukları benzerliklerden dolayı bunların arasında kurulan mantık bağlarının sonucunda ortaya çıkan geniş kuşatımlı bir kavram, öyleki yasadır. Bu sebeple gelişme kavramı, büyümeye oranla daha kesin bir dille tarif edilebilir. Ne var ki gelişme de, mantık–matematik yahut salt spekulasyon kesinkesliği sunamaz. Çünkü kuşatıcılıkları ile genelliklerinden ötürü, teori olmak özelliğini gösteren gelişmenin kurucu unsurları, demekki deney verilerini içeren varsayımlar, yeniden sınırlar. Bu sınamada varsayımlar, yanlışlanırlarsa, onların başarısızlığı oranında teori geçerliliğini yitirir. Bundan ötürü canlılar biliminde teorilerin dar kapsamlı kalarak bol sayıda varsayım kucaklamamalarına özen gösterildiğine burada işâret edilmeli. Bu bakımdan biyoloji fiziğe zıttır. Neredeyse bilebildiğimiz evrenin tümü tamamı hakkında fizik, varsayımlar ile teoriler kuracakcasına kuşatıcı açıklamalarda bulunurken, biyolojinin bilim yakası, özgül alanları ilgilendiren tek tek teorilerin üstünde canlıları, tek mil özellikleriyle birlikte belirleyecek bir teoriyi şimdiye değin tam anlamıyla oluşturamamıştır. İşte, biyolojinin bilim yakasındaki bu boşluğu, önceki yüzyıllarda olduğu üzere, yüzyılımızda da felsefenin spekulativ kanadı doldurmağa yönelmiştir. Ama bu türlü çabaların yer yer gözden düştüğü bu çalışma boyunca gerektilce gösterilmiştir. Demekki, söz konusu sorunu çözmek işi, kurulması kaçınılmazlaşan teorik biyolojiye düşecek. Ludwig von Bertalanffy gibi birçok biyologun belirlemiş bulunduğu biçimde özerk teorik canlılar bilimi, daha tam anlamıyla kurulamamış olmakla birlikte, bu alana denk düşebilecek birtakım çalışmalara da girişilmedi değil. Nitekim

80 Erich Blechschmidt, öz kavranuyla, ‘tohum’u yahut ‘genetik malzeme’yi kastediyor.

81 Erich Blechschmidt: “Vom Ei zum Embryo”, 36. – 37. syflr.

canlılar bilimiyle uğraşmış olanların oldum olası zihnini çelmiş sorulardan kimisinin çözülmesinde hiç de azımsanmayacak adımlar atılmıştır. Bunların başında genetikteki kalıtıma, embriyolojideki gelişmeye, hücrebilimdeki hücreye, molekül biyolojisindeki canlının temel kuruluşu ile işleyişine ilişkin teoriler gelir.

c) Hücre teorisi

Adı anılan teorilerden gelişmeyle ilgili olanın tarifi az önce sunuldu. Hücre teorisine gelince; bu, “bütün mikroorganizmaların, bitkiler ile hayvanların bedenleri hücrelerden veya bunların meydana getirdikleri yapılardan oluşmuşlardır” varsayımının, deneylerce doğrulana doğrulana “hangi canlının bedeni incelenirse incelensin, hücrelerden meydana geldiği görülecek”⁸² vargısına ulaşılmasıyla kurulmuştur. Bu bakımdan söz konusu teorinin, artık ilke hâlini almış olduğu söylenebilir. Şu var ki, hücre —tıpkı gelişmede olduğu üze— tarif edilirken belli bir kavrama başvurmaksızın edilemiyor. O kavram dışta bırakılırsa, canlılar biliminin en önemli birtakım kavramlarını tarif etmek zorlaşır.

ç) Moleküler teori

İşte bu çalışmaya konu olan, canlılar biliminin asıl sorunlu kavramı, *canlıyı* günümüz canlılar bilimi, ‘örgütlenmenin hangi basamağında canlı varolan belirmeğe başlar’ sorusuyla deşmeğe koyulmuştur. Daha bu işe girilirken bahsolunan moleküler teoride canlıyla ilgili bir öntasavvurun bulunduğu gözden kaçmıyor: Canlı, örgütlenme sonucunda belirmiştir. Peki, bu belirmediği basamak hangisidir? Atomların yahut basit moleküllerin toplandıkları en aşağı uçtamı? Bildiğimizce karbon, hidrojen yahut oksijen atomu en basit örgütlü canlı diye kabul edilen virüsün sergilediği yaşama özelliklerinden hiçbirini göstermez. Atomlar, giderek onların oluşturduğu birçok molekül, sözgeşi glukos ($C_6H_{12}O_6$) canlı hücrede çoğalmaz. Hâlbuki, nükleik asitlerin karmaşık molekülleri, canlı hücrede kendilerini eşleme kabiliyetini hâizdirler. İşte nükleik asit öz maddesini, yanî genetik malzemeyi taşıyan virüs,⁸³ konakçı hücre bulduğunda canlıya has çoğalma özelliğini gösterir.⁸⁴

82 “Modern Biyoloji”, II. Kısım, 12. Bölüm, 179. s.

83 Öz madde, başka bir deyişle, genetik malzeme, virüsün çeşidine göre ya RNA ya da DNA ipliği olabilir. Yapısında bulunan birtakım virüs türleri vardır. Bakteri hücrelerine girip çoğaldıklarından, bunlara ‘bakteriyutar’ (Fr *bactériophage*) denilir.

84 Bkz: “Modern Biyoloji”, II. Kısım, 13. Bölüm, 186. s.

Şu var ki, yapıtaşları arasında nükleik asitleri de bulunduran DNA dev molekülüyle donanmış hücre, çoğalmak için başka birine bağımlı olmaması nedeniyle, canlı örgütlenmenin temel birimi sayılabilir.

d) Kuşatıcı bir birleştirimci/sentezci teoriye doğru

Söz konusu teori uyarınca bireyoluş ile soyoluş birbirlerini şart koşarlar. Biri olmaksızın öbürü düşünülemez. Nitekim genler durağan unsurlar değildirler. Gen, *Beadle* ile *Tatum*'un belirlemiş bulundukları “bir gen, bir enzim” ilkesi uyarınca protein birleştirimini/sentezini, dolayısıyla enzimin yapısını düzenleyen etken olmakla birlikte, kendi de benzer düzenlemelere bağlıdır. Başka bir deyişle, genin kendisi nasıl düzenleniyorsa, enzimin meydana geldiği protein birleştirimini de öyle düzenler. Nitekim *geni* düzenleyen etken, doğal ayıklanmadır.

Yukarıdaki düşünce şöyle de açıklanabilir: Canlının özelliklerinden bireyoluşlu gelişme, yanî bir bakıma büyüme belirli bir ânda canlının öteki özelliklerinden biri olan soyoluşsal gelişmenin, yine bir anlamda çoğalmanın dahî imkânını hazırlar. Nitekim söz konusu süreç, evrim teorisinde yer alan şu varsayımla dile getirilmiştir: “Belirli büyüklüğe eriştikten sonra, kendilerini eşlemek için sağlıklı yöntemler geliştiren canlılar, doğal ayıklanma yönünden de desteklendiler.”⁸⁵

Geniş kapsamlı bir açıklamayla ifade edilmiş yukarıki varsayım, daha özgülce belirlenmiş birini gerektirir. Hücre teorisi çerçevesindeki daha özgül olan varsayım, bu kere eşlenmenin nasıl olageldiğini açıklamakla yükümlüdür; şöyle ki: “Nükleik asitler kendilerini eşleyebildiler. Onların kimya yapısındaki biyolojik talimatlar, hücre bölünmesi sırasında yeni hücrelere geçer.”⁸⁶

Nükleik asitlerin yapıtaşları nelerdir? Biyolojik talimatlardan ne anlaşılır? Hücre bölünmesi nasıl olur? Bu soruları da bunlara benzer başkalarını da kısmen hücrebilim ile moleküler teorinin, büyük ölçüde de genetiğin varsayımları ile teorileri cevaplandırır: “Nükleik asitler, nükleotit denilen birkaç çeşit daha küçük molekülden oluşmuşlardır. Gerek RNA gerekse DNAsidinde her nükleotit, fosfat, azot içeren bir bazdan meydana gelir. *Watson* ile *Crick* tarafından ileri sürülmüş DNA modeli, bu moleküllerin, benzerlerini nasıl yaptıklarını açıklayabilen bir varsayımın kurulmasına ışık tutar. Bahis konusu modele göre, DNA molekülü merdiveni andırır. Merdivenin her basamağı, bir *pürin* – *pirimidin* çiftinden oluşur. DNA molekülü kendini eşleyeceğinde, merdiven basamakları

85 “*Modern Biyoloji*”, II. Kısım, 13. Bölüm, 186. s.

86 “*Modern Biyoloji*”, II. Kısım, 7. Bölüm, 102. s.

orta yerden ayrılırlar. Uygun çeşitteki nükleotitlerden kurulmuş yeni eşler, her dizi boyunca yerlerini alırlar. Böylece her yarı molekül, yarım hâlini giderip tamamlanmağa başlar. Oluşan iki yeni molekülün yapısı birbirinin aynıdır.⁸⁷

II- MOLEKÜL SEVİYESİNDE BELİREN YENİ BİR İKİLEM: RASTLANTI – ZORUNLULUK

Bütün bunlar söylendikten sonra, geriye karşılığı bulunması zorunlu şu sorular kalıyor: Açıklamada dile getirilen genetik yapı kalıcımı? Başka bir deyişle, genetik olaylar hakkında geleceğe yönelik sağlam, güvenilir tahminlerde bulunulabilir mi? Bulunulabilirse, güvenilirliğin, sağlamlığın ölçüsü, derecesi ne?

a) Rastlantı

Biyolojinin bilim teorisine ilişkin bu canalcı soruların cevabını, *desoksiribonükleik asidi* yapıcı *Watson*'la birlikte belirlemiş olan *Crick*, şöyle vermiştir: "...Genetik kod genelgeçerdir. Çünkü şimdiki durumda herhangi bir değişme ölümcül; hiç olmazsa ayıklanmayı korkunç derecede arttıracak sonuçlara yol açabilir. Bunun da nedeni, büyük ihtimâlle, virüslerin dışında, bütün canlılarda kodun, ulak RNA'sinin okunmasıyla, son derece gelişmiş pek çok amino asit zincirini belirlemesinde yatar. Öylece, kodun değişikliğe uğramasından ötürü ortaya çıkmış 'yanlışlık'ları düzeltmekle 'yükümlü' birçok zamandaş (İng *simultaneous*) mutasyondan yoksun kalan bu zincirlerde herhangi bir değişimin olagelmesi, büyük sakıncalar doğurabilir... Buysa, kodun niçin değişmediğini bize bildirir. Onun, bütün canlılarda aynı olduğunu kanıtlamak için de, yaşamının bir canlıdan, daha doğrusu, bireyleri kendi aralarında eşleşen bir tek topluluktan, neşet ettiğini kabul etmek gerekir. Bu noktada aşırı biçimiyle teori, kodonlar ile amino asitler arasındaki ilişkinin tamamıyla rastlantı sonucunda ortaya çıktığını imâ etmektedir."⁸⁸

İmdi değişmezliğin, başka bir deyişle zorunluluğun tam anlamıyla genelgeçer olmadığı anlaşıyor. Bu bakımdan günümüz canlılar biliminin teorik kesiminde en çok tartışılan sorunlardan biri, canlının bireyoluş ile soyoluşu sırasında rastlantının konumudur. *Crick*'in sözünü ettiği teoriyi rastlantıya yer vermeksizin

87 Bkz: "Modern Biyoloji", II. Kısım, 7. Bölüm, 3. s. –daha geniş bilgi için bkz: Jacques Monod: "Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne", Bölüm: "Appendices", 199. – 210. syfır.

88 Francis Harry Compton Crick: "The Origin of the Genetic Code", 369. – 370. syfır; "Journal of Molecular Biology" de.

yorumlamak gerçekten zordur. Çünkü, DNAsitte bir harfın, daha doğrusu kodonun, başka birinin yerini almasıyla meydana gelen mutasyonlar, şimdilik önceden kestirilemiyorlar. Nitekim günümüzün fizikleri arasında önemli yer tutan kuantum mekaniğinde benzer hâllere Werner Heisenberg ‘belirsizlik durumu’ (Alın *Unbestimmtheitszustand*) demiştir. Şu var ki, moleküler biyolojideki rastlantılı, kuraldışı hâllerin, kuantum mekaniğindeki ‘belirsizlik durumu’ndan birçok bakımdan ayrıldığı da derhâl belirtilmelidir. Crick’in yanısıra, Jacques Monod’nun da bu ‘nokta’yı, sorunun daha aydınlatılması yönünden nasıl gördüğüne yeniden bakmak yararlı olacak: “Son derece ‘muhâfazakâr’ olan canlı sistemlerinin evrimini ilk kımıldatan temel (Fr *élémentaire*) olaylar, ufak boyutludurlar. Söz konusu olayların, *teleonomi* aracılığıyla açıklanabilecek beceriler (Fr-İng-Isp *performances*) üzerinde etkileri bulunmadığı gibi, kendileri de zâten rastlantı verisidirler... Ancak, bir kere DNAsidin yapısına kaydolmağagörsünler; bu eşsiz, öze önceden kestirilemez sapma (İng *accidence*), artık şaşmamacasına aktarılıp çevrilecek; başka sözlerle: Ânında milyonlarca, milyarlarca nusha hâlinde çoğalıp kuşaktan kuşağa geçecek. Demek salt rastlantı dünyasından çıkıp zorunluluklar âlemine giriverecek. Ayıklanma işlemi bundan böyle kendini büyük boyutlu, organisma safhasında göstermeğe koyulacak.”⁸⁹

b) Zorunluluk

Yine günümüzde canlının molekül seviyesinde araştırmalarını yürüten bir kısım başka bilimadamına bakılırsa, yukarıda Crick ile Monod’ya dayanılarak açıklanan rastlantılı durum, mutlak diye kabul edilmemeli. Bugün açıklanamayan, gerekçelenemeyen birtakım işleyişlerin sırrı, ileride pekâlâ çözülebilir de ondan. Nihâyet bu, sözü edilen bilimadamlarınca geniş çapta teknik imkânlarla bağlıymış.

Günümüzde canlının, molekül seviyesindeki bireysel, dolayısıyla uzun vadedeki türsel oluşması, rastlantılamamı kalmıştır; yoksa zorunlu, şaşmaz bir doğa yasasına uygun olarak mı işlemektedir sorusu tartışılardursun; canlının nelerden, hangi oranda, ne ölçüde meydana geldiği artık neredeyse kesinlikle biliniyor. Canlılarda kimyevî maddelerin oranı şaşırtıcı raddededir. Bunların arasında önde gelen madde sudur. Tipik bir memelinin ağırlığının yüzde altmış beşi sudur. Bunda da çeşitli uzvî/organik ile uzvî-olmayan maddeler bulunur. Bunlardan da en önemlileri, yağ, şeker, protein ile nükleik asitlerdir. Sayılan maddelerden

89 Jacques Monod: “*Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne*”, 135. s.

kimi eriyik, kimisi de erimez hâldedir. Mecâz yoluyla söylenirse: Canlının alinyazısı, genlerini meydana getiren, sık tekrarladığımız üzre, *desoksiribonükleik* ile *ribonükleik* aside kayıtlıdır.

Bununla birlikte, hiçbir molekülün, bu arada adı çok sık anılan DNA dev molekülünün bile, kendi canlı değil. Canlılık belirli bir karmaşıklık derecesini tutturmuş kimyevî sistemlerin davranma tarzıdır. Sistem böylece kendini meydana getiren unsurların her birinin tek başına sunduğundan daha başka türlü bir özellik gösterir. Bu özellik, sistemi kuran tek tek unsurların biraraya gelip dizilişinden doğar.⁹⁰ Görüldüğü gibi, bundan böyle yaşama yahut öbür adıyla canlılık ‘yaşama kuvvetleri’ne, *vis vitalis*lere bağlamanın anlamı kalmamıştır. Canlının, cansıza oranla oluş sırasında daha ince, daha karmaşık bir örgütlenmesi var demekki. Yoksa ikisini oluşturan temel kimyevî maddeler ile süreçler esâsta aynıdır. Ancak, bu konuda da yanılmağa gelmez; şöyle ki: Oluşmasında temel kuruluşu ile çatılışınca cansız maddeden ayrı tutulamayan canlı, gelişmesi, üremesi, ölmesi yönünden doğada belli ölçüde özgün bir görünüm sunar. Belli ölçüde; çünkü: Gelişmesinin, üremesi ile ölmesinin altında da yine fizik-kimya süreçlerinin yattığı gerçekliğini asla unutmamak gerek.

90 Bkz: Richard E. Dickerson ve Irving Geis: “*The Structure and Action of Proteins*”, 98. s.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CANLILAR FELSEFESİNİN GÜNDEMEN DÜŞMEYEN BAŞ SORUNU: “RES COGITANS” – “RES EXTENSA”

-A-

ANA HATLARIYLA SORUN'UN BUGÜNKÜ DURUMU

Çalışmanın başlangıcından beri neyin sorulup soruşturulduğu; daha doğrusu, durmadan dönüp dolaşılıp üstüne varılan *sorunun* ne olduğu, azçok gün ışığına çıktı: *Sorunun* bir yüzü, aşağı yukarı *Empedokles*'ten beri, canlılarla uğraşanların zihnini çelegelmiş olan şey, canlı-olmayan madde ile canlı arasında 'yar' varını, yokmu sorusuna işâret etmek; öbür yüzüyse, söz konusu 'uçurum'u bütün çabalarına rağmen, kafalarından bir türlü atamayan canlıları araştıranların, canlıyı özellikle yüzyılımızda nasıl dile getirdiklerini göstermektir.

Çalışmanın I. Bölümünde canlılarla ilgili çağımız canlılar bilimini omuzlamış teorilerin, az deney verisine, buna karşılık da pozitif sonuçları doğrulamaktan uzak birçok zihin kurgusuna dayanmış bulundukları görülür. Buradan hareketle, konusu gereği canlılar biliminin, hiçbir vakit canlı-olmayan maddeyi inceleyen bilimler gibi, olaylara dayalı bir deney bilimi olamayacağı geniş çevrelerce benimsenmiştir. Bu sanıyı öncelikle yüzyılımızın başlarında ününün de etkinliğinin de doruğuna ulaşmış evrim öğretisi (Fr *évolutionisme*) pekiştirmiştir.

Aslında çıkışını Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yapmış olan canlılar bilimi, günümüzde bir yığın meydana getiren deney verilerini yorumlayıp işlemek durumundadır. III. Bölümde kendilerinden bol miktarda örnek sunulan yanlışlanabilir, deney içerikli, birinci dereceden varsayımlar ile teoriler, canlıların özellikle molekül seviyesi hakkında bilim dünyasını kuşatıcı, sağlam bilgilerle donatmışlardır.

Bununla birlikte burada klasik sorun karşımıza çıkıyor: Zamandaş mutasyonlar, genetik kodun değişikliğe uğramasının mekanik sonucumudurlar? Yoksa sırf, sözü edilen değişikliğin yol açtığı yanlışları düzeltmek içinmi olagelirler? Teknik terimlerle: İster temel basamakları isterse en karmaşık görünümleri dile getirsin, bir canlılar bilim önermesi, nedensellik ilkesinemi yoksa gâyeliliğemi dayanılarak belirlenir? İşte yeniden ana soru hevengimize döndük: Mekanikçilikmi, teleolojimi? Yoksa: İkisi biraradamı bulunmalı? Bu sorunu, günümüzün biyoloji bilim teoricipleri, önemli ölçüde çözmüşlerdir. Nitekim, biyokimya ile biyofizik alanlarına fizik-kimya yasaları uygulanırken, fizyoloji ile onun çeşitli dalları, ayrıca davranışbilim ile çevrebilim, fizik-kimya yasalarının yanında, bugün bir bilim ilkesi olarak benimsenen *teleonomi* şekliyle gâyeliliğe başvurmaksızın edemiyorlar artık.¹

Yalnız, *teleonomi* aracılığıyla soruna çözüm arayan biyolog, araştırma konusuna, kendinde sezdiği birtakım özellikleri, farkına bile varmadan katabilir. Hele örgütlenmiş varlık ile ortam arasındaki ilişkilere eğilirken araştırmacının, olaya kendi açısından bakmaması, elden geldiğince nesnel kalması, olağanüstü bir çabayı zorunlu kılar.

1 Bu sorun üzerinde özellikle II. Bölümün 'C' Altbölümün III. kesiminin 'b' altkesiminde genişçe durulmuştur.

-B-

“RES COGITANS” - “RES EXTENSA” İKİLİĞİ SORUNU ÇÖZÜLEBİLİR Mİ?

Daha önce temâs ettiğimiz üzere, biyolojinin, öncelikle varlık/ontoloji sahasından kaynaklanıp bilim teorisine dek uzanan çetrefilliğini bir anlamda ertelemek ve canlılar bilimine sağlam zemin hazırlamak için burada iş görenler, canlılar olaylarını moleküler² seviyede araştırmaktadırlar. Çünkü şu ânki bilgilerimizce bir varolanı canlı kılan özelliklerin tamamı genlerde kayıtlıdır. Başka sözlerle, bir varolanı canlı kılan özelliklerin tümünü birleştirimlenen/sentezlenen proteinlerin³ yapısı sağlar. İşte genlerin muhâfaza ettiği bilgiler, birleştirimlene-

2 Molekül: Latince *moles*, ‘yığın’, ‘kütle’ demektir. *Moles*, küçültme eki alarak *moleculus* olur; bu da, ‘yığincık’, ‘kütlecik’ anlamına geldiğinden, molekül, düpedüz ‘parçacık’ demektir —bkz: Isaac Asimov: “*Words of Science, and the History Behind Them*”, 191. s.

Aşağı yukarı Onyedinci yüzyıldan beri kullanılan molekül ıstılahı, bugün, belirgin kimyevî yönleri bulunan bir maddeyi oluşturup her biri eş fizikî ve kimyevî özellikler gösteren bölünmez; bölünürse, özellikleri değişecek parçacıklar anlamını taşımaktadır —bkz: Oktay Sinanoğlu: “Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü”, 87. s.

Buffon, organik molekül ıstılahıyla, bütün bitkiler ile hayvanlarda bulunduğu inandığı, canlı olup da daha fazla bölünemez, değişmez minik parçaları kastetmiştir —bkz: “Oxford English Dictionary”, I. cilt, 1832. s., satır: 589.

3 Protein: İngiliz kimyacı ile hekim William Prout, 1827de yiyecekleri ilk kez şeker, yağ

cek/sentezlenecek proteinlerin yapısına ilişkindir. Birleştirimlenen proteinler sayesinde canlı, kendikendine kendini inşâ etmekte, böylelikle de canlı-olmayanlardan ayrılmaktadır.⁴ Şu hâlde protein birleştirimi/sentezi bir varolanın, canlı denilebilmesi için gerçekleşmesi gereken şartlardan ilki ve en hayâtî olanıdır.⁵ Protein birleştirimi/sentezi, canlıların temel birimlerinden kabul edilen hücrede meydana gelir. Hücre,⁶ çekirdeğindeki kromosomlar ile *mitokondrisinde*⁷ taşıdığı genetik bilgiler uyarınca idhâl ettiği amino asitleri⁸ sentezleyerek üretir. Protein

ile yumurtaki içeren üç çeşid öbeğe ayıran bilimadamıdır.

Yunancada ‘şeker’ demek olan *sahardan* gelen *sakarın*, şeker ile asidin eklenmesiyle şekere dönüştürülebilecek nişasta çeşitlerini içerir. Şekerlerin, nişastalar ile benzer bileşiklerin topaklaşmış hâline bugün ‘karbonhidrat’lar diyoruz. Bu kelime aslında yanlış bir kavrayışın ürünüdür: Karbon atomlarına su — *Y hüdor* — moleküllerinin bağlandığı sanılmıştır. Düşünce tarihinde benzerine sık rastladığımız bir durum, galatimeşhur burada da karşımıza çıkmaktadır.

Prout’a göre yağlar, sıvıyağlar (İng *oils*) ile katıyağları (İng *fats*) kapsar. ‘Yağ’ın Yunancası *lipostu* r. Çağımız kimyacı için sıvıyağlar ile katıyağların topaklaşmasından ‘lipit’ler oluşur. Aslında yakın zamanlarda bu istilâh üstünde görüşbirliğine varılmıştır. *Lipidin* yanında *lipoid* ile *lipin* istilâhları hâlâ kullanılmaktadırlar.

Üçüncü yiyecek türünde lipitler ile karbonhidratların içermediği azot atomları bulunur. Nitekim yumurtaki, azotu içeren yiyeceklerdir. İşte yumurtakının ‘yüzü suyu hürmetine’ bu azotlu maddeye *albumin* denilmiştir —Latince *albus*, ‘ak’ anlamındadır.

Besinin üç türüne albuminli maddelerin esâs oluşturduğunu deneyler ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle Alman biyokimyacı Gerardus Johannes Mulder, 1839da albuminli maddelere *protein* (←*proteios* [Y ‘ilk’]) adını vermiştir — Isaac Asimov: “*Words of Science, and the History Behind Them*”, 243. — 244. syflr.

4 Bkz: Çizim IX.

5 Bkz: Çizim V ve VI.

6 Şekiller bölümünde hücre için VII. Çizime bkz.

7 Mitokondri —tek: *Mitokondrion*, çoğ: *Mitokondria*. İstilah, Yunancada ‘tel’ anlamını taşıyan *mitos* ile ‘kıkırdak’ demek olan *kondros* (*kondros*)un küçültmek *kondrion* (*kondrion*: ‘Kıkırdak’)tan vucuda getirilmiş ve ilk defa E. B. Wilson’ın 1896da yayımlanmış “*Hücre*” başlıklı yazısında kullanılmıştır —bkz: “*Oxford English Dictionary*”, II. cilt, 4021. s., satır: 51.

“Mitokondriler, bakteriler ile mâvî-yeşil yosunlar dışında her hücrenin plasmasında değişen sayılarda görülen mikroskopik cisimlerdir. Çoğu 0.5 mikrometre genişliğinde olup pürtük, çubuk yahut tel şeklillidir. Tel biçiminde olanların uzunluğu 10 mikrometre yahut daha fazladır. Mitokondrilerin çoğalma tarzı henüz tam bilinmemekle birlikte, bölünerek üredikleri sanılıyor. DNAsitle ve oksitlemeğe yarar birçok enzim sistemiyle donanmışlardır. Ayrıca hücrenin değişik işlerinde ATP şeklinde kullanılan enerjinin de sağlandığı merkezdirler” —bkz: M. Abercrombie, C. J. Hickman ve M. L. Johnson: “*Dictionary of Biology*”, 179. s.

8 Asit: “Tatlılığın, tuzluluğun, acılığın yanında, ekşilik, dört temel tattan biridir. Doğada ekşilikle çoğu kere ham meyvelerde, ama kimizaman olgun olanlarda dahi karşılaşırsınız. Ta-

meydana getirmeği olabilir kılan genetik bilgileri çekirdekteki kromosomların taşıdığı DNA ile mitokondri DNAsidini paylaşırlar. Sentezi oluşturan enzimlerin⁹ yapıtaşlarını belirleyen kodlar, çoğunlukla kromosomlara kayıtlı durur.

rihöncesi çağlardan beri insan, dönmüş süt gibi, kimi sıvıların ekşidiğini tesbit etmiştir. Uzun süre bekletilen meyve suları mayalanarak şarap hâline gelirler. Daha fazla dururlarsa, ekşirler. Nitekim Eski Fransızcada 'ekşimiş şarab'a *vin egre* denilmiştir. Buysa Yeni Fransızcada *vinaigre* şeklinde yazılır; 'sirke' anlamına gelir.

'Ekşimek' fiilinin Latincedeki karşılığı *acere* (okunuşu 'akere')dir. Nitekim Eski Fransızcadaki *egre* de yine *acere*den kaynaklanmıştır. *Acere*den iki değişik kelime daha türemiştir: 'Ekşi' demek olan *acidus* ('akidus') ile 'sirke' anlamındaki *acetum* ('aketum'). Ortaçağda kimyacılar, özellikle ekşi maddelerle ilgilenmişlerdir. Keskin sirkenin, bir kısım madeni erittiği görülmüştür. Yine sirkenin etkisiyle önceden rastlanmadık birtakım kimyevi değişimler başgöstermiştir. 1300lerde bu çeşit yeni ve daha kuvvetli kimyevi maddeler ortaya çıkarılmıştır. Madenler ile daha başka maddeler, etkinlikleri arttırıldığında en keskin sirkenin yapabileceğinden bile daha hızla eriyik hâle sokulabilmiştir. Gerçekten de bir kimya devrimine tanık olunmaktaydı. İşte böyle bileşiklere, en dikkate değer özellikleri ekşilik olduğundan, *asit* denilmiştir. Sirke ile meyve sularında organik asitler bulunur. Organik-olmayan kaynaklardan son çağlarda elde edilebilen birtakım daha keskin maddelerse, madeni asitlerden oluşurlar.

Birçok başka örnekte gördüğümüz gibi, burada da çağımız bilimi, yeni tesbit edilmiş bir vakıaya eski bir ad takmıştır. Çağımızın kimyacısıçin, bir proton yitirmeğe eğilimli her bileşik, asittir. Eğilim ortalamanın üstündeyse, tat ekşileşir; altındaysa, ekşileşmemekle birlikte, bileşik, yine de asid olur." — Isaac Asimov: "*Words of Science, and the History Behind Them*", 11. – 12. sayft.

- 9 Enzim: "Vucudun, kendine yararlı kimyevi değişimleri boşandıran belirli maddeleri ürettiği kanısı 1800lerin başında yer etmeğe başlanmıştır. Mide suları, sözgelişi, eti ıslatıp hazmettiren maddeyi içerir. İngilizcede hazmetmeği karşılayan *to digest*, Latincedeki *digere*den kaynaklanmıştır. Bu fiilin di'li geçmiş zamanıysa *digestum*dur.

Önceleri mide sularının içerdiği hidroklorik asidin hazın olayına yol açtığı sanılmıştır. Ancak, 1835te Alman fizyologu Theodor Schwann, midenin, yine hazmettirici olup da hidroklorik asid olmayan başka maddeleri de salgıladığını bildirmiştir. Yeni tesbit ettiği bu maddeye Yunancada hem 'pişirme' hem de 'hazım' anlamlarına gelen *pepsisten* türettiği *pepsin* demiştir.

Bu tesbit, bilim çevrelerince ilkin şüpheyle karşılanmakla birlikte, zamanla tükürükte ve bağırsak salgılarında da benzer maddelerin bulunduğu anlaşıncı kabul görmüştür. Şeker ile nişastanın alkole dönüşmesi işini andırdıklarından, sözünü ettiğimiz maddelere *maya* denilmiştir. Bir sürecin bilimadamları mayaların iki çeşide ayrıldıklarını sanmışlardır. Hücrenin dışında kalan ve eti hazmettirici hidroklorik asitten daha az esrârengiz olmayan kimyevi maddelerden hazım salgıları, örgütlenmemiş mayalar olarak kabul edilmiştir. Buna karşılık, alkolü üretenlerin, örgütlenmiş mayalar olduklarından ve yalnızca hücrelerde bulunduklarından, yaşama gücünü (İng *life force*) barındırdıklarına inanılmıştır. Alman fizyologu Wilhelm Friedrich Kühne, Yunancada 'iç/inde' anlamına gelen *en* zarfı (yer yer öntakı olarak da kullanılmıştır) ile 'maya' demek olan *zümeden* 1878de

Daha küçük bir bölümüyse mitokondri DNA'sinde kodlanmış durumdadır. Kromosomlarca kodlanmış proteinler, hücreplasmasındaki¹⁰ ribosomların üs-

türettiği *enzim*le, örgütlenmemiş mayaları adlandırmıştır. O, bununla örgütlenmemiş mayaların, örgütlenmişlere benzer biçimde davrandıklarını öne sürmek istemiştir. Alman kimyacı Eduard Buchner, 1897'de su katılmış arpayı öğütürerek lapa hâline getirmiş, sonra bunu süzerek suyunu çıkarmıştır. Bu su ise, hâlâ mayalandırılabilirdi. Buradan da mayalanmak için canlı hücreler ile 'yaşama güçleri'ne ihtiyaç bulunmadığı anlaşılmıştır. İster hücrenin içinde, ister dışında bulunsun, bütün mayalar, esâsa aynı olduklarından, onların hepsine günümüzde enzim deniliyor" —Isaac Asimov: a.g.e., 112. – 113. syflr.

- 10 'Hücreplasması' (*sitoplasma, protoplasma*): Sitoplasma ıstılahının *sito~* öntakısı Yunancada 'oyuk', 'çukur', 'kap' anlamlarına gelen *kütosa* dayanmaktadır. 1850lerden beri canlılar biliminde hücreyle ilgili vakalar ile süreçleri dile getiren ıstılahlarda öntakı şeklinde kullanılmıştır —bkz: "Oxford English Dictionary", I. cilt, 637. s., satır: 1308.

Hücrenin yaygın Avrupa dilleri, bilimlerde Latince *celladan* (*ce→ke*) türetilmiş ıstılahları kullanmaktadırlar: İngilizcede *cell* (*ce→se*), Almancada *Zelle* (*ze→tse*), Fransızcada *cellule* (*ce→se*), İspanyolcada *celula* (*ce→the*), İtalyancada *cela* (*ce→çe*), Rusçada *kletka*. Kök anlamı bakımından Türkcedeki 'hücre', Latincedeki *cellanın* tam karşılığıdır. Zirâ 'hücre' gibi, *cella* da 'odacık', 'gözenek', 'dar ve basık sığınak' demek.

Çağımız biyolojisinde hücre, canlı yapıların en temel birimi olarak kabul edilmiştir. Bu anlamdaki hücreyi Alman bilimadamlarından Matthias Jacob Schleiden 1838'de, Theodor Schwann ise 1839'da tarif etmişlerdir. Ancak, canlılar âlemindeki bu temel yapıyı ilk belirleyen İngiliz araştırmacı Robert Hooke'dur. 1665'te mantar kesidinin resmini yayımlanmıştır. Mantarın kesidinde tesbit ettiği dokudaki gözeneklere 'odacık', 'hücre' anlamında "cell" demiştir —bkz: "Der Große Brockhaus", XII. cilt, "Zelle" maddesi, 668. s.; ayrıca bkz: "D. T. V. – Atlas zur Biologie", I. cilt, Bölüm: "Aufbau der Zelle", 9. s.

Nehemiah Grew ise, 1682'de basılmış "Bitkilerin Anatomisi" ("The Anatomy of Plants") başlıklı eserinde hücrelerden şöyle bahsetmektedir: "...Mikroskop, bitkilerdeki bütün... gözeneklerin, bir bakıma dairevî olduklarını göstermiştir; işte bu sonsuzca (İng *infinite*) küçük gözenekler, hücredirler..." —bkz: "Oxford English Dictionary", I. cilt, 364. s., satır: 213.

Hücreyi dolduran ana madde, Yunancada 'ilk' anlamına gelen *protos* ve 'kalıplannuş' demek olan *plasma*dır. Bu bileşik adı 1840'ta ihdâs edip tedâvüle sokan Çek fizyolog Johannes E. Purkinje olmuştur. O, hayvan embriyonlarının, *protoplasma*da oluştuğu görüşünü savunmuştur. Nitekim hayvanın sonraki bütün gelişme basamaklarının bu aşamadan neşet ettiğine bakılarak ileride beliren tüm oluşumların burada saklı durduğu kanâatı hâsıl olmuştur. Alman bitkibilimcisi Hugo von Mohl ise, 1846'da *protoplasmanın*, hücreyi dolduran ana madde olduğunu bildirmiştir. Bugün artık bu ana maddeye *protoplasma*, yani 'ilkplasma' yerine, *sitoplasma*, demekli 'hücreplasması' denmektedir.

Her gerçek hücrenin ortalarında genetik malzemeyi barındıran 'çekirdek' (L *nucleus*) var. *Nucleus* sözü Latince 'ceviz' demek olan *nuxun* küçültme şeklidir. Şu durumda *nucleusun* lafzî anlamı 'cevizcik'tir —bkz: Isaac Asimov: "Words of Science, and the History Behind Them", s. 246. s.

tünde meydana getirilip mitokondriye naklonurlar. Mitokondride kodlanan proteinlerse, mitokondrideki ribosomlar üstünde imâl edilirler.¹¹ Protein sentezinin nasıl oluşacağına ilişkin bilgilerin yanında, hangi bilgilerin ne zaman kullanılıp kullanılmayacağına dair talimatları da yine DNAsidin taşıdığını Richard Dickerson'dan öğreniyoruz.

"Bir bakteri¹² ketleyicisi (İng *bacterial repressor*)" diyor Dickerson, "herhâlde,

Çekirdeği kaplayan maddeye de çekirdekplasma (Y *karioplasma*) denir. Onu hücreplasma-sından çekirdek zarı ayırır. Hücreplasma-sınıysa, hücrenin dışında kalan nesnelerden ya -hayvan hücrelerinde- 'hücre zarı' (Alm *Zellmembran*; İng *cell membrane*) ya da -bitki hücrelerinde- 'hücre çeperi' (Alm *Zellwand*; İng *cell wall*) tecrid eder —bkz: "D. T. V. – *Atlas zur Biologie*", I. cilt, Bölüm: "*Aufbau der Zelle*", 9. s.

- 11 Bkz: "Science and the Citizen" Bölüm: "The Mitochondrion's Message", 68. s.; "Scientific American" da.
- 12 Bakteri: Anton *Leeuwenhoek*, mercekleriyle menî hücreleri ile alyuvarları keşfetmiştir. Çıplak gözün algılayamayacağına küçük canlıları merceklerinin yardımıyla ilk gören odur. Maya hücrelerini de ayırttırdıktan sonra merceklerinin irileştirebilirliğini alabildiğine uygulayarak bugün bakteri adıyla tanıdığımız döller ile tohumların ince yapısını 1676da tesbit etmiştir. Hayvan dölü, *klorofilden* (Y *khlōros*: Yeşil; *füllon*: Yaprak) yoksun olmanın dışında, bitki tohumunun hemen bütün özelliklerini paylaşmaktadır. Kendi başına yer değiştiremeyip sâdece serpilip çoğalabilmesine rağmen, döl, bitki değil. Çünkü az önce belirtildiği üzere, *klorofili* yok. Bu sebeple döl, *klorofili* bulunmayıp da organik maddelerle beslenen mantarlardan sayılmıştır. Günümüz sistematikçileri bunları artık ne bitkiler ne de hayvanlarla birlikte sınıflamaktadırlar. Bunu böylece kendi başına öbeklendirmektedirler. Döl aslında, çokan-lamlı, dolayısıyla da bulanık bir ıstılahdır. Bellibaşlı şu anlamları var: Tomurcuk, cücük, dirim imkânı taşıyan en ufak temel nesne, cinsiyet hücreleri, embriyon... Buradaysa 'döl', dirim imkânını taşıyan minik nesneler anlamında kullanılmaktadır. Danimarkalı mikroskop gözlemcisi Otto Friedrich *Müller*, 1773te açıkca görebildiği minik yaratıklar arasında iki tip tesbit etmiştir: *Basiller*, Latince 'çubuk' anlamına gelen *baculus*ün küçültme şekli *bacillus*, yani 'çubukçuk' ile 'sarmal' demek olan *spirilladan* meydana getirilmiş bir ıstılah. Renksemez (İng *achromatic*) mikroskobun icâdıyla Alman cerrah Theodor *Billroth*, *basiller* ile *spirillalardan* da ufak canlılara rastgelmiştir. Bunlara Yunancada 'üzümsü' yahut 'çileğimsi yemiş' anlamına gelen *kokkostan* esinlenerek *kokus* adını koymuştur. Sonunda basillere yeni bir ad veren Alman bitkibilimcisi Ferdinand Julius *Cohn*'dur; 'bakteri': Yunancada 'çubuk' anlamındaki *baktronun* küçültme şekli *bakterion* (çubukçuk)dan. İster bakteri, ister bitki, ister hayvan olsun, Fransız kimyacı Louis *Pasteur* nihâyet mikroskobik (minik boyutlu) canlıların hepsini mikrop —Yunancada *mikros*: Küçük, ufak; *bios*: Dirim, canlılık— ıstılahı altında derleyip toparlamıştır. Bugünse, 'mikroskobik canlılar'a 'mikroorganizma' ıstılahı yeğ tutulmaktadır. *Pasteur* ayrıca, mikroorganizmalar ile değişik hastalıklar arasındaki bağlan-tıları tesbit ederek çağdaş bir bilim olan bakteriyolojiyi kurmuştur. Ancak, yine günümüzde 'bakteriyoloji'ye 'mikrobiyoloji' tercih edilmektedir —bkz: Isaac *Asimov*: "Guide to Science",

DNA'sının çift helezonundaki birbirlerini tamamlayan baz çiftlerinin ucunda ve amino asitlerde bulunan azot¹³ ile oksijen¹⁴ atomları arasında hidrojen¹⁵ bağları

II. cilt: “*The Biological Sciences*”, 193. – 194. syfır; ayrıca bkz: “*Oxford English Dictionary*”nin ilgili maddelerine.

- 13 Azot: İlk 1770lerde kimyacılar, havada iki çeşit maddenin bulunduğunu farketmişlerdir. Bunlardan biri yaşatıyor, öbürüyse öldürüyor. Hayvanlar, kapalı fanusa yerleştirildikten bir süre sonra ölürlür. Aynı şekilde, böyle bir yerde ateş yakılırsa, oradaki havayı tükettikten sonra söner. Bu vakıayı dikkate alan İsveçli kimyacı Carl Wilhelm Scheele, diriltici, yaşatıcı olana ‘ateşli hava’; öldürücü olanaysa, ‘kerih hava’ demiştir. ‘Ateşli hava’ Scheele’nin, Joseph Priestley’den iki yıl önce keşfetmiş olduğu oksigendir. Ne var ki bu keşfin şanı şerefi Priestley’ye kalmıştır. Fransız kimyacı Antoine Laurent Lavoisier, sözü edilen ‘kerih hava’ya yeni bir ad takmıştır: Azot — Yunancada ‘a~’ yokluk bildiren öntakıdır; *zōein* ise, ‘yaşamak’ anlamına geldiğine göre; azot, ‘yaşatmayan’, ‘yaşamaya elvermeyen’ demektir. Bugün İngiltere ile A.B.D. de azot yerine nitrogen terimi kullanılmaktadır — nitre, İbrancada *neth*’den Yunancada *nitrona*, oradan da Latince’deki *nitruma* geçmiş bir öge/element adıdır. Yine ‘nitre-imâli’ demek olan Yunancadaki *nitropoiosa* bugün nitrogen denilmektedir — Avrupadan yeni ıstılahlar idhâl ederken ne yazık ki doğru imlâlarını muhâfaza etmeyip bunların Fransızca telâffuzlarını benimsedik; bu da nitrogenin (nitre-üremesi) ‘nitrojen’ şeklinde yazılışında gördüğümüz gibi, iktibas edilmiş ıstılahların kök anlamını bulandırmaktadır. Almancada ‘azot’a yahut ‘nitrogen’e ‘boğucu madde’ anlamına gelen *Stickstoff* denilmektedir — bkz: Isaac Asimov: “*Words of Science, and the History Behind Them*”, 202. s.; ayrıca bkz: “*Oxford English Dictionary*”, I. cilt, 1930. – 1931. syfır, satır: 162. – 164.
- 14 Oksijen: Alman kimyacı Georg Ernst Stahl, maddelerin yanması yahut paslanmasıyla ilgili olarak aşağı yukarı 1700de bir teori geliştirmiştir. Maddelerin *flogiston* (Y ‘yanınca yenilir’) barındırdığını öne sürmüştür. 1774te İngiliz rahip ve kimyacı Joseph Priestley, bugün cıva oksidi diyebileceğimiz tuğla kırmızısı bir tozu incelemiştir. Söz konusu gaz, maddelerin yanışını havanın yapabileceğinden fazla hızlandırır. Yanan odun, bahsi geçen gazın bulunduğu ortama atıldığında, birden harlanır. 1777de Antoine Laurent Lavoisier, tutuşturulan bir maddenin, havada serbest hâlde bulunan bu yeni keşfedilmiş gazla birleştiğinde yandığını bildirmiştir. İşte bu önemli tesbitiyle Lavoisier, çağımız kimyasının atası unvanına lâyık görülmüştür. Ne var ki ‘beşer şaşar’ deyimi bu çığır açıcı bilimadamının de geçerlidir. Nitekim tuğla kırmızısı tozun, bütün asitlerde saklı durduğunu sanmış, bu yüzden de söz konusu maddeye, Yunancada ‘keskin’, ‘batıcı’, ‘yakıcı’, ‘ekşi’ ve nihâyet ‘asit’ anlamlarına gelen *oksüs* ile ‘üreten’ demek olan *genes*i bitiştirerek ‘oksijen’ demiştir. Lavoisier’nin bu ‘galat’ı zamanla ‘meşhur’ olup Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Almancaya *Sauerstoff* (‘ekşi madde’) şeklinde intikâl ettirilmiştir; Yirminci yüzyıl başlarındaysa Osmanlı Türkçesine ‘müvellid’ul-bumuza’ (müvellid: ‘doğuran’, ‘üreten’; bumuza: ‘ekşilik’) biçiminde geçmiştir. Aslında bütün asitlerde saklı duran, ‘hidrojen’dir — bkz: Isaac Asimov: “*Words of Science...*”, 215. s.; ayrıca bkz: “*Oxford English Dictionary*”, II. cilt, 2047. s., satır: 351.
- 15 Hidrojen: İngiliz kimyacı Henry Cavendish, 1766da ege talaşlarını asitle işlemek sûretiyle ilk defa sistemli olarak gaz elde edendir. Temin ettiği gazın, ısıtıldığında yandığını görünce,

oluşturarak işleticisini (Fr *opérateur*) doğrudan tanır. Helezon, belirli bir protein tertibiyle tamamen uyuşur. Genetik denetimi belirleyen bilgi, şu durumda, üç boyutludur. Söz konusu bilgi, helezona ve proteinin zımnî yapısal özelliklerine doğrudan doğruya dayanır.”¹⁶

Canlılar bilimiçin bir varolan olarak canlının yeryüzünde ortaya çıkışını, belirlişini denel yollardan tesbit etmek nasıl çözülmesi zorunlu temel sorunsa, aynı şekilde canlılar bilimi felsefesinde de kavram olarak canlının sınırlandırılması, tarif edilip belirlenmesi hâlle edilmeği bekleyen ana sorundur. Varolanlar çokluğu içinden kimilerini canlı diye ayırtetmeğe bizleri sevkeden temel dürtü/*motiv*, öteki bütün varolanlardan pek farklı olarak, aynı türden, giderek, çok yakın akraba da olsa, iki canlının kesinlikle tıpatıp olmayışdır. Belli bir türe bağlı bulunan ve birbirlerine biçimce –morfolojik yönlerden– benzeyen iki yahut daha fazla canlı elbette var. Ancak, yeryüzünde özdeş genetik özellikleri hâiz iki canlı yoktur. Nitekim James Edwin *Darnell*'in belirttiği üzere, “moleküler biyolojinin çözmek zorunda kaldığı ana sorunlardan biri şudur: Aynı gen kümesine mâlik iki hücrenden her birinin, nasıl olup da kendine has proteinler yelpâzesi meydana getirebiliyor? Köphücreli canlıda, bir iki istisnâ göz ardı edilse de, bütün hücrelerin, DNAsidi oluşturan nükleotit baz zincirlerinde kotlanmış aynı genetik bilgiyle donanmış olma ihtimâli vardır. DNA zincirindeki nükleotitler dizisi, hücrenin bütün işleyişlerini düzenleyen proteinler topluluğu için talimatlar içerir. Buradan da, köphücreli bir canlıdaki bütün hücrelerin, aynı proteinleri vucuda

buna “madenlerin yanabilir havası” demiştir. Yeniçağın ilk kimyacıları, gazın yanmasından ziyâde, yandıktan sonra saf su hâlinde bir sıvıyı artıbrakmasına şaşırmışlardır. Aslında İlkçağ felsefelerinin birçoğuna maddenin, ateş, hava, su, toprak olmak üzere, dört ana unsurdan (İslâm felsefesindeki ‘anâsır-ı arbaa’) oluştuğu görüşü hâkimdi. Bunların belli kurallar çerçevesinde etkileşmelerinden maddelerin, böylelikle de bütün varolanların vucuda geldiklerine inanılmıştır. Nitekim *Lavoisier* de, *Cavendish*'in yeni keşfettiği ‘yanabilir hava’nın, ‘su bırakma’ özelliğine bakarak İlk ve Ortaçağlardaki dört temel unsurun birbirine dönüşebilirliğiyle ilgili yaygın kanâatin hiç de öyle yabana atılmaması gerektiğini düşünmüştür. Sonuçta, ‘suya dönüşebilir hava’, daha doğrusu ‘gaz’ anlamında *Lavoisier*, *hydrogène* (Y *hudor*: Su; *gènes*: ‘Üreten’, ‘doğuran’) ıstılahını meydana getirmiştir. Söz konusu terim, Ondokuzuncu yüzyılda Almancaya *Wasserstoff* (‘su maddesi’); Yirminci yüzyılda Osmanlı Türkçesine ‘müvellid’ul-mâ’ şeklinde kelimesi kelimesine Fransızcadan tercüme edilmiştir. Günümüzde *hydrogène*in, renksiz, kokusuz, tatsız tuzsuz bir gaz olduğu bilinmektedir. Ayrıca, en hafif maddedir. Yanıcıdır. Oksijenle birleştiğinde de ‘su’yu oluşturur. Molekül olarak çift atomludur —bkz: E. B. *Uvarov*, D. R. *Chapman* ve Alan *Isaacs*: “*Dictionary of Science*”, 187. s.

16 Richard E. *Dickerson*: “*The DNA Helix and How it is Read*”, 87. s.; “*Scientific American*”da.

getirmesi gerektiği sonucu çıkar. Gerçeklikteyse, her hücre çeşidinde DNAsi-
dinde kotlanmış bütün proteinlerin yalnızca nevişahsına münhasır bir altkütmesi
işler hâlde bulunur. Peki, her hücre çeşidinin, bir özgül proteinler yelpâzesini,
hem de uygun miktarda, imâl edip işletmesini sağlayan cihaz nasıl denetlenir?
Köphücreli canlıların hücreleri çekirdekli (Y *eukaryotic*). Bunların, iyice belir-
lenmiş çekirdekleri var. Bu tür hücrelerde bir gendeki nükleotit dizisi, başka bir
anlatışla, bir tek proteini kotlayan DNA şeridi, çekirdekte bir RNA molekülüne
çevrilir (Fr-İng *transcription*). Sonra çekirdekten onu çevreleyen hücreplasmasına
çıkan RNA, proteine tercüme olunur (Fr-İng *translation*). Şu hâlde, çekirdekli
hücrenin değişik seviyelerinde genetik düzenlemeler olabilmektedir...

DNA gibi, RNA de, monomer birimleri nükleotitlerden oluşan bir polimer
zinciridir. RNAsitteki dört nükleotit şunlardır: *Adenin* (A), *sitosin* (C), *guanin*
(G), *urasil* (U). DNAsitte *urasilin* yerini *timin* (T) alır. Her nükleotit de, bir azot
bazı ile beş karbon şekerinden meydana gelir. Bu beş karbon şekeriye, genel-
likle rakamla gösterilir. Her komşu nükleotit çifti birbirine bir fosfat öbeğiyle
bağlıdır. Bu bağ, bir nükleotidin şeker biriminde bulunan 5' karbon ile komşu
nükleotidin şeker birimindeki 3' karbon arasındadır. Böylece NA molekülünün
iki yönü vardır: Bir ucu 5', öbürüysü 3'tedir.

DNAsidin, RNAside çevirisi (Fr-İng *transcription*) çekirdekli hücrelerdeki
üç enzimden biri olan RNA polimerası tarafından yürütülür. Enzim, RNA
için DNAsidine doğru olan başlama mahallinde (L-İng *locus*) bağlanıp RNA
zincirinin 5' ucu olacak ilk nükleotidi tesbit eder. Ardından, DNA zincirinden
aşağıya hızla kayarak RNA zincirine doğru olan nükleotitleri ekler. Derleniş
bitince RNA, DNAsidinden ayrılır. İlk 5' ucu kopar. 3' ucu oluşuncaya değin
RNA molekülünün tamamı kopmaz.

RNA polimerası, DNAsidin şeridine ait bir yörenin sûretini çıkardığında,
RNAside eklenen nükleotit, DNAsidindekinin tamamlayıcısıdır (L-İng *comple-
mentary*). Nükleotitlerin molekül yapısından dolayı, her nükleotit, öbür üçünden
sâdece biriyle hidrogen bağı oluşturabilir. Şu durumda *sitosin* ile *guanin*, sâdece
birbirleriyle, *adenin* ile *urasil* —yahut *timin*— ise yine yalnızca birbirleriyle hidro-
gen bağları kurabilirler. Tamlayıcı bazlar arasındaki hidrogen bağları, DNAsidin
iki şeridinin de çift helezon oluşturmasını sağlarlar. Bu çerçevede iki şeritteki
bazlar birbirlerini tamlayıcı durumdaysalar, RNAsidin bir parçası, DNAsidin
bir kısmıyla çift şeritli molekül oluşturabilir.

Çevirilmiş (L-İng *transcribed*) RNA, kendinden türediği DNA şeridine böyle-
likle tamamlayıcı durumuna gelir. RNA, madem genomdaki —bir tam genetik

bilgi birimi— 'bilgi'yi taşır, öyleyse proteine vucut veren amino asit birimleri zincirinin kodunu da içerir. Kod, RNAsitten üçer nükleotit hâlinde 'okunur'. Yirmi farklı amino asitten birini kodlayan nükleotitlerin her üçerliliğine (İng *triplet*) kodon adı verilir. Tercüme sırasında kodonun 'okunuşu', nükleotide tekâbül eden amino asidin, derlenen protein zincirine eklenmesi sonucunu doğurur. Protein-kodlama görevini yürüten ulak-RNAsidin (uRNA) yanında, protein birleştirmesinde/sentezinde önemli işler gören iki esâslı RNA daha var. Tercümenin yapıldığı düzlemi oluşturan hücreplasma organcığı (Fr-İng *organelle*) olan ribosomal RNA (rRNA), ribosomun yapıtaşlarındandır. Aktarıcı-RNA (aRNA) ise, amino asitlerini dizmek sûretiyle protein zincirini oluşturan bir çeşit molekül çengelidir. Değişik aktarıcı-RNAsitlerden (transfer RNA; tRNA) her biri, belirli bir amino asidini tanır.

Ribosomda aktarıcı-RNA, ulak-RNAsitle (messenger RNA; mRNA), ve görevi, gerekli amino asidi protein zincirine bağlayıp bir sonraki kodonu 'okutacak' şekilde cihazı yürütmek olan enzimlerle buluşur. Anlaşılacağı üzre, bir ulak-RNAsidin gözetimi ile talimatları çerçevesinde birleştirilenebilmektedir. Aktarıcı-RNA ile ribosomal-RNAsidin kesintisiz iş görmeleri sonucunda bir protein dizisi ortaya çıkar.

Bakteriler, tam belirlenmiş çekirdekten yoksundurlar. Böyle bir hücrede çeviri (Fr-İng *transcription*) ile tercüme (Fr-İng *translation*) aynı ânda meydana gelirler. RNAsidin, DNAsitten çevirisi sürerken, tercümesi de başlar. Ne var ki, çekirdekli gibi, bakteri hücreleri de, ribosomlar ile aktarıcı-RNAsitlere dayanırlar. Bu nedenle RNAsidin üç istikrârlı çeşidiyle ilgili yapılmış ilk araştırmalarda bakteri hücreleri kullanılmıştır...¹⁷

"... Çekirdeksiz hücrede genler kesintiye uğramazlar. DNAsidin fazla gelen parçalarıysa, genomdan derhâl atılırlar. Hücre evrimine ilişkin birara, çekirdekliğin, günümüzde rastgelinebilen çekirdeksizleri andırır tekhücreli canlılardan türemiş oldukları görüşü savunulmuştur. Bu, doğru olsa, evrimin belli bir safhasında çekirdeksiz hücrelerdeki genlere intronların yerleşmiş olması gerekirdi. Çekirdekli hücre genlerindeki intronlar üzerine girilmiş ayrıntılı irdelemeler bizlere çekirdekliğin, çekirdeksiz hücrelerden türememiş olduklarını göstermiştir..."¹⁸

Proteinin sentezlenmesiyle ilgili olarak gerekli talimatları ulak-RNAside kodlayan DNAsitte bu işler belli bir düzene uygun tarzda yürür. Söz konusu

17 James E. Darnell, Jr: "The Processing of RNA", 72. – 82. syftr., "Scientific American" da.

18 James E. Darnell, Jr: a.g.e., 82. s.

tekmil düzende şaşırtıcı derecede özelleşmiş parça-düzenler, düzgün yürüyen bir işbirliği içinde çalışırlar. Her parça-düzenin sıkı sıkıya belirlenmiş görevi bulunur. Çeviriyi (Fr-İng *transcription*), tercüme (Fr-İng *translation*) ve öteki işlemleri boşandıran, yönelten ve durduran sürekli iletişim ayrı ayrı cihazlar var. Kezâ bir hücredeki tüm protein birleştirimini/sentezini yönetip denetleyen genetik cihazın içindeki bu mükemmel işbölümü, proteinin üç boyutlu yapısı irdelendiğinde daha da iyi anlaşılmaktadır. “Protein zinciri nitekim”, James Edwin Darnell’in verdiği bilgiler uyarınca “değişik görevleri yerine getiren kesitlere (Fr-İng *segments*) ayrılabilir.” Bu tür kesitlere ‘görev alanları’ (İng *functional domains*) denir. İşte *intron*lar, “genleri parçalara ayırır. Ayrılmış her gen, değişik bir görev alanının kodlamada bulunur. Böylelikle varolan bir genom *intron*lar rastgele yerleştirilirse, onların, genleri farklı görevlere dağıttıkları görülür. Evrimin başlangıcından beri çalışır durumda bulundukları düşünülen *intron*lar ile görev alanlarını kodlayan *ekson*ların, birbirlerinden bağımsız biçimde ortaya çıkmış olabilecekleri kanâtı ağırlık kazanmaktadır.

Hâlihazır hücrelerde protein birleştirmesi/sentezi cihetinde işleyen süreçte DNA, RNAsitten önce gelmesine rağmen, evrimde ilk kodlayan nükleik asidin, DNA değil, RNA olduğu görüşü gitgide yerleşmektedir. Bu görüşü destekleyen en önemli kanıt, RNA zincirlerinin enzimsiz sentezlenebilmeleri vakıasıdır. Dahası da: RNA, kodlama için gerekli bilgileri istifleyebilir; o ayrıca, tercüme işinde de zorunlu etkindir. RNA, gelişigüzel bir nükleotit zinciri olarak ortaya çıksaydı, taşıdığı yararlı bilgilerin sürekliliği olmazdı...”¹⁹

Genetik bilginin, ilk canlılardan insana değin, belirli bir devamlılık gösterdiğini bize bildiren çeşitli inkâr kabul etmez kanıtlar vardır. Ancak, bahis konusu devamlılıkta, öylesine değişiklikler ile çeşitlilikler de yer alır ki, bunlar ilk bakışta sürekliliği örtüp gizlerler. Görünüşteki bu farklılığa rağmen, temel yapılarında canlı türleri, daha önce de ayrıntılı şekilde anlatıldığı üzere, çarpıcı derecede birlikli özellik gösterirler. Genetik yapı ve bunun işleyişi, türden türe temelden bir farklılık sergilemezler. Sufilerin ‘çoklukta birlik’ deyiimiyle dile getirdikleri tasavvuru özellikle canlı doğa durmadan uyandırabiliyor.

Bugüne değin tesbit edilebilmiş yaklaşık 15 milyon türden kiminin, el-ayak-ağız (İng *hand-foot-and-mouth*) virüsündeki gibi, çapı 10 milimikron, kimininse, mâvî balinada olduğu üzere, boyu 30 metreyi aşkın olup ağırlığı 150 tondur.

19 James E. Darnell, Jr: a.g.e., 82. s.

Kimi ağaçlar 6.000 ton ağırlığında olup yüzlerce yıl yaşar. Bakterilerin diri kalabildikleri çevre şartları Güney Kutbunun -23° santigratlık ısısından A.B.D.nin Yellowstone parkındaki yanardağ pınarlarının 85° santigratlık sıcaklığına dek uzanmaktadır. Bununla birlikte ister örgütlenmişlik seviyesi basit tekhücrelilerde, ister örgütlenmişliği bakımından karmaşık köphücreli bitkiler ile hayvanlarda olsun, dirimin, genlerin talimatları doğrultusunda imâl edilen protein sentezlerine dayandığından daha önce bahsettik. III. Bölümün 'Ç' Altbölümü, I kesiminin 'd' altkesiminde de belirtildiği üzere, 'canlı' ile 'canlı-olmayan' dediğimiz varolanlar, yapı malzemesi bakımından ortak fizik-kimya unsurlarına dayanırlar. Ne var ki ortaklık, bu bildirdiklerimizden ibârettir. Canlı-olmayan unsurlardan canlı yapılara geçiş iknâ edici, pozitif tarzda izâh edilememektedir. Böyle bir geçiş, hem Rus biyokimyacı Aleksandr Ivanovich *Oparin*'in 1936da belirlediği varsayımıyla hem de A.B.D.li biyokimyacı Harold Clayton *Urey*'nin tasarlayıp yardımcısı Stanley Lloyd *Miller*'in 1953te gerçekleştirdiği deneyle bile kanıtlanmaktan uzak kalmıştır. Bunun en başta bilim teorisine dayanan sebebi var: Geçmişte olup bitenleri en ufak ayrıntılarına dek yeniden diriltmeğe maddeten imkân yok! Bu da, bilimin alışlagelmiş tarifinde yer alan, eldeki teorinin kapsadığı vakıaların tekrarlanabilirlik şartını çiğnemektedir. İster tabîi, ister beşerî olsun, geçmişte olup bitmiş bütün vakaların kaderi budur. Yine de bundan geçmiş hakkında hiçbir anlamlı söylemede bulunamayacağımız çıkmaz elbette. Gerek canlılar biliminde, gerek yerbilimde gerekse gökbilimde sağlam belgeler ile sıkı hesaplamalara dayanıldığı takdirde geçmişe ilişkin inandırıcı bilgilere ulaşılabilir. Bu cümleden olmak üzere, taş ile toprak örnekler üstünde yapılmış fizik-kimya incelemelerinden yeryüzünün 4 milyar 600 milyon yıl önce oluşmuş bulunduğu tahmin edilmektedir. Yeryüzünün oluşumundan Kambriyum döneminin²⁰ ilk evrelerine değin dirimin izine pek rastlanmıyor. Kambriyum-öncesi zamanın son dönemlerine tanıklık eden birtakım tortul kaya parçalarında keşfedilmiş olan taşıl hâldeki çekirdeksiz mâvî-yeşil yosunlardan Kambriyum döneminde ortaya çıkmış köphücreli, nisbeten karmaşık örgütlenmişliği barındıran denizanalarına, denizyılanlarına, ahtapotlar ile trilopitlere nasıl geçilmiş olduğunu gösterir hiçbir belirtiyeye sâhip değiliz.²¹ Daha da önemlisi, canlı-olmayan moleküllerden canlı

20 Bkz: VIII. Çizim.

21 Yerbilim/geolojik zaman çizelgesinde ilk canlıların yaşadıkları çağlar, karşılaştırmalı şekilde gösterilmektedir. Dikey şekillerdeki aklıklar, taşıl/fosil kalıntılardaki boşluğa yahut kesintiye işaret etmektedir. Özbeslenenler (Fr *autotrophes*), organik-olmayan besinlerle varoluşunu

olanların türeme ihtimâli akla durgunluk verecekcesine düşüktür. Araştırmalardan elde edilen sonuc uyarınca, meydana gelme ihtimâli 10^{50} 'nin altındaysa, bir varolanlar türünden yeni birinin neşet etmesi genellikle imkânsız görülür. Frank B. *Salisbury*'nin hesaplarına göre, 300 amino asidi barındıran orta büyüklükteki bir proteinin, evrimde organik-olmayan moleküllerden oluşma ihtimâli 10^{600} 'de 1'dir. Bu da, akla havsalaya sığmayan bir rakam.²² Görüldüğü gibi, canlı-olmayan unsurlardan canlıya geçişin izâhı, sâdece bilim teorisinde değil, aynı zamanda doğrudan doğruya varolanlar dünyasında imkânsıza yakın müşküldür. Daha doğrusu geçişi, varolanlar yahut nesne sahasında deneysel tarzda belirleyemediğimizden, bilim teorisi çerçevesinde pozitif gerekleri yerine getirmek sûretiyle de açıklayamıyoruz.

Nihâyet şunu söyleyebiliriz: Canlı-olmayan ile canlının, bir ve aynı evrenin iki farklı tezâhürü olduğunu seziyor ve ilkece benimsiyoruz. Zirâ her iki kesim de temelde fizik-kimya –atomaltı ile atomlu– özelliklerle donanmıştır. Ne var ki bu temel özellik nasıl oluyor da böylesine bambaşka iki görünüm dünyasına yol açmıştır sorusunu bugün bile tatmin edici tarzda cevaplandıramıyoruz. Bu sorun aslında, sâdece canlı-olmayandan canlıya geçişte karşımıza çıkmıyor; esâsında canlıların ve bu arada insanın evrimiçin de söz konusudur. Bugün canlılar bilim dünyasında genellikle kabul gören Yenidarvinci evrim varsayımı doğrultusunda düşünürsek, insanı canlıların genel gelişim çizgisine eklenmiş son halka olarak görmek zorundayız. Bu durumda karşımızda iki şık belirmektedir: Ya, uzvî/organik bünyesiyle insanı, belli bir türden neşet etmiş görür, 'düşünüşünü-düşünme-gücü' yönündense onu nevişahsına münhasır, yanî canlıların genel gelişim çizgisinden bağımsız kabul ederiz; ya da, önceki şıkkı mantıksız sayarsak, onun 'düşünüşünü-düşünme-gücü'nü organik bünyesine bağlar, böylelikle *res cogitans*ı *res extensaya* indirgeriz. Günümüzde genellikle tercih edilen ikinci şıktır. Ne var ki tıpkı, canlı-olmayan moleküllerden uzvî/organik işleyişlerin neşet etmeleri²³ nasıl birtakım tahminlerin ötesinde sağı ve nesnel

sürdüren fotosentezci plankton gibi, canlılardır. Dışbeslenenler (Fr *hétérotrophes*) ise, uzvî/organik besinleri tüketen canlılardır —Gonzalo Vidal: "*The Oldest Eukaryotic Cells*", 37. s.; "*Scientific American*" da.

22 Bkz: Francis Hitching: "*The Neck of the Giraffe*", 49. – 50. syflr.

23 Günümüzde kimi moleküler biyolog canlı işleyişlerin, canlı-olmayan moleküllerden türeyişini şöyle düşünüyorlar: "Dünyamızın başlangıcında yer almış muazzam karışım" diyor Stanley B. Prusiner, "hem nükleotitleri, hem amino asitleri barındırnuş olmalı. İlk dönemlerdeki

temellere oturmuş izâhlara dayandırılmıyorsa, aynı şekilde genelde türlerin birbirlerinden, özelden insan soyunun türeyişini inandırıcı kanıtlarla açıklamaya da şimdilik imkân yok.²⁴ Canlılar arasında insanın yalnızca 'düşünüşünü-

şartlarda ya kendiliğinden vucuda gelmiş birleştirimle ya da daha kısa zincirlerin teksiriyle otuz yahut daha da fazla nükleotitten RNA zincirleri oluşmuş olabilir. Zamanla RNA dizileri, peptit alanlarını vucuda getiren amino asit dizilerini kodlamağa koyulmuşlardır. Bugün bildiğimiz 'ters çevirici enzim'e (İng *reverse transcriptase*) benzer ilk (İng *early*) proteinlerden biri, RNAsidin kopyasını DNAside çıkararak RNAside dayalı genetik sistemi, DNA temeline oturmuş bir genetik sisteme dönüştürmüş olabilir. Bütün hücrelerin atası sayılan *progenotun*, bir yanda *intronca* zengin DNAsidi, öte yanda da bugün bilinen evrensel koda uygun şekilde genetik bilginin proteinlere tercümesini sağlayan ribosomları taşımış olduğu düşünülmüyor. Aslında hücrelerin atası ile çekirdekli bakterinin kaynaşmasından hâlihazır çekirdekli hücreler oluşmuştur. Çekirdekli hücreler, mitokondrileri ile kloroplastlarını çekirdekli bakteriden edinmişlerdir" —James E. Darnell, Jr: "RNA", 64. s.; "*Scientific American*"da. Son zamanlara değin molekül seviyesinde evrimin, mutlaka DNAsitlerin kodlama işlemiyle başlaması gerektiği öne sürülmüştür. Ne var ki, DNAsitlerin nasıl oluşmuş olabileceği sorusuna cevap verilemiyordu. İşte, evrimin, molekül seviyesinde DNAsitle başlamış olmasına ilişkin görüş, bugün nasıl terkedilmekteyse, aynı şekilde, bir varolana canlı denilebilmesiçin onun ya ille DNA ya da en azından RNA içermesi gerektiği kanısı da değişmektedir. DNA ile RNA gibi nükleik asitler, canlılar evriminin ortak temel belirleyicileri olarak kabul edilmişlerdir. Canlılar, birbirlerinden olağanüstü derecede farklı olmakla birlikte, her birinin, nükleik asitlerden oluşan bireysel ile türsel genomları taşımaları, onların ortak olan yanıdır. Bakteriden insana dek türlere biçimlerini kazandıran enzimler ile peptit dizilerini tayin eden DNAsitlerdir. Ayrıca üreme sürecindeki en önemli olay DNAsidin ikilenmesi (İng *replication*)dir. Kendi başlarına üreyemeyen, bu yüzden de canlı olup olmadıkları soru konusu kılınan virüsler bile, DNA yahut RNAsitle belli bir kimlik kazanırlar. Bitki hastalıklarını bulaştıran *viroidler* sözceliği, yalnızca RNA bulundurulur. "Prusiner şöyle devam ediyor: "Genetik bilgilerin değişmezcesine nükleik asitlerden proteinlere akışına ilişkin ilke, molekül biyolojisinin temel dogması olarak görülmüştür. Ne var ki, her canlının özelliklerini tayin eden nükleik asitleri bulundurma kuralının dikkate değer bir istisnası var. Bu, *prion* denilen bir bulaşıcı hastalık taşıyıcısıdır. *Prionun* en azından kimi memelilerin hücrelerinde yeni *prionların* üreme sürecini boşandırabildiği biliniyor. Dahası, *prionun* moleküler yapıtaşları arasında en az bir *proteinin* yer almasından örürü, onda *proteinin* yapısını tayin eden bir DNA yahut RNA numunesinin bulunması gerekir. Bununla birlikte, şimdiye değin derlenen delillerin ışığında *prionun* hiç nükleik asit bulundurmadığını biliyoruz. Elbette canalcı soru, *prionun*, nasıl olup da ikilendiğidir (İng *replicate*). En akla yakın ihtimâl, *genin*, *prionda* bulunmaması; *prionun* da, olağan memeli *genomunun* yapıtaşlı olmamasıdır. Bu durumda *prion*, nükleik asidin ufak bir parçasını içeriyor olmalı. İşte bu nükleik asit parçası, *prionda* gen etkinliğini başlatıyor olabilir..." —Stanley B. Prusiner: "Prions", 48. – 56. syfır.; "*Scientific American*"da.

24 Söz konusu meselede şu hususların da altı çizilmelidir:

düşünme-gücü'nü göstermesi bakımından değil, ama söz konusu işleyişi (mekanizma) olabilir kılan tekmil bünyesi itibarıyla da istisnâ bir yer tuttuğunu öne sürenler var. Nitekim onlara göre, her canlı belli bir ortama doğup ona uygun yapılaşa sâhipken, insan, gerek fizyolojisi, gerek morfolojisi gerekse uzuvlarının gösterdikleri özellikler bakımından hiçbir doğal çevreye uymamaktadır. Bütün canlılara çevreleri doğal olarak hazır verilmektedir.²⁵ Canlının, bu nedenle mücâdele sahası, ortamıyla sınırlıdır. Ortamın sunduğu şartlar çerçevesinde beslenmek ile çoğalmak üzere canlı, gerek türdeşlerine gerekse başka türdekilere karşı mücâdele verir. Ama daha önce defalarca belirtildiği üzere, Charles Darwin'in iddiası uyarınca, ortam şartları bir kere değişmeğegörsün o çevrede yaşayan türlerin hepsi ortadan kalkmak tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Değişen şartlara ayak uyduranlar çıkarsa, bunlar da, söz konusu beceriyi (Fr-İng *performance*) kendi istekleri ve çabalarıyla elde etmezler. Günümüz evrim varsayımı uyarınca, kendi istekleri ile çabalarından bağımsız çalışan genetik düzenlerinde ortaya çıkan beklenmedik değişme ilkin birey, ardından da tür seviyesinde canlıyı ya kurtarır ya da batırır. İnsandan özge bütün canlılarda yaşamının ortaya çıkarabileceği tekmil temel gereklilikleri karşılayabilecek işleyişler ile

1—Canlıların evrim sürecindeki oluşumu kadar insanın türeyişi de henüz çözülmüş olmaktan çok uzak sorunlardandır.

2—Canlılar âleminde kendine biçimce en çok benzeyen şempanze ile insan arasında sâdece yüzde 1.2lik bir genetik fark var —bkz: Michael P. Ghiglieri: "*The Social Ecology of Chimpanzees*", 84. s.; "*Scientific American*"da.

3—Şempanze, insana oranla *orangutana* daha uzak. İkisinin DNAsitleri, yüzde 2.2lik bir fark gösterir —bkz: Michael P. Ghiglieri: a.g.e., 87. s.

4—Şempanzeden başlayarak başka türler ile insanın morfolojik, fizyolojik ve genetik yakınlığı bunca belirgin olmasına karşılık, onun, başka bir türden genetikce, tesâdüfen türemiş olması ihtimâli, Paris Üniversitesi bilgisayar uzmanı Marcel-Paul Schützenberger'in hesaplarına göre, 10¹⁰⁰⁰'de l'den azdır. Yaptığı hesaplardan Schützenberger, şu sonucu çıkarmıştır: "Yenidarvinci evrim tasarımıyla kayda değer bir boşluğun bulunduğu inanıyoruz. Bahse konu boşluğu hâlihazır biyoloji bilgilerimizin ışığında doldurulamayacağı kanısındayız" —Paul S. Morhead ile Martin M. Kaplan: "*Mathematical Challenges to the Neo-Darwinian Interpretation of Evolution*", Monograph Nr. 5.; ayrıca bkz: Francis Hitching: "*The Neck of the Giraffe*", 65. s.; ayrıca, Darwin varsayımının karşılaştığı bellibaşlı güçlükler ile çağımıza etkileri için bkz: Ş. Teoman Duralı: "*Charles Darwin ve Yüzyılımıza Damgasını Vuran Çağdaş Evrim Düşüncesinin Doğuşu*", 25. s.

25 Bkz: Takıyettin Mengüşoğlu: "*İnsan ve Hayvan: Dünya ve Çevre/İnsan ve Hayvanın Varlık Yapısında Ortaya Çıkan Zıt Fenomenler*", 63. s.

örgütlenme süreçleri dünyaya gelinmeden önce annenin bünyesinde tamamlanır.²⁶ Yine öteki canlılardan farklı olarak insan, belli bir ortama şartlanıp özelleşmemiştir. Bu nedenle yaşayabilmek için her nerede bulunursa bulunsun, kendine uygun bir çevreyi inşâ etmek zorundadır. İnsana yapıp edeceklerine ilişkin doğuştan sıkı sıkıya belirlenmiş işleyişler verilmemiştir. O, yaradılıştan birtakım istidâtlarla donanmıştır. Ömrü boyunca geçirdiği tecrübeler ile gördüğü eğitim yoluyla istidâtlarını bir ölçüde istediği yolda geliştirebilir. Böylelikle öteki bütün canlılar yalınkat türsel kalmağa hükümlüyken insan, kendine verilmiş türselliğinin yanında toplumsallığa dayalı bireyliliğini oluşturmak imkânına mâlik²⁷ olup çoğunlukla bilgi oluşturabilen canlı olarak nitelenir. Ancak bu, yetersiz bir nitelemedir. Zirâ bilgiden ne kastedildiği açık değil. En geniş anlamda algılar arasında kurulan düzayak, yalınkat bağlar anlamındaysa, bu çeşit bilgiye canlıların kimisinde, hele karmaşık üstün örgütlenmişlik seviyesini tutturmuş hayvanlarda karşılaşılabiriz. Öyleki uyaranlara ne çeşit tepkide bulunacağını tayîn eden talimatlar dizisi olarak kabul edersek, bilgi, canlıların en temel genetik yapıları ile işleyişlerinde, DNAsitlerde bile var demektir. Böyle mekanikci nedenselliğe bağlı olarak boşanan talimat dizileri ile genetik işleyişlerin, algılar arasında bağ kurdurmasıyla ulaşılan belirli tasavvurlar, malûmat (Fr-İng *information*) çeşidinden bilgilerdir. Kendi ruhî-bedenî (psikosomatik) bünyemizden neşet eden, daha açıkcası, genetik talimat dizilerinin ürünü içgüdülerden, başka bir deyişle, dürtülerden ve algı verilerinden oluşan tasavvurların kendi aralarında kurulan iyice seçikleştirilmiş, sınırlanmış, tam anlamıyla soyut, yanî gerçeklikte karşılığı bulunmayan, şemalar ile kavramlar insana has bilgi demek olan *cognitionu* sağlarlar. Bahsi geçen soyut şemaların yeniden değerlendirilip benzer olanlar arasında bağlantıların kurulmasıyla sıkı dokunmuş kavram örgüleri anlamına gelen teoriler, giderek spekulativ-olmayan ile spekulativ sistemler (Fr-İng *construction*) vucuda getirilir. Daha önce de zikredildiği üzere, bu işlemi insanın dışında hiçbir canlının becerebildiğine bugüne değin tanık olunmamıştır. Kısmen algılardan hareketle geliştirilen, ama önemli ölçüde doğuştan birlikte getirilmiş dürtü özelliğini gösteren malûmât/*information* ile bir kat üstü tanıma türündeki 'bilgiler'e özne ile nesne arasındaki ilişkilerde rastgelebiliriz: "... Hayvan, tanımanın (Fr *connaissances*) bilincindemi,

26 Bkz: Hermann Poppelbaum: "Mensch und Tier: Fünf Einblicke in ihren Wesensunterschied", 93. s.

27 Bkz: Jacques Ruffié: "De la Biologie à la Culture", 5. Bölüm: "Le Milieu Humain".

değilmi sorusuna dokunmadan söylenebilecek tek şey” diyor Jean Piaget, “bu bilgilerin, yalnızca algı uyarıcılarının ve bir kez boşanmış davranışın (Fr *comportement déclenché*) alanlarında bulunduklarıdır. Sözü edilen bilgi (Fr *savoir*) biçimlerinden biri ‘becerebilirlik’tir (Fr *savoir faire*). İşte bu bilgi çeşidi, içgüdü terimiyle tanınır. İnsanda, *Descartes*’ın savunduğu fitrî fikirler (Fr *idées innées*) iddiası değil de, *Kant*’ın, her çeşit tecrübenin önşartı anlamında *a priori* diye belirttiği kategoriler bulunabilir.”²⁸ Bu ve buna benzer başka birtakım akla yatkın mülâhazalar, öyleki deliller öne sürerek mekanikci nedensel esâslara dayalı Darvinci evrim anlayışına seçenek oluşturabilecek varsayımlar insanın canlılar âleminde kendine has soyoluş (Y *filogenesis*) çizgisini izlemiş olabileceğini pekâlâ savunabilirler.²⁹ Bunları da dikkate almak sûretiyle evrim vakıasının zihinlerimizde uyandırdığı bir yığın soruya birkaç sağlam ve güvenilir cevap bulabileceğimiz gibi, Darvinci akımın berâberinde getirdiği ahlâk sorunlarını çözmek imkânımız dahû bir ölçüde genişleyebilir. Ancak, seçenek oluşturmak, zıtlaşmak demek değildir. Çünkü ele alınan gerçeklikler, ya bu ya da şu ikilemine soku-lamaz. Bakılan açığı uyarınca gerçekliklere ‘şöyle de olabilir, böyle de’ anlayışıyla yaklaşılmalı. Şu bakış açısı, bunu tamamladığı takdirde, incelenen gerçekliğe yanaşmış olunur. Buna karşılık George Gaylord Simpson’un “...bütün canlılar, bir birlik oluşturmaktadır; insanınsa, bu koskoca birliğin bir altbölümü, daha doğrusu maymunlar denilen takıma mensub olduğuna ilişkin bilgilere ve gerekli esâslara sâhibiz artık...”³⁰ önermesi, “sâhib olduğumuz bilgiler”in ne denli mübâlağalı çıkarımıysa, Takıyettin Mengüşoğlu’nun “...bir çevre içinde değil, dünyada yaşayan insana tabiat hiç yardım etmemiştir; tabiat insana hazır olan hiçbir şey vermemiştir...”³¹ ifâdesi de, gerçekliği yansıttığı pek su götürür bir o kadar aşırı iddiadır. Böylesine her yönüyle olağanüstü çetrefil bir sorun, görüldüğü gibi, kestirmeden çözülemez. İnsan olarak, ne bahâsına olursa olsun, kesin ve sallantısız sonuçlara ulaşmak çeşidinden onulmaz zaafımız var. Buna göre, şüpheden hareket eden ve her varılan merhalede yapılp edilenleri yeniden eleştiri süzgecinden geçiren, üstelik çok geniş bir bakış açısını şart koştan felsefe-

28 Jean Piaget: “*Biologie et Connaissance*”, 83. – 84. syflr.

29 Bu seçenek oluşturabilecekler arasında Georges Cuvier’nin, Jean-Baptiste de Lamarck’ın, Richard Goldschmidt’in, Stephen Jay Gould’un, Marjorie Glicksman Grene’in, Francis Hitching’in ve daha başka birçok araştırmacı düşünürün görüşleri ile varsayımlarını sayabiliriz.

30 George Gaylord Simpson: “*The Meaning of Evolution*”, 282. s.

31 Takıyettin Mengüşoğlu: “*İnsan ve Hayvan...*”, 62. s.

bilim, insan tabiatına ne kadar da aykırı bir uğraşı sahası. Bu yüzden de ruhu sikan, rahatsız eden ciheti ağır basar. Felsefe-bilim, bizleri nihâî doğru budur türünden bir kesinlemeye götürmez, götürmez; böyle bir tutum, araştırmacılığa ters düşer de ondan. Felsefe-bilimin temel hedefinin, bilgi kovuşturup edinmek olduğu daha önce defalarca belirtilmiştir. Bilgi, ancak araştırmalar sonucunda elde edilir. Araştırmaysa, bölükpörçük-görmedir. Tamamı ânında görmek, Sufilerde sezgiyle olur. Oysa araştırmada ele alınan konu, tümüyle görülemez. Yalnızca belli bir yanıyla konumuzu tanıyabiliriz. Arkasından, başka bir tarafa sıra gelir. Ancak, bir konunun toptan nice köşe bucağı bulunduğunu baştan kestiremeyeceğimiz gibi, bunu tüketesiye öğrenmemize de imkân yok. Bundan dolayı, felsefe-bilimde sorun hâline gelmiş bir konu, gündemden düşmez. "Araştırmayı burada kesiyorum" demedikce, araştırdığımız konunun yeni ve önceden görülmedik bir yanını keşfederiz.

İmdi araştırmacı, eleştirmeci, gidimli ve yöntemli özelliklere dayalı felsefe-bilim, insanın imân etme ihtiyacını asla karşılamaz. Zirâ ilk elde bu, onun ödevi değil. İnsanın sözü edilen ihtiyacını öncelikle din ve Yeniçağda ideoloji dediğimiz —imânî ve dogmacı— kurum/lar karşılarlar. Felsefe-bilim, tekrarlamak gerekirse, insanın araştırma, bilme, teorik ve sistemli bilgi kurma iştiağını tatmin eder. Şu hâlde beşerî yapıp etmelerimizin hepsine zemin oluşturan dört ana kurumdan³² din³³ ile felsefe-bilimin ödev alanları ve işleyişleri birbirleriyle karıştırılmamalı. Nihâyet bu, felsefe-bilimin M.Ö. Dördüncü yüzyılda meydana gelmesinden beri en sık işlenegelmiş ağır hatalardandır. Görünen varolanlar dünyasının sâdece küçük bir kısmına ilişkin geçici bilgiler, zamanla bütün evrene içkin değişmez doğrular şeklinde görülüp benimsenmişlerdir. Öte yandan, mutlak inanç birimleri olan imânî ve ahlâkî ilkeler ile dogmalar, doğrudan doğruya bilgi sayılvırmışlardır. Bu daha ziyâde Onyedinci yüzyıldan, özellikle de Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibâren felsefe-bilim teorilerinin, sık sık ideolojilerin dayandığı öğretiler hâline getirilmeleriyle vukû bulmuştur. Oysa teori ile öğreti, gerek menşe, gerek amaç gerekse anlam bakımlarından birbirlerinin zıttıdır. Biri nesnel kaynaklı olup 'pozitiv' yapıyı hâizken, ötekisi nesnel tabandan kopmuş dogmacı özellik taşır. Yeniçağın, öncelikle de çağımı-

32 Öteki ikisi, güzelliğe ve güzeli meydana getirmeğe duyduğumuz arzuyu dindiren 'sanat' ile dünyada varoluşumuzu sürdürmemizi için öncelikle maddî üretimde bulunmamızı sağlayan zanaattır.

33 Ve ideoloji gibi, çağımızın dinimsi kurumları.

zın bu alan karıştırma itiyadına en çarpıcı örneği evrim varsayımları oluşturur. Henüz teori hâline bile gelememiş söz konusu varsayımlar, kâh zâten varolan ideolojilerin temel öğretileri³⁴ durumuna sokulmuş, kâh öğretilleştirilmek yoluyla kendilerinden kalkılarak özgün ideolojiler³⁵ vucuda getirilmiştir. Bütün bu bildirdiklerimizin ışığında René *Descartes*'tan bu yana bilimsel bilgilerimiz, akli havsalayı durduracak raddede serpilip zenginleşmiş olmalarına rağmen, dogmacı öğretilerden birine saplanmadığımız takdirde *canlı-olmayan* – *canlı*, giderek *res cogitans* – *res extensa* ikiliği sorununu çözüp aşmış olmanın hâlâ pek uzağında bulunduğumuzu kabul etmek zorundayız. İleride çözülebilir mi? Belli değil. Ama ne olursa olsun, “...hiç ölmeyecekmişcesine çalış!” hadîsinin çağrıştırdığı üzre, hâll edilmesi muhakkakmışcasına, sorunu çözmeğe çabalamalıyız. Felsefe-bilimin yüreği durumundaki spekulativ-olmayan metafizik, düşünen, araştıran insanı ‘her dem tâze’ sorunlarla beslemektedir. *Res cogitans* – *res extensa* ikiliği de bunların en önemlilerindendir.

34 Örnek: *Lamarck*'ın getirdiği evrim görüşü, özellikle Rus tarımcısı ve ideologu Trofim Denisovich *Lysenko* tarafından Ortakmülküğe uyarlanmuş; Charles *Darwin*'in koyduğu evrim varsayını da öncelikle Millî toplumcular/Nasyonal sosyalistlerce benimsenmiştir.

35 Örnek: Toplumsal Darvencilik; evrimcilik (Fr *évolutionisme*)...

İKİNCİ KİTAP
CANLI SORUNUNUN BİLİMSEL İRDELENİŞİ:
CANLILAR BİLİMİ

BİRİNCİ BÖLÜM

CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ SORUNU

I- SORUN'UN BOYUTLARI

Maksat, insanı anlamak, kavramak, sonuçta da anlatıp açıklamak. İnsanın görünüşte iki ana sorun hevengi var: René *Descartes*'ın deyişiyle, bunlardan biri, *res cogitans*; öbürüyse, *res extensa*dır. Zikrolunan yörelerden ilki iç, maneviyat, ruh, bilinç... âlemi; ötekiyse dış, beden, cisimlilik, maddiyât... dünyası diye de anılır. Yine, öncekisi önemli ölçüde bilime bir türlü konu kılınmadığından, meçhûl ve esrârengîz görünüm sunar. *Res extensa*ysa, ilkece deney yoluyla bilinebilir kabul edildiğinden, bilimlerin uğraşı alanı olarak değerlendirilir. İşte bahsi geçen alanda, öncelikle de insanın *res extensasına* yaklaşıldıkça gündeme gelen, canlılar bilimidir. Demekki insanın bünyesini yapıcı ve işleyişce onun yakın ve uzak cümle akrabalarını inceleme konusu olarak kabul eden canlılar bilimidir. İlk bakışta insana uzaktan dahî akraba sayamayacağımız varolanları ele alan bilimlerden çok farklı ve çok daha karmaşık olan ve araştırma konularına uygun düşen özerk yolları yordamları —yöntembilgisi (Fr *méthodologie*)—, soyutlama —model ile teori kurma— tavrı ile ifâde tarzını bulup hayata geçirmek, canlılar biliminin en başta gelen sorunudur.

Canlılar bilimi hücreden, öyleki ondan daha da basit bir örgütlenmişliği bulunan hücre organcıklarından, bakteriler ile virüslerden insana dek kendini

ayarlayabilen ve canlı dediğimiz çok geniş dağılımı olup birbirlerinden pek farklı, karmaşık bünyeli varolanları inceler. Canlıların belirgin özelliklerinden olan kendiliğinden büyüüp çoğalmayı tek mil vecheleriyle ilkin hücrede görüyoruz. Bunu hücre, dışarıdan aldığı birtakım malzemeleri kendi içinde işleyerek gerçekleştirir. Görüldüğü gibi, ilkin canlıda ‘iç’ ile ‘dış’ diye iki çevre ayırtedilebilir. Hücreye hangi malzemeleri devşirip nasıl işleyeceğini, böylelikle de bürüneceği biçimi ve büyüme ile üreme olaylarını gerçekleştirme şartlarını bildiren, çekirdeğinde taşıdığı *desoksiribonükleik* ile *ribonükleik* asitlerin belirledikleri genetik yapılardır. Bu yapıları anneden devralan hücre, bölününce oğullara aktarır. Böylece kimi özellikler, çok eski atalardan sürüp gelirken, kimisi de bireyin kendisiyle birlikte ortaya çıkıp kaybolur. Hücreye bireysel özelliğini veren *desoksiribonükleik* asidi barındıran *kromosomun* görev birimi olan *gendeki bazların* dizilişi ile sayısındır. Bizleri hem biçimce, hem yapıcı en ince ayrıntımıza dek tayin eden *genlerimizin* her birinde altı milyar civarında *baz* var. İki ayrı kişinin her bir *genindeki* fark yirmi milyon *baza* dek ulaşabilmektedir. Nihâyet bir kişinin bir trilyon hücresi bulunduğunu düşünürsek, ondaki *baz* sayısının da akla havsalaya dahî sığmayacağını kavrarız.¹ Hücrelerin, zamanla çok değişik çevre şartlarıyla, üstelik enerji sarfını da en aza indirerek, baş edebilmeleri, türce benzerleriyle biraraya gelmeleri yoluyla kâbil olmuştur. Hücrelerin görevce birlikler oluşmasıyla dokular, bunlardan da organlar ve nihâyet canlı bütünlük demek olan organismalar meydana gelir. Görüldüğü gibi, başta insan olmak üzere, bir canlı, birbirlerinden farklı, esâsta özerk parçaların bir gayrimütecânis (Fr *hétérogène*) bütünlüğüdür. Bunların gerek biraraya gelişini gerekse birlikte çalışmasını anlayıp açıklamak olağanüstü zordur. Ayrıca, her canlı, dış çevresiyle de bütünlük oluşturur. Okyanus dibinde 265 atmosfer basıncında 350° santigrat sıcaklıkta —bu basınçta su, 460° santigrata dek sıvı hâlinde kalabilir— yaşayabilenlerden² eksi 258° santigratta —kimi bitkilerin tohumu—³ diriliğini muhâfaza edebilenlere dek canlılar çevre bâbından muazzam bir dağılım gösterirler.

Canlılar silsilesini, çekirdeği bile bulunmayan, dolayısıyla da kendi başına çoğalamayıp hücre çekirdeği taşıyan birinin genetik işleyişine bağlanması gereken virüsten başlatırsak, en karmaşık örgütlenişe mâlik ve doğaya koşut, adına da

1 Bkz: “BBC – Science in Action”, 15 Eylül 1989.

2 Bkz: Thomas D. Brock: “La Vie à Haute Température”, 479. s.; “La Recherche” de.

3 Bkz: “D. T. V. – Atlas zur Biologie”, I. cilt, 201. s.

kültür dediğimiz yepyeni bir çevre oluşturmuş insana dek uzatabiliriz. Kültürün tek mil unsurlarının tasarlanıp tertiplendiği insan beyninin günde 10^{21} miktarda ikil (İng *byte*) derleyebilecek güçte olduğu hesaplanmıştır.⁴

Aslında canlılar silsilesini apânsız belirli bir varolanlar seviyesinden başlatmak son derece itibârî, hattâ keyfî bir tutumdur. Canlılar bilim sorununu ayrıntılı şekilde kavrayabilmek için canlı diye nitelediğimiz varolanların en basit örgütlenişte olanların oluşturduğu tabakaya takaddüm eden ve onu taşıyanların da hepsini teker teker kısaca gözden geçirmek gerektir. Buradan sonra bunu yapmağa çalışacağız.

II- OLUŞ SORUNU

Doğada, yeryüzünde, giderek yaşadığımız biz insanların yurdu durumundaki yeryüzümüzden görebildiğimizce onu çepeçevre saran uçsuz bucaksız fezâda tek hüküm sürenin, değişme olduğunu, görüp düşünmesini bilenler pek eski çağlardan beri tesbit etmişlerdir. Bu önemli tesbiti, özlü bir biçimde ilk dile getirenlerden biri de memleketlimiz olan Efesli *Herakleitos*'tur. Evrenin düzenini “her şey akar” vecizesiyle anlatmağa çalışmıştır. Yine o, “aynı akarsuya iki kere giremezsin” deyip sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Hiçbir şey var değil; her şey olmakta; her şey, akarsuyu andırırçasına hareket hâlinde gelip geçicidir; hiçbir şey sâbit değil.”⁵ Her şey, gerçeklikte süreç, oluş hâlinde bulunmakla birlikte, insan zekâsı olup bitenleri süreçliliklerinde kavrayıp anlamlandıramaz. Düşünme etkinliğinin ürünlerini kavramlarla dile getiririz. Demek dünyayı duyarımız ve kavramlar aracılığıyla tanırız. Duyularımızın bize tanıttığı dünya, süreç hâlinindedir. Söz konusu süreci zihnimizde parçalayıp birtakım kalıplara dökeriz. Zihnimizde oluşan bu kalıplar, ölçülerdir. Bütünlüklü akış hâlindeki sürecin, zihnimizde parçalanıp ölçü dediğimiz kalıplarda tesbit edilmesiyle zamanı elde ederiz. Şu hâlde zaman, sürecin, zihnimizde değerlendirilip kavramlaştırılmış

- 4 Beyin hücresinin yayınladığı elektrik işaret (Fr-İng *signal*), bir hücrenin terminal aksonundan bitişik hücreye beş saniyeden daha kısa sürede intikâl eder. Beynin yüzde seksen beşini oluşturan beyin kabuğu, on milyar hücre içerir. İnsan beyni toplam ikiyüzelli milyar sinir hücresi ile otuz siniraktarıcısı (İng *neurotransmitter*) barındırır —bkz: “BBC – Discovery”, 2 Şubat 1988. Beynin ayrıca, yaklaşık 1014 adet sinirkavşağı (Fr-İng *synapse*) vardır —bkz: Deborah M. Barnes: “Brain Architecture: Beyond Genes”, 155. s.; “Science Research News” de.
- 5 *Herakleitos*, bkz: Kathleen Freeman: “Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers” (49a), 28. s.; ayrıca bkz: John Burnet: “Early Greek Philosophy” (41/42), 136. s.; ayrıca bkz: Charles H. Kahn: “The Art and Thought of Heraclitus”, “Appendix I: Dubious Quotations from Heraclitus”, 288. – 289. syflr.

şeklidir. Duyu verilerimizi düzenlemekte ve kavramlar biçiminde dile getirdiğimiz düşüncelerimizin üretilmesinde çok esâslı yeri bulunan zaman kategorisini iki ana kesime ayırmış durumdayız: Geçmiş ile gelecek.

Algılamakta, duyumlayıp düşünmekte olduklarımızın dışında kalanlar gerçeklik değildir. Algılamış, duyumlayıp düşünmüş olduklarımız, geçmişte kalmış gerçekliklerdir. Onları olsa olsa zihnimin bir parçası olan hâfızamda canlandırabilirim. Olayların gelip geçtiği dünyadaysa onları diriltmek, gerçekliğe döndürmek imkânsızdır. ‘Ben’i önemli ölçüde ‘ben’ kılan da, ‘ben’im için ‘gerçeklik’ken, ‘gerçeklik-olmak’tan çıkanların birikimi, kişisel birikimimdir. Şu durumda olup bitenlerin gerçeklikleri ile onları bana yansıtan birikimlerinki örtüşmektemi; en azından, uyuşmaktadırlar? Hiç olmazsa şimdilik cevabı bulunmayan sorulardandır. Tabîi ayrıca, birikimim, bir tek yaşantılarımın topunu toplamını ifâde etmez. Kişiliğin biçimlenmesinde yön verici etkenlerden biri, soyaçekim, ötekiyse, toplum–kültür ortamının öbür mensûplarının birikimleridir. Görüldüğü gibi, kişisel birikimimizi taşıyıp getiren kanallardan biri, içine doğduğumuz toplum–kültür ortamındaki maşerî/kollektif, öbürüyse, bireysel ile toplumsal irâdemizden bağımsız kalıtsal birikimdir. Demekki, kişi olarak oluşumumuzda yer alan üç birikim seviyesi vardır: Türümüze has kalıtsal, toplumumuzun kazandırdığı ve nihâyet kendi çabamızla ortaya çıkardığımız birleştirimimizin/sentezimizin verisi, kişisel birikim. Aid olduğumuz insan türüne has kalıtımımızın izlerini sürdüğümüzde canlılar dünyasını; mensûb olduğumuz toplum mirasının kaynaklarına yöneldiğimizde, insan ürünü kültür âlemini; birey olarak köklerimizden nerelere uzandıklarını bulmağa giriştiğimizde de kişilik dünyamızı keşfedebiliriz. İlk zikrettiğimiz araştırma çabası bizlere evrimi, ikincisi tarihi, sonuncuysa gelişimimizi, dolayısıyla özgeçmişimizi, hayat hikâyemizi verir. İşte ‘ben’, artık anlaşılacağı üzere, biyolojik evrimin, kültür tarihinin, nihâyet bireysel çabalarımın eseri gelişimimin verisi *benim*.⁶ Bu aşamalardan her biri, öncesine

6 *Benim*, ‘ben’inin bilincindeki varlığı, demekki insan bireyini ifâde eder. Hayvan ‘burada’ ve ‘bu-ânda’ var olur. Geçmiş olaylar onun duyusunu belirler. ‘Bura’ ile ‘bu-ân’ gerçeklik olup bunun dışında kalan ne varsa gerçekliktir. ‘Bura’ ile ‘bu-ân’ dışında duyduklarını —ki, bunlar artık ‘geçmiş’e ait— kavramlaştırarak insan, ‘şimdi’sine taşır. Böylece duyduklarını/hissettiklerini kavramlaştırmak sûretiyle şimdi ve burada *anlamlandırır*. ‘Ben’den yola çıkarak karşılaştığına anlam verir: Bilinç. Karşılaştığından kalkarak ‘ben’inin anlamını kavrar: Özbilinç. Gerek bilinç gerekse özbilinç, aklın idaresi ile kılavuzluğunda zihin etkinliğidir. Akıl varlığı olmayan yaratıkta bilinç, hele hele özbilinç bulunmaz. Hayvan duyuları aracılı-

dayandığına göre, birini ihmâl edersek, ‘benimiz’i bulgulamamız imkânsızlaşır.

Bahis konusu aşamaların temel olanı canlılığımızın kaynaklarını ve gidişini araştırıp bulgulamağa çalışan evrimdir. Ancak, biyolojik evrimimiz de öncesiz, dolayısıyla varoluşumumuzun ilk durağı değil. Canlı-olma, varolan olarak *benin* bir aşaması, belirli görüntüsüdür. Demekki varolan olarak *ben*, canlı-olmayı aşmaktadır. Canlı-olmayı da taşıyan daha temel taban vardır; o da, canlı-sayılmayan varlık tabakasıdır. Canlı-olmayı tayîn edici bellibaşlı özelliklerden kabul edilen beslenme, büyüme, üreme, devinme, tepki gösterme, canlı-sayılmayanlarda görülmemektedir. Aradaki ayrımı daha özlü biçimde dile getirecek olursak, şunu söylememiz gerekir: Canlılar, esâsta, özgüçleriyle biçimlenir, kımıldanırken; canlı-olmayanlar, genellikle dış kuvvetlerin etkisiyle harekete geçirilirler. Bununla birlikte, doğanın bahse konu iki ana farklı görünümü aynı temele dayanır: *Mikrokosmosta* olup bitenler. Bunlar da üç düzleme yerleştirilebilir: Atomaltı, atom ile molekül seviyeleri. Şu hâlde evren, mikrokosmosun atomaltı, atom, molekül seviyeleri ile *makrokosmosun* canlı-olmayanlar kesiminden sayılan gazlar, sıvılar ile katılar katmanlarını ve bunlardan oluşan uyduları, gezegenleri, yıldızları, yıldız kümelerini, yıldızadaları, yıldızada kümelerini; ve canlılar kesimindeyse, virüsleri, bakterileri, hücre uzuvucuk/organcıklarını, hücreleri, hücre topluluklarını, dokuları, organları, bitki ile hayvan organismalarını, organisma toplulukları ile türleri kapsayan, düşünülebilecek en geniş anlamdaki bütünlüktür.

III- EVRENDE YERYÜZÜ - YERYÜZÜNDE CANLI

İşte, buraya değin anlatılanlardan evrenin, ‘çoklukta birlik’ ifâde ettiği anlaşıl-maktadır. Evren, şu durumda, birbirleriyle uzaktan yahut yakından ‘akraba’ az yahut çok farklı görünümünün etkileşip kaynaştığı düzgün bütünlüktür. Özellikle canlılar kesiminde birbiriyle özdeş kabul edilebilecek iki olaya yahut sürece işaret edemeyiz. Bununla birlikte ister canlı-olmayan, ister canlı olsun, bütün varolanlara vucut veren kurucu unsurlar aynıdır: Atomaltı dünyasının temel tânecikleri. Günümüz fiziği uyarınca evreni meydana getiren vakıaların, süreçlerin, varolanların birbirini tamamlayan iki temel özelliği bulunur: Bunlardan biri dalgalı, öbürüsüyse cisimli hâlde olmaktır.⁷

gıyla kendinin buradalığı ile bu-ândalığının farkındadır. Özbilinciyle insan zamaşkıdır. Demekki varoluşu yoluyla varlığını bilir ve ölümü düşünür. İnsan, muzdarip bir varlıktır.

7 Bkz: Werner Heisenberg: “*Das Naturbild der heutigen Physik*”, 125. s.; ayrıca bkz: Walter Heitler: “*The Departure from Classical Thought in Modern Physics*”, 186. s.

Varolanın cisimli cephesini oluşturanlar, atomaltı alanın temel tânecikleri, atomlar ile moleküller, özete, cisimciklerdir. Şu durumda cisimlilik, bir varolanın maddî yapıda olduğunu gösterir.⁸ Maddeyse, herhangi bir zamanda mekânda bulunup tesbit olunan yahut olunabilen veya gözlemlenebilenlerin temel birimidir. Böyle olan her çeşit nesne, malzeme yahut da canlı, maddeden oluşmuştur. Bütün tözler (Fr *substances*), bileşikler ile öğeler (Fr *éléments*) maddî olup bunun yapısı vardır. Değişik türdeki maddelerin farklı yapıları bulunmakla birlikte, sonuçta hepsi de temel tâneciklerden kuruludurlar. Maddenin niceliği, kütlesi, hacmiyle yahut tözünün miktarıyla ölçülebilir. Maddenin bellibaşlı üç hâli var: Gaz, sıvı ile katı.⁹

Gerek malzeme gerekse töz, adlandırılabilir madde türüdür. Tayîn edici özelliklerine bakarak belirleyebildiğimiz bir madde türü de malzemedir. Sözge- lişi, tahtayı tahta kılan belli birtakım özellikler vardır. Bununla birlikte, değişik tahta türlerinin farklı özgüllükleri bulunur. Aynı şekilde deri de, malzemedir; sert yahut yumuşak olabilir. Malzeme gibi, adlandırılabilir madde türü tarzında tarif edilen tözün, malzemedan ayrılan yönü, belirli bir kimyevî bileşiği hâvî olmasıdır. Her töz, kendine mahsûs kimyevî bileşikten meydana gelir. O, buna dayanılarak belirlenir. Haddizâtında töz olan demir, tuz ile hemoglobin, birer özgül kimyevî bileşiklerdir. Bunlarsa öğelerden oluşurlar.¹⁰ Öğeye gelince; o, daha basit olanlara ayırıştırılamayan temel tözdür. Bir öğede bütün atomların proton yahut elektron sayısı aynı olmakla birlikte, nötronların sayısı değişebilir. Doksan iki (92) adet doğal öğe var.¹¹

Buraya değin söylenenleri toparlarsak:

- (1) Madde, moleküllerden
- (2) Moleküller, atomlardan
- (3) Bir atomsa, çekirdeğindeki bir miktar proton ile nötrondan ve çekirdeğin çevresinde dönüp duran elektronlardan meydana gelir.

Her öğe, başkalarından *proton*larının sayısıyla ayırtdedir. *Proton*lar ile *nötron*ların ise, *kuvar*k denilen kendilerinden daha temel tâneciklerden oluştukları

8 Bkz: *Corpuscle* maddesi, “*Oxford English Dictionary*”, I. cilt, 1013. s.; ayrıca bkz: “*The Shorter Oxford English Dictionary*”, I. cilt, 430. s.

9 Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 9. s., satır: AB001.

10 Bkz: a.g.e., 9. s., satırlar: AB002 – AB003.

11 Bkz: *Element* maddesi, “*Oxford Concise Science Dictionary*”, 235. s.

varsayılmaktadır. *Kuvarklar*, henüz tecrid edilebilip tek başlarına gözlemlenebilmiş değiller. Bunlar hep, *hadron* adı verilen bileşimler hâlinde görülürler. Hadron, proton ile nötronların yanısıra, çok daha nadir bulunan *pionlar* ile *kaonlar* kapsarlar. Elektronlara gelince; bunlar da, *lepton* adı verilen başka bir temel tânecikler ailesindendirler. *Leptonlar* ile *kuvarkların* etkileşmelerinden dört temel kuvvet doğar:

- (1) Çekim
- (2) Elektromagnetizma
- (3) Yeğîn kuvvet
- (4) Zayıf kuvvet

Elektromagnetik kuvvet, elektronlar ile çekirdekleri birbirlerine bağlayarak atomları meydana getirir. Elektrikce nötr olmakla birlikte atomlar, artık elektromagnetik kuvvetle etkileşerek molekülleri oluştururlar. Yeğîn kuvvet, kuvarklar arasında bağlar kurarak protonları, nötronlar ile öteki bütün *hadronları* biçimler. Protonlar ile nötronlar arasındaki artı yeğîn kuvveteysel, çekirdeksel (Fr *nucléaire*) kuvvet denir. Çekirdeksel kuvvet, protonlar ile nötronlardan çekirdekleri oluştururlar. Zayıf kuvvetse, birtakım çekirdeksel çürümeler ile güneş enerjisini boşandıran kaynaşma sürecinin kimi cihetleriyle ilgilidir. Gerçeklikte üç temel kuvvet var: elektromagnetik ile zayıf kuvvetler ve bunların farklı belirtileri olan elektrozayıf kuvvetler.¹² “Kuvvetler, tâneciklerin değişimiyle iletilirler... Leptonlar ile kuvarkları ve onların etkileşimlerini tasvir eden teorisinin adı standart modeldir. Tânecikler, iki öbek hâlinde sınıflandırılabilirler: *Fermionlar* ile *bosonlar*. Maddenin temel yapıtaşları olan leptonlar ile kuvarklar, *fermiondurlar*. *Bosonlara* gelince; onlar da dört kuvvet arasında bağ kuran temel tâneciklerdir...”¹³

İşte, elektronlardan, proton ile nötronlardan oluşan maddeler ile ışınların vucuda getirdikleri evren, 13.798 ± 0.037 milyar yıl önce vukû bulmuş Büyük Patlamayla (Big Bang) biçimlenmeğe başlamıştır. “Büyük Patlamayla birlikte ısı, çekirdeklerin oluşmasına imkân tanıyacak —sâdece bir milyar sgr— dereceye düşmüştür. Bu aşamada varolan tâneciklerin hızı —ışık hızının yüzde biri— çekirdeksel tepkimelere cevâz verecek kadardır. Böylelikle *elektronlar* ile nötronların

12 Bkz: Howard E. Haber ve Gordon L. Kane: “Is Nature Supersymmetric?”, 42. s.; “Scientific American” da.

13 Howard E. Haber ve Gordon L. Kane: a.g.e., 43. – 44. syftr.; “Scientific American” da.

eşliğinde *proton*lar biraraya gelebilmiş ve enilk öğeleri biçimleyebilmişlerdir. Bir *proton* ile *nötron* toplaşarak *dötoryum* çekirdeğini oluşturmuşlardır. Sonra da iki *dötoryum* çekirdeği *helyumu* meydana getirmek üzere birleşir...”¹⁴ *Helyum* ise, evrenin enilk maddesidir. Temel tâneceklerin oluşumunu sağlayan bu ilk çekirdek birleştirim/sentez döneminden sonrakinde güneşimiz gibi, yıldızlara vucut verecek kimyevî birleştirimler meydana gelmiştir. Bunların arasında ilk ağızda karbonu, oksijen ile demiri sayabiliriz.¹⁵

Büyük Patlamayla birlikte evreni oluşturan madde ile enerji bir kaynaktan —hiçlikten varlık— her yana birkaç sâlisede saçılmağa başlar. Büyük Patlamadan 10^{-43} saniye sonra nitekim, evrenin yarıçapı, bugünkü hesaplar uyarınca, 10^{-28} santimetreye ulaşmıştır. Evrenin o ândaki yarıçapı, bir hidrogen atomunkinden bir milyon kere ufaktır. Yine o safhada evrenin sıcaklığı — 10^{32} K— ve yoğunluğu, aklın havsalanın, hattâ hayâlgücünün alamayacağı raddededirler. Görüldüğü gibi, evrenin kaynağı, mahreci olarak kabul edilen Büyük Patlama ânına en çok, bugün eldeki deneysel (empirik) ile teorik imkânlar çerçevesinde, 10^{-43} saniye yaklaşılabilir.¹⁶ Patlama ânı nasıldı, o ânda neler vardı henüz bilinmiyor.¹⁷ Hele, Büyük Patlamadan önce başka şeylermi vardı, yoksa evrenimiz, genel kanâata tamamıyla uygun olarak hiçliktenmi varolmuştur, soruları hepten cevapsız kalmağa hükümlüdürler —şimdilikmi yoksa ebedenmi, orası da belli değil.

Başlangıçtan yaklaşık yüz milyon yıl sonra sıcaklığı 15 K.ne dek düşmüş olan evreni helyum ile hidrogen atomlarından oluşmuş gaz kaplamaktaydı. Gazın, çekim etkisiyle yoğunlaştığı yörelerde yıldızadaların öncüsü (Fr *protogalaxies*) sayılabilecek oluşumlar ortaya çıkar olmuştur. Bu oluşumlardan yıldızadalar (Fr *galaxies*), onlardan da yıldızlar ve nihâyet gezegenler ile uydular meydana gelmiştir. İşte bahse konu oluşumlar dizisinin en sonlarında meydana gelmiş genç yıldızlardan biri, aşağı yukarı 4,6 milyar yıl önce, daha eski bir yıldızın patlaması sonucunda vucut bulmuş olduğu tahmin edilen güneşimizdir.¹⁸

14 Beatriz Barbuy, Roger Cayrel ve Joseph Ivor Silk: “*Les Premières Étoiles*”, 1063. s.; “*La Recherche*”de.

15 Bkz: Beatriz Barbuy, Roger Cayrel ve Joseph Ivor Silk: a.g.e., 1063. s.; “*La Recherche*”de.

16 Bkz: X. Tablo.

17 Bkz: Trinh Xuan Thuan: “*Le Big Bang Aujourd’hui*”, 42. s.; “*La Recherche*”de.

18 Bkz: Trinh Xuan Thuan: a.g.e., 38. – 39. syflr.

1920lere değin samanyolu dediğimiz yıldızadamız, çapı 10^{23} km olan¹⁹ evrenin tamamı sanılıyordu. Oysa bugün onun, evrendeki sayısız yıldızadadan yalnızca biri olduğunu biliyoruz. Yıldızadamızdaki yıldızlardan biri olan güneş, kendinden 30.000 ışık yılı uzaklıktaki Samanyolu merkezinin çevresindeki dönüşünü, yol alma hızı saniyede 220 milyon km olup 230 milyon yılda tamamlar. Çapı 150.000 ışık yılı olan yıldızadamız da, komşularıyla birlikte bir yıldızadalar kümesinde yer alır.²⁰

Merkezindeki sıcaklığı $15.000.000^{\circ}$, yüzeyindekiyse 5500° santigrat, çapı da 1.400.000 km ve yeryüzünden uzaklığı 149.600.000 km olan güneşin yayınladığı ve saniyede 300.000 km hızla yol alan ışık, bize 8 dakkada ulaşır. Güneşin sekiz gezegeni var. Bunlar, güneşten uzaklıkları bakımından şöyle sıralanır: Utarit –Merkür– (güneşten uzaklığı: 57.900.000 km, güneş çevresindeki dönüşünü 88 günde tamamlar; çapı: 4.874 km, yüzey sıcaklığı: gündüzleri 430° sgr, geceleri eksi 170° sgr), Çulpan –Ar Zühre, L Venüs– (güneşten uzaklığı: 108.200.000 km, sıcaklık: 480° sgr, çapı: 12.100 km), Yeryüzü (güneşten uzaklığı: 149.600.000 km, güneş çevresindeki dönüşünü 365.3 günde tamamlar; çapı: 12.756 km, sıcaklık: 15° sgr), Sakıt –Ar Merih, L Mars– (güneşten uzaklığı: 227.900.000 km, güneş çevresinde 687 günde döner; çapı: 6.796 km, sıcaklık: Eksi 150° sgr), Erendiz –Müşteri, Jüpiter– (güneşten uzaklığı: 778.300.000 km, güneş çevresinde 11.86 yılda döner; çapı: 143.800 km, sıcaklık: Eksi 130° sgr), Sekendiz –Ar Zuhale, L Saturn– (güneşten uzaklığı: 1.427.000.000 km, güneş çevresinde 29.46 yılda döner; çapı: 120.600 km, bulutların üstündeki sıcaklık: Eksi 185° sgr), Uranus (güneşten uzaklığı: 2.870.000.000 km, güneş çevresinde 84 yılda döner; çapı: 51.800 km, bulutların üstündeki sıcaklık: Eksi 215° sgr), Neptün (güneşten uzaklığı: 4.497.000.000 km, güneş çevresinde 165 yılda döner; çapı: 49.500 km, bulutların üstündeki sıcaklık: Eksi 200° sgr), –gezegenlik ‘rütbe’sini yitiren– Pluton (güneşten uzaklığı: 5.900.000.000 km, güneş çevresinde 248 yılda döner; çapı: 3.000 km, yüzey sıcaklığı: Eksi 230° sgr).

Evrende 1.000.000.000.000.000.000.000 (bin trilyon), Samanyolundaysa, 100.000.000.000 (yüz milyar) civarında tahmin edilen yıldızdan²¹ biri olan

19 Evrenin çapının, şimdilerde—genişlediği unutulmamalı—en az 10^{23} km yahut 26.000.000.000 ışık yılı olduğu hesaplanmaktadır —bkz: Isaac Asimov: “*Guide to Science: The Physical Sciences*”, I. cilt, Ek Kısım: “*The Universe: From Flat to Quasar*”, 558. s.; ayrıca bkz: “*BBC – Discovery*”, 3 mayıs 1988.

20 Bkz: “*Universe – Sky Survey*”, “*National Geographic Society*”nin bastığı harita; ayrıca bkz: “*Gelişim Dünya Atlasları Ansiklopedisi: Yeryüzü ve Yeryüzünün Kaynakları*”, 5. s.

21 Bkz: Isaac Asimov: “*Guide to Science: The Biological Sciences*”, II. cilt, 187. s.

güneş sistemimiz “başlangıçta seyrek bir gaz ve toz bulutu hâlindeydi. İlk başlarda güneşin çekirdek energisi üretimi yoktu. Gaz, yer yer sıkışmış hâlde hidrogenden oluşuyordu. Çekim kuvvetleri zamanla bulutun sıkışıp daha düzgün bir biçim almasına yol açtı. Bulutun merkezinde yoğunluk ile kütle arttı; ama hâlâ çekirdeksel tepkime yoktu. Gaz bulutu düzgün bir disk biçimini almağa, çekim sıkışması nedeniyle de güneş parlamaya başladı. Güneşten atılan maddeler çevredeki buluta eklendi. Bu arada bulutta yoğunlaşma belirgin hâle geldi. Hâlâ büzülmekte olan güneş, çekim etkisi nedeniyle ışımayı sürdürdü. Gittikçe daha fazla bulut yoğunlaşarak biraraya geldi. Düzgün biçimli çekirdek gezegen sistemiyle çevrelenmiş güneş, günümüzdeki boyutlarını kazandı, ama yüzeyi hâlâ yarı parlaklıktaydı. Sistemi artık belirgin hâle gelmekle birlikte güneşin kendisi turuncu rengini muhâfaza ediyor, büzülüşünüyse sürdürüyordu. Güneş bulutundaki maddelerin çoğu soğurulmuştu. Sonunda güneş çekirdeği, hidrojeni helyuma dönüştürecek ısılçekirdeksel (Fr *thermonucléaire*) tepkimeyi başlatacak belirli sıcaklığa erişti. Çekirdek gezegenlerin sayısı azaldı. Güneş, değişmez ısınım salma dönemine girerken çekirdek gezegenler, küre biçimini aldılar...”²² İşte bahsedilen aşamada gezegenlerin, bu arada yeryüzünün, dönen gaz bulutundan ve ince tozdan, yoğunlaşma yoluyla oluştuğu günümüzde yaygınlık kazanmış bir kanâattir.

Kendi bakış noktamızdan gözlemlendiğinde, bütün yıldızadaların, her bir milyon ışık yılında bizden onyediy kilometre uzaklaştıkları matematik olarak tesbit edilmiştir. Uzak yıldızların gittikçe uzaklaştıklarını yayınladıkları ışınların, elektromagnetik tayfın kırmızı ucuna kaymalarından çıkarımlıyoruz.

- 22 “... Çekirdeğindeki hidrojen azalınca –yaklaşık olarak altı milyar yıl sonra– yanan hidrojen bölgesi yüzeye yaklaşacak ve yüzey ısısı düşecek olan güneş genişleyecek. Güneşteki değişiklik, yanan hidrojen bölgesinin çekirdekten gittikçe uzaklaşmasıyla sürecek. Enerjinin müdhîş artışı, gezegenlerin sıcaklığını çok yükseltip güneşe yakın olanların sıcaklığını tarifi imkânsız derecelere varıracak. Güneşin genişlemesi, yanan hidrojen bölgesinin yüzeye yaklaşmasıyla sürecek ve onun çapı günümüzdekisinin elli katı olacak. Güneş, yeryüzünü ve öbür gezegenleri yutan kızıl dev hâline gelecek. Güneşin merkezi belli bir sıcaklığa erişince, helyum, yanmağa başlayacak. Geçici büzülmenin ardından güneş, genişleyerek günümüzdeki büyüklüğünün dört yüz katına çıkacak. Bütün yakın gezegenler yokolup geniş ve oldukça soğuk bir yüzey ile pek sıcak, yoğun bir çekirdekten oluşacak güneş, evriminin en kararsız dönemine girecek. Yakıt tükendikçe ısınım basıncı da düşecek. İç çekim nedeniyle güneş, elli bin yıl zarfında kızıl devden aşırı yoğun ak cüce yıldız dönüşecek” —“*Gelişim Dünya Atlasları Ansiklopedisi*”, I. cilt: “*Yeryüzü ve Yeryüzünün Kaynakları*”, 6. – 7. syft.

Böylece genişleyen, bu yüzden de ucu bucağı henüz tam hesaplanamayan evrenin neredeyse sonsuzca küçük bir köşeciğinde bulunan yeryüzümüzün şu ân bilebildiğimizce eşsiz iki vasfı var: Evrensel mekanik yasallığı aşan canlılar ile canlılıkötesi özelliğiyle kültür kuran –konuşan, şiir söyleyip nâğme besteleyen– insan. Bu müstesnâ gezegen, yeryüzümüz, kendine vucut veren temel tânecikler ile bunlardan oluşan öğeleri ve bileşikleri, güçlü ihtimâlle, evrenin öteki bütün yöreleriyle paylaşır. Bunların başında öğelerin en hafif olan hidrojen, onun yanısıra da helyum ile oksijen gelir. Bir oksijen atomu bir hidrojen atomuyla birleşerek *hidroksil* öbeğini oluşturabilir. Hidroksil öbekleri, yıldızlararası mekânda bulunur. Hidrojen ile oksijenin, azot ile karbonun, en basitinden en karmaşığına dek meydana getirdikleri *su* (H_2O), *karbondioksit* (CO_2), *amonyak* (NH_3), *formaldehit* (H_2CO), *siyanoasetilin* ($HCCCN$), *metil alkol* (CH_3OH) ile *etil alkol* (CH_3CH_2OH) gibi moleküller ile bileşikler evrenseldirler.²³ Zikredilen öğelerden canlılığın oluşumunda en önde gelenler hidrojen, oksijen ile karbondur. Bunların hem kendi aralarında hem de başka öğelerle bağ kurma imkânları çok çeşitli ve fazladır. Sonuçta son derece karmaşık moleküller ile bileşiklere vucut verebiliyorlar. İşte canlı denilen varolanlar da bu çeşit moleküllerden oluşmuştur. Özellikle “doğal hâldeki karbon bileşikleri yaşamış ve yaşamakta olan canlıda bulunurlar. Öyleyse ‘varolan’a ‘canlı’ dedirtip özgül vasıfları kazandıran bileşikler organiklerdir. Bunlar yaşamakta olan canlılarda bulunabilecekleri gibi, kömür, yeryağ/petrol ile doğal gazda görüldüğü üzere, geçmişte yaşamış olanlardan açığa çıkmış da olabilirler. Karbon, bütün dirim/*biotique* oluşumlarında en önemli yeri tuttuğundan, onun bulunduğu bileşiklere *uzvî/organik* denilir. Karbondioksit gibi karbonun bulunduğu kimi bileşiklerse, istisnâî hâl olup *uzvî/organik-olmayanlar* kümesindendirler. Organik bileşiklerde azotu, hidrojeni, oksijeni, fosforu ve daha başka atomları karbon kendine bağlar. En basit organik bileşik, metandır (CH_4). *Uzvî/organik dökümde* yer almayanların hepsine *gayruzvî/organik-olmayan* bileşikler denilir. Bunlar arasında su, maden cevherleri, metaller, metal-olmayanlar ile yukarıda zikredilen karbondioksit gibi madenî/mineral karbon türevleri bulunur. Organik-olmayan tözler, fizik, başka deyişle, canlı-olmayan diye nitelediğimiz maddelerin tamamını kapsarlar. Dikkate değer bir husus, canlı-olmayanlar dünyası yalnızca organik-olmayan tözlerden meydana gelirken, canlılarda her ikisi de bulunur. Su, sözgelişi organik-olmayan bir nesne

23 Bkz: Isaac Asimov: “*Guide to Science: The Biological Sciences*”, II. cilt, 97. s.

olmakla birlikte, canlılar için hayatî önem taşır.”²⁴

Görüldüğü gibi, organik-olmayan ile organik moleküller, bileşikler veya tözler arasında açık seçik sınırın çizilmesi kâbil değildir. Aynı şekilde niye canlı-olmayanlardan çok farklı olan canlılar, uzvî/organik dediğimiz kimi tözlerden meydana gelirler? Gerçi organik-olmayan tözlerden karmaşık organik moleküller, laboratuvarıda üretilebilmişlerdir.²⁵ Ne var ki, molekül veya bileşik seviyesinden hareketle doğrudan doğruya en basit örgütlenişli canlı dahî henüz elde edilebilmiş değil.²⁶ Ayrıca dirim, bu arada insanla birlikte hayat, güneş sistemimizde yer alan dokuz gezegenden ve bunların çok sayıdaki uydularından, şu ân bilebildiğimizce, niye yalnızca yeryüzünde ortaya çıkmıştır? Yoksa yeryüzü, gerçekten dirim ile hayatın zuhurunu olabilir kılacak çok özgül fizik, yerbilimsel ile meteorolojik şartlarını hâiz? Kimi araştırmacılar şu son iki soruya olumlu cevaplar vermektedirler. Lâkin cevaplarını dayandıрмаğa çalıştıkları gerekceler bilim âleminde yaygın kabul görmemektedir.²⁷

24 Paul B. Weisz: “*The Science of Biology*”, 85. s.

25 Bundan altmış üç yıl önce Stanley Lloyd Miller ile Harold Urey, Şikago Üniversitesinde yaptıkları ve tarihî önem kazannuş olan deneyde ilkönceki atmosfere benzetmek amacıyla metanı, amonyak ile su buharını pekiştirilmiş bir fanusta kaynatmışlardır. Bileşiğin üstüne fanusa yerleştirdikleri iki elektrotla, yıldırım takliden, kıvılcım çaktırmışlardır. Bu işlemten aşağı yukarı bir hafta sonra fanusta, aralarında canlıların elzem olan yirmi amino asidin de dört tânesi olmak üzere, çok sayıda organik molekülün oluştuğunu gözlemlemişlerdir. Böylelikle deneylerde karmaşık biyolojik tözlerin, kısa sürede neredeyse tesadüfen oluştuğu görülmüştür. Başka pek şaşırtıcı bir olay da, fezâda ısının, neredeyse mutlak sifra dek indiği ve yoğunluğun, santimetre küpe 10^{-20} gramın, öyleki daha da azının düşebildiği yıldızlararası bulutlarda köpatomlu (Fr *pluriatomique*), giderek büyük sayıda organik molükellerin tesbitidir. Bütün bu cins deneyler ile tesbitler, zihinlerde şu soruların uyanmasına ortam hazırlamışlardır: ‘Zorunlu varsayılan fizik-kimya şartlarının asgarisi sağlandığında, bunların mantikî ve deneysel sonucu olarak canlılık vakıası ortaya çıkarmı?’—bkz: Margherita Hack: “*La Recherche de la Vie Extraterrestre*”, 1260. s., “*La Recherche*”de.

26 Frank B. Salisbury’nin hesaplarına göre, 300 amino asit barındıran orta boy bir proteinin, evrim sırasında organik-olmayan moleküllerden oluşma ihtimâli 10^{600} ’de ldir. Bu da, tabiatıyla, akla havalaya sığmayan bir rakamdır —bkz: Ş. Teoman Duralı: “*Canlılar Sorununa Giriş*”, 138. s.

27 Canlılığın, dünyamıza has bir vakıa olduğunu öne sürenler, yeryüzünün havasının, suyunun taşının, toprağının çok özel fizik-kimya bileşimlerinden –güneşimiz, genç yıldızlardan olduğundan, demir gibi, ağır öğeleri de içerir– tutunuz da gezegenimizin, hem kendi hem de güneş çevresindeki dönüş hızlarına, yörüngesi ile ekseni arasındaki açılara; onun, güneş sistemindeki; güneş sistemimizin, Samanyolu yıldızadadaki; nihâyet Samanyolunun,

IV- GÖRÜNÜRLÜK/PHÉNOMÈNE OLARAK CANLI İLE CANILARIN EVRİMİ

a) Canlı – canlı-olmayan zıtlığı

Canlılığı kavram yoluyla belirleyip hangi merhaleden itibaren hangi varolanlara canlı denir, felsefede, öncelikle de biyoloji felsefesinde bıkmadan, usanmadan sorulan en zorlu sorulardandır. Aslında ilk sorulması gereken canlı-olmayan nedir, dolayısıyla da canlı-olmayandan canlılığın hangi noktalarda farklı olduğudur.

“Canlı-olmayan” diyor Paul Weisz, “ya ‘ölü’ ya da ‘cansız’ anlamlarına gelir ki, bunlar birbirlerinden farklıdır. Söz gelişi, kendini canlı kılan has işleyişleri dumûra uğrarsa, bir civciv ölür. Ama onun ölüsü bile, taş misâli canlı-olmayan cisimden ayırtedilebilir. İster diri, ister ölü olsun, civcivlerin, canlı olmasına karşılık, taşlar canlı-olmayandır. Canlıların hepsinde görülen ortak özellik, yaşamayı belirleyen işleyişleri göstermeleri yahut bir vakitler öyle olmuş olmalarıdır. Buna karşılık yapıları gereği canlı-olmayanlar, yaşamayı ortaya koyan işleyişlerden tabiatca yoksundurlar. Şu hâlde *canlının* özü yapı malzemeleri ile tarzlarında ve biçimlerinde, kısacası yapılarda aranmalıdır. Demek ki canlı varolanı özgül işleyişleri çerçevesinde anlayıp tasvir etmek gerekir. Kendine has işleyişleri, canlı varolana canlılık vasfını kazandırır; yapılarıysa, onu canlı kılan işleyişlerin yürümesini sağlarlar...”²⁸

Canlı dediğimiz bir varolanın en belirgin ve kararlı özelliklerinin tayîn ve muhafaza olduğu yerler, *gen*leridir. Bunlar, mecazlı bir anlatıyla, canlı bireyin ‘kader’ini taşırlar. Bütün canlıların ortak kaderleri var: Gelişme. Her canlının iki çeşit gelişme çizgisi bulunur: Türsel ile bireysel. Canlı, türünden aldığı bir genel biçim (morfoloji), yapı ile işlerlik tarzının yanında, türdeşlerinden ayrılığını sağlayıp bireyselliğini belirleyen bir özgül biçimi (anatomi), yapı ile işlerlik tarzını hâvîdir. Hangi örgütlenmişlik seviyesinde bulunursa bulunsun, her canlıya biçimini, yapısı ile işlerlik tarzını tayîn eden etkenler, ona ait *gen*lerin

genelde evrendeki özgül konumlarına; ayrıca, yeryüzü ile ayın etkileşmelerine ve bunların, denizlerin su seviyeleri üstünde yarattıkları sonuçlara varana dek neredeyse sonsuz sayıdaki etkenin ayrıntılı tarzda hesaba katılması gerektiğini savunmaktadırlar — canlılığın, dünyamıza has bir vakıa olduğunu öne sürenlerin iddialarıyla ilgili daha geniş bilgiler için bkz: Ş. Teoman Durul: “*Metinler Işığında Aristoteles’in Canlıyla ve Canlılığın Evrimiyle ilgili Düşüncelerine Problematik Yaklaşım*”, 333. – 334. syftr.

28 Paul B. Weisz: “*The Science of Biology*”, 17. s.

düzenleniştir. Genlerini döldöşüne aktarmakla canlı, türsel biçiminin, yapısı ile işleyişinin sürekliliğini sağlar. Genlerin olgunlaşmış canlıdan yavrulara aktarılması, şu durumda, bir kuşaklararası iletişim olayıdır. Bu, canlılar evreninin eksenini olup üremeyle mümkündür. Böylelikle canlılığın ana yöneliminin, doğrultusunun, üreme olduğu görülüyor. Öbür bütün canlılık faaliyetleri âdetâ bu ana etkinliğin yürütmesini sağlamakla yükümlü işleyişler şeklinde düşünülebilir. Virüsten insana bütün canlı türlerinin temel çabası, her ne bahâsına olursa olsun üreme işleyişini kazaya uğratmadan yürütmek olduğu gözükmektedir. Kendi benzerini üreterek soyunu sürdüren canlı büyümek, olgunlaşmak; bunları içinse beslenmek ve korunmak zorundadır. Bütün bunları canlı-olmayandan temelden farklı olarak herhangi bir dış etkenin itmesini gerekmeden tek başına yapar. Canlı, nasıl bir yanda kendi bireyliliğine ait, öte yanda da türüne has biçimi, yapısı ile işleyişi varsa, bunları sağlayan iki çeşit gelişmeye sahne olur: Türünün evriminde yer tuttuğu kadar, bireysel gelişmesi de söz konusudur. İlki sonrakini belirlerken, ikincisi birincinin akışı üstünde kayda değer değişiklikler yaratabilir. Ataya ait genlerin yapısı ile sıralanışında başgösterebilecek daha ziyâde büyük değişimler, döldöşe intikâl eder, bunlar da yaşayabilirlerse, hâlihazır tür, ya tadilâta uğrar ya da toptan inkirâz bulabilir; böylelikle yeni bir tür neşet edebilir. Bireyin oluşumuna bireyoluş denilip bunun ilk safhalarını inceleyen biyoloji kolu embriyolojidir. Bireyoluşun embriyon safhasından sonraki merhalelerini, kendine yaşama sürekliliğini sağlayan canlının işleyişleri, türdeşlerinden farklılaşmasına yol açan kalıtsal etkenleri ve bütün bunların nedenselliğini gelişim fizyolojisi inceler.²⁹

Evrin bilimi, canlıların böylesine olağanüstü raddede çeşitlenmesinin nedenlerini araştırır. Bu sorun, öteden beri insanların zihnini alabildiğine meşğûl etmiş olmakla birlikte, ancak Charles *Darwin* yoluyla sistemli araştırma disiplini durumuna girmiştir. *Darwin*, dış görünümüne bakarak canlıların karşılaştırılıp biçimce benzeşenlerin belli kümelere sokulmaları tarzında tezâhür eden alışıl gelmiş durağan yöntemin yetersiz kaldığını kavramıştır. O, buna karşılık, bir canlının bir başkasıyla niye ve nasıl benzeşip benzeşmediğini sorup cevabı canlıların yapıları ile işleyişlerinin geçmişten bugüne nasıl gelişip geldiğini araştırarak vermeğe çalışmıştır. Bunu *Darwin*, başlıca iki merciden öğrendiği yöntemle başarmıştır. Bunlardan biri, öteden beri tohum ile evcil hayvan varlığını sunî ayıklama yoluyla ıslah etme gayretindeki çiftçi; ötekiyse taş ile toprak numunelerini inceleyip

29 Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 558. – 559. syflr., satırlar: RA001, RA012 – RA013.

tarihlendirerek yeryüzünün geçmişini öğrenmeği çabalayan yerbilimcidir. Çift-cinin sunî ayıklama yöntemi *Darwin*'e türlerin, çevrelerine nasıl ayak uydurmuş olabileceklerine ilişkin ipucu—doğal ayıklanma—sunarken, yerbilimci de ona doğa tarihinin nasıl incelenmesi gerektiğini göstermiştir. Öncelikle 1900lerden beri genetikte başgösteren müdhîş ilerilemelerden ziyâdesiyle etkilenen evrim bilimi, *Darwin*'den bu yana kayda değer derecede değişip gelişmiştir. Bununla birlikte bugün hâlâ, doğal ayıklanmaya da doğa tarihine de ciddî seçenek oluşturabilecek yöntemler önerilebilmiş değil; dolayısıyla evrim bilimi, şimdiden geçmişe yansıtımlar yaparak haylı dolanbaşı, bozuk yolları yürümekten kurtulamamıştır. Öncelikle de *Darwin*'in “*Türlerin Kökeni*” başlıklı eserinde türlerin, birbirlerinden türeyerek olageldikleri gerekceli tarzda öne sürülmektedir. Gerek söz konusu varsayım gerekse kimi sonrakiler uyarınca, canlılar dünyasının mensûpları, bugün ya hiç bulunmayan ya da tadil olmuş hâlde bulunan geçmişte kalmış türlerin ortaya çıkarıldıkları yer tabakalarına dayanılarak tarihlendirilebilirler. İşte, evrim biliminin dalı olup çok eski çağlarda varolmuş, bugünse soyu tükenmiş türlerin bilimi anlamına gelen paleontolojide yapılan, yerbilim yöntemleriyle geçmiş zaman canlılarının sınıflandırılıp tarihlendirilmeleridir.

Buraya dek söylediklerimizi şöylece toparlarsak: Evrim bilimi, akraba atarlardan kuşaklar, milyonlarca yılda ard arda türerken, canlılarda tedricen değişen özellikleri, bugün yaşayan bütün canlı türlerini dikkate alarak incelemeğe çalışır. Yerbilim, yeryüzünün yapısını, kurucu unsurlarını, bu yapılar oluşurken hangi kuvvetler ile etkenlerin işe karışmış olabileceklerini ve değişik tabakalarda saklı duran taşlıları (fosil) irdeleyip açıklamağa uğraşır. Paleontoloji, yeryüzündeki şimdiki ve geçmiş canlıları ele alır. Geçmişteki canlıları, taşılşmış kalıntılarından kalkarak inceler. Bunu yaparken paleontoloji, geçmişteki canlıların biçimlerini sonrakilerle karşılaştıрмаğı ihmâl etmez.³⁰

b) Yerbilim zamanları aracılığıyla evrim evrelerinin tesbiti ile tarihlendirilmeleri

Yerbilimsel devirler, çoğunlukla, özellikleri bakımından ilk rastgelindikleri coğrafi bölgelerin adıyla anılır olmuşlardır. Sözügelîşi Ondokuzuncu yüzyılda yaşamış Adam *Sedgwick* adlı İngiliz yerbilimci, Galler ülkesinin kuzeyindeki bir kayaç katmanını tasvir etmiştir. Galler ülkesinin Latince karşılığı olan *Cambria*'dan

30 Bkz: A. *Godman* ve E. M. F. *Payne*: a.g.e., 558. – 559. syflr., satırlar: RA001, RA012 – RA013.

esinlenerek bahsi geçen kayaç yapısını, Kambriya (İng *Cambrian*) sistemi şeklinde adlandırmıştır. Aynı sırada Galler ülkesinin güneyinde araştırmalar yapan *Sedgwick*'in İskoç meslekdaşı *Roderick Impey Murchison* da, zamanca Kambriyaya yakın bir kayaç katmanıyla karşılaşmış ve buna, Romalılarca fethedilirken o yörede yaşamış bir kadim boyun adını takmıştır: Silur.

İngiliz yerbilimci *Charles Lapworth* ise, 1879'da Kambriya ile Silur arasında kalan döneme de *Ordovisya* adının verilmesini önermiştir. *Ordovisler*, Galler ülkesinin kuzeyinde yaşayan bir boydu. Sonraları her üç ad, standart yerbilimsel dizisini belirlemek üzere kullanılır olmuştur. Bu dizideki her devre, dönemlere; dönemler de devirlere taksim olunur. Coğrafi adların kullanılmadığı durumlarda bir devre, bir dönemin erken, orta ve geç kesimlerine işâret eder.

Yerbilimciler, değişik kayaç katmanlarının oluşumu ile yaşına ilişkin bir ad dökümü (YenL *nomenclatura*) önermişlerdir. Bu sistem, zamanın taksimi ile sözü edilen zaman kısımlarında oluşmuş bulunduğu kabul edilen kayaçları içerir. Zaman birimleri, yalnızca yerbilimsel zamanın bölümleridir. Yeni yerbilimsel zaman başlıca üç kısımda mütâlea edilir:

I. —Eski (*Paleozoik*)— Zaman

II. —Orta (*Mesozoik*)— Zaman

III. —Yeni (*Senozoik* yahut *Neozoik*)— Zaman³¹

Canlıların günümüzde tanıdığımız çeşitleri ile biçimleri çoğunlukla III. —Yeni— Zamanda zuhur etmişlerdir. Bu biçimlerin taşılaştırmış kalıntıları, bizlere çağları tesbit ve devreleri, dönemler ile devirlere taksim etmemize imkân hazırlamışlardır. Canlılığın nisbeten hızlı evrimi, tortullarda zengin bir kalıntı hazinesini bulmamızı sağlamıştır. Bu buluntular, yerbilimsel/geolojik tarihlen-dirme imkânını da berâberlerinde getirmişlerdir.

I., II. ile III. zamanların, başka bir anlatımla, günümüzden 570 milyon yıl öncesine değin uzanan sürenin tamamına *Fanerozoon Eonu*³² denir. *Fanerozoon eonundan* öncekilereyse sırasıyla *Proterozoon*, *Arkeozoon* ile *Hadea eonları* adı verilmektedir. Yeryüzünün oluşum evresini temsil eden ve neredeyse dört milyar yılı kapsayan bu üç eon, Kambriya-öncesi yahut *Paleozoon-öncesi* zamanın bölümleridir.³³

31 Bkz: Çizim IV.

32 *Eon*, bir milyar yılı ifade eden yerbilimsel/geolojik zaman birimidir.

33 Stephen H. Schneider ve Randi Londer: "*The Coevolution of Climate and Life*", 5. – 7. syflr.

Onsekizinci yüzyılın ortalarından günümüze değin taş ile toprak numunelerinden ortaya çıkarılan taşılar, gittikçe dakik biçimde tarihlendirilmişlerdir. Genelde fizik-kimya bilimlerinde, özelde de meteoroloji, denizbilim ile yer bilimlerinde kaydedilen gelişmeler yoğun biçimde yerbilimin yöntem bilgisini etkilemişlerdir.

Yerbilimde ikiyüz yıldan bu yana bellibaşlı yedi tâne tarihlendirme doğrultusu geliştirilmiştir. Sırasıyla bunlar:

- (1) Paleomagnat Kayıtlarıyla Tarihlendirme
- (2) Mutlak Tarihlendirme Yöntemleri
- (3) Termodinamik Tarihlendirme Yöntemi
- (4) Işınnetkin/*Radioaktif* Tarihlendirme Yöntemi
- (5) Işınkarbon/*Radiocarbon* Tarihlendirme Yöntemi
- (6) Yarılm/*Fision* Yoluyla Tarihlendirme Yöntemi
- (7) Amino asit Tarihlendirme Yöntemi³⁴

c) Çağımız birleştirimci/sentezci evrim teorisi

Bahsi geçen bellibaşlı alışlagelmiş araştırma kolları ile yöntemleri ve bunlardan başka özellikle muazzam hamlelerle bilim ile fende çığır açan genetik ile moleküler biyoloji yoluyla, Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Charles *Darwin*ce belirlenmiş, evrim varsayımı, teorileşme yönünde hatırı sayılır mesafe kaydetmiştir. Nitekim, Theodosius *Dobzhansky*'nin "*Genetik ve Türlerin Kökeni*" ("*Genetics and the Origin of Species*") adlı eserinin yayımlandığı 1937, aynı zamanda çağımız birleştirimci/sentezci evrim teorisinin de doğum tarihidir. Alışlagelmiş evrim görüşünün ana payandalarını paleontolojik kalıntılar ile morfolojik karşılaştırmalar oluştururken, çağımız birleştirimci evrim teorisinin temelinde, 1950den beri gelişegelen moleküler genetik yer almıştır.³⁵ Birleştirimci evrim teorisi, öncülerinden sayılan George Ledyard *Stebbins* tarafından şöyle tarif olunmuştur:

"Genetikce farklı bireyler arasında süreklince yahut zaman zaman zuhur eden dışışleşme ile cinsî üremeye dayalı kesintisiz evrim istidâdına mâlik topluluklar, aslında nicelikce sınırsız olmakla birlikte, bunların, nitelikce önemli ölçüde sınırlanmış genetik çeşitlilik gösteren gen havuzu vardır. Nitekim J. B. S. *Haldane*'in belirttiği üzere, insan türü birçok yönde evrimleşebilir; bununla

34 Bkz: Steppen H. *Schneider* ve Randi *Londer*: a.g.e., 7. s.

35 Bkz: Theodosius *Dobzhansky*, Francisco J. *Ayala*, Ledyard *Stebbins* ve James W. *Valentine*: "*Evolution*", 17. s.

birlikte ‘bağrından hiçbir zaman bir melek ırkı çıkaramaz; kanatları ile ahlâkı vucuda getirebilecek genler, insan topluluklarında bulunmaz da ondan’.

Evrim, doğal ayıklanma yoluyla topluluklar ile çevreleri arasında ard arda beliren etkileşimlerle meydana gelir. Çevre, topluluğun uyarlanma yetisine göre, başka bir anlatıyla, çevre – topluluk etkileşimi, uzun süre sâbit kalırsa, doğal ayıklanma, kuşaklar boyu uyarlanma yetisince en zayıf kalan bireyleri safdışı kılıp uyarlanmayı artık mükemmelliğin son raddesine vardırıldığında, daha fazla ilerileme imkânsızlaşır. Evrim, böylelikle durup çevre şartlarında önemli bir değişiklik belirinceye değin, topluluk sâbit kalır. Çevre şartlarında değişmeler başgösterirse, kimi topluluklar, gen havuzlarındaki genetik çeşitlilik şeklindeki ihtiyâtlarını seferber ederek yeni beliren şartlara daha uygun düşecek yönde evrimleşebilirler. Ayrı ayrı gen havuzlarını hâvî topluluklar, aynı tür çevre değişikliğine farklı karşılıklar veren evrim yollarından, yönlerinden yürüyecekler.”³⁶

Evrim, gelişme sözünün bütün anlam katlarıyla hemen hemen anlamdaş kullanılır olmuştur. Söz gelişi evrenin, yeryüzünün, falanca filânca medeniyetin evriminden bahsedilir. Hâlbuki evrim, esâsta canlıların soyca gelişimini derpîş eder. Canlı-olmayanlarda bireylilik, dolayısıyla da bunun korunması diye bir özellik bulunmadığından, onların olagelmesi ile ortadan kalkması da söz konusu değil. Canlı-olmayan cisimler, dış etkenlerin zoruyla biçim değiştirirler. Buna karşılık, bir varolanı canlı kılan iç işleyişi –*genetiki*– köklü değişmeye uğrarsa, bahse konu varolan, bireyliliğini oluşturan özellikleri yitirir. Değişme, canlı bireyin sınırlarını aşarsa, tür boyutlarına varır. Evrimin, barındırdığı çeşitliliği değişmeye borçlu olduğu doğrudur. Bununla birlikte evrim, değişmeden ibâret değil. Tersine, evrimin gövdesi demek olan türler, çok uzun süre boyunca özgülüklerini kaybettiren değişmelere uğramaksızın, istikrârlı tarzda varoluşlarını sürdürürler. Şu hâlde değişme, evrimin *umûriâdiyesinden* sayılamaz. Köklü değişmeler, ender olagelen vakalardır. Ancak, yarattıkları sonuçlar bakımından evrimin en kayda değer olaylarıdır. Köklü genetik değişim, yalnızca kendinde yer aldığı türü yaşatmak yahut ortadan kaldırmak doğrultusunda etkilemekle kalmayıp aynı dirimyerinde bulunan bütün öteki türlere de kendini az yahut çok şiddetle duyurur. Evrimin ana zenbereği köklü genetik değişimlerdir. Yine de genetik dışında kalan çok çeşitli bir değişmeler yelpâzesi, evrime biçimi ile yapısını kazandırır. Bu değişimlerin başlıcaları, daha önce de zikrolunduğu üzere,

36 George Ledyard Stebbins, Jr: “*Darwin to DNA, Molecules to Humanity*”, 64. s.

kosmolojik, jeolojik, klimatolojik, meteorolojik, okyanografik kökenlidirler. Görüldüğü gibi evrim, irili, ufaklı bir sürü gelişmeyi dile getirir bir maşerî (Alm *Kollektiv*) terimidir. Köklü genetik değişim başgöstermeksizin, başka çeşit değişimler vukû bulmaksızın, dönüşümlere, yine de, tanık olunabilir. Bunların her biri, evrimin mecrasında tadilâta yol açabilir.

Evrimde adamakıllı değişimden, ancak tür boyutunda vukû bulduğunda söz edilebilir. Bir türün yeni birine dönüşmesini sağlayan köklü genetik değişmeye değişim/*mutation* denir. Bir tür, keskin değişmelerin ortaya çıkmadığı ortamda, başka bir anlatışla, yeni çevre basınçlarıyla karşılaşmaksızın istikrârli şekilde yaşayagidebildiği hâlde, apânsız değişime uğramış bireyleri bulunur ve bunlar yaygınlaşırlarsa, olumsuz doğal ayıklanmayla karşı karşıya kalırlar. Böylelikle köklü genetik değişme, ancak baştan aşağı başkalaşan çevre şartlarına koşut hâlde yürümesi durumunda olumlu doğal ayıklanma ortaya çıkabilir.

Buraya dek *Darwin*'den yola koyulmuş olan çağdaş birleştirimci/sentezci evrim varsayımını açılamağa çaba harcadık. Bahse konu varsayımda, her biri varsayım ölçüsünde kavramlar ile ıstılahlar kullanılmıştır. Daha *Darwin*'in kendini tatmin etmekten uzak kalan doğal ayıklanma ile *varolma mücâdelesi* ve Herbert *Spencer*'in, Darvinci görüşe soktuğu en *uygun gelenin yaşayakalması* deyimlerinin, teoride belli yol gösterici değerleri olsa bile, bilimsel olduklarını öne sürmeğe imkân yoktur.³⁷ Bunlar ve bunlara benzer kavramlar ile deyimler, tekrar tekrar gözlemlere tâbî tutulamadıkları gibi, ölçüye de vurulmadıklarından, tekanlamlı, nicel ifâdelere dönüştürülemezler. Nitekim bu aykırı kavramlar ile deyimlere evrim vakıaları açılınırken sık sık başvurulması, evrim varsayımının da ona dayanmak zorunda olan tüm biyolojinin de, bilim teorisi çerçevesinde, temelli sorun olmaktan kurtulmalarını engellemektedir.

V- SORUN'UN BOYUTLARINA YENİDEN TOPLU BAKIŞ VE DEĞERLENDİRİŞ

Buraya dek ana çizgileriyle görüp göstermeğe çalıştığımız biyoloji sorununun boyutlarını günümüzün önde gelen biyoloji felsefecilerinden Ernst Walter *Mayr*, özetle şöyle sergilemiştir:

“(1) Canlıları (organisma) anlamamızı fizik-kimya teorileri tek başlarına mümkün kılmazlar.

37 Bkz: “*Dictionary of the History of Science*”, 288. s.

- (2) Canlıların *geçmişli* (İng *historical*: tarihli) olma özelliği, geçmiş süreçlerin akışı içerisinde edinilmiş genetik program çerçevesinde mütâlea edilmelidir.
- (3) Hücreden itibaren sıradüzeni boyunca yer alan bireyler, biricik (Fr-İng *unique*) olup topluluk oluşturlar; pek çok çeşide ayrılmak da, onların başta gelen özelliklerindendir.
- (4) Yakından ilgili soruların görevbildirir (İng *functional*) biyolojisi ile nihâî sorular sunan evrim biyolojisi olmak üzere iki çeşit canlılar biliminden söz edilebilir.
- (5) Canlılar bilimi tarihini belirleyen, kavramların oluşması, gelişip olgunlaşmaları, değişikliklere uğramaları, zaman zaman da reddedilmeleri hususudur.
- (6) Canlı sistemlerinin şekillenmiş karmaşıklığı, sıradüzeni tarzında örgütlenmiştir; sıradüzeninin daha üst seviyelerinde yeniliklerin doğup serpilmesi, bu üst seviyelerin belirgin özelliğidir.
- (7) Gözlem ile karşılaştırma yapmak, deney kadar, biyolojide tam anlamıyla bilimsel ve yol gösterici yöntemdendirler.
- (8) Canlılar biliminin özerkliğinde (muhtarlığında) ısrar etmek, fizik-kimya yasalarıyla çatışan canlılıkçılığın/*vitalism*in, kendiliğinden türemenin (YeniL-İng *orthogenesis*) yahut herhangi bir başka öğretinin tekrar itibâr kazandığı anlamına gelmez.”³⁸

İmdi:

Bir ucu, Onyedinci yüzyıldan beri doğa bilimleri ile anlamdaş gibi görülegelen fizik-kimya bilimlerine; öbürsüye tarih-toplum-ruh araştırmaları alanlarına dek uzanan canlılar bilimlerinin, son derece tıknaz, anlamları sıkıca belirlenmiş ifâdelerin yanıbaşında, gündelik doğal dile pek yaklaşan tasavvur yüklü anlatımları da kullanmak zorunda kaldıklarını görüyoruz. Birbirleriyle ilk bakışta göze bile çarpmayacak kadar gevşek ilgileri, ilintileri bulunan birçok bilimin, bilim kolu (Fr-İng *discipline*) ile araştırma alanının meydana getirdiği –bilimler topluluğu diyebileceğimiz– canlılar bilimini ve onun sunduğu konu ile sorun çeşitliliğini biyolojinin tek tek uzmanlıklarını aşan bir çalışma sahasının ele alması gerektiği ortadadır. Bu sahaysa, başta biyolojinin bilim teorisi gelmek üzere, doğrudan yahut dolaylı olarak insanla ilgili ve onun ilgilendiği alanlar ile doğrultuların birçoğunu kuşatan canlılar bilimi felsefesidir.

38 Ernst Walter Mayr: “*The Growth of Biological Thought*”, 76. s.

İKİNCİ BÖLÜM

CANLILAR BİLİMİ/BİYOLOJİ FELSEFESİ

I- CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİNİN KONUSU SINIRLARI, TARİFİ, ANADALLARI

Canlı olayları ile süreçleri konu alan canlılar bilimine, daha doğrusu, bilimlerine ilişkin salt deney alanını aşan sorunları, bu bilimin felsefesi ele alır. Adından da anlaşılacağı üzere canlılar bilimi felsefesi, yalnızca teorik doğa bilimi olmayıp aynı zamanda felsefenin de kolu olup bir tarafta pozitivist-denel araştırma, inceleme verisi dirimsel işleyişlerin semeresi olarak görünümüne kavuşan canlıyı, buradan çıkan sonuçlardan teorik yapı olarak temâyüz eden canlılığı inşâ eder; öte yandaysa, dirimliliği aşkın canlı olan insanın kültür kuruculuk bilmecesini çözmek çabasıdır. Böylece o, araştırma yöntemleri ile çalışma usullarından kimini felsefeden, kimisini de canlılar, dolayısıyla deneysel doğa bilimlerinden devşirir. Şu hâlde bu konuyla uğraşacak kimse, ilkin canlılar bilimi adıyla özetlenen öbeğin çatısı altında bulunan tek tek bilimlerin temel işleyişlerini, araştırılma yöntemlerini yakından tanımak; felsefenin, özellikle de bir bütün olarak bunun tarihî gelişmesi ile mantık denilen kolunu esaslı sûrette, yanî meslekten, bilmek zorundadır. Öyleyse canlılar bilim felsefecisi, denel (Fr *expérimental*) biyolog olmadığı gibi, genel felsefeci de değildir. O, öncelikle felsefenin teorik, öyleki

zaman zaman spekulativ akılyürütme tutumuyla, biyologların deney verilerini geniş bir bağlamda dile getirmekle yükümlüdür. Ama her deney verisi, nasıl olsa tasarlanıp hazırlanmış bir deneyin yorumu olduğu düşünülürse, canlılar bilimi felsefesinde yapılanın, bu dar kapsamlı, kısıtlı yoruma değişik açılardan bakarak onu enine boyuna yeniden değerlendirmekten öte bir iş olmadığı kavranılır. Şu var ki, canlılar bilimi felsefesinin işi, denel biyolojinin kendi deney verilerine ilişkin sunduğu dar kapsamlı ifâdeleri mantıkca irdeleyip –çözümleme– bunlar arasında yine mantıkca bağlar kurarak –birleştirim/sentez– kuşatıcı –teorik– açıklamalara ulaşmaktan ibâret değildir. Bunun yanında, deney verilerinin dile getirilişi üstüne girilmiş açıklamaları, canlılar biliminin dışında kalan alanlarda kullanılan ifâdelerle ilgi içine sokarak pek geniş kuşatımlı anlatımlara başvurmak ve canlılar bilimindeki deney ile teorik gelişmelerin, özellikle insan yaşamasını, yanî hayatı nasıl, nereye dek etkileyebileceklerine yahut etkilemeleri gerektiğine dair tahminler yürütüp belirlemelerde bulunmak da, biyoloji felsefesinin görev alanına girmektedir. Uzun lâfın kısası, canlılar bilimi felsefesi, canlıyı, canlılığı, yaşamayı, insanı, dünyayı ve hayatı açıklamak, açımlemek, anlamak çeşidinden zihin etkinliklerinin dörtyol ağzıdır. Yollardan biri, bizleri, başta da belirttiğimiz üzre, sağın dirim–doğa bilim kollarına –fiziğe–, ötekisi kültür kurucu insanın hem canlı, yanî beşer olarak, hem de canlılıkaşkın araştırılışına yönelik dirimsel (Fr *biotique*) ile toplumsal beşerbilime; öbürüyse, manevî cihetli –demekki kültür ile toplum– salt insan varlığı ile varoluşunu ele verir yaşama felsefesi ile metafiziğe sevkirmektedir. Dördüncü yola gelince; bu, felsefe-bilim hudutlarını ihlâl eden ideolojiye uzanır. İşte bundan daha ziyâde vâsi, mufassal, hacımlı düşünce etkinliğiyle karşılaşma ihtimâli bulunmaz. İmdi, denel canlılar biliminden de genel felsefeden de farklı bir araştırma kolu olan canlılar bilimi felsefesi, bellibaşlı üç anadal hâlinde incelenebilir; her anadalsa, kendi içinde yine belli sayıda birtakım ikincil dallara ayrılabilir:³⁹

1- Teorik Canlılar Bilimi/Biyoloji

- a) Biyolojinin Bilim Teorisi
- b) Biyomatematik
- c) Canlılar/Biyoloji Bilimleri Tarihi

2- Canlılık Felsefeleri Tarihi

- a) Metabiyoloji Tarihi
- b) Parabiyoloji Tarihi

3- Canlılar Bilimi/Biyoloji Ahlâkı

- a) Tıp Ahlâkı
- b) Davranış Bilimi
- c) Çevrebilim
- ç) Sosyobiyoloji

Canlılar bilimi felsefesinin geniş bir kesimini oluşturan teorik biyoloji, adı anılan bilimin teorikilerinin kimince felsefeyle uzaktan yakından ilgisi ilişkisi bulunmayan başlıbaşına bir çalışma sahası olarak tanıtılmaktadır. Yine başka teoriklerse, teorik biyolojiyi, canlılar bilimi felsefesiyle anlamdaş kabul etmektedirler. Buradan da canlılar bilimi felsefesi ile teorik biyoloji ıstılahlarında bile tam bir görüşbirliğinin henüz sağlanamamış olduğu ortaya çıkıyor.

Sözü edilen iki ıstılahın sallantıya, duraksamaya yer vermemecesine belirlenmiş olmaması tesâdüf eseri sayılmamalı. Seçikce belirlenmemişlik, canlılar biliminin genel niteliğidir. Söz konusu bilimin, daha doğrusu, bilimler öbeğinin sınırları henüz belirgince ortaya çıkarılmış değil. Sınırdan kastedilense, canlılar biliminin bağlanabileceği bir aksiyomlar sistemi ile inceleme yöntemidir. Gerçi sözünü ettiğimiz bilimin konusu, ‘canlı’dır. Ancak, bir varolana yahut sürece nereden sonra canlı demeğe başlayabiliriz? Hangi olaylara, hangi süreçlere, hangi nitel ile nicel durumlara bakarak ‘şu canlıdır, bu değil’ deme hakkını kendimizde bulabiliriz?

Bir kısım bilim teorici, canlı diye başlıbaşına bir olayın bulunmadığı; bunun, değişik türden bir fizik-kimya olayı yahut süreci olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka kısım da canlı denilen olaylar ile süreçlerin özgün oldukları, bundan dolayı da bunları ele alan bilim olarak biyolojinin, her nice fizik-kimya bilimleriyle kesişen birtakım yöreleri varsa da, özerk sayılması gerektiği kanısındadır. Bir ân için ikinci görüşü benimseyiverelim. Buna göre, canlı kavramı altında derlenmiş belli birtakım olaylar ile süreçlerden söz açabiliriz. Ne var ki canlıyı seçikce sınırlayıp tarif etmeği başardığımız kanısına vardığımız gün bile, canlılar bilimini fizik-kimya gibi bel bağlanabilir bir deneysel/empirik doğa bilimi olduğunu ilân etmemiz yine de vazgeçilmez bir şarta dayanacak: Canlılar bilimine konu olan başlıca olayların yahut süreçlerin tekrarlanabilir, daha açık bir deyişle, her dem deneylenebilir cinsten olmaları gerekir. Canlılar biliminin konusu olan olayların önemli bir kesimi oysa, her zaman deneylenebilir cinsten değildir. Şu son söylenenlerden başlıca iki sonuç çıkmaktadır:

(1) Sergiledikleri belli birtakım nitelikler yüzünden fizik-kimya bilimlerinin konusuna girmeyen, seçilme sınırlandırmadığımız, bununla birlikte canlı diye aşırı kuşatıcı bir kavram altında kullanmaktan da gayrı çıkar yol bulamadığımız olayların varlığını inkâr edemiyoruz.

(2) Başta gelen özelliği, hep tekrarlanamayan, deneylenemeyen bu olayları konu alan canlılar bilimi, genellikle öteki deneysel doğa bilimlerinden ayrılır. Bu sebepten canlılar biliminin, öbür doğa bilimlerinden az çok değişik bir aksiyom sistemi ile araştırma-inceleme yöntemine sâhip bulunması açıkça ortaya çıkmaktadır.

İşte bütün bu ve buna bağlı başka birsürü teorik sorunla, canlı dediğimiz varolanları yahut olayları konu alan uzmanlar, yanî denel biyologlar elbette doğrudan uğraşmazlar. Ne var ki bu önemli düğüm çözülmedikçe denel biyolojinin sunduğu sonuçların, teori seviyesinde verimlendirilmeleri hayâl olarak kalacak. Canlıyı gerekli ölçüde belirleyemedikçe de insan olarak kendimizi doğru düzgün anlamamızın söz konusu olup olmayacağıysa tartışmaya açık bir sorudur.

II- TEORİK ARAŞTIRMA ALANI OLARAK CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİNİN İNCELEDİĞİ BAŞLICA SORUNLAR

Her ne kadar, teorik fizikte görülen Isaac *Newton*'un,

$$(F = \frac{Gm_1 \cdot m_2}{[r_1 - r_2]^2} \quad r_1 - r_2 \quad [r_1 \ r_2])$$

şeklindeki çekim yasası gibi, bütün mümkün evren seviyelerinde geçerli sayılabilecek genişlikte yasaları vucuda getirmesi uygulamada imkânsızsa da, canlılar bilimi felsefesinin anadallarından teorik biyolojinin, öncelikle canlıyı, bundan başka, bütün bellibaşlı canlılar bilimi kavramlarını kuşatıcı, aynı zamanda da açık seçik tariflerle belirlemesi başta gelen ödevidir. Böyle bir ödevle yükümlü bulunan teorik biyoloji, incelediği sorunlar açısından da, sorunları irdeleyişi bakımından da iki bölüm hâlinde ele alınabilir.⁴⁰

Teorik biyoloji ilk anlamda, Ludwig *von Bertalanffy*'nin belirlemesi uyarınca, canlılar biliminin mantıkca işleyişini, yöntemini inceler ve bilgisinin temellerini araştırır. Bundan ötürü genel canlılar bilimiyle olduğu kadar genel mantık ve bilim felsefesiyle de sıkı sıkıya ilintilidir. Gerek teleolojinin, gerek olay – teori

40 Burada canlılar bilimi felsefesine ilişkin gösterilen bütün bölümlerler, altbölümlerler ile tarifler, teklif niteliğini taşımaktadırlar.

bağıntısının gerekse deneyin, canlılar biliminin ifade ettikleri değer ile anlam çeşidinden mantıkca irdelenmeği bekleyen sorunlar, canlılar bilimini kendi araştırma tarzlarını düzenlemek açısından yakından ilgilendirirler. Eleştirel ile yöntemli açıklayış, çarçabuk oluşturulmuş derme, çatma varsayımların yol açtıkları yanılgılara karşı en sağlam güvencedir.⁴¹ Genel çizgilerini böylece belirttikten sonra, şimdi de bilim teorikisi olarak teorik biyolojinin görevleri ile işleyişine biraz daha ayrıntılı tarzda bakmakta yarar var.

(a) Canlılar biliminin bilim teorikisi bir kere olup bitenlerle doğrudan ilgilenmez. Dile getirdikleri, deney yahut gözlem verisi olaylar, görünürlükler/fenomenler olmayıp bunlara dair denel bilimcinin bildirdiklerinin çözümlemesidir. Bilim teorikisi, şu hâlde deneycinin yaptığı tesbitler üstüne çözümlemeli açıklamada bulunur. Bu sebeple deneycinin sözünü ettiği deney verisinin, deneye konu olan olayla, yanî gerçeklik tabanıyla uyuşup uyuşmadığını, teknik deyimle, maddî yanılgıların (İng *material fallacies*) bulunup bulunmadığını biyolojinin bilim teorikisi çoğunlukla denetleyemez. O, yalnızca deney verisinin nasıl dile getirildiğine, dolayısıyla bunda öncül/ler ile vargı/lar arasında aykırılık, çelişki, karşıtlık türünden biçimsel yanılgıların (İng *formal fallacies*) varolup olmadığına bakarak değerlendirmeye girişebilir. Sözü edilen yanılgı türlerinden birincisine örnek: “Çevrenin aşırı kirlenmesi, doğal, demekki biyolojik dengenin bozulmasına yol açar. Burada deniz kirlenmemiştir. Bu, suyun saydam görünüşünden belli. Öyleyse burada denizin doğal dengesi de bozulmamıştır.”⁴² Örnek diye sunulmuş önermenin geçerlilik derecesini biyolojinin bilim teorikisi sınamaz. Bunu yapmağın deneye başvurmak gerekir. Gelgelelim söz konusu önermenin biçimsel yönden yanıltıcı olduğunu öne sürebilir. Doğal dengenin bozulması ne demek? Bunun ölçüsü tesbit olunmuş mudur? Olunmuşsa nedir? Sözü edilen denizin doğal dengesinin bozulmamış olduğu, suyunun saydam gözükmesine bağlanmaktadır. Oysa doğal denge ile saydam yahut güzel görünüş arasında ne türden bağların bulunduğu belirtilmemiştir. Öyleyse eldeki önerme, yeterince inandırıcı, aydınlatıcı görülemez. Üstelik böyle bir önermenin geçerlilik derecesi de ölçülemez. Belli biçimsel değerlendirmelerden yoksun bir önermenin deneye

41 Bkz: Ludwig von Bertalanffy: “*Modern Theories of Development: An Introduction to Theoretical Biology*”, 5. s.

42 W. J. van der Steen: “*Inleiding tot de Wijsbegeerte van de Biologie*”, 21. s.

koşulabilmesiçin onun ilk elde tek tek terimlerinin olabildiğince biçimselleştirilerek tarif edilmeleri gerekir.

(b) Biçimsel yanımlarla, tek tek deneylere ilişkin dar kapsamlı ifâdelerden ziyâde, birsürü deney ile gözlem verisini harmanlayan varsayım, yasa, teori gibi kuşatıcı önermelerde karşılaşılabılır. Sözgelişi, “yerbilim araştırma verileri, ortamda olagelmiş köklü değişikliklerin, hayatı ortadan kaldırmamış olduklarını göstermektedirler; öyleyse insanın da, şu sıra ortamı alabildiğine değiştirmesi, olağan bir gidiş olup yeryüzünde hayatın süregitmesini tehdit etmemektedir”⁴³ önermesi, ilk bakışta düzgün gözükmeyle birlikte, temelde yanıltıcıdır. Öncül durumdaki önermenin dile getirdiği olayı açıklayan kural, vargı niteliğini taşıyan ikinci önerme için geçerli görülemez. İnsanın yol açtığı, çok özgül (Fr *spécifique*) türden bir değişikliktir de ondan. Şu hâlde bir kurala hudutlarını aşacak raddede geçerliliğin yüklenmeğe kalkışılması –örnekte yalnızca doğal değişiklikler için söz konusu olabilecek bir kuralın, insanın yol açtığı değişiklikleri de açıklamak üzere kullanılması gibi–, mantık yanımlarından biri durumundaki ‘acele genelleme’ye (YeniL *conversio per accidens*) sebep olur.

(c) Canlılar biliminin bilim teorici, canlı denilen varolanları araştıran tek tek bilimlerin yahut bilim kollarının özel ile genel işleyişlerini inceleyerek bu bilimler öbeğine en uygun düşecek açıklama ile tarif tarzlarının neler olabileceğini tesbit etmeğe uğraşır.

(ç) İşte canlılar biliminin bilim teorici, tesbit ettiği açıklama ile tarif tarzları uyarınca, denel biyologun ortaya koyduğu deney verisini en ince ayrıntılarına dek gözden geçirip açıklar: Çözümleme. Bunun ardından da söz konusu ayrıntıları, benzer deney verilerini oluşturan unsurlarla karşılaştırarak tarif eder: Birleştirim. Böylece meydana getirdiği açıklamalar ile tarifleri denel biyolojinin hizmetine sunar. Daha önce yapılmış tarifleri, yukarıda belirtilmiş olduğu üzere, mantık açısından yeniden gözden geçirip denetler. Aslında denel biyolog ile biyolojinin bilim teorici arasında keskin bir ayırım çizgisini her zaman kolayca çekmeğe imkân yok. Bunun da en çarpıcı örneği Charles Darwin’in bilim yaşantısıdır. Darwin, gerek denel gerekse teorik araştırmalarının sonucunda canlıları açıklayacak nedenselliğe dayalı bir ifâde tarzını benimsemiştir. Bu yoldan ilerileyerek giriştiği gözlemleri açıklamış, izâh ettiği gözlemlerde önemli gördüğü kimi unsurları tarif ederek “yaşama

43 W. J. van der Steen: a.g.e., 24. s.

mücâdelesı”, “en uygunun sağkılması”, “evrim süreci” gibi bellibaşlı birtakım belirlemelere yahut kurallara ulaşmıştır. Belirlemeler arasında bağlantılar aracılığıyla da bugün birçok biyologun teori diye benimsediği ünlü evrim varsayımını meydana getirmiştir. Gerçi canlılarla ilgili bilimlerin aşırı derecede uzmanlıklara bölünüp karmaşılaşmaları sonucunda günümüzde Jean Lamarck, Charles Darwin, Hugo de Vries, Julian Huxley çeşidinden hem denel, hem teorik biyolojide eş ustalıkta at sürebilecek dehâlara rastlamak ihtimâli epey azalmıştır artık. Bununla birlikte, bugün denel biyolog, biyolojinin bilim teorisinden tamamıyla habersiz olsa dahî, biyolojinin bilim teoriciyi yukarıda temâs olunduğu üzre, genel biyolojinin işleyişinden anlamalı; bu arada tek tek biyoloji bilimlerinde iş gören denel biyologların sundukları deney verilerini teori düzleminde değerlendirebilecek durumda olmalıdır.

Biyolojinin bilim teoriciyi, yöntem açısından dökümü kabaca sunulmuş olan, şu üç görevi arasında, ikincisi en önemli yeri tutar. Nitekim yöntem ile görev sıralamaları örtüşmemektedir. Biyolojinin bilim teorisinden öncelikle beklenen canlı bilimlerinin kullanabilecekleri açıklama ile tarif modellerini kotarması; ayrıca varsayım, yasa ile teori oluşturma şartlarını belirlemesidir. Ancak bunları yapabilmesi, yöntem sıralamasında ilk basamağı oluşturan denel biyologun sunduğu denel verisine ilişkin tasvirin tahlilini başarmasına bağlıdır. Elde açık seçik açıklama ile tarif örnekleri; ayrıca varsayım, yasa ile teori kurmanın güvenilir şartları bulunuyorsa, denel biyologun kendi de girişmiş olduğu deneylerin verilerinden kalkarak yasa, giderek teori vucuda getirebilir; yahut da girişeceği deneylere sıçrama tahtası oluşturabilecek varsayımlar tasarlayabilir. Daha açıkcası: Dökümü sunulan basamaklardan birincisi ile ikincisi, teoriciyi tekelinde bulunmakla birlikte, üçüncü basamağı o, çoğu kere denel biyologla, özellikle de teorik biyolojinin biyomatematik kesiminde çalışan araştırmacıyla paylaşır. İkinci anlamıyla teorik biyoloji denel olanla, teorik fiziğin denelle kurduğu bağların benzerini oluşturan bir doğa bilimi sayılır. Böylece teorik olan genel biyolojinin değişik yörelerinde araştırılan gelişme, metabolisma, davranış, üreme, kalıtım çeşidinden canlı olaylarına dair ayrı ayrı teorilerin yanı sıra, önünde sonunda canlılık dediğimiz görünümünün tümünü kapsayacak bir teorinin de kurulduğu merci olmalıdır.⁴⁴ Bu görevleri yerine getirirken de

44 Bkz: Ludwig von Bertalanffy: “Modern Theories of Development: “An Introduction to Theoretical Biology”, 5. s.

teorik biyoloji, teorik fiziğin ısı teorisinde yahut ışık teorisinde görüldüğü gibi, biçimsel bir dile başvurmalıdır.

Bilim tarihi boyunca hangi biçimsel dile en çok güvenebiliriz sorusu güncelleştiğinde, akla geliveren ilk cevap, matematik olmuştur. Bütün mantık sistemleri gibi, matematik de, akılyürütme düzeninin ifâdesi olmakla birlikte, aşağı yukarı üç bin yıldır işlene işlene uygulamalara ilişkin sorunların hemen hepsine rahatlıkla koşulabilmiş büyüğü anahtar görünümündedir. Matematik, fizik önermeleri tekanlamlı tarzda dile getirmek başarısıyla, insanoğlunun bugüne değin bulmuş olduğu bütün öbür bildirişme araçlarına karşı erişilmez üstünlük kazanmıştır. Hani neredeyse, içerikce nice saçmasapan olursa olsun, matematik sembollerle örülmüşse, bir önermenin, ilk bakışta saygı ile güven uyandırdığı görülür. Bugün çeşit çeşit matematik açıklama tarzları vardır. Bunlardan biri, sorunuza uymuyorsa, bir başkası uyabilir. Nitekim bu görüşten hareket edenler, biyolojinin de matematikleştirilmesinde ciddî engellerle karşılaşılacağına savunmaktadırlar. Matematik biyolojinin, teknik adıyla *biyomatematiğin* baş savunucularından Nicholas *Rashevsky*'ye bakılırsa, canlılar bilimindeki ilkelere, her nice fizik ilkelerden çıkarımlanamazlarsa da, bu, canlılar bilimine konu olan olayların temelde, fizik olaylarla aynı özellikleri paylaşmadıkları anlamına gelmez.⁴⁵ Şu durumda madem fizik, matematiği üstün başarıyla konularına uygulayagelmiş, öyleyse canlılar bilimi de kaynağını fizik, özellikle mikrofizik evrende bulan süreçleri, fiziğin biçimsel dilinden yararlanarak önermeleştirebilir. Belki klasik mekaniğin dayandığı matematik çeşidi kimi biyoloji süreçlerini dile getirmeğe yatkın olmayabilir. Ama elde ihtimâller ile istatistik çıkarımlar hesabı, kümeler teorisi gibi mantık–matematik çeşitleri var. Gerçekten de çağımızda dar anlamda mantık ile matematiğin gittikçe bütünleşmeleri, her şeyden önce canlılar biliminin, dolayısıyla onun birer kolu oldukları kimi bilim teoricienince savunulmağa başlanan ruhbilim ile toplumbilimin işlerine yarayacağına benzer. Nitekim mantık–matematik yöntemlerinin, canlılar bilimlerindeki en çığır açıcı uygulamalarına, öncelikle nevroloji ile endokrinolojide incelenen süreçleri açıklamakta kendisine bol bol başvurulmuş kibernetikte tanık olmaktadır. Ancak, David Lee *Hull*'un da işaret ettiği üzere, canlılar bilimi önermelerinin biçimselleştirilmesi, yarar yanında birtakım sakıncaları da birlikte getirir. Bunlardan

45 Bkz: Nicholas *Rashevsky*: “Outline of a Unified Approach to Physics, Biology and Sociology”, 179. s.; “Bulletin of Mathematical Biophysics”de.

biri, biçimsel bir dili kullanacak teorik biyologun –öncelikle biyomatematikçinin– denel biyologla bağlantı kuramaması tehlikesidir. Canlılar bilimi bellibaşlı araştırma yöreleri için belirli birtakım biçimsel dilleri resmîleştiremediği sürece, bu ifade tarzlarını öğrenmek zorunluluğunu duymayacak denel biyolog, teorik olanın, biçimsel tarzda bildirdiklerinden bir şey anlamayacaktır. Canlılar bilimi önermelerinin biçimselleştirilmesiyle doğabilecek ikinci sakınca, genellikle pozitivist–deneyci tutumlarda görülen, çözümlemenin, artık zorunlu bir araç olmaktan çıkarılıp başlıbaşına amaç kılınmasıdır.⁴⁶ Bu durumu, çözümlemeğin çözümleme yahut çözümlemenin putlaştırılması diye de niteleyebiliriz. Hâlbuki hedef, dakikce yürütülecek bir çözümleme işleminin sonunda düzgünce kurulmuş birleştirmeye ulaşmak olmalıdır. Mantıkça kavî, ayakları da gerçeklik dünyasına basan bir birleştirim, bizi güvenilir yeni önermeler ile açıklamalara götürür. Yeni açıklamalar da, varolanların kimisini dışlayan kiminiyse içeren daha değişik tariflerin oluşturulmasına fırsat hazırlar. Böylece gerek mantığın gerekse gerçeklik dünyasının taleplerini karşılayabilen yeni açıklamalar ile bunlardan hareketle meydana getirilen tarifler, bilimde yaratıcılığı, genişlemeyi, yayılmayı, ilerileme ile derinleşmeyi ifade ederler.

III- CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİNDE ELE ALINAN BAŞLICA SORUNLARIN TARİHİ SEYRİNE KISA BAKIŞ

Açıklama ile tarif numuneleri, öteki deneysel doğa bilimleri gibi, canlılar biliminin de vazgeçemeyeceği âletlerdendirler. Bunlarsız bilimin işlemeyeceği ortadadır. Olaylar dünyası, genel olarak bilginin, özel olarak da bilimin hammadde anbarıdır. Açıklama ile tarif taslaklarıysa, bu hammaddelerin işlendikleri merciler olarak görülebilirler.⁴⁷

Canlılar biliminin, özellikle de onun bilim teorisinin başta gelen sorunu açıklama tarzıdır. *Aristoteles*'ten bugüne değin canlılar biliminde açıklamanın, neden – etki bağıntısı uyarıncamı yoksa gâye esasına göre düzenlenmesi gerektiği sorusu bir türlü tatmin edici şekilde cevaplandırılmamıştır. Bu soru'nun kaynağı, bir bakıma canlılar bilimine konu olan canlı kavramı altında irdelenen süreçlerin çetrefillğinde, ele avuca sığmayışlarında aranmalıdır. Biyokimya ile biyofizik alanlarının dışında, canlılar bilimine konu olan süreçlerden hiçbiri, (x)

46 Bkz: David L. Hull, Jr: "What Philosophy of Biology is not?", 173. s.; "Journal of the History of Biology" de.

47 Krz: Immanuel Kant: "Kritik der reinen Vernunft" (B 167).

($Ax > Bx$)⁴⁸ şeklinde tûmelliği dile getiren mantık formûlüne uymamaktadır. Canlılar biliminin tersine, Onbirinci ile Onaltıncı yüzyıllar arasında yaşanmış Ebû Hasan *İbn Heysem*, *Ömer Hayyam*, *Nasîreddîn Tusî*, *Uluğ Beğ*, *Ali Kuşçu* misâli çığır açıcı bilginlerin öncülüğünde fizik, bir yandan matematik dili, öte yandan da neden – etki bağıntısını açıklama tarzı olarak benimsemeğe koyularak kaynaklandığı felsefeden gitgide uzaklaşmıştır. Onaltıncı ile Onyedinci yüzyıllarda *Galileo Galilei*, *Nicolas Copernicus*, *Johannes Kepler* gibi kalburüstü bilimciler de, matematik dili, nedensel açıklama tarzı ile deney yöntemini doğa olaylarına daha dakikce uygulamak yoluyla fiziği örnek bilim raddesine yükseltmişlerdir. Hâlbuki canlılar bilimi, bu başarıyı daha uzun süre gösteremeyecek, canlılar felsefesi olmaktan öteye geçemeyecekti. Ancak, biraz da insan aklını olağanüstü yüceltme davasını güttüğünden olacak, Onyedinci yüzyılda *René Descartes*'ın, insanın bedeninden başlayarak öteki bütün canlıları makine olarak kabul etmesi,⁴⁹ bu arada fizikte üstün başarılarla, sözgelişi *Newton* mekaniğine, tanık olunması, canlılar felsefesinde, metabiyoloji altdalında incelenen, mekanikcilik denilen çığırın başgöstermesine yol açmıştır. Mekanikçi, kendine konu olan canlıya ilişkin süreçleri, tıpkı fizikçi gibi, neden – etki bağıntısı çerçevesinde açıklamağı denemiştir. Buna karşılık, Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, ama özellikle Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde mekanikçi açıklayışa tepki şeklinde doğan canlılıkçı akım fizikötesi açıklamalara kaynuştır. Söz konusu açıklama tarzının özündeyse *Aristoteles*⁵⁰ ile onun düşünce yolunu Ortaçağ boyunca izlemiş olanlarca⁵¹ pek rağbet görmüş bulunan gâyeci açıklama tarzı yatmaktadır.

İşte canlılar felsefesinin, öyleki biliminin bile tam anlanuyla üstesinden gelememiş olduğu görülen mekanikcilik – canlılıkçılık karşıtlığı da, bunlardan türemiş fizikcilik, indirgemecilik, organismacılık, evrimcilik, sistem öğretisi,

48 Yukarıdaki formûlde geçen 'x' genelgeçer değer taşımaktadır; 'x', 'A'nın özelliğiye, 'B'nin de özelliğidir —bkz: *Carl G. Hempel: "Explanation and Prediction by Covering Laws"*, 108. s.

49 Bkz: *René Descartes: "Metot Üzerine Konuşma"*, 5. Bölüm: (20-25).

50 *Aristoteles*, 'gâye' kavramını "Fizik" ("*Physika*": B24) adlı eserinde "bir şeyin, başka bir şey uğruna olması" şeklinde tarif etmektedir. "Sözgelişi" der, "yürümekte gâye (*Y to telos*) sağlıklı kalmaktır."

51 Ebû Ali *İbn Sînâ*, gâyeliliği şöyle belirlemiştir: "... Cisimler arasında belirli bir sevgi bağı bulunur. Bundan dolayı da birbirlerini çekerler..." Başka deyişle, her cisim, kendini sevenin hedefi, menzildir. Ancak, bütün cisimlerin ortak gâyesi, *Maşûka*, 'Sevgili'ye, *Zorunlu Vârlığa* (*Vâcib'el-Vucûd*) erişmektir" — "*Dânişnâme-i Alâ-i*"nin İngilizce tercümesi: "*Metaphysics*", 100. s., satır: 54.

tümruhculuk çeşidinden akımlar da biyolojinin, sağlam, tutarlı inandırıcı bir açıklama tarzını geliştirememiş olmasına bağlanabilir.

Biyokimya, biyofizik, genetik gibi, canlılar biliminin temel seviyelerine ilişkin kollar da nedensel açıklama tarzıyla pekâlâ verimli sonuçlar üretebilmektedir. Nitekim günümüzde bunların en gözde canlılar bilim kolları olmaları da buradan ileri geliyor. Şu var ki söz konusu seviyenin ötesinde kalan canlılar bilim kollarında işlerin derhâl çatallaştığı görülür. Daha fizik-kimya bilimleriyle sıkı bağları bulunan fizyoloji dahi hep salt nedensel açıklamalarla iş görmeyebiliyor. Bu söylenene ışık tutması bakımından gözün nasıl açıklandığına yahut açıklanabileceğine bakalım: Göz, değişik hayvan türlerinde ışığın belli dalga boylarını yakalayıp başka birtakım organların da dolaylı ve dolaysız katkılarıyla hayvana çevresi hakkında belirli bir tasavvur sağlayan cihazdır. Sözü edilen, bağrında hem nedensel hem de gâyeli unsurlar barındıran bir açıklamaya, öyleki tarife örnektir. Gözün açıklanışında da belirttiği üzere, canlı olaylarına yahut işleyişlerine ilişkin açıklamalarda, en azından gâyemsi ifâdelerden, biyolojinin kimi bilim teoricienleri ne denli karşı çıkarlarsa çıksınlar,⁵² kaçınılmıyor. Bunlar, doğaötesi bir gücün koyduğu hedefe yönelik süreci anlatmazlar. Sâdece herhangi bir canlının işlerliğini, diriliğini sağlayan en basitinden karmaşığına dek tek tek parçaların yerine getirmeleri beklenen görevleri bildirirler. İşte Jacques *Monod*, canlılar biliminde bu tür görevbildirir cinsten açıklamaları, ‘teleolojik’ yerine, *teleonomik* terimiyle belirlemekten yanadır.⁵³

*Teleonomik*in karşıtı olarak alışlagelmiş *teleolojik* anlayışla gözü açıklamağa kalkarsak, şöyle dememiz gerekir: –Doğaötesi bir güç– gözü birtakım hayvan türlerine, özellikle de insanlara çevrelerini tanıyabilmeleri için vermiş yahut armağan etmiştir. Demekki *teleoloji* ister istemez, ucundan da olsa, ‘teoloji’ye bulaşmadan edemiyor. Canlılar biliminde açıklamalar, ister tasvirici–tümevarışçı, dolayısıyla ihtimâlcî isterse tümdengelişçi–kuralkoyucu olsun, bütünüyle ele alındıklarında hem nedenselliğın hem de gâyeliliğın (*finalité*) şartlarını azçok

52 Krz: Ernest Nagel: “Teleological Explanations and Teleological Systems”, 107. – 108. syftr.; “Readings in the Philosophy of Science”da.

53 Jacques *Monod*, canlılar âleminde tanık olduğumuz belirli yönde tutarlı, yapıcı tarzda giden olaylar ile süreçleri, bilim tarihindeki ‘astroloji’ – ‘astronomi’ karşıtlığını örnekseyerek birtakım bilim dışı yahut bilim ötesi anlamlarla yüklü bulunan teleoloji yerine, teleonomi terimiyle belirlemegi yeğlemiştir —bkz: “Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne”, 59. s.

karşıladıkları görülür. Ama biyolojide nedensel ile teleonomik anlamda gâyeli açıklamaların yanında zamanbildiren (Fr *chronologique*), biçimbildirir (Fr *morphologique*), karşılaştırmalı (Fr *comparatif*), ıstatistik ve yapısal (Fr-İng *structural*) açıklamalarla da sık sık karşılaşılır.⁵⁴

Araştırılan konuya göre sözü edilen açıklama türlerinden ya biriyle, ya birkaçıyla ya da ard arda gelmek sûretiyle hepsiyle iş görülür. Yüzyılımızda canlılarla ilgili çalışmaların, hâlâ iki temel anlayışa dile getirildiklerine tanık oluyoruz. Bunlardan *alabilidiğine-genelleyici-birleştirimci/sentezci*⁵⁵ teorilerde ayrı türdeki açıklamaların birbirlerinden mantık sırası hâlinde sökün etmeleriyle elde edilen *genetik açıklamadır*.⁵⁶ Öncelikle canlılar bilimine has böyle bir açıklamadan elde edilen teorinin kapsamına girebilecek yeni durumlarla karşılaşıldıkça başka açıklama/lar üretilebileceğinden, genetik açıklama, çoğunlukla tamamlanmamış önerme zincirlerinden meydana gelir. *Alabilidiğine-genelleyici-birleştirimci/sentezci* önerme silsilelerinin tersini sergileyen *salt çözümlemeci* anlayışa uygun şekilde meydana getirilmiş önermelereyse tamamlanmış gözüyle bakılabilir.

Alabilidiğine-genelleyici-birleştirimci/sentezci teorilerin işledikleri biyoloji süreçlerinin, mikrofizik olanların bütünleşmesi sonucunda meydana geldikleri kabul olunmaktadır. Mikrofizik süreçlerin bütünleşmesiyle ortaya çıkan, özellikleri bakımından da kendilerine kaynaklık etmiş bulunanlarla ilişkisi kesilmiş biyolojik süreçleri, bu nedenle fizik kökenli olanların yanısıra, canlılar bilimine has yasalar da belirlemektedir.⁵⁷ İşte, canlılar biliminde genetik açıklamalar, değişik türden önerme zincirlerinin tutarlı işbirliği sonucunda kurulabilirler. Birbirini tamamlayan birkaç genetik açıklamadan da anlamlı bir bütün olan sistemik tarif ortaya çıkar. Değişik tarzlarda dile getirilmiş açıklama arkaplanlarına dayanılarak oluşturulmuş biyoloji tarifleri bu kere de canlılar bilimine has çokyönlü yasaları meydana getirirler. Biyolojik teorinin temelinde şu hâlde ‘çokyönlü-yasalılık’⁵⁸ yatar. Canlılar bilimine ilişkin bilim teorisinin uğraşısı, araştırma verilerinin hangi açıklama tarzları ve türleriyle dile getirilebileceklerinden ibâret değil.

54 Bkz: Çizim II.

55 Bkz: Ş. Teoman Duralı: “Çağdaş Düşüncede Canlı Sorununa İlişkin Temel Bilimsel Alanlar”, 107. s.

56 —Dikkat: ‘Genetik açıklama’ ıstılahı, kalıtsal ile değişken süreçlerin bilimi demek olan ‘genetik’le karıştırılmamalıdır —Bkz: W. J. van der Steen: “Inleiding tot de Wijsbegeerte van de Biologie”, 94. s.

57 Bkz: Çizim III.

58 Bkz: Bernhard Rensch: “Polynomistic Determination of Biological Processes”, 245. s.

Ayrıca açıklamalarda kullanılan kavramların nasıl tarif edilmeleri gerektiği de onun sorunları arasındadır. Canlılar bilimi, bu ihtiyacı Yirminci yüzyılın ilk çeyreğine değin gündelik dille karşılaşmıştır. Ne var ki, fiziğin yardımıyla fen ilerledikçe yeni araçlar, canlıların araştırılmasında uygulamaya konulmuş, dolayısıyla da deney verileri arttıkça artmıştır. Ufuk genişleyip önceleri farkına varılmamış varlık alanlarına nüfuz edildikçe, yeni bulguları adlandırmak gereği doğmuştur. Ortaya koyulan bu yeni süreçleri, nesneleri alışıl gelmiş gündelik dilde kullanılan kavramlarla donatmak, türlü karışıklıklara, sallantılara, insan-biçimci çokanlamlılıklara yol açmıştır. İmdi canlılar biliminin de, saygıdeğer, güvenilir bir bilim hâline gelmesinin, fizik gibi dilini tekanlamlı sembollerle pekiştirmesiyle, başka deyişle, biçimselleştirerek sağlanabileceği savunulmağa başlanmıştır. Bu da işte, canlılar bilimi tarihinin dördüncü evresini oluşturur:

Birincisi, daha çok tümdengelişli—kuralkoyucu —Ortaçağ.

İkincisi, gözleme dayalı tümevarıslı—tasvirici —aşağı yukarı Onbeşinci ile Ondokuzuncu yüzyıllar arası dönem.

Üçüncüsü, ilkin çözümlemenin ağır bastığı, ama Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte birleştirmenin de gittikçe önem kazandığı dönem.

Dördüncüsüyse, biyoloji dilinin biçimselleştirilmesi gereğinin 1910lardan itibaren gittikçe daha sık vurgulandığı dönemdir: Bu dönemle birlikte biyoloji, iki ana akılı yürütme biçimini, tümevarıslı—tasvirici—çözümlemeci ile tümdengelişli—açıklamalı birleştirmesi bağrında bütünleştirip özümsemek çabasındadır.

IV- AHLÂK GÖRÜŞÜ OLARAK CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİ

Burada şu noktanın artık iyice açıklık kazandığı öne sürülebilir: Canlılar bilimi felsefesi, mezkûr bilime konu olan olaylar ile süreçleri tutarlı bir bütünlük hâlinde derleyip toparlamanın yanında, onun dışındaki bilimleri, din ile sanat gibi kültür kurumlarını da hesaba katar. Bu da tabîidir. Çünkü canlılar biliminin, özellikle de onun felsefesinin madem asıl amacı insan yaşamasını bir bütün olarak görüp açıklamak, öyleyse insanın dirim (biyotik) tabanıkadar onun yapıp ettiklerini de göz önüne almak zorundadır. İnsan, 'iki dünyalı' bir varlıktır: O, bir tarafta kendisinin oluşturmadığı doğanın, öbür yandaysa kendi kurduğu kültür ortamının ürünüdür. Gerçekten de Conrad Hal Waddington'ın dediği gibi, ahlâk değerlerini yaratmakla insan, yepyeni bir evrim çeşidinin boşandırıcısı ile sürükleyicisi olmuştur. Bu süreçte önceki nesilden bir sonrakine aktarılan kültür

değerleri söz konusudur. İşte öbür canlılar ile insan arasındaki esâslı fark, doğal soyaçekimin yanı sıra insanın kültür mirasına mâlik olmasında yatmaktadır. Bu ikinci özelliğinden ötürü insanı, *Aristoteles*, “*zoon politikon*” (“devlet kurucu canlı”)⁵⁹ *Waddington* ise “*ethical animal*” (“ahlâk oluşturur hayvan”)⁶⁰ deyimleriyle dile getirmişlerdir.

Temelde canlı olan insanın eylemlerini düzenleyen –kuralkoyucu (Fr *normatif*)– yahut tasvir eden –tasvirici (Fr *descriptif*)– ‘ahlâk’ın, kendi ilkelerini, canlılığı dikkate alarak tesbit etmesi gerektiği açıktır. Ne yazık ki bu nokta bugüne değin özellikle Avrupa düşünce geleneğinde önemli ölçüde ihmâle uğramıştır. İşte biyoloji ahlâkı (Y→Fr *bioéthique*) canlı varlık olarak insanın, doğal çevresini emeğiyle sunî ortama dönüştürmesini, öte yandan da bu eylemlerin doğurduğu sonuçları kâh toptan, kâh tek tek ele alan bir biyoloji felsefesi anadalıdır. Yeni canlılar biliminin doğuşunun, bir bakıma insanın, canlı olma özelliğini tekrar keşfetmesi sonucunu yaratmış olduğu söylenebilir. Buradan da kavramlarıyla, ilkeleriyle, uygulamaya dönük kuralkoyuculuğuyla canlılar biliminden kaynaklanan özgün bir ahlâk anlayışı, öyleki dünyagörüşü ortaya çıkmıştır. Söz konusu canlılar bilimi tabanına dayalı ahlâk anlayışı ile dünyagörüşünün anahtar kavramıysa evrimdir. Bütün canlılar/biyoloji bilimlerinin esâsını oluşturan bu kavramın içerdiği anlam, ne klasik fizik geleneğinde ifâdesini bulan hareket ne de beşerî bilimlerin çevresinde dönüp dolaştıkları tarihîliktir. Hareket, dıştan gelen bir itmeyle nesnenin yer değiştirmesi olup çetrefil bir kavram olan tarihîlikle de geçmişten şu âna değin süregelen olaylar silsilesinin artılabraklığı tortu kastedilir. Tarihîlik, bilimce güvenilir şekilde gerekcelenemeyecek tümel ile cüzî bilinç yahut irâde, hürlük türünden düşünceleri barındırır. Buna karşılık evrim, aslında yalnızca canlılar evrenindeki mekanik sürece işâret eden kavramdır. Ancak bu mekanik süreç, harekette olduğu üzere, yalnızca dış etkenlerce belirlenmez. Canlı bireyin kendi iç (genetik) düzeninde beliriveren –önceden kestirilemez– olaylar, canlının bulunduğu ortamla uyuşup uyuşmamalarına göre, ya yaşarlık –üreme değeri– kazanır ya da yitip giderler. İşte, pek kısaca, biyolojik evrimin işleyişi böyle olup sözü edilen süreçte hürlük, irâde, bilinç çeşidinden düşünceler aranmamalı. Bunlar, evrim kavramına onun anlamca genişletilmesiyle katılmışlardır. Zamanla *Herbert Spencer*, *Pierre Teilhard de*

59 Bkz: *Aristoteles*: “*Ton Peri Ta Zōia Historion*” (“Hayvanlar Üzerine Araştırmalar”), 488a/10.

60 Bkz: *Conrad Hal Waddington*: “*The Importance of Biological Ways of Thought*”, 99. s.

Chardin, *Henri Bergson* gibi düşünürlerin indinde evrim, cisimleri, canlıları, bu arada sosyobiyojik bir varlık olarak insanı da kucaklayan bir evrensel gelişme sürecini dile getirir kavram hâline gelmiştir.

Buraya dek kaba çizgileriyle aktarılmış olan genel felsefi çekirdeğinin yanında, canlılar bilimi ahlâkının, tıp ahlâkı (Fr *déontologie médicale*), davranış bilimi (Fr *étologie*), çevrebilim (Fr *écologie*), sosyobiyoloji yahut biyososyoloji gibi dalları yahut araştırma alanları vardır. Kendi aralarındaki etkileşmelerinin yanı sıra, bunlar, biyoloji ahlâkı (biyoetik) denilen anadalin dışında kalan kesimlerle de bağlantılıdır. Nitekim tıp ahlâkı, bir yandan biyokimya ile genetiğe eğilirken, öte yandan da gerek bellibaşlı ilkelerini gerekse kavram yapısını genel felsefenin bir kolu olan ahlâktan çekip çıkarır.

İmdi burada, yurdumuzda adı yeni anılan, dünyadaysa henüz tescil edilmeğe başlanan canlılar bilimi/biyoloji felsefesinin tarifi, boyutları ve boğumları ana çizgileriyle tanıtılmağa çalışılmıştır. Bu bölümde zikredilmiş olan her anadalin, başlıbaşına bir uzmanlık demek olduğu düşünülürse, dallı budaklı bir araştırmalar incelemeler alanı olarak canlılar bilimi felsefesinin, felsefe-bilime ifâde ettiği anlam ile önem daha seçilce anlaşılır. Ancak, son bölümde belirtildiği üzere, onun, salt bilim ile bilim felsefesinin ötesinde, insan yaşamasının bütün köşe bucağına seslenebildiği asıl hatırdan uzak tutulmaması gereken noktadır. Bu nedenle Birleşik Devletleri ile Kanada başta olmak üzere, canlılar bilimi felsefesi, felsefe ile bilim araştırmalarının yoğun şekilde yürütüldüğü Almanyavusturyada, İsviçre, İngiltere, Felemenk, Fransa, Lehistan/Polonya, Rusya, Hindistan ile İtalyada, İspanyol dilli kimi ülkelerde gitgide ilginin odağı olmak yolundadır. Çoğu kere, saydığımız ülkelerin kimisinde biyoloji felsefesi bir bütün olarak ele alınmışsa bile, en azından, onun anadallarından biri, ikisi ağırlık kazanmıştır. Bu tercihin, çoğunlukla belirli kültür, toplum ile felsefe-bilim gelenekleriyle bağlantılı olarak yapıldığı görülüyor. Sözgelisi, İngilizce konuşulan ülkelerde genellikle üstünde durulan, biyolojinin bilim teorisiyken, Almanca konuşulan ülkeler ile Hindistanda daha çok metabiyoloji ağır basmaktadır. Fransa ile Lehistanda biyolojinin biçimsel bir ifâde tarzına kavuşturulması önemsenirken, Rusyada —A.B.D.de de biyolojinin bilim teorisinin yanı sıra— biyoloji kollarının sundukları verilerin yol açtıkları ve açabilecekleri ahlâk ile toplum sorunları inceleme konusu kılınmaktadır. Doğal olarak bu, fazlasıyla kabataslak bir tasvir olmakla birlikte, yine de biyoloji felsefesinin, tarih—toplum—bilim düzlem ile düzenleri uyarınca konuyla ilgilenen çevrelere nasıl etkili biçimde seslenebildiğinin ve seslenebileceğinin açık kanıtını sunmaktadır.

Canlılar bilimi felsefesinin, Türkiyede hangi tarzda ve biçimde gelişeceği hakkında şimdiden elbette bir şey söylenemez. Ancak, çeşitli uzmanlıklara ayrılrsa —ki, ayrılmalıdır— da, bunlar arasındaki dolaylı, dolaysız bağlar gözden ırak tutulmamalı. Sonuc olarak, bu çalışmada esâs belirtilmek istenen, bir bütün hâlinde geliştirilecek biyoloji felsefesinin, düşünce hayatımızda yeni önemli birleştirim/sentezlere ulaşılmasında hatırı sayılır katkılarda bulunabileceği inancıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CANLILAR BİLİMİNİN/BİYOLOJİNİN BİLİM TEORİSİ

Canlılar bilimi felsefesinin esâsı biyolojinin bilim teorisidir. Bilim teorisi, dallı budaklı bir bilimler ağacına benzetebileceğimiz canlılar biliminin sınırları ile yöntemini, kullandığı bellibaşlı kavramları ve bunların arkasındaki mantık bağlarını teorik düzlemde tesbit ve tâyin eder. Bir bilimin birinci felsefe katını bilim teorisi oluşturur. Bundan yoksun bir bilim, sınırları belirsiz devleti yahut duvarları ile çatısı bulunmayan evi andırır. Daha dolaysız bir anlatımla: Bilim teorisi üstkuruluşu bulunmayan bir düşünme—araştırma tavrı bilim diye nitelenebilir. Bir düşünme—araştırma tavrının, özerk bilim olabilmesi, belirli bir kimlik kazanmasına bağlıdır. Belirli bir bilim, başka düşünme—araştırma alanları, yani diğer bilimlerle kendi arasında açık seçik sınırlar çizemediği¹ ölçüde belli bir kimliğe kavuşabilir. Sınır çizme işiyse, eldeki düşünme—araştırma alanının, hem temel dayanaklarının, demekki *aksiyom*larının neler olabileceği hem de hangi çeşit varolanları nasıl ele alacağı —yöntem— sorularında düğümlenmektedir. Bahsi geçen sorular, bilimin doğrudan doğruya deney verilerinin işlendiği teori kesiminde cevaplandırılmaz. Bunların ele alınıp çözüme kavuşturulmağa çalışıldığı saha, belirli bir bilimin bilim teorisidir.

1 *Definire*, bitiş çizgisini belirlemek, göstermek; sonuçta, 'tarif etmek' (L. *definitio* 'tarif' — *finire*, 'bitirme', 'bitiş').

Bu bölüme günümüzün önde gelen Fransız bilim teorikilerinden François Meyer'in "*Epistémologie de la Biologie*"² başlıklı monografisini esâs aldık. Adı anılan monografinin bölümlenme tarzından hareketle *metinbilim* çözümlemelerine (*Fr analyses textologiques*) giriştik. Meyer'in metnini izlediğimiz sürece hangi sayfalara atıf yaptığımızı altbölüm başlıklarının yanında kere içine alarak belirtmiş bulunuyoruz. Konuların, sorunlar ile altbölüm başlıklarının seçiminde mezkûr metinde verilen ipuçlarından yararlanılmakla birlikte, uygulanan yöntem, yapılan birleştirimler/sentezler ile çıkarılan sonuçlar ve bunlarda düşülmüş olabilecek hatalar bize aittir.

I- CANLININ FENOMENOLOJİSİ

a) İki yönlü bilim teorisi

- 1- Canlı, bir varolandır.
- 2- Varolan olarak canlı, birçok vechenin biraraya gelmesinden oluşmuş bir bütünlüktür.
- 3- (i) Dakik irdelemelerin sonucu değişik biçimler gösteren canlılar, belirli kalıplara sokularak sınıflandırılırlar.
 - (ii) Sınıflama sistemlerinin kalkış noktası, her ne denli dış görünümle- rin benzerlikleri ile benzerlikleriydiyse de, artık bu, gitgide incelen yöntemlerle yürütülen dokubilimsel, biyokimyevî, fizyolojik ile genetik karşılaştırmalara kaymaktadır.
 - (iii) Görüldüğü gibi, ister dış çevreye isterse iç ortama ilişkin olsun, canlı kabul edilen biçimlerin karşılaştırılmasında, aynı mantık tabanından hareket edilmektedir: içlem – kaplam sıradüzenine dayalı mantık.
 - (iv) Şu var ki, canlıya işlerliğini kazandıran sistemin incelenmesine girişilirken, ille canlıların hepsi her ân göz önüne alınmaz. Birey, mensub olduğu türün bellibaşlı özellikleri çerçevesinde ele alınır.
 - (v) Nihâyet, canlı olayı, morfologun tasvirici yöntemiyle olduğu kadar, fizyologun çözümlemeci tutumuyla da irdelenebilir: Bunlardan ilki Aris- totocu sınıflandırmacılık, ikinciyse Dekartçı nedensellikten kaynaklanırlar.
 - (vi) Ancak, belirtilen bu iki veche günümüz canlılar biliminin bilim teorisi açısından birbirlerinden bağımsızca ele alınmamaktadır. Şu hâlde özgül

2 François Meyer: "*Epistémologie de la Biologie*", 781. – 821. syflr.; "*Logique et Connaissance Scientifique*" de.

biçim, sınıflama ile nedensellik mantıklarından da genetik ile embriyolojik dinamiklerden de evrim yasalarından da ayrı düşünülemez. Demekki özgül biçim, dökümü sunulan bu bellibaşlı etkenler ile onlara bağlı ayrıntıların ürünüdür.

- 4- İmdi, canlılar biliminin bilim teorisi, biyoloji bilimlerinde yahut kollarında incelenen tek tek canlılık görünümlerinden kalkar. Sonra da bunların arasında tesbit olunan ortak unsurları, belirli sınırlar çerçevesinde koyulmuş ölçülere bağlı kalmak şartıyla, genelleştirip sağlıklı bir gerekirci görüş sağlamağa çalışır. Böylelikle geçmişte yaygın olan boş lakırdıcılığın da son kırıntılarını ortadan kaldırmak çabasıdır.
- 5- Canlılar bilimine gelince: Çözümleyici, pozitif bir bilim olarak canlılar bilimi, tek tek canlılık olaylarını temel alarak onların işleyişlerini göz önüne sermeğe, bu arada da onları teker teker irdeleyerek bireyselliklerini dikkatten uzak tutmamağa çalışır.
- 6- Denel ile teorik kesimleriyle canlılar bilimi bir yanda; onun bilim teorisi, biyoetik ile canlılarla ilgili araştırmalar tarihi öbür yanda, birbirlerini tamamlarlar. Bu da bizlere canlılar bilimi felsefesinin³ imkânını sağlar. Canlılar bilimi felsefesiye, yeni bir felsefe-bilimin⁴ nüvesini teşkil edebilir.
- 7- (i) Her canlı karmaşık bir örgütlenmişliktir. Bu ıstılahla da Ludwig von Bertalanffy, etkileşen unsurlar karmaşasını kastetmektedir.⁵ Söz konusu unsurlarsa, metabolizma, uyarılma, üreme ile gelişme gibi yaşamaya ilişkin görünürlüklere vucut verirler. Bu görünürlükler de, yalnızca zaman ile mekânla çerçevelenmiş doğal cisimlerde ortaya çıkarlar. Böyle cisimlere canlı denilir.
- (ii) Bir canlı, dört çeşit görünüm sunar:
 - a) Örgütlenmişlik
 - b) Yönelme
 - c) Bütünlük
 - ç) Süreçlilik⁶

3 Bkz: Bu çalışmamızda II. Kitap, II. Bölüm: "Canlılar Bilimi/Biyoloji Felsefesi".

4 Bkz: Ş. Teoman Duralı: "Felsefe-Bilim/Çıkışı, Gelişmesi, Anlamca Sınırları", 76. – 99. s.; "Ondokuzmayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi"nde.

5 Ludwig von Bertalanffy: "Problems of Life", 2. s.

6 Bu, bir bakıma *tarihîliğin* kuvvesi olarak addolunmalı.

(iii) “Bahis konusu özellikleri tasvirici yoldan ele aldıkca” diyor Morton O. *Beckner*, “yönteme ilişkin özel bir sorun belirmez. Ama bir kere biyolojik örgütlenmişlik ile yönelmenin yahut daha doğrusu örgütlenmişlik ile yönelme sergileyen tek tek biyolojik görünürlüklerin açıklanışına yahut bireyoluş sırasında beliren geçmiş vakalara dayanma tarzına ilişkin sorular ileri sürülmeğe başlandığında ortaya yöntemle ilgili sorunlar çıkar. Bu, söz konusu özelliklerin, önünde sonunda canlı-olmayanlar dünyasında rastlanmayacak yahut bir ölçüde canlı-olmayanlarda görülen özelliklere indirgenemeyecekleri anlamına gelmez. Canlılar bilimine has yöntemle ilgili sorunlarla bütüncül özellikli canlı olaylarında karşılaşılır. Bahsi geçen olaylara ulaşmanın yolu yordamı, fizik-kimya vakıalarının soyutlanmasından yahut dikkate alınmamasından geçer.”⁷

(iv) Morton *Beckner*’in bildirdiklerinde de gördüğümüz gibi, canlılar bilimine konu olanlar, fizik-kimya bilimlerinin nesnelerinden özce ayrılamayacakları, bilim teorikileri arasında yaygınlaşan kanıdır. Böylece doğayı, giderek de evreni bütüncü bir anlayışla araştırarak bir doğabilime, yeni bir fiziğe eğilim belirlemektedir.

b) Canlılar bilim sisteminin kapsamı⁸

1- (i) Canlı, Claude *Bernard*’ın işâret ettiği üzere, iç ile dış yüzleri bulunan ortamda, varolur.

(ii) İç, canlıyı dıştan hedef alan sürekli bozucu etkilere karşı dirimsel işlerlik ile dengenin korunmağa çalışıldığı ortamdır. Büyük oranda sıvıyla kaplı iç ortamdan pek farklı olan dış ortam, canlı tekini çevreleyen ısı, toprak yahut hava yahut da su şartları ile aynı ve başka türdeki canlıların topunu ifâde eder. Dış çevre, canlıyı diri tutan maddî ve energetik şartları sağlarken; iç ortam canlının dış evrenin çeşitli dalgalanmalarından, değişkenliklerinden korunmasında görev alan şartların tamamıdır.

(iii) Canlı, böylece işlerliğini sağlayacak şartları belli ölçüde kendi kuran bir sistemik yapıdır.

(iv) İmdi canlı, özerk bir varolandır.

2- (i) Dış çevrenin sürekli tehditlerini göğüslemek zorunda kalan canlı kendini yeni şartlara durmadan ayarlar —uyarlanabilirlik.

7 Morton O. *Beckner*: “*The Biological Way of Thought*”, 9. s.

8 Morton O. *Beckner*: a.g.e., 784. – 786. syflr.

- (ii) Bununiğin ilkin iç kaynaklarını seferber eder. Nitekim kandaki glükos miktarını karaciğer, birleştirimler/sentezler yaparak glükos üretmekle, düzenler.
- (iii) Ne var ki, iç ortamın imkânları sınırlıdır. Bunlar elverişsiz kalınca yahut tükenince canlı, dış kaynaklara başvurur.
- (iv) Belli bir yerde sâbit duran canlı söz konusuysa, toprak, hava yahut su ortamını sömürür; yok, kendikendine kımlıdır canlıysa, o takdirde besinini aramak üzere yer değiştirir.
- 3- (i) İşte, dış ortama hamle yapmak, orada davranmak, yer değiştirmelerde bulunmak, anatomi ile fizyolojinin yanısıra, canlılar biliminin bir başka kolunu daha gündeme getirir: Davranışbilim.
- (ii) Davranış alanı, canlının, ortama yansıttığı yapısal şebekesidir.
- (iii) İlk bakışta göze çarpmayan söz konusu yapısallık, alanın uzamsal örgüsü yahut ağı olarak kabul edilebilir.
- (iv) Davranış, bundan da öte, bir zaman şebekesidir.
- (v) Davranış, nice geniş zaman ile mekâna yayılırsa, ona nüfuz etmek, onu anlamak da öylesine zorlaşır. Zirâ geniş zaman ile mekân yayılımını ifâde eden karmaşık davranışa vucut veren unsurlar artık, çetelesi tutulamayacakcasına çok ve dağınıktırlar.
- (vi) Canlının iç ortamına ilişkin bilgiler sağlayan fizyoloji, genetik ile biyokimya, biyolojinin bilim teorisinin en önde gelen araştırma sahalarındansalar da, bizlere canlı tekini yeterince tanıtamazlar. Çünkü canlı teki, çevresiyle örgütlenmiş bütünlük oluşturur. Çevresinden tecrid etmek, canlı tekini sakatlamak, dolayısıyla da eksik anlamamız anlamına gelir. Aynı şekilde çevre de biyolog için, canlının varlığıyla anlam kazanır. Şu hâlde canlılar bilimi, gerek bütün canlılarda ortak olduğu varsayılan gerekse canlılar ile çevreleri arasındaki bağıntıları kapsayan bir bilimler yahut bilim kolları hevangidir.
- (vii) Canlılarda ortak olduğu varsayılan özellikler, günümüze değin öncelikle morfolojik, daha seyrek olarak fizyolojik cihetten sıralanmıştır. Ancak bu, pek sağlam, sağın bir yol olmadığı görülmeye başlanmıştır. Kendikendine —kendi iç dürtüsüyle— hareket, üreme, beslenme, korunma, bozulup çözülme vakıalarının uzvî/organik dediğimiz süreci, mekanik olandan keskince ayırmağa yetmediği kanısı, biyoloji bilim teorikleri arasında gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bunların temelinde belli birtakım biyokimyevî

unsurların bulunması gerektiği vurgulanmaktadır. Söz konusu unsurlarsa, amino asitlerden başkası değil.

Bugün organik molekülün, ne zaman, nerede ve nasıl ortaya çıkmış olabileceğini düşünüp tasarlayabiliyoruz. Bununla birlikte, Frank B. *Salisbury*'nin hesaplarına göre, organik molekülün, organik-olmayandan neşet etmesi gerçekte olacak şey değil. İşte bu, canlılar bilimlerinin konuca sınırlarını aşan, canlılar bilimi felsefesininse, özellikle de bilim teorisinin ana sorununu oluşturan çatışkıdır. Şu durumda, bahsi geçen çatışkı yüzünden canlılar bilimi felsefesi, çözülemez bir sorunla, bir *aporiya*lamı uğraşmaktadır? Bu sorunun cevabı, uzun vadede canlılar bilimi ile fizik-kimya bilimlerinin gösterecekleri denel ile teorik gelişmelerde saklıdır.⁹

c) Canlılar bilim faaliyetlerinin fenomenolojisi¹⁰

- 1- (i) Fenomenoloji, yüzyılımızda spekulativ metafizikte de ağırlık kazanmış bir ıstılahtır. Bu yüzden spekulativ metafizik ile bilim felsefesindeki anlamları kolayca karıştırılabiliyor.
- (ii) Bilim felsefesi çerçevesindeki fenomenoloji düpedüz görünürlüklerin incelenme yolu yöntemi demektir.
- (iii) Bilimler de zorunlulukla görünürlüklerden hareket ettiklerinden, *fenomenoloji*, bilim felsefesinin en önemli yöntem dayanaklarından biridir; öbürüyse, mantık.
- 2- (i) “Duyularımızla ne algılıyorsak, o, bir görünürlüktür” diyor John Stuart *Mill*.
- (ii) *Mill*'in yukarıdaki tarifine göre, şu hâlde *fenomenal*ismin indinde fizik nesneler, her daim duyumlanırlıklardan başkası değildir.
- (iii) Fenomenoloji, oysa “fizik nesnelerin gerçekliğini inkâr etmemekle birlikte, varlıklarıyla ilgili sorunların dışta bırakılması sûretiyle bunları yalınkat görünürlükler olarak irdeleyecek bir yöntem olmak iddiasındadır...”¹¹
- 3- Biyolojik fenomenoloji, örgütlenmiş yapının görünümü ile yayılma sahasına ilişkindir.
- 4- Biyolojik sorunlara tek yanlı eğilen ve çözümler sunan biyokimya, çok

9 Bkz: Francis *Hitching*: “*The Neck of the Giraffe: Darwin, Evolution, and the New Biology*”, 49. – 50. syflr.

10 Morton O. *Beckner*: “*The Biological Way of Thought*”, 786. – 788. syflr.

11 “*Dictionary of the History of Science*”, 320. s.

kere genel ile teorik canlılar biliminin ilerleyip serpilmesini önemli ölçüde önlemektedir.

- 5- (i) Henri *Bergson*, canlının, bir belirsizlik bölgesiyle çevrelendiğini bildirerek onu canlı-olmayandan ayırıyor.
- (ii) Canlı, kendi çevresinde, daha doğrusu, zaman ile mekânda bir üstbelirleme bölgesi oluşturur.
- (iii) Nitekim davranırken canlı, çevresindeki unsurları çekerek yahut iterek onların asıl, doğal, olağan durumlarına yeni bir belirlenim ekler.
- (iv) Başka bir anlatımla: Örgütlenmiş yapı, rastlantılı olanın üstüne kurulur. Böylelikle gelişigüzelliği düzenlenmişliğe dönüştürür.
- (v) Dış ortamın kısımları ile parçaları, bir kere canlının bünyesine alınıp özümledilermi, kendilerini artık üstbelirlenmenin olağanüstü özgün ve karmaşık dinamiğinde buluverirler.
- 6- (i) İşte, bir çeşit kalıcı faaliyet/*fonction* seferberliği gibi de görülebilecek bu devinim/*dynamique*, örgütlenmiş sistemin en hâkim vasfıdır.
- (ii) Sistemin işlemesi, faaliyet icrâ etmesiye, termodinamiğin ikinci ilkesi uyarınca, ister istemez energetik ile yapısal bozulmalar ve yozlaşmalara zemin hazırlar.
- (iii) Bu da bizlere hem bilgi teorisi hem de klasik termodinamik tarafından öngörülen *entropinin* artmasından kaçınılmayacağını göstermektedir.

ç) Fenomenoloji düzlemleri¹²

- 1- (i) Canlıyı bir bütün olarak alan canlılar biliminin çeşitli düzlemleri var.
- (ii) Spekulativ metafizikte canlılık, varlık tabakalarından birini oluşturur. Oysa günümüzde canlılar biliminin bilim teorisinde canlı, fenomenolojik düzlemlere dayandırılarak anlaşılır kılınmağa çalışılıyor.
- (iii) Canlı, belirli bir bütünlük göstermekle birlikte, yekpâre varlık değil. Örgütlenmişlik seviyesi uyarınca değişik olaylar ile süreçlerin bağdaştığı bütüncül (Fr-İng *integral*) vakadır.
- (iv) Kapsadığı veya dayandığı süreçler ile vakıaların çözümlenmesi bir vaka olarak canlının anlaşılıp tasvir edilmesinde bizlere yardımcı olmakla birlikte, tek başlarına bunlar, onu açıklamakta yetersiz kalırlar.

12 Morton O. Beckner: "The Biological Way of Thought", 788. – 791. syfır.

- (v) Şu durumda parçalarından hareketle bir canlı bütünlüğün düzeni izâh edilemez.
- (vi) Demekki canlılar biliminde çözümleme, birleştirim, giderek bütünleyici açıklama, birbirlerini gerektirirler.
- 2- Canlılar biliminin araştırma alanları bilgice değişik özellikler göstermelerinden ötürü, onun bilim teorisi de bağdaşmışlıktan ziyâde basamaklı görünüm sunar.
- 3- (i) Alışlagelinmiş canlılar bilimi araştırmaları, makroskopik fenomenoloji düzleminde yer alan vakıalar ile süreçler üstüne girilirdi. Nitekim Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına değin canlılar biliminin temel araştırma alanı morfolojiydi.
- (ii) Oysa bir makroskopik vakıa yahut süreç, tek başına değildir.
- (iii) Başka birçok makroskopik olayla etkileşme hâlinde olmasının yanında belli birtakım mikroskopik olaylara da dayanır.
- (iv) Her belirli mikroskopik olay —vaka, vakıa, süreç...— ise kendine hastır.
- (v) Her bir olay, gözlemcinin düzlemi uyarınca, daha düşük seviyedeki karmaşıklık seviyesindekine göre makroskopik, daha üst seviyedekine göreyse mikroskopik sayılır.
- 4- (i) Canlılar bilimi başlığı altında toplanan bilim kolları da, inceledikleri olayların yer aldığı görünürlükler düzlemlerine göre, ıstılahları çok seleserpe kullanırsak, ya mikrofizik ya da makrofizik araştırma alanıdırılar.
- (ii) Nasıl ki, bir olay, bir vaka, mutlak anlamda mikroskopik yahut makroskopik değil de, başka olaylara, vakıalara göre öyleyse, aynı şekilde onu inceleyen bilim yahut bilim kolu da başkalarına nisbetle mikrofizik de, makrofizik de olabilir.
- (iii) Bu cümleden olmak üzere, biyokimya, fizyolojiye göre mikrofizik; davranışbilim, fizyolojiye; sosyobiyooloji de, davranışbilime göre makrofiziktirler.
- (iv) Sonuç olarak: Nasıl denel araştırmacı, ele aldığı vakıayı görünür ve ölçülüp biçilebilir vechelerinden ibâret sayarsa, aynı şekilde bilim teorici de incelediği bilimin fenomenologu olarak kabul edilebilir.

II- CANLININ SORUNSALI/PROBLEMATİĞİ

- (1) Canlılar bilimi felsefesinin Yeniçağdaki gelişimi uzlaşmaz iki zıt görüşçe biçimlenmiştir: Dirimsel (biotik) gerçekliği canlı-olmayan maddenin yasalarına indirgemeğe çalışan *mekanikcilik*.

(2) Bu görüşe keskin bir tepki olarak doğan ve dirimsel gerçekliğin özerkliği- ni, özgünlüğünü ve özge gerçekliklere benzemezliğini vurgulamak isteyen; fakat bu arada bir bakıma mistik havalara bürünen canlılıkçılık. Canlılar bilimi felsefesinin uzlaşmaz gözüken mezkûr iki fikir akımını bir yana bırakıp adı anılan bilimin günümüzde yürütülen araştırmalarının bizlere kazandırdığı yeni birtakım mürâcaat mercilerinden canlı sorunsalına bakmak istiyoruz.

a) Termodinamik mürâcaat mercii¹³

- 1- Termodinamiğin ikinci ilkesi, örgütlenmiş bir sistem olan canlılık için de geçerli sayılabilir mi?
- 2- (i) Termodinamiğin ikinci ilkesi uyarınca her sistem, çözülerek dağılır. Sonunda dağılan parçalar belirli bir duruma ulaşırlar.
(ii) *Entropinin* zorunlulukla artması diye özetlenen bu gidişe öncelikle enerji kaybı önayak olur.
- 3- (i) Şu var ki, termodinamiğin ikinci ilkesinin, örgütlenmiş sistemleri için geçerli sayılamayacağı da öne sürülmektedir.
(ii) Zirâ canlı, özce örgütlenmişliğini, bozulmağa, çözülmeğe yol açabilecek etkenlere karşı dengede tutabilen sistem olarak karşımıza çıkıyor.
(iii) Canlı böylelikle de fizik-kimya yasalılığına sığmaz gözükmüyor.
- 4- (i) Ancak, bu savı reddedenler, onun, aslında ikinci ilkenin iyice anlaşıl- mamış olmasının sonucu olduğunu ileri sürmektedirler.
(ii) Her canlı ve ondan oluşan topluluk, sonuçta canlılar âleminin parçası olmasından dolayı bir açık sistemdir. Canlılar âlemiyse, yeryüzünün genel fizik-kimya şartları çerçevesinde düşünülmesi gerektiğinden, o da bir açık sistem görünümündedir. Böylece özellikle canlılar âlemi ve onda yer alan topluluklar, kaybettiklerini doğal kaynaklardan kazandıklarıyla telâfi ede- bilirler. Ne var ki sonuçta bir kapalı sistem olarak kabul edildiği takdirde, yeryüzünün, sunabildiği doğal kaynaklar, tükenebilir cinstendirler. Bu yüzden canlılar âleminin dahî *entropiden* kurtulamayacağı açıktır. Burada tabîi, salt canlılığı aşması sebebiyle insanı istisnâî durum olarak kabul etmek lâzım gelir.
(iii) Termodinamiğin ikinci ilkesinin, şu hâlde canlı-olmayanlar dünyasının yanında, kısmen dahî olsa, örgütlenmiş sistemleri de kapsadığı görüşü bilim teorikleri arasında yaygındır.
(iv) Buna göre canlı – çevre bütünlüğü için *entropi* tersinmez şekilde artar.

13 Morton O. Beckner: a.g.e., 795. – 799. syflr.

- 5- (i) Canlı, kaybettiği enerjiyi ortamından kazandığıyla telâfi ettiğinden az önce bahsedilmişti.
- (ii) Canlının bu yetisi, onu canlı-olmayanlardan ayıran en önemli etkidir.
- (iii) Canlı, açığı kapatmak üzere, bunu sağlayabilecek imkânlar çokluğu arasından birtakım enerji kaynaklarını tercih eder.
- (iv) İşte söz konusu tercih işi, girilen bütün irdelemelere rağmen, tatminkâr ölçülerde fizik-kimya etkileşmeler yasalılığına indirgenememiştir. Bu durumsa, canlılar bilimine bir yanda temel sorunsallığını teşkil ederken öte tarafta fizik-kimya bilimleri karşısındaki özerkliğini sağlamaktadır.
- 6- (i) Canlı-olmayanların tersine, canlıların morfolojisi ile fizyolojisi araştırıldığında bunların kümeler hâlinde değil de, teker teker ele alınmalarının zorunlu olduğu anlaşılır. Çünkü hangi örgütlenmiştik seviyesinde bulunursa bulunsun her canlı, enerji açığını kapatmak için karşılaştığı kaynaklardan birine yahut birkaçına kendi içindeki işleyişler (Fr *mécanismes*) tarafından yöneltilir.
- (ii) Bundan dolayı her canlıyı kendi başına bir özerk sistem, giderek bir birey olarak nitelemek mümkün.
- (iii) Bütün bu değişik sistemler bir ve aynı yahut benzer birkaç sistem çerçevesinde mütâleâ edilemeyeceklerinden, canlılar biliminde çoğu kere istatistik yöntem ile tekniğe başvurulur.
- 7- (i) En başta *termodinamiğin* ikinci ilkesi, istatistik yöntem ile tekniği, canlılar biliminin elzemdir.
- (ii) *Mikroskopik* seviyede olup bitenler, artık *makroskopiğin*inde görülebilen bireyleşmiş biçimlerin çerçevesinde istatistik yollardan tesbit olunabilirler.
- 8- (i) Bireylilik, temel etken olmakla birlikte, canlılık olayı bundan ibâret görülemez.
- (ii) Çünkü hiçbir canlı birey, kendi başına, tecrid olmuş durumda varolamaz.
- (iii) Canlılar âlemi, canlı – canlı ve canlı – canlı-olmayan çevre ilişkilerinin ördüğü bir karmaşık şebekedir.
- (iv) Bu bakımdan, *termodinamiğin* ikinci ilkesi gibi, genelgeçer açıklama durumunda olmak iddiasıyla canlılar bilimine getirilen bir yahut birkaç ilkenin, gerçekten de gerek tek tek canlı sistemlerinin gerekse bunların vucut verdikleri canlılar âleminin sistem olarak işleyişini aydınlatacak güçte olması şarttır.

(v) İşte, böyle bir yahut birkaç ilkenin, meydana getirilip uygulanmasının, ne denli zor bir iş olduğu da ortaya çıkmaktadır.

b) Mikrofizik mürâcaat mercii¹⁴

- 1- Canlı sistemlerinin örgütleyiciler yoluyla embriyonik biçimlenişini, enzimler sâyesinde işlerliği ve gen ile mutasyon aracılığıyla evrimini imâ eden görünürlüklerin varlığından söz edilebilir. Bunların esâsını birtakım atom ile molekül yapılarının yanısıra, kimi nicelleştirilebilir unsurlara ilişkin tepkelerde (Fr *réaction*) de aranması gerektiği öne sürülmektedir.
- 2- (i) İşte, maddenin en temel seviyelerinde klasik mekaniğin nedensellik ilkesi, açıklama gücünü önemli ölçüde yitirmektedir.
 (ii) Önünde sonunda temel tânecikler alanındaki bu durum, makroskopik düzlemde olup bitenlere de yön verir.
 (iii) İmdi nedensellik bakımından tek tek canlıların davranışının kökleri, ta mikrofizik düzlemdeki görünürlüklere dek uzanır.
- 3- (i) Ne var ki canlılar bilimi sistemine yeni çağdaş fizik açısından yaklaşmak da, sorunu tam olarak çözüyor.
 (ii) Gerçi görelî dalga mekaniğinin, mikrofizik alanı anlaşılır kıldığı bildirilmektedir.
 (iii) Nitekim Luigi *Fantappiè*, *D'Alembert* de denilen, görelî dalga denklemlerinde bulunan iki çeşit çözümden türettiği birlikli teoriyi önermiştir. Somut olarak bu iki tür çözüm, 't' terimi önündeki (–) işâret çiftiyle ilgilidir. Mezkûr çiftten birincisi, ıraksak dalga şeklinde yorumlanır. Söz konusu dalga, düzensizliğin artması ile yayınmasını ifâde eder. Böylece bu çözüm, *entropik* süreçlerin hâlini yansıtır; ikinci çözümse, zamana göre, bakışsımsız olup derişmelerin artışı bakımından *sintropik* olayı dile getirir.
 (iv) Fizik, maddenin hareketini açıklamaya çalışan alışlagelmiş sistemlere daha uygun düşen ilk çözümü çoğunlukla dikkate alır.
 (v) İkinci çözüme gelince; o, daha ziyâde ilkin deneye girişilmeden kendini zorunlu olarak, yani *a priori* kabullendiren, tüzük icâbı zorunlulukla olagelmeyip de olabilecek olayları anlaşılır kılabilceği iddiasını taşır. Böylelikle görelî/*relativ* dalga denklemleri, doğanın genel teorisine zemin hazırlama görevini görebilecekleri gibi, evrenin düzenini aydınlatacak

şemayı da oluşturabilecekleri öne sürülmektedir.

(vi) Birlikli bilim teorisinden hareketle fizik ile biyoloji bilimlerini birtakım ana ilkeler ile yasalara dayandırarak doğayı, temelde, parçalamaksızın ele alabilecek bir birlikli bilimin hangi şartlar çerçevesinde, nasıl kurulabilceği sorulabilir.

- 4- (i) Nedensellik, özetle şimdiki süreçlerin geçmiştekilerce; gâyelilikse, gelecektekilerin, şimdikilerce belirlendiklerini benimseyen ilkelerdir.
 (ii) Canlılar bilimine konu olan olayların, bu iki ilkedен biri olmaksızın, tam olarak anlaşılabilceği şüphelidir.
 (iii) İşte böyle bir tabandan hareketle bir canlılar bilimi, positivlik ile özerklik niteliklerini edinebilir.
- 5- (i) Canlılar biliminin, özerk bir bilim olamayacağını; olsa olsa fizik-kimya bilimleri hevinginin bir kolu sayılması gerektiğini savunanlar, *mekanikciler* ile günümüzdeki uzantıları *indirgemeciler*dir.
 (ii) Mekanikciler, canlılık özelliğini gösteren olayların, temelde fizik-kimya yasaları ile ilkeleri açısından açıklanabileceklerini öne sürmekle birlikte, örgütlenmişliğin üst seviyelerine ilişkin süreçler ile olayların, temel alanlara nasıl indirgenebileceklerini tatmin edici şekilde bildiremiyorlar. Ayrıca canlılara ilişkin temel kabul edilebilecek vakıaları açıklamağa çalışırken mekanikciler, öncelikle kalıtım etkenlerini taşıyan DNAsitleri ve bunların, RNAsitler aracılığıyla meydana getirdikleri protein birleştirimlerini/sentezlerini, iddialarına kanıt diye gösterirler. Canlılık olayının tamamı DNA – RNA – Amino asit üçlüsünün etkileşmesi şeklinde açıklanabilse bile, bu işleyişin de gâyelilikten bütünüyle bağımsızca izâh edilemediğini görüyoruz. Nitekim Alfred Rupert *Sheldrake*'e bakılırsa, mekanikcilerin genetik program konusundaki düşünceleri son derece canlılıkçı renklerle taşıyor. Son çözümlemede bir canlılık etkeni (İng *vital factor*) anlamına gelen genetik program, mekanikci kılığa sokularak sunulmaktadır. Mekanikciler, canlılığı, öncelikle de kalıtımı özellikle bilgisayar programına benzetmek eğilimindedirler. Ama ihnâl ettikleri husus, bilgisayarın, akıl sâhibi biri tarafından programlandığıdır. Belirli bir hesap etme hedefine yönelik biçimde düzenlenip yazılmıştır. Bilgisayar programını andırıyorsa, genetik program da, gâyeye yönelik bir varlığı, yanî bir programcıyı imâ ediyor demektir. Yok, genetik programlar, kendiliklerinden oluşuyorsa, bilgisayar programlarını andırmıyorlar demektir. Bu ikilemden mekanikce

tek çıkış yolu var; o da, evrim boyunca tesâdüfî mutasyonların, doğal ayıklanma eleğinden geçerek genetik programları meydana getirmeleridir. Böyle bir kabulse, genetik ile bilgisayar programları arasında yapılmışa çalışılan benzetmeyi elbet anlamsız kılacaktır.¹⁵

(iii) Görüldüğü gibi, sorun, mekanikçiler için ne denli çözülmüş sayılırsa sayılsın, aslında olanca ağırlığıyla karşımızda durmağa devam ediyor. Meselâ rastgele oluveren mutasyon verisi etkenler, nasıl uygun birleştirimleri sağlayarak canlılar âlemindeki binbir çeşit özgül biçimleri meydana getirebiliyorlar? Nice küçük boyutlu, basit olursa olsun, bir özgül biçimin ilk olagelişindeki olağanüstü sayıdaki etkileşimlerin her birinin doğal ayıklanmanın onayından geçerek vucut bulduğunu hangi pozitivist ve deneysel kanıta dayanarak öne sürebiliriz?

(iv) Böylesi temel moleküler düzlemlerde bile bunca açmazla karşılaştıktan sonra çok daha karmaşık örgütlenmişlik seviyelerini açıklamakta rastlantı ile doğal ayıklanmanın, nice yetersiz kalacağını kestirmek öyle zor olmasa gerek. Öncelikle davranışları moleküler düzlemden hareketle rastlantı ile doğal ayıklanmaya dayanarak açıklamanın ne denli müşkül olduğunu şu örnekte seçikce görebiliriz: “Avrupa guguk kuşlarının kuluçkasına başka türdeki kuşlar yatar. O başka türdeki kuş, daha sonra guguk civcivini besleyip büyütür. Yavru, asıl anne-babasını hiç tanımadan kendi başına uçacak duruma gelir. Yaz sonunda yetişkin guguklar, kışı geçirecekleri Güney Afrikaya göçerler. Yaklaşık bir ay sonra genç guguklar da toplaşıp anne-babalarının bulunduğu Afrikadaki belirli yöreye göçerler. Onlar, nereye, ne zaman, kimlerle hangi yönlerde, hangi hedefe uçacaklarını hep içgüdüyle bilirler.”¹⁶

İkinci örnek: “Davranış sisteminin parçalarında değişiklikler ortaya çıktığında dahî, canlının olağan davranma tarzının sapma göstermediğine ilişkin elde çok sayıda delil var. İtin/köpeğin,¹⁷ sözgelişi bir bacağı kesildiğinde, motor etkinlikten dolayı üç bacağıyla yürümüştür. Bir başkasınsa, beyin yarıküresi alınmakla birlikte, önceki melekelerinin hemen hepsini bir süre sonra yeniden geliştirebilmiştir. Üçüncü köpeğin de yoluna rastgele

15 Bkz: Alfred Rupert *Sheldrake*: “*A New Science of Life*”, 22. s.

16 Rupert *Sheldrake*: “*A New Science of Life*”, 22. s.

17 Türkcede doğrusu ‘it’tir. ‘Köpek’, ‘it’in erkeği, dişisiyse ‘kancık’tır. ‘İt’ ile ‘kancık’ zamanla yozdilleşmişlerdir (Fr argot).

engeller koyuldu. Sonuçta üçü de, yanî motor organları bozulan, merkez sinir sistemi dumûra uğratılan ve karşısına fizik engeller çıkarılan köpekler, bir yerden bir başkasına yürüyebilmişlerdir. Bütün bu görünürlüklerde ve moleküler biyolojide, biyokimyada, genetik ile nevrofizyolojide belirlenebilmiş olaylar arasında muazzam bir bilinmezlik alanı var hâlâ. Guguk kuşlarının göç davranışı, sözgelişi DNA ile protein birleştirimi çerçevesinde nasıl tam anlamıyla izâh edilebilir? Bu olayı tatmin edici ölçülerde açıklamak, yukarıda sözü edilen davranışının zorunlu olan uygun baz zincirlerini genlerdeki DNAsidin içerdiğini yahut sinirlerin elektrik akımlarıyla etkileştiklerini tanıtlamaktan çok daha fazla bir şeydir. Bununiğin sinir sistemi ile göç davranışını teker teker belirleyen özgül DNA baz zincirleri arasındaki bağlantıların iyice anlaşılması gerekir. Şimdilerdeyse, herhangi bir canlının biçimlenmesini ve yaşamasının gerekli işleyişleri tayîn eden genetik programların çalışmasına nufuz edilebilmiştir ancak...”¹⁸

(v) Mekanik nedensellik ile fizik-kimya yasalılığından başkasını kesinlikle reddeden mekanikci fizikalizm yahut indirgemecilik, canlılar bilimini özerk bir bilim olmaktan alıkoymuştur. Buna karşılık doğrulanması yahut yanlışlanması imkânsız ilke ile önermeleri canlılar bilimine sokmağa kalan ve yalnızca gâyeliliği kabule değer bulan canlılıkçılık da, söz konusu bilimi positivlikten, dolayısıyla da bilimleşmekten uzaklaştırmıştır.

(vi) Şu hâlde gerek bilim gerekse felsefe olarak canlılar bilimi, kendini *nedensellik* ile *gâyeliliğin* tekelinden kurtarıp mezkûr iki kutbu, birbirinin tamamlayıcısı olarak alacak birlikli teori potasında uzlaştırabilirse, kendine has ve belki ileride biyolojidişi araştırma alanlarına bile yaygınlaştırılabilir bir dünyatasavvuru vasfını gösteren *organisismi* ortaya koyabilecektir.

(vii) *Organisism*, *canlılıkçılığın* tersine, *positivliği* koruyup kollayarak *mekanikliliğin* iptâl ettiği *özerkliği* canlılar bilimine iade edebilir.

c) Kibernetik mürâcaat mercii¹⁹

- 1- (i) Bir makinenin, kendini çok çeşitli yeni ortamlara uyarlayacak esnekliği bulundurması için güçlü bir geribeslemeli devreyle donanmış olması gerekiyor.

18 Bkz: Rupert Sheldrake: “A New Science of Life”, 23. s.

19 Morton O. Beckner: “The Biological Way of Thought”, 803. – 806. syflr.

- (ii) Söz konusu devre, aslında kendikendini ayarlayabilen bütün işleyişlerin ilk şartıdır.
- 2- (i) Geribeslemeli bir işleyişse, her şeyden önce dikkate değer derecede *homéostatique* olmalıdır. Başka bir deyişle, gelişigüzel olup bitenlere karşı onda belirli bir büyüklüğü dengede tutma yetisi bulunmalı.
- (ii) Demekki bu, Claude Bernard'ın da belirttiği üzere, iç ortamın sürekliliği ile istikrârını koruyan, ilkin canlıda başarılarını izleyebildiğimiz, gelişigüzellik ile rastlantılılığa karşı işleyen bir düzendir.
- 3- (i) Ancak, kibernetik, örgütlenmiş düzenlerin *homéostatiquel*iklerine ışık tutabilen az önce bahsi geçen örnekleri göz önüne sermekle kalmaz.
- (ii) Ayrıca, genel canlılar bilimi sorunu üstüne girilmiş tartışmayı besleyen işlemsel kavramları da geliştirir.
- (iii) Bu kavramların arasında en çok ilgi toplayan da, sistemin madde yahut enerji yanına değil de, örgütlenme kesimine bağlı fizik büyüklüğü belirleyen malûmât/*information* kavramıdır.
- (iv) Kendikendini yönltebilen bir güdümlü mermiyi örnek alalım. Mezkûr mermi, etkililiğini bir yandan tepkili motoruna, öte taraftan da hedefine ulaşmağa yahut hedefi hareketliyse onu izlemeğe borçludur.
- 4- (i) Böylece energetik ile kibernetik yahut başka bir deyişle informasyonel etkinlikler arasındaki ayırım belirlemektedir.
- (ii) Nitekim belirlemeler ağını ayarlayan, düzenleyen kibernetik sistemdir.
- (iii) İşte bundan dolayı, canlılar bilimi sisteminin işleyişi, kibernetigin sunduğu imkânlarla daha rahat ve sağın biçimde dile getirilebileceği düşünülmektedir.
- 5- (i) Canlılık sistemlerinin, işleyişce aydınlatılabilmeleri, örgütlenişlerinin anlaşılmasına sıkı sıkıya bağlıdır.
- (ii) Peki, bu örgütleniş nasıl meydana gelmiştir?
- (iii) Bu soruya tatminkâr cevabın verilemeyeceği çeşitli vesilelerle bildirilmiştir.
- 6- (i) Nihâyet, bir canlılar bilimi sisteminin işleyişi her zaman açıklanabilir de, bunun nereden türeyip –türemişse tabîi– nasıl olup da biçimlenmiş olduğu meçhuldür.
- (ii) Canlılar bilimi sisteminin işleyişinin nereden, nasıl ortaya çıktığı sorusu açıklığa kavuşmadıkça, problematiği de aydınlatılamayacaktır.
- (iii) Çünkü canlılar biliminin temel sorunu, onun geçmiş zaman boyutudur.

(iv) Canlılar bilimi sistemi, böylelikle, şimdinin zaman – mekân yapılaşmasından ibâret olmayıp geçmiş zaman boyutunun sonucudur.

(v) Nitekim canlılar biliminde tartışılan, canlıların yapıları ile işleyişlerine ilişkin bütün özellikler, zamandaki gelişimlerinin ürünü olarak ele alındıklarında anlaşılabilirler.

(vi) Mecazî anlatıyla, canlının işleyişinin sırrı, onun yapısında saklıysa, bunun sırrı da paleontoloji dönemlerine uzanan ‘tarih’ boyutunun getirdiği düzenin mantığında yatar.

7- (i) Öyleyse canlının tarihi demek olan evrim sorunu, canlılar bilimi sorunsalının çekirdeği sayılmalıdır.

(ii) Durum böyle olunca evrim sorunu, canlılar bilimi sorunsalıyla örtüşür.

III- EVRİMİN SORUNSALI/PROBLEMATİĞİ²⁰

a) 1- Canlılar biliminin ana sorunu evrimdir. Çünkü her canlı, gerek belli bir türün mensubu gerekse birey olarak yaşamışlıkların birikimi ve yaşanacaklarının beklentisi tarzında tecelli eden bir akışın içindedir.

2- Öyleyse geniş anlamda canlılarla ilgili araştırmalar evrim göz önüne alınmadan yürütülemez.

3- Öteki canlılarla genel evrimi paylaşan insan, geçmiş yapıp etmelerinden edindiği tecrübelerle geleceğini inşâ eder.

4- Böylelikle irâdeden bağımsız dirimsel evrimin yanı sıra, yepyeni, eşi, benzeri görülmemiş, irâdeye bağlı ve kültür denilen bir evrim meydana gelmiştir ki, bu, tarihtir.

b) 1- Yaşanan zaman, ‘şimdi’dir. ‘Şimdi’den ‘önce’ olup bitenlerin tamamı ‘geçmiş’tir.

2- Kimi vakıalar, ‘geniş zaman’a aid olup ‘bir’den fazla olagelebilir yahut getirilebilirler. Başka bir anlatıyla, tekrarlanabilir cinstendirler. Geçmişte olageldikleri yahut ola getirilebildikleri gibi, şimdide gelecekte de olagelebilir yahut getirilebilirler. Her ân belli şartlar altında gözlemlenip denetlenebildiklerinden, bunlar Onyedinci yüzyıldan beri yerleşegiden bilim anlayışının taleplerine en çok uyan örnek vakıalardır. Temellendirilebilirlikleri, doğrulanabilirlikleri ile yanlışlanabilirliklerini hep muhâfaza eden vakıaların bilinebilirlikleri de her zaman yeniden göz önüne serilebilir.

- c) 1- Ne var ki her zaman yeni baştan sorgulanmaları ile sınanmaları, varlıkları gereği mümkün olmayan vakıaların bilinebilirlikleri bir defaya mahsûstur. Belli bir zaman ile mekân koordinatında olup bitmiş ve bir kerede tesbit olunmuş böyle bir sürecin yahut olayın benzeri yeniden olagelse bile, tıpatıp kesinlikle bir daha vukû bulmaz.
- 2- Sürekli bilinebilir olaylar yol açıcı (Fr *causatif*) türdendirler. Belirli nedenler, şartlar değişmedikçe belli etkilerde (Fr *effet*) bulunurlar. Bunlara mekanik olay denir.
- 3- Bir defa bilinebilir olaylarsa, doğurucu (Fr *génératif*) diye deyimlendirilebilirler. Bunlar da genel yapıları ile özellikleri yönünden yine ikiye bölünebilirler: canlı ile ruhlu–zihinli olanlar. İkinciler, birincilere dayanırlar.
- ç) 1- Doğrudan doğruya dış nedenlerce etkilenmedikçe biçimlerini, konumları ile durumlarını değiştirmeyenler, cisimlerdir. Bu yüzden devinmeleri, büyümeleri ile çoğalmaları imkânsızdır. Hangi boyutta olursa olsun bir cisim, dış etkenlerce parçalanır yahut başka bir veya birçok cisme eklenir. Kaldı ki, yalınkat cisim yok. Her biri, daha ufak boyutta bir miktar cismin ekleşmişliğidir. Her yeni ekleşmişliğe ‘Q’ şartlarında zuhur etmiş ‘G’ hâli dersek; ‘G’ye de, ‘D’, ‘E’ ile ‘I’ ekleşmişliklerinin vucut verdiğini kabul edersek; ‘Q’dan önceki ‘I’ şartları yeniden meydana gelir/getirilirse, ‘G’ üstekleşmişliği, ‘D’, ‘E’ ile ‘I’ altekleşmişliklerine ayrışabilir. ‘Q’ şartlar tekrar gerçekleştirildiğindeyse, ‘G’ ekleşmişliği yeni baştan olagelir yahut getirilebilir. Böylelikle zerrelere –atomlu yahut atomaltı yapılardan– en büyük boyuttaki cisimlere –sözgelişi gezegenler ile yıldızlara– dek neden –etki ilkesine uygun yürüyen bütün işleyişler tersinir özellik gösterebilir.
- 2- Bilim olarak kabul görmüş olan alışılacelmış fiziğin kuşatmağa çalıştığı tersinir ve tekrarlanabilir vakıalar buna örnektir. Mezkûr vakıalara dair ortaya koyulan önermeler, belirtilen nedenlerden ötürü, nesnel ve pozitif diye vasıflandırılmışlardır. Bunlar, demekki sürekli bilinebilir olaylara ilişkin önermelerdir.
- d) 1- Doğurucu olaylar, doğrudan doğruya dış nedenlerin yanında, iç işleyişlerin de etkisiyle biçim kazanırlar.
- 2- İç işleyişlerin etkisiyle her biçim kazanma olayı bir yönelimli (İng *directed*) ve iş görür (İng *functional*) süreçtir. Biçim kazanan olaya ‘-A’ diyelim. ‘-A’nın biçim kazandığı şartlar da ‘-Q’ olsun. ‘Q’ şartlarındaysa, ‘-A’, ‘A’

hâline gelir. 'A', olayın, sürecin yahut varolanın en olgun çağı, kemâle erdiği dönemdir. Bu, 'A'nın, yeni bir '-A'yı doğurduğu, yanî 'A'ın zuhur ettiği çağdır. '-A'nın ortaya çıktığı çağdaysa '-A', artık 'A' hâlinde olacaktır. Bu süreçlerin her birinde de şartlar²¹ pek az dahî olsa, değişiklik gösterirler. Şu durumda '-A' olayına '-Q' şartları, 'A'ya 'Q' şartları; '-A'e, '-Q' şartları, 'A'e 'Q'; '-A' olayına 'Q' şartları; 'A' olayınaysa yine 'Q' şartları tekâbül eder. '-Q' şartları yenibaştan kurulabilse bile, 'A' olayından '-A' olayına; '-Q' şartlarından da 'Q' şartlarına geri gidilebilse dahî, '-A' olayından 'A' olayına geri dönülemez. Çünkü canlı dediğimiz bu olaylar yahut varolanlar, dış nedenlerin yanında evrimsel ile kalıtsal tarzında deyimlendirilen karmaşık iç işleyişlerin etkisindedirler.

3- İç işleyişleri, canlıya dış etkenlere karşı direnir onları belli ölçüde zapturapt altına alma imkânını sağlar.

4- Canlı, bir yanda dış etkenlerin basıncı altında, öbür taraftan da onları kendi ihtiyâçları ile gücü doğrultusunda yönlendirmesi ve nihâyet iç devindiricileri (Y→Fr *dynamique*) yoluyla dirimsel görevlerini yerine getirerek biçimlerini geliştirir. Dirimsel görevlerini aksatmaksızın düzenlice görerek biçimlerini geliştirmesi canlının, kendi fizyolojik-morfolojik bütünlüğünü verir.

5- Bir yanda topyekûn fizik ile dirimsel (Fr *biotique*) ve hattâ beşerî-kültürel çevre şartlarının, öbür yanda da evrimsel-kalıtsal-embriyolojik işleyişler ile süreçlerin oluşturduğu uyumlu işleyen fizyolojik, yanî işgörür (Fr *fonctionnel*) ile morfolojik, demekki biçimce bütünlük sergileyen canlı, benzerinin doğurucusu olmakla birlikte, kendisi tekrarlanamaz, bundan dolayı biricik, eşsizdir.

6- İşgörür ve biçimlenir bütünlük sergileyen varolan durumundaki canlı, hiçbir zaman topyekûn olmuş bitmiş hâlde görülemez. Zamanca bulunduğu konum, hâiz olduğu tek mil fizyolojik ile morfolojik edinimlerini hazırlayıp tayin etmiş olan oluşumların evresi ve bu edinimleri koruyup geliştirerek benzerlerini ortaya çıkaracağı, sonra da işleyişlerinin bozulup kurucu unsurlarına dağılacağı evre arasındadır. Mekânca işgâl ettiği konumsa, benzerlerini ortaya koymak için fizyolojik ile morfolojik bünyesini koruyup geliştirmek üzere, dikey-öncelikle bitkiler- yahut yatay-özellikle

21 Bkz: Rupert Sheldrake: "A New Science of Life", 23. s.

hayvanlar— katettiği ve edeceği mesâfeler arasındaki yerdir.

- e) 1- Görüldüğü gibi, zamanca bulunduğu konumdan canlı, geri gidemez, dönemez, döndürülemez.
- 2- Demekki cismin tersine, canlı olayı, bir tersinmez süreçler hâlini gösterir.
- 3- Tersinmez süreçlilik hâlini gösteren canlı, şu durumda tecrid olunmuş kapalı sistem şeklinde ele alınamaz.
- 4- Anlaşılabacağı üzere canlı, doğan, oluşan, doğuran, bozulup dağılan dengeli süreçler sistemidir.
- f) 1- Canlı, ilkin doğan bir dengeli süreçler sistemidir.²²
- 2- Doğmak, bir *yeni* varolanın, bir *eski* varolandan neşet etmesidir.
- 3- Burada *yeni* ile *eski* nitelemeleri birbirlerine göre konumlanırlar.
- 4- ‘Yeni canlı’ya genç yahut yavru; ‘eski’sineyse, yaşlı yahut ebeveyn denir.
- 5- Yavru, ebeveyninden en temel özelliklerini almakla birlikte, ikisi birbirinden farklıdır.
- 6- Söz konusu en temel özellikler, onun genel beden yapısını, işleyişi ile biçimini; hâl ile hareket tarzlarını tayîn eder. Bunlar onun soyaçekimi yahut tür özellikleridir.
- 7- Yavru, ebeveyniyle ve ondan olma öteki yavrularla, demekki kardeşleriyle ve ebeveyninin ebeveynleriyle —atalarıyla— ve onların kardeşleriyle —yakın, öyleki uzak akrabalarıyla— temel soy, hattâ tür özelliklerini, daha özgül şekilde söylenirse, gen havuzunu (İng *gene pool*) paylaşır.
- g) 1- *Genler*, canlının yapısını, biçimi ile işleyişini belirleyen dev molekül-lerdir.
- 2- Kendileri dev molekül olduklarından, genlere daha ufak boyuttaki moleüller; onlara da atom ile atomaltı yapıları, vucut verirler.
- 3- Gerek DNA büyük moleülleri gerekse onların işgörür parçaları olan *genlerin* kendileri canlı olmamakla birlikte, bir varolanın canlı kılınışında zorunlu nedenlerin başında gelmektedirler.
- ğ) 1- Şu hâlde canlı denilen bir varolan, canlı-olmayanlarla belli bir molekül karmaşıklığı seviyesine dek —atomaltı, atom ile molekül— belirli birtakım —organik-olmayan— yapıları paylaşır.

22 Krz: Rupert Sheldrake: “A New Science of Life”, 23. s.

- 2- Onların toplaşması, birleştirimi/*synthèse*i canlının ilkasî yapısını belirler.
- 3- Bir varolanın, canlı olmasını ilk elde tayîn eden genetik malzeme, organik-olmayan ile organik yapıları birarada hâvîdir.
- h) 1- Ne var ki, yapısı ile biçimini oluşturan mineraller, vitaminler ile proteinler ve bunların ne miktar ve şekilde, nasıl meydana getirileceğini tayîn eden genetik malzemeler yoluyla organik-olmayan ile öyle olanların yanında canlı, daha başka canlıları da taşır. Hücrede mitokondri ile ribosomun; hücre toplulukları ile dokularda hücrelerin, bakteriler ile virüslerin yer almaları buna örnektir.
- 2- Görüldüğü gibi, özellikle hücreyle birlikte bir canlı, uzvî/organik-olmayan ile uzvî yapıların toplaşması ve kimi dirim (biyotik) sistemlerinin bağdaşması sâyesinde varolur.
- ı) 1- Canlıya vucut veren temel organik-olmayan ile organik yapılar ve dirim sistemleri, henüz 'ebeveyn canlı'dan kopmadan onda oluşmağa başlarlar.
- 2- Onların gelişip serpilme ile onanmazcasına bozulup çözülme süreleri, o belirli canlının yaşama süresini, başka bir deyişle, ömrünü tayin ederler.
- 3- Şu hâlde, *selef-varolanda* bulunan temel organik ve organik-olmayan yapılar ile dirim sistemlerine dayanarak yaşayan bireyin biçim ve işlerlik kazanacağıının belli olması ilk aşamadır. Buna *Aristoteles*, kuvve safhası demiştir. Özelliklerinin belirginleşmesiyle birey, varoluşu sırasında *halef-varolanı* husûle getirir. Bu da fiil safhasıdır. Nihâyet dayandığı yapılar ve sistemlerin tâzelikleri ile iş görme kâbiliyetlerini kaybetmeleri üzerine çözülmeğe yüz tutması da, bozulma yahut inkırâz merhalesidir. İşte mezkûr safhalar arasındaki süre ömürdür.
- 4- İmdi, böyle bir süre boyunca, ancak kendine mahsûs biçimde ve işleyişle bir defalık varolmak yaşamaktır.
- 5- Yaşama cinsinden varoluşa mâlik olana canlı denir.
- i) 1- Her canlı, az önce gösterilen gerekcelerin ışığında söylersek, bir üst-belirlenmişlik²³ hâlidir.
- 2- Üstbelirlenmişlikse, bir sistemleşmişliğin ifâdesidir.
- 3- Her sistemleşmişlik, her zaman altyapılar ile kimi zaman altsistemlere dayanır; virüslerinse, altsistemleri yoktur.

23 Bkz: Ş. Teoman Duralı: "Canlılar Sorununa Giriş", 71. – 72. syftr.

- 4- Sistemleşmişlik, hiçbir ân durağanlaşmaz. O, yönlü, istikrârlı ve belli sayıdaki altbelirlenmişlik hâllerinin kurduğu bir üstbelirlenmişlik hâlidir.
- j) 1- Anlaşılacağı üzere, sistemleşme ile sistemleşmişlik, özgül anlamlarıyla canlılığın söz konusu olan ıstılahlardır.
- 2- Canlıyı tarif etmektekinin özgül anlamda kullanıldığında sistemleşme süreci, canlı sistemi vasfını kazanır.
- 3- Ludwig von Bertalanffy'nin tarifi uyarınca, "canlı sistemleri, unsurlarının, az yahut çok hızlı şekilde değiştokuşta bulunmaları, yozlaşmalar (Fr *décadence*), yıkınmalar (Fr *catabolisme*) ile yapınmaları (Fr *anabolisme*) yoluyla işlerliklerini sürdürürler. Canlı, sıradüzenine dayalı (Fr *hiérarchique*) açık sistemler bütünüdür. Belli bir seviyede kendi başına buyruk izlenimini veren bir yapı, gerçeklikte bir alt seviyede değiştokuş (Fr *échange*) hâlindeki unsurlara dayanır. Böylece köphücreli canlı, hücrelerin; hücrelerse, hücre-altı (Fr *subcellulaire*) yapıların, bunlar da, kendilerine vucut veren kimyevî bileşiklerin değiştokuşuna dayanarak varolagiderler."²⁴
- k) 1- Ebeveyn-canlıdan birtakım altbelirlenmişliklerin üstörgün yapısı olarak doğan yavru canlı, kendine vucut veren kısımlara, parçalar ile unsurlara ayrıştırılırsa, bütünlüğünü yitirir. Bu unsurların, parçalar ile kısımların biraraya getirilmesiyle canlının yeniden oluşturulamayacağı deneyce sâbittir.
- 2- İmdi canlı, kendine vucut veren unsurların, parçalar ile kısımların aritmetik toplamı değildir.
- 3- Kurucu unsurları ile parçalarına indirgenemeyen canlı, bulunduğu gelişim safhasından önceki durumlarına geri dönemez/döndürülemez. Öyleyse canlı, bir tersinmez açık sistemdir.
- 4- Bu da bizlere canlının, hem bulunduğu her bir safha, hem bütün ömrü bakımından işleyişce de biçimce de bir defalık ve eşsiz, dolayısıyla olay olarak tekrarlanamaz olduğunu gösteriyor.
- l) 1- Ortamında diri kalmak mücâdelesini veren canlının sergilediği tek mil hayatî faaliyetler onda vukû bulurlar.
- 2- Şu durumda ân, gerçek olan zaman dilimidir.
- 3- Her ân, artık gerçek olmayan, yanî geçerliliği kalmamış olanların devamı olarak onlara dayanıp onlardan kaynaklanır.

24 Ludwig von Bertalanffy: "General System Theory", 168. s.

4- Yine her ân, gerçekleşeceklerin ‘anne’si, kuvvesidir.

5- Canlının hayatî faaliyetlerini sergilediği şu ânı, şimdisi, o canlının doğumundan beri yaşadığı bütün ânların kendiliğinden türevi olduğu kadar, o belirli canlının neşet ettiği tek mil atalarının yaşadıkları, giderek onların da oluşmuş bulundukları canlı-olmayanlara ait ânların sonucudur.²⁵

6- Demekki belirli bir canlıyı ‘şu ân’ında açıklayabilmekiğin bunun, olabildiğince gerilerde kalmış doğurucu ânlarına eğilmek şarttır.

7- Bunları doğrudan doğruya deneysel (empirik) yollardan neden – etki ilkesi uyarınca ele almak mümkün olmadığından, açıklayıcı yoldan yetesiye bilinemezler.

8- Bundan dolayı açıklanarak bilinene ek olarak onları sezerek anlamak zorundayız.

9- İşte, klasik mekaniğin öncülük ve örneklik etmiş olduğu Yeniçağ bilim anlayışında büyük güçlüğü canlılar bilimi yaratmıştır.

10- Canlılar bilimi, klasik mekanikten farklı olarak konusunu neden – etki ilkesi ve deneysel yöntemler çerçevesinde açıklamakla yetesiye aydınlatamıyor. Bunun için tamamlayıcı bir başka yöntemi daha gerekser: Neden – etki ilkesi ile deneysel yoldan şu ânda yakalanmış, kayda geçirilmiş bellibaşlı özelliklerin, geriye yansıtılmaları sûretiyle geçmiş ânların anlaşılmaları gerekir.

m) 1- Bir canlı belli bir “ânda – zaman diliminde–, belirli bir konumda – mekân kesiminde–, belli bir kımıltıda –ürerken, beslenirken, büyür yahut küçülürken, serpilir yahut solarken, savunur yahut saldırırken, yer değiştirirken– tesbit edilir.

2- Tesbitse, canlının yaşadığı ânı, konumu, kımıltıyı dondurmaktır; giderek o belli ânı, konumu, kımıltıyı onun tesbit edilememiş tek mil ânlarına, konumlarına, kımıltılarına yaymaktır. Ele alınan canlı o tesbit olunmuş ândan, konumdan, kımıltıdan ibâret görülür.

3- Hele canlı, işlerliğini kaybederse, geriye incelenilecek içsiz bir kalıp, sûret kalır. Çoğu kere dağılmış birkaç parçadan bir sûret kurgulanır. Bunun da varolanın aslına ne denli uyduğunu kestirmek imkânsızdır.

n) 1- Bir canlı, durmadan ân, konum ile biçim değiştirmekle birlikte, onun ilk bakışta anlaşılabilir, yakalanamaz ve temellendirilemez bir tümlüğü

25 Krz: Henri Bergson: “*L’Évolution Créatrice*”, 4. – 6. syflr.

vardır ki, o, farklılaşan işleyişler ile biçimleri bütün değişen ânlar boyunca taşıyıp kuşatır.

2- Bir canlıya tümlüğünü kazandıran, onu kendisi olmayanlardan ayıran hudutlarıdır.

3- Canlılar, az yahut çok esnek ve bükülgeçirler. Ama gerek işleyişce gerekse biçimce her canlının kendine has esnekliği ile bükülgeçliliğinin haddi vardır.

4- İşte, hudutları sâyesinde kendi ortamının canlıları ile canlı-olmayanlarından ayrılabilen canlı, bireydir.

5- Bireyliliğinin hudutları, canlının kimliğini belirler.

6- Bireyliliğin bulunmadığı durumlarda kimlik de olamaz. Öte yandan bireylilik, kimliksiz düşünülemez. Zirâ bireyi düşünülebiyecek cümle bireylerden ayıran özelliklerin tamamı kimliktir.

o) 1- İster atomaltı, ister atomüstü oluşumlardan bahsetsin, cisimler dünyasını inceleyen fizik-kimya bilimleri ile bunların bitişiğindeki biyokimyadan yahut moleküler biyolojiden uzaklaşıldığı ve hücrealtı ile hücre yapılarında iyice belirginleşen canlı sorununu ele alan dirim bilimlerine nüfuz edildiği oranda, alışlagelmiş bilim ıstılahdağarından (Fr *terminologie*) köklü sapmalar başgösterir.

2- Alışlagelmiş bilim ıstılahdağarının esâsını da klasik mekaniğin her ân denenebilir denetlenebilir ıstılahları/terimleri oluşturmuştur.

3- İnsan yaşantılarını yansıtmaktan alabildiğine uzak kaldıklarından, bunların hiçbir insanbiçimci ile insanmerkezli yan anlamı yoktur.

4- Mekanik—merkezli ile insanmerkezli ıstılahlar, anlam yükleri bakımından ters orantılıdır.

5- İşte, canlının belirlenmesinde birincil derecede yeri bulunan birey ile kimlik ıstılahları anlamca insanmerkezcilik bakımından yüklü, buna karşılık klasik mekanik yönündense boşurlar.

6- Canlılar biliminin, beşerî araştırma alanları ile fizik-kimya bilimleri ortasında yer alıp her iki tarafın belli kesimlerini kapsayan çok geniş bir araştırma alanı olduğunu kabul etmeyenler, bahsi geçen ıstılahların bilimsel olmadıkları kanısındadırlar. Dolayısıyla da fizik-kimya bilimlerinin türevi ve uzantısı olarak gördükleri canlılar biliminin, bu ve benzeri insanbiçimcilik yansıtır ıstılahlardan uzak durması gerektiğini savunmuşlardır. Nitekim bunlardan biri olan Sir Peter Brian *Medawar*, bireylilik ıstılahı-

nın, dar anlamda bilimsel olmadığını öne sürmüştür: “Bireylilik, canlılar bilimine derinlik süsü vermek amacıyla doğa filosoflarının icâd ettikleri düzmece sorundur ... Canlı tekinin, hücre bireylerinden oluştuğuna ilişkin kural yoktur. Birçok bakımdan bir divik (termit) topluluğu da canlı bireyi olarak nitelenebilir; yanî bir toplumsal polimer...”²⁶

7- Sıkı sıkıya mekanik örneğine dayalı bilim anlayışı açısından bakıldığında, *Medawar*’ın da bildirdiği üzere, bireylilik, kimlik, tarihlilik türünden ıstılahları bir araştırma alanında kullanmak yersiz bir iş olabilir. Zirâ bunları ve benzerlerini neden – etki bağıntısına uygun şekilde ve pozitivist-empirik bağlamda sağınca tarif etmek pek zordur.

8- Ne var ki, bilimleri klasik mekanikten ibâret görmezsek, her bilimin ayrı bir ıstılahdağarını bulundurduğu gerçekliğini kabullenmek zorunda kalırız. Elbette her bilim ıstılahının, genel bilim anlayışının temel isterlerini karşılaması şarttır. Yine de incelediği görünürlükler alanına göre, her bilimde yer alan ıstılahların söz konusu isterleri karşılama derecesi farklıdır.

9- Bu cümleden olmak üzere, biyokimyadan itibâren canlılar bilimlerine ait terimlerin, neden – etki bağıntısına uygun şekilde ve pozitivist deneysel bağlamda sağınca tarif edilebilirlikleri gitgide azalmaktadır. Buna karşılık hiç olmazsa bunların önemli bir bölümü olağanüstü ölçüde kılavuzluk görevi görürler.

- ö) 1- İşte bir bağıntı kavramı olan birey de böyle ıstılahlardan biridir. Tek ve bir kerelik olan, daha küçük parçalara bölünemez.²⁷ Taşıdığı özellikler²⁸ yoluyla başkalarından farklı olana birey denir.²⁹

2- Birey, olayın yahut varolanın kendine işâret eder. Bunu yapabilmek için de bir tümel kavramdan, *Eflâtuncu* deyişle söylersek, pay alır. Bütün at bireyleri, sözgelisi, attan pay alırlar. Bununla birlikte her at bireyi bir başka at bireyinden farklıdır. Yer aldığı zaman – mekân boyutları ve bütün bünyevî özellikleriyle tek ve eşsizdir. Demekki birey değişen nicelikte nitelikler alabilen, *Aristoteles*’in deyişiyle, temel taşıyıcıdır.

26 Peter Brian ve Jean *Medawar*: “*Aristotle to Zoos*”, 157. – 158. syflr. — Bkz: Ek 2.

27 Bölünürse, ona birey dememizi olabilir kılan kimlik yiter.

28 Bunların sistemli bütünlüğü ona kimliğini verir.

29 Bkz: A. *Menne*: “*Individuum*”, II. cilt: G – Q, 295. – 296. syflr.; “*Handbuch Wissenschaftstheoretischer Begriffe*”de, ayrıca bkz: Annemarie *Pieper*: “*Individuum*”, III. cilt: G–M, 734. – 735. syflr.; “*Handbuch Philosophischer Grundbegriffe*”de.

- 3- Gerek tümel kavram gerekse temel taşıyıcı (*Y hüpokeimenon*) çağımıza değin deneylerce yoklanmağı, dolayısıyla da bilim tarafından doğrulanmağı yahut yanlışlanmağı bekleyegelmiş felsefe-bilimin varsayımları olmaktan ileri gidememişlerdir. *Aristoteles*'in indinde bunlardan ilki bütün cevherlere yüklemenebilecek en tümel cevher –yanî varlık– ile daha az tümel olanları, demek cins ile türü, karşılarken; sonrakisi başka hiçbir cevhere yüklemelenemez, ama kendi bütün yüklemelendirmeler ile vasıflandırmaları alabilen ve birey anlamına gelen ilk cevhere tekâbül eder.³⁰
- 4- Tümel kavramlar, bugünkü canlılar biliminde bireye yüklemelenirler.
- 5- Birey, temel özelliklerini paylaştığı öteki bireylerle öbek oluşturur.
- 6- Bireyin, benzerleriyle paylaştığı esâsalar, günümüz canlılar bilimi uyarınca genetik özelliklerdir. Bunlar, ebeveynlerden tadilâta uğrayarak yavrulara geçerler. Böylelikle belirli bir öbekte canlılar, zamanca hem düşey, hem dikey cihetlerden benzeşirler. Düşey benzeşme ‘kuşakdaş’; dikey olansa ‘kuşaklararası’ bireyleriğin söz konusudurlar.
- 7- Özellikle cinsiyetli üreyen türlerde, yumurta ikizleri dışında her birey, daha önce de belirtilmiş olduğu üzere, benzersizdir.³¹
- 8- Çünkü her birey, belirli bir *genotip* olup canlı tekinin genetik bileşimidir. Daha ayrıntılı anlatılırsa, *genotip*, bir canlının her hücresindeki çekirdekte bulunan DNAside kodlanmış olan genlerin sayıca ve çeşitce tamamıdır. Canlının, hem kendince hem de onunla karşılaşan başkalarının algılanabilir hâli, *fenotip*dir.³²
- 9- Şu hâlde bir canlının görünürdeki tüm işleyişleri ile durmadan değişen biçimlerini ömrün başlangıcından itibâren tayîn eden gen dağarı, demekki *genotip*dir.
- 10- Genotipin yahut gen dağarının kendisinin belirlediği canlının, canlı ile canlı-olmayan öteki bütün varolanlardan ayırtedilebilirliğini, böylelikle de bireyliliğini tayîn eden en temel etkidir. Bu bakımdan belli bir *genotip*, belirlediği canlı bireyin, *Aristotelesce* söylersek, ‘taşıyıcısı’dır (*Y hüpokeimenon*; *L substratum*).

30 Bkz: *Aristoteles*: “*Metafizik*”, 6/7 (1028b 33 - 1029a 2); ayrıca bkz: Sir W. David Ross: “*Aristotle*”, 23. s.; ayrıca bkz: Marjorie Glicksman Grene: “*A Portrait of Aristotle*”, 73. – 74. syflr.

31 Bkz: Ernst Walter Mayr: “*The Growth of Biological Thought*”, 633. s.

32 Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 609. s., satırlar: TCO10. – TCO11.

11- Nasıl *fenotip*in taşıyıcısı *genotip* ise, onun da belirleyicisi, belli bir canlılar topluluğundaki –tür içindeki– *gen*lerin³³ tamamı demek olan gen havuzudur.³⁴

p) 1- Görüldüğü gibi, her canlı bireyin kendine has genotipin ürünü olan anaörneği var. Demekki anaörneği nevişahsına münhasır (*L sui generis*) olup bu duruma o canlı bireyin kimliği³⁵ denilebilir.

2- Her canlı birey, kimliğine vucut veren, demekki nevişahsına münhasır *fenotip*inin çok temeldeki birtakım özelliklerini belli başka canlı bireylerle-rinkileriyle paylaşır. Bu özellikleri paylaştığı öteki canlı bireyler onun türdeşleridir. Onlarla paylaştığı söz konusu temel özelliklerse, mensûb olduğu türün³⁶ anaörneğini (*Y→Fr prototype*) oluştururlar.

3- Şu durumda her belirli bir canlının bireyliliğini ifade eden kimliği söz konusu bireyin mensûb olduğu türün anaörneğinden, dolayısıyla ona vucut veren gen havuzundan, *Eflâtun*'un deyişiyle, pay alır.

r) 1- Her bir canlının, örgütlenişindeki karmaşıklık seviyesi arttıkça, daha bir belirginleşen kimliğini, türünün anaörneğinden edindiğine göre, onun aslı esâsı, soyaçekiminde, başka deyişle soy geçmişinde aranmalı.

2- Şu durumda bir canlı incelenirken, ilk bakışta doğrudan bağlantılı gözükmeyen bir yığın etkeni dahî hesaba katacak sistemli araştırmaya girişilir. Bu cümleden olmak üzere öncelikle örgütlenişindeki karmaşıklık seviyesi arttıkça şu bellibaşlı etkenlerin göz önüne alınmaları zorunlu görünüyor: Canlının bireysel *soyaçekimi*:³⁷ Soyoluş, kalıtım, genetik; gelişimi:

33 'Gen', kromosomun taşıdığı kalıtım etken birimidir. Bütün hücre çekirdeklerinin kromosomlarındaki gen dizileriyle kuşaktan kuşağa aktarılabilen değişik bireysel özellikler, kalıtsaldırlar. Genler, boylu boyunca bir kromosom üstünde dizilirler. Bir kromosom boyunca dizilmiş genler, genel kural uyarınca, birbirlerinden hep farklıdırlar —bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 608. s., satır: TCO01.

34 Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 619. s., satır: TCO78.

35 'Kimlik', bir canlıyı meydana getiren özellikler ile niteliklerin toplamıdır —bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 105. s., satır: APO40.

36 'Tür', doğanın belli bir *dirimorununda* (İng *niche*) yaşayan canlı topluluklarından (İng *populations*) olup başkalarından üreme bakımından tecrid olmuş durumda üreyebilir bir câmiadır (İng *community*) —bkz: Ernst Walter Mayr: "The Growth of Biological Thought", 273. s.

37 'Soyaçekim': "Aynı türe mensûp canlıların, önceki kuşaklardan sonrakilere nitelikler ile özellikleri intikâl ettirme istidâdıdır. 'Gen'se, böyle bir nitelikler ile özellikler intikâlinin 'birim'idir" —Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: "Longman Dictionary of Scientific Usage",

Bireyoluş, embriyogenes ile büyüme; *işleyişleri*: Fizyoloji; *biçimlenişleri*: Anatomi ile morfoloji; *korunması*: Bağışıklık düzeni, savunma; *beslenmesi*: Metabolizma; nihâyet *soyunu sürdürmesi*: Cinsiyetsiz ile cinsiyetli üremeler.

3- Bu sıralanan etkenlerden soyoluş en temel olanıdır. Bütün ötekiler, soyoluş etkenine dayanarak gerçekleşebilirler. Bundan dolayı, ele alınan bir hâlihazır canlı bireyinin yahut topluluğunun soyoluşu, dolayısıyla da soyaçekimi dikkatten uzak tutulduğu takdirde, o canlılar bilimi araştırması eksik ve güdük kalmağa hükümlüdür. *Soyoluşu* yahut *soyaçekimi* ilk ağızda gerektirmeyen araştırma alanları, yalnızca, son derece mevzi morfoloji ile fizyoloji irdelemelerine ilişkindir. Bunlar da nihâyet belirli bir organcıkla, doku ve organla ilgili olduklarından, canlı bireyinin sistemli bütünlüğünü aydınlatamazlar. İşte bu sebeple soyoluş süreçlerinin hem türden türe değişebilen özgül hem de, varsa, genel yasallıkları ile kurallarını araştırma konusu kılan evrim araştırmaları yer almaksızın canlılar bilimi çalışmaları kuşatıcı tutumla yürütülemezler.

4- Böylece doğayı inceleyen insan, kendine has olduğunu sandığı bir temel sorunla canlıların araştırılmasında dahî karşılaşılıyor: Geçmişi ele alınmadan bir sistemli bütünlük olarak canlı varolanın şimdisi gerektiğince ve yeterince anlaşılamaz.

604. s., satır: TA001.

Kalıtım: “Bir ebeveyninden yahut ebeveynlerden döldöşün tevârus ettiği gizli yahut açık nitelikler ile özelliklerin tamamıdır.” —Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 605. s., satır: TA004. —Miras: Öncelikle beşerî âleminin geçerli olup felsefe-bilim, fen, zanaat, sanat, iktisat, sıyâset, hukuk ve davranış gibi alanlara ilişkin, kısacası kültürel değerlerin nesillerden nesillere aktarılmasıdır.

Tevârus etmek: “Ebeveyninden, dolayısıyla da önceki kuşaklardan aktarılagelen nitelikler ile özellikleri almak. Atalardan, sözgelişi kahverengi gözler, uzağı görememe, kansızlık, renk körlüğü gibi özellikler tevârus edilebilir” —Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 605. s., satır: TA008. —Kuşak: “Bir soyağacının belirli bir seviyesi. Zikrolunan ıstılah

1- Bir ebeveynin bütün döldöşünü

2- Doğal ayıklanma engelinden yahut süzgecinden kayırılmış hâlde çıkıp bölünerek çoğalan bir anne hücrenin yavru hücrelerini dile getirir. Melezlerin birinci kuşağında yalnızca baskın özellikler, ikinci kuşağındaysa artık baskınların yanında çekinik özellikler de yer alırlar” —Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 605. s., satır: TA003.

Nesil ise, benzer yaşta olan yahut aşağı yukarı aynı zamanda (zamandaş) yaşayan insanların oluşturduğu bir sosyopsişik-intellektüel düzlemdir.

- s) Evrim esâsta geçmişe yönelik tesbitlerde bulunmakla, tarihle ortak yöntem kullanır. Bu ikisinden birine ‘bilimsel değil’ dersek, ötekisiçin de aynı şeyi söylememizin gerekeceği âşikârdır. Geçmişe uzanan araştırmaların iki temel payandası yahut mahreci var: Geçmişte olup bitmiş olaylardan şimdiye ulaşmış dolaylı yahut dolaysız belgeler ile şimdilerde olup bitenlerin tesbiti.³⁸

Şimdilerde olup bitenleri kişisel geçmiş bilgilerimizin ışığında tekrarлата tekrarлата öğrenerek biliriz.³⁹ Geçmişte olup bitmişleriye, şimdilerin olup bitenlerine ilişkin bilgilerimizden geriye doğru yaptığımız yansitmalarla anlamağa çalışırız. Görüldüğü gibi, geçmişe uzanan araştırmalarda anlama ile bilme birlikte iş görürler. Anlamada, dizginleri aklın tuttuğu keskin bir duyuş; bilmedeyse, sıkı gidimli bir düşünüş iş başındadır.

Bu yöntemin en açık ve düzgün örneklerinden birini bize Yeniçağ evrim biliminin belirleyicisi Charles *Darwin* vermektedir: “İşte şu merhaleden itibaren türler ile sıkıca belirlenmiş çeşitler arasındaki fark, ikincilerin, birbirleriyle değişen derecelerde bağlantılı bulunduklarını günümüzdeki tesbitler sâyesinde bilmemize, en azından bunun böyle olduğuna kanâat getirmemize karşılık, türlerin de önceleri buna benzer durum sergilemiş olduklarını düşünmemizde yatar. Önünde sonunda bunu böyle düşünmekten başka sapabileceğimiz bir yol yok... Nitekim bugün genellikle çeşitler⁴⁰ olarak kabul gören biçimlerin, bundan böyle türlerin adlarıyla techîz olunmaları pekâlâ mümkün. Bu durumda da bilim ile gündelik dil buluşup örtüşür...”⁴¹

Burada *Darwin*’in yapmak istediği, geçmişe aid olaylar olduklarından, türlerarası bağlantıları zamanımızda da pekâlâ vukû bulabilecek, dolayısıyla doğrudan doğruya tesbit edebiliş bilimsel tarzda belirleyebileceğimiz ‘çeşitlerarası ilintiler’den hareketle anlamağa giriştiğimizde günlük dile başvurduğumuzu imâ etmektir. ‘Anlamak’ ise, bilim dilinin ifâde şekline uymaz.

38 Bkz: Ek 3.

39 Krz: Stephen Jay Gould: “*Evolution and the Triumph of Homology, or Why History Matters*”, 61., 64. – 65. syflr.; “*American Scientist*”te.

40 ‘Çeşit’, “bir türün altöbeğidir. Altöbeğin mensûpları, aynı türün öteki altöbeklerininkinden belirgince ayırtebilebilirler. Bir çeşidin özellikleri döldöşe intikâl ederler. Mezkûr ıstılah, bütün bitkiler ile hayvanlarda geçerlidir. Yalnız, evcil hayvanlarda çeşit yerine cins ıstılahı kullanılır. İnsanların ana öbekleri de çeşit olmakla birlikte, bunlar özel bir ıstılahla anılırlar: Irk. Belirli bir türün farklı çeşitlerine mensûp bireyler, üreyerek melez döldöş bırakabilirler” —Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 142. s., satır: CA005.

41 Charles Darwin: “*The Origin of Species...*”, 447. s.

Şu hâlde öteki bilimler, yalnızca biçimselleştirilip anlam yükü en aza indirilmiş işâretler ile sembollerden kurulu yapma dillerle (bilim dilleri) iş görmelerine karşılık, canlılar bilimi, özellikle de evrim kolu dolayısıyla çift dilli görünüm sunmaktadır. O, bu durumuyla fizik, kimya, gökbilim, yerbilim gibi hâlis, yahut bir başka deyimle, berk bilimler ile kültür araştırma alanları arasında bir geçiş muntıkasını andırmaktadır.

Sonuç itibârıyla,⁴²

- 1- (i) Berk bilimlerde karşılaştığımız raddede ifade tarzı biçimselleştirilmiş ve anlam yükü en aza indirilmiş işâretler ile remizlerden (Fr *symbole*) kurulu bir yapma dille konularını belirleyememesi, canlılar biliminin ilk bakışta çok olumsuz bir nitelik gibi görülebilir.
(ii) Ama durumu daha geniş açıdan değerlendirdiğimizde, canlılar biliminin yukarıda anılan türden bir dili geliştirememekle önünün alabildiğine açıldığını görüyoruz.
- 2- (i) Klasik mekanikten kaynaklanıp Onaltıncı yüzyıldan günümüze değin sürüp gelen ve insanlığın bu sürede medeniyet rehberliğini üstlenmiş Yeniçağ Avrupasının temel dünyagörüşünü oluşturan mekanikciliğin, yerini canlılar biliminden neşet edebilecek pek kuşatıcı yeni birine bırakabilir.
(ii) Böyle bir dünyagörüşünün hangi metafizik ile epistemolojik şartlarda meydana getirilebileceğine ilişkin ipuçlarını bularak çalışmamızda ortaya koymak çabasıındayız.
- 3- (i) Varolma şartlarınca, yapılarınca ve biçimleri bakımından birbirlerinden bunca farklı olan canlıların hepsi, canlılık ıstılahı altında toplanan büyüme, kımıltı, irkilme, metabolisma, etkileşme, üreme gibi özelliklerin farklı biçimlere bürünmüş belirtilerini dış ortam denilen bir mekânda gösterirler.
(ii) Dış ortama yansıyan söz konusu görünür belirtiler, hep iç diye nitelenen ortamda yürüyen işleyişlerce belirlenip yönlendirilirler.
(iii) Canlılık ıstılahının dile getirdiği bütün görünür belirtiler, *macrophénomèneler*dir. Bu belirtilere yol açıp yönlendiren işleyişlerce, *microcausalitè*lerdir.
- 4- (i) İşte bilim olarak canlılar biliminin kollarından kimisi bu *macrophénomèneleri* tek tek tecrid olmuş hâllerinde; kimileri de canlı ile canlı-olmayan çevre-

42 Morton O. Beckner: "The Biological Way of Thought", 818. – 821. syfır.

lerle aralarındaki ilişkileri; öbür bir kısmıysa bunların tek tek *microcausal* karşılıklarını, her zaman görünürlük bağlamında incelerler.

(ii) Biyolojinin bilim teorisi, bu birbirlerinden pek değişik *phénoménologique* seviyelerde yapılan araştırmaların görünürlükötesi (Fr *metaphénoménal*) düzlemdeki ifâdelerini teker teker biçimsel ile anlamsal bakımlardan inceleyip benzerlikler ile farkları ve bunların nedenlerini tesbite çalışır. İmdi *microcausalité*lerden *macrophénomènelere* uzanan canlılar biliminin araştırma sahalarına koştur olarak onun bilim teorisinin alanı, ‘en-az-anlam-yüklü işâret’lerden oluşmuş, sıkı örülmüş biçimsel ifâde tarzı ile çokanlamlı, muğlâk kelimelerden kurulu, mantıkca gevşek örgülü biçimselleştirilmemiş günlük dili birarada barındırır.

(iii) *Microcausalité*ler ile *macrobiophénomènelere* birbirlerinden alabildiğine –ölçüsü daha önce çeşitli vesilelerle verildi– farklı ifâde tarzları arasında düzgün bir anlam bağı kurmak çabasını gösteren *metabiyolojiyi*; böyle bir bağı yanıltıcı ve düzmece şekilde kuran *parabiyolojiyi*, canlılar bilim araştırma verilerinden çıkan veya temelde canlı oluşu vurgulanan insanın beşerî, dirimsel ile fizik çevresiyle ilişkilerinden doğan ahlâk sorunlarını irdeleyen canlılar bilim ahlâkı ve daha başka kollar ile dalları kapsayan *canlılar biliminin felsefesi* insan varoluşunu temsil eden *dirim-kültür* alanının her yanını, yöresini araştırma konusu olarak kabul eder. Bu kapsayıcılık, kuşatıcılık iddiasıyla canlılar biliminin felsefesi, nihâyet kurulması kaçınılmazlaşan yeni bir felsefe-bilim sisteminin de imkânca zeminini hazırlayabilir, hazırlamalıdır da.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“RASTLANTI İLE ZORUNLULUK” AÇISINDAN CANLILAR BİLİMİ

“Genelde Deneysel Düşünüşün Postulatları:

Deneyin biçimsel şartlarıyla (tasavvurgücü ve kavramlarla) uyuşan, *mümkündür*.

Deneyin (duyuların) maddî şartlarına bağlı bulunan, *gerçektir*.

Deneyin genel şartlarına dayalı gerçeklikle belirlenmiş ne varsa,
zorunlulukla varolur.”¹

Immanuel Kant

Bu bölümde Jacques Monod’un “*Rastlantı ile Zorunluk*”² başlıklı eseri ele alınıp orada canlı sorununun nasıl işlendiğine kısaca bakılmaktadır.

Çağdaş canlılar bilim felsefesinde çığır açıcılığıyla tanınmış, benimsenmiş olması, adı anılan kitabın incelenmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Özgün sayı-

1 “Die Postulate des empirischen Denkens überhaupt:

1- Was mit den formalen Bedingungen der Erfahrung (der Anschauung und den Begriffen nach) übereinkommt, ist *möglich*.

2- Was mit den materialen Bedingungen der Erfahrung (der Empfindung) zusammenhängt, ist *wirklich*.

3- Dessen Zusammenhang mit dem Wirklichen nach allgemeinen Bedingungen der Erfahrung bestimmt ist, ist (existiert) *notwendig*.” —“*Kritik der reinen Vernunft*” (248).

2 Jacques Monod: “*Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne*”.

labilecek düşünceler taşımanın yanısıra, “*Rastlantı ile Zorunluluk*” un, çağdaş canlılar bilim felsefesinin hem en derli toplu ve tıkHz araştırmalarından biri olması hem de yol açtığı derin görüş ayrılıkları ile yoğun tartışmalar, onu göz ardı edilemez kaynak eser durumuna sokmaktadır. Bu sebeple bahse konu kitapta dile getirilen ana savları inceleyip ulaştığımız vargıları “*Rastlantı ile Zorunluluk*”unkine kısmen koşut yürüyen bir düzenlemeyle sunmağa çaba harcadık. Sonuçta, “*Rastlantı ile Zorunluluk*” hareket noktamızı oluşturmakla birlikte, çalışmamıza yön veren kaygılar ile görüşler, Jacques *Monod*’unkilerden çok farklıdır.

Canlılarla ilgili sorunlar hakkında burada incelediğimiz kitapta ileri sürölmüş her önermenin, ulaşılmış her vargının, çağımız canlılar biliminin tesbitlerince her zaman doğrulanmadığı yahut canlıları konu alan günümüzün öbür felsefe araştırmalarının bildirdikleriyle bağdaşmadığı, örtüşmediğı görölebilir. Elbette kişisel görüş niteliğı taşımayan bilimsel gözlemlerin, tesbitlerin, bireylerüstü özelliğı tartışma götürmez. Nitekim Jacques *Monod*’nun, yoruma yönelmeyip yalınkat deney verilerine bağılı kaldığı sürece bu durumun, onuniçin de geçerli olduğı tabîdir. Şu var ki, fizik-kimya bilimlerinin tersine, canlılar biliminde nedensellik ile nesnelliğın çetrefil birer sorun oldukları baştan belirtilmeli. Çünkü her canlının yürürlükteki süreçleri üstünde geçmişin de yabana atılamaz raddede ağırlığı vardır. Bundan dolayı da canlının bireysel ile türsel bakımlardan asıl, ilk hâlini incelemek gerekiyor. Ancak, böyle bir şeyi gerçekleştirmek varlıkca (*ontique* bakımdan) imkânsızdır. İşte, canlılar bilim felsefesinin temel problemi de buradadır. Bu arada çalışma boyunca sık geçen ‘çağdaş’ ıstılahıyla ne kastedildiğine de bir iki sözle temâs etmek gerekir. Çağdaştan aşağı yukarı Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinden günümüze değin uzanan zaman dilimi kastedilmektedir.

I- TABİİLİK İLE SUNİLİK

Tabîilik ile sunîlik³ kavramları ele alındıklarında, bunların, temsil ve işâret ettikleri nesneler bakımından anlamca farkları, hemen herkesin derhâl algılayabileceğı kadar meydandadır. Nitekim ırmağın, dağın, taşın, denizin, gölün, doğal olduklarından kimsenin şüphesi olmasa gerek. Aynı şekilde ekmeğın, bıçağın,

3 Felsefe-bilim tarihinde *Aristoteles*’ten sonra ‘doğallık’ ile ‘sunîlik’ arasındaki farkı sistemlice belirleyen *Farabî*’dir. —bkz: *Farabî: “İlimlerin Sayımı” (“İhsâs-ul- Ulûm”)*, Arapcadan Türkçeye tercüme eden: Ahmet Ateş.

evin, masanın, fenerin, seskayıt cihazının, uçağın yahut arabanınsa insan beyni ile elinin ürünleri olduklarından habersiz birinin bulunabileceği tasavvur olunamaz. Ne var ki, tabîlik ile sunîliğin, birbirlerinden özce nerede ayrıldıkları, genellikle, çoğumuzun gözünden kaçar. Oysa bu ayırımı, öncelikle *Monod*'nun ele aldığı sorunun belkemiğini oluşturmaktadır. Onun savını şöylece özetleyebiliriz: Tabîi cisimler, daha baştan tayîn edilmiş bir görevi yerine getirmekle, belli bir hedefe ulaşmakla yükümlü değildirler. Hâlbuki sunî nesnelerin üretilmesinde hep belirli kullanışlılık (Fr *pratique*) yahut teorik gâye gözetilir.

Belli bir gâyeyi gerçekleştirmek üzere meydana gelmiş yahut getirilmiş nesnede *Monod* iki ana nitelik tesbit etmiştir:

- (1) Kurallılık (Fr *régularité*)
- (2) Tekrar (Fr *répétition*)

Monod'ya bakılırsa, geometri yapılarında karşılaştığımız yalınlık ile kesin kurallılığa doğa kuvvetlerinin etkileşimleri sonucunda oluşan cisimlerde rastlayamayız. Böyle bir kurallılığa, olsa olsa sunî nesneler yaklaşabilir. Yine yapma nesnelerde göze çarpan bir başka özellik, eserin yaratıcısı yahut malın imâlatcısının isteği doğrultusunda aynı gâyeye yönelik tek tür birçok eşyanın meydana getirilebilmesidir.⁴

II- GÂYELİ VAROLANLAR

Bütün yapma nesneler, canlıya, ama özellikle insana ait faaliyetlerin ürünüdürler. Canlının böylece hem yapıp ettiklerinden hem de kendi bünyesi aracılığıyla ne çeşit bir gâyeye yönelik olduğunu anlıyoruz. İşte canlılardaki gâyeye-yönelmişlik, görev-yaparlık biçiminde görünüme çıkan özellikleri, *Monod*, teleonomi ıstılahıyla belirlemiştir.⁵ Aslında bu vargı, *Monod*'nun ana savı olarak da değerlendirilebilir.

Meydana getirilmiş yapma nesnelerin tasarımı, *Monod*'ya bakılırsa, meydana getiren canlıya aittir. Yalnızca tamamlanmış yapının incelenmesi ve bunun görüldüğü işlerin irdelenmesi, gerçeklikte nesneyi yapanı değil, ama ona biçim veren tasarımın, gün ışığına çıkmasını sağlar. Yapma nesnenin yaratıcısını, yapanını ortaya çıkarmak amacıyla nesnenin o ânki durumunu, aslını esâsını, tarihi ile yapılışını araştırmak gerekir.

4 Bkz: Ş. Teoman Duralı: “Canlılar Sorununa Giriş”, 62., 103. ve 106. syflr.

5 Jacques Monod: “*Le Hasard et la Nécessité: Esasi sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne*”, 23. s.

Ayrıca *Monod*, dış kuvvet etkenlerinin de, yapma nesnenin meydana gelişinde önemli ölçüde etkili olduklarını vurgulamıştır: “İster arıların oluşturduğu petek olsun, ister karıncaların yaptığı set, ister tarihöncesi devirlerden kalma balta isterse atom çağıının fezâ gemisi olsun, hepsinde tanık olduğumuz ortak taraf, bir defa iri boyutlu (Fr *macroscopique*) yapı ortaya çıktıktan sonra, ona vucut vermiş atomlar ile moleküller –yoğunluk, sertlik, yumuşaklık cinsinden genel özelliklerin dışında– tamamlanmış yapıya artık katkıda bulunmazlar.”⁶

Buna karşılık canlı yapı, *Monod*’ya kalırsa, bambaşka bir sürecin sonunda belirir. Şöyle ki: Sözü edilen süreç, “dış kuvvetlerin etkisinden hemen hemen bütünüyle bağımsızdır. Canlı varlığın diriliği, morfogenetik etkileşmelerin en ufak ve temel ayrıntılarına dek dayanır.”⁷ Gerçi dış kuvvetlerin, canlının oluşması üstündeki etkilerini de tamamıyla inkâr etmemiştir. Ne var ki, *Monod*’nun görüşünce, canlıyı asıl biçimleyen, ona içkin olan güçlerdir. Böylelikle “büyük boyutlu yapılarına vucut veren morfogenetik süreçlerin hem özerk hem de kendiliğinden (Fr *spontané*) özellikleri sâyesinde canlılar, yapma nesnelerden olduğu kadar, cansız doğadaki varlıklardan da derin bir uçurumla ayrılırlar. Gerçekten de doğadaki canlı-olmayanların büyük boyuttaki biçimleri, önemli ölçüde dış etkenlerin verisidirler.”⁸ Sonuc olarak *Monod*, bir varolana canlı dememizi olabilir kılan ilk önemli ayırıcı özelliği şöyle açıklamıştır: “... Canlıların aşırı raddedeki karmaşık yapılarının biçimlenişi, içten içe, özerkce işleyen bir çeşit gerekirciliğe (Fr *déterminisme*) dayanır...”⁹

Monod, ikinci ana özelliği, her canlının kendi türüne bağlı bir biçimde üremesi olarak tesbit etmiştir. Sözü edilen ikinci özellikten hareket ederek bir üçüncüyü daha ortaya koymuştur: Her canlı, üreme yoluyla kendi yapısal niteliklerini, olduğu gibi, kendisinden olagelen canlıya devreder. Buradan da bütün canlılar evrenini kapsayacak genellikte bir yasalılığın ortaya çıktığını görüyoruz: Canlı işleyişin tayîn edici bir gâyesi var; o da, soyun sürdürülmesidir.

Söz konusu gâyenin gerçekleşebilmesiçinse, yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere, canlı, yapısal niteliklerini, bunlar değişikliğe uğramaksızın, kendisinden üreyene aktarır. İşte, canlılarda vargördüğü bu özelliği *Monod*, “değişmezlik” dediği ilkeyle belirlemiştir. Söz konusu ilkeyi de şöyle tarif etmiştir: “Belli bir

6 Jacques *Monod*: a.g.e., 23. s.

7 Jacques *Monod*: a.g.e., 24. s.

8 Jacques *Monod*: a.g.e., 24. s.

9 Jacques *Monod*: a.g.e., 24. s.

türün değişmezlik içeriği, bir önceki kuşaktan bir sonrakine aktarılan malûmât (Fr-İng *information*)¹⁰ miktarına eşittir. Bu da, özgül yapı kuralının muhâfazasını sağlar... Daha dakikce ifâde edebilmek amacıyla, öz *teleonomi* tasarımını, türün değişmez özelliğinin bir kuşaktan öbürüne aktarılması şeklinde tarif edebiliriz. Şu hâlde öz tasarımın gerçekleşmesinde katkısı bulunan bütün yapılar, beceriler ile etkinlikler *teleonomiktirler*.

Yukarıki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, *Monod*, ikinci bir ilke daha tesbit etmiştir: "Bir türün teleonomik seviyesine ilişkin ilke." *Monod* bir "türün teleonomik seviyesi ilkesi"nden o belli türde gerçekleşmiş yapılar ile başarılı olmuş dirimsel işleyişleri anlıyor. Gerçekleşmiş yapılar ile başarılı olmuş, becerilmiş dirimsel işleyişlerse, bir öncekinden sonraki kuşağa aktarılmış bilgi miktarına tekâbül eder. Aktarılan bu bilgi miktarına da *Monod*, "teleonomik bilgi" (Fr *information téléonomique*) demiştir. "Belirli bir türün teleonomik seviyesi (Fr *niveau téléonomique*), o türe mensûp her bireyin, sonraki kuşağa aktardığı bilgi miktarına tekâbül eder. Aktarılan bilgi, böylece özgül üreme değişmezliğine, sâbitine ilişkin içeriğin (Fr *le contenu spécifique d'invariance réproductive*), bir sonraki kuşağa geçmesini temin eder."¹¹

Doğrudan doğruya *Monod*'nun kendisinden iletmeğe çalıştığımız açıklamalarla canlılara has üç ana özelliğe geri dönmüş olduk. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bunlar birbirlerinden ayrı, bağımsız düşünülemez. Nitekim *Monod*'ya göre, kalıtsal değişmezlik, teleonomik cihazı oluşturan yapının özerk morfogenetigi aracılığıyla belirir. Buna rağmen, üç özelliğin görevce birbirinden ayrıldığı noktalar da var. "Değişmezlik ile teleonomi, canlıların gerçekten özelliğiyseler, kendiliğinden yapılaşma da işleyiş olarak kabul edilebilir." Yine *Monod*'ya bakılırsa, değişmezlik ilkesine uygun üreyebilmekle birlikte, her çeşit teleonomik cihazdan yoksun varolanlar da bulunmaktadır. Savını kanıtlamak üzere, billurları örnek olarak göstermiştir.

Teleonomi ile değişmezlik arasındaki ayrılığa gelince; bu, yalnızca bir mantık soyutlamasına dayanmamaktadır. Söz konusu fark kimyevî bakımlardan da göz

10 Malûmât ıstılahı burada öğrenme, öyleki daha özgül bir bağlamda, mikrobiyolojide görüldüğü üzere, karşılaşılan yeni bir durumu sezinleme anlamında kullanılmaktadır. Başka sözlerle: Bir 'bildirilen' var; 'bildirilen'in dile getirdiği unsur, 'bilgi'nin türü 'malûmât'tır. Söz konusu unsurun ödevi şu hâlde kendini dile getiren 'bildirilen'i desteklemek, daha açık bir ifâdeyle, anlamlandırmaktır.

11 Jacques *Monod*: a.g.e., 27. s.

önüne serilmektedir. Bütün bunların yanısıra, değişmezliğin ilk bakışta insana aykırı gelen yanı var. Nitekim *Monod*, dikkati, değişmezliğin, *termodinamiğin* ikinci ilkesiyle çelişen yanına çekmiştir. Söz konusu ilke uyarınca, her büyük boyutlu sistem, ancak eksilerek, kayba uğrayarak evrimini sürdürür. Ne var ki *termodinamiğe* ilişkin ikinci ilkenin sözü edilen özelliği, sâdece enerji bakımından yalıtılmış bir sistemin tamamı için bahis konusu olabilir. “Böyle bir sistem bütünüyle ikinci ilkeye aykırı düşmemekle birlikte, ondaki safhalarda yer alan düzgün yapıların oluşup çoğaldıkları pekâlâ görülür.”¹²

Monod, buraya dek ileri sürdüğü savların, kendine karşı çıkarabilecekleri zorlukları da hesaplamıyor değil. Her şeyden önce, çağımızdaki genelgeçer kanı uyarınca, “bilimsel yöntemin dayanağı, doğanın nesnelliği iddiasını güden aksiyom”dur. Bundan dolayı da doğru bilgiye ulaşmak için, elde edilen verilerin, gâyece yorumlanmaları, çağımız bilim anlayışınca kesinlikle reddedilmektedir. Galileo *Galilei* ile René *Descartes* tarafından belirlenen süredurum (Fr *inertie*), Aristo fiziği ile evren öğretisine (Fr *cosmologie*) darbe indirmekle kalmayıp mekaniğe, bundan da öte, çağımız bilimine ilişkin bilgi teorisinin dahî temellerini atmıştır. *Descartes*’tan öncekilerin, sorunları ele alma tarzında ne akıl ile mantık, ne deney, öyleki ne de sistem yönünden eksiklikleri görülmüştür. Yalnız, bugün anladıklarımız ile onların o çağda düşündükleri bilim kavramları arasında hatırı sayılır farklar var. Günümüzde sözgelisi, nesnellik aksiyomu, bilimsel araştırmaları bir dizi sıkı yasağa tâbî tutar.¹³ *Aksiyomun* kendisine gelince; o, nesnelliği, demekki özünü hiçe saymaktadır. Çünkü, her *aksiyom* gibi, *nesnellik aksiyomu* da tanıtlanamaz. Doğanın izlediği bir tasarımın, gâyenin bulunmadığını tanıtlayacak deneyi gerçekleştirmenin imkân ihtimâli yok da ondan. Nitekim *aksiyom*, bilim sistematığının temellendiği bir çeşit imândır. Nitekim *imân*, ilkece ‘tanıtlanmaz inanç’tır. Şu var ki, kendisinin üç yüz yıldır gösterdiği gelişmede yer almış en önemli etkenlerin başında *bilim* sözüyle bir solukta söylenegelen nesnelliktir. Bu hususu gözden asla kaçırmayan *Monod*, bilimde nesnellik *aksiyomundan* kesinlikle tâviz verilemeyeceğini bildirmiştir. Bununla birlikte, yine “nesnellik” diyor *Monod*, “bizi canlıların teleonomik özelliğini kabule zorlar. Daha açıkcası: Nesnellik ilkesine bağlı kaldıkça canlıların kendi yapıları ile becerilerinde belli bir tasarımı izleyip gerçekleştirdiklerini görmezlikten gelemeyiz. Burada

12 Jacques *Monod*: a.g.e., 30. s.

13 Jacques *Monod*: a.g.e., 33. s.

nitekim bilim teorisine (Fr *épistémologie*) ilişkin, en azından görünüşte derin bir çelişki var. İşte, canlılar biliminin asıl sorunu da bu çelişkidir. Söz konusu olan, yalnızca görünüşteki bir çelişkiyse, çözülebilir. Yok, gerçekten öyle değilse, kökten çözülemez cinsten olduğu isbatlanmalıdır.”¹⁴

Felsefe-bilimde sırf kullanılabilirlik (Fr *pratique*) değeri taşır, kendileri, tanıtlanamayan, fakat bütün kanıtlamaların kendilerine dayanılarak yürütülen imân mesâbesinde temel payandalara *aksiyom* dendiğinden bahsettik. Genellikle bilim anlayışının yahut özel olarak belli bir bilimin *aksiyom*ları, kapsamca daraltılması, genişletilmesi yahut yeni bir aksiyom sistemiyle toptan değiştirilmesi, ya genel anlamda bilim anlayışının ya da o belirli özel bilimin tarifinde irili ufaklı değişikliklere yol açabilir. Bu iş, dikkatli ve temkinli bir tutumla yapılırsa, genelde hâlihazır bilim anlayışı hepten yıkılmayacağı gibi, eldeki belirli bilimin kendisi de ortadan kalkmaz. Nitekim felsefe-bilim tarihi boyunca, yeni elde edilen deney verilerinin yorumlanmasında, hâlihazır *aksiyom*ların yetersiz kalmaları, ya genişletilmelerini ya da yenileriyle değiştirmelerini gerektirmiştir. Bu durum, o bilimin bünyesinde başkalaşmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tek tek bilimlerin bünyesinde meydana gelen başkalaşmalar, zamanla genel bilim anlayışının dayandığı en temel ilkeleri de etkiler. İşte Galileo–Bacon–Descartes-sonrası bilim anlayışı, *Aristotelesce* belirlenmiş olanın tersine mekanik çerçeveye yerleştirilmiştir. Tabî ki, Aristo bilim anlayışı da nesnellik *aksiyom*una oturtulmuştu. Sonuç olarak nesnelliğin bulunmadığı bilgi (Fr *cognitif*) sisteminden bilim diye bahsedilemez. Ne var ki, nesnellik *aksiyom*unun da beslendiği iki kaynak var: Pozitivlik ile nedensellik *aksiyom*ları.

Eskiçağ Ege medeniyet âleminde ortaya çıkan felsefe-bilim geleneğinde nedensellik konusu dolayında yeğin tartışmalar kopmuş; sonuçta, tarihte *mekanik* ile *teleolojik* diye belirecek iki cins nedensellik görüşünün tohumları atılmıştır. Bir yanda *Hippokrates* çizgisindeki tıp okulu ile *Demokritos* ve bir bakıma Safsatacıların bilgi öğretileri çerçevesinde mekanikimsi nedenselliğin geliştiği; öbür taraftaysa *Eflâtun* metafiziği, özellikle de Aristo felsefe-bilim sisteminde teleolojik¹⁵ nedenselliğin esâs olduğu görülüyor. Her iki nedensellik, aşağı yukarı Onaltıncı

14 Jacques Monod: a.g.e., 33. s.

15 *Eflâtun*’un tersine, *Aristoteles*’in, öncelikle canlıları incelediği metinlerinde *Monod*’nun belirlediği *teleonomi* ilkesine yakın bir gâyeye-yönelmişlik kavrayışını geliştirdiğini görüyoruz —bkz: Ş. Teoman Durallı: “Metinler Işığında Canlıyla ve Canlının Evrimiyle ilgili Düşüncelerine Problematik Yaklaşım”, 276. – 282. syftr.; “Felsefe Arkivi”nde.

yüzyıla değin felsefe-bilimde münâvebeyle yer almıştır. Gelgelelim bahsi geçen yüzyıldan sonra başgösteren yeni fizikte —*Copernicus*—*Galileo* fiziğinde— önem kazanan mekanik nedensellik, zamanla, fiziğin önderliğinde sistemleşip sonuçta da kurumlaşan klasik felsefe-bilimin —*Bacon*—*Descartes*—*Newton* felsefe-bilim çizgisinin...— nicel değerlendirme ile nesnelliğin yanında, en temel ve ihlâl edilemez ilkesi yahut *aksiyomu* hâline gelmiştir.

Mekanikci nedenselliğin, fizik olayların çözümlenmesinde gördüğü görevi aynı oranda canlıların araştırılmasında ifâ edemeyeceğini Yeniçağda Immanuel *Kant*, “*Yargıgücünün Eleştirisi*” başlıklı eserinin İkinci Bölümünde —“*Teleolojik Yargıgücünün Eleştirisi*”nde— kanıtlamağa girişmiştir. *Kant*’ın, mezkûr iddiasında ne denli haklı olduğunu, bugün canlılar biliminin öncelikle teorik ile felsefi kesimlerinde girilen incelemeler açıkça göstermektedir.¹⁶ Nitekim bu hususta *Henri Bergson* ile *Édouard Le Roy* gibi maneviyâtçı—canlılıkçı düşünürlerden tutun da, *Ludwig von Bertalanffy* çeşidinden organisist, oradan ise *Jacques Monod* türünden maddeci düşünürlerle varıncaya dek bir ölçüde görüşbirliğinin bulunuşu ilgi çekici bir olaydır. Ne var ki, canlının gâyeye-yönelmişliği hususundaki görüşbirliği, son derece dar, özgül bir alan —canlı bireydeki işleyişler ile süreçler— için söz konusudur.

III- CANCELILIK İLE CANLILIKCILIK

a) Cencilik

Önceki bölümde *Jacques Monod*’nun, canlıların araştırılmasına ilişkin sorunlar ile kavramları nasıl ele alıp irdelediği gösterilmeğe çalışılmıştır. “*Rastlantı ile Zorunluluk*”un İkinci Bölümü “*Cencilik ile Canlılıkçılık*” (“*Animisme et Vitalisme*”) taysa *Monod*, aynı sorunlar ile kavramları bu kere de düşünce tarihi boyunca kendini göstermiş, kimi de hâlâ revaçta olan çeşitli akımlar ile dünyagörüşlerinin ışığında gözden geçirmiştir. Daha doğrusu, söz konusu akımları, eserinde ele aldığı canlıların araştırılmasıyla ilintili kavramlar açısından eleştirmiştir.

Bu Bölümde *Monod*’nun ilk el attığı sorun, değişmezlik ile *teleonominin* çatışmasından ötürü ortaya çıkan ikilemdir. Bununla birlikte yine *Monod*’ya göre, çağımız biliminde değişmezlik, zorunlu olarak *teleonomiden* önce gelir. *Darvinci* düşünce uyarınca *teleonomikleşen* yapıların, evrim yoluyla belirmesi, sonra da

16 ‘Mekanikci nedenselliğ’in bir bakıma dogmalaştırılması demek olan ‘mekanikciliğ’in de onun türevi durumundaki ‘fizikalizm’ ile ‘indirgemeciliğ’in (Fr *réductionisme*) de sökmediği günümüzde anlaşılmaktadır.

gelişip incelmeleri, karmaşılaşmaları, *Monod*'ya bakılırsa, değişmezlik özelliğini taşıyor bir yapıda ortaya çıkan düzenli işleyişin bozulmasıyla ilgilidir. Şu var ki, söz konusu yapıların, evrimin ürünü olmaları, doğal ayıklanmaya tâbî bulunmaları sonucunu yaratır. Bu yüzden onların meydana gelişi rastlantılıdır.¹⁷ *Monod*'ya dayanarak kısaca açılmaya çalıştığımız mezkûr varsayımın aslı esâsı, yine ona kalırsa, *Darwin*'in kendine ait değil. Çünkü çağında ne üreme değişmezliğinin kimyevî işleyişlerinden ne de bunların karşılaştıkları bozuklukların tabiatından *Darwin*'in haberi olabilirdi. Bütün bunlar, son otuz yıldır açıklığa kavuşturulmuş bulunuyorlar.

"Şimdiye değin *teleonomiyi* ikinci dereceden özellik olarak kabul eden tek teori, doğal ayıklanmayı temel almış olandır" diyor *Monod*: "Söz konusu teoride ana ilke değişmezliktir. *Teleonomiyse*, değişmezliğin türevidir. Bu da nesnellik aksiyomuyla (*postulatıyla*) bağdaşmaktadır. Sözü edilen durum, çağımız fiziğiyle uyuşmaktan da öte, bir şeyler eklemek yahut eksiltmeksizin bahis konusu olana dayanılarak meydana getirilmiştir. Biyolojiye ilişkin bilim teorisinin tutarlılığını kesinlikle sağlayan doğal ayıklanmacı evrim teorisidir. Böylelikle bu teori canlılar bilimine *nesnel doğayı* araştıran bilimler arasındaki yerini sağlamaktadır. Ne var ki bunca güçlü bir kanıt teoriyi desteklemekle birlikte, doğrulamaya yetmemektedir."¹⁸

Kendini canlılığın esrârını deşmeğe adanmış öbür bütün varsayımlara gelince; *Monod*, onların, açık yahut örtük tarzda dinî inançlara bulanmış bulunduklarını ileri sürer. Büyük felsefe sistemlerinin de çoğu böyleymiş. Düşünce tarihini önemli ölçüde tekellerine geçirmiş bu sistemlerde *Monod*'ya kalırsa, bizleri *teleonomi* ilkesine sevkedebilecek bir tutuma pek rastgelinebilir. Tersine onlar, *teleoloji* içerikli anlayışlar ile dünyagörüşlerini savunmuşlardır. Buna göre bugün *teleonomi* ilkesi ışığında değişmez (Fr-İng *invariant*) diye kabul edilen birtakım özellikler, *teleolojik* mülâhazaların belirlemiş bulunduğu alışıl gelmiş (Fr *conventionnel*) anlayışların çerçevesinde sâbit olarak görülüp kabul edilmişlerdir. Böylece her özellik, belli bir yahut birçok görevi üstlenmiş durumdadır. Üstelik, üstlenilmiş görev bakımından varolma nedeni, rastgele olmayıp besbellidir. İnsanın eli, sözgelişi evrim akışının herhangi bir yerinde tesâdüfen tutmağa, kavramağa,

17 Bkz: Jacques Monod: "Le Hasard et la Nécessité: Esasi sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne", 37. s.

18 Jacques Monod: a.g.e., 38. s.

birtakım işleri yapmağa yatkın bir âlet biçiminde belirmiş olmadığı gibi, bir gün birdenbire bambaşka bir hâle dönüşebilecek olay da değildir. Şu hâlde elimiz, ilâhiyâtçı görüş uyarınca, her zaman tutmağa, kavramağa, belli birtakım işleri başarmağa yarar bir âlet olmasıçin oluşmuş/oluşturulmuş/yaratılmıştır. *Teleolojik* mülâhazalar, “...oluşmuştur” ifâdesinde rastlanacağı üzre, dindışı (Fr *séculaire*) olduğu kadar, “...oluşturulmuştur/yaratılmıştır” anlatımında görülebileceği gibi, dinî-ilâhiyâtçı bağlamda da dile getirilebilir. Sonuc olarak yalnızca belirli bir veya birkaç gâyeyi gerçekleştirecek bireyoluşturda yahut aşkın (Fr *transcendant*) hedef doğrultusunda hareket eden evrimde olduğu üzre, daha ziyâde uzun vadeli süreçler söz konusu edildiğinde *teleolojik* mülâhazalar ilâhiyâtçı (Y→Fr *théologique*) bağlamlarda dile getirilmişlerdir. Uzun vadeli bir son hedefe yönelik süreçlerde, en basit birimlerden en karmaşık yapılara uzanan kesintisiz bir geçişlilik var. Dolayısıyla bu anlayış, mekanikci nedenselliğe dayanan, özellikle de René Descartes’ta keskinleşen canlı (Fr *animé*), dirimli (Fr *biotique*) ile cansız (Fr *inanimé*), canlı-olmayan (Fr *inorganique*) varlık ikiliğini (Fr *dualité*) henüz taşımamaktadır. Nitekim canlı-olmayan görünümlü süreçler, evrensel evrimin (Fr *évolution cosmique*) belli bir safhasında canlı olanları doğuracaklardır. Öyleyse varolan, ‘canlı cisim’dir (Fr *corps vivant*). Başka bir anlatışla: ‘Can’ taşıyan ‘cisim’dir. Şu ânda cansız yahut canlı-olmayan gözükten bir sürecin varolma nedeni, *canlılığa* götüren süreçlere basamak olmaktır. Canlıysa maneviyat-sâhibi varlığın ortaya çıkışını sağlamakta yükümlüdür. İmdi evrimi mutlak bir Gücün tasarısını gerçekleştiren aşkın ödev ahlâkıyla yüklü süreç olarak kabul edip benimsetmeğe çalışan dünyagörüşü, *Monod*’nun da bildirdiği üzre, ‘cancılık’tır. Bu görüşe düşünce tarihinde ilk güçlü tepkinin, M.Ö. Beşinci yüzyılda Safsatacılar ile *Demokritos*’tan geldiğini daha önce benzer bir bağlamda görmüştük. Cancılık, doğanın, daha da geniş alırsak, evrenin parçalanmamış bir bütünlük, insanınsa, bunun, ayrılmaz parçası olarak telâkkî edildiği bir düşünce tutumu, öyleki dünyagörüşüdür. Doğaya bağımlılığı fikren (Fr *théoriquement*) ve bedenlen (Fr *physiquement*) azaldıkça insan birtakım istisnâ üstünlüklere mâlik bulunduğu, dolayısıyla da öteki bütün varolanlardan özce¹⁹ farklı olduğu vehmine kapılmıştır.

b) Canlılıkcılık

Monod, canlılar evreni denilen belli yapıdaki birtakım olayları kapsayan bütünü temelinde canlı maddenin bulunduğunu, dolayısıyla burada hüküm süren ne-

19 Krz: René Descartes’ın “*Res cogitans – Res extensa*” karşıtlığıyla.

denselliğin, canlı-olmayan cisimler dünyasındakinden çok farklı olduğu kanısını savunanların canlılıkçılık nânıuyla tanındıklarını belirtiyor.²⁰ Öte yandan sâdece canlıların değil de, evrenin tamamının evrimini dikkate alır bir *teleoloji* fikrini benimseyen öğretilere de cancı dendiğini bildiriyor. Bu ilkede temellenen kavramlarla iş görmüş “öğretiler, canlıları, evrensel evrimin en son, olgun, eksiksizce meydana getirilmiş ürünleri olarak kabul etmişlerdir. Sözü edilen öğretiler (Fr *théories*)²¹ evrensel evrimin, canlılık bunun da, en üst noktası olarak kabul ettikleri insan hedefine ulaşmakiçin yol aldığı ileri sürmüşlerdir.”²²

Canlılıkçı öğretileri *Monod* başlıca iki öbeğe ayırmıştır: Metafizik ile bilimci canlılıkçılık. Birincinin en gözde, tanınmış temsilcisi olarak “*Yaratıcı Evrim*”in (“*Évolution Créatrice*”) yazarı Henri *Bergson*’u gösteriyor. *Monod*’ya bakılırsa, adı anılan eserde sergilenen görüş uyarınca, canlı, varlık olarak canlı-olmayan maddeden apayrı olup onunla çatışan, öyleki onu aşan bir ilkeyle temellendirilmeğe çalışılmıştır. Bu ilke de ‘atılım’ (Fr *élan*) yahut ‘akım’ (Fr *courant*)dır. Ne var ki, yine *Monod*’ya göre, bütün öteki canlılıkçılar ile cancılıkçaların tersine, *Bergson*unki gâyeci değil. İnsan, *Bergson*’un indinde evrimin eriştiği en son merhaledir. Bu, öyle bir evrimdir ki, son merhaleye ulaşmakiçin ne çaba harcamış ne de söz konusu safhaya varması öngörülmüştür. *Monod*’nun deyişiyle evrimin bahsi geçen özelliği, onun dayandığı ‘yaratıcı atılım’ın sâhib olduğu salt hürlüğü gösterip kanıtlamaktadır.²³

Bilimci canlılıkçılara gelince; bunların, çoğunlukla fizikten biyolojiye geçmiş bilimadamları oldukları görülüyor —Walter M. *Elsasser*, Niels *Bohr*, Erwin *Schrödinger*... gibi. Bunun da sebebini *Monod*, yaşama denilen olayın, cisimleri inceleyen fizikte bulunmamasından ötürü, adı anılan bilimadamlarının, öyle bir sorunla fizik ile kimya teorilerinde karşılaşmamış olmalarında görüyor. Cisimlerde bulunmayıp da fizikciyi şaşırtan, yaşamayla ilgili sorunlar nelerdir? Bunlar, bu bölümün başlangıcından beri sözü edilen, *Monod*’nun da, canlılığın en önde gelen, belirgin özelliği olarak kabul ettiği, *değişmezlik* (Fr-İng *invariance*) ile *teleonomik* oluşturmaktadır. Ancak, *Monod*’nun görüşünce, canlılığı belirleyen, onu yürüten işleyiş, günümüzde artık öylesine aydınlatılmış ki, bunun yorum-

20 Bkz: Jacques *Monod*: a.g.e., 39. s.

21 Eleştiri ile bilimsel şüpheye açık olmayan, dolayısıyla kesin, öyleki mutlak kabul edilmiş vargılara ulaşmış kapalı düşünce düzenleri, öğretilerdir.

22 Jacques *Monod*: a.g.e., 39. s.

23 Bkz: Jacques *Monod*: a.g.e., 40. s.

lanışında fizikdışı ilkeler ile payandalara el atmağa gerek yokmuş.²⁴ Bununla birlikte, *teleonomik* yapılara vucut veren morfojenetik işleyişin, *Monod*'ya göre tam anlamıyla gün ışığına çıkarıldığı söylenemez. Önemli başarılarına rağmen, embriyologlar, birtakım teknik nedenler yüzünden, genetik ile biyokimyaya ilişkin bellibaşlı sorunları henüz çözememişler. İşte, fizik yasaların, canlılar bilimi sahasında yetersiz kaldıklarını canlılıkçıların öne sürebilmesi, *Monod*'ya bakılırsa, *embriyogenesin* hâlâ tüketesiye açıklığa kavuşturulamamışlığından ileri gelmektedir. Buradan da kendince çıkarımladığı sonuç şudur: Canlılıkçıların savı, sağın bilgilere, dakikce yapılmış gözlemlere değil, daha ziyâde bahis konusu alandaki bilgisizliğimize dayanıyor.

Monod, az önce özetlenen açıklamalarının ardından cancılık anlayışının kökenini irdelemeğe koyuluyor. İrdelemelerine bakılırsa, cancılık, insanlığın çocukluk çağlarında canlı ile canlı-olmayanı birbirlerinden ayırtetmeksizin, gördüğü, işittiği, dokunduğu, tattığı kısacası doğada algıladığı bütün varolanlara ruhluluk ile canlılık vasıflarını atfetmesinden doğmuştur. Başka bir anlatıyla, o çağlarda kişi, kendini kendi olmayan varolanlardan ayırtedemezdi. Çünkü, kendinde varolduğunu sezdiği özelliklerin hiç olmazsa en esâsılarının, varolanların hepsinde bulunduğunu sanırdı. Söz konusu sanı, daha yerinde bir deyimle inanç, o çağlardan günümüze değin dolaylı yahut dolaysız yollardan çeşitli kılık-kıyafet altın da sürüp gelmiştir.²⁵ Her nice, özellikle Onyedinci yüzyıldan itibaren bellibaşlı düşünce akımları, önce canlı ile canlı-olmayanı, ardından da insan ile doğayı birbirlerinden tavizsizce ayırmağa kalkışmış, kişiyi de yapayalnlığa itivermişlerse de, *Leibniz*, *Hegel* misâli kimi filosof, bu çizgiyi izlemeyip insan ile doğa arasındaki kutsal ittifâkı yeniden kurma çabasını göstermişlerdir. “Şu da var ki idealizm evrensel cancılığın tek sığınağı olmamıştır. Kendilerini bilim temeline oturtmak iddiasını güden belirli birtakım dünyagörüşlerinde dahî, açık yahut gizli tarzda cancılığın belirtilerini görebiliyoruz.”²⁶

Monod, canlı ile canlı-olmayan doğa ayırımını reddedenlerin başında Pierre Teilhard de Chardin'in geldiğini bildiriyor. *Bergson* gibi, *Chardin* de gelişmenin, evrim yolundan ilerlediğini savunmuştur. Ancak, *Bergson*'un tersine, evrimin, temel tâneciklerden yıldızadalara dek evrenin tamamında etkili bulunduğu

24 Bkz: Jacques *Monod*: a.g.e., 41. s.

25 Bkz: Jacques *Monod*: a.g.e., 44. s.

26 Bkz: Jacques *Monod*: a.g.e., 48. s.

görüşünü öne sürmüştür. Yine *Chardin*’e bakılırsa, tümüyle battal, canlı-olmayan madde yoktur. Sonuçta madde de, henüz neşvünemâ safhasına ulaşmamış dahî olsa, bi’nebzecik diriliği yahut diriliğin tohumlarını barındırıyor olması gerektiği fikrine varmıştır.

IV- İLİM İLE BİLİM

a) İlim

Pierre Teilhard de *Chardin*’in ısrarla üstünde durduğu takat/*énergie*, günümüzün de en çetrefil kavramlarından. Bilim, *energiye* el atmaksızın iş göremiyor. Buna karşılık enerji, yeni bilimin numunesi sayılan Galileo–Newton–sonrası fiziğin temel kabulüyle uyuşmamaktadır. Algılanabilir temel vakılardan hareket eden belirlemelere dayalı bir tarif bu kavrama ilişkin sunulamıyor. Oysa Yeniçağ bilimi, temeline “herhangi bir zaman diliminde mekânda bulunan, gözlemlenebilir, kütlesi ile boyutları tesbit edilebilir”²⁷ diye tarif edilen maddeyi almıştır. İster canlı-olmayan, ister canlı, bütün duyulanabilir varolanların maddede temellendikleri görüşü, zamanla fiziği aşarak Yeniçağın tamamına damgasını basacak bir spekulativ metafizik öğretinin ana dogması hâline gelecektir. Maddeyi esâs alan Yeniçağ fiziği, varlık âlemini özden ikiye bölen *Descartes*’ın *res cogitans* – *res extensa* aykırılığının *res extensa* kesiminde karar kılmış, buna mukâbil *res cogitans*ı safdışı bırakmıştır. Fiziğin bu keskin tavrı sonuçta, özellikle Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupada düşünce hayatını, giderek dünya görüşünü temelden belirleyip biçimleyecekti. Gâyebildir, nitel Eskiçağ fiziğini de²⁸ kapsayan *ilmin* yerine; nedensel, nicel, biçimsel Yeniçağ fiziğinin özelliklerine uygun tarzda kurulan *bilim*, artık, ölçülüp biçilebilen, niceleştirilebilip tekrarlanabilir görünümündeki varolanları kendine konu kılabilirdi. Gitgide, yalnızca bilime konu olan şeylerin kıymetiharbiyesi olur kanısı yerleşti. Dolayısıyla alışılmış gözlem ile ölçüm arac ile gereçlerine vurulamaz maddeötesi, öyleki maddedışı cümle olaylar, kuruntu, uydurmaca yahut dil canbazlıkları diye damgalanır oldular. *Res cogitans*la ilgili tek mil dile getirmeler, öne sürmeler, iddialar, en hafif deyimle, *spéculatif* yahut *constructif* diye istiskâl ve istisgâr olunmuşlardır.

Canlı Eskiçağ Ege dünyasına, Tektanrıci Yahudi, İslâm ile Ortaçağ Hıristiyan âlemlerine hâkim bulunan birlikli, bütünlüklü dünyatasavvurunda derinleşip

27 A. Godman, E. M. F. Payne: “Longman Dictionary of Scientific Usage”, 9. s., satır: AB001.

28 Eskiçağda, özellikle de *Aristoteles*’in nezdinde ‘fizik’ten anlaşılan, daha ziyâde, canlı doğanın araştırılmasıdır.

öncelikle maddeötesi, yanî manevî sahaya nüfuz etmekle ilim sahibi olunurdu. Madem bütün evrenin menşei maddeötesi bir mercidir, öyleyse evreni yahut parçalarını öğrenmek, anlayıp anlatmak isteyen, bu maddî olmayan mercii yahut en azından maddedışı unsurları incelemek zorunluluğunu duyar. Söz konusu tutum Onaltıncı yüzyıldan itibaren kökten değişmeğe yüz tutmuştur. İtalyadan başlayarak zamanla Batı ile Kuzey Avrupayı kaplayan ve nedensel, nicel, biçimsel fizikten esinlenmiş 'yer-kaplayan-varlıkcı', yanî *res extensacı* bilim anlayışı, görüldüğü gibi, ilmî zihniyetten önemli ölçüde ayrılmaktadır. İlim, her nice ölçmeyi, matematik belirlemeler ile çözümlemeleri reddedip dışarıda bırakmazsa da; ölçmeye, matematik belirlemeler ile çözümlemelere sokulamayan; başka bir ifadeyle, bilim anlayışının *spéculatif, constructif*, öyleki *fictif* diye itibâr etmediği mülâhazaları dahî dikkate alır. Anlaşılabacağı üzere, Batı Avrupadan kaynaklanıp günümüz insanlığını manen ve maddeten yönlendiren çağdaş bilim anlayışına antropoloji, sosyoloji ile psikoloji gibi araştırma sahaları bile uymamaktadır. Zirâ bunların araştırma konusu hep insandır. O ise, fizik-kimya bilimlerine konu olan durağan kabul edilmiş cismin tersine, ölçülüp biçilmeğe, niceleştirilmeğe hiçmi hiç yatkın değil. O kadar ki, her insan, ister bilimsel (genetik) açıdan, ister dinî bakımdan olsun, eşi benzeri bulunmaz bireydir. Bireyselliğinin bilincinde olduğundan, daha başka bir varlık seviyesine yahut tabakasına asla indirgenemez, yüklenemez, yamanamaz. Bireyselliğinin bilincini, özellikle hayatının biricik olduğunu, varoluşunun da doğum ile ölümle sınırlı bulunduğunu duyumlayıp kavrar. Böylelikle bütün öteki bireylerden, karşılaştıramazcasına, başka olan her insan bireyi, öznedir. Buysa, bilim anlayışına taban tabana zıt bir durumdur. Çünkü bilimin konusu her süreç, vakıa, varolan, daha önce tesbit edilmiş aynı süreçler, vakıalar, varolanlar kümesine yerleştirilerek incelenir. Bir süreç, vakıa, varolan, kendine vucut veren kurucu unsurlara ayrıştırılır. Başka süreçlerin, vakıaların, varolanların kurucu unsurları ile bunlar arasında yapılan karşılaştırmalarla sorun durumundaki sürecin, varolanın yapısı hakkında 'bilgi' elde edilir. Görüldüğü gibi, bilimsel bilginin üretilmesinde belirli bir varsayımdan hareketle başlıca üç aşamalı bir yol katedilir: Çözümleme, karşılaştırma, birleştirim.

Bedence o kadar olmasa dahî, ruhî faaliyetleri (Fr *fonctions psychiques*) bakımından her çeşit çözümleme ile karşılaştırma, sonuçta da birleştirim imkânını hiçe sayan kararsızlığı ve ölçüye uymazlığıyla insan öznesini de onun türevi olarak görülebilecek olayları da bilim araştırmalarının nesnesi kılmak kâbil değildir. Bu durum, yalnızca insanı ve ona ilişkin beşerî olayları incelemek amacını güden

pozitiv olmak iddiasındaki araştırma sahaları için değil, ama aynı zamanda insanın binbir çeşit etkinliklerinden yahut görünümüne çıkan boyutlarından birini yahut birkaçını kendine esâs alan ideolojileri için de söz konusudur. Yer kaplayan cisim için klasik mekanikte başarılımış matematik ifâdeli olağanüstü kuşatıcılıktaki sağlam genellemelerin çok daha dar örnekleri bile, insan olayında sökmüyor. Belli bir dönemde, benzer doğal ile kültürel şartlarda birkaç insanın yapıp ettiklerinin, neredeyse hemen her zaman tekrarlanmasını beklemek beyhûdedir.

b) Bilim

İçten, safdil bir merak sâikiyle kişinin kendini de kattığı, karıştırdığı inceleme konusundan edindiği ve bir ölçüde *sezgiye* dayalı olan *ilmî* bilgidir. Bundan çok farklı şekilde, ele aldığı nesneyi araştırmacının, kendinden ilkece tamamıyla yalıtıp duygulardan arındırması, salt gözlem ile akılyürütme (muhakeme) yoluyla devşirdiği *bilimsel* bilgiyse, düşünce, medeniyet âleminde Onyedinci yüzyıldan itibaren gittikçe hızlanarak kabul gören biricik bilgi türü olmak durumuna erişmiştir. Bu da pek doğal olarak, sözünü etmiş olduğumuz âlemdeki etkilerini herkesin duyabileceği biçimde göstermekte gecikmeyecekti. Doğada karşılaştığım her varolanı, her olup biteni kendim gibi canlı, ruhlu niteleme tavrını benmerkezci, böylelikle de çocuksu diye reddeden Safsatacılar, nesnel tutumla –nesnenin tasvirinden– elde edilenin, bizleri doğru bilgiye götüreceğini savunmuşlardır. Nesnenin tasvirinden edinilecek bilgi, kalıcı olmaktan uzaktır. Başka bir deyişle, bu *ilmî* bilgi olmaktan ziyâde, *bilimsel* bilgi özelliğini taşıyacaktır. Kazanılacak bilgi, varolanın özüne değil de, görünümlerine ilişkin olacağından; görünüm de, ortamdaki ısı ile ışığa göre değişeceğinden; ayrıca kişiden kişiye ve aynı kimsenin değişik ruh ile beden hâllerine uygun olarak farklı şekilde algılanacağından, görelî olmak zorundadır. Şu hâlde,

1- Bilimsellik

- (i) Kökleri M.Ö. Beşinci yüzyıl Ege dünyasına dek uzanır.
- (ii) Onbeşinci yüzyıldan itibaren, özellikle de Nicolas *Copernicus*, Roger *Bacon* ile René *Descartes*'ın ellerinde belirlenimini iyiden iyiye kazanmıştır.
- (iii) Bir tarafta çözümlemeli işlemlerle elde edilmiş seçik, tıkız bir bilgi bütününden seçilebilir, kestirilebilir, sezilebilir, dolayısıyla da bilinebilir alanlara tümdengelişçi (Fr *déductif*), öbür yandan da basitten karmaşığa tedricî geçişi tümevarışçı (Fr *inductif*) yöntemlerle sağlar.
- (iv) Ben ile bendışığı seçikçe ayırtedip mürâaat noktası (Fr *point de référence*)

olarak mekanikci nedenselliği (Fr *causalité mécanique*) almak sûretiyle geçici bir şüphecilikle açıkca koyulmuş —pozitiv— deneylerden hareket eden bir düşünce tutumudur, dünyaya tavır alışdır.

2- İlmîlik

(i) Kişinin, ‘ben’i ile ‘bendışı’ arasında esâslı ayırım gözetmesini şart koşmayan, evrendeki gerek uzun gerekse kısa vadeli bütün süreçlerde gâyeliliği öngören, tarihin en eski devirlerinden beri çağlar çağı medeniyet aşamasına ister ulaşmış olsun, ister olmasın, azçok her toplum ile onun hemen her mensûbunun kendine de, başkalarına da bakışını biçimlemiş bulunan *cancılığı* içten yaşayan ve yaşatan bir zihniyettir.

(ii) Gerek manevî gerekse maddî alanlardan elde edilmiş kavrayıcı, kucaklayıcı bilgiler bütününün kişide işlenip değerlendirilmesi yolu yordamı, sanattır.

Bilim, heyecânlarını, duygulanmalarını, özellikle duygusallıklarını bastırabilmiş araştıracının, deney ile akılyürütme yoluyla ‘nesnelleştirilmiş tabiat’, demekki ‘doğa’ hakkında yaptığı tasvirlerden çıkarılan benzer vakialara dair bilgiler arasındaki ilgilere dayanılarak kurulan teorileri tutarlı ve düzgün şekilde barındıran bir yapıdır. Bilim, böylelikle, tek boyutlu bir yapı özelliğini taşır. Bilim, geliştikçe, dünyaya bakış açımız, başka deyişle, ufkumuz genişler; dünyaya dair malûmâtımız artar. Sözel gelişim bundan yüzyıl kadar önce hücre çekirdeği hakkında bellibelirsiz görüş sâhibi olunmasına karşılık, bugün, değil hücre çekirdeğinin kabaca biçimi ile gördüğü işle ilgili bilgilere ulaşmış olmak, onun iç ile ince yapısını, taşıdığı kalıtım malzemesini olanca ayrıntısına dek tanıyıyoruz. Bu, bilimselliğin pekişip zenginleşmesi, böylelikle bilimin ilerlemesi, dolayısıyla da dünyaya dair bildiklerimizin bir akıl sistemi çerçevesinde artıp çeşitlenmesi demektir. Ancak, malûmât anlamında bu bilgi, bizlere yaşantı zenginliği kazandırıp bizleri olgunlaştırmaz.²⁹ Çünkü bilimsel bilgi, dışımda, bana mâl olmamış, mâledilemez bir olaydır. ‘Ben’ ile ‘bendışı’ arasındaki kapatılmaması gereken mesâfeli ilişkinin ifâdesidir. Yine bilimsel bilgi, merak ettiğim herhangi bir ‘bendışı’nın çeşitli yanlarını yörelerini özümünden bir şey katmaksızın, yoklamalarımın devşirdiğim sonuçlardır. ‘Ben’, bu yoklamaların sonuçlarından belki bir ölçüde etkilenirim. Buna karşılık yokladıklarını,

29 Nitekim Türkcede ‘ilim sâhibi insan’ diyoruz; bu da yukarıda söylenmek isteneni seçikçe gözler önüne sermektedir.

'ben'den tamamıyla bağımsız kalırlar. 'Bilim sâhibi adam' şeklinde bir deyiş yok. Zirâ: Bilimsel araştırmama konu olan, bu araştırmalarımın etkilenmediği gibi, 'benim' kişiliğimi de değiştirmez. Bilimsel araştırmalarda ilerileme kaydetmek, 'benim'i zenginleştirmez. Bilimsel araştırmalardan devşirdiğim sonuçları 'benim'e mâledemem. Çünkü bilimsel araştırma, doğal olaya ilişkin bir sayılama ve olayın mekanik resmedilmesi işidir. Gökdürbünle (Fr *télescope*) yıldızları, yıldızadalar ile başka bir sürü gök cismini gözlemlediğimde, yaptığım iş, tesbit ettiklerimin gökbilimsel konumunu da kendi aralarındaki bağıntıları da matematik ifâdelerle tasvir etmektir. Buna karşılık, göğü seyredalıp algıladıklarımın, duygu dünyama katkılarından bahsetmek; öyleki "'A' yıldızı, 'B'den daha parlaktır" yahut "'Z' gezegeni, 'Y'ye oranla yeryüzüne daha yakındır" türünden birtakım nitelemelerle yüklü belirlemeleri dile getirmek, bilimsel tutuma aykırıdır. Nitekim ilmî incelemelerin tersine, bilimsel araştırmada birey yerini takım çalışmasına, o da, gitgide kendikendini ayarlayabilen *cıhaza* –sözcüğü, özellikle bilgisayara– bırakmaktadır. Böylece araştırma, gittikçe *kişisiz* (Fr *impersonnel*) bir iş olmak yolundadır. Bu da, bilim tutumuna tamamıyla uygun bir durumdur. Bir tuhaf tesadüf mü demeli? *İlmîliğin* esâsı olan *cancılıkta* savunulduğu üzere, *bilimselliğin* de temelinde bölünmemiş bir dünyaya dair tasavvur vardır.³⁰ Ancak, *ilmîliğin* yaratmış olduğu tasavvur canlı dünyaya dairken, *bilimselliğin* ortaya koyduğu, canlı-olmayan cisimli evrene ilişkindir. Canlılar dünyasının tersine, canlı-olmayan cisimli evren, bize mekanikci nedenselliğe dayalı bir yasalılık hüküm sürüyor izlenimini verir. Aslında böyle bir yasalılık var mı, yok mu, bilemeyiz. Ama onu var kabul ediyoruz; yoksa, hesap yapamazdık. Hesabın belli bir düzen varmışçasına düşünmek gerekir. Cisimli evrendeki gelişmeler, her çeşit değerlendirmenin dışında kabul edilir. Başka bir deyişle, orada tekâmülden söz açılmaz. Çünkü bilim çerçevesinde yapılmış tesbitler, ilerileme, olgunlaşma türünden değerlendirmelere kayıtsız kalırlar. Bu bakımdan, cisimli evrendeki uzun vadeli gelişmeleri tekâmül yerine, evrim terimiyle adlandırıyoruz.³¹

Yaratıldığı dünyatasavvuruyla *cancılığa* değin geri götürülebilen *ilim zihniyeti* kişiyi temel almıştır. İlmî merak duyan; buradan hareketle araştırmalara giren bir 'ben'dir. İlmî merakı olansa, olmayandan farklı, hattâ üstündür. Bu

30 Bkz: Ş. Teoman Duralı: "Canlılar Sorununa Giriş", 104. s.

31 Bkz: Ş. Teoman Duralı: "...Aristoteles'in Canlıya ve Canlının Evrimiyle ilgili Düşünceleri...", 331. s.

bakımdan ilmî zihniyet, kişici olduğu kadar, ayrıcalıkcıdır da. İlmî meraka neyin konu olup olmayacağı kişisel meşreb ile tavra göre değişiklik gösterir. Ayrıca, aynı araştırmayı yürüten iki ilimadamı, farklı meşreb ile tutumlarına göre, birbirlerinden az yahut çok değişik sonuçlara varabilirler. Araştırmayı bir kişi, bir birey olarak ‘ben’ yaptığımıza bakılırsa, yine bir kişi, bir birey olarak ‘sen’den farklı vargılara ulaşmam olağandır. Araştırmasını bir kişi, birey olarak ‘ben’ yürüttükçe, araştırılanın nicellendirilmesinin yanında, nitellendirilmesi de her zaman için söz konusudur. Nitellendirmeyse, bir kere işin içine girdimi, ‘ben’den incelenen ‘bendışı’na birtakım unsurların karışması ve ‘bendışı’ndan da ‘ben’e –yanî, bana– kimi özelliklerin geçmesi doğaldır.³² Böylece ilmî çalışma hâlindeki kişi, araştırmalarından elde ettikleriyle, yalnızca bilgi dağarını sayıca genişletmekle kalmayıp aynı zamanda manevî haz da duyarak insan olarak kendini geliştirir. Sözel gelişti bitkilerin büyümesini inceleyen, ışık ile birtakım özgül organik bileşikler arasındaki ilişkileri matematik yoldan kaydetmekle yetinmeyip çeşitli ışık, gölge durumları ile bitkinin bunlara karşı gösterdiği tepkileri de seyre dalebilir. Bu seyrin yaratabileceği bir seziş, duyuş, içleniş var ki, burada bakan ile bakılan, seyreden ile seyredilen arasında içten içe bağ kurulabilir. İşte bu bildirdiklerimizin en açık örneklerini Johann Wolfgang von Goethe’nin optikle ilgili yazılarında görüyoruz: “Bütün tabiatı kaplayan renklerin çekiciliğinden etkilenmeyen pek az insan bulunsa gerek. Biçimden yoksun kalsa dahî, renkler yine de, göze hoş gelir ve ne olursa olsun, lâtif bir izlenim bırakırlar. Ne kadar önemsenmeğe değmez bir düzlük de olsa, tâze biçilmiş çayırın yalınkat yeşili bizleri ne de sevindirir; yahut az ötedeki kocaman tekdüze bir kütle şeklinde

32 Sunulmuş açıklamaların ışığında insan ile ona ilişkin belirmiş tarih ile toplum olaylarına baktığımızda bunları, *bilimselden* ziyâde *ilmî* tutumla incelenebilecekleri ortaya çıkmaktadır. Aslında insan sorunlarını ele alıp işlemeğe en yetkili kişi, *edebiyatçı* —özellikle de romancı, hikâyeci ile tiyatroc— olsa gerek. Ancak, *edebiyat*, bir *sanat* uğraşısı olmasından ötürü, *güzellik* değerini arar. Hâlbuki beşerî (tarih–toplum) olaylara edebî değil de, ilmî tavırla eğilenin aradığı, *güzellik* olmayıp bu olaylardaki *bilgi* değeridir. Başka bir deyişle, o da tıpkı bilimadamı gibi, araştırdığı konudan bilgi devşirmeği amaçlar. Ne var ki, bilimadamının bağlandığı kimi aşırı sınırlayıcı ilkeler ile yöntemleri ille göz önünde tutmak zorunda değildir.

İlim sözünü doğrudan doğruya Almancadaki *Geisteswissenschaftın*, Fransızcadaki *sciences humaines* ile İngilizcedeki *humanitiesin* karşılığı değil. Zirâ *ilmin* kapsadığı alan, beşerî vakıalarla sınırlı kalmayıp canlılar âleminde gördüğümüz gâye özelliğini taşıyan ve ruhi-ruhanî —psikolojik, öyleki parapsikolojik— dediğimiz nitelikteki olayları dahi kavrayabileceği öne sürülebilir.

gözüken orman, gözü ne kadar da dinlendirir. Bütün bitkiler âleminin, bu alelâde yeşil kıyafetinden daha çekici olan, düğün sırasında büründüğü binbir çeşit renktir. Gündelik sıradan hâlini terkedip uzun süredir hazırladıklarını nihâyet gözlerimizin önüne serer. Birdenbire hızla en yüce gâyeye yönelir. Artık nesillerin yarını, zürriyetin geleceği belirlenir; ve biz işte o ânda en tâze, diri ve nefis çiçeklerle, çiçeklenişlerle karşılaşırız. Rengârenk hayvanların, ormanlar ile çayırınların yeniden dirilişi insanı mesteder! Kelebek çalıyor; kuşsa, ağacı ne de güzel süsler! Biz Kuzeyliler, bu manzarayı ancak hikâye edilenlerden tanıyoruz. Gezginin biri uçuşan ve ağaçlara tüneyip dallarda sallanan koskoca ve rengârenk papağanlarla dolu bir palmiye ormanından bizlere bahsettiğinde, masal dinliyor-muşçasına hayran kalırız... Dünyayı oluşturan cisimlere renk çerçevesinde göz attığımızda, cisimlerin, belli birtakım değişmelerle birlikte görünüp kaybolan bu zor seçilebilir görünümünün, hiç de öyle tesâdüf eseri olmayıp kalıcı yasalara dayalı bulunduklarını anlayıveririz. Birtakım renkler, kimi yaratıklara hastır. Böylece görünüme çıkan her değişme, özde olagelen bir değişikliğe işâret eder. Nitekim gülün solduğunu, renginin atmasından anlamazmıyız! Yine, ormanın büründüğü renk cümbüşü bizlere güzel günlerin uzaklaşıp zorlu mevsimin doludizgin yaklaştığını bildirmezmi?”³³

Goethe’de gâyet veciz tarzda ifâdesini bulan sözünü ettiğimiz ilmî zihniyetin önemli bir temsilcisi de yüzyılımızın birinci çeyreğinde yaşamış filozof Rudolf Steiner, insanın yapılışını bizlere şöyle tarif etmiştir: “Yukarıda, dünyaya nüfuz etmiş (Alm *weltdurchdrungen*) bakışlar; aşağıda, toprağa dönük etkinlik; ortadaysa, yer ile gök arası insan nabzı...”³⁴

“...Yeni bir evrim tasavvuruna, yeryüzü ile insanlığın geçmiş durumlarının yeni baştan tasvir edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır artık. Söz konusu tasvir, oluşmuş şeylerin yan yana sıralanışının görünüşünü aktarmamalı; buna karşılık, oluşları boşandıran güçlerin doğrudan doğruya yakalamamızı sağlayacak, bizlere bütün oluşları (Alm *alles Werden*) kavratacak derin bir idraka (Alm *Einsicht*) dayanmalıdır. Bütün yaratıklarıyla evren, yeryüzü ve insan, derinlere işleyen bir bakışla, evrim safhalarını gizleyen örtülerin aralanması sûretiyle gün ışığına çıkarılmalı. Manevî ilme (Alm *Geisteswissenschaft*) dayanan böyle bir evrim tasavvurunun (Alm *Evolutionsbild*), birçok sorunu çözmedeki kâbiliyeti şaşırtıcıdır...”³⁵

33 Johann Wolfgang von Goethe: “*Beiträge zur Optik*”, X. cilt, 1. – 2. syflr.; “*Sämtliche Werke*” de.

34 Bkz: Hermann Poppelbaum: “*Mensch und Tier: Fünf Einblicke in ihren Wesensunterschied*”, 27. s.

35 Bkz: Hermann Poppelbaum: a.g.e., 56. – 57. syflr.

Zihniyet bakımından *Steiner*'in izinden yürümüş yüzyılımızın canlılar bilimi felsefecilerinden *Hermann Poppelbaum*, hayvanları insandan özce ayırmıştır: "... Maymunlar da içinde olmak üzere, yüksek örgütlenmişlik seviyesine ulaşmış bütün memeliler, sıkletlerini bedenlerinin her yanında duyarlar. İşte bu sıkleti kaldırabilmek, taşıyabilmek için yatay duruşta kalmak zorundadırlar. Nitekim insanda algıladığımız anlamda yukarı, aşağı çeşidinden konumlar onları için söz konusu değil. Kollar ile eller, yukarı yahut aşağı gibi değişik yönlere atfedilebilecek imkânlar olmak durumunu yitirip hayvanda yalnızca bedeni kaldırmağa yarar birer payanda özelliğini alır, farklı doğrultularda özelleşmiş âlet görevini görürler. Bunlar bedeni kımıldatmağa, yürütmeğe, koşturmağa, sektirmeğe, seğırtmeğe, sıçratmağa, asılıdurmağa, hamle yaptıрмаğa, uçurup yüzdürmeğe yarar toynak, tırnak, cırnak, pençe şeklinde tecelli ederler. Bütün beden parçaları arasında bir tek insan eli başkalaşır ağırlık taşıma, yüklenme görevini üstlenmemiş, âletleşmeyip asıl hâlini korumuştur."³⁶

Kökleri İlk ile Ortaçağların kesintisiz, rastlantılara kapalı birlikli, bütünlüklü canlı, ruhlu bir âleme ilişkin tasavvurlar geliştiren çocuksu canı dünyagörüşüne dek inmiş ilim zihniyeti, Onbeşinci yüzyıldan sonra gitgide gerileyerek yerini kendine maddeciliği temel alıp incelmış (Fr *raffiné*), bilgiçleşmiş (Fr *sophistiqué*) mekanikci-nesnelci-deneyci-positivci bilim anlayışına bırakmıştır. İlkini derinlik boyutunu sonrakisi bir yana atarak yalnızca görünürlüğü (*phénoménal* olanı) ile uzamlılığını (Fr *étendue*) kabul etmiştir. Maddeciliğin sıyâset-toplum-iktisat yakasını dindışı-liberalist-merkantilist ideoloji, felsefe-bilim yanınıysa mekanikci nedensel sistemler temsil etmiştir. Mekanikci nedensel sistemlerin başını fizik-kimya bilimleri çekmiştir. Bunlar da doğal olarak dindışı-liberalist-merkantilist toplum-sıyâset-iktisat ideolojilerini benimsemiş ortamlarda boy atmışlardır. Ancak, sözü edilen ideolojileri benimsemiş devletler, yine bahsi geçen nedensel-nesnel-mekanikci-deneyci-positivci fizik-kimya bilimlerinin ortaya koydukları sonuçlardan da yararlanarak tarihte eşi görülmedik yayılma ve hâkimiyet sürecine girmişlerdir.

c) Galileo-Newton bilim anlayışından yeni birine

Bilimin en temel dayanağı, ilk kalkış zemini olarak kabul edilegelmiş mekânda bulunan, kütlesi olan, ölçülüp biçilebilen madde kavrayışı (Fr-İng *conception*)

36 *Hermann Poppelbaum*: a.g.e, 27. s.

Yirminci yüzyılın başından beri sallanmağa başlamış, 1920lerden itibaren de hızla ilerleyen yeni fizik çerçevesinde iyice sarsıntıya uğramıştır. Doğa, giderek evren, ilkin *Heraklitos*'ta, ondan 2400 yıl sonraysa yeniden gündeme gelen cisme işâret etmeyen bir kavramla açıklanmağa başlamıştır: takat/energi.

"... Ancak Dekart felsefesinde" diyor Werner Karl *Heisenberg* "öncelikle maddenin zıddı olarak maneviyât (Alm *Geist*) ele alınmağa başladığını görüyoruz. Dünyanın birbirini tamamlayan iki vechesinin bulunduğu kabul edilmiştir: Madde ile manâ, yahut *Descartes*'ın ıstılahlarıyla söylersek, *res extensa* ile *res cogitans*. Doğa biliminin, özellikle de mekanığın yöneme ilişkin yeni ilkeleri, cisimli vakıaların, manevî güçlere geri götürülmesini imkândışı bıraktığından, madde artık, insanın maneviyâtından yahut herhangi başka doğaüstü güçlerden bağımsız, başlıbaşına bir gerçeklik olarak görülebilirdi. Gerçekliğin bu dönemde benimsenen temel birimi, baştan biçimlenmiş bir şey olan, maddedir. Biçimlenme süreci, mekanik nedenler zincirindeki etkileşmelerce belirlenir. Bu madde anlayışının, Aristo felsefesinin *bitki ruhuy*la ilgisi ilişkisi kesilmiştir. Bundan dolayı da burada madde ile biçim ikiliği söz konusu değil artık. Günümüzdeki madde anlayışını tayîn eden de işte yukarıda izâh edilendir.

Nihâyet Ondokuzuncu yüzyıl fiziğiyle başka tür bir ikicilik doğmuştur: Madde ile kuvvet (Alm *Kraft*) ikiciliği. Kuvvetler maddeyi etkir; maddeyse, kuvvetleri boşandırır. Madde sözgelişi, çekim kuvveti icrâ eder; bu kuvvet de maddeyi etkiler. Kuvvet ile madde, anlaşılacağı üzere, cisimler dünyasının birbirinden iyice ayrılmış iki cihetidir. Bu kuvvetlerin, biçimleyici olmalarına bakılırsa, bahsi geçen ikilik, tekrar *Aristoteles*'in madde ile biçim ayırımına yaklaşmaktadır. Öte yanda, kuvvet – madde ayırımının, günümüz fiziğinin en son gelişmelerinde tamamıyla kaybolduğu görülüyor. Zirâ her kuvvet alanı (Alm *Kraftfeld*) enerjiyi hâvîdir; böylelikle de maddenin bir tarafını oluşturur. Yine her kuvvet alanı, belirli bir elementer tânecik çeşidini hâizdir. Tânecik ile kuvvet alanı, şu hâlde aynı gerçekliğin görünürdeki iki değişik yüzünden başka bir şey değildir."³⁷

Böylece madde kavramının belirlemiş bulunduğu klasik fiziğin sınırlarını "iş yapma yetisi"³⁸ şeklinde muğlâkca tarif edilen enerji zorlamıştır. Nitekim "enerji çeşitlerinden biri olan ışıyan enerji maddeden bağımsız tarzda varolabilir. Bu

37 Werner Heisenberg: "*Physik und Philosophie*", 120. – 121. syftr.

38 A. Godman ve E. M. F. Payne: "*Longman Dictionary of Scientific Usage*", 550. s., satır: QA001.

enerji türü serbest mekânda elektromagnetik dalgalarca taşınır. Anlaşıyor ki, enerji ile kütle, fizik dünyanın iki temel kavramıdır.”³⁹

V- TÜMCÜLÜK İLE İNDİRGEMECİLİK

Yeniçağ mekanikci–deneyci–pozitivci–nedensel–nesnel fizik–kimya bilimlerinin içinde yer aldıkları dindışı–liberalist–merkantilist dünyagörüşü *bircidir*; *tümcü* değil. Çünkü gerek bahis konusu bilimler gerekse bunları çevreleyen dünyagörüşü ayrıştırıcı, çözümlemecedir. Tüm araştırma sahaları sözü edilen yöntemi en iyi şekilde uygulayabilen alana indirgenir. O, sonuçta anaörnek olarak kabul görür. Daha önce de defalarca belirtildiği üzere, Yeniçağ bilim anlayışının anaörneğini fizik–kimya bilimleri oluşturmuştur. Giderek, bilimlerin dışındaki bütün öteki kültür etkinlikleri, fizik–kimya bilimlerinin getirdikleri anlayışa kendilerini değişen ölçülerde uydurmağa çaba harcamışlardır. Parçalayarak ayrıştırma, aşırı sınırlama, sonuçta da maddî etkileşmelere indirgeme eğilimi bütün etkinliklerde ağırlığını duyurur olmuştur. Cancı Eskiçağ Ege ve vahdetci İslâm ile Ortaçağ Hırısıyan âlemlerine hâkim olan birlikli ve tümcü dünyagörüşü yerini evrenin parça bölük algılanışına bırakmıştır.

Uzvi/organik geçişliliği yansıtan Eskiçağ ile Ortaçağ dünyagörüşlerinde akılyürütmeden önce güçlü sezgi aranır nimetti. Akılyürütme işlemindeyse, çözümlemenden ziyâde birleştirim/sentez önemsenmiştir. Birleştirim sağlanmaksızın tümlüğün tasavvuruna ulaşmak imkânsızdır da ondan. Tümlüğü kavrayan, ilim sâhibi, başka bir sözle, âlim olur. Öyleyse ilim, madde–aşkın (Fr *transmateriel*) bir tümcü kavrayışa dayanır. Âlim olan, tek tek cisimlerin bölük pörçük görünüşlerinin ötesinde birleştirimci-sistemci bir yapı açısından insana, doğaya, dünyaya, nihâyet evrene bakar. Onun indinde her unsur, her birey öteki bütün unsurlar ile bireylere kopmazcasına, daha doğrusu biri olmazsa ötekisi de olamayacakcasına bağlıdır. Bu görüş uyarınca şu hâlde, her unsur, her birey yeri başkasınca tutulamaz eşsizdir. Tabî bu anlayış, eşsizlik ile biricikliği reddeden; bir şeyin, gerekli şartlar ile isterler yerine getirildiği takdirde başka şeye yahut şeylere geri götürülebileceğini savunan indirgemeciliğin taban tabana zıddıydı. Tümcü dünyagörüşüne, basitten karmaşıklığa, ilk (Fr *primaire*) düzgünlükten topyekûn (Fr *total*) düzenlenmişliğe yol almağı derpiş eden *tekâmülcü* görünüm hâkimdir. Sâbitlik değil, süreçlilik vargörölmekteydi. Tek tek olaylar, maddî-mekanik çarpışmalar sonucunda zorunsuzlukla (Fr *contingence*) meydana

39 A. Godman ve E. M. F. Payne: a.g.e., 550. s., satır: QA001.

gelmeyip döllenme yoluyla zorunlu (Fr *nécessaire*) olarak türlerine hâs biçimi almış hâlde doğdukları tasavvur edilmiştir. Bundan dolayı neden – etki bağıntısı değil de, doğurtan – doğuran ilişkisi düşünülmüştür. Etkiyi çözümleyerek onu nedenine geri götürebiliriz. Çünkü etki, meydana getiricisinden bağımsızca anlaşılamaz. Buna karşılık doğurtan – doğuran tasavvurunda beliren ilişkinin ürününü, kendisine yol açanlara geri götürmekle yetesiye açıklayamayız. Doğurtan – doğuran ilişkisi zorunlu gâye yönünde yürüyen bir tasavvurumsu mefhumdur (Fr *notion imagée*).

Neden – etki bağıntısında temellenen bilim anlayışındaysa tasavvurlara kesinlikle yer yok. Bilim, biçimsel belirlemelerce, başka bir terimle, tariflerce taşınan kavramlarla ifâde edilir. Tarifler, basitleşip tıkHzlaştıkları oranda taşıdıkları kavramlar da sağınlaşır. Görüldüğü gibi, bilimin temel yöntemi ile son hedefleri ilmininkilerden pek farklıdır. Doğaya içkin zorunluluğun bulunup bulunmadığıyla asla ilgilenmeyen bilim, karmaşık tasavvurumsu kavramaları, olabildiğince basit, tıkHz ve tekanlamlı ıstılah sûretindeki kavramlara indirgemek çabasıdadır. Bu bağlamda molekül, atom ve atomaltı sahaları gibi, temel diye nitelenen alanlar ile bunları inceleyen bilimler olağanüstü öncelik kazanmakta olup bütün öteki bilimlerle bilim kolları (Fr *discipline*) bunlarla örtüştürölüp çakıştırılmağa çalışılır. Böylelikle Onyedinci yüzyıldan itibâren temel ve örnek bilim durumuna giren ve “herhangi bir zaman diliminde mekânda bulunan, gözlemlenebilir, kütlesi ve boyutları tesbit edilebilir.”⁴⁰ şeklinde tarif edilen madde ıstılahı esâsına dayalı ‘yer–kaplayan–varlıkcı’, demekki *res extensacı* klasik mekanik diye de andığımız klasik fizik, yerini bir ölçüde kuvantum mekaniğini dahî barındıran yeni fiziğe bırakmıştır. Şu hâlde bugün bilimsellik iddiasıyla ortaya çıkan her önermenin yahut savın, öncelikle yeni fiziğin araştırma alanlarından sayılan molekül, atom ve atomaltı sahalarına ilişkin vakıalar yahut süreçlerle bağlantılı olması şart görülmektedir. Anlaşılaçağı üzre, Yeniçağ ile Çağımız bilim anlayışlarının ana doğrultusunda değışme olmamıştır. Her ikisi de indirgemeci olup fizikalisttir. Yalnız, yeni fiziğin, mürâaat noktası klasiğinki gibi şaşmazcasına madde değil artık.

VI- CANLILAR BİLİMİNDEN KAYNAKLANAN YENİ BİR FELSEFE-BİLİME DOĞRU

Madde, Aristo fiziğinde canlı ilkesince biçim kazanırken, *Galileo–Newton*unkinde ifâdeleri sınırlayan, her çeşid araştırmaçın kendisinden hareket edilip sonunda

40 A. *Godman* ve E. M. F. *Payne*: a.g.e., 9. s., satır: AB001.

bütün bulguların kendine geri götürülen esâstır. Yalnızca fiziğin de değil, bilim iddiasını güden, bundan dolayı fiziğin yolundan yürümek zorunda kalan bütün araştırma ile inceleme alanlarının, öyleki bilimselliğe özenen kimi çağdaş öğretilerin temel dayanak noktası olmuştur. Onaltıncı yüzyılda araştırma ile inceleme doğrultularında insan, doğa ile evren kavrayışları ile değerlendirmelerinde meydana gelen köklü dönüşümler, hatırı sayılır bunalımlara yol açmışlardır. Yirminci yüzyıl başlarındaysa, gerek araştırma ile inceleme tutumlarında ve doğrultularında gerekse insana, doğa ile evrene bakışlarda, bunları değerlendirişlerde beliren, her bakımdan görülmedik yepyeni bir manzaradır. Artık bahse konu olan, öncekinin önemli ölçüde değişmiş şekli değil. Apayrı temeller üstünde yükselen bir medeniyet ve onun ürünü zihniyet çerçevesinde yaşıyoruz. Bu medeniyetin zeminini, önceki devirlerdeki gibi, din – felsefe-bilim – zanaat/sanat üçlüsü oluşturmaz olmuştur. Felsefe-bilim kuruluşunun (Fr *institution*) felsefe yakası gündemden düştü. Bilimse, Galileo–Newton mekaniğinin getirdiği madde anlayışının koymuş olduğu sınırlamaları aşmıştır. Bayağı tuhaf sayılabilecek bir durum belirmeğe başlar: Dindışı, maddeci–mekanikci bir medeniyet ortamında serpilerek çağdaş bilim, gittikçe maddedışı doğrultularda yol alır olmuştur. Sözü ettiğimiz bilim, öncekinden, demekki klasik mekaniğe dayanandan, özellikle nesnellik ile cisimlilik kavrayışı bakımından ayrılmaktadır. Galileo–Newton bilim anlayışı uyarınca nesnellik, ‘nesne’den çıkan, neşet eden anlamındadır. Nesne, bir ‘cism’e aid ölçülebilir, tartılabilir, kısacası nicel tesbitlere dayanan boyutların toplamıdır. ‘Gözlemim’e konu olan ‘dışım’daki bir cisim, ‘benliğim’den bağımsızdır. Yine bir cismin manevâ değil de, maddî yapısı var. Çünkü onun, boyuna, derinliğine ölçülebilen boyutları; tartılıp hesaplanabilir ağırlığı, kütlesi ile hacmini bulunur. Bütün bu ve benzer nedenlerle, gerekli şartları yerine getiren her araştırmacı belirli bir cismin boyutlarını ölçüp biçerek, tartarak meslekdaşlarıyla eldeki sorun hakkında tartışıp aynı nesnel sonuçlara ulaşabilmeli. Her olayın yahut sürecin oluşmasını, ortaya çıkmasını sağlayan sayımları, çözümlenip ölçülebilir boyutları bulunan etkenleri olmalı. Bu çeşit nesnel dayanaklı pozitif etkenler, bilim teorisinde ‘neden’ ıstılahıyla tanınırlar. Nedenin, nesneye dayanması gerektiği zâten söylendi. Nesneyse, gözlemlenebilir, ölçülebilir, dolayısıyla da boyutları tanıtlanmaya (Fr *démonstration*) açık şekilde belirlenebilir bir cisimdir. Bir cisim de, hangi unsurlardan oluşursa oluşsun, fizik–kimya yapılına sâhip değilmi; öyleyse son çözümlemede bir maddî bünyeyi hâizdir. Bu durumda Yeniçağla birlikte gelişen yeni bilim geleneğindeki nedensellik ilkesi, Eskiçağdaki cancı/

animiste ve *gâyebildirir/téléologique* olanların tersine, cisimli (Fr *corporel, matériel*) ve mekanik esâslara dayanır.

Varolanların, bütün süreçler ile etkileşmelerin kaynağı, aslı, esâsı olan maddenin, söz konusu konumunu kaybetmesiyle birlikte klasik bilimin iki aksiyomu, nedensellik ile nesnelliğin de zayıfladıklarını, hâkim güçlerinden çok şey yitirdiklerini görüyoruz. Ne var ki, bu sefer bilimin yerini ilme terkettiğini öne sürmek, durumu yanlış değerlendirmek olur. Galileo–Newton–öncesi ilme yaklaşıldığı bile kesinlikle söylenemez. Çünkü temelde yine tavizsiz dindışı, gayrımanevî bir tutum; öznel duygulanımların, tavır alışların, araştırılan konuya idhâl yasağı; *gâyeliliğe* asla yönelinmemesi, tesbitlerin biçimsel, öncelikle de matematik tarzda dile getirilmesinin zorunlu sayılması hususları, çağdaş bilimin, klasik mekaniği esâs bilen bilim anlayışından kopmamış olduğunu göstermektedirler. Değişen, birtakım temel kabullerin, ilkeler ile tariflerin sınırlayıcılık gücüdür. Çağdaş bilimin en önemli kavramı enerji, sözgelişi maddedışı, maddî-olmayan (Fr *immatériel*) vakıaları dile getirmekle birlikte, kesinlikle maddeötesi (Fr *transmatériel*) anlamını taşımamaktadır. Kimi vakıaların maddî-olmaması hususu, elbette nesnenin –maddenin yahut alanın– kendisini (Alm *an sich*) vermesini beklediğimiz varlık öğretisini (Y→Fr *ontologie*) benimsemiş klasik fiziğin pek hoş görebileceği bir anlayış olamaz. Klasik fiziğin keskin, köktenci tavrı (Alm *klassische Vollständigkeit*) yerini, kuvantum mekaniğinin tamamlayıcı, bütünleyici (Alm *Komplementarität*) bakış açısına bırakmıştır.⁴¹ Böylelikle gerçekliğin, belli bir bakış açısının tekelinde bulunmadığı mütâleası ağırlık kazanmıştır. Her varlık alanı, buna göre, başlıbaşına bir gerçekliktir. Bundan dolayı, başka bir gerçeklik kesitini temsil eden değişik bir varlık alanına geri götürülemez.⁴² Bu bağlamda, Onyedinci yüzyıldan beri süregelen canlılar bilimini fiziğin bağrında eritme çabaları da önemlerini yitirmişlerdir.

İşte alışıl gelmiş bilim anlayışının kabul edemeyeceği, fakat günümüz canlılar biliminin de kendilerinden yoksun kalamayacağı kavramların başında *teleonomi* gelmektedir. Aslında bu, *teleoloji* terimiyle kullanılagelmiş, ama alışılmış bilim anlayışının, deyim yerindeyse, kapıdan kovduğunu, günümüz biliminin, bir-

41 Bkz: E. Scheibe: "Phänomenologie der Naturwissenschaft: Wissenschaftstheoretische und philosophische Probleme der Physik", 478. – 479. syfır.; ayrıca bkz: Josef Speck: "Handbuch wissenschaftstheoretischer Begriffe", 470. – 480. syfır.

42 Bkz: Immanuel Kant: "Nachlass" (4036); ayrıca bkz: Rudolf Eisler: "Kant-Lexikon", 620. s.

takım tadillerle bacadan yeniden içeri soktuğu bir kavrayıştır. *Teleolojinin* yanı sıra, onun tabû uzantısı yahut öncüsü gibi gözüken, doğada, giderek, evrende –Jacques *Monod*’nun savunduğu savın tersine– zorunluluğu vargören anlayışın da bundan böyle ufukta belirmesi gerekiyor. Günümüzde *teleonomi* ile evrim düşüncelerini artık dışlamayan canlılar bilimi, böylelikle özerk mevki edinen bilim olmak durumuna girmektedir. Bundan da öte, Onsekizinci yüzyıldan beri felsefe-bilime zemin oluşturan fizik yerine, Yirminci yüzyıl başlarında izini yitirdiğimiz, ama artık yeni baştan meydana getirilmesi gereken bir felsefe-bilim sisteminin tabanı canlılar bilimi olmalı. *Res Cogitans* ile *Res Extansa* arasındaki duyarlı dengeyi elden geldiğince gözeterek gerçekliği en az çarpıtıp sakatlamak sûretiyle bizlere yansıtmaya aday düşünme araştırma tutumu gibi görünen, canlılar bilimidir de ondan.

ÜÇÜNCÜ KİTAP
CANLILAR BİLİMİ FELSEFESİNİN BAŞ SORUNU: EVRİM

BİRİNCİ BÖLÜM

CHARLES *DARWIN* VE YÜZYILIMIZA DAMGASINI VURAN ÇAĞDAŞ EVRİM DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU

I- EVRİM DÜŞÜNCESİNE DOĞRU

Canlıların evrimiyle ilgili tartışmalar Onsekizinci yüzyılla birlikte büyük bir hız kazanmıştır. Canlı, nasıl olsa Onbeşinci yüzyıldan beri gitgide Tanrının hayranlık uyandıran esrâr dolu yaratığı olmaktan çıkıp gelişigüzel bir işleyiş (mekanizma) hâlini almağa başlar. İlkin, Nicolas *Copernicus*'la birlikte yeryüzü evrendeki kutsal mevkiini yitirmiştir. Gökbilim ile fizikteki gelişmeler, yeni bir dünyagörüşü oluşturmakta gecikmedi. Sonunda René *Descartes*'ın, varlıkları manevî ve cisimli olanlar diye ikiye ayırması; bitkiyi, hayvanı, bedeniyle de insanı cisimlerden saymasıyla canlılar, iyiden iyiye mükemmel makineler yahut özgüçler/*automateler* şeklinde görülür oldular. Dolayısıyla onlar da fiziğe konu olanlar gibi incelenmeğe başladılar. Bu, canlıların sınıflanışı ile türeyişlerine ilişkin görüşleri etkilemekte gecikmedi. Eskiçağın *Teofrastos*'u ile İslâm devrinin, El-*Câhiz*, *İbn Miskeveyh*, Erzurumlu *İbrahim Hakkı* gibi, birkaç ünlü düşünürünü saymazsak, *Aristoteles*'ten beri süregelen, türlerin değişmeyip dönüşmezliği inancı ciddî sarsıntılar geçirmeğe başlamıştır. Bir yandan önemli atılımlar gerçekleştiren fiziğin özellikle mercekbilim (Fr *optique*) kolunun sağ-

ladığı görülmemiş imkânlarla,¹ öbür taraftan da yeni keşfedilen ülkelerde tesbit olunan vakıalarla gitgide artan deney malzemesi yığını meydana gelmiştir. İşte bu yepyeni malzemelerin ışığında canlılar biliminde, özellikle de onun temelini oluşturan canlıların türeyişleriyle ilgili olarak nesilden nesle aktarılagelmiş görüşler ile öğretilere yeniden eğilinmiş, bunlardan birçoğunun da böylece gözden düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

Teofrastos, Galenos ile Onuncu yüzyıl Müslüman araştırmacılarından sonra izleri azçok silinmeğe yüz tutan bir soruya doğa araştırmacılarının, yeni beliren bu durum bağlamında tekrar el attıklarını görüyoruz: Canlı diye nitelenen birtakım varlıklar, birbirlerinden kopuk, birbirleriyle ilintisiz unsurlardan mı meydana gelir?

Hayvanlar da bitkiler de ilkin biçim yönünden karşılaştırılmışlardır. Böylelikle, geç Eskiçağ ile İslâm devri felsefe-bilim geleneklerinin zayıflamasından uzun süre sonra, canlıların, belirlenmiş birtakım kurallar çerçevesinde yeniden sınırlandırıldıkları görülür. Bu işi “varlıklar, yalnızca bir nesnel yöntem çerçevesinde düzenlendiklerinde, bilim anlayışıyla karşılaşılır”² ilkesinden kalkarak ele alan İsveçli doğa araştırmacısı Carl von *Linnæus*, günümüz taksonomisinin öncülerinden sayılır. Nitekim bugün hâlâ okullarda okutulan ‘çift adlı döküm’ü (İsp *nomenclatura binaria*) *Linnæus* 1753te belirlemiştir.³

Çağdaşı, yurtdaşı ve paleontolojinin öncüsü *Georges Cuvier*’nin tersine, canlıların zamanla dönüşerek şimdiki durumlarına geldiklerini savunan *Lamarck*’sa, Yeniçağda evrimle ilgili tutarlı varsayımı öne süren doğa araştırmacısıdır. 1890da basılan “*Zoologie Philosophique*” başlıklı eserinde belirlediği varsayımı uyarınca doğada görülebilir en ufak canlılardan en karmaşıklara, mükemmele ziyâdesiyle yaklaşanlara dek bir gidiş vardır. Evrimin özel akışını açıklamak amacıyla *Lamarck*, dört ilke saymıştır:

- (1) Canlıları mükemmelliğe yönelten bir güdü var.
- (2) Canlıların, ortamlara uyarlabilirlikleri bulunur.
- (3) Kendiliğinden türeyivermeler (*L generatio spontanea*) sık sık belirir.
- (4) Edinilmiş özellikler, kalıtıma geçer.

1 Felemenk *Zacharias* 1591 – 1605 yılları arasında giriştiği çalışmalar sonucunda ilk *mikroskobu* imâl etmiş, adlandıransa, 1611de *Giovanni Demisiani*’dir.

2 Theodor *Balluff*: “*Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben*”, 299. s.

3 Bkz: Çalışmamızın I. Kitap, I. Bölüm, ‘D’ Kısmı, 45. – 46. syfır.

Aslında Alman canlılar bilimcisi August *Weismann*'ın, edinilmiş özelliklerin kalıtıma geçmelerinin, en azından, ihtimâldışı olduğunu tanıtlayınca ya da değil, buna, *Darwin* de içinde olmak üzere, bütün doğa araştırmacıları ile düşünürler inanmışlardır. *Lamarck*'ın savunduğu mükemmelliğe ulaşmak dürtüsü de kendiliğinden türeyivermelerin sık tekrarlanması da kanıtlanamayan varsayımlar arasındadır. Buna karşılık, evrimin, önemli ölçüde, bugün, ortama uyarlanabilirlik dediğimiz olayı *Lamarck* görebilmiştir. Üstelik yine o, canlılar evrenindeki olağanüstü çeşitliliğin, yeryüzüne çok uzun bir geçmişin atfolunmasıyla açıklanabileceği kanısına varmış, evrimin tedricî bir süreç olduğunu kavrayabilmiştir. “*Lamarck*, evrimin zaman boyutunda ilerlediğini kabul etmiş —dikey—, *Darwin*se bunun tersine çeşitliliğin, daha doğrusu türlerin coğrafi bağlamda meydana gelmiş olduklarını savunmuştur —düşey evrim.”⁴

Aslında *Darwin*, başlangıçta türlerin, belli bir yönelimden yoksun değişim ile dönüşüme tâbî bulundukları görüşüne tümüyle ters düşen bir duygu ve düşünce ortamıyla çevriliydi. Gerçi böylesine biçimbirliğine (*Fr uniforme*) mâlik düşünce ortamlarında bile, yer yer keskin görüş ayrılıklarıyla karşılaşılır. Nitekim *Georges Cuvier*, türlerin ayrı ayrı zamanlarda yaratıldıklarını, ardından da hiçbir değişikliğe uğramaksızın sürüp gittiklerini; ancak, bunlardan kimisinin yeryüzü tarihinde meydana gelmiş olağanüstü tektonik değişmelerle ortadan kalkmış olabileceklerini savunmuştur —buna da canlılar bilimi felsefesinde ‘sâbit felâket öğretisi’ (*Fr fixisme catastrophique*) denilmiştir. *Lamarck* da, *Cuvier* gibi, canlılığın birden fazla ortaya çıkışının bulunduğu, kendiliğinden türeyivermenin de süregittiğine inanmıştır. Ancak, *Cuvier*'den ayrıldığı nokta, türlerin sâbit olmadığı, hep olumlu yönde, genel bir iyileşme doğrultusunda değiştikleri kanısıdır. Böylece türlerin çeşitlenişini yalnızca yeni türeyişlere değil, ama varolan türlerin değişip dönüşmelerine de bağlamıştır. *Lamarck*, her bireysel ile türsel değişmenin, dönüşmenin belirli bir nedeni ile gâyesinin bulunması gerektiğinden şüphe duymamıştır. Bu, Kopernik devrimine rağmen, herhâlde fiziğin, toplumu etkileme gücünün daha sınırlı olmasından ötürü, şîrâzesinden henüz çıkmamış bir dünyaya hâkim gözükken zihniyetin açık ifâdesidir. Ama teknik imkânlar geliştikçe tarih boyunca duyup düşünen bir avuc insanın zihnini kurcalayan birtakım sorulara cevap arama işi de hız kazanmıştır. Özellikle gittikçe daha uzak mesâfelere, daha hızlı, daha güvenilir taşıtlarla gezi tertiple-

4 Ernst Walter Mayr: “*Evolution*”, 39. – 40. syfır., “*Scientific American*”da.

mek imkânları araştırmacıların önünde açıldıkça, yüzyılların ötesinden bunca neslin görgü ile deney imbiğinden süzülüp gelmiş inançların, kanıların, görüş ile öğretilerin derinden derine sarsılmağa başladığını görüyoruz. İşte böyle gezilerden, hem de en önemlilerinden biri, Charles *Darwin*'in, *HMS Beagle* adlı gemiyle gerçekleştirmiş olduğudur. Beş yıl sürmüş gezi sırasında özellikle Galapagos aralındaki gözlemleri onu yepyeni varsayımlara sevk etmiştir. Güney Amerika kıtasının batısında, kıyının 960 km açıklarında yer alan bu aralın her bir adasında değişik biçimde kaplumbağaların, ispinozlar ile Amerika karatavuklarının yaşadığını tesbit etmiştir.⁵ “Bu biçimce değişik hayvanlar birbirleriyle yakın akraba olmakla birlikte birbirlerinden belirgince farklıydı. İngiltereye döndükten sonra gözlemleri üzerine düşünen *Darwin*, her adada yaşayan topluluğun (Fr-İng *population*), yeni bir türün başlangıç safhası olduğu sonucuna, dolayısıyla da türlerin evrimi kavrayışına varmıştır. Evrimin dayandığı işleyişi şöyle anlayıp 1838de dile getirmiştir: Doğal ayıklanma. Deneyler ile yerbilim/geoloji, hayvanbilim/zoooloji ve daha başka sahalardaki okumalarla dolu yıllardan sonra *Darwin*, doğal ayıklanma yoluyla işleyen evrime dair tebliğini 1858de Londrada Linnæus Derneğinde sunmuştur. Aynı tarihlerde Güney doğu Asya adalarında saha çalışması yapan Alfred Russel *Wallace* da, Charles *Darwin*'den ayrı olarak doğal ayıklanma kavramına ulaşmıştır. Görüşlerini kayda geçirdiği elyazmasını *Darwin*'e postalamıştır.”⁶

Charles *Darwin*, Linnæus Derneğinde 1858de sunduğu tebliğde dile getirmiş olduğu doğal ayıklanmayı açıkça belirlemeden önce çeşitli başka görüşler üstünde durmuştur. Yıllar boyu sürmüş gözlemlerini akılyürütmelerle denetleyip değerlendirerek önvarsayımlarını onarıp durmadan yeniden biçimlemiştir. En sonunda doğal ayıklanma düşüncesine ulaşmıştır.

II- CHARLES DARWIN'İN EVRİMLE İLGİLİ -ÖZELLİKLE (B) DEFTERİNDE DİLE GETİRDİĞİ ÖNCEKİ DÜŞÜNCELERİNİ ÖZETLER- TASLAK

(1) Ortama Uyarlanmada Dengelenme (*Adaptive Equilibration*):

Canlılar ortamlarına uyarlanırlar. Değişen ortam, değişen canlıları gerektirir —bkz: B86.

5 Bkz: Charles *Darwin*'in “Defterler”ine (B7).

6 Ernst Walter *Mayr*: “*Evolution*”, 40. s.

(2) Fizikalizm:

Doğal (fizik) çevredeki değişmeler, doğrudan doğruya canlıların değişmesine yol açabilir —bkz: B3.

(3) Sayıca Korunum (*Numerical Conservation*):

Türlerin sayısı, aşağı yukarı sâbittir —bkz: B5.

Yeni bir tür belirdimi, eskisi ortadan kalkmalı yahut ölmeli —bkz: B21.

(4) Monad Varsayımı (*Monadism*):

Basit diri tânecikler yahut *monad*lar, sürekllice can bulur, canlanırlar. Onların kökü, kaynağı canlı-olmayan madde olup doğal güçlerce meydana getirilirler.

(5) İlerileme (*Progress*):

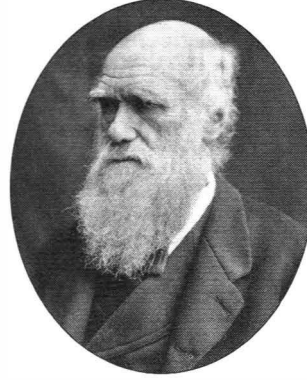
Basit şeyler, değiştiklerinde çok daha karmaşıklılaşmaya eğilimlidirler —bkz: B18.

(6) *Monad*ın Ömrü, Türün Ömrü (*Monad's Life-span, Species' Life-span*):

Bir *monad*ın yaşama çenberi (İng *life cycle*) bir bakıma canlı bireyinkini andırır. Basitten başlar; ayrışır —uzuvlar, azâlar, parçalar belirir—; olgunlaşır; üreme çağına girer; sonra aşağı yukarı belli bir yaşama süresi bittiğinde ölür. Canlı bireylerin ayrışması, olgunlaşması ile üremesi basit *monad*larda yeni ve daha karmaşık olanların türemesine denk düşer. Bir *monad*ın canlılığı tükendimi, türün tümü ölür.

(7) Doğanın Düzensiz Dallanıp Budaklanması (*Irregularly Branching Tree of Nature*):

Evrimsel değişmenin nedeni, canlıların, ortamlarıyla gelişigüzel karşılaşmasıdır. İşte böyle olaylar, evrim ağacında yeni dallar ile budakların sürmesine yol açarlar. Olması beklenen her şey, gerçekleşemeyebilir. Bunun sonucunda bütün canlı türleri arasında zorunlu, sürekli basamaklanma ortaya çıkmayabilir. Çağdaş türleri, sökün ettikleri bir yahut birkaç ortak kaynaktan kalkarak izlediğimizde ancak, süreklilikle karşılaşırız. Evrimin mecrası düzensizdir. Doğa ağacı düzgün şekilde dallanıp budaklanmaz. Kayıp bağlantılar (İng *missing links*), evrime değil, sâdece dallanma taslağına karşı kanıt oluşturabilirler —bkz: B35.

(8) Beşer (*Man*):

Beşer, doğa ağacında yer alan bir hayvandır. Zihnin işleyişi, evrimin öteki sorunlarıyla aynı düzlemde ele alınmalı —bkz: B214⁷

“*Darwin*, ortama uyarlanmada dengelenmenin fizikalist ilkesini, yeni türlerin olagelişini; sayıca korunumun *monad* ilkesiniyse, eskiyenlerin yokoluşlarını açıklamak amacıyla kullanmıştır.”⁸

Bu iki uç –türlerin olagelişi ile yokoluşu– arasındaki dengeyi, böylelikle de türün sürekliliğini cinsiyete dayalı üreme düzeni sağlar. Çeşitlenmeğe bu derece açık duran canlılar evreninde, *Darwin*, “nasıl oluyor da türler bu denli kararlı bir tutum gösterebiliyor?”(B5) diye sormuştur. Kendi sorusunu da yine kendisi cevaplamıştır: “Karışık evlenmelerin o nefis kuralı (İng *beautiful law of intermarriages*) sâyesinde her yavru, anne-babanın her iki tarafından özellikler edinir. Bu böyle sayıca sonsuza gider —B5.⁹ Kalıtım yollu kuşaktan kuşağa aktarılan ve geniş bir çiftleşme yelpâzesince meydana getirilen özelliklerin harmanlanmış birikimi,¹⁰ türü, kendine has temel özelliklerin kaybolmasına yol açabilecek derecede çeşitlenmekten ve asıl gidişinden sapma eğilimlerinden olabildiğince alıkoyar.

Böylesine sağlam bir tabana basarak soruna yaklaşan *Darwin*’in nasıl olup da evrim teorisini dosdoğru doğal ayıklanma yoluyla açıklamıyor diye sormaktan kişi kendini alamıyor. Şu var ki, Howard E. Gruber’in dediği üzere, *transmutasyon*la ilgili olarak yazmağa başladığında canlılığın kökenini düşünmeden evrim teorisinin kurulamayacağını henüz anlamamıştı. “Monad varsayımı, kendiliğinden türeyiverme ilkesini içerir. Transmutasyon defterlerini yazmağa koyulduğunda yeni çeşitlerin, doğal ortama dolaysızca uyarlanmaya yönelik değişimler olduğunu kendiliğinden anlaşılır bir gerçek diye kabul etmiştir. O, özellikle eski biçimlerin ortadan kalkmasında etkili olan işleyişlere eğilmiştir. *Monad* varsayımının özü, türün ömrü düşüncesidir. 1837’de doğal ayıklanma, henüz muhâfaza edici bir ilke görünümündeydi. Bunun yeniliğe yöneltici biri olabilmesi için dallanma taslağındaki yerinin yeniden belirlenmesi gerekti...”¹¹

7 Charles Darwin: “*Darwin On Man*”, I. kitap: “*A Psychological Study of Scientific Creativity*”; II. Kitap: “*Early Writings of Charles Darwin*”, düzenleyip şerheden: Paul H. Barret; M ile N defterlerini yorumlayan: Howard E. Gruber, 137. s. Harflar ile rakamlar, Charles Darwin’in *Transmutasyon*larla ilgili B, C, D, E, M, N defterlerinden kimisine yapılan atıfları göstermektedir.

8 Bkz: 15. dipnot, 263. s.

9 Bkz: 15. dipnot, 263. s.

10 Bkz: Charles Darwin: a.g.e., 137. s.

11 *Darwin*’in bu düşüncesini, *Aristoteles*’in, “İyi Huylu Kimselerin Dünyaya Gelmesine Dair” ile “Hayvanların Parçalarına Dair” (731b –732a) başlıklı eserlerinde dile getirmiş olduğu görüşlerle krz.

Darwin'in zihnini, amansız bir ikirciklik, işte bu safhada, demekki uzun deniz yolculuğunun ardından kaleme aldığı *transmutasyon* defterlerine düşüncelerini kaydederken kurcalamış olsa gerek.

Defalarca tekrarlanmış kendiliğinden türeyiverme söz konusuysa, o durumda her yeni olagelmiş tür, ortamına ayak uyduracak yapı ile işleyişe sâhip bulunması gerekir. Hâl böyleyse, farklı yörelere dağılmış, ama tek bir türden sökün ettiği besbelli değişik çeşitlerin (*L. varietas*) varlığı nasıl açıklanacak? Yok, canlılar aşağı yukarı bir kerede bir yahut birkaç ortak kökten türemişlerse, çeşitlenmelerini hangi ilkeye dayanarak anlaşılr kılacağız? *Darwin*, burada onun hayat hikâyesini de gündeme getirecek kadar ayrıntısına dalamayacağımız aranırların, kabullerin, vazgeçişlerin, sonra yeniden benimseyişlerin ardından doğal ayıklanma ilkesinde karar kılmıştır. İşte bu ilkeyle pekiştirilmiş olarak kurduğu evrim teorisini tüm köşe bucağıyla 24 kasım 1859da basılan “*Türlerin Menşesine İlişkin*” başlıklı eserinde ilân etmiştir. Söz konusu teorisinin bellibaşlı üç öncülünüyse henüz 1838de kaleme almış olduğu bir yazıda belirtmiştir:

- “(a) Ahfâd ecdâdına —torunlar, dedelerine— çeker.
 - (b) Özellikle fizik türden ufak değişme eğilimleri her vakit var.
 - (c) Ebeveynin doğurganlığı (İng *fertility*) anne-babayı sayıca aşan yavrularda görünüme çıkar” (E58). Başka sözlerle ifâde edilirse, evrim, *Darwin*'e göre, yukarıda kendi kaleminden aktardığımız başlıca üç öncülün sonucudur:
- Kalıtım
 - Çeşitlenme
 - Alabildiğine doğurganlık

Birinci öncül tümüyle *Darwin*'in değil. Bu, çok eski çağlardan beri bilinegelen bir gerçekliktir. Çağımız biyologlarının ayıklanma basıncı (İng *selection pressure*) diye adlandırabilecekleri üçüncü öncülü *Darwin*, Thomas Robert *Malthus*'tan almıştır: Her kuşak, kendini sayıca kat kat aşacak tarzda doğurma yetisine sâhip bulunmalı ki, ortama en iyi uyurlanabilecek bireylerin ortaya çıkmasına yarayacak rekâbet ile ayıklanma süreci boşanabilsin.¹² Bir soyun sayıca artacak bireyleri, çıplak varlıklarını sürdürmek için gerekseyecekleri besin ile yaşamalanını bulmakta daha zorlanacaklardır. Çünkü elde edilebilir besin miktarı ile yaşanabilir alanın yüzölçümü, bir soya bağlı bireylerin artan sayısı ile ters orantılıdır. Söz

12 Bkz: Charles *Darwin*: “*Darwin On Man: A Psychological Study of Scientific Creativity*”, 149. s.

konusu ters orantıysa, ancak bireyler ile değişik türler arasında çıkan yahut çıkacak olan ‘yaşama mücadelesi’yle (İng *struggle for life*) düzleştirilebilir. Zirâ gerek besin miktarı gerekse yaşamalanının yüzölçümü, Herbert *Spencer*’ın deyimleriyle söylersek, böyle bir yaşama mücadelesinin sonucunda, türün “sağkalan en uygun bireylerinin” (İng *survival of the fittest*) ihtiyacını karşılayabilir artık. İşte *Darwin*’in keşfi, kendinden önce canlılar evrenine eğilmiş birçok araştırmacı düşünürün sezip de dile getiremediği sorunlardır.¹³

İkinci öncülle de *Darwin*, türün değişik soylara ayrılabilirliğini, kısacası canlılar evrenindeki çeşitlenme eğilimini vurgulamıştır. Değişik soylara ayrılmanın, çeşitlenmenin de ölçüsünü bildirmiştir: Fizik yapının değişmesi.¹⁴

Darwin, defalarca tekrarlanageldiğine inanılan kendiliğinden türeyiverme ve gâyesini açık yahut kapalıca bağrında taşıyan, maddî kaynaklardan geolojik devirlerde olagelmiş, ileride de alacağı biçimleri ve durumları baştan belli olmayıp ancak ortam basınçlarıncaya tayîn olunan bir tür görüşünü teorisine temel almakla canlılar bilimini de aşan bir tercihte bulunmuştur.

Bu bağlamda *Darwin*, kendininkine karşıt durumdaki geleneksel evrim görüşlerini özellikle *Lamarck*’ın teorisıyla özdeşleştirip onu eleştirilerinin hedef tahtası hâline getirmiştir. İşte bunlardan bir örnek:

“Yaradan, Kambriya döneminden beri genel yapısı hep aynı kalan hayvanlar yaratmış —sefil denecek kadar kısıtlı bir görüş. Türlerin nasıl olduklarını açıklamak iddiasındaki *Lamarck*’ın irâde öğretisi gülünçtür...” (216).

Ne var ki *Darwin*’in, evrimi açıklamaya çalışırken dayandığı doğal ayıklanma ilkesi de ciddî itirazlarla karşılaşmıyor değil. Aslında *Darwin*’in kendi koyduğu ilkenin bile her güçlüğü çözebilecek anahtarını sunmadığını yer yer farketmiştir. İşte göz hakkında söyledikleri, öne sürdüğümüz iddiayı kanıtlar niteliktedir:

“Değişik mesâfelere, çeşit çeşit ışık miktarlarına ânında ayarlayışına, renklerde ve kürevî şekillerde ortaya çıkan sapmaları düzeltişindeki eşiz kabiliyetiyle gözün, doğal ayıklanma aracılığıyla biçimlenmiş olabileceğini sanmak, saçmalamanın had safhası olduğunu itiraf etmeliyim”. *Darwin*, bu konuda sözlerini şöyle sürdürmüştür:

“Aklın, bana telkin ettiği şudur: Basit ve henüz mükemmelleşmemiş gözden, karmaşık ve yetkinleşmişe gidişteki birsürü geçiş ile basamaklaşmanın varlığı;

13 Bkz: Wolfgang Friedrich Gutmann ve D. S. Peters: “Forschungen zur Geschichte der Evolutionstheorie”, 27. s.

14 Bkz: Charles Darwin: “Darwin On Man: “A Psychological Study of Scientific Creativity”, 156. s.

buna ek olarak da her geçiş ile basamaklaşmanın, kendini barındırana yararı gösterilebilirse, ... o durumda mükemmelleşmiş ve karmaşık gözün, doğal ayıklanma sâyesinde meydana gelmiş bulunduğuna inanılması her nice havsalaya sığmasa da, teoriye uygun düşer.”

Şu var ki *Darwin*, karşılaştığı böyle bir zorluk, istisnâî durum yüzünden, ortaya koyduğu doğal ayıklanma ilkesinden vazgeçecek değildi. Bununla düşünce tarihinde yeni bir çıkış açtığına öylesine inanmış olmalı ki, karşı karşıya kaldığı eleştiriler ile itirâzlara aşağıda aktardığımız şu ilginç cevabı vermiştir: “Güneşin hareketsiz durduğu, yeryüzününse, onun çevresinde döndüğü ilk kez öne sürüldüğünde, akliselim sâhibi insanlar bunun yanlış olduğunu ilân etmiştir; her filosofun bildiği üzere, ‘*vox populi, vox Dei*’ vecizesine bilimde güvenilmez.”¹⁵

Göz, gerçekten de çok özel, tek bir olaydır. Doğal ayıklanma bir bunu açıklayamasa, *Darwin*’in sandığı üzere, iş, o kadar da önemsenmeyebilirdi. Gelgelelim, doğal ayıklanmanın işbaşında bulunduğu “evrimsel değişme, yalnızca çok büyük bir genetik çeşitliliği barındıran canlılarda ortaya çıkabilir.”¹⁶ Çünkü böyle canlılar arasından doğal ayıklanma, değişen ortama en uygun düşeni belirleyebilir. Genetik çeşitlilikse, ancak cinsiyetli üremeyeyle sağlanır. Oysa cinsiyetsiz üreyen bakteriler, mâvî-yeşil yosunlar (İng *blue-green algæ*) gibi, birtakım türler, kökten değişmez ortam şartlarına rağmen, taşılardan/fosillerden edindiğimiz bilgiler uyarınca, yaklaşık üç milyar yıldır varoluşlarını koruyabilmişlerdir. Bu çekirdeköncesi (Y *prokaryotik*) hücrelerin, öteki çekirdekli (Y *eukaryotik*) hücrelerin tersine, soy tarihleri boyunca yapılarında ve biçimlerinde hiçbir değişiklik meydana gelmemiştir. O hâlde bu durumu, doğal ayıklanma ilkesi açısından nasıl yorumlayıp açıklayacağız?¹⁷

Wolfgang Friedrich *Gutmann*’ın, evrim süreci çerçevesinde incelediği omurgalıların oluşması sırasında gözün ortaya çıkışı olayıyla ilgili deney içerikli ifâdelerine bakarak Darvinci görüşün yol açtığı güçlüklerden birine daha burada dikkati çekmek gerekiyor:

“Açık suların yüzeyinde serbestce yüzen (pelagik) hayvanlar, çoğunlukla saydamdırlar. Bunlar, böylelikle suda düşmanlarınca zor seçilebilirler. Bu saydamlık,

15 Charles *Darwin*: “*On the Origin of Species*”, 168. s.

16 Stephen Jay *Gould*: “*Ever Since Darwin: Reflections in Natural History*”, 116. s.

17 Bkz: Ek 4.

bedenin derinliklerinde, merkez sinir sisteminde gözlerin meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Saydam bir omurgalı, büyüdükçe saydamlığını yitirir. Buna rağmen, ışığa duyarlı (Fr *photosensible*) kesimler, başka bir deyişle, söz konusu omurgalı hayvanların beyin yörelerinin kavisleşen ön tarafındaki sinir kanalında oluşan ışığa duyarlı hücreler aydınlık ortama yaklaşırsa da, bahsettiğimiz gözler, görme işini sürdürür. Meydana gelmiş birtakım değişiklikler, ışığı gittikçe daha iyi kırabilen mercek misâli, beden çerçevesinin iş görmesini sağlamışlardır. Böylece aydınlığı algılama, giderek görme kâbiliyeti artmıştır.

Ayrıca arkalarında yer alan denge uzuvlarından önce oluşmuş bulunduklarını düşünürsek, gözlerin, başlangıçta şekilleri görme görevine yönelik olmadıklarını anlarız.

İlkin bir çift yan gözden başka, hayvanın bir yahut iki sırt gözü daha vardı. İşte bu durum açıklanması bekliyor. Salt görme için yan gözler pekâlâ yeterdi. Nitekim bunlar, ileriki devirlerde bütün omurgalıların görme cihazı hâlini almıştır. Şu durumda, çevrenin görülmesi, başlangıçta gözler aracılığıyla yapılan bir iş değildi. Kimi kurtcuklarda (*larva*) olduğu üzere, burada da sırt gözlerinin, su yüzündeki aydınlığı alacak tarzda düzenlenmiş bulunduklarını tasavvur edebiliriz. Böylece bunlar, henüz ortaya çıkmamış denge organlarının görevini yerine getiriyor olmalıydılar. Daha ileride yan çizgi düzeni boyunca akış duyusu gelişip dönüşümler sonucunda denge organları belirince, sırt gözlerinin yön tayin etme görevi de fazlalık olmağa başlamıştır...¹⁸

Belli ortak bir hedefe yönelik oldukları izlenimini uyandıran az önce sözü edilen oluşumları neye bağlayabiliriz? Bütün bunlar, gelişigüzel nedenlerin etkileşmesiyle ortaya çıkmış rastlantılı olaylardır? Bu soruya, “evet, öyledir”, karşılığını verirken, söz konusu cevabın, anlamca tutarlılığı, “hayır, öyle değil” şeklindekinden farklıdır? Bahsettiğimiz cevap türlerinden hangisi, bilimce temellendirilebilir tutarlı önermeyle yahut önermelerle örülebilir? Aslında hiçbirisi. Ne gelişigüzel mekanik olagelen nedenlere bağlı süreçlerden ne de bir yahut birkaç belirli kısa yahut uzun vadeli gâyeye yönelik gidişi zorunlu olan oluşmalardan söz eden önermeler, bize evrim hakikatini, evrimin sırrını ifşâ edebilir. Evrimin esrârlı olmayan bir yanı var ancak: Tek tek evrim süreçlerine ilişkin bilgi içeriği dar tasvire dayalı ifâdeler sunmak, düpedüz bilimsel bir tavırla evrim gerçekliklerine eğilmek demektir. Söz konusu evrim gerçeklikleri

düzleminde kalıp deney tabanı cılız toptancı iddialarla evrim hakikatini dile getirmeğe kalkmadığımız sürece sorularımıza cevap seçmek hürlüğüne sâhip değiliz. Sorularımıza cevap seçmek hürlüğünü ancak sağın anlamıyla denel bilimin bitip teorik uğraşının başladığı noktada, giderek *spekülasyon*la işimizi sürdürdüğümüz çizgide elde edebiliriz. Madem teorik, öyleki spekulativ safhada “türlerin genelde birinden öbürüne dönüşmesi hangi esâsa dayanılarak açıklanabilir?” sorusuna cevap seçmek hürlüğüne sâhibiz; öyleyse, “belirli bir türde ânsızın herhangi bir yahut birkaç nedenle gâyesi belli olmayan köklü bir *değişim* sonucunda ortaya çıkan birey yahut bireyler doğal ayıklanmaca kayırılsa, sağkalır” kadar, “doğa tarihi boyunca türler, birbirlerine dönüşerek sonunda evrendeki bütün ortamlara ayak uydurabilecek belirli bir türün meydana gelmesi sağlanmış” karşılığı da geçerli olmalıdır.

Charles *Darwin*’in ortaya koyduğu teori az önce kısaca işâret ettiğimiz bütün boşluklarına ve açmazlarına rağmen, çağımızı baştan aşağı belirlemiş, ona damgasını basmıştır. Bunu önemli ölçüde kendisini desteklemiş tarafdarlarına –Darvincilere– borçludur. Teoride, özellikle de onun temel direği durumundaki doğal ayıklanma ilkesinde ortaya çıkan boşluklar, çelişkiler, aykırılıklar ile ikirciklikler, işte bu tarafdarlarca giderilmeğe çalışılmıştır. *Darwin*’in, *Mendel* genetiğinden habersiz olarak kurduğu teorisini, bununla da donatan yine onlar olmuştur. Yenidarvincilik böyle meydana gelmiştir. Yenidarvinciler, *Darwin*’in edinilmiş özelliklerin kuşaktan kuşağa aktarılabilirliği kanısını düzeltmiş, doğal ayıklanmanın –göz olayında gördüğümüz gibi– tam aydınlatamadığı olaylara yeni bir ilkenin ışığında yaklaşmışlardır: Uyarlanma-öncesi (*Fr præadaptation*).¹⁹

Şu var ki, gerek bu yeni ilke gerekse öbür bütün çabalarıyla Yenidarvincilerin, *Darwin*’in evrim teorisinde göze batan çarpıklıkları onarıp eksikleri doldurabildikleri pek şüphelidir. Üstelik hep dikkatlerden kaçan bir nokta, teorisinin bağrında karşılaşılan açmazlardan çok, onun temelden yoksun kalışıdır. Her öğretiden, teoriden yahut sistemden, ilk beklenen, bağlandığı yahut dayandığı temel kavramı anlamca –içerikce– aydınlığa kavuşturması, yanî tarif etmesidir. Bu yönüyle ele alındığında, *Aristoteles*’in canlılar öğretisi, *Darwin*inkine oranla daha sağlam bir mantık yapısı sergiler. Zirâ *Aristoteles*, canlıyla ilgili öteki gö-

19 “Uyarlanma-öncesi, bir yapının biçimce pek başkalaşmamakla birlikte, işleyişini kökten değiştirme imkânını barındırmasıdır” —Stephen Jay Gould: “*Ever Since Darwin: Reflections in Natural History*”, 108. s.

rüşlerine geçmeden canlı nedir, ne değil konusunda düşüncelerini açıkca ortaya koymuştur. *Darwin*se canlının koskoca tarihini ve bunu belirleyen dinamikleri göz önüne sermeğe çabalarken, canlının ne olup olmadığı konusunda görüş bildirmemiştir. Eldeki teori canlı üstüne kurulmuş, ama ortada bulunmayan canlının kendisi; daha açıkcası, *Darwin*, yazılarının hiçbir yerinde canlıya ilişkin seçikce bir belirleme yahut giderek tarif denemesi sunmamıştır.

Söz konusu teorinin iç kuruluşundan ve olaylar karşısındaki durumundan doğan, felsefe-bilim eksikliklerinin, çatışkılar ile bağdaşmazlıklarının yanında, yaratmış olduğu ve bütün insanlığı ilgilendiren ahlâkî sorunlar da bulunuyor. Söz konusu sorunlar, teorinin, türlerin, maddeci-belirlenmezci bir ilke olan doğal ayıklanma uyarınca değiştikleri görüşünü üretmesinden ileri gelmişlerdir. Bu görüşün en dramatik ürünü, insana ilişkin anlayışta getirdiği köklü değişiklik. Darvinci evrim öğretisinin doğal sonucu uyarınca insan, hayvanlar âleminin uzantısından başka bir şey değil; insanı da, buna göre, hayvandan ayırmak, bilimsel olmaktan ziyâde insanmerkezci bir tutum. Nitekim *Darwin*, “kendimize köle kıldığımız hayvanları” diyor, “dengimiz olarak görmekten kaçmıyoruz. Bakınız, benzer tutumla köle tâcirinde de karşılaşılıyor: O da zenciyi başka bir çeşittenmiş gibi göstermeğe çalışır. Hayvanlar da nihâyet bizim bellibaşlı özelliklerimizi paylaşmaktadır: Duyma, taklit, acı çekme, ölüm korkusu, ölüme elem ve saygıyla bakma” (B231).

Çok zekice dile getirdiği bu önermelerinde *Darwin*, dikkati belli bir göreliliğe (Fr *relativité*) çekiyor. Ancak, dikkatleri sorunun bir yanında toplarken, öbürünü göz önünden çekmek istiyor: Öz-be-öz insan olarak zenci, haklar ile ödevler açısından elbette aktenlinin dengidir. Ama aynı doğallıkla hayvanı insanın dengi olarak gösterebilirmiyiz? Gerçi ikisi de canlı. O durumda bitkiyi de hesaba katmalıyız. İnsanın, hangi kökenden geldiğini, bütün iddialara rağmen, henüz, yerçekimi yasasındaki açıklık seçiklikle bilmiyoruz; herhâlde hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Çünkü görünüşe göre tarihi gerisin geriye diriltmeğe imkân yok. Bu bilimsel çıkmazın yanında, insan, ortaya gelişigüzel atıvermiş, hayvanlar âleminden bir tür olarak görüp göstermenin nelere mâl olabileceği konusunda uzun nutuklara gerek yok. Çağımız insanının içinde bulunduğu durum, söylemek istediklerimizin en açık belgesidir. Kaldı ki, insan, madem tesâdüf eseri değişme sonucu ortaya çıkıverdi; öyleyse yine rastgele değişime uğrayarak başka bir varlığa dönüşebilir. Sâdece böyle bir düşünce bile, üstünde durduğumuz ‘halı’yı ayaklarımızın altından çekip alabilir. Nitekim, bundan aşağı

yukarı üç bin yıl önceki *Parmenides*'i bize yeniden hatırlatırcasına John Dewey, değişme olarak değişmenin, salt akış, sıçrayış anlamına geldiğini; böylelikle de zekâyâ hakaret olduğunu söylemiştir.²⁰

Beliren bu durumu elbette Charles Darwin gibi felsefe-bilim tarihinin seçkin bir dehâsının farketmemesi imkânsız olmalı ki, Asa Gray'e yazdığı 22 Mayıs 1860 tarihli mektubunda bir çeşit vicdân muhasebesi yapmıştır: "... Şaşkına dönmüş hâldeyim. Tanrıyı inkâr anlamına gelecek tarzda yazmak gibi bir niyet beslemedim. Ne var ki çevremde yer alan her şeyde gâyenin ve yararın kanıtlarını görmek istememe rağmen, bunu beceremiyorum. Görebilenler var. Onların kavrama gücüne sâhib olmadığımı da kabul etmeliyim... Öte yanda, şu harika evrenin, özellikle de insan doğasının, nihâyet her şeyin kaba kuvvetin ürünü olduğu görüşüyle de tatmîn olmam. Ayrıntılarda iyiyemi, kötüyemi gittiği rastlantıya bağlı olan her şeyin, belli bir amaç doğrultusunda işleyen yasalar uyarınca vucut bulduğuna inanmak istiyorum. Rastlantı kavramı beni aslında hiçmi hiç tatmîn etmiyor. Bu konunun, insan havsalasının alamayacağına derin olduğunu seziyorum... Her insan, istediğine inanabilmeli, dilediğini umabilmeli. Görüşlerimin, hiç de, Tanrıyı inkâra yönelik olmadıklarına dair kanâatınızı yürekten paylaşıyorum. Korkunç karmaşık doğa yasaları uyarınca, düşen yıldırım, ister iyi, ister kötü olsun kişiyi öldürür. İleride pekâlâ budala dahî olabilecek bir çocuk ise, çok daha karmaşık yasalar çerçevesinde dünyaya gelir. Anlamadığım, insan yahut özge bir hayvan, niçin bambaşka tür yasalar uyarınca meydana gelemesin; ve niye bunlar, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, öngörebilen Tanrının eseri olmasın? Evet, gerçekten, düşündükçe, şaşkınlığım da artıyor..."²¹

Charles Darwin, akla durgunluk verecek miktardaki gözlem verisi malzemesini düşünme ve tasarlama gücüyle değerlendirerek teorisini kurmuştur. Öyleyse canlılar tarihini bizlere böylesine ayrıntılı biçimde aydınlatan bu teorinin, yüz yıldır yeryüzünün her yanında sâhibi olduğu yüksek itibârı altında ezilmeden, eksiklerini, kusurlarını tesbit edebilmemiz, her şeyden önce, Darwin'den bu yana deney alanında edinilmiş yeni veriler üstüne genişliğine ve derinlemesine düşünmekle olabilir. Ancak, sağlıklı düşünebilmekiçin kendimize konu edindiğimiz yapının yanına ona seçenek olabilecek bir yahut birçok yapı daha koymamız

20 Bkz: John Dewey: "The Influence of Darwin on Philosophy", 8. s.

21 Charles Darwin: "The Autobiography and Selected Letters of Charles Darwin", yayımlayan: Francis Darwin, 249. s.

gerekir. Bu da hayâlgücümüze olduğu kadar tarih bilgimize de seslenen bir işidir. Çoğu, tarihte üstü örtük yatan öneriler, şu ânki sorunların çözümüne en azından ışık tutmaları bile, bizimiçin bulunmaz nimetten sayılmalıdır.²² O hâlde seçenek olabilecek varsayımlarla ortaya çıkan araştırmacıların yahut düşünürlerin üstesinden gelmekle yükümlü oldukları ödevlerden biri, işte eldeki soruna çözüm sunabilecek tarihin derinliklerinde yatan düşünceleri kestirip üstündeki toprağı temizleyerek bunları gün ışığına çıkarmaktır. “Bilimsel varsayımın başarısı” diyor Stephen Jay Gould, “çoğu kere onun taşıdığı şaşırtıcı bir unsurda saklıdır. Çözümler çoğunlukla işgüzarca derlenmiş yeni bilgilerin eski bir çerçevenin içine oturtulmalarından değil, sorun’un yeniden ustaca belirlenmesinden doğar.”²³ Bir sorun’un, inceden inceye belirlenip bağrından çıkır açıcı çözümleri sunmağa teşne hâlde getirilmesi, Albert Einstein’ın artık tarihe mâl olmuş “düşünce deneyi” deyimiyle özetlediği işlemle olabilir. İşte tarihin en dâhice yapılmış düşünce deneylerinden biri, Charles Darwin’in evrim sorununa getirdiği çözüm önerisidir. Ancak, genellikle felsefe-bilim tarihinde bir ana soruna getirilen esâslı çözüm önerisinin, ona yeni bir alt sorun eklemekten gayrı, işe yaramadığı da unutulmamalıdır. Demekki bir sorun çetrefilleştikçe hakkındaki bilincimiz de artar. Ama aklın buyurduğu bu hakikate, tarih boyunca genellikle uyulmamıştır. John Dewey’in de belirttiği üzere, “zihnî ilerilemeler, genellikle sorunların, sundukları çözüm önerileriyle birlikte terkedilmeleri bahâsına gerçekleştirilmişlerdir. Bu durum, söz konusu sorunların, diriliklerini yitirip yeni beliren acil ihtiyâçlara cevap verememelerinden ileri gelir. Bunlar, çözüme kavuşturulmaz; üstlerinden atlanıp geçilirler. Eski sorunlar, gündemden çıkar, bir bakıma buharlaşarak hâllolur, çözülürlerken, yeni sorunlar, değişen tutum ile tercihlere göre biçim kazanırlar. Çağdaş düşüncede de eski sorunları eritip yeni sorunları, tâze yöntemler ile buluşları gündeme getiren en baş merci olan bilim devrimi, doruğa ‘Türlerin Menşesine Dair’ adlı eserde ulaşmıştır.”²⁴

22 Bu bağlamda düşünce tarihinin büyük ustalarından El-Kindî’nin, konumuzu daha da aydınlık kılacak şu görüşlerine yer vermeden geçmememiz gerekir: “İlkem” diyor El-Kindî, “önce araştırdığım konu hakkında eskilerin bütün dediklerini kaydetmek; sonra Arapçanın kullanılışına, çağımızın âdetleri ile kendi kâbiliyetimize uygun tarzda eskilerin eksik ifâde ettiklerini tamamlamaktır.” —bkz: Richard Walzer: “Islamic Philosophy”, 13. s.

23 Stephen Jay Gould: “Ever Since Darwin: Reflections in Natural History”, 107. s.

24 John Dewey: “The Influence of Darwin on Philosophy”, 19. s.

İKİNCİ BÖLÜM TEKÂMÜL İLE EVRİM

“İnneme'l-a'mâlu bi'n-niyât”¹

—“Eylemler, niyet doğrultusunda değerlendirilirler”

El-Buhârî

Gerek Eski~ gerekse Ortaçağda araştırmacılık ile araştırmadışı tutumlar birbirlerinden keskince ayrılmış gözüküyorlardı. Şu var ki, ilmî araştırmalar, bilme, bilgi edinme iştîyâkı tarafından sevk edilirlerken, özellikle imânî mülâhazalarca sınırlanıp belirlenmekteydiler. Onyedinci yüzyıldan itibaren öncelikle Avrupa-da din, kişilerin hayatını her bakımdan yönlendirme gücünü kaybeder olunca, doğan inanç boşluğunu ideoloji doldurmağa tevessül etmiştir. Dinden çok farklı olarak ideoloji, uhrevî ile kutsal olmak iddiasını güdememesi yüzünden, bilim gibi dünyevî nesnel esâslardan hareket ettiğini öne sürerek kendine itibâr sağlamak çabasında görünmektedir. Tasavvufî cihetten yoksun oluşunu, sözümona pozitif özellikler edinmek sûretiyle kapatmak gayretinde gözükten ideoloji, iki yönlü etkide bulunmuştur. Bir kere tıpkı din gibi kişinin hem bireysel, hem toplumsal hayatını belirlemek ister. Tasavvufî (mistik) ve kutsal etkileyciliği bulunmadığından, ‘ben, bilimim, dolayısıyla da nesnel verilerden kalkarım;

1 Bkz: Talât Koçyiğit: “Hadis İstılahları”, 4. s.

böylelikle bildirdiklerimi şüphayle karşılamak, ilk elde gerçekliği inkâr çeşidinden marazî bir tutumdur' savıyla bireyi de toplumu da tek bir düşüncenin ağırlığı altında ezmek çabasındadır. Bilime koşturarak aşkın ve içkin hakikatleri reddetmek ideolojiyi son derece sıg, yüzeysel ve tekboyutlu kılar. Din ilkelerini benimsemiş insanlar, kişiliklerini terketmeksizin² bir topluluk oluştururlar. Böyle mütecânis-olmayan topluluklara, cemaat adı verilir. Buna karşılık dünyevî ve sözümona nesnel temellere dayandığını insanları iknâ, o da olmadı, zorbalık yoluyla kabullendirme çabasındaki ideoloji, sonuçta kendinden menkul bilimselliğine uymayan özelliklerin safdışı edilmesi zorunluluğunu zihinlere işler. Pek az değışkene cevâz veren belli birkaç kalıba sokulmuş insanlar, zamanla kişiliklerini, böylece bireyselliklerini yitirerek kitle dediğimiz mütecânis topluluk oluştururlar. İdeoloji, birkaç vaka yahut vakıayı dikkate alarak oluşturduğu varsayımdan hareket ettikten sonra bunun, yeni tesbit edilenlere uyup uymadığına bakmaz artık. İcâbında vakaları varsayımın çerçevesine uydurmağa çalışır; bu da sökmese, vakaları, 'nesnel değil, uydurulmuşlar' bahanesiyle, inkâr eder. Bunu yaparken de felsefe-bilimden devşirdiği birtakım kavramları, ıstılahlar ile ölçüleri kendine araç kılar. Böylece asıl yörüngesinden saptırılan felsefe-bilimde tanınmaz hâle girer. İşte böyle tahrife uğramış bilimlerin başında canlılar bilimi ile ona dayalı felsefe sistemleri gelir.

Buffon, Cuvier, Lamarck ile *Charles Darwin*, düşünce tarihinin seçkin filozof-bilimadamları arasında yer alırlar. İdeolojilerle de dolaylı yahut doğrudan doğruya ilişkiler olmamıştır. Gelgelelim, başta *Charles Darwin* ile *Jean Lamarck* olmak üzere, hepsi Yeniçağ ideolojilerine malzeme kılınmışlardır. Elbette her felsefe-bilim varsayımında nesnel araştırma verilerini aşan düşünceler bulunabilir. Pozitiv tavrılı felsefe-bilim anlayışı uyarınca bunlar, zamanla ayıklanıp varsayımdan atılırlar. Çok çeşitli araştırmalarla denetlenip onarılan benzer varsayımlar arasında kurulan tutarlı mantık bağlarıyla teoriler vucuda getirilir. Böyle pozitivist kuruluşa sâhip ve evrenin belli bir yöreniyle ilgili teoriler arasında yine son derece tutarlı mantık bağlarının oluşturulması bizlere evrenin o kesimine ilişkin açık seçik bir tasavvur sağlayabilecek bir felsefe-bilim sistemini verir. Yine bu bağlamda *Jean Lamarck* ile *Charles Darwin*'in varsayımlarına baktığımızda, onların canlılar âleminin gelişimine ilişkin çok aydınlatıcı unsurlar taşıdıklarını görüyoruz. Birbirlerine

2 Zirâ *Allah*'ın, esâsında, her birimizi farklı özelliklerle yarattığına imân edilir; sonuçta nice insan varsa, o kadar da kişiye özgü özelliğin varolması gerekir.

birçok bakımdan ters düşen söz konusu varsayımlar, canlılar âleminin farklı cephelerini gün ışığına çıkarmışlardır. *Lamarck*'ta daha ziyâde ortamın canlıya etkileri, onun da buna karşı takınabileceği tavırlar bahis konusu edilirken; henüz genetiği bilmemesine rağmen *Charles Darwin*'in vurguladığı husus, çevreden doğrudan doğruya etkilenmeksizin türün bireylerinin iç işleyişleri doğrultusunda —asla ilerileme anlamında değil— gelişiyor olmalarıdır. *Lamarck*'ın varsayımında yer alan gâyeli ve irâdeli anlamına gelebilecek unsurlar, bilimsel araştırmalarca elenirlerken, *Charles Darwin*'in de koymuş olduğu, başta doğal ayıklanma olmak üzere, bellibaşlı birtakım düşünceler, sert eleştirilere hedef olmaktadır. Elimizde, bugün bile, fiziğin klasik mekaniğine yahut termodinamiğine benzer bir evrim teorisi yok. Olsa olsa ideolojilerin kullandıkları öncelikle ya *Lamarck*'ın ya da *Darwin*'in varsayımlarından veya görüşlerinden ayrılmış, sözgelişi *Stalin* Rusyasında *Lisenko* tarafından *Lamarck*'tan, Hitler Almanyasındaysa *Darwin*'den hareketle, meydana getirilmiş evrim öğretileri var.

Bütün bu saptırmalara ve henüz elimizde temel bilimsel gerekleri karşılayacak bir teorisi bulunmamasına rağmen, evrim görüşünden yoksun tutumla canlı süreçleri ile olaylarını esâslı şekilde açıklamak imkânsızdır. Nasıl yerçekimi yasasından yoksun bir klasik mekanik düşünülemezse, benzer biçimde evrimsiz bir canlılar bilimi de kötürüm ve anlaşılmaz kalmağa hükümlüdür.

Evrimin, önünde sonunda ahlâk sorunu olarak karşımıza çıkması, öncelikle *insanla* ilgili kesimi yüzündendir. Başta insanın menşei meselesi, dinmeyen bir sürtüşme ve düpedüz kavga konusudur. Haddizâtında unutulmaması gereken şudur: Canlılar âleminin parçasıyız. Bu, bi'kere su götürmez bir vakıa. Genetiği, karşılaştırmalı fizyoloji ile morfolojiyi, biyokimyayı v.s.. bir yana koyalım... Öteki bütün canlılar gibi beslenmemiz, büyüüp serpilmemiz, ürememiz, hastalanıp nihâyet o kaçınılmaz kadere boyun eğip ölmemiz... Canlı olduğumuzu gözler gönüne sermek için başka kanıtlara gerek kaldımı?!...

İnsan, kimden ve nereden neşet etmiştir? Bunu deneysel yöntemlerle tesbit edip öğrenmek imkânsız. Zirâ geçmişte olup bitmiş vakaları olduğu gibi gözümüzün önünde canlandırmamız kâbil değil. Ne var ki bu durum, bizleri evrim olayını toptan inkâra sevketmemeli. Filhakika evrim olayı insanın menşei meselesini bir hayli aşar.

Türkiyede evrim düşüncesine itirâzın aslı esâsı aranırsa, yönümüz Çağdaş Avrupamerikası olmalı. Mezkûr bâtilı oradan idhâl ettik de ondan. İnsanın menşei meselesi ile evrim olayı İslâm düşünce tarihinde, *Mevlânâ* gibi en mutasavvıfından

El-Câhiz, İbn Miskeveyh, İbn Haldûn gibi, en felsefe-bilim tavrırlısına dek hemen hemen bütün kalburüstü kişilerce ele alınıp irdelenmiştir. Onların savunduğu evrim düşüncesi ile bugünküsü arasında elbette kayda değer farklılıklar var. Sözgelışı, Mevlânâ, “Mesnevî” sinde de,

“insan, önce canlı-olmayanlar ülkesine geldi;
canlı-olmayanlardan bitkilere geçti.
Yıllarca bitkilerde ömür sürdü de,
canlı-olmayanlardaki savaşını getirmemiştir hatırına bile.
Bitkilerden de düşünce canlılara,
bitki olduğu zamanki hâli gelmez hatırına.
Gönlü akar yalnızca yeşillığe;
bahar oldu da çiçekler aştımı hele;
annelerine akar çocukların gönülleri de;
akar, ama niye severler annelerini;
neden arzularlar anne sütünü, bilmezler ki”³

görüleceği gibi, şüpheye yer bırakmamacasına evrimden bahsetmekle birlikte, bu, bugün anladığımız anlamdaki değil. Çünkü öncelikle *Darwin*’den bu yana evrim, yönü baştan kestirilemez ya yavaş ya da apânsız çıkıveren değişimler ile dönüşmeler dizisidir. Nihâyet Yenidarvinciler başta olmak üzere, evrimcilerin çoğu, süreçlerin belirli gâyelere yönelik olup olmadıklarını bilemeyeceğimizi öne sürmektedirler. Çünkü bizlere göründükleri kadarıyla olayları değerlendirmeye imkânına mâliğiz. Bunun ötesine uzanmağa kalkmak, bizleri dosdoğru uydurmalar ile kurmacalara sürükler. Bundan dolayı günümüzde ileriliyor, geriliyor, tekemmül ediyor, etmiyor, başarılıdır, başarısızdır şeklindeki beşerî değerlemelerden tamamıyla bağımsızca mekanikci nedensel yöntemle incelenen evrim olayı, yönelimsiz maddî oluşumlar dizisi olarak kabul edilmektedir.

Mevlânâ ile öteki İslâm düşünürlerine gelince: Onlar, hem *Kurân-ı Kerîme* dayandıklarından; hem de, başta *Aristoteles* olmak üzere, Eskiçağdan sürüp gelen çizgiyi terketmediklerinden, doğadaki oluşumlar ile canlı türlerinin birbirlerine dönüşmelerini, hep basitten karmaşığa, ilkelden mükemmele doğru ilerileyen, teknil aşamaların da zorunlulukla belirdiği maddî – manevî gelişme şeklinde algılamışlardır. Onların çoğu, doğada tesbit olunan süreçler ile olagelişlerin, doğaötesi manevî güçler ile kaynaklardan çıktıklarına inanmıştır. Bundan dolayı çağımızdakinden iyice ayırmak amacıyla Müslüman düşünür–araştırmacıların

3 Mevlânâ Celâleddin: “*Mesnevî*”, 636. s., satır: 3640 —tercüme tarafımızdandır.

tasavvur ettikleri oluşum ile dönüşüm modeline ‘tekâmül’ demek daha yerinde olur.

İslâmın tersine, Ortaçağ Hıristiyan, özellikle de Katolik zihniyeti, tekâmülcü görüşleri şiddetle reddetmiştir. Bu tutumunu Yirminci yüzyılda da fırsat bulduksa sürdürmektedir. Sebebiye açık: Birincisi; *Kitabımukaddeste* yaratılış birbirlerinden kopuk ve bağımsız türler şeklindedir. İkincisiyse; Hz. *İsâ*, mümin Hıristiyan için, *Allah* kelâmını insanlığa tebliğ etmekle yükümlü peygamber olmaktan ziyâde, O, Ruhulkuddustan pay almış ‘oğul’dur. Tanrı, insanı ‘oğul tasavvuru’na uygun yaratmış; sonra da Hz. *Âdem*’den beri sapitan insanlığı kurtarmasıçin Onu azap dolu yeryüzüne göndermiştir. Görüldüğü gibi, Hıristiyan itikâdî uyarınca insanın, öbür yaratıkların hiçbirisiyle, manevî şöyle dursun, maddî-uzvî bağı dahî yok. *Eflâtunî* istilâhdağarına başvuracak olursak, şöyle diyebiliriz: İnsan, öteki yaratıklardan apayrı bir anaörneğe, *İsâ* *ideasına* uygun olarak yaratılmıştır. Bundan dolayı insan, tam anlamıyla nevişahsına münhasırdır. O, bir değerler silsilesi uyarınca öteki yaratıklara göre en üst, en mükemmel basamakta durmamaktadır. Çünkü böyle bir değerler silsilesini kurabilmekiçin karşılaştırma yapmak lâzım. Karşılaştırmaysa, ancak mantikî ve/ya fizik-organik benzerlikleri bulunan iki yahut daha fazla veri arasında yapılabilir. İnsan, yaratılışı itibârıyla, başkalarıyla kıyas kabul etmez; eşsizdir. Sonuçta insan, Hıristiyan akîdesi uyarınca, eşrefimahlûkât dahî olmayıp bunun fevkındadır. O, evrende tek ve tecrid olmuş hâldedir.

Müslümanlığa gelince: Burada insanın aslı, esâsı ve menşei meselesi Hıristiyanlıktakinden farklı biçimde ortaya koyulmaktadır. Gerçi yaratılış, üç tekvin vahiy dinde ortak kabule dayanmaktadır: *Allah*, biçimsel akıl-mantıkla asla izâh edilemez şekilde, *hiçten var* kılar. Ancak, söz konusu ortak kabulün ardından görüş ayrılıklarının ortaya çıktığını görüyoruz. Hıristiyan akîdesince, varlık âleminde yer alan varolan kümeleri, bu arada canlı türleri, birbirlerinden neşet etmemişlerdir. Özellikle de insanlığın, başka hiçbir varolan kümesi yahut canlı türüyle sıralı ve içten ilintisi bulunmamaktadır. Nitekim her öbek, küme yahut tür, öbürlerinden bağımsızca kendi başına hiçlikten var kılınmıştır.

Hıristiyanlıktaki inancın tersine, *Kurân-ı Kerîm*de yaratılışın bir defalık basit bir ‘oldu bitti’ değil, sürekli etkinlik, sürec olduğu imâ olunmaktadır.⁴ Bir önceki satırda zikrettiğimiz yorumu Abdullah Yusuf Ali, şu Âyete dayanarak yapmıştır: “Hepiniz Ona döneceksiniz. Onun vaadî gerçek ve kesindir. Yaratılışı

4 Bkz: “The Holy *Qur’ân*”, tercüme ve tefsir: Abdullah Yusuf Ali, 484. s., tefsir sayısı: 1389; 10. Sûre: “*Yunus*”, 4. Âyet. —İngilizce meâlinden Türkçeye tarafımdan aktarılmıştır.

başlatıp tekrarlatan Odur. İmân edip dürüstce iş görenleri O, hakca ödüllendirir. Ama inkârcılara içilecek kaynar sıvılar, ve *Allah*ı inkâr ettiklerinden, amansız cezalar vardır.”⁵

İşte bir başka Âyette yaratılışın, bir defaya mahsûs olmadığı vurgulanmaktadır: “*Allah*ın yaratmağa nasıl başlayıp sonra bunu nasıl tekrarladığını anlamazlarmı? Doğrusu bu, *Allaha* kolaydır.”⁶

“*Allah*ın nasıl yaratmağa başladığını, sonra da yaratmağı, nasıl yenilediğini görmezlermi? Şüphe yok, bu, *Allaha* pek kolaydır.”⁷

Abdullah Yusuf Ali: “Yaratma işi (İng *the originating of Creation*) ilkaslî maddeyle başlar. Yaratma işi durmadan tekrarlanagider. Zirâ, ân-be-ân yeni yeni yaratışlar, kendi kanunları çerçevesinde *Allah*ın yaratma gücü tarafından ola getirilirler. İnsan açısından bu yaratılışlar, ancak *Ma’âdda* sona erecek. Orada insan, farklı düzlemde yepyeni yaratılmış bir dünyayla karşı karşıya kalacak. *Allah* açısından, ne ilk ne de son var; Onun için sonlu bir şey yok. O, bizim ilkimizden önce vardı, sonuncumuzun da ardından varolmağa devam edegidecek. Bütün bu görelî/izafî deyimlerin anlamı varsa, şunu söyleyebiliriz: *Allah*, gerçek İlk ve Sondur.”⁸

Şu hâlde, “*Kur’ân-ı Kerîm*”de bildirilenlerden anladığımızca, biz insanların kavrama gücü açısından âlem,⁹ zamanca sonsuz, mekânca da sınırsızdır. Âlemde evrenler, olagelir, sonra da bozulur giderler. Başlangıçsız, sonsuz âlemde patlak verivermiş evrenlerden (kâinatlardan) birinde, yıldızlardan birinin, demekki güneşimizin bir gezegeninde insanlık peydahlanmış. Evrenimizin zamanca başlangıcını hesaplayabildiğimiz gibi, sonunun geleceğini de kestirebiliyoruz. Demekki evrenimizde her şey gelip geçici. İşte bireyler gibi, bunların mensûb oldukları türler de sâbit değil. *Allah*ın, niye çeşitli varolan kümelerini, özellikle de canlı türlerini sâbit kılmayıp bunlara azdan çok karmaşık olanlara doğru devingenlik ve geçişli-

5 Mezkûr Âyet.

6 29. Sûre: “*Ankebût*”, 19. Âyet; “*Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*”, Diyanet İşleri Başkanlığı tercümesi.

7 Mezkûr Âyet: “*Kur’ân-ı Kerîm ve Anlamı*”, tercüme: Abdülbâki Gölpınarlı.

8 “*The Holy Qur’ân*”, tercüme ve tefsir: Abdullah Yusuf Ali, 1033. s., tefsir sayısı: 3440. tefsir

9 ‘Bilmek’ anlamına gelen *el-‘ilmden* türetilmiş *âlem*, “*Firûz Âbâdî Kâmûs*” uyarınca, bütün varolanlara (mevcûdât), evrenlere (felek) ve bunlarda bulunan cevherler ile arzılara verilen addır. Ayrıca her ölümlünün (zât-ı ecelin) yeryüzü ile dünya-ötesi varoluşunu dile getiren deyimdir —bkz: III. cilt, 520. s. İmdi *âlemin*, maddî yapılaşmış ve oluşup bozulmaya yatkın evrenleri de manevî anlam taşıyan, değişip dönüşmelerden muaf *âhireti* de kapsadığını düşünebiliriz.

lik imkânını sağlamış olduğunu öğrenip bilmemiz elbette kâbil değil. Tabiatımız icâbı, bizler olsa olsa, doğrudan yahut dolaylıca duyup hesaplayabildiklerimizi bilebilir; kutsal yazılarla da bizlere tebliğ olunanlarsa, imân edebiliriz. Tabîi, “*Kur’ân-ı Kerîm*”de bizlere bildirilenlere imân ederken yorumumuzu tamamıyla durdurmamız, kesmemiz düşünülemez. Nitekim Abdullah *Yusuf Ali*’nin belirttiği üzere, “aslında her din kitabı gibi, *Kur’ân* da, yalnızca dille, sesle ve gözle değil de, zihnimizin sağlayabildiği en parlak ziyâyla, daha da önemlisi, gönlümüz ile vicdânımızın saçabildiği en hâlis, en saf nurla okunmalıdır.”¹⁰

*Allah*ın, her bir varolanı *hiçten* varettiğini, yanî yarattığını *Kur’ân-ı Kerîm*den öğreniyoruz. Nitekim “*Bakara*” Sûresinin 117. Âyetinde bize bildirilen de bu anlama gelmektedir: “İlkasıl da gökler ile yer de Onundur. Bir şeyin olmasını dilediğinde, ‘Ol!’ der; o şey de olur.”¹¹ Yaratılış sûreleri, lâfzî yahut mecazî olarak, “*Kur’ân-ı Kerîm*”de belirtilmekle birlikte, bunların her birinin hangi varolanlar kümesini kapsadığı bildirilmemektedir. Buradan da yine “*Kur’ân-ı Kerîm*”in, bizlere, durağan değil, devingen bir varlık görünümünü yansıttığını görüyoruz. “Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan, sonra da arşa hükmeden *Rahmandır* ...”¹²

Son bahsi geçen iki Âyette de belli bir gâyeyle yaratılmış olan gök ile yerde olup biten her şeyin, *Allah*ı bizlere hatırlattığını, zikrettiğini anlıyoruz. Yine bu bağlamda Abdullah *Yusuf Ali*, *bedâ*’nın, gökler ile yerin; *khalakanı*nsa, bunlarda bulunanların yaratılması demek olduğunu belirtiyor. *Bedâ* ‘en ilkasıl’ yaratılışı dile getirir.

“Gökler ile yerdeki bütün şeyler”, Abdullah *Yusuf Ali*’nin tefsiri uyarınca, “süreçler şeklinde tedricen yaratılmışlardır. Şeylerin soyut olduğu kadar, somut maddî olma anlamı da bulunur. Soyutluklar ile fikirlerin önümüzde bilfiil bitip serpildiklerine tanık oluyoruz. Üstelik, değişik şeyleri bir tasarım (İng *scheme*) altında derlemeğe yarayan ölçme fikrini dahî içeren *khalaka* da, *Allah*ın yaratma işinin bir ifâdesidir. Burada nihâyet, evrim dediğimiz süreç yer alır...”¹³

İşte sözü edilen bu yönelimli evrim sürecinin, daha doğrusu *tekâmül*ün son merhalesi, gâyesi, *eşrefîmahlûkâtı*, yanî insan¹⁴ soyunu ortaya çıkarmaktır. Şu

10 “The Holy *Qur’ân*”; tercüme ve tefsir: Abdullah *Yusuf Ali*, iii. s.

11 Abdullah *Yusuf Ali*’nin İngilizce tercümesinden Türkçeye tarafımdan aktarılmıştır.

12 25. Sûre: “*Furkân*”, 59. Âyet; Diyanetişleri Başkanlığı tercümesi.

13 “The Holy *Qur’ân*” 50. s., tefsir sayısı: 120 — Abdullah *Yusuf Ali*’nin *evolution*dan, yanî ‘evrim’den kastı ‘tekâmül’ olmalı.

14 Bkz: Ek 5.

durumda insan doğada, öyleki evrende tek başına kalnuş, tecrid olmuş, öbür varolanlar kümeleriyle hiçbir bağı bağlantısı bulunmayan bir tür değil. Onun, canlı-olmayan ve olanların hepsiyle değişen oranlarda ünsiyeti bulunduğundan, yine o, onları inceleyip anlayabilmekte, sonuçta da onları anlamlandırıp açıklayabilmektedir. İşte “*Kur’ân-ı Kerîm*”e göre insanlık, maddeten değil, ancak manen tamamıyla nevişahsına münhasır bir yaratıklar kümesidir: “Rabbin, meleklerle: ‘Balçıktan, işlenebilir kara topraktan insan yaratacağım. Onu yaratıp da Ruhumdan üflediğimde ona secdeye kapanasınız’ demişti.”¹⁵

Zikrolunan Âyeti Abdullah *Yusuf Ali*, şöyle yorumlamıştır: “Allah, balçığı kalıplayarak insan bedenini şekillendirmiş, ses verir duruma gelinceğe¹⁶ dek kurumağa bırakmış; ardından söz konusu şekil üstünde biraz daha çalışıp bunu kemâle erdirmiştir. Böylelikle meydana gelen hayvan biçimine Ruhundan üfleyerek Allah ona öteki yaratıklara oranla üstünlük bahşetmiş; sonuçta bütün ötekilerin, üstün yaratığa biât etmelerini buyurmuştur.”¹⁷

Nihâyet, “*Kur’ân Kerîm*”den esinlenen başka birçok İslâm uluğ kişisinde, özellikle de *Mevlânâ*’da karşılaştığımız tekâmülcü görüşü Abdülbâki Gölpinarlı şöyle belirlemiştir: “Küllî ruh, bütün zerrelere mevcuttur. Canlı-olmayanlarda, varlığını sürdürmek, bitkilerde gelişmek, büyüme ve üremek, canlılarda duymak ve hareket etmek sûretiyle tezâhür eder. Anlamak, söylemek, düşünmek vasıflarını gösteren ve bir Lâtîfe-i Rabbâniyye olan insan ruhuysa, o, öldükten sonra da bâkî kalıp kıyâmete dek Berzâh âleminde.”¹⁸

Daha önce de belirtildiği üzere, yeryüzünde türlerin birbirlerine dönüşmelerine dek uzanan, canlıların türce gelişme sürecinde kalıp kalmadığı sorusu, bilim âlemiçin beyhûde olduğu kadar, İslâm açısından da gereksizdir. Yalnız, bilimde olduğu kadar, müminiçin de esâs mesele, ‘evrim’in, ‘tekâmül’ün yerini tutup tutamayacağı noktasında düğümlenmektedir. Tekrarlamak bahâsına; *soru*: *Evrime* varmı, yokmu şeklinde değil de, ancak ve ancak *tekâmülmü* yoksa *evrimmi* tarzında olmalı.

15 15. Sûre: “Hicr”, 28. – 29. Âyetler; “The Holy *Qur’ân*” — Abdullah *Yusuf Ali*’nin İngilizce tercümesinden Türkçeye tarafımdan aktarılmıştır.

16 Bununla kastolunan, insanın dillenmesi olmalı.

17 “The Holy *Qur’ân*”, 642. s., tefsir sayısı: 1966.

18 *Mevlânâ* Celâleddin Rûmî: “*Mesnevî*”, 640. s., tefsir sayısı: 3636 — Abdülbâki Gölpinarlı tefsiri.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM FELSEFE-BİLİMİNDE EVRİM

1- Evrim sorunu eski devirlerden beri dimâğları meşğûl ededurmuştur. Eskiçağ Yunan bilgelerinden *Anaksimandros* evrimle ilgili düşünceler ortaya koymuştur. Bunlara dayanan tilmîzleri çığır açmışlardır. *Anaksimandros*'a bakılırsa adım adım yürüyen değişmeler silsilesinin sonunda hayvanlar meydana gelmiştir. Bunların başlangıcında balık bulunur. Son aşamasınıysa insan teşkil eder.¹ Mesopotamya efsânelerinde de yine bu düşünce çekirdek hâlinde vardı.²

2- Müslümanlara gelince: Bir türün başka birinden türeyebileceğine ihtimâl vermişlerdir.³ Müslüman düşünürler, “*Kur’ân-ı Kerîm*”in söz dağarına dayanarak felsefe yöntemleriyle araştırmalarını yürütmüş, ondan alıntılادıkları parçaları incelemiş, ona uygun düştüğüne inandıkları belli birtakım sonuçlara ulaşmağa çaba harcamışlardır. Bunlar arasında tekâmüle dayalı öğretiler de bulunur.

1 “İlk hayvanlar suda oluşmuş olup bilâhare bunlardan daha üst türler azar azar sökün etmişlerdir” —bkz: Alfred *Weber* ve Denis *Huisman*: “*Histoire de la Philosophie Européenne*”, I. cilt: “*Philosophie Antique et Médiévale*”, 27. s.; ayrıca bkz: Charles R. *Eastman*: “*Anaximandre, Le Premier des Précurseur de Darwin*”, 10. – 11. syflr.; “*Revue Scientifique*”de.

2 İzmirli *Ismail Hakkı*: “*İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*”, 35. s.

3 *Khalaka* sözüçin bkz: R. El-*İsfahânî*, “*Tafsîl el-Na’atayn ve Tahsîl el-Sa’adatayn*”, 32. s. —Lütfi *Doğan*’ın Türkce tercümesi.

A.B.D.li şarkiyâtcı *Draper*, “Bilim – Din Çatışmaları” (“*History of the Conflict between Religion and Science*”) başlıklı kitabında gerek *İhvân el-Safâ*’nın “*Rasâ’il*”inde gerekse Müslümanlara âit başka eserlerde dile getirilmiş evrimden söz eder. “Onların kitaplarında” diyor *Draper* “yüzyılımızın malı olduklarına inandığımız düşüncelerle karşılaşmak bizi zaman zaman şaşırtmaktadır. İşte bunlar arasında canlıların evrimi ile gelişmesine ilişkin öğreti de yer almaktadır. Öyleki canlı olmayan cisimlere kadar yaymakla bu öğretiyi bizim bugün yaptığımızdan daha ileri safhalara taşımışlardır”.⁴ “*Halk el-Kâinât...*” başlıklı makalesinde Muhammed *Hamidullah*, *Lamarck*’tan, *Darwin*’den, öyleki Batıda tür kavramının kurucusu olarak tanınan *Buffon*’dan da önce evrimle ilgili düşünceleri içeren birtakım eserlerin Arapçadan Avrupa dillerine tercüme edilmiş bulunduğunu anlatır.⁵

Darwin’den önce yaşamış Müslüman filosofların evrimle ilgili düşünceleri-ne geçmeden, böyle bir incelemeye yarayabilecek eserleri bildirmek gerekir: Başta, Muhammad Sultan *Shah*’ın “*Pre-Darwinian Muslim Scholars’ Views on Evolution*”ı gelmek üzere, İzmirli *Ismail Hakkı*’nın “*İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*” (35. – 38. syflr) ile “*İhvân el-Safâ Felsefesi ve İslâm’da Tekâmül Nazariyesi*” (11. – 15. syflr). Ayrıca aynı bahis, Abbâs Mahmûd el-*Akkad*’ın “*El-İnsân fî’l-Kur’ân*” (94. – 103. syflr) adlı kitabında da ele alınmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere, bildireceklerimiz, adı geçen üç çalışmaya dayanmaktadır.⁶

a) Ebû Osman Amr ibn Bahr el-Kenânî el-Basrî el-Câhiz

El-Câhiz, “*El-Hayavân*” adlı kitabında dönüştürücülüğü (Fr *transformisme*) imâ eder. Birtakım tecrübelerden (Fr *expériences*) söz açmıştır. Erkek pislikböcekleri

4 John William *Draper*: “*Les Conflits de la Science et de la Religion*”, 84. s.

5 Bkz: Muhammed *Hamidullah*: “*Halk el-Kâinât ve asl el-Anva Hasabel-Kur’ân ve’l-Mutafakkirîn el-Muslimîn*”, 9. – 38. syflr.

Yazar bizlere bilimin, İslâm dünyasından Avrupaya geçişine ilişkin ilgi çekici görüşler bildiriyor. Sözgelisi *Ibn Tufeyl*’in “*Hay bin Yakzân*” başlıklı eseri, “*Philosophus Autodidactus*” adıyla 1671de Latinceye, 1708de *Simon Ockley* tarafından İngilizceye, 1782de de Almancaya tercüme edilmiştir. Mezkûr eserde dönüşüm düşüncesinden söz açılır. Yine aynı dönemde *İhvân el-Safâ*ya ait mektuplar yahut risâleler üzerine çalışmalar yürütülmüştür.

Charles Darwin’e gelince, o da, Cambridge Üniversitesi İlâhiyât Fakültesinde ders görürken Arapça çalışmış. Hocasının *Samuel Lee* olduğunu mektuplarından öğreniyoruz —bkz: Muhammad Sultan *Shah*: “*Pre-Darwinian Muslim Scholars’ Views on Evolution*”; ayrıca bkz: Friedrich Heinrich *Dieterici*: “*Der Darwinismus im zehnten und neunzehnten Jahrhundert.*”, 30. s.

6 *Ismail Yakıt*: “*Darwin’den Önce İslâm Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler*”, 101. – 122. syflr.; “*Felsefe Arkivi*” nde.

yardımlaşırılar. Bu yardımlaşmanın, dayanışmanın sonucunda da yol açanları andırır bir varlığın ortaya çıktığını yazar. Ayrıca belli bir yaşta pislikböcekleri ile sineklerde kanatların belirdiğini, su böceklerinin de kelebeğe dönüştüklerini anlatır. Yine onun görüşünce belli birtakım hayvanlar, beden parçaları ve kimi huy özellikleri bakımından insanı andırırlar. İnsan da nitekim, belli birtakım hayvanlarla iletişim bağları kurabilirmiş.⁷ El-Câhiz, bu öğretilerden hareket ederek bir teori meydana getirmemiştir.

b) *İhvân el-Safâ*

İhvân el-Safâ'nın "*Risâleler*"i ("Resâ'il") evrim görüşünü aklı tarzda işlemekle kalmayıp canlı-olmayan cisimlere de yer ayırmışlardır. Yalnız, doğal ayıklanma (Fr *sélection naturelle*) yerine, "*Rabbın inâyeti*" (el-inâyet el-Rabbâniyya), "*Allahın Hikmeti*" (el-hikmat el-ilâhiyya) türünden deyimlere rağbet etmişlerdir.⁸ Söz konusu "*Risâleler*"inde *İhvân el-Safâ* mensûpları, insana belli birtakım özelliklerinden ötürü, en yakın gelen değişik hayvanlardan söz etmişlerdir. Onlara göre, bedeninin biçimiyle maymun; uysallığıyla at; akıllarıyla fil, papağan, bülbül, güvercin; sanatlarıyla arı, insana yakındırlar. Bunlar, toprak, su, hava, od/ateş unsurları arasında bağ kurup maddelerden başlamak üzere, bitkiler, hayvanlar ile insan arasında aşama aşama yol alan kesintisiz sürekliliğin var olduğunu kanıtlarlar.⁹ Bir türün son basamağı, sonraki türün ilk basamağıyla bağlantılıdır. Böylece onlara bakılırsa, canlı-olmayan madenler, toprağın; toprak, bitkinin; bitki, hayvanın; hayvan, insanın; insan da, meleklerin oluşmasına katkıda bulunur. Bitki ile maden arasındaki mantardır; bitki ile hayvan arasındaysa, palmye yer alır. İnsana gelince; o, hayvanlarınkinden daha yüksek seviyededir. Bununla birlikte, hayvanların belli bir bölümü insanlara yakındır. Beden biçimi ile yapısı bakımından maymun sözceliği, insana yaklaşır. Bundan da öte, insan olmanın en alt basamağını hayvanlık oluşturur. Bu durumdaki bir varolan, bedence insan; hâl hareket yönündense hayvan... Nitekim insanlar, bedence insan olmakla birlikte, eylemleri hayvancadır. İnsanın ulaşabileceği son durak, meleklik aşamasıdır. Oraya da ancak, *İhvân el-Safâ*'dan öğrendiğimiz kadarıyla bilgiye, bilimi yaşamış,

7 Bkz: El-Câhiz: "*Kitâbe'l-Hayavân*", III. cilt, 236. – 502. syfır.; IV. cilt, 105. s.; VI. cilt, 454. s. ve VIII. cilt; şerh: Muhammed Harun.

8 Bkz: İzmirli İsmail Hakki: "*İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*", 35. s.; ayrıca bkz: Yves Marquet: "*La Philosophie des Ikhwân al-Safâ*", 180. s.

9 İzmirli İsmail Hakki: "*İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*", 35. s.

ileriye görmüş, gönül gözüyle manevî ve akıl sahibi varlıklara bakmış, tertemiz bir ruhla manâ âlemini seyredalmış olanlar ermiştir. Söylediklerine bakılırsa, *İhvân el-Safâ* mensûplarının kendileri de en yüksek mertebeye ulaşmışlardır. Ayrıca, “*Risâleler*”inde *İhvân el-Safâ*’nın seçmeci (Fr *éclectique*) bir yöntem izlemiş olduklarını da belirtmeden geçmeyelim. Matematikte *Pitagoras*’a, mantıkta *Aristoteles*’e, metafizikte *Eflâtun*’a, din felsefesinde de *Farabî*’ye bağlanmışlardır.¹⁰

Son olarak, *İhvân el-Safâ*’nın, felsefe tarihinde devrim yapmış oldukları söylenebilir. Onlar, Endülüste gerek felsefe hayatını gerekse din felsefesini sarsıp diriltmişlerdir. Nitekim evrim sorunundan da bilimsel tarzda ilk söz edenler *İhvân el-Safâ*’dır. Bu arada “*Risâleler*”i anan Ebû Süleyman el-*Büstî*’ye de özel bir yer ayırmak gerekir.

c) Uzlukoğlu Ebû Nâsır *Farabî*

İslâm âleminde “İkinci Üstâd” sanıyla anılmış *Farabî*’nin, “*Kitâb Ârâ’ Ehle’l-Medînete’l-Fâzıla*” adlı eserinde evrenin evrimi ve derecelenişiyle ilgili sunduğu açıklamalar, yukarıda bahsi geçen evrim düşüncesiyle karşılaştırılarak geliştirilebilir.

“Bu yaratıkların sıradüzeni, en alttakiyle başladı. Sonra gittikçe yükseldiler. Sonunda en üstün varlığa ulaştılar. En üstün diyoruz, çünkü daha üstte olan yok. En altta duransa, ilk oluşmuş maddedir. Bunun üstündeki unsurlarca meydana getirilmiştir. Bunun ardından sırasıyla madenler, bitkiler, konuşmayan ile konuşan hayvanlar gelir...”¹¹ *Farabî*, ayrıca, zevk aldıkları şeylerin değeri ile konuşma tarzları uyarınca insanları da bir sıradüzenine sokmuş; yeryüzünü, sağkalmak uğruna kavgaların verildiği vuruşma meydanı şeklinde görmüştür. Buna göre her canlı, öz varlığını koruyabilmek için ötekileri alt etmek zorundadır. Sağkalmanın mutluluğuysa zafere ulaşmış olanın payına düşen, ganimettir. Zayıfın kaderiyse ya ortalıktan silinmek ya da köle kılınmak.¹²

ç) Ebû Ali Ahmed ibn Muhammed ibn Yakup *İbn Miskeveyh*

İhvân el-Safâ’nın çağdaşı *İbn Miskeveyh* “*El-Taharat*”, “*Tahzîbe’l-Ahlâk*” ile “*El-Fevze’l-Asğar*”¹³ adlı eserlerinde evrim düşüncesini belirgin kılmağa çalışmıştır.

10 İzmirli *İsmail Hakkı*: a.g.e., 35. s.

11 Ebû Nâsır *Farabî*: “*Kitâb Ârâ’ Ehle’l-Medînete’l-Fâzıla*”, 66. s.

12 Bkz: Ebû Nâsır *Farabî*: a.g.e., 66. s.

13 Bkz: *İbn Miskeveyh*: “*El-Fevze’l-Asğar*”, 87. – 91. s.; ayrıca bkz: *İbn Miskeveyh*: “*Tahzîbe’l-Ahlâk*”, 67. – 70. syflr.

Bunların hepsinde yaratılışın ahlâkî—dirimsel/*biotique* basamaklanışıyla, giderek canlılara ilişkin evrimin safhalarıyla karşılaşırız. *İbn Miskeveyh* gerek cisimler gerekse varlık seviyeleri arasında kimileyin birtakım bağların bulunduğu, zaman zamanda da bulunmadığını tesbit etmiştir. Hayvan evrim zincirinin en son halkası, insana en yakın olup en çok benzeyendir. İnsanlığın en aşağı kesimi yahut daha açıkcası insan türünün aslı, hayvanlar âleminin en gelişmiş yöresine ilişiktir. İşte bu en son basamakta duran, beşeri çok andıran, maymundur. Onun durduğu basamağın hemen ardından, konuşma, akılyürütme, öyleki temyiz melekelerini edinmiş beşer gelir. İnsanlığın evrim zincirinin ilk halkasıysa, medeniyet dışında kalmış —tabî ki, *İbn Miskeveyh*'in yaşadığı diyâra göre— kuzey ile güneydeki kavimler oluşturmıştır. Maymundan yine de bayağı farklı mezkûr kavimler, bu zümreden sayılırlar.¹⁴

İbn Miskeveyh, çağının öteki düşünürlerine yahut düşünce akımlarına oranla, günümüz Darvinsçilerinkine daha yakın düşen açıklamalar sunmuştur.¹⁵ İnsan evriminin son mertebesine dair *İhvân el-Safâ* ile *İbn Miskeveyh*'in açıklamaları uyusmaktadır. Yalnız, *İhvân el-Safâ*'nın, insanı akıl ile duyumlama kâbiliyetini hâiz olduğunu iddia ettiği maymuna, file, papağan ile güvercine, giderek arıya yaklaştırmasına karşılık, *İbn Miskeveyh*, maymunu beşer seviyesine bitişik saymıştır.

İslâm âleminin büyük filosof-bilimadamı, öyleki önde gelen bir eğitimcisi olan *İbn Miskeveyh*, seleflerinin düşüncelerini değişikliğe uğratmıştır. İşte düşüncelerinden kimini buraya aktararak o devrin evrim görüşlerini daha seçikce kavrayabileceğiz. Gerek varolanların evrim zincirine ilişkin son halkalarını, gerek varlıklararası ilişkileri gerekse türlerin evrimini konu alan aşağıdaki satırlar, *İbn Miskeveyh*'in “*El-Fevze'l-Asğar*” adlı eserinden alıntılanmıştır:¹⁶

“İlk maddeler birbirleriyle karıştıktan sonra yeryüzünü öncelikle etkileyen, bitki hareketidir. Nitekim o, hareketi ve beslenme yoluyla madenlerde bulunmayan bir özellik kazanır. Etkide kalma yönünden bitkiler arasında da derecelenme bulunur: Bunların en altında tohumuzca topraktan biten, soyunu

14 İzmirli İsmail Hakkı: “İslâm ile Garb Mütfekkirleri Arasında Mukâyese”, 9. s.; ayrıca bkz: *İbn Miskeveyh*: “*Tahzîbe'l-Ahlâk ve Tathîre'l-A'rak*”, 105. – 113. syflr. —“*Ahlâk İncelemesi*” adıyla Fransızcaya tercüme ve şerh: Muhammed Arkoun.

15 İzmirli İsmail Hakkı: “İslâm ile Garb Mütfekkirleri Arasında Mukâyese”, 9. s.

16 “*Le Dictionnaire Botanique d'Abu Hanîfa al-Dinawari*” (“*Kitabe'l-Nabat*” [“*Ebû Hanîfe el-Dinavarî'nin Bitkibilim Sözlüğü*”]), Giriş, 1. – 4. s. —Sunulan metni Fransızcaya tercüme: Muhammed Hamidullah.

sürdüremeyen, öyleki tohum tânesi bırakamayanlar yer alır. Hâlâ maden seviyesinde duran birtakım ot çeşitleri işte böyledir. Madenler ile bu çeşit bitkiler arasındaki tek fark, sonuncuların, hareket edip beslenmek için zorunlu olan etkiyi ruhtan almalarıdır. Bir öncekinden soyluluk bakımından daha üstün olan her bitkide söz konusu etkinin derecesi artar. Bu durum, dal budak saçıp tohumlanma yoluyla soyunu sürdürmek gücüne erişmeye değin gider. Ruh, buradakini en alt basamakta bulunana oranla daha güçlü şekilde etkiler. Süreç, bu yönde yol alıp gövdeye, yapraklara, soyunu sürekli kılmaya yarar yemışlere mâlik olma durumuna ulaşır. Dağlarda, vahalarda, ormanlarda, uçsuz bucaksız deniz ortasındaki adalarda bulunan ağaçların ekilmesi gerekmez. Bunlar oralarda kendiliklerinden biter, tohumları aracılığıyla serpilirler. Hareketlerinde ağır, çoğalışlarında yavaşlırlar. Gelişme basamakları yükselir; yükseldikçe de söz konusu etkinin gücü artar. Sonunda öyle bir seviyeye ulaşırlar ki, burada artık mizâçlarına uygun sıcaklığa, tatlı su ile en iyi cins toprağa ihtiyâc duyup soylarını sürdürmek için yemişlerini saklarlar. İşte bu etki, zeytin, nar, ayva, erik, incir ağaçları ile bunların benzerinden geçerek aşama aşama üzüm ile hurmaya doğru bir gelişme gösterir. Burası da artık bitkiler âleminin son durağı, en üst basamağıdır. Ancak, ruhun etkisi burada durmaz; evrimini sürdürür. Bundan böyle söz konusu olan, bitkiler değil, hayvanlar âlemidir. Hurma ağacı, öylesine soylulaşır ki, bir yanıyla o artık hayvanı andırmağa başlar. Nitekim erkek hurma, dişiden farklılık kazanır. Yemişinin erginleşmesi için döllemeğe gerekser. Başka ağaçlardan farklı olarak, bir talihsizliğe uğrarsa, çürür gider. Dişinin döllendiği yem (Fr-İng *spathe*) adı verilen hurma tohumu, hayvanlarınkı gibi kokar. Buna benzer daha nice böyle kendine has özelliği var.¹⁷ Tümünü tüketesiye sayıp

17 *Dinâvarî*, dişi hurmanın sevişebildiğinden bile söz etmektedir —krz: “*Plante*” (1061/26).

“Kimileyin dişi hurma, uzaktan uzağa algıladığı bir erkek hurmaya tutulduğu olur. Böyle durumlarda dişi hurmayı ancak erkeği dölleyebilir.” Araplarda halk inancı uyarınca *Allah*, Hz. *Âdem*’i yarattığı balçıktan artakalanla hurma ağacını yaratmış. Hz. *Muhammed* de “dişi hurma ağacı, halanızdır” (“ammatukum el-nahla”) demiş —bkz: Fransızcaya tercüme edenin düştüğü kayıttan.

“Palmyrede beşeri andırır on nitelik” —krz: *Kazvîni*; “*Acâib el-Mahlûkât*”, II. cilt, 39. – 41. syflr.; ayrıca bkz: *El-Demîrî*’nin “*Hayâte’l-Hayavân*”. —Palmyreye dair çok sayıda yazı var. Bunların bir bölümü de dar anlamda biyolojik olmaktan uzak.

Henry *Corbin*’in, “*Uhrevî Ülke*”sindeki (212. – 213. ile 224. – 225. syflr.) pek değerli kayıtlar ile *Miskeveyh*’in “*Ahlâk İncelemesi*”ne dair Muhammed *Arkoun*’un kaleme aldığı çalışmadan palmyeye atfedilmiş sembolik anlamları da öğreniyoruz.

dökmeğe imkân yok. Böylece hurmanın bir bitkinin erişebileceği seviyenin son haddına ulaşmış hayvan seviyesine çıktığı anlaşılıyor. Bitkinin bu nihâî haddi da aşması yer aldığı düzlemden kopması demektir. Bu duruma ulaşmış bir bitki, artık köke de ihtiyâç duymayacağından, istediğince hareket etme serbestliğini elde eder. İşte ulaşılan bu nokta, hayvanlık seviyesidir. Ne var ki, hayvanlık seviyesinin ilk basamaklarında kendikendine davranma kâbiliyeti henüz pek kısıtlıdır. Çünkü duyumlama gücü gelişmemiştir. Bu basamaktaki hayvanların olsa olsa dokunma duyusundan söz açılabilir. Aynı özellikle ırmak kenarları ile deniz kıyılarında bulunan kabuklular ile salyongozlarda da karşılaşıyoruz. Kabuklunun, hayvan olma özelliği farkedilebilir. Onda nitekim yalnızca duyumlama melekesi bulunur. Mezkûr canlı, yerinden koparılıverdimi yerini derhâl sessizce terkedip kendini koparana tepki gösterir. Buna karşılık gıdım gıdım yavaşça yakalandımı, yerine yapışır kalır. Yerini terkedebilmesine, dolayısıyla canlı olmasına rağmen bahsi geçen varolan, yer değiştirmekiçin yeterli güce sâhip değil. Bu da bizlere söz konusu canlının, bitkiler âleminde henüz tam anlamıyla kopmamış bulunduğunu gösterir. Zamanla bu seviyeden kalkıp yer değiştirip kendikendine hareket etme kâbiliyetini gösterecek aşamaya varıncaya dek gelişir. Ruh etkisi kendini açığa çıkardığı oranda, bu yaratığın duyumlama gücü de artar. Böylelikle artık yer değiştirme gücünü de kendinde bulur; bizler de onu sunduğu yararlar açısından inceleriz. İki çeşit duyumlama istidâdı vardır. Böcekler, birçok kelebek türü ile sürünerek hareket eden hayvanlar örneklerden birini teşkil ederler. Sonraki seviyede, gerek köstebekte gerekse benzerlerinde gördüğümüz gibi, ruh etkisi, dört çeşit duyumlama istidâdının ortaya çıkmasını sağlayacak derecede güçlenir. Gelişmesi sırasında, tıpkı karıncada, arı ile solucanda görüldüğü üzere, gözleri dış tehlikelerden koruyacak gözkapakları gibi uzuvlardan yoksun olup görme duyusu başlangıç safhasındadır. Bunun ardından hayvanda beş duyumlama istidâdının yer almasına zemin hazırlayan evrim başgösterir. Yine, kimi öyle hayvan var ki, zekîdir, incelmış duyumlama kâbiliyetine sâhib olup eğitilebilir; buyruklar ile yasaklara itaat eder, söz dinler, değişik sözleri birbirlerinden ayırtedebilir. İşte böylelerin arasında atı, evcil hayvanları, kuşlardan da doğanı sayabiliriz. Hayvanların en üst basamağıysa, beşerin en ilkel, en alt seviyesidir. Bu basamak, hayvanlar âleminin doruğu olmakla birlikte, insanın bulunduğu seviyenin altındadır. İşte bu, maymunların durduğu basamaktır.¹⁸ Yine maymunlara benzer başka hayvanlar, insana yak-

18 Türlerin menşine ilişkin teorilerini kurarken Charles Darwin, bu görüşten haberli olup

laşırlar. İki seviye arasında mesâfe pek kısadır. Nitekim maymun, bu mesâfeyi kattettiği ânda beşerdir. İnsanlaştıktan sonra, dik yürümeğe, çevresinde olup bitenleri azçok ayırtetmeğe başlar. Orası hayvanlar âleminin bitişiğinde ilkel insanın durduğu basamaktır. Daha bu basamakta bile, kendini yönetmek, kendine çekidüzen vermek, bilgiye yönelmek gücünü özünde bulur. Ruh etkisi onda artık iyiden iyiye güçlenmiştir. O, eğitilebilir hâldedir. Çünkü anlama ile temyiz istidâtlarına mâliktir. Bahis konusu etki, insanınkinden daha aşağılarda yer alan hayvanlarınkine oranla insanlığın en alt basamaklarında kendini çok daha kuvvetle duyurmasına rağmen, tam teşekkül beşerinkiyle¹⁹ karşılaştırıldıkta çok zayıftır. İnsanlığın bu en alt basamağı, hayvanlar âleminin en üstüdür. İnsanlığın en alt basamağını oluşturanlar, yeryüzünün en ücrâ köşelerini iskân etmişlerdir ...²⁰ Bu çeşit insanlar ile demin sözünü etmiş olduğumuz hayvanlar âleminin en üst basamağında bulunanlar arasında pek bir fark yoktur. Sözünü ettiğimiz insanlar, kendilerini yararlı sonuçlara götürecek araçları seçemezler. Onlardan yayılmış bilgeliğe asla tanık olunmamıştır. Bunun yanında, kendilerine komşu olan toplumlardan da hiçbir şey öğrenmemişlerdir. Sonuçta pek zavallı kalmış, şatafata hiçbir vakit kavuşamamışlardır. Bu yüzden onlara kimse gıptayla bakmaz. Hayvanlar gibi, onlardan da ancak ya köle ya da uşak olarak yararlanılabilir. Ne var ki bilgeliğin etkisi güçlendikçe dünyanın yerleşilmiş merkezine, üçüncü ile dördüncü iklim kuşaklarına varacak şekilde gelişme kaydolunur. Gördüğümüz gibi, orada zekâ ile anlayışta, algının tezliğinde, iş becerisinde, derin bilgileri ortaya koyuşunda ve bunlara dayanarak söz konusu etki, meydana getirdiği bilimlerde kendini tamamlar. Ne var ki bahsi geçen yeni seviyede de, önünde sonunda, bu yahut şu kişi kavrayışlı, kıvrak zekâli, keskin bakışlıdır, ‘doğru yargıdır!’ dememize cevâz verecek kertededir. Mezkûr mertebeye erişmiş kimse, insanlığın en üst, meleklerinse en alt basamağına ulaşmıştır ...”²¹

İbn Miskeveyh’den aktardığımız yukarıki satırlar, doğa tarihi ile araştırmasına ilişkin olup ayrıca varlıkların sıradüzenini anlamamıza imkân vermekte-

olmadığı bilinmiyor — metni Fransızcaya tercüme edenin düştüğü kayıttan.

19 Demekki *homo sapiens sapiens*inkiyle... — “tam teşekküllü insan”dan kasıt, *homo sapiens sapiens* olmalı.

20 *İbn Miskeveyh*’in belirttiği kavimleri zikretmekten imtinâ ediyoruz.

21 Ebû Ali Ahmed ibn Muhammed ibn Yakup *İbn Miskeveyh*: “*El-Fevze’l-Asğar*.”, 86. – 92. syflr.; ayrıca bkz: Ebû Nâsır *Farabî*: “*Kitâb Ârâ’ Ehle’l-Medînete’l-Fâzıla*”, 66. s.

dir. Benzer görüşlerleyse onun öteki kitaplarında da karşılaşılabılıriz. Sözügelışi, “*Tahzîbe’l-Ahlâk*”ta çeşitli açıklamaların yanında öteki bütün varolanların teselli payı kabîlinden insanın yararına bahşedilmiş fırsatlar olduğunu, onun da bunları değerdendirme sırrına vâkıf bulunduğunu bildirmektedir. Aynı kitapta bu durumun niçin böyle olduğundan da, canlıların birbirlerine verdikleri zararların yol açtığı sorunlardan da söz etmektedir.²²

İbn Miskeveyh’in, yapmış olduğu açıklamalarla Charles *Darwin*’in varsayımını kimi bakımlardan yaklaşık sekiz yüz yıl öncelediği ortaya çıkıyor.

d) Ebû Ali el-Hasan *İbn el-Heysem*

İbn el-Heysem, evrimi “maddî dünyadan kaynaklanan beşer, birtakım mertebelerden geçer; sıradüzeni uyarınca da sığır, eşek, at, maymun, en sonunda insan olur”²³ şeklinde açıklamıştır.

e) Râgıb el-İsfahânî

Râgıb el-İsfahânî’ye göre evrim, evrende tedricî şekilde gerçekleşmektedir. Çünkü evrenin yaratılışına ilişkin bilgelik ile onu değıştiren tedricî evrim, sonuçta insanın yaratılışını da etkilemiştir. Düşüncesince insan ufak boyutlu bir evren olup dünya büyük boyutludur.²⁴ Önünde sonunda insan, evrende bulunan unsurlardan meydana gelmiş olup kimi bakımlardan başka yaratıkları andırır. Sözügelışi “insan oburluğuyla domuzu, pintiliğiyle iti, taklitciliğiyle de maymunu andırır... Kimi insan yemişi, yaprağı, çiçeği güzel olan portakal ağacını andırır. Zaman zaman da yararlılık açısından hurmaya yahut üzüme benzer ...”²⁵

“Belirttiğimiz üzere, evrenin yaratılışında başlıca gâye, gelişmeye açık insan fitratıdır.” Sözülerini şöyle sürdürür: “Evrenin bellibaşlı unsurlarının, maddeden bitkinin, bitkiden hayvanın olagelmesi bir maksada matûftur; o da, insanın ortaya çıkmasını sağlayacak merhalelerin yaratılışı. Akıl mâliki ruh, rûhınâtık, yanî insan, mezkûr merhalelerden gelip geçmiş beşerden neşet etmiştir.²⁶ İnsanda sonlanan evrensel gelişmeyi benimsemekle birlikte, “*Kitâb Tafşîl el-Naş’atayn*

22 Bkz: *İbn Miskeveyh*: “*Tahzîbe’l-Ahlâk ve Tathîre’l-A’rak*”, 105. – 113. syflr. — “*Ahlâk İncelemesi*” adıyla tercüme eden: M. Arkoun.

23 Bkz: İzmirli İsmail Hakkı: “*İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*”, 36. – 37. s.

24 Bkz: Râgıb el-İsfahânî: “*Kitâb el-Zerîa ilâ Mekârim eş-Şerîa*”, 51. – 52. syflr.; ayrıca bkz: Mohammed Yassin Alli: “*The Path to Virtue: The Ethical Philosophy of Al-Raghib Al-Isfahani*.”

25 Râgıb el-İsfahânî: “*Kitâb el-Zerîa ilâ Mekârim eş-Şerîa*”, 51. s.

26 Bkz: Râgıb el-İsfahânî: “*Kitâb el-Zerîa ilâ Mekârim eş-Şerîa*”, 71. s.

ve *Tahsîl el-Sa'âdatayn*” (“İki Doğum [dünya ile âhirette]²⁷ ve İki Çeşit Kutluluğun İncelenmesi”) başlıklı eserinde *İsfahânî*, insaniğin başka bir yaratılma türünden söz etmektedir. Yine ona göre, insan evrim zincirinin son halkası değil. Tersine varlıklar, insana, başka bir deyişle Hz. Âdem'e vucut verecek malzemeler şeklinde işlenmektedir. Görüldüğü gibi, sırf insaniğin evrime başlıbaşına bir sayfa eklemek gerek. Sonuçta evrimde ne maymun ne de herhangi başka bir yaratık geçiş görevini görmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, onun görüşlerince varlıklar, insanlara yalnızca belli birtakım yönleriyle benzediklerine şüphe yok.

Hulâsa: “İlkin, beşer cansız maddeydi. Sen de cansızdın; sana Allah can bağışladı” diye buyurmuştur. Demekki beşer, toprak, balçık ile çamurdan gayrı bir şey değildi. Sonra, canlı-olmayan maddeden bitki türemiştir. *Allah*, şöyle buyurur: “*Allah* sâyesinde bitki olarak topraktan bittin.” Önce *nutfah*, demekki ‘menî’ ile *mudğah* (çiğnemelik et) biçimindeyken hayvan olur; özüne yararlı şeyleri ararken zararlılardan kaçınır. Sonunda insan özellikleriyle donanmış hâlde beşerleşir.²⁸

f) Ebû Yahya Zekeriya ibn Muhammed el-Kazvîni

“*Acâib el-Mahlûkât ve Ğarâib el-Mevcûdât*” (“Acayıp Yaratıklar ile Garip Varolanlar”) yazarı *Kazvîni*, maddeyi ikiye ayırır: Canlı (nâmî) ile cisim (gayr-nâmî).²⁹ *Kazvîni*’nin bu sınıflaması, günümüz *organik – organik-olmayan* ayrımını dikkati çekecek derecede andırmaktadır. “Evrenin ilk unsuru, toprak” diyor *Kazvîni*. “Sonuncusuysa, melek ruhudur. Madenler, şüphe yok, bir taraftan toprağa yahut suya, öte yandan bitkiler âlemine ilişiktir. Bitkiler, madenler ile hayvanlar; hayvanlar ise, bitkiler ile insan arasındadırlar. İnsana gelince; o da, bir yönüyle hayvanlar âlemiyle, öbürüyle de meleklerle kesişir.

27 “*Kur’ân*”a atıfla —bkz: 53: 47, 56: 61. – 62. syflr.

28 Bkz: C. E. Bosworth: “*The Latâif el-Maârif of Tha'alibi*”, 64. s.

Râgib el-*İsfahânî*’nin atıfta bulunduğu Âyet: “Ey insanlar! Ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphedeyseniz, düşünün ki, muhakkak sizi topraktan, ardından az bir sudan (meniden), sonra bir *alakadan*, nihâyet yaratılışı bellibelirsiz bir ‘*mudğa*’dan yarattık ki, sizlere (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye değin rahimde tutuyoruz. Sonra sizi çocuk olarak çıkarıyor, ardından (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizleri kemâle erdirdiyoruz.) İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısnu da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Onun üstüne yağmur indirdiğimizde kıpırdar, kabırır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir” —22. Sûre: “*Hacc*”, 5. Âyet; gerekli gördüğümüz kimi ufak değişikliklerle, *Diyanet*’şleri meâli.

29 *Nâmî*, *nâmîyan* sözü, ‘serpilme istidâdî’, ‘yaratılmuş’, ‘yaratık’ anlamlarına gelir.

g) Ebû Zeyd Abdurrahmân bin Muhammed *İbn Haldûn* el-Hadramî
Dâhî filosof-bilimadamı *İbn Haldûn* felsefe tarihinin kurucularındandır. “*Mukaddime*”sinin Berberîlerin tarihine ayrılmış bölümlerinde, toplumlar ile hükümlerliliğin oluşmasını irdilemiş; iklim ile ortam şartlarının, halkların özellikleri üstündeki etkilerini incelemiş; hânedânlar ile hükümdarlıkların doğuşunu, büyüyüp serpilmesini, yaşlanıp ölüşünü, canlılarınkiyle karşılaştırmış; göçebelikten yerleşik hayata, basitten yozlaşmışlığa, atılımcılığa geçişi ele almıştır.³⁰

ğ) Abbâs Mahmûd el-Akkad

Akkad’a bakılırsa, *İbn Haldûn*, “*Kitâbu’l-İber ve Divânü’l-Mübtede’ ve’l-Haber fi Eyyâmî’l-Arab ve’l-Berber ve men Âserahum min Zevî eş-Şân el-Ekber*”³¹ adlı eserinde canlı türlerinin derecelendirilmesi ile evrimden dahî söz ediyor. *İbn Haldûn*’da evrim, madenden başlayıp maymun ile insana dek uzanan bir gelişme zinciridir. Halklar arasında tesbit ettiği farkların, iklim ile geçim şartlarının etkisi ve töre değişikliklerinden ileri geldiğini öne sürüyor.³²

İşte “*Mukaddime*”den birkaç örnek :

“Zenciler, sıcak ülkelerde yaşar. Sıcaklık, onların hem huyunu hem de yapılarını etkiler. Ülkelerinde bedenleri nice ısınıyorsa, bunu zihinlerinde de onca duyuyorlar. Dünyanın dördüncü kesiminde oturanlara oranla bunların zihni daha sıcak olur; sonuçta zihinleri genleşir. Bütün bunların sonucu olarak da gelişmeye daha açıktır, daha neşeli ve tutarsızdırlar. Kıyı bölgelerinde oturanlar, azıcık güneylileri andırır. Işığın kırılması ile güneş ışınlarının deniz yüzüne vurmamasından ötürü, iklimleri çok daha sıcaktır. Buralarda oturanlar, soğuk ile dağlık yörelerde yaşayanlara oranla, çok daha sıcakkanlı, neşeli ve hafifmeşreptirler.”³³

Yörel iklimlerinin etkisinde gördüğü Mısırlılar ile Faslıları *İbn Haldûn*, şöyle tasvir etmiştir :

“Bu söylediklerimize her yerde dikkat edilirse, iklim şartlarının, huyları nice etkilediği kolayca anlaşılır. Yaradan ve her şeyi bilen, Tanrı değilmi ki” (XV, 86).³⁴

30 Bkz: Emile Dermenghem: “*La Pensée Musulmane*”, yayına hazırlayan: M. Lahy-Hollebecque, I. cilt, 437. s., “*Évolution Humaine des Origines à Nos Jours*”da.

31 “*Araplar ile Berberîlerin ve Güçlü Çağdaşlarının Tarihinde Olup Bitenleri ve Bunların Kayıtlarını Tutan Kitap*”.

32 Bkz: Abbâs Mahmûd el-Akkad: “*Mîrâcaat fî’l-Âdâb ve’l-Fümûn*”, 100. s.

33 *İbn Haldûn*: “*Dünya Tarihine Dair Nutuk*” (“*El-Mukaddime*”), tercüme, önsöz ve şerhler: Vincent-Monteil, I. cilt, 173. – 174. syflr.

34 Abbâs Mahmûd el-Akkad: “*El-İnsân fî’l-Kur’ân*”, 95. s.

h) *Kınalızâde Ali Efendi*

Kınalızâde Ali Efendi, “*Ahlâk Alâî*”³⁵ başlıklı kitabında evrim üstüne Türkçe açıklamalarda bulunmuş ilk düşünürdür. İnsanın seviyesine en yakını, *Kınalızâde*’ye göre, maymun, at, fil ile papağan bulunur. *İhvân el-Safâ*’nın görüşlerine katılarak *nâsnâs* (yabanî beşer) ile *vaşakî* hayvan ile insan arasına yerleştirmiştir.

ı) *Abdülkadir Mîrzâ Bîdel*

Türkistanlı mutasavvıf yazar *Mîrzâ Bîdel*, “*Divan*”ında evrime temâs etmiştir. Aşağıya aktardığımız beytinde de özellikle maymundan söz eder:

“Maddesiz hiçbir biçim çıkmaz görünüşe
Maymundu Âdem olmadan önce”.³⁶

i) *Hazini*

Daha önce belirttiğimiz üzere, kimi Müslüman ilâhiyâtçıları, evrenin bir aşamadan başka birine doğru evrimlendiği tesbit etmişlerdir. İşte *Hazini*’nin, *Draper*’a dayanarak aktardığımız birtakım düşünceleri:

“Simyanın başta gelen amacı, tedricî şekilde madenî cisimler meydana getirmek olmuştur. Halk bunun tedricî şekilde oluştuğunu bilmediğinden, madenî cismin hâlihazır biçimine başka biçimlerden birdenbire geçiverdiğini sanır. Daha açık bir ifâdeyle, şimdi altın olan cisim ilkin kurşundu, sonra kalaydı, ardından tunçtu, gümüştü. Avam, hâliyle, bu oluşumun, filosoflarca nasıl kavranıp yorumlandığından habersizdir. Onların indinde, elimizdeki maden, şu ânki duruma, yavaş yavaş, aşama aşama ulaşmış olup önce sığır, arkasından eşek, sonra at, ardından maymun, en sonunda da beşerin ortaya çıkışı tasavvurundaki gibi, apânsız meydana gelmiş temelli dönüşmelerin sonucunda varmış değil.”³⁷ Bu açıklamalarıyla *Hazini*’nin, İbn el-*Heysem*’in görüşleriyle uyduğu kanısındayız.

j) *Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi*

Düşünürlerimizden Erzurumlu *İbrahim Hakkı Efendi*, matematiği, doğa bilimlerini, öyleki ilâhiyâtla ilgili konuları da kapsayan ansiklopedik eseri “*Marifetnâme*”nin bir bölümünü evrime ayırmıştır. Orada ‘bağlaşma’ (ittisâl), ‘mertebe’ ile ‘dönüşme’

35 *Kâtip Çelebi*, bu kitap hakkında “İslâmda törelerle ilgili olarak şimdiye değin yazılmış en iyi eserdir” demiştir. Bkz: *Kâtip Çelebi*: “*Keşfü’z-Zunun an Esâmî’l-Kütûbi ve’l-Fünûn*” I. cilt, 37. s.

36 İzmirli *İsmail Hakkı*: “İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese”, 15. s.

37 John William Draper: “*Les Conflits de la Science et de la Religion*”, 94. s.; ayrıca bkz: Abbâs Mahmûd el-Akkad: “*El-İnsân f’l Kur’ân*”, 101. s.

(istihâle) sorunları hakkında *İhvân el-Safâ* ile *İbn Miskeveyh*'in sözlerini bizlere özetlemiştir. Yine orada insanın, madenden kalkıp bitki ile hayvan aşamalarından hâlihazır evrim mertebesine ulaştığını öne sürmüştür. Maden ile bitki arasında 'mercan', bitki ile hayvan arasındaysa 'hurma' (nahl) bulunur. Bunların dışında hayvan ile insan arasında maymun ile 'nâsnâs'ı –sözlük anlamıyla, vahşi, yabanî adam– görmüştür. İnsana en yakın hayvanın, maymun olduğunu öne sürmüştür. "... Canlılar, insanda sonlanacak şekilde sıralanabilirler. Böyle bir düzenlemenin gözettiği hedef, evrenin özü özeti durumundaki insanın, zamanla gerçekleşmesidir."³⁸

Nitekim, maymun kuyruğu ile kolları, bir de insanın tedricî olarak mükemmelliğe ulaşmışlığı ile onu da aşan Tümel Akıl (Kullî Akl) dikkate alınmazsa, maymun, *İbrahim Hakkî*'ya göre, gerek iç, gerekse dış uzuvları bakımından insandan farksızdır. *İbrahim Hakkî*, eserinin sonlarına *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*'nin, "cansızken öldüm, ..." ³⁹ mısraıyla başlayan metnini zikreder. Sonuc olarak, ancak çağımızda yaygınlaştığına tanık olduğumuz evrim görüşlerini Müslüman düşünürler öğretiler eserlerinde sergilemekten kaçınmadıklarını ve bunların Müslümanlığa aykırı düştükleri kanısında olmadıklarını görüyoruz.⁴⁰ Bundan dolayı mezkûr bahse ilişkin örnekleri çoğaltmanın luzumu yok. Şu var ki yaratılışın ahlâkî-dirimsel safhası uyarınca, Müslüman filosof-bilimadamları ile diğer kadîm düşünürlerin açıklamalarını, günümüz Darvinsilerinkilerle karşılaştırmamıza imkân tanındığı ölçüde aşağıdaki hususların belirtilmesinden yarar umulabilir:

- 1- Hepsi de varlıkların ard arda gelişmiş oldukları konusunda görüşbirliği hâlinedir: Dönüşümcülük.
- 2- Evrim sorunlarıyla uğraşmış bütün Müslüman düşünürleri için varolanlar

38 Erzurumlu *İbrahim Hakkî*: "*Marifetnâme*", 29. s.

39 Bkz: İzmirli *İsmail Hakkî*: "*İslâm ile Garb Mütfekkirleri Arasında Mukâyese*", 27. – 37. syfır.

40 *Molla Câmi*'nin eserinden şu parçayı aşağıya aktarmak yerinde olacak: "Daha nice cisimden, üstelik belirli bir yönü olanlardan ileri geri söz edeceksiniz? Daha nice madenden, bitkiden, öyleki hayvandan bahsedeceksiniz? Elbette bir tek Kişi var, başkası yok. Bu çok çeşitlilik ona ait niteliklerin çokluğundan doğmuş şüphedir." —*Câmi*'nin sözleri için bkz: Hilmi Ziyâ Ülken: "*İslâm Felsefesi*", 263. s.

Câmi'nin sözleri bizlere, gerek yaşadığı gerekse daha önceki çağda evrim üstüne, artık evrimcilere cevap yetiştirmekten kendini vâreste tutmasına yol açacak kadar çok tartışılmış olduğunu göstermiyormu? Şu hâlde İslâm tarihi boyunca evrim sorunu tekrar tekrar pişirilip katarılmıştır.

ortak bir kaynaktan türeyip bugünün deyimleriyle anlatacak olursak, yaratılışın öngördüğü bir soykütüğüyle ifâde olunabilecek gelişme çizgisi izlemişlerdir.

- 3- *İhvân el-Safâ, Farabî, İbn Miskeveyh, Amîr Ali* ile Erzurumlu *İbrahim Hakkı* gibilerin varolanlar arasında gelişme yönünden bir derecelenme bulunur.
- 4- *İhvân el-Safâ, Farabî, İbn Miskeveyh, Turka el-İsfahânî* ile Erzurumlu *İbrahim Hakkı*, gelişme aşamaları arasında varolanların yer aldıkları görüşünü savunmuşlardır.⁴¹
- 5- *İhvân el-Safâ, İbn Miskeveyh, Râgıb el-İsfahânî* ile *Kınalızâde*'ye göre insan, öteki canlılara yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda psikolojik özellikleri yönünden de benzemektedir.
- 6- *İbn Miskeveyh* ile *İbn Haldûn*'un indinde evrim, coğrafi etkenlere, ortama uymada değişik melekeler ile belirlenemeyen şartlara dayanarak ortaya çıkmıştır. Bu da bizlere Lamarkçı, Ernst *Haeckel* ile *Daniele Rosa*'nın bi-reyoluş düşüncelerini hatırlatıyor.
- 7- *İbn Miskeveyh* ile *Mîrzâ Bîdel*'e bakılırsa, insan, maymundan türemiştir; tıpkı *Julian Huxley* ile takipçilerinin ileri sürdükleri savlar gibi.
- 8- *Mevlânâ*'ya göre, yaratıklar arasında, *Charles Darwin*'in doğal ayıklanma görüşünü andırır belli bir mücâdele hüküm sürer.
- 9- Yine *Mevlânâ*'ya bakılırsa, beşer, bitki ile hayvan hâllerinden geçerek insanlaşmıştır.⁴²
- 10- *Hazini*'ye göre, insan canlı-olmayan cisimlerden türemiş olabilir.

Sonuç bakımından, evrimci denilen Darwin-öncesi Müslüman düşünürlerin, bizlere dağınık, bölükpörçük, tutarsız görünen düşünceleri, gerek tek tek yaratıkların gerekse doğanın gözlemlenmesinin ürünü olarak belirlenmişlerdir. *Georges Haroun*'un dediği gibi, “söz konusu düşünceler, bir metafizik

41 Bkz: Abbâs Mahmûd el-Akkad: “*El-İnsân f’l Kur’ânı*”, 94. – 95. syflr; ayrıca bkz: Lucien Cuénot ve Andrée Tétry: “*L’Évolution Biologique*”, 528. s.

42 Bu düşünce, anne rahmindeki cenin/embriyon gelişiminin söz konusudur. Gerçekten de yüzyılınızın başında yayımlanmış “*Evrenin Muamması*” (“*L’Énigme de L’Univers*”) adlı kitapta bireyin, anne rahminde gösterdiği gelişimin ırkların, tarihöncesi devirlerde geçirdikleri evrimi tekrarladığı öne sürülmüştür. Benzer konuda “*Science Néoténique*”de *Louis Bolc* (1916) ile *Sir Gavin Rylands de Beer*’in (1932) iddialarına yer verilmiştir. “İnsan ergenliğe eriştikten sonra da insanımsıların (Fr *antropoides*) ceninlerine/embriyolarına has özelliklerin bir bölümünü muhâfaza eder; o kadar ki, insanı bir gorilin cenini olarak bile görebiliriz.”

yahut kosmolojik sistemden veyahut bilimsel deneyden ziyâde dinî imândan kaynaklanmışlardır.”⁴³ Yaşamış oldukları çağ gereği sözünü ettiğimiz filozoflar, düşüncelerini derinleştirip kanıtlayacak fennî imkânlardan elbette yoksundular. Kendilerini saran bütün o olumsuz şartlara rağmen dönüşümcülük ile doğal ayıklanma düşüncelerini bize telkin edebilmişlerdir.

43 Georges Haroun: “*Şibli Şumayyil et Son Œuvre*”, I. cilt, 8. s.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EVİRİMİN ÇAĞIMIZ CANLILAR BİLİMİNDEKİ YERİ

I- ÇAĞIMIZ EVİRİM NAZARİYESİNİN MİMARBAŞISI CHARLES DARWIN'İN SAVI

(1) Canlı denince biryığın sorunla karşı karşıya kalıyoruz. Canlının bilimi olabilir mi? Birinci soru bu. Niye canlının bilimi olabilir mi? Çünkü bilim, dünyayı belirli bir çerçevede ele alır; hakikate uzanamaz. Gerçekliğin yalnızca belirli bir kesimini ve onda belirleyici mevkii olan zaman ile mekân boyutlarına yerleştirebildiğimiz olayları irdeleyebilir. Zaman – mekân boyutlarına yerleştirilebilir olaylaraysa Türkcede vakıa diyoruz.

Olayları felsefece ikiye ayırıyoruz: 'vaka'lar ile 'vakıa'lar. Vakıa, az önce söylediğimizi tekrarlamak bahâsına, zaman ile mekân boyutlarına oturtulabilen olaydır. Vakıalar tekrarlanabilir, sınanabilirler. Vaka, hâlbuki bir defalıktır. Tekrarlanamaz, sonuçta da sınanması, denetlenmesi imkânsızdır.

Can Farscada ruh yahut nefis demek. Ruh ile nefis arasında fark olmakla birlikte, bu seviyede ayırımlarını ayrıntısıyla ortaya koymuyoruz. Peki ne demek ruh yahut nefis? Nefs, kendi bizzât zaman ile mekân koordinatlarına oturtulamayan,

duyularımıza doğrudan konu olmayan bir hâldir. Ama duyularımıza konu olan olayların arkasında bulunan, onları harekete geçiren güç olduğunu seziyoruz. Başka bir deyişle, kendini doğrudan duymamakla/hissetmemekle birlikte, sonuçlarını algıladığımız bir kudrettir. Ruha gelince; onu da nefse benzer biçimde tarif ediyoruz. Yalnız, dince nefsten üstün, rütbesi daha yüksektir.

Az önce, zaman ile mekân boyutlarında yer almayan olayları bilimin ele almadığından bahsettik. O hâlde bilimin, hakikatin sâdece belirli bir kesimiyle, demekki gerçeklikle uğraştığı ortaya çıkar. Hakikati önümüzdeki koca duvarın tamamı olarak düşünürsek, bilim, onun belli bir kesitini inceleyebilir. Gelgelelim inceleyemediği kesimde de olaylar cereyân etmektedir. Bilim tarafından incelenemez diye, onları elimizin tersiyle itemeyiz, olaydan saymazlık edemeyiz.

Bilimin konusu olmayanlar, ruh yahut nefis olaylarıdır. Madem bu canlı, nefsi olan varlıktır ve o, hakikatin gerçeklik kesiminde bulunmaz; şu durumda, onu bilim araştırmalarına konu kılamayız. İşte canlılar biliminin başta gelen sorunu burada kendini gösteriyor.

(2) Canlılar biliminin felsefesine geçtiğimizde, önümüzde iki kapı açılır: Ya bilimin çerçevesini, sonuçta tarifini değiştireceğiz, nefsi olan olayları da bilime dâhil edeceğiz ya da canlılar biliminin *canını* kesip atacağız. *Can* kesimini atarsak ne olur, elimizde ne kalır? Sorunun kökü kökeni bakımından bilimin iki çeşit tanımı var. Bilimi M.Ö. Dördüncü yüzyılda *Aristoteles*, canlılar temeli üstüne inşâ etmiştir. Tanımı, ‘canlı’dan hareketledir. Başka bir deyişle, *Aristoteles*’in felsefesi, biyoloji temelli, *cancıdır* (*animist*). Onu takip eden felsefi çizgiler, çığırılar da hep *cancı* olmuşlardır. Kimdir bunlar? Kendinden sonra gelen talebesi *Theofrastos* ile ünlü biyolog–hekim *Galenos*, bilâhare Meşşâiyûnda iş görmüş filozoflarımız. Felsefe-bilim, İslâmdan Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetine aşağı yukarı 1500 kûsûrlarda intikâl ettiği devrim vukû bulmuştur. Evveleminde İtalyan filozof-bilimadamı *Galileo Galilei*, bilimi canlı-olmayan/*inorganique* yeni esâslar üstüne inşâ etmeğe yönelmiştir. Haddizâtında Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinden önceki bütün kültür çevrelerinde olduğu üzere, İslâmda dahî keskin bir canlı – canlı-olmayan ayırımı yok. Bu hususu Âyetlerde dahî görebiliriz: “Dağlara taşlara sorduk, siz bu sorumluluğu üstlenirmisiniz?” şeklinde. Demekki dağların taşların da belirli irâdesi, isteme gücü var ki, *Allah* onlara sorup onlardan olumlu yahut olumsuz cevap bekliyor. Hepsisi olumsuz cevap verir. Sonuçta, insan kalkıp o soruya olumlu karşılık veriyor. Aynı şekilde Hintte, Çin ile Eskiçağ Ege medeniyetinde de canlı ile canlı-olmayan arasında keskin

kopukluk, ayırım görülmemiştir. Böylece, mantıkca, canlının ortaya çıkması özden sıçramayı gerektirmemiştir.

Canlının, ‘can’ı, ‘nefs’i, canlı-olmayan maddede ‘uyur’ durumdadır. Öncelikle Hint düşüncesinde bunu açıkca görüyoruz. Belirli bir aşamada o can uyanıp canlılık karşımıza çıkar. Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinde din, ilk defa iki yüz bin yıllık süreçte kültürün, giderek medeniyetin esâsı olmaktan çıkmış, canlılık böylelikle bir kenara konmuştur. Zirâ canlılık, bizi ister istemez ilâhiyâta sevkeder. Can, denklemin dışına çıkarılıp canlı-olmayan esâs kılınmıştır. Frenkcede ‘canlı-olmayan’a *inorganik* denilir. *Inorganik* madde, bilimin araştırma konusu kılınmıştır. Galileo’nun temel kalkış noktası, canlı-olmayan, yanî *inorganik* varlık sahasıdır. Canlının en önemli özellikleri arasında belirli bir hedefe yönelmek gelir. Bu, canlılar bilimi felsefesi tarihinde gâye olarak tanınır. Canlı, gâyeli varlıktır. Canlının azâları da gâyelidirler. Canlının gâyeliliğine ilişkin *niçin* sorusu sorulur. “Niçin elin, ağzın, gözün var?” Bu canlıya mahsûs bir sorudur. “Taş niçin düşer?” diye sorulmaz. Ama “canlı, niçin çiftleşir?”, “canlının niçin atıkları var?” gibi, sorulara canlıyla uğraşan muhatap olur. Bu çok yerindedir. Canlı, bilimden atılınca, ona ilişkin olan ana soru da gündemden çıkarılmıştır. Öyleyse ‘niçin’ çizilmiş, yasaklanmıştır.

(3) *Aristoteles*’te bilimin üç temel sorusu var: *Neden? Nasıl? Niçin?* ‘Nasıl’, bir olayın cereyân şeklini bizlere verir. ‘Neden’, o olayın başlangıç safhası nedir? Hangi âmiller o olayı başlatmıştır? Buna cevap getirir. ‘Niçin’, olayın yöneldiği gâyeyi sorgular. Hangi gâyeye yönelmektedir. Galileo, ‘niçin’ sorusunu kaldırarak, iki sorunun, bilime esâs teşkil ettiğini bildirmiştir: *Nasıl?* ile *neden?*

‘Nasıl?’, denel düzlemdeki soru şekli olup esâstır. ‘Neden?’, ‘nasıllı–denel–düzlem’ üstünde yükselen teorik çatıdır. ‘Nasıl?’la vakıa çeşidinden olayın olup bitme tarzı soruşturulur. Elde edilecek sonuç, *tasvir* tertibinde bir *açıklama*dır. *Tasvir*, olayın, vukû ânında olup bitişinin sözle yahut *çizgi*yle aktarılması, resmedilmesidir. ‘Neden?’ ise, açıklamayı yapanı zamanca geriye taşır. *Olaya* yol açan âmiller, sıralanıp dökümlenir. Böylece olayın vukû bulma ânından uzaklaşılır. ‘Neden’ sorusuna getirilen *açıklama*, ‘nasıl’a verilen *tasvir cevabı* gibi, *vakıa yüklü* ve *canlı*, demekki *tasavvur içerikli* değil. Daha soluk ve soyut. ‘Neden’ sorusuna verilen karşılık, ‘nasıllı’nın *tasvir cevabının* tersine, *tarif* neviinden *açıklama*dır. ‘Tarif’, *tasavvursuz* olup *kavramlaşmış* dil değerleriyle örülü bir ifâdedir. Bu söz değerleri tekanlamlılığa ulaştıklarında, bunlara ıstılah/terim denilir. Tekanlıklı söz değerlerinin *çizgisel/grafique* ifâdesi *formuledür*.

Olayın yöneldiği hedef artık sorulmaz. Meselâ gâyeliliğe çok ilgi çekici bir örnek, *İbn Sînâ*'nın çekim yasası. Onu 'aşk' şeklinde tavsif eder. Varolanlar sevişiyorlarsa, birbirlerini cezbeder; sevişmiyorlarsa biri diğerini iter, dışta bırakır. İşte, canlıcılıkta/*vitalism*de gördüğümüz önemli bir husus, 'insanmerkezcilik'tir. Canlıcılık 'canlılık'ın; 'insanmerkezcilik'se 'insan'ın odak kılınmasıdır. Canlıcılıkta beşerî özelliklerle karşılaşmak nasıl muhtemelse; insanmerkezcilikte de canlıya mahsûs etkenlerin, beşerde öylesine sıklıkla yer aldıklarını görürüz. Canlı olduğumuzdan ötürü, öteki canlılarla duygudaşlık kurabiliyoruz. Niye? Öbür canlılarla aramızda akrabalık tesis edebiliyoruz da ondan. Özellikle bize yakın olan, benzeyen, etrâfımızda olan at, it, kedi, maymun, deve, kartal gibi canlılarla aramızda bağlantılar kuruyoruz. Onlarda kendimizden özellikler görüyoruz.

(4) Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti arkaplanına dayalı bilim, insanmerkezciliği reddetmiştir. İnsanmerkezciliğin uzantısı dünyamerkezliliğidir. İstisnâsız bütün dinler, insanın yurdu olmasından ötürü yeryüzünü kutsal kabul etmiş; Hıristiyanlıktaysa bu, çok âşikârdır. Yeryüzü, öteki bütün gezegenlere, gök cisimlerine fâiktir. İslâm dâhil olmak üzere, bütün dinler bu hususu öncelikle vurgularlar. Nitekim "filosoflar arasında en dinci, sâdece dindar da değil, en dinci olan kimdir?" diye sorarsanız: *Eflâtun*. Onda hangi taşı kaldırırsanız, altından Tanrı ile din çıkar. Nitekim *Eflâtun*, şeriat istikâmetinde düşünen bir filosof olup şunu demiş: "Bütün gök cisimleri arasında en tez, parlak ve şerefli olan, yeryüzüdür. Bundan dolayı yeryüzünün konumu bambaşkadır." Bu, *Aristoteles* tarafından tekrarlanıp da *Leibniz*'e değin sürüp gelmiş bir lâfızdır. Katolik kilisesi, *Aristoteles* üstünden gelen bu *Eflâtun* önermesini benimsemiştir. Galileo kalkıp da "güneş merkezdir" dediğinde, bu ibâreyi, sâdece fizik merkez anlamda kullanmamış. Daha önce *Copernicus*, güneşi temel alıp yeryüzünü onun etrâfında döndürdüğünde, Papanın sesi çıkmadı. Nihâyet o, bir fizik olaydı. Onu zâten mürekkep yalamış herkes biliyordu. Öbür gezegenlerin güneş etrâfında döndüğü ve onun merkez olduğu oldum olası bilinir. Ama yeryüzünün manevî itibârı soru konusu kılınmağa başlanınca meselenin rengi değişmiş; Galileo, kilisenin karşısında suçlu duruma düşmüştür. Bunu da haklı görmek gerek. Burada kilise yahut Papa saçmalıyor diyemeyiz. Kendi bakış açısından o günün papası haklı. *Galilei*, bütün bir dünyagörüşünü allak bullak etmiştir. Yeryüzüyle birlikte, elbet insan da merkez olmaktan çıkar. Dinde kutsallıklar basamaklaması var. Özellikle Hıristiyanlıkta. Bütün bu basamaklar reddedilmiştir. Dindışılığa kaymakla Batı Avrupa dinsizmi oldu, *Allah*'ı reddeder durumamı girdi? Hayır. O gün de bugün

de birsürü dindar, mütediyyin insan var. Ama kurum olarak din, medeniyetin tabanından çekilmiştir. Dindışı görüş, toplum hayatına hâkim olmağa başlamış; bunun ilk belirgin örneğiniyse, bilimin yapılaşmasında görüyoruz.

Tekrar başa dönersek, dindışılaşan bilimde canlı, artık gündemden düşürülüp kâle alınmaz olmuştur. Canlı var mı, yok mu sorusu önemini yitirmiş; varsa yoksa canlı-olmayan varlık sahası ortalıkta görünür olmuştur. Bu canlı-olmayan nasıl incelenir? Nasıl incelendiği, ‘nasıl’ sorusunda gizlidir. ‘Nasıl’, bize olayın vukû bulma şeklini verir. Olayın cereyânını, oluşumunu tasvir ederiz. Demek ki, doğanın tasviri insanın bakış açısına dayanmakta olup onu bizâtihi bilemeyiz. Kendi algılama ile anlama gücümüzün ölçüsünce bilebiliriz.

(5) Bilimin asıl açıklama gücü ile yönü, tasvire dayanır. Bilim, tasvirici olup bu, ölçme ile biçme üstüne binâ edilmiştir. Ölçüp biçebildiğimce bilimin isterlerine uygun biçimde olayı tasvir ediyorum demektir. Bilimin isterlerine uygun düşen olaylara Yeniçağ biliminde nesnel diyoruz. Nihâyet, her olay, bilimin nesnesi değil. Hangi olaylar böyledir? Bâhusus ölçülüp biçilebilenler. Bunlar ancak bilime konu kılınabilmişlerdir. Konu kılınabilen olaylar bilimin nesnesidirler. Yeniçağ bilimi, canlı-olmayan varolanı ele almaktadır. Canlı-olmayan varolanın cereyân tarzı makinevârîdir. Makine örneğine göre çalışır. Buna Yunancadan mülhem bir ıstılah kullanılmıştır: ‘Mekanik’. *Mekanike*, Yunancada düpedüz makine demek. Oradan Latinceye, bilâhare Fransızca, İtalyanca gibi yavrularına değişik telâffuzlarla intikâl etmiştir. Şu hâlde makine örneğiyle işleyen doğa olaylarına mekanik diyoruz. Artık öyle işleyen olaydan gayrısı dikkate alınmaz olmuştur. Bu bilimtasavvuruna da mekanikcilik denmiştir. Mekanik kurallara uygun işleyen, yürüyen olayların temel birimi nedir? ‘Madde’... Peki, o, ne demek? Zaman ile mekân koordinatlarına oturtulabilen varolanın en temel unsuru, yapıtaşıdır.

Yeniçağın Fransız filosoflarından Julien Offray de *La Mettrie*, ilk defa maddeyi çağdaş anlamıyla tarif etmiştir. Daha önce maddenin açık bir tarifine sâhip değildik. Yunancadaki *hüle*¹ yahut *stokheion*, madde şeklinde tercüme edilmekle birlikte, bu, çağdaş dünyada, öncelikle de bilimde anlaşılan çeşitten değil. *La Mettrie*’nin yapmış olduğu tariften farklıdır. *Eflâtun*’un *hüleden* kastı karanlık, ‘varlıksızlık’, yanî yokluk, hattâ hiçliktir. Nitekim *Eflâtun*’dan gelen mezkûr ıstılah, varlığın, varolmanın, düzgünlüğün, aydınlığın zıttıdır. Tanrı, ‘biçimsiz-

1 Yunancadaki *hüle*, Arapçaya, oradan da Osmanlı Türkçesine *heyûlâ* şeklinde geçmiştir.

lik–karanlık’tan² ‘biçimlilik–aydınlığ’ı yaratmıştır. ‘Düzgünlük–biçimlenmişlik–aydınlanmışlık’ın tümü tamamıysa *Kosmostur*.³ Uzun lâfin kıyası *Tanrı*, ‘âlem’i (*kosmos*) hiçlikten varetmiştir, diyor *Eflâtun*. *Hüle*, sonuçta, hiçlik demek.

(6) Çağımızdaysa madde, varolanların temel unsurudur.⁴ Ne anlamda temel unsur? Zaman ile mekânda tesbit olunabilenlerin. Duyu uzuvlarıyla yahut onların uzantısı olarak kabul edebileceğimiz gökdürbün/teleskop, mikroskop türünden âletler yoluyla algılayıp anlamlandırabildiğimiz ne varsa, bunların temel birimleri maddedir.

(7) Bilim, madde ile mekanik yasalar doğrultusunda işler hâle gelmiştir. Makinenin teşrihi apaçık olup unsurları arasındaki bağlantıları görebilir, tesbit edebiliriz. Aksaklık ortaya çıktığında, ‘nasıl’ ve ‘neden’ sorularına cevap getirerek arıza giderilebilir. Şu hâlde, makine apaçık bir işlem tablosudur. Apaçıklık neyin zıttıdır? Açıklığa kavuşturulamayanın, yanî mûcizevî olanın. Makinede mûcizevî yan yok. Âciz kalmayız. Niye? Neden – etki bağıntısını kurabiliyoruz da ondan. Yine başka bir deyişle, ortaya çıkmış arızanın nedenini açık–seçik biçimde algılayabilip anlamlandırabiliyor, açıklayabiliyoruz. İşte bilim, artık bildirdiğimiz böyle bir düzlemde yürümeğe koyulmuştur. Bildirilen bu düzlemde yürümeğe koyulan Yeniçağ bilimin ‘yolbaşı’sı Galileo *Galilei*’dir. 1600lerin sonlarında Isaac *Newton*’la da kemâle erer. Çağdaş bilim anlayışının ülküsü Galileo–*Newton* klasik mekaniğidir. Hangi araştırma sahası klasik mekaniğe yaklaşıyorsa, orası has bilim olarak nitelenmektedir. Klasik mekaniğin iş görme ilkeleri ile şartlarından uzaklaşıldığı ölçüde, bilim–olma niteliği de yitirilir. Canlıyı ele alan bilim ile onun dalları ile budakları dahî bu minvâl üzere mütâlea olunmalı. Tabîî, böyle düşündüğümüzde, ortaya iri kıyım, gözden kaçmayacak aykırılık çıkarır. Nesnemiz varolanın yahut sürecin canlı–olma özelliğini göz önünde tutmağı sürdürerek onu incelersek, az önce zikredilen sebepler yüzünden, bilimselliğimiz şüpheli duruma düşer. Klasik mekaniğin bilimsellik ülküsünden zerrece taviz vermeyeceğiz, diyorsak, bu kere de inceleme konumuzu, yanî nesnemizi canlı–olma özelliğinden soyutlamamız gerekecek. Nitekim mekaniğin maddeci–mekanikci tasavvuru açısından araştırma konusuna bakan, başta biyokimya

2 Demekki temel birimi *hüle* olan *kaostan* temel birimi *stokheion* (biçim kazannuş unsur) olan *kosmos*. ‘Biçimsizlik’ = *amorfa*. ‘Biçimlilik’ = *morfa*.

3 İslâm düşüncesindeki ‘Âlem’e tekâbül ettiği söylenebilir.

4 Bkz: Ek 6.

ile moleküler genetik olmak üzere, çağdaş canlılar bilimi, nesnesini canlı-olmayanlar (inorganik) varlık alanında görmek eğilimindedir. İster canlı-olmayan, ister canlı, her varolan, süreçlilik gösterir. Bununla birlikte, temel özelliklerine halel getirmeksizin canlı-olmayanı süreçliliğinin dışına çıkarabilirsiniz. Onun süreçliliği, indirgenme (Fr *réduction*) ile geridönüşe (Fr *régression, retour en arrière*) elverişlidir. Oysa süreçliliğinin durdurulması, geri döndürülmesi yahut daha alt seviyelerde yürüyen başka bir sürece indirgenmesi, canlıyı 'can'ından eder.

(8) Süreçliliği dumûra uğratmadan ona bağlı varolan, bilimin icâplarına uyularak araştırılıp incelenemez: Ölçmeler, biçmeler gerçekleştirilemez, tahliller yapılamaz. Peki, süreçliliği bozulup dumûra uğratılmış canlının nesi, neresi incelenebilir? Canlı, haddızâtında 'iki katlı' yapı olma özelliğini gösterir. 'Alt kat' yahut da 'yapı' diyelim, canlı-olmayandır. İşte o kesim, yanî atomaltı-atom-moleküler alanlar, klasik ile çağdaş fizik-kimyanın icâpları yerine getirilerek incelenebilir. 'Üst kat'a gelince; orasını ya yokmuş gibi kabul edip canlılar bilimini 'fizik-kimya'nın yasaları ile açıklama örneklerinin değişik bir çeşidi olarak benimsersiniz ya da başlıbaşına özerk bir araştırma inceleme sahası olarak algılersiniz. Charles *Darwin*'in, 1858'de bilim dünyasının gündemine soktuğu, günâhı sevâbıyla, evrim varsayımı, canlıların araştırılmasını fizik-kimya bilimleri çerçevesinin dışına atmış olup canlının baş özelliği 'geçmişliliği'ni önplana çıkarmıştır. 'Geçmişli' bir varolan olarak canlı, canlı-olmayanın tersine, indirgenemez ve geridönüşlü değildir. Her canlı, geçmişinden devraldığı, kalıtım denilen, özgül bir kimyevî donanım ile mücehhezdir. Bu anlamda canlı, birey, yanî tek olup heyetimecmûayla eşsizdir. Başka belirli bireylerle kalıtım (genetik), işleyiş (fizyoloji) ve beden-bünye biçimi bakımlarından benzeşir. Andırıştığı ve birlikte çoğalabildiği bireylerin türündendir. Her canlı, ana kalıtım, işleyiş, davranış ile beden biçim özelliklerini, türünden alır. O, türün diğer mensûplarından farklı olmakla birlikte, ana (tür) özelliklerini onlarla paylaşır. İşte bu ince denge-durumunu klasik fizik-kimya yasalılıklarıyla açıklamak mümkün değil.

Darwin, haddızâtında mekanik yasalılıktan sapsmak nevinden niyet beslememiştir. Canlı varolanların yeryüzündeki peydâhlanışları ile yayılışlarının nedeni olarak görülen türlerin dönüşümleri olayını tamamıyla maddeci-mekanikci anlayış çerçevesinde kalarak izâh etmeğe çaba harcamıştır. Bu çabası onun da beklemediği ters sonuc ortaya çıkarmıştır: Canlının, tümüyle fizik-kimya yasalılığına bağlı kalınarak açıklanamayacağı gerçeğini. İşte buradan canlıya mahsûs 'uzvî/ organik' varlık alanı belirmiştir.

Yeniçağ biliminin zirvesi, belirleyicisi, sistemcisi René *Descartes*'a kalırsa, “ruhumuzun dışında kalan ne varsa madde dünyası”nda, *res extensa* dediği ölçülüp biçilebilir alanda yer alır. Canlı dahî bahsi geçen alandandır. Hattâ canlı olan beşer cihetimiz bile *res extensa*dır. İşte, beşerin dışarıdan marûz kaldığı fizik etkilere gösterdiği ve iç kesiminde tersimlediği (*design* ettiği) ölçülmeğe yatkın tepkilerin irdelenebilirliği ‘dirimlilik’tir. ‘Dirim’in/*biotik*in bilimi ‘canlılar bilimi’/*biyoloji*dir. En has koluysa *fizyoloji*. *Descartes*’tan sonra, ruh (yahut nefis) olayı hep-ten bir kenara atılıp yalnızca ölçülüp biçilebilir dünyanın varlığı benimsenince, canlılarda, bunlara elbette beşer de dâhil, dirim dışı (Fr *abiotique*), dolayısıyla da fizyolojiden gayrı cihet göz önüne alınmaz olmuştur. Böyle bir cihet olabileceği sorusu bile, tartışma konusu olmaktan çıkarılmıştır. Canlının iki araştırılma konusu kalır; bunlardan biri, onun biçimi demek olan ‘morfoloji’si ile işleyişine eğilen ‘fizyoloji’dir. Biçimi ile işleyişi dışında canlının ele alınacak başka bir konusu kalmaz. Gelgörki, canlı, söz konusu cendereye sığdırılamıyor. Onu ergeç çatlatıyor. ‘Nasıl’ın cevabını anatomi yahut morfoloji ile fizyolojiye dayanarak verebiliyorsunuz da neden – etki bağıntılarını kuramıyorsunuz. Niye? Çünkü canlı-olmayanda görmediğimiz varlık özelliğini canlı, bizlere sergilemektedir. Canlı, az önce kullandığımız mecaza değişik açıdan yeniden başvurursak, canlı-olmayanın tersine, ‘iki katlı’ bir yapı arz etmektedir. Canlının *dışı* ile *içi* bulunur. Buna karşılık canlı-olmayan tek katlı olup dış etkiye marûzdur. Aldığı etkiye göre biçimlenir. Canlı da dışarıdan etki alır. Etkilerin kimini ret kiminiyse kabul eder. İşte burada irâdenin ön belirtileri var sanki. Gelen etkilerden kimini, meselâ şuradaki havanın bir kısmını, yanî işimize yarayanı içimize çekiyor, yaramayanı dışarıda bırakıyoruz. Karbondioksidi reddediyoruz. Uzviyetimiz/*organismamız* bunu yapıyor. Farkında olmadan söz konusu seçmeyi yapıyoruz. Sâdece biz değil, hücreden başlayarak bütün canlılar/*organismalar*, böyle bir seçmeciliği uyguluyor. Canlı, iç ile dış arasında belirgin bir sınır çekiyor. Bunu hücrede çok seçik biçimde görebiliyoruz. Gerek hayvan gerekse bitki hücrelerinde bu husus besbelirgindir. Hücreyi çevreleyen zar var. O, içeri girmekiçin ‘kapıyı tıklatan’ etkilerden kimini ihtiyâca göre kabul ediyor; gerekmediği yahut zararlı gördüklerini ‘kapı önü’ne bırakıyor. Neye göre ‘tercih’te bulunuyor? Kısacası, canlının kalıtım sistemine göre işleyiş yürürlüktedir. Canlıda ve ‘geçmişli–olma’ özelliğini gösteren işleyiş yahut mekanizma ‘kalıtım’dır. Kalıtım, canlının üç temel hareketini ayarlar: Büyümeyi, üreme ile beslenmeyi.

Bütün canlılar bilâkaydı şart büyür, beslenir, ürür. Hareket haddizâtında iki

çeşittir. Hacrını genişletmek anlamında hareket, büyüme olup bütün canlılara şâmilidir: Bitkiler, hayvanlar, hücreler, özetle bütün canlılar hacımlarını genişletirler. İkinci çeşit hareketse yer değiştirme şeklindedir. Bu hareket özelliğini gösterenlere de hayvan diyoruz.

(9) Canlının kalıtımı nasıl belirir? Kalıtım nereden çıkmaktadır? Canlının kalıtımı iki kaynaktan neşet eder: Birincisi canlı bireyin çıktığı, kendisinden doğduğu ebeveynidir. İkincisi de ebeveyninin neşet ettiği ebeveynler zinciridir. Bunlara da ‘ata’ denilir. Kendisinden türediği menşeyahut menbâ canlının geçmişidir. ‘Geçmiş’, canlının yaşadığı, canlı bulunduğu ândan önce onun varlık (ontik) şartlarını tayîn eden zaman kesidini yahut kesitlerini ifâde eder. Şu durumda, insana mahsûs gördüğümüz bir hususa öteki bütün canlılarda dahî rastgeliyoruz: ‘Geçmiş’ ile ‘şimdi’ ayırımı. İmdi bu ayırım dikkate alınmaksızın, canlının incelenmesinde nedensellik bağıntıları kurulamaz.⁵

Canlı bireyin, ebeveyninden çıkıp varolduğu âna kadarki gelişmesi onun *bireyoluşu*dur. Beşer dâhil her canlının böyle bir bireyoluşu bulunur. Şu da var ki, kendisinden geldiğimiz ebeveynimizin de bir ‘bireyoluşu’ var. Belli bir kalıtım hattı üstünde yürüyerek birbirlerinden türemiş canlıların ‘bireyoluş’ları, bizleri ‘türoluş’a götürür.

Yine az önce bahsedildiği üzere, her canlının sâdece kendine mahsûs biçim ile yapısı var. Onun bu devredilemez, kendine mahsûs biçim ile yapısına bireylilik (Fr *individualité*) demiştik. Canlının kendine mahsûs yapısı ile biçimini atalarından tevârûs ettiği o ‘ülküsel’ (Fr *idéel*) biçimdir. Mezkûr ülküsel biçime evrim biyolojisinde ‘tür biçimi’ (Fr *forme spécifique*) adı verilmiştir. Her birey, tür biçiminden, *Eflâtunî* deyişle, pay alır. ‘Yavru’ya *tür biçiminden payına düşeni*, ilk elde, veren onun ebeveynidir. Nihâyet ebeveyninin de tevârûs ettiği, ebeveynlerden gelen özelliklerin tümü canlı bireyin *türoluşunu* teşkil eder.

Türoluşun temelindeki ‘tür’ün tarifine gelince: Birlikte çoğalabilen bireylerin tümü belli bir türü oluştururlar. Çoğalma iki çeşittir: Cinsiyetsiz ile cinsiyetli. Bu da yine ikiye ayrılır: Çiftleşerek yahut çiftleşmeyerek çoğalmanın bir kısmı bölünme, başka bir bölümüyse *sporlanmayla* olur. Canlılar âleminin bitki ile hayvan türlerinde hücrelerin dokuya; dokuların organa; organların organismaya

5 Geçmiş – şimdi ayırımını her canlı kendiliğinden süreç olarak yaşar. Bunu yaşadığını bilen insandır. Süreci geçmiş – şimdi ikiliği biçiminde düşünerek yaşamak ve buna yaşanmağı bekleyen geleceğin eklenmesiyle zaman zuhur eder.

dönüşmeleriyle, çoğunlukla çiftleşerek çoğalma ortaya çıkmıştır. Bunun da en belirgin ve bilinen kesimi memelilerdedir. Bir türün başarısı yahut başarısızlığı çoğalmasına dayanır. Canlılar biliminde bir tür, çoğalma yetisini bulunduruyorsa, başarılı; yok, yitirmişse, soysuzlaşır.

Toparlarsak: Canlılar âleminde temel birim ‘birey’ olup işleyişlerini tasvir ederek açıklayan bilimdalı *fizyolojidir*. Bu bilimdalının payandasıysa, ‘kalıtım’ı inceleyen *genetiktir*. ‘Neden – etki bağıntısı’na dayanarak *genetiği* anlaşılır kılan da *evrimdir*. Fizyoloji, morfoloji, genetik, evrim bilimi, paleontoloji, canlılar coğrafyası (Fr *biogéographie*) ile çevrebilim (Fr *écologie*), canlılar biliminin dallarıdır.

(10) Canlıların, Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti çerçevesinde canlı-olmayan varlık sahasının bilimi olan mekanik tarafından açıklanmağa çalışıldığından bahsettik. Ne var ki mekanik yasalar, canlıyı bütün vecheleriyle açıklamaktan uzaktır. Zirâ, ‘canlı-olmayan’dan farklı olarak ‘canlı’nın ‘örgün’ bir ‘inşâ’sı vardır. Bu itibarla yapıcı da kuruluşca da canlı-olmayandan çok daha karmaşıktır. Karmaşıklığı yaratan âmillerin başında canlının ‘geçmişli’ varlık olması hususu gelmektedir. Mekanik, ‘düzçizgi–zaman’ (Fr *temps linéaire*) boyutunda yürüyen tekrarlanabilir ‘vakıa’ları kendine araştırma konusu kılar. Tekrarlanabilir vakıalar eşzamanlıdır (Fr *synchronique*). Daha anlaşılır bir ifâdeyle, eşzamanlılıkla kastettiğimiz, dün olmuş bir olayın, bugün olduğu gibi yeniden olagelmesi yahut ola getirilmesidir. ‘Dün olmuş bir olayı bugün nasıl yeniden oldurabiliriz?’ ‘Dün olağan doğal şartlarda olmuş olayı’ genellikle ‘bugün yeniden aynı olağan tabîî imkânlarla ola getiremeyiz.’ Onu olduğu gibi tekrarlayabilmemiz için onun ola gelmiş bulunduğu ortamı yeniden meydana getirmemiz zorunludur. Bu, olağan doğal şartlarda olamayacağına göre, varsayımımız doğrultusunda sunî bir ortamı inşâ etmemiz lâzım gelir. Bahsi geçen inşâ edilmiş sunî ortam, ‘laboratuvar’dır.

Canlı-olmayanın tersine, canlı, ‘şimdilik’ ile ‘geçmişlilik’ ikilemini yaşadığından, onu ancak ‘çiftzamanlı’ (Fr *diachronique*) bir varlık olarak anmamız gerekir. Çiftzamanlı varlık olan canlının bir ânı diğerine uymaz. O, sürekli değişegider. Bu yüzden ‘birey bütünlüğü’ (Fr *intégralité individuelle*) hâliyle canlı her zaman tekrarlanabilir deneyin yeri laboratuvara uygun değil. Bireyin, fizik-kimya sınamalarına (İng *test*) uygun düşen parçalarını laboratuvar ortamında inceleme imkânına sâhib olmamıza rağmen, ‘canlı-olma’nın doğrudan doğruya taşıyıcısı olan bireyi, bütünlüğüyle, bahsi geçen şartlar altında deneyleyemiyoruz. Onu bahsettiğimiz tarzda ve şartlar altında deneyelemeğe kalkarsak, ‘can’ından eder, öldürürüz.

Bireyliliğine vucut veren kimi azâlarını laboratuvar şartlarında sınamaya tâbî tutabilmemize karşılık, bütün hâlde bırakıldığı takdirde canlı gözlemlenir. Canlı birey ile çevresi arasındaki ilişkinin gözlemlenmesi çevrebilimin işidir. Demekki canlı bireyin geçmişi evrim biliminin, şimdisiye fizyoloji ile çevrebilimin uhdesindedir. Genetik gibi, fizyoloji de fizik-kimya yasallıklarına uydurulabilir. Kısacası bunlar, fizik-kimyanın uzantısı addolunabilirler. Buna karşılık, evrime benzer biçimde çevrebilim, fizik-kimya yasallıklarına dâhil edilemiyorlar. Onlar öyleyse salt biyolojik araştırma–inceleme alanlarıdır. Peki, fizik-kimya yasallıklarına sığdırılamıyorlarsa, onlara bilim sanını uygun görecekmiz? Biyolojinin bilim teorisinin ana sorunu işte budur. Canlıların araştırılması alanında evrim ile çevrebilim, bilim teorisi mülâhazalarıyla, rahatca bilim çerçevesinde mütâlele edilemedikten sonra, insanın araştırılma ile incelenmesi sahasında baş rolleri üstlenmiş tarih ile sosyolojiyi nasıl olur da bilimden sayacağız?

(11) Daha önce belirttiğimiz üzere, canlının gerek bireyoluş, gerekse türoluş bağlamında geçmişini inceleyen canlılar bilimi dalı evrimdir. Fizyoloji ile anatominin yanında, özellikle 1850lerden itibaren evrim yer almağa başlamıştır. Gerçi evrim daha önce de vardı. *Aristoteles* ile İslâm felsefe-bilim tarihinde evrime ilişkin görüşler var. Ancak özellikle 1800lerin başlarından itibaren Fransız canlılar araştırmacısı ve filozofu Jean-Baptiste de *Lamarck*’la birlikte evrim mekanik ile maddî olma yönünde yol almıştır. Bunun da şâhikasını Charles *Darwin* teşkil etmektedir. O, tamamıyla inorganik, mekanik bir açıklamayla evrimi karşımıza çıkarmıştır. Onun bizlere getirdiği iki açıklama modeli var: Biri, kalıtım malzemesi ile işleyişinin köklü değişimi; öbürüyse, doğal ayıklanmadır. ‘Ayıklanma’ lâfî yerindedir. Tabir câizse, bunu kendim uydurdum. ‘Tabîi seleksiyon’ derdik. ‘Ayıklama’ ile ‘ayıklanma’ Türkçenin olağanüstü zenginliği ile ifâde kudretine örnektir. Ayıklama dediğimizde, bir müellifin varlığı söz konusudur. Biri, anlaşılan, oturup ayıklıyor, sınıflıyor. Kelimenin ortasına ‘~n~’ ortacını getirdiğimizdeyse, ‘müellif’ meçhulleşiyor. Olay yahut süreç, kendikendine işler hâlde geliyor demektir. ‘Ayıklanma’da kimin ayıkladığı belli değil. Tabiatın kendi süreçlerinde, kendi doğal akışında bir ‘ayıklama’ meydana gelmektedir. Bu sebeple ‘ayıklanma’ sözü yerinde olup uygun düşmüştür. Charles *Darwin*, Türkçe bileydi, bu terim teklifimize ‘dört elle sarılır’, kendi dilindeki telâffuzuyla, *seleksiyona* ‘ayıklanma’yı tercih ederdi. Fransızcada ve onun bozulmuş hâli İngilizcede ‘eleksiyon’ ile ‘seleksiyon’ var. *Élection* irâdî bir ‘seçme’ işidir. *Sélection* geline, kendikendine yürüyen bir olaydır. Meselâ ‘millî seçim’e *sélection nationale*

denmez; *élection nationale*dir. Çünkü meclise gönderecekleri temsilcileri seçmenler, irâdeleriyle kararlaştırırlar. Anlaşılacağı üzere, *élection*, kişinin, irâdesini kullanarak tercihte bulunması anlamındadır. Genelde bilim anlayışı bağlamında, özellikle de *Darwin*'in anladığı anlamdaki tabiatda doğadışı yahut ~ötesi bir merciin yahut kudretin tercihlerde bulunmasından bahs olunamaz. Bilimde, ilkece, öne sürüleni mantık–matematik bakımdan ısbatlamak, deney yönündense gerekcelendirmek zorundasınız. Hâlbuki tabiatda tercihlerde bulunan doğadışı bir merciin varlığını yahut yokluğunu ısbatlamak ile gerekceleme imkânından yoksunuz. Doğadışı olan, gidimli düşünme (Fr *penser discursif*) ile sına–deneme imkânlarını aşar. Bu yüzden bilimin araştırma–inceleme sınırlarının ötesindedir. O, imânımızın meselesidir.

Her birey ebeveyninden biçim ile yapıca farklıdır. Genetik ölçülere vurulduğunda farklar, türü oluşturan bireylerin çoğalmasını mümkün kılacakasına az ve küçüktür. Bireyler arasındaki genetik farklılık belli bir büyüklüğü aştığındaysa, çoğalma imkânsızlaşır. Söz konusu durum, ebeveyn ile yavru arasında ortaya çıkarsa, yeni bir tür oluşacak demektir. Farklılığın başgöstereceğini kestirmenin imkânı yok. Esâslı kalıtsal değişmelerin, yanî değişimlerin/*mutation*ların ne vakit, nasıl ortaya çıkacaklarının kuralları tesbit olunamadığından, olay tesâdüf eseriymişcesine kabul edilmektedir. Rastlantı verisi görünümünde ortaya çıkan yeni çeşidin sağkalarak tür boyutlarına erişip erişemeyeceği artık belli bir zorunluluğa bağlanır. Zorunluluğun adını Charles *Darwin*, ‘doğal ayıklanma’ şeklinde koymuştur.

Değişime uğramış birey, ‘ortamına ayak uydurma’ (Fr-İng *adaptation*) yoluyla ‘varolma mücadelesi’nde (İng *struggle for existence*) üstünlük sağlayarak çoğalma şartını yerine getirebiliyorsa sağkalır (Fr *survivre*). Koşut (Fr *paralèle*) kalıtsal değişimlere uğrayıp da birlikte çoğalma imkânını yakalamış bireyler yeni bir çeşidi oluşturur. *Ebeveyn türden farklılaştığı oranda yeni oluşan çeşit*, değişik yeni bir türün habercisidir.

Yeni çeşitlerin, dolayısıyla da türlerin meydana gelmelerinde genetik işleyişte ortaya çıkıveren köklü değişiklikler, uzun bir hazırlık devresinin sonucudurlar. Nesiller boyu kalıtımda yürüyegiden irili ufaklı nicel değişimler, genetik işleyişte birikirler. Zamanı gelir, birikim patlama noktasına erişir. İşte o noktada birikmiş nicel değişimler, patlak verdikleri bireyleri, *Darwin*'in deyişiyle, ‘nitel değişikliğ’e uğratırlar.

Türlerin farklılaşmasında coğrafi tecrid önemli bir âmildir. Demekki bireyin

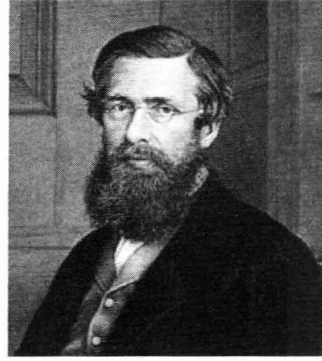
genetik işleyişinde meydana gelen kırılmaların yanında, bireyleri çevreleyen şartların değişmesi de, evrimde başat bir unsurdur. Meselâ en eski hücre topluluğu, yaklaşık 1.3 milyar yıl evvelki Kambriya-öncesi devirde ortaya çıkmış mâvî-yeşil yosunlar oksigenden oluşmayan havaküre şartlarında varolmuşlardır. Onlar, oksijen yerine, ortamda hazır bulunan azotu solumuşlardır. Bilâhare katı hâldeki oksijen, çeşitli fizik-kimya nedenlerle serbestleşerek gaza dönüşmüş, azotun yerini almıştır. Krebs çenberi denilen bir işleyişle canlı, metabolizmasını yürütmek üzere, ihtiyâç duyduğu takatı/*énergie*yi elde eder. Havakürede yer almasıyla oksijen, Krebs çenberinde kullanılır olmuştur. Azot yerine, oksijeni Krebs çenberinde değerlendirmeye koyulan 'değişim'e/*mutasyona* uğramış bireylerden oluşmuş türler, varolma mücâdelesinde sağkalmışlardır. Ne var ki, yeryüzünün bazı yörelerinde azotla solunma devam etmiştir. O yörelerde yaşayan kimi mâvî-yeşil yosun, azotu solumağı sürdürmüştür. Canlılık ile yaşama, akla havsalaya sığmayacak raddede çeşitlilik sunar. Kimler sağkalabilmiş? Ebeveyninden farklı ortaya çıkmış olan oksijen ortamında solumaya elverişli işleyişle mücehhez yeni bireyler oksijenli ortamda sağkalabilmişlerdir. Öbürleri silinmiş yahut çok dar ortamlara hapsolünmüşlardır. Sıcak su kaynakları ile denizlerin diplerinde derin mağaralar gibi, yeryüzünün bazı yerlerinde bugün hâlâ azotla soluyan mâvî-yeşil yosunlar var.

(12) Bilim teorisi açısından evrimin durumu ne? Çok sallantılıdır. Klasik mekanîğe aykırı düşen bir olay. Niye? Vaka ile vakıa arasında görülen zıtlık, evrimin sorunluluğunu ziyâdesiyle aydınlatmaktadır. Evrimde olaylar vaka çeşidindendir. Bu, tekrarlanamayan cinsten olaydır. Bir buçuk milyar yıl önce şu olmuştur, dediğimizde, o şartları olduğu gibi bugün canlandıramaz, tekrarlayamayız. Elimizdeki imkânlarla, malzemelerle o yöne yansıtmalarda bulunabiliriz. Sinema deyişiyle 'geriyansıtma'lar/*flash-back*lar yaparız. Bugünden oraya yansıtma. Bu nice uyar, uymaz, bilmiyoruz. *Newton* optiğinin yahut çekim (Fr-İng *gravitation*) yasasının benzerini evrimde aramak beyhûdedir. Ne var ki, evrimi göz önüne almaksızın da canlılar biliminde açıklama yapma imkânından yoksunuz. Az önce bahsolunan 'nasıl' sorusuna cevap verebilmekle birlikte, canlının birey yahut tür olarak tarihi göz önüne alınmadan bilimin öteki kaçınılmaz şartı olan 'neden – etki bağıntısı' verilemez. Bu bakımdan evrim, canlılar biliminin kaçınılmaz yolu, yordamıdır. Filvakî, evrim, heyetiumûmîsiyle, demekki türlerin birbirlerinden türeyişleri, vakıa gücünde olmasa bile, gerçekliktir. Yenilenebilir deneylemelerden yoksun olunmakla birlikte, genetik delil, evrim diye bir sürecin

varolduğunu ve nasıl cereyân ettiğini bildirmektedir. Ancak, nedenlerini tamin edici tarzda belgeleme imkân ve kâbiliyetinden yoksun gözükmüyor. Peki, niçin olagelmiş; başka deyişle gâyesi ne? Galileo-sonrası maddeci-mekanikci dindışı bilim anlayışının sâdik takipçisi Charles *Darwin* için bahse konu soru'nun kendi bile fuzulîdir. Evrim, aslî nedenleri tesâdüf eseri, gâyesiz, kendikendine işleyen maddî unsurların vucut verdiği bir süreç.

II- ÇAĞIMIZ EVRİM NAZARİYESİNİN İKİ MİMARINDAN⁶ ALFRED RUSSEL WALLACE'IN GÖRÜŞÜ

Mezkûr Darvinci izâh tarzının tersini çağdaş evrim varsayımının diğer müellifi Alfred Russel *Wallace*'da buluyoruz. Charles *Darwin* gibi, o da, yerbilimci Charles *Lyell* ile iktisadî sıyâset filosof-bilimadamı Thomas Robert *Malthus*'tan önemli ölçüde etkilenmiştir. *Darwin*'le aynı tarihte ortaya atıp İngilterede 1858de yayımlattığı —kendi o

sıra Güney doğu Asyanın Malay aralında inceleme araştırma gezisindeydi— evrimin doğal ayıklanma olayı üstünde yürüdüğü varsayımından hareket etmiştir. Demekki Valascı evrim, süreç itibârıyla maddî-mekanik işleyiş üzre yürümektedir. Ne var ki *Darwin*inkinden tamamıyla farklı, Müslüman tekâmülcüler ile *Hegelin*kini andırır biçimde, maneviyâtçı-gâyecî bir nazariye geliştirmiştir. Ona kalırsa, evrim, ilâhî fikri idrâk etme kudretini hâiz kişide belirir.⁷ İçliliği, aklı, sanatı, felsefesi, bilimiyle insanın, hayvandan gelmesi yahut onunla ortak ataya sâhib olması akıllara sezâ bir kanâat. Bunu üreten, araştırma, inceleme, irdeleme ve nihâyet deney verileri değil. Ya ne? Salt ideolojik bir düşünüş. İnsan haysiyetine meydan okuyan sermâyecî tefekkür sonucu. Çeşitler ile türlerin türeyişlerini açıklamakta doğal ayıklanma yasasına başvurulabilir. Bunda beis yok. Ne var ki insan olayını asla izâh edemez. Yüksek matematik yahut Johann Sebastian

6 Öbürü ('mimarbaşı') Charles *Darwin*.

7 Bkz: Franco *Capone*: "*Wallace, L'Altro Darwin*", 94. s.; ayrıca bkz: Alfred Russel *Wallace*: "*The Malay Archipelago*"; bkz: Alfred Russel *Wallace*: "*Man's Place in the Universe: A Study of the Results of Scientific Research in Relation to the Unity or Plurality of Worlds*"; ayrıca bkz: Alfred Russel *Wallace*: "*The World of Life: A Manifestation of Creative Power, Directive Mind and Ultimate Purpose*."

Bach'ın eseri, sağkalma mücâdelesinde insana ne çeşit bir ayıklanma önceliği sağlayabilir ki?⁸ Sermâyeciliğin öngördüğü maddiyâtı hayatın tamamını kapsadığı zannı, insanı salt evrim–kalıtım işleyişleri üzre yürüyen öteki canlıların derekesine indirgemektedir.

Wallace, Borneo'nun Saravak bölgesinde hayvan ile bitkiler üstüne uzun boylu, sabırlı gözlemler ile mukayeseler sonucu tesbitlerini 'Saravak Yasası' (Sarawak Law) başlığı altında derleyip ifade etmiştir:

a) Dört coğrafi ilke:

- 1- Büyük sınıflar ile takımların dağılımı dikkat çekici olmalı.
- 2- Farklı cinslerin dağılım taslağı önemlidir.
- 3- Doğal türlerin akrabalığı hemen her zaman coğrafi şartlara bağlıdır.
- 4- Açık denizler, uluğ dağların ayırdığı benzer iklim şartlarında yaşayan aileler, cinsler ile türler andırırlar.

b) Beş 'yerbilim'/*géologique* ilkesi:

- 1- Canlıların/organismaların zamandaki dağılımı mekândakıyla örtüşür.
- 2- Ufaklar az, büyükler çoğunlukta olmak üzre; öbekler, yerbilimsel dönemler boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir.
- 3- Bununla birlikte, her dönemde, zaman zaman başka yerlerde, benzeri görülmemiş eşsiz öbekler de çıkıvermiştir.
- 4- Bir dönemde yer almış cinslere ait türler yahut aileler, farklı dönemdekilere oranla birbirleriyle çok daha fazla bağlantılıdır.
- 5- Hiçbir öbek yahut tür dünyaya bir defadan fazla gelmez. Öbekler ile türlerin görünüşü biricikten ziyâde olamaz.

8 Bkz: Blair *Williams*, Michael P. *Clough*, Matthew *Stanley* ve James T. *Colbert*: "*Adversity and Perseverance*", 5. s.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞLIĞIN BELİRLENİMİ: EVRİM

1- Genetikle birlikte evrim, canlılar biliminin iki ana sütunundan biridir. İkisi de canlının ana özelliği olan süreliliği temellendirir. Evrim, süreliğin özü. Kalıtımın araştırılmasını ifade eden canlılar bilimdalı genetik, süreliğin maddî-energetik unsurlar, malzemeler ile işleyişler bütünüdür. Özge deyişle, genetik, dirimsel/ *biotique* süreliğin içi, içeriğidir.

2- Canlılar biliminin bütün açılmalarını, ifade yönleri ile görünümelerini etkilemiş görünen evrim, genelde çağdaş düşünüşün de arkaplanını oluşturmuştur. Çağımızda arziendâm etmiş bilcümle ideoloji, evrimin damgasını taşır. 1700lerin son çeyreğinden günümüze değin kesintisizce sesini işittiren ideolojilerin ilki olan sermâyeciliğin üç payandasından biri evrim —öbür ikisiyse sömürgecilik ile imperyalizm. Öte yanda da sermâyecilik, serbest ve doludizgin rekâbet bâbından 1860lardan itibâren, evrim varsayımına esin kaynağı oldu.

3- Buradan da anlaşılacağı üzere, bilimde teori, çağın ruhuna tâbî ve kültüre hükmeden dinî yahut dindışı, sıyâsî-iktisadî şartlar ile şartlamalardan bağımsızca varolagelemez. Ancak, bağlantı tek yönlü olmayıp karşılıklıdır. Kimi teoriler çağları ile kültür ortamlarına damgalarını vurmuşlardır. Bunların başında evrim gelmektedir. Süresizlik izlenimini yaratan bin yıllık¹ durağan Ortaçağ Hırısıyan

1 Batı Romanın yıkılışı 476dan Doğu Romanın yahut nânudiger Bizansın Fatih Sultan Mehmet tarafından sonlandırıldığı 1453e değin.

Avrupa medeniyetinde, İslâmın tersine, evrimi kıyısından köşesinden hatırlatabilir bir kanâatin izhârı dahî bağışlanmaz günâhlardan sayılmıştır. 1600lerin başlarından itibâren Paris odaklı Fransız kentsoylu (Fr *bourgeois*) kültüründen hareketle gelişen Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyeti süreliliğe esâslanıp ilerileme ülküsüne bağlanmıştı. 1750lerden itibâren süreyi, süreci vurgulama dalgası, duygu–düşünce dünyasını tekeline almıştır. Bir tek, *Kant*, mezkûr kervana katılmaz.

Süreklilik–süreçlilik dalgasını, evrim düşüncesiyle, en yüksek seviyeye çıkartan Charles *Darwindir*. ‘Darvinden önce’ ile ‘~ sonra’ olmak üzere, o, bir kırılma noktası, milât oluşturmıştır. Gelmiş geçmiş kültür ile medeniyetler dine temellenmişlerdir. Tek, Yeniçağ Avrupa medeniyeti dinin yerine felsefe–bilim ile ondan türeme ideolojiyi ikâme etmiştir. Aydınlanma çağından esinlenip etkilenmiş liberal insancı–akılcı dünyagörüşü felsefe cephesine mevzilenirken, bilim yakasına da klasik maddeci–mekanikci dünyatasavvuru yerleşmiştir.

4- Durağanlığın son durağı *Newton* mekaniği. Isaac *Newton*’dan sonra İngilizin patlattığı ikinci dev bomba Charles *Darwindir*. Onunla birlikte mekanik durağanlığın yerini organik esâslı ‘yaşama süreliliği’ almıştır.

Organon, yanî ‘âlet’, mücbir ihtiyâcı karşılamak üzere başvuru, kullananın özünde bulunmayıp ona eklemelenmiş bir nesnedir. İş görme gâyesine matûfdur. Bundan dolayı esnektir. Peki, ‘âlet’ anlamına gelen *organon* sözünden türetilmiş ıstılah, ‘organ’ kimindir? Elle dokunamadığımız, gözle göremediğimiz, kulakla işitemediğimiz, ağızla tadamadığımız, burunla koklayamayıp zamana, mekâna yerleştiremediğimiz ‘can’a aittir. Görüp gösteremediğimiz o can, organla somut varolanlığa bürünüp canlı olur. Şu durumda, haddızâtında eklenti, araz olan ‘organ’, artık ‘can’ın görünür zâtı, yanî ‘canlı’nın ta kendisidir. Organlı can, canlıdır. Ne var ki ortada çatışkılı (Fr *antinomique*) bir durum var. Can uçucu, ele avuca sığmaz sanal varlıkken, zaman ile mekâna yerleştirilir, görülüp gösterilebilir organ nisbeten durağandır. Neye oranla daha az durağandır? ‘Canlı–olmayan’a, *inorganique* olana göre. Özündeki² ‘can’dan gelen tahrikle (L *impetus*) görünür gerçeklik dünyasından olan organ, canlı–olmayana oranla cevvaldir. Canlı–olmayanın tersine, tektir; organlı canlı iç ile dış olmak üzere, çift ortamlıdır. İç ortamı kurup belirleyen bir işleyişler bütününe mâliktir. Bunu da, kendine yol açan, doğuran organlı canlıdan devralır. Canlı, birey olarak, özünü, kendine vucut

2 ‘Öz’ de ‘can’a benzer biçimde görüp gösteremediğimiz, gerçeklik düzleminde belirlenemez cinsten salt zihni bir deyimdir.

verenden, doğurandan kendisinin vucut verdiği, doğurduğu organlı canlıya uzanan süreçte bulur. İç ortanı kurup belirleyen işleyişleriyle canlı, kendisine vucut verenden belli ölçüde farklıdır. İşte bu farklılık, onun bireyliliğini oluşturur. Sıralanan bütün bu hususlar çerçevesinde canlı, süreli-süreçlidir. Kendine vucut veren etkenden, varolagelişinden —doğum— kendini yaşatan işleyişlerin dumûra uğrayışına —ölüm— değin süren süreç ‘ömür’dür —‘bireyoluş’. Mensûb olduğu türün türeyişinden canlı bireyin kendi oluşuna kadarki süreçse ‘evrim’, daha keskin bir ifâdeyle ‘türoluş’tur. Yalnızca dış etkenin etkisiyle hareketlenen canlı-olmayan, fizik-kimya doğada söz sâhibiyse, ataları ile ebeveyninden tevârus ettiği iç ortam işleyişleriyle donanmış süreli-süreçli canlı birey yeryüzü şartlarında istisnâdır. Bilimde oysa istisnâya yer yok. Bundan dolayı Darvinci canlılar bilimi olanca gücüyle canlının organik vechesine vurgu yapmasına rağmen, minare kılıfa sığmamıştır. Tasvir olunup nedensel etkenlerle açıklanabilen organik veche, ‘canlı’nın ‘canlılık’ bütünlüğünü izâha yetmemektedir de ondan. O bütünlüğün belirleyici etkeni, âmir âmili olan sürelilik-süreçlilik, açıklanmağa râzî değil. Tasvir olunamayıp nedensel açıklamaya yatkınlık göstermeyen, gösteremeyen vakalar (‘vakıa’ değil, ‘vaka’!) her daim ruhâniyet-maneviyâta eğilimlidirler. Hâlbuki *Aristoteles*’in temelini attığı, tarihte ilk dindışı-dünyevî kurum fesefe-bilimin üst katını, ruhâniyet-maneviyâta taviz vermeksizin, *Galileo Galilei* inşâ eder; çatısınıysa *Charles Darwin* örür.

5- *Galileo Galilei*’den yola çıkıp *Isaac Newton* üzerinden *Charles Darwin*’e değin süregelen dört yüz küsur yıllık kuru, sıkıcı, tatsız tuzsuz matematik dilli mekanikci-fizikalist dönem 1858den itibaren yerini heyecanlı, renkli, ölüm-lü kalımlı, hayâlhânemizi alabildiğine besler macerayla dolu hikâyeye, öyleki efsâneye de diyebiliriz, bıraknuştır. Bu, tabîî, bir günden öbürüne gerçekleşivermez. Ondokuzuncu yüzyılın sonları ile Yirmincinin ilk yarısı yine fiziğin hâkimiyeti altında geçer. Şu var ki, Yirminci yüzyılınki, önceki devrin durağan mekanikci fiziği değil artık. Gündemdeki, süreçli bir enerji fiziğidir. Nihâyet evrim diye—görüşümüzce— bir varsayım dünyayı katetmiştir. Fizikten iktisada, tarihten dilbilime, ahlâktan sıyâsî öğretilere dek bilâkaydıart her şey, evrimin imbiğinden geçmiş. Tabîî, o ‘her şey’in başı da canlılar bilimidir. Bahsettiğimiz bilimler topluluğunun her köşe bucağına evrim varsayımı, teorisi —nasıl niteler-seniz niteleyiniz— görmezden gelinmez, silinmez iz bırakmıştır. 1960lara değin süregelmış, ister mekanikci, ister energici olsun, fizik çağının yerini biyolojinin alması, evveleminde evrim, bilâhare genetik sâyesindedir. Gerek evrim gerekse

genetik, meslek hayatlarının (Fr *carrière*) başlarında bilimsel teori olmak üzere, ortaya çıkmışlardır. Filvakî genetik, öncelikle de moleküler çeşidi, bihakkın sağın bilimsel teori olma yolunda hatırı sayılır mesâfe katetmiştir. Buna karşılık evrim, dogmacı öğreti olma yönünde hızla ilerilemiş, nihâyet genetikle birlikte, moda olma derekesine düş/ürül/müştür. Günümüzde elinizi neye atarsanız atınız, ya evrimdir, ya genetik ya da ikisi birden.

6- Öteki kıtalar ile onlarda yer almış medeniyetlerle karşılaştırıldığında en hareketli, hararetli ve heyecanlı gelişmelerin, M.Ö. Beşinci ile Birinci yüzyıllar arasında kalan dönem Eskiçağ Egesi ve 1500 ile 1950 arası Yeniçağ Avrupasında sahnelendikleri görülür. Nasıl, Eskiçağ Egesinin başını Yunanlı çekmişse, Yeniçağ Avrupanın önderliğine de üç millet, demekki Fransız, İngiliz ile Alman, soyunmuştur. İlk ikisinin, özellikle de İngilizin önderliğinde maddecî-mekanikci-deneyci-akılcı-positivci bir felsefe-bilim kurumlaşmış geleneği ve bunun çerçevesinde fen ile sanayi yelken açarken, Almanın cephesinde spekulativ metafizik-idealist-romantik karşı-akım başgöstermiştir. Bu idealist-romantik çığırın başta gelen timsâli evrimin iki doruğundan biri, maneviyâtçı Johann Wolfgang von Goethe; öbürü de, mekanikci (Fr *mécaniciste*) değil de, organikci (Fr *organiciste*) maddecî Fransız biyoloji filozofu Jean Lamarck'tır. Burada evrimin itici gücü, Goethe'nin indinde manevî olan, irâdedir. Söz konusu olan, Darwin varsayımındaki maddî unsurlarda olagelen tesâdüf eseri değişmelerin, idealist-romantik hattın filozof-bilimadamları ile düşünür-yazarlarınca canlı bireyin ortamına ayak uydurması gayreti olarak algılanışdır.

ALTINCI BÖLÜM

EVİRİM İLE GENETİKten GENETİKÜSTÜne

Adından da anlaşılacağı üzere, genetiküstü (*épigénétique*), kalıtıma sıkı sıkıya bağlı bulunduğı su götürmez canlı olaylarının, biyolojinin kolu olan genetik tarafından dört başı mamur raddede açıklanamamaları gerçeğı, canlılar bilimi filosoflarını ister istemez değışik yeni yolları keşfetmeğe itmiştir.

İstisnâsız tekmil canlılar, kalıtım verisidir. Her canlı birey, belli bir soyoluş sürecinin semeresi olan türe mensûptur. Kalıtımın bilimi genetik; bireyoluşunki embriyoloji; soyoluşunkiyse evrim bilimidir. Kalıtım ile evrimi bir çatı altında kaynaştırma denemesine Yirminci yüzyılın ilk yarısında girişilmiştir. 1930lardan itibâren, özellikle de Theodosius *Dobzhansky*'nin 1950lerde başını çektiğı varsayım uyarınca, Darvinci evrim, 1900lerin ilk on yılında inşâ olunan genetiğın malzemeleriyle techîz olunarak ortaya birleştirimci/sentezci teori koyulmuştur. Bununla Darvinci evrimde göze çarpan birtakım önemli teknik boşlukların doldurulması, aksaklıkların onarılması amaçlanmıştır. Daha önemlisi: *Darwin*'nin izini sadıkca süren *Dobzhansky* gibi pozitivistler, beşer – insan ayırımı sorununu ya kökten inkâr etmiş ya da 'yobazca uydurmalar' diye maruz kalacakları suçlamalardan tırsarak göz önüne almamışlardır. Aman!... Mezara gömdüğünüzü sandığınız sorun, gecelerden birinde hortlayarak tepenize tebelleş olabilir; derin uykunuzdan dehşetle uyanıverirsiniz! İşte dehşetengîz pozitivist

evrimcilerimizin beşer – insan ayırımı sorunu karşısında takındıkları tavrın sonucu da böyle olmuştur. Hangi düzmece, sözümona bilimsel açıklamalara tevessül etmiş olurlarsa olsunlar, insan muammasını çözememişlerdir. Bütün açıklama denemeleri eksik, gedik, yüzeysel kalmıştır. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinden, öncelikle de Charles *Darwin*’in 1871’de basılmış “*Beşerin Olagelişi*” (“*Descent of Man*”) başlıklı eserinden itibâren insanın salt fıkri, manevî, maddî emeğinin ürünü kültürü beynin elektrik–kimyevî işleyişlerinden türediği iddiasının nice havada kaldığı tesbiti 1990ların ikinci yarısında kimi dimâğları dogmatik uykularından uyandırır gibi olmuştur.

Kültürün, beynin elektrik–kimyevî süreçlerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusundan önce, kalıtımın moleküler seviyede sergilediği sorunlarda, alışlagelinmiş genetik yöntemler beklenen becerileri göstermekten geri kaldığında, ‘genetiküstü’ne yönelme eğilimi başgöstermiştir. Aslına bakılırsa, ‘genetiküstü’, ‘genetiğ’e itirâz yahut seçenек olarak ortaya çıkmamıştır. Bilim~, giderek gerçeklikdışı alanlar yahut âlemlerden medet umma çeşidinden bir eğilim sûretikatıyetle bahis konusu değil. Genetiküstü ıstılahı ilk moleküler biyolojide görülmüştür. Nerede, ne zaman? “Mitotik ile meiyotik kalıtsal değışmelerin, gen işleyişlerinde yer alan salt DNA dizisinin incelenmesiyle açıklanamayacağı”¹ gerçeğinden hareketle Conrad Hal *Waddington*’ın 1942’de uydurduğu *epigenetics* ıstılahıyla anılan yeni bir bilim koluna yönelinmiştir. Zâten *Waddington* da benzer bir zorunlulukla alışılmış genetikle yetinememiştir. Sayılayıp tesbit ettiği genotip etkenlerinin, ortaya çıkan fenotipi meydana getirmekte yeterince açıklayıcı olmadıklarını görünce *epigenesten* (sıralıoluş) mülhem uydurduğu *epigenetics* ıstılahı çerçevesinde vucut bulacak araştırma sahasında sorunu çözebileceğini ummuştur.

Epigenesisin, demekki ‘sıralıoluş’un derpîş ettiği, türeyişin ard arda sırayla vukû buluşudur. Bunu yönlendirip yöneten hep bir ve aynı etkenler olmayıp tesbitlerimizden kaçan unsurların da dikkate alınıp hesaplanması icâb eder. Zincirde görülen eksik halkalar ya ileride bulunup eklenmeleri beklenir ya da boşluklar oldukları gibi bırakılır ve olayın tüketesiye açıklanamayacağı gerçekliği kabullenilir.

Bunları belirttikten sonra ‘genetiküstü’ alanı derlitoplu tarzda gözler önüne sermeğe geçelim:

1 A. D. Riggs, R. A. Martienssen ve V. E. A. Russo: “*In Epigenetic Mechanisms of Gene Regulation*”, 1. s. —bkz: D. Haig: “*The Dual Origin of Epigenetics*”, 1. – 4. syfır.

- (1) Günümüz biyoloji felsefecilerinin çoğunca genetiküstü, genetiğin devamı olup yeni bir çeşidini teşkil etmektedir. Demekki arada kopukluk, kesinti gibi bir durum yok.²
- (2) Genetik malûmât taşıyan moleküller bulunur.
- (3) Genetik belirlenim: Malûmât bir kere kaydolmayagörsün, proteini bir daha terkedemez. Değişik sözlerle: Bir nükleik asitten bir başkasına yahut proteine malûmât aktarma mümkünken, proteinden nükleik aside yahut bir diğer proteine imkânsızdır.³ Sonuç: Genetik malûmâtın çeviriyazımı ile çevirisi koşut (Fr *colinéaire*) olup indirgenemez.
- (4) “Aristoteles’in, *eidos* dediği teleonomi ilkesini günümüz çağdaş canlılar biliminde genetik program karşılar.”⁴
- (5) Haddizâtında teleonomi – teleoloji ayırımı seçik olmayıp “*eidos*, Aristoteles’in indinde fizik değil, metafizik nedendir. Şu durumda biçim, görünüm yahut görünürlük olmayıp cevherdir (Y *usia*)”.⁵
- (6) Genetik belirlenim kavramı, derhâl çözüm bekleyen bir teorik sorundur.⁶ Merkezî ve çevresel sinir sistemimde, duyu organlarında, hormonlarda, fizyolojik ile morfolojik gelişmeleri denetleyen her döllenmiş yumurtanın (Fr-İng *zygote*) tümüyle bireysel ve aynı zamanda türe mahsûs DNA kodu, bireyin davranış programına içkindir.”⁷ Şu hâlde denetleme ile program, yol açtıkları etkiden bağımsız nedenlerdir.
Yol açtıkları etkiler, denetleme ile program etkenlerinden bağımsızsa, öyleki bunları aşmaktaysalar, o durumda, denklemde denge bozukluğu var demektir. Çağdaş canlılar biliminin genetik program kavrayışının püf noktası da işte buradadır. Etken, etkisinin ebâdı hakkında ipucu sunamamaktadır. Bahse konu sakatlığın dev aynasına yansıtılmış —esâs ilgimizi çeken— görüntüsü, tür olarak ‘beşer’in, üstünde yükselen ‘insan’ı genetik programlama yoluyla ele vermemesi gerçekliğidir. ‘Beşer’e değin canlıların

2 Bkz: Eva Jablonka ve Marion Lamb: “*Evolution in Four Dimensions: Genetic, Epigenetic, Behavioural, and Symbolic Variation in the History of Life*”, 150. s.; ayrıca bkz: Mary Jane West-Eberhard: “*Developmental Plasticity and Evolution*”.

3 Bkz: Francis Harry Compton Crick: “*On Protein Synthesis*”, 138. – 163. syflr.

4 Ernst Walter Mayr: “*Growth of Biological Thought*”, 95. s.

5 Ernst Walter Mayr: a.g.e., 95. s.

6 Bkz: Paul-Antoine Miquel: “*Sur L’Épigenétique*”, 8. s.

7 Ernst Walter Mayr: “*Cause and Effect in Biology*”, 1501. – 1506. syflr.

türoluş sıralanmasının arkasındaki genetik programlanmaya temel teşkil edebilecek matematik ifâde tarzını dahî türetebilir cinsten bir mantık varolmuştur. Ne var ki, kültür kurucu insana gelince; işler sarpasarıyor. Sorun, vaktiyle sentetik teorinin de temenni ettiği şekilde, genetik ile evrim bilimi ikilisiyle çözülemiyor. Söz konusu çözümsüzlüktenise, “Hayata Dair” Kısımının İkinci Bölümünde anlatılıp izâh edileceği üzre, millî toplumculuğun hizmetinde kanbilim, ırkbilim çeşidinden kerâmeti kendinden menkûl düzmece bilimler türemiştir.

- (7) “Çağdaş canlılar biliminin genetik program kavrayışında teleonomi ilkesinden ne anlıyorsak, *Aristoteles* de *eidos*la onu kastetmiştir.”⁸

Jacques *Monod*’nun 1960ların sonlarında ortaya koyduğu teleonomi – teleoloji ayırımının pek seçik olduğu söylenemez. Spekulativ bir yöne kaydığı ortadadır. Öncüsü, *eidos*un da *Aristoteles*’te fizik değil, metafizik neden olduğu muhakkak. Nitekim *eidos*un ifâdeetmekle yükümlü olduğu biçim ilkesi görünüm yahut görünürlük olmayıp aslında cevherdir (*usia*). Bu bakımdan günümüz genetik program kavrayışını teknik açıdan aydınlatmada fazlaca önem taşımamakla birlikte, esin kaynağı olabilir veya kılavuzluk görevi görebilir. Zirâ genetik belirlenim, kullanışlı olmaktan yahut uygulama değeri taşımaktan ziyâde, hâllolmayı bekleyen teorik sorundur. Bu anlam ve bağlamda onu canlılar biliminin temel sorunsalı olarak görüyor ve kabul ediyoruz.

- (8) Yukarki mülâhazaların ışığında genetik ile evrim biliminin mezcinin yanısıra birtakım başka bilim dalları, budakları, kollarının katkılarıyla sorun, yeni çözüm denemelerine tâbî tutulacak. İşte bu son model çözüm denemesi, ‘genetiküstü’dür (*épigénétique*)

-B KİSMİ-
HAYATA DAİR

BİRİNCİ BÖLÜM

CANLILAR BİLİMİNİN BELİRLEYİCİLİĞİ¹

ÇAĞIMIZIN BAŞAĞRISI: EVRİM MENŞELİ IRKCI KAVİMCİLİK

“Fıtratı icâbı insanların kimisi yönetmekle yükümlü olmasına karşılık,
kimi de yönetilmek zorundadır.”²

Aristoteles

1- Evrim, aynı zamanda tehlikeli bir alan; atom gibi bir şey. Onunla bir yanda enerji üretip ihtiyâcınızı karşılıyor, öbür taraftaysa milyonlarca insanın hem kısa hem de uzun vadede –yanî ışınım (Fr *radiation*) yoluyla– hayatına mâl olacak bomba imâl edebiliyorsunuz. Evrim de buna benzer. Hattâ atomdan tehlikeli. Çünkü evrim dar bilim çerçevesinin dışına taşırılmağa yatkın. Ondokuzuncu

1 Canlılar Biliminin Belirleyiciliği (*Déterminisme Biologique*): Millî toplumculuk bağlamında *biyoloji* hem beşerin fizik beden–bünye esâsına taalluk eder belirlenimini ifâde etmek üzere hem de bunu işleyen *bilimin* adı olarak kullanılmıştır. Demekki *biyoloji*, bir yanda beşerin, dirimsel (Fr *biotique*) belirlenime mahkûm olduğunun tescili, öbür tarafta da bunu araştırıp beyân eden bilimdir. *Biyolojiyi* bahsolunan ağır yükten kurtarmak üzere, görev bölümü cihetine gidiyoruz. Beşerin beden ile bünyece belirlenimini ‘dirim’le ifâde ederken bunu ele alıp inceleyene ‘canlılar bilimi’ diyoruz. Söz konusu ayırım, seyrek de olsa, Fransızca ile İngilizcede de yapılmaktadır. Haddizâtında *biologique*, çoğunlukla *biotique* (İngilizcede *biotic factor*) anlamında da kullanılır.

2 Bkz: *Aristoteles*: “*Politika*” I (iii – iv); ayrıca bkz: *Nikomakhos Ahlakı*” VII.

yüzyıl sonları ile Yirmincide evrim, ideolojilere âlet edilmiş, Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetinde boy vermiş, başta sermâyecilik (Fr *capitalisme*) olmak üzere, gerek millî toplumculuk (Fr *national socialisme*) gerekse ortakmülkcülükte (Fr *communisme*) farklı bağlamlar ile derecelerde kullanılmıştır. *Darwin*'in çizdiği evrim şemasını beşerbilim (Fr *anthropologie*) ile toplumaraştırmalarına (Fr *sociologie*) yönlendirip uygulayan İngiliz filozofu Herbert *Spencer*'dan hareketle sermâyecilik ile millî toplumculuk evrime yönelmişlerdir. Buna karşılık, hem *Charles Darwin* hem de baş muâırız gibi gözüken *Jean Lamarck* ortakmülkcülükte boy gösterirler. *Darwin*'in tersine *Lamarck*, evrimde belirli bir yönelişin, gâyenin bulunduğunu öne sürmüştür. Canlı türler bireylere dayanır ve bunların her biri sağkalmak uğruna canhıraş çaba harcar. Hâlbuki *Darwin* evriminde bireyin, değişen şartlara ayak uydurup uydurmama hususunda dahli yok. Kalıtımdaki köklü değişme canlıda kendiliğinden husûle gelir. Ortakmülkcülük *Lamarck*'a daha fazla meyletmıştır. Ondan hareketle 'beni çevrem etkilediği gibi, ben de çevremi etkilerim'; 'çevreme meydan da okur, direnebilirim' türünden şiârvarî ideolojik önermeler üretmiştir. Nihâyet ideolojinin teorik çatısında mahsur kalınmayıp uygulama sahasına dahî inilmiştir. İşte, bitkibilimci genetikçi *Trofim Denisoviç Lisenko*, *Stalin* Rusyasında bilim ile fen hayatının hükümdarı kesilmiştir. *Lamarck*'ın varsayımını *Lisenko* dar çerçevede tarıma uygulamak, genişteyse evrimi açıklamak üzere kullanmıştır. Denemeler iki kere, yanî 1938 ile 1947de yapılmışlardır. Sonuç? Hüsrân. Bu fütûrsuz denemeyle Rus ülkesinin, o dönemdeki adıyla Sovyetler Birliğinin büyük zararlara uğradığını görüyoruz. Hubûbat mahsûlu kayda değer derecede düşmüştür. *Stalin* 1953te ölünce *Lisenko* mevkiini derhâl kaybetmiş, bilâhare sürgüne gönderilmiştir. Rusyaysa olağan tarımcılık kurallarını uygulamaya geri dönmüştür.

2- Felsefe-bilim zihniyetini benimsemiş evrim, iyi – kötü, adâlet – zulum, yararlı – zararlı, ileri/leme – geri/leme, başarılı – başarısız, güzel – çirkin çeşidinden ahlâkî – bedîî mülâhazalara râğbet etmez; nesnel kalma çabasıdadır. Nesnelliğin ülküsü tasvirdir. Bundan anlaşılan, varsayının hedefbildiği nesnenin biçimsel dille, demekki mantık–matematik yoldan resmini çıkarmaktır. Bilim araştırmasının etkinlik alanı, görüldüğü gibi, kısıtlı ve kısıtlayıcıdır. Buna karşılık ideolojinin astarını oluşturan öğretisi, heves ile heyecâna açık olup hareket serbestliğine sâhiptir. İşte sözü edilen karşıtlığın en âşikâr timsâli 'evrim teorisi' ile 'evrimcilik'tir. *Evrimsel varsayımın*ın yahut *teorisinin* kesinlikle reddettiği alt basamakta durduğu kabul olunan türlerden üsttekilere uzanır görülen sıradüzeni

kanısına *evrimcilik* cevâz verir. Dahası, gerek birey gerekse tür düzleminde evrimin gâye taşıyıcı olması kanâatıdır. Gâye, başarılı olmak. Bunu tayin eden etkense sağkalma gayretidir. Birey ile tür bağlamlarında beslenme ile üreme hususunda rakîbini alt edip yaşama sahasını ele geçirme becerisini gösteren başarılıdır. Böyle olan, varolma mücadelesinin ayıklanışında kayırılır; olmayansa, elenir. Kayırılıp elenmenin kıstası üreyerek çoğalma orantısıdır.

“İşte burada son derece bilindik, beğlik bir gerçeklikten bahsaçalım” der Adolf Hitler: “Doğa bağçasında gezinenlerin gözüne ilişmeyecek yahut dikkatlerini çekmeyecekcesine alenî bir vaka: Her canlı, türce dengiyle çiftleşerek ürer. Soyun en sağlam, sağlıklı mensûpları, içgüdülerinin kılavuzluğunda, buluşup çiftleşirler. Diri, güçlü olan, çürük ve hastalıklı karşı cinsiyetten birine itibâr etmez. Sâdece olağandışı zorlamalar, yanî yerşekliyle bağlantılı, coğrafi veya soydaşların kırırma uğraması çeşidinden doğal engeller, soyun üreme seyrini tabîi mecrasından alıkoyarlar. Bu durumda güçlü kuvvetli, diri dursun birey, ister istemez böyle olmayanla eşleşir, çiftleşir. Karşı koyulmaz, çıkılmaz güdü, üremektir de ondan. Ebeveynden —*gen* bakımından— üstün olan ile olmayandan olagelen yavru, ikisi arası bi’yerlere konumlanır. Anne – ata ikilisinin düşük olan tarafından üstün; üstün olanın da aşağısında bulunur. Kalıtımca kırma yavru, şu durumda düşük bireyin bağlı bulunduğu soyu yüceltirken, üstün olaninkini alçaltır”.³

“Bir kavmin mihenk taşı, ırkının değeridir. İşe yaramaz ırka mensûp kavim sağkalamayıp ölüme mahkûmdur”.⁴

3- *Hayatta en hakikî mürşit ırktır*: Herbert Spencer’in vazettiği maddî–dirimsel esâslar, Alman evrimcisi Ernst Haeckel tarafından benimsenip ülkenin akademik çevrelerine kabullendirilir. Millî toplumcu ideolojinin de benimsediği, toplum bilimlerinin, uygulamalı biyolojiden başka bir şey olmadıkları savını ileri süren Ernst Haeckel’in görüşlerini esâs alarak ırkçı kavimci evrim öğretisini inşâ etmiş Alfred Rosenberg’ten hareketle Adolf Hitler, 1923te, evrimci ahlâka temel oluşturacak altı ilke tesbit edip bunlara ölümüne değin bağlı kalmıştır.

(a) Nüfus artışı dirimce (İng *biotically*) yararlıdır. Bu sebeple devlet, nüfus artışını behemahâl teşvik etmelidir.

(b) Alman milletinin dirim niteliği ırkısahbilimsel (Fr *eugénique*) sıyâsetlerle desteklenip geliştirilmelidir.

3 Adolf Hitler: “*Mein Kampf*” Bölüm: “*Volk und Rasse*”, 313. s.

4 Felicity Rash: “*A Database of Metaphors in Adolf Hitler’s Mein Kampf*”, 129. s.

- (c) Alman milletinin artan nüfusunu barındırıp besleyecek topraklar askerî tedbir ve etkinliklerle genişletilmelidirler.
- (ç) Varolma mücadelesinde aşağılık kavimler üstün olanlara yer açmalıdırlar. Bu meyânda Kuzeyli Arî ırka öncelikle özen gösterilmelidir.
- (d) Evveleminde ahlâkca düşük kavim addolunan Yahudîlerin, Alman toplumundan, nasıl olursa olsun, uzaklaştırılmaları elzemdir.
- (e) Yozlaşmaya yol açacağından, aşağılık ırklarla karışık evlilikler önlenmelidir.⁵

Sıyâset, *Hitler*'e bakılırsa, tarihin; tarih ise, evrimin uzantısıdır; işte:

“Sıyâset, tarihin husûle gelişidir. Tarihse, bir milletin yaşama mücadele sürecinin görünümüne çıkışıdır... Yaşamaya gelince; o, ölüme karşı sürgit yürütülen mücadeledir. En ilkel canlının tek derdi varlığını diri tutmak olup onun üstünde yer alanın kaygısı, eşi ile yavrusunu sağ kılmaktır. Daha üsttekinde söz konusu olan türün idâmesi... Kendini muhâfaza içgüdüsünün çapına denk düşen iki sâik ise, açlık ile sevgidir...”⁶

Öte yanda menbaı Ortaçağ klasik devir manastır ile şövalye yaşantıları ile menkıbelerine değin gerisin geriye giden romantik doğacı akımıyla gelen duyular ile düşünceler, bir yanda Alman idealismiyile, öte tarafta da *Darwin—Spencer—Haeckel* mecrâlarıyla buluşur, bütünleşir, millî toplumculuğun ana çağırını oluştururlar.

1850lerden itibaren Avrupayı sarıp sarmalayan evrimcilik, beşerbilimi de kıskacına alarak millî toplumcu öğretinin ilmiklerini örmeğe koyulmuştur. Canlılar biliminin —genetik, fizyoloji, teşrih ile biçimbilgisi çeşidinden— dalları ile budaklarının yanında tarih, dilbilim⁷ ile toplumbilim nevinden insan—kültür çalışmalarına mührünü basmıştır. Artık bilâkaydıışart her araştırma sahasında dirimci—evrimci renklerin değişik perdeleriyle karşılaşmak ziyâdesiyle muhtemel.

Beşerde cereyân eden evrim iki aşamalı olup beşerden insana; ondan, Friedrich

5 Bkz: Richard Weikart: “*Hitler's Ethic*”, 9. – 10. syflr.

6 “Politik ist werdende Geschichte. Geschichte selbst ist die Darstellung des Verlaufs des Lebenskampfes eines Volkes... Das Leben selbst (ist) ein ewiger Kampf gegen den Tod. Die primitivste Kreatur kennt nur den Selbsterhaltungstrieb des eigenen Ichs, für Höherstehende überträgt er sich auf Weib und Kind, für noch Höhere auf die gesamte Art... Der Größe des Triebes der Selbsterhaltung entsprechen die beiden mächtigsten Triebe des Lebens: Hunger und Liebe...” —Adolf Hitler: “*Hitlers zweites Buch*”; bkz: Gerhard L. Weinberg: “*Ein Dokument aus dem Jahre 1928*”; devamla bkz: “*Der Spiegel*”, 37. s., 40. sayı, 1960.

7 Bkz: Ek 7.

Nietzsche'nin deyişile, 'üstüninsan'a intikâl. Yalnız, *Nietzsche*'nin üstüninsanı bütün insanlığa şâmilken, millî toplumculuğunki belli bir ırka mensûp kavmin bireylerine mahsûs. Bu bakımdan millî toplumculuk, Hinduluğun mukaddes metni "*Veda*"ları andırır. Lâkin "*Veda*"larda üstüninsan, demekki *Brahman*, manevî esâslı olmasına karşılık millî toplumculuğunki dirimsel evrimselliğin (Fr *bio-évolutionnaire*) verimi olup maneviyâtın tohumunu da taşır. Bu sürecin tersini Gottfried Wilhelm *Leibniz*'te tanıdık. Manevî özellikli *monad* maddî oluşumların kuvvesidir. Bu bağlamda Laybnitsci anlayış İslâm felsefe-biliminde işlenekine yakındır. Önceki bölümde açıkladığımız üzere, İslâm filosof-bilimadamları maneviyât önderliğinde yürüyen evrim sürecinden bahsetmişlerdir. Buna tekâmül demiştik. Ne Darvinci, ne toplumsal ne de millî toplumculuğun indinde evrim tekâmülcüdür. Tersine maddî, öyleki mekanik esâslıdır. Ne var ki, Darvinci ile Spensercî evrimden farklı olarak millî toplumculuğunki manevî esinti taşır. Olay bundan ibâret değil. Millî toplumcu maneviyât, önemli ölçüde 'ülkücülüğ'e (Fr *idéalisme*) bulanmıştır. Sonuçta millî toplumculuğun maddî-dirimsel unsurları *Darwin-Spencer-Haeckel* cihetinden gelirken, manevîlik (Fr *spiritualité*) vasfını Alman felsefesi, başka deyişle idealist metafiziğinden almış, ülkücülüğünün esin kaynağınıysa, romantikliğın *Sturm und Drang* akımı oluşturmuştur.

Millî toplumcu ırk kavimciliği doğrultusunda *monad*, *Leibniz*inkinin tersine dirimsel (Fr *biotique*) evrimci bağrından manevî-ülkücü değlerler üretir. Bahse konu değlerlerin başında gelen ırkî kavim esâslı millet, nevişahsına münhasır; dirimsel-evrimsel-kültürel-toplumsal-sıyâsal cihetlerden özden ve özgün olup kendikendine yeter. Efsûnî-efsânevî sembol kan, haddızâtında dirimsel evrimci bir sav demek olan ırkı ve kalıtımı temsil ve ifâde etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

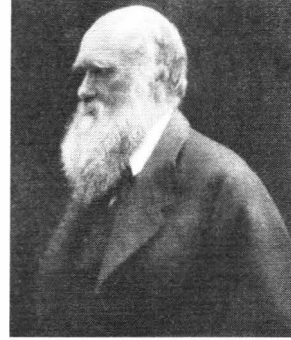
EVİRİM ESÂSLI YENİ İDEOLOJİ: MİLLÎ TOPLUMCULUK

“Charles *Darwin*, amansız varolma mücâdelesini konu-
sunda Adolf *Hitler*’in hocasıdır.

Ne var ki, evrim boyunca beşerin değiştiği savını
Hitler reddetmekle *Darwin*’den ayrılır.

Beşer, evrim sürecinin başlangıcında neydiyse, bugün
de odur. *Hitler*’e kalırsa,
beşerin maymunu bir varlıktan neşet ettiğini gösterir
delilden yoksunuz.”¹

Werner Maser

Beşer düzleminde (Fr *plate-forme*) evrim, inişli çıkışlı bir seyir izler. Bir kavim, maddî – manevî cihetlerden yükselebileceği gibi, ulaştığı son seviyeden düşebilir de. Millî toplumcu ırkî-kavmî evrim yorumlayışının Darvinci maddî-tesâdüfî vechesi, kendini işte bu düzlemde göstermektedir. Yükseliş yahut iniş, mezkûr kavme mensûp bireylerin elinde değil. Ancak evrim süreci bir kez yükseliş doğrultusunda başgöstermeyegörsün, o durumda olumlu seyri mahmuzlayarak destekleme gayreti, kişilerin irâdesine kalmış gözükür. Böyle bir irâde beyânında

1 Bkz: Werner Maser: “*Hitlers Briefe und Notizen: Sein Weltbild in handschriftlichen Dokumenten*”, 301. s.

bulunmalarıysa, taşıdıkları ırkî-kavmî bilinç sâyesindedir. Söz konusu üstün ırk-kavim bilincini bireylere çocukluklarından itibâren zerkedecek olansa, ata ocağından başlayıp okulda sürdürülecek ideolojik-sıyâsî eğitim-öğretim kurumundan başkası değil. İdeolojik-sıyâsî eğitim-öğretim kurumunu programlayarak kuran, yürüten, nihâî hedefine yöneltense, tabî ki, millî toplumcu parti olacak. Söz konusu parti, ilhâmı ile itici gücünü filosof başbuğunda bulur. Nihâyet, öğreticinin izini sürerse, döner dolaşır, fıkîrî büyükatası *Eflâtun*'a ulaşırız. Nitekim millî toplumcu Alman ordusunun iki başucu kitabından “*glückhafte Strategie*”nin (“*Kutlu Savaşım*”)² giriş sayfası *Eflâtun*'a tahsis olunmuştur.³ *Ispartadan* esinlenmiş *Eflâtun* gibi, millî toplumculuk da çericildir (Fr *militariste*). Hayatın bütün köşe bucağını evveleminde belirleyen ırkî-kavmî soyaçekim olup ikinci husus savaş ile savaşçılıktır. Bunun getirdiği ve gerektirdiği itaat, sadâkat, vefâ, fedâkârlık, yiğitlik, erkeklik cinsinden ahlâk ilkelerini millî toplumcular, iktidara geldikleri 1933 başlarından itibâren, Alman milletinin her yaştan, baştan, cinsiyetten ferdinin iliklerine dek işleyedurmuşlardır. Onaltıncı yüzyıldan beri Avrupada yaygın vucuda yapışık, beden biçimini yansıtır, rengârenk asker giyimi toptan kaldırılır. Zarîflığe aykırı da kaçsa, vucuda oturmayan, bol gelen cinsten giysi yeğlenir. Miskinliği aşıl原因, bozguncu kabul edilmiş türden musıkî yasaklanırken, savaşmağı teşvik edip özendiren asker nâğmeleri ile şarkıları ön plana çıkarılmıştır. Erkeğin kadınısı davranması kesinlikle reddolunur. *Hitler*'in nutuklarında ifâdesini bulan kesik, güçlü söyleyiş ve Almancanın sert ünlülerini vurgular, isimli-sıfatlı olana fiilli dil tercih olunmuştur.⁴ Eşcinsellik bağışlanmaz cinâyet bâbından sayılmış, suçu sâbit görülenler, akıl hastalarının kaderini paylaşarak infâz edilmişlerdir. Savaşacak kişinin akıllı ve akılcı olup aynı zamanda da ülküsüne ölümüne bağlı kalması zorunlu görülmüştür. Bahse konu ülkünün anaörneği olarak tescil olunmuş seçkin savaş teşkilâtı *Waffen-SS*ye girmek ve onun

2 Öbürüyse Adolf *Hitler*'in bilindik “*Mein Kampf*”ı (“*Mücâdelem*”).

3 “*Kanunlar*”ın Onikinci kitabında (942 c – d) bildirilenler: “Savaşın tabiatına dair şu tavsiyelerde bulunmak yerinde ve yararlı olur: Sakın ola ki, kimse, ister kadın, ister erkek, kendi başına hareket etmeye! Vazgeçilmez kural, başbuğun (*Y arkhōs*), savaşta olduğunca, barışta da toplumun, öyleki talını, terbiye ve nihâyet seferberlikte harekâtın başında bulunma zorunluluğudur... İster savaş, ister barışta bulunalım; gözlerin dikileceği, dikkatin odağı başbuğdur. Hayatın her aşamasında onun sevk ile idaresi şart... O, her daim ve durumda yöneten, yönlendirendir. Bundan şaşmak, sapmak, dönmek, akla dahî getirilmemeli. Başbuğ, savaşta kurtarıcı (halaskârgâzî!), zaferinse teminatıdır.”

4 Bkz: Ek 8.

saffarında döğüşmenin talim ile terbiye, itaat, bağlılık ile yiğitlik bedeli ağır olup ifâdesini “şerefim sadâkattır (Alm *meine Ehre heißt Treue*)” şîârında bulmuştur.

Dirimce belirlenmiş (Fr *détermination biotique*) beşerin başta gelen iki karşıt etkinliği var. Biri üreme gâyesi doğrultusunda sevişme, öbürüyse soyun korunmasını sağlayacak savaşıma. Ayakta kalmak, yaşamak isteyen her toplum, söz konusu etkinlikleri sağlama bağlamak zorundadır.

İmdi:

1- Bitkiler ile hayvanlar nasıl dirimsel türler hâlinde bölümlendirilmişlerse, insanlar da benzer biçimde ırk ile kavim kıstasları doğrultusunda sınıflandırılmışlardır. Mantıkca konuşursak, kaplam, ırk olup kavim, içlemidir. Kavmin içlemindeyse millet bulunur: ‘Kavim milleti’-‘kavim devleti.’⁵

2- Öncelikle toplumsal Darvenciliğin değer yargıları misliyle millî toplumculuğa katılmıştır. Varolma mücâdelesini bağlamında, evrimciliğin, ayıklanma konusunda başvurduğu ölçü üreyerek çoğalmakken, buna, millî toplumculukta üretim de eklenir. Üretimle kastolunan, tarım hasadı, iktisat ile fen ürünlerinin yanısıra, bilim, sanat, idman, öğrenim – öğretim verimlerinin arttırılması. Sayıp dökümediğimiz becerileri (Fr-İng *performances*) bir topluma kazandıran kim veya nedir? Sorunun millî toplumcu cevabında, günün gözde bilim söylemi ‘dirim’e (Fr *biotique*) sarıp sarmalanmış o binlerce yıl önceki kadîm kabile zihniyetinin *âbıhayatı* ‘kan’a geri dönüş, görülüyor.

Yeniçağ Avrupasının kaynaklandığı felsefe pınarları akılcılık, insancılık ile aydınlanma ve bunlardan hareketle neşvünemâ bulan Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetinin merkez ideolojisi mâlî sermayecilik uyarınca bireylilik insan gerçekliğini temsil eder. Bireylerin açıkca mukâvele akdetmesi —Jean-Jacques Rousseau’nun *contrat social* dediği— yoluyla veya zımnî tasvîbiyle toplum, en üstün teşkilâtlanma örneğini teşkil eden devleti oluşturmalıdır. Böylece bireylerin hür irâdesine dayalı sözleşme verisi aklî devlet! Bunun tersini teşkil edense, millî toplumculuğun öngördüğü devlet şeklidir. Charles Darwin’in *doğal ayıklanma*-sından esinlenmiş millî toplumculuk, insan evriminin omurgası olarak kabul ettiği *tarihî ayıklanma* sonucu sağkalmış muzaffer kavimlerden⁶ kimisi bir uluğ

5 ‘Kavim devleti’ (Fr *état ethnique*) —kavmî milliyetçilik (Fr *état nation*): ‘millet devleti’ yahut ‘ulus devleti’ —kültür milliyetçiliği: (Kendi deyimlendirmemizle) *Millîcilik*.

6 Kandaş topluluğun temel birimi aile olup en geniş çaplısı, nihâî merhalesi kavimdir. Kandaş topluluğun evrimi: anne (kadın) + ata (erkek) = çocuk : aile → akraba → akrabayıtaallukât → oba (Ar *kabile*) → boy (Ar *aşîret*) → budun/kavim.

başbuğun (Alm *Führer*; İ *duce*; İsp *caudillo*; R *vojd* (ВОЖДЬ); İng *leader*; Ar, F *imâm*) önderliğinde devletleşir. İşte devlet çatısı altında teşkilâtlanmış kandaş bireylerin teşkil ettiği toplum, kavmî millettir. Böyle bir millet olurmu, olmazını, bunu bir tarafa bırakıp konuca yolumuza devam edelim.

3- Millî toplumculuğun nezdinde insan gerçekliği bireylilikten ziyâde milliyettir. Bireylilikten üstün olan milliyet, Georg Wilhelm Friedrich *Hegeli* hatırlatırcasına bir *ülkûsel gerçeklik*dir. Devlet çatısı altında teşkilâtlanmış toplum, demekki millet, mensûbu olduğu ırktan tevârüs ettiği hayat bahşedici üstün maşerî (Alm *Kolektiv*) ‘inançlar demeti (İ *fascio delle credenze*)’ *ülkü*dür. Şu durumda *ülkü*nün kaynaklandığı pınar *ırk kalıtımını* (Fr *hérédité raciale*) temsil eden *kandır*.

İrkî kavim esâsılı milleti ortadan kaldırmak, kanını, demekki saf ırk yapısını bozmaktan geçer. Hasım, henüz harekete geçmeden onu yoketmek, kurtuluşun anahtarıdır. Mezkûr anahtarsa, soykırım. Bu her vakit fizik şiddetle vukû bulmaya-bilir. İrk sıralamasının alt basamağındakiler, üstün milletlerle kan bağı kurmağa can atarlar. Bu da sonuçta üstün milletin ahmaklaşıp yeteneksizleşmesi, manevî-ruhî değerlerini yitirmesi çeşidinden bir nevi soykırımı berâberinde getirir.

4- Kana tapma: *Muhtâc olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcut*; Yirminci yüzyılın ilk çeyreği moleküler genetik öncesi günlerde soyaçekim etkenlerinin kan yoluyla nesilden nesle intikâl ettiği kanısı gerek canlılar bilimi gerekse ondan esinlenip nemalanarak bilâhare duygusallıkla yoğrulmuş hâlde millî toplumculuk çevrelerine hâkim olmuştur. Öyleyse, millî toplumculuğun aslî mefhumlarından kan ne anlama gelir? 1937de basılmış “*Millî Toplumcu Eğitim* (Alm *Nationalsozialistisches Bildungswesen*)”⁷ başlıklı derlemede yayımlanmış makalesinde (389. – 390. syflr) Dr. Erika *Emmerich*, kan motivini bizlere şöyle izâh ediyor: “... Kan, yalnızca kalıtım özelliklerinin taşıyıcısı değil. O, daha ziyâde, aynı özden gelen insanların birliğinden doğup da akılla kavranılamaz gücün ifâdesidir... Kavram olarak beşerî ne varsa, onu dile getirmekle birlikte, insanlar arasındaki farklı özelliklerin vurgulanması dahî, aynı kavramın anlam içeriğinde saklıdır. Öyleyse kan felsefesi (Alm *die Philosophie des Blutes*), akıl yoluyla kılı kırk yarmak sûretiyle kurgulanmış (Alm *erklügeltes*) bir bilim sisteminden daha fazla bir şey olmak istiyorsa, insanın farklılığına duraksamaksızın parmak basmalıdır. Mezkûr felsefe, şu durumda, insanla ilgili toptancı belirlemeler yapmak gaffetinden bizi alıkoyacak. Böylelikle insanın varoluşuna dair felsefe yazmanın artık mümkün

7 Bkz: *Änne Bäumer-Schleinkofer*: “*Nazi Biology and Schools*”, 59. s.

olmadığı belirtilmeli... Şimdi, insanların ortak paydası, daha açıkcası, onları doğadaki öteki varolanlardan ayırmamızı sağlayan bir durum, yanî genel bir insanolma (Alm *Menschsein*) durumu varsa, o takdirde bu genel durum, onun gerçekten zâtı, demekki en son öz belirlenimidir (Alm *Bestimmung*) diye sormalıyız. İnsanın son metafizik belirlenimi ne? Bu, câmiasına bağlı kalması durumundan; daha da önemlisi, kanına karşı taşıdığı ödevden başka bir şey değil. İşte bundan dolayı felsefe gerçekten varolmağa devam edecekse, geleceğinki, kanın felsefesi olacak. Her felsefe, önemi ile anlamını, mensûbu olduğu kandaş insanların oluşturdukları câmiada (Alm *Gemeinschaft*) bulur. Ancak, kan fikri, yalnızca cisimleştirilebildiği (Alm *Verkörperung*) yerde varolabileceğinden, kan felsefesi, tekrar bir son varlığın salt kavramlılığına (Alm *bloße Begrifflichkeit eines letzten Seins*) gömülmek istenmiyorsa, bizlere Kuzeyli kanın felsefesini dile getirmek zorundadır. Şu hâlde, kan felsefesi, bizimiçin özel Kuzeyli kanın anlamını taşıyor olmalı.”⁸

Madde—dirim mecrâsından akan canlılar evriminin döküldüğü yer, beşer denizidir. Şu var ki evrim beşerde sonlanmaz. Tersine bununla yeni bir safha başlar. Beşer insanlaşır. Bu da insan ülküsü, ‘hâlis insan’ anlamını taşır; *üstünün-sanda*⁹ son aşamasına ulaşır: Arî¹⁰ ırk→ Germen kavmi→ Alman milleti. Ülküsel (Fr *idéel*) örnekler nasıl ve kim olmalı? ‘Üstüninsan kavmi’ni temsil eden akıllı, becerikli, ince duygulu, sanatçı, yapıcı, kurucu, güvenilir, şerefli, itaatkâr; erkeği mükemmel savaştan; kadını sâdik, namuslu, müşfik; boylu poslu, uzun bacaklı, ak tenli, orantılı ve bakımlı¹¹ vucut ölçülerine sâhip, sarışın, yuvarlak renkli

8 Erika Emmerich: “Die Philosophie des Blutes”, 287. s., —bkz: Léon Poliakov ve Joseph Wulf: “Das Dritte Reich und seine Denker”; parça, “Çağdaş Küresel Medeniyet/Çağdaş Küreselleştirilen İngiliz-Yahudî Medeniyeti/Anlamı, Gelişimi, Konumu” başlıklı kitabımızdan iktibas olunmuştur —101. – 102. syflr.

9 —Dikkat: Friedrich Nietzsche’nin *übermenschli* (üstüninsan) millî toplumculukta *Herrenvolka* (üstün millet yahut kavim) dönüşür.

10 İngiliz bilgini Thomas Young’ın 1813te adlandırdığı, Alman dilbilimcisi Franz Bopp’un ise teorisini geliştirdiği *Hint-Avrupa* çok geniş bir sahaya yayılmış ve uzak akraba —günümüzde 439 adet— diller öbeğinin Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında beşerbilimdeki (Fr *anthropologie*) karşılığı Arî olmuştur. Adı geçen akraba dillerin bir özölden neşet ettikleri; onu da konuşan belli bir budunun (Arî) bulunduğu varsayılmıştır. Arî Sanskritce ile Perscede soylu (arya) demek olup kadim Hindin *Rigvedası* ile Ahamenit hânedânından I. Dara dönemine ait Pers metinlerinde zikrolunan bir addır.

11 ‘Kanı’tan sonra millî toplumculuğun, Yunan sanatından mülhem, ziyâdesiyle önem ile değer

gözlü, uzunkafataslı; yüz ve bedence, gerek kadın gerekse erkek, Yunan tanrı heykellerini andırır göz kamaştırıcı güzel insan olmalıdırlar.¹² Millî toplumculuk uyarınca, ırk—kavim özelliklerini nesiller boyu taşıyan kan, günümüz canlılar biliminin diline tercüme edersek, genetik, insanı gerek toplum gerekse birey olarak maddî, manevî, fıkri cihetlerden topyekûn belirleyen biricik etken biçimde temâyüz etmektedir. Kan, yanî genetik, kaderin yerini almıyormu? İster kader, ister bilimsel zorunluluk densin, sonuc aynı: Artık, rastlantıya, talihe, giderek, irâdeye yer yok. İnsanın kaderi kısmeti içine doğduğu ırkın dercettiği kör mekanik zorunlulukla belirlenir. “Bundan kopup kurtulmanın yolu yordamı yok. Irk belirlenimine ters düşen yollara yönelmek, kısaca, sapıklık olup bunun başında, üstün ırka mensûp kişinin, düşük olandan biriyle evlenmesi gelir: ‘İrk aybı’ (Alm *Rassenschande*). Almanın, öyleki herhangi aktenli kuzeylinin, zenciyle sevişmesi buna örnektir. Dahası: Almanın, Yahudiyle izdivâcı, aybın da ötesi, ‘ırk ihâneti’dir (Alm *Rassenverrat*).¹³ Alman milleti ırk koruma kanununa (Alm *Rassenschutzgesetz*) tâbi kılınmalıdır. Mezkûr kanunun çiğnenmesinin cezâî müeyyidesiye, eskiden olduğu üzre, asılarak idâm, olmalı.”¹⁴

Millî toplumculuk iktidarageldikten sonra peş peşe ilân olunan ırk kanunları¹⁵ uyarınca, tam teşekküllü Alman vatandaşlığı için gerisin geriye 1800e¹⁶ değin atalar arasında Yahudînin bulunmadığının tevsiki zorunlu kılınmıştır.¹⁷ Böylelerine saf Arî asıllı olduklarını gösteren ‘atasoy cüzdanı’ (Alm *Ahnenpass*)¹⁸ verilmiştir.

verdiği —hattâ tutku yahut takıntı hâline getirdiğini rahatlıkla öne sürebileceğimiz— ilke, ‘bakışım’dır (Fr *symétrie*). Ona kalırsa, bakışım ve göz ile gönle ferahlık veren —altın sarısı saç, yeşil yahut mâvî göz, ak pak ten— rengiyle kuzeyin ırkı, insan güzelliğinin anaörneğini teşkil edermiş. Bahsi geçen ideoloji insanın vucut ile yüz hatlarından tutunuz da şehircilik ile mimarlığa varana dek akla havsalaya gelebilecek her konuda ‘bakışım’ı —ve ‘âheng’i (Y-L *harmonia*)— aramıştır. Bunun bulunmadığı yahut, en azından, eksik bırakıldığı sanat eserleri ‘soysuz’ nitelenerek safdışı kılınmışlardır.

12 Bkz: Ek 9.

13 Millî toplumcu ıstılahdağarı/terminologie için bkz: Robert Michael ve Karin Doerr: “Nazi-Deutsch”.

14 Götz Aly ve Wolf Gruner: “Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945”, 113. belge, 5 nisan 1934, 322. s.

15 İlki 30 ocak, ikincisi 7 nisan 1933, üçüncüsü 14 kasım 1935 Nürnberg kanunları...

16 SS subayı olmak içinse 1750ye değin.

17 Bkz: Ek 10.

18 Bkz: Ek 11.

“Kuzeyli saf ırk düşüncesine temellenmiş bu yeni zihniyet, bahsi geçen câmiaya mensûb olanlar veya en azından beden biçimi bakımından bunlara benzeyenlerle ilgili bulunanları kapsar. Tersine, Yahudîler ile yabancı ırktan olanlar, millî toplumcu zihin yapısı ile ülküsüne aykırı düşerler.”¹⁹

5- Bilimlerin şahı klasik mekanik, ölçme biçmeğe, verileriye biçimsel dille, yanî matematik aracılığıyla ifâdeye teşne olduğundan, bu kabîl tutum olağanüstü itibâr görür olmuş, millî toplumcu ideolojinin ırk öğretisi de modaya uygun tavır sergilemeğe özen göstermiştir. Bu cümleden olmak üzere, Arî ırkın Germen kavmine mensûp bireyin kafatas ölçüsü (Fr *index céphalique*) gövde – bacak oran-tısı v.b. hesaplanır. Beden özelliklerinin yanısıra manevî, fıkîrî, ahlâkî, maddî ile bedenî çerçeveye uymayanlar dışlanmuş; kimsi ortadan kaldırılmıştır. İmdi ırkcılık ile soykırım, millî toplumcu ideolojinin öğretisi uzuvlarıdır. İkisiyle de mezkûr ideolojinin dışında karşılaşılmaz. Tıpkı sermaye birikiminin, serbest rekâbetin, sömürgecilik (Fr *colonialisme*) ile imperyalizmin, sermayeci ideolojinin ayrılmaz parçaları olmaları gibi.

6- Faşizmin muhafazakâr din ağırlıklı kültür milliyetçiliğinden farklı olarak millî toplumculuk, kan simgesiyle özetlenebilecek, ırk esâslı kavimciliğe odaklanmıştır. Bu bildirdiklerimizin delilini bahis konusu ideolojinin baş mimarı ve uygulayıcısı Adolf Hitler’in görüşlerinde buluyoruz. Almanların Gotik harflı millî yazısını yasaklayarak Latini ikâme etmiş; dile sıznuş, başta Fransızca olmak üzere, ecnebî sözlerden Almancayı arındırma çabalarını²⁰ kınamıştır.

Almanların atası sayılan Tötonların (L *Teutonî* veya *Germanî*) medeniyetce Yunanlılar ve Romalılarla yarışacak kıvamda olduklarını kanıtlamak amacıyla Heinrich Luitpold Himmler’in Almanyada kazı etkinliğini başlatmasını Hitler, müstehzî tebesüm ve “hayırlı uğurlu olsun; fazla bir şey bulabileceğini sanmıyorum” sözleriyle karşılamıştır. Medeniyet itibârıyla Yunan ile Romanın takdîrkârı; İtalyanlara, ülkeleri ile kültürlerine hayrandı. İbrânîler, ve daha düşük derecede olmak üzere, Slavlar ile Çingeneler dışında öbür kavimlere belirgin olumsuz duygular ile niyetler beslememiş, Almanyanın doğusunda kalan Slav coğrafyasının dışında sömürge edinmeği tasarlamamış, bu kanâati savunlanlarıysa onamamıştır.²¹ Derdi günü, öteki ırkların yahut kavimlerin Kuzeylilerle, demekki Germenlerle karışmaması! Uluğladığı

19 Otto Tumlirz: “*Anthropologische Psychologie*”, 392. s.

20 Bkz: Ek 12.

21 Bkz: Henry Picker: “*Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*”, 56. s.; ayrıca bkz: Friedrich von Schlegel: “*Üeber deutsche und lateinische Lettern*” (1813), 1. – 3. sayf.

bilcümle değerlerin, üstün vasıflı eserlerin üreticisi olarak kabul ettiği söz konusu kavmin kan terkininin saflığını, her ne bahâsına olursa olsun, muhâfaza etmek onu mesteden kahredici bir saplantıydı. O, bununla bir *dirim efsânesi* (Fr *mythe biotique*) yarattı. Bahsi geçen saplantının yanı sıra, yaşamalanı (Alm *Lebensraum*) açmak üzere Almanyanın doğusunda Leh, Rus, Ukranyalı gibi, ırkca düşük addettiği Slav milletlerini yerlerinden sürmeği veya katletmeği kafasına koymuştu.²²

7- Dirimsel/*biotique* ırk esâslı kavmî özellikler, beşerin bedenine yansır²³ saplantısı “her gördüğün sakallı baban değil” vecizemizi hatırlatmıyormu? Sarışın ak pak tenli, renkli gözlü, uzunca boylu herkes ille Germen veya Kuzeyli makûlesinden sayılmaktaydı. Nitekim Türke benzetemediği sarışın, gök gözlü *Mustafa Kemal* Paşa’yı da, *Adolf Hitler* Irak ellerde kaybolmuş bir Germen olarak görmüştür.²⁴

8- Kan, Yirminci yüzyılda canlılar bilimi kisvesine büründürülmüş kadim konargöçer boyların en eski çağlara değin geri giden aslı, esrârengîz, efsânevi itikâdıdır. Germenlerde savaşı erkekler kan kardeşiydiler. Kan itikâdına bir de, yurt toprağına bağlanma tutkusunun eklenmesi, Ortaçağ Hristiyan Avrupasına hâkim idarî-iktisadî nizâm olarak, M.S. 476da çöküşünün ardından Germen boylarının istilâsına uğrayan Roma ülkesinin her tarafında pıtrak gibi bitiveren derebeğliklerini de anlaşılır kılmıştır. Bunlar, Germen kavimciliğini Avrupanın her tarafına yayıp yerleştirmişlerdir. Germen asıllı derebeğleri aile efrâdını, yakın ile uzak akrabalarını gerek beden biçimince gerekse manevî-fikrî cihetten yerli halklardan üstün görmüşlerdir. “Kara börtü böcekler”, “kara başlar” çeşidinden deyişler, Güney Avrupa ile Kuzey batı Afrikadaki derebeğliklerden mirâstır. Germen boylarından *Visigotlar*, İspanyada soylulukları ile avamdan üstünlüklerini kanıtlamak amacıyla kanlarının değişik renkte olduğunu öne sürmüşlerdir. Açık renkli aktenli Kuzeylilerin tenleri ince olduğundan, belirgince göze çarpan damarlar mâvî görünür. Buradan hareketle Ortaçağ Avrupasında soyluların mâvî kanlı (Isp *sangre azul*) olduğu efsânesi yayılmıştır. Soylu kumandanın dökülen kanının gerçeklikte al renkte olduğu yerli avam savaşılarca görülmesin diye çatışmada yaralandığında, etrâfi adamları tarafından sarılarak gözlerden saklanırdı.

*Visigotlar*ın izmihlâlinden yüzyıllar sonra Kuzey ile Güney Amerika kıtalarını keşfedip ele geçiren İspanyol soyluları (Isp *hidalgo*)²⁵ kandaşlık, demekki kavmî

22 Bkz: Ek 13.

23 Evrim biliminin genotip – fenotip denklem örneğine uydurulmuş bir kanâat.

24 Bkz: Ek 14.

25 Bkz: Frederic Chordá: “Diccionario de Términos Históricos y Afines”; ayrıca bkz: Sebastian

ayırım temelleri üstünde sarsılmaz sınıflı toplum (kast) düzeni kurmuşlardır. Öncelikle ten rengi esâs alınarak yürütülmüş soya dayalı —buna *pigmentocracia* denmiş— söz konusu sınıflar şöyle sıralanmıştır:

(a) *Peninsular* yahut *Chapetones* veya *Gachupines* (İber yarımadasından): Amerika göçüp yerleşmiş İspanya doğumlu İspanyol veya —en azından— Avrupalı.

(b) *Criollo* (erkek [okunuş: Kriyoyo]) $\Leftrightarrow$ *criolla* (kadın [kriyoya]): İspanyol anne-babadan olma Amerika kıtasında doğup büyümüş kişi. *Criollodan* sonrakiler, toprak edinemez; mülkî ile dinî görevli yahut asker olamaz; yükseköğrenim de göremezler.

(c) *Mestizo* $\Leftrightarrow$ *Mestiza*: Ebeveyninden biri İspanyol yahut Kuzey Avrupalı, öbürüyse Kızılderili; başka deyişle İspanyol/Kuzey Avrupalı $\Leftrightarrow$ Yerli (Kızılderili) kırması.

(ç) *Pardo* $\Leftrightarrow$ *Parida*: İspanyol/Avrupalı $\Leftrightarrow$ Kızılderili $\Leftrightarrow$ Zenci kırması; üçlü melez.

(d) *Índio* (erkek) $\Leftrightarrow$ *Índia* (kadın): Safkan Yerli (Kızılderili).

(e) *Mulato* $\Leftrightarrow$ *Mulata*: İspanyol/Avrupalı $\Leftrightarrow$ Zenci melezi.²⁶

(f) *Zambo* $\Leftrightarrow$ *Zamba*: Kızılderili $\Leftrightarrow$ Zenci melezi.

(g) *Negro* $\Leftrightarrow$ *Negra*: Zenci —İsp *Negro*: Kara (ten rengi).

9- Millî toplumcu teorikilerce ırklar ile kavimlerin, en üstün olandan dip-tekine sıralanışları şöyle:

A) Aktenliler

I- Arî

(a) Germen/Kuzeyli: Alman, İngiliz, İsveçli, Norveçli, Danimarkalı, İzlandalı, Felemenk (Holandalı-Flaman) ile Yunanlı.²⁷

(b) Latin: İtalyan, İspanyol, Fransız, Portekiz, Romen

(c) Kelt: İrlandalı, Galli, İskoç

Quesada Marco: “*Diccionario de Civilización y Cultura Españolas*”; ayrıca bkz: *Jiří Chalupa*: “*Historia y geografía de América Latina*”, 26. s. *Hidalgo*, haddizâtında, Ortaçağ derebeglik İspanyasında düşük kıratlı soyluluk unvânıydı. Yeniçağda itibârı katlanarak yükselmiş olup hükümdarın has adamları sıfatıyla yeni ülkeleri ele geçirip yönetmekle yükümlendirilmişlerdir.

26 *Mulo* (erkek) $\Leftrightarrow$ *mula* (dişi): ‘Katır’ $\rightarrow$ *mulato* (melez).

27 Yunan/lı (Fr *Grec ancien*), Germen makûlesinden sayılmış olup Rum’la (Fr *Grec moderne*) karıştırılmamalı. —bkz: *Rosa Sala Rose*: “*Diccionario Crítico de Mitos y Símbolos del Nazismo*”, 189. – 190. syflr.

(ç) ve diğerleri: Rum, Arnavut, Ermeni v.s..

(d) İranî: Fars, Kürt, Zaza ile Hint (Çingene hâriç).

(e) Slav —düşükten yükseğe: Rus, Leh, Çek, Slovak, Sloven, Sırp, Hırvat, Bulgar

(II) Kafkas boyları: Çerkes, Çeçen, Gürcü, Laz, Lezgit

(III) Samî – Hamî: Arap, Berberî, Tuvarek

Yahudîler, Samî olmakla birlikte Araplarla asla aynı makûleden sayılmamış; şu durumda ırk öğretisinden ziyâde, burada severlik (Fr *sympathie*) – sevmezlik (Fr *antipathie*) zıtlaşması geçerli olmalı; merâmımızı İslâmî istilahlara dökerek ifâde edersek: Arap mubah, Yahudî haram.

(IV) Moğolî (Fr *Mongoloïde*):²⁸ Çinli ile Japon hâriç. Japon, Nazi Almanyasının müttefiki ve muteberi, o kadar ki, Japona ‘fahri Arî’ (Alm *Ehrenarier*) lâkabı uygun görülmüş; Çin ise saygısını kazanmış olduğundan, ikisinin ırkî kavimlilikleri göz önüne alınmamış görünüyör.

Millî toplumculuk, ideoloji olması itibârıyla mantık tutarlılığını esâs alması beklenir. Genellikle öyle olmasına öyle de, kaidenin istisnâsı var. Moğolî kabul edilen Çinliler ile Japonlara beslenen takdir duygusu bir yana, yine üstün ırktan görülmemesi gereken Kafkas ile Orta Asyalı (Türk) budunlarla yakın dostluk ilişkileri kurulmuş; öyleki bunların erkekleri silâhlı kuvvetlerin seçkin SS birlikleri saflarında çarpışmalara katılmışlardır. Başka deyişle ilkece alt seviyede sayılmaları icâb ederken, Arî Slavlardan esirgenen saygı ile sevgiye mazhar olmuşlardır.²⁹

(V) Amerika yerlisi Kızılderililer

B) Karatenliler:

I- Afrika çıkışlı Zenciler

(II) Hindin Dravitleri

(III) Avusturalyanın, Andaman adalarının, Borneo ile Yeni Ginenin Yerlileri (İng *Aborigines*)³⁰

28 Sarı ten rengi ‘şehir efsânesi’ olup aslı astarı yok. Söz konusu ten rengiyle olsa olsa sarılık hastalığına yakalanmışlarda karşılaşılır; ayrıca bkz: Carl Brinitzer: “*Cassell’s War and Post-War German Dictionary*”, 61. s.

29 Bkz: Manfred Zeidler: “*Das kaukasische Experiment*”, 475. – 499. syflr.; ayrıca bkz: Ek 12.

30 Bkz: Hans Friedrich Karl Günther: “*Rassenkunde Europas*”, 14. Bölüm: “*Die Gegenwart, rassenkundlich betrachtet*”, 302. – 310. s.

10- Millî toplumculuk ideolojisinin ırk nazariyesi canlılar bilimi arkalı yahut destekli olma iddiasını taşımakla birlikte, önemli ölçüde efsânedir. Öncelikle ırk ile kavmin evrimsel–kalıtsal temelleri varmı sorusuna deney esâslı dirimsel (Fr *biotique*) cevap yok. Ne var ki gerçeklik, bilimden ibâret değil. Bilimin, gerçeklikte işğâl ettiği alan denizde damla kadar bir şey. Irk ile kavim özelliklerinin bilimsel tabanı bulunmasa bile, ne farkederek, önünde sonunda gerçeklik tarafı var. İmparatorluk değil de, azçok kavmî sayılır cinsten toplumlara baktığımızda göze çarpacak raddede şekli, bedenî, fikrî, manevî hasletlerle karşılaşmak muhtemeldir. Çoğunlukla şu veya bu ten ve saç renginden, uzun yahut kısa boylu, yuvarlak yahut çekik gözlü olmaktan daha muammalı olan husus, yetiler ile yeteneklere, zihin–zekâ seviyesine ilişkin sergiledikleri has niteliklerdir. Görünür fizik özelliklerin (fenotip), bir dereceye dek, genetik etken (genotip) altyapılarını gözler önüne sermek mümkün. Gelgelelim bunun fikrî–manevî vechesine işâret etmek imkânsız. Meselâ musıkîde, mimarlıkta, edebiyatta niye belli milletler, gelmiş geçmiş ustaların en muazzamlarını, felsefe-bilim ile savaş sanatında dâhîler ortaya çıkarmış; başkalarıysa sâdece savaşmakta temâyüz etmiştir. Toplamların hemen hepsinde sokaktaki alelumûm adam böndür. Yeryüzü çapında gözlemlerden edinilmiş izlenim sonucu sokaktaki adamı dahî nisbeten zeyrek dört istisnâî milletten bahsolunabilir. Nasıl, niye?

Bu bildirdiklerimizin daha da açık göstergesi, azçok tecrid olakalmış insan topluluklarının her birine mahsûs tip özelliğidir. Burada fizik-kimya bilimlerinin gerçekleştirdikleri ölçüde denel (Fr *expérimental*) tesbitin becerilememesi olayın gerçekliğini ortadan kaldırmaz. Ne var ki millî toplumculuk, öteden beri bilinen söz konusu basmakalıp olayı alabildiğine mübâlağa ededurmuş, böylece kendine meşrûluk zemini hazırlamağa koyulmuştur. Yine bilim kisvesiyle millî toplumculuk, üstün kavmin soyuna aşağılık ırklardan kavmî–kalıtsal (Fr *ethnique–génétique*) unsurların karışmasının yaratabileceği dirimsel–beşerbilimsel (Y→Fr *biotique–anthropologique*) sakıncalara aşırı raddede dikkat çekmek istemiştir. Irk karışmadan da neslin kalıtsal işleyişi pekâlâ arızalanabilir. Bundan dolayı ırkın üstün niteliklerini yitirmesi ihtimâline karşı, millî toplumculuk, arızalı kalıtsal etken taşıyıcıların kısırlaştırılmaları yahut sancısızca öldürülmelerini buyurmuş; buna ‘nesilislâhı’ (Fr *eugénisme*)³¹ demiştir.

31 ‘Hayırlı doğum’, ‘doğru düzgün üreme’ (Y *eu genos*; Fr *eugénique*).

11- Her toplulukta yahut toplumda yabancı düşmanlığıyla karşılaşılır. Bu, toplum ruhiyatının tabîî tezâhürüdür. Görünüşü, kılığı, hâli tavrıyla alışılmadık acayıp kişi/ler, ülkenin yahut yörenin yerlisi tarafından korkuyla karışık husûmetle karşılanır. Korku, bilgisizlikten doğar. Tanınmadık, korkutur. Korkutana korkanın cevabıysa, ilkin kaçma, ardından, fırsatını yakaladığını, saldırıdır. Bunun, ırkçılıkla, giderek soykırıma yatkınlıkla ilgisi ilişkisi yok. Her yerde rastgelinebilecek yabancı düşmanlığı yüzünden, felsefesi olmanuş yahut olmayan, öncelikle de millî toplumcu ideolojiye mensûb olmayanları ırkçılık ve soykırımla suçlamak haksızlık ve dahî abesle iştiğâldır. Irkçılık ile kavimcilik, son derece girift düşünce kurgulamalarını gerektirir yapılanmalardır. Birincisi; ırkınızın yahut kavminizin dirimsel—evrimsel—kalıtsal, ruh—kişilik—toplum tiplenışı (Fr *typologie*) çizilmeli: Kan öbeği; kafatas ölçüleri;³² ten, göz, saç renkleri; saç ile göz biçimi; saç tellerinin boyutları; burun – ağız ile gövde – bacak orantısı; vucut kıllarının durumu v.b.

Filvakî ırk esâsılı kavimliliği ilke edinmiş millî toplumculuk, Kuzeyli yahut Germen diye ülküleştirdiği (Fr *idéalisé*) insan tipinin beden biçimi ile yapısına, görünüşüne, canlılar bilimi diliyle konuşursak, *fenotipine* hayranlığı kural kılmıştır. Bu görünür beden özelliklerinin yanında, en azından onlarca önemli sadâkat, ahdevefâ, edep³³ nevinden hususlara azamî dikkat çekilmiştir. Mezkûr tasvire uymayan beden biçimi ile âdâp—edep kişiliği reddolunur, dışlanır: görünür ırkçılık (Fr *racisme phénoménal*). Kavmimizin fertleri öncelikle dış görünüşlerinden tanınır. Bu, ülküsel/*idéâl* insan biçimi olarak kabul edilmiştir. Benzemeyenler, kişide iğrenme duygusunu uyandırır —koyu tenli; kara saçlı, kaşlı ve gözlü; kolları, bacakları, göğsü bol kıllı; geniş kalçalı; gövdesi iri, bacakları kalın ve kısa; kocaman dudaklı, dar alınlı ...—³⁴ ‘bizlerden olmayıp insandan dahî’ sayılmazlar.

Gerek ırkçılık gerekse bunun verisi soykırım istisnâ tanımaz. Tam bir mantık tutarlılığıyla uygulanır. Bu bakımdan asla aklîselimle değerlendirilip yargılabilecek bir olay değil. Millî toplumcu ideolojiye batmış kişicin, ruhî açıdan bakıldıkta, saplantı; mantıkca değerlendirildiğindeyse, tutarlı diye nitelenebilecek ruh hâleti, dışarıdan bakana anlamsız, anlaşılmaz, giderek marazî görünür. Bu dediğimizin bir örneğine Sir Winston Churchill’de rastgeliyoruz. Churchill, 1932de Hitler’in dış basın danışmanı Dr. Ernst (Putzi) Hanfstängl’e içini döker:

32 Bkz: Ek 15.

33 Bkz: Ek 16.

34 Bkz: Ek 17.

“Haksızlık etmiş yahut yurduna, milletine tavır koyan Yahudîlere öfkelenilebileceğini pekâlâ anlayabiliyorum. Kamu hayatının bir kesiminde güç kudret sâhibi olmağa yeltenen Yahudîlere karşı koymağı da anlayışla karşılıyorum. Gelgörki, anlayamayıp kavrayamadığım, aklımın almadığı, sırf ırkı yüzünden insanın lânetlenmesi! Şu yahut bu soydan gelmek kişinin tercihinemi kalmış?”³⁵

Buna karşılık aynı *Churchill*, yukarıda anılan tarihten on iki yıl önce, 8 şubat 1920nin “*Illustrated Sunday Herald*”ın 5. sayısında şöyle konuşur: “... Medeniyetin tahribi, ilerilemenin ketlendiği bir toplumun oluşturulması, eşitliğin imkânsızlaştırılması, haset ile kötünîyet yönünde yol alan sürece gitgide hız kazandırıcı bir tezgâhın dünya çapında kuruluşuna tanık oluyoruz ... Bolşeviklik ile Rus devriminin meydana getirilmesinde milletlerarası, çoğunlukla da, tanrıtanımaz Yahudîlerin önemine işâret etmek mübâlağa olmaz. Bu, öteki bütün etkenlere ağır basıyor olmalı. *Lenin*³⁶ dışında hemen hepsi, bundan da öte devrimin esin kaynağı ile itici gücü hep, Yahudî.”³⁷

12- Irkçılık gibi, soykırım dahî hatırı sayılır bir felsefî bilgi yükü ile bilinç derinliliğini gerektirir. Öncelikle öz kavim–millet–medeniyet kimliğiyle ilgili metafizik sorunsallık belirmeli ki, ‘bizler’ ile ‘biz-olmayanlar’ ayırımı tebâruz etsin.³⁸ Haddızâtında bahis konusu ayırım oldum olası bütün oymaklar ile boy-larda görülmüş; en köklüsü ile aşırıya gideniyse İbran kavmi olmuştur. İlk defa, uzak geçmişte alışılagelindiği üzere, belli bir toplum yerine, insanlığı hedefleyen Yahudî dinini dahî kendine mâletmiş, tekeline almıştır. Yahudîlik, aslında belirli bir dinken, önünde sonunda bir kavmin adı olmuştur. Israil-İbran soyundan geliyorsanız ancak, Yahudî olabilirsiniz. Başka deyişle, dünyaya Yahudî gelinir; yoksa, birtakım son derece olağandışı şartların gerçekleş/tiril/mesi bir yana, ihtidâvârî ‘kabul’le olunmaz. Yeniçağ Avrupasında ırkçılık demeyelim de, en azından, kavimciliğin ilhâm kaynağı İbranî olmuştur. İlhâm kaynağı olduğu kadar, Avrupada Yahudî aleyhdarlığına (Fr *antisémitisme*) vardıracak kertede tepkiye dahî yol açmıştır. Şu da var ki Yahudî dinini tekeline almış Israil-İbran kavimciliği, millî toplumculuğunun tersine bir ‘dirim–beşer–evrim vakası

35 Bkz: Henry Picker: “*Hitlers Tischgespräche im Führerquartier*”, 55. s.; ayrıca bkz: Ek 13.

36 Oysa, daha önce bildirdiğimiz üzere, o da Yahudî asıllıydı.

37 Bkz: Ek 18.

38 Bkz: Gretchen E. Schafft: “*From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich*”, 222. – 246. syflr.; ayrıca bkz: Christopher R. Browning: “*The Nazi Empire*”, 20. Bölüm; Donald Bloxham ve A. Dirk Moses, “*The Oxford Handbook of Genocide Studies*”.

(Fr *cas bio-anthropo-évolutif*) olmayıp ilâhiyâtın kaynaklanmıştı: ‘Din–ilâhiyât kavimliliği (Fr *ethnicité religieuse-théologique*)³⁹ Tanrı, İsrail kavmine bir din, hem de ilk kez açık seçikce, vahdet–vahiy dinini ve bunu müdâhalelerden uzak yaşayıp uygulayabileceği bir yurt bahşetmiştir. İşte kavimliliklerine katık edilmiş bu yüce ihsânı ellerinden kaçırmamak, yitirmemek amacıyla İsrailoğulları, soylarının arılığına azamî itinâ göstermeği dinî–ilâhî vecibe saymışlardır.

Günümüzde İsrail vatandaşı olmanın başta gelen şartı kan bağıdır (L *ius* yahut *leges sanguinis*: Kan hukuku). Buna göre ebeveyn veya en azından bunlardan biri, tercihan anne, İbrânî olmalı. Burada belli bir kavme mensûb olma, devlete vatandaşlık bağıyla irtibatlı bulunmanın önüne geçmektedir. Menfâdan (Y *diaspora*) çıkıp gelen biri, kavmî kan bağıını tevsik edebiliyorsa, kendini dinsiz addetse, öyleki tanrıtanımaz (Fr *athéiste*) da saysa, İsrail vatandaşlığına geçebilir. Buna karşılık Hazar Türkleri gibi Yahudî dinini benimsemiş olmakla birlikte, soyca İbrânî olmayanlara İsraililik/İbrânîlik kapalıdır. Hazarların ve ahfâdı Karaim Türklerinin Yahudiliği İbrânîlerce ret ve inkâr olunmuştur.⁴⁰

13- M.Ö. Beşinci yüzyıl Yunanından beri Avrupanın uzak ile yakın geçmişini Yahudî aleyhdarlığı öncelikle İbrânî kavimliliğiyle örtüşmüş dinle⁴¹ bağlantılıdır.⁴² Nitekim Müslümanlarla birlikte Yahudîler İspanyadan kovulurlarken din değiştirenler, bir süreliğine de olsa, sürülmekten kurtulmuşlardır. Benzerine 1915 – 1916 Ermeni – Türk çatışmasında tanık oluyoruz. Devletin resmî siyaseti uyarınca tehciye marûz bırakılan Ermenilerden Müslümanlığa geçenlerin; erkek, genç, yaşlı kişiler yahut bu dinden erkekle evlilik yoluyla yahut özge tarzlarda hayatlarını birleştiren kadınlar ile yetim kalıp da yetiştirme yurtlarına korumaya alınan çocukların yaşamasına cevâz verilmiştir. Böyle bir şeyi soykırımın yürütüldüğü ortamda düşünmek bile, abesle iştigâldir. Evlenmek şöyle dursun, üstün ırktan ferdin, yasaklanmış aşağılık olana mensûp karşı cinsiyettekine

39 Türkcesi de Fransızcası da kendi deyimlendirişimiz.

40 Bkz: Ek 19.

41 Mez-kûr husûmet, Yunanin çoktanrılı diniyle başlar Hıristiyanlıkla devam eder.

42 Yalnızca din bağlamındamı? Kan–kavim mülâhazaları da karışınca Hıristiyan Avrupa ile Yahudilik arasındaki husûmet dinî olmaktan ibâret kalmamıştır. Bidâyette Yahudilik cihanşumûl din olarak nâzil olmuşsa da, zamanla, insanlığın oymak günlerini hatırlatıcısına, İbrânî kavmine mahsûs hâle gelmiş, bundan dolayı da, Müslümanlık ile Hıristiyanlığın tersine, Yahudilikte dinî olana kan–kavim dayanışması ağır basmıştır. Sonuçta bu, İbrânî kavmin içe dönük olmağa, dışaysa kuşkulu, kaygılı bakıp davranmasına sebep olmuştur.

dokunması dahî bağışlanmaz günâh mesâbesindedir. Yer yer, zaman zaman yukarıda zikrolunan sıyâsetten sapıldığı; bu cümleden olmak üzere, tehcirin yanı sıra, gerek resmî mercilerin yürüttükleri gerekse mahallî ahâlînin giriştiği katliâmlar vakîdir. Gelgelelim, felsefece ‘katliâm,’ ‘soykırım’dan, hattâ ‘kavmî temizlik’ten tümüyle farklıdır. Katliâm, dinî taassup yahut iktisadî, sıyâsî çekişmeler ile kinlenmeler yüzünden, bir insan topluluğuna mensûp, kadın – erkek, genç – yaşlı denmeden, ele geçirilen herkesin kılınçtan geçirilmesidir. Soykırım oysa, belli bir tasarî çerçevesinde fennî (ve sînâî) tutarlılık ile sıkıdüzen içinde hedef kılınmış belirli bir kavim ile ona mahsûs bilinen ten rengini taşıyanların köküne kibrit suyunun dökülmesi ve soyun toptan ortadan kaldırılması işlemidir. Soykırıma uğrayan toplum kendini kıranlara karşı açıkca ve doğrudan kabahat işlemiş, daha değişik bir ifâdeyle, katillerinin öç duygusunu kıskırtmış; yine başka bir deyişle, ilgili devletin varlığı ile bekâsına tehdit teşkil etmiş olmayabilir. Bu cümleden olmak üzere, 1933 – 45 arası Almanyada husûle gelenler ile 1915 – 16 aralığında Osmanlıda vukû bulmuş müessif olaylar birbirlerine taban tabana zıddır. Nitekim 1925te 563,733e ulaşmış Yahudî azınlık Almanyanın toplam nüfusunun (62,410,619) ancak %0,9una tekâbül etmekte olup devlet ile milletin birliği ile dirliğine meydan okumuyor veya doğrudan tehdit teşkil etmiyordu.⁴³

Görüldüğü gibi, ‘katliâm’ın tersine, ‘soykırım’, duyguların kurbanı olmayıp baştan aşağıya akılcı tasarılanmış hesaplara konu olmuş örgütlü işlemidir. Yakın geçmişe değin örneği görülmemiş bir vaka. Ancak Yeniçağ Avrupasında felsefe-bilim, dinin yerine toplum yahut millet hayatını yönlendirmeğe koyulduktan sonra bu durum ortaya çıkmıştır.

14- Galileo *Galilei*’den itibaren Fransız ile İngiliz düşünce dünyalarını sarıp sarmalayan mekanik dünyatasavvurunun, spekulativ canlılık metafiziğine göz açtırmamağa ahdetmesini buraya değin sürgit eleştirmemize rağmen, yine de anlayışla karşılamak zorundayız. Canlılık metafiziğine az biraz göz yumdunuz,

43 “Mitteilungen des Statistischen Amtes der Stadt Berlin”, Nr. 18, temmuz 1935, (7.1–7.4).

17 mayıs 1939 sayımında (Avusturya, Südetler gibi, yeni ilhâk olunmuş bölgelerle birlikte) Almanyanın nüfusu 79,375,281e ulaşmış görünüyor. Bu nüfusa 330, 892 (= %0,42) Yahudî, 72,738 (= %0,09) birinci, 42,811 (= %0,05) ikinci dereceden melez dâhil — “Ergebnis der Volkszählung vom 17. Mai 1939, in: *Wirtschaft und Statistik*”, 1. u. 2. März-Heft, Nr. 5/6/1940. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach den Ergebnissen der Volkszählung 1939, in: *Statistik des Deutschen Reichs*, Bd. 552, bearb. im Statistischen Reichsamt, Berlin 1944, Heft 4: “Die Juden und jüdischen Mischlinge im Deutschen Reich.”

canlılık (*vitalisme*) akımına da ruhsat verdiniz, değilmi? O takdirde böyle kan felsefesi çeşidinden son derece tehlikeli safsataların zuhuru da şaşmayacaksınız. Kan,⁴⁴ insanlığın kadîm geçmişinden çıkagelen bir tasavvurdur. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında çiçeklenen canlılar biliminin Alman çeşidindeyse, canlılık hızla neşvünemâ bulur olmuştur. Böylece millî toplumculuk çerçevesinde kan, bu kere evrim—kalıtım işleyişlerinin hulasası anlamında yeniden gün ışığına çıkıp kavim esâslı milliyetçiliğin alâmetifarıkası olmuştur. Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti, resmî ideolojisi sermâyecilik ile istepnesi toplumculuk-ortakmülkcülük, iktisat—sıyâset (Fr *économie-politique*) esâslı olup mülkî (Fr *civil*) zihniyetlidir. Birinci dünya savaşı sonrasında Avrupada iki yeni ideolojinin —demekki faşizm ile millî toplumculuğun— arzendâm ettiğini görüyoruz. Bunlar, Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetinin ideolojilerini, bütün yapıp ettiklerini, kurup geliştirdiklerini, savları ile değerlendirmelerini, savunduğu insancılık ile akliliği reddettiklerinden, *tepkici* (Fr *réactionnaire*) diye vasıflandırılmışlar.

15- Çağdaş⁴⁵ ideolojilerden bir tek sermâyecilik, —maddiyâtca becerekli— birey esâslı olup her şey onun etrâfında döner dolaşır. En üstün teşkilâtlanma örneği devlet dahî bireyiçindir. Kârı ‘oniki’den vurmuş —vurguncu— zengin adam baştâcı kılınır.

Öbür üç ideoloji, yanî toplumculuk—ortakmülkcülük, millî toplumculuk ile faşizm, toplumsal temellidirler. Ne var ki toplum telâkkîleri son derece farklıdır. Toplumculuk ile ortakmülkcülüğün öngördükleri toplum, dünya çapında çalışanlardan, öncelikle de el-kol işcisinden (işçi sınıfı: Alınteri) oluşur. Faşisminki millîdir —belli bir geçmişi, dili, dini, gelenek ile göreneği paylaşanların teşkil ettiği kültür birliği. Millî toplumculuğunkiyse kavim esâslıdır —savaşan, sevişen, çalışan (: Alınteri ile kan) olup toplumu için bireyliliğinden kendi isteğiyle vazgeçmiş irâde sâhibi dayanışmacı kandaş kavimdaş bireyler bütünlüğü.

44 Kadîm devirlerden Johann Gregor *Mendel*'in deneylerinin semeresi olarak genetiğin oluşturulduğu 1900lerin başına değin kalıtımın kan yoluyla intikâl ettiği sanılıyordu. Mezkûr tarihte kan yerini çıplak göze görünmez *gene* bırakmıştır. ‘Gen’, kalıtımın temel birimi olup Yunanca ‘doğum’ demek olan *genesis*ten (ἡ γένεσις) yahut ‘döldös’, ‘zürriyet’ anlamında *genostan* (τὸ γένος) müştâktır.

45 *Yeniçağ*: 1453 yahut 1492den→ 1800e → (1492→ 1648: Erken devir; 1648→ 1775: Klasik; 1775 – 1800: Geç devir). *Çağdaşlık*: 1800den→ günümüze→ (1800den→ 1900e: Erken devir; 1900den→ günümüze: Klasik devir; geç devir henüz gerçekleşmedi; tabî ki, *çağdaşlıksınasından* [*postmodernity*] bahsetmenin gereği bile yok).

16- Şu da var ki Yirminci yüzyıl ideolojilerinin suiistimâline marûz kalması yüzünden evrimi suçlamak, öyleki onu sanık sandalyasına oturtmak câîzmidir? Bilimde geçen öteki varsayımlar yahut teoriler gibi, evrim de bizâtîhi ahlâkca ne iyi, ne kötü addolunabilinir. Her şey, varsayım yahut teoriyi biçimleyip tatbik safhasına sokanın, onu hangi bağlamda nasıl kullandığına bağlıdır. Bu da, önünde sonunda bir ahlâk meselesidir. Her varsayım yahut teori, öz bağlamında anlamlıdır. Eldeki varsayımın bağlı bulunduğu öz bağlamını şaşırmak müteâkip kötülüklerin menbaadır. Sonuc olarak, felsefe-bilimin kapısı ahlâktır. Konusunun inceleyicisi, araştırmacısı olmanın yanında, filosof-bilimadamı aynı zamanda yetişenlerin eğiticisi, öğreticisidir de. Eğitimin özünüyse, uğraştığı konuyu kendi bağlamında mütâlea etme zorunluluğunu kişinin, kendine bıkmadan usanmadan hatırlatması doğrultusunda işleyen adâlet duyusunun hayata, bu arada da felsefe-bilim etkinliğine hâkim kılınması keyfiyeti teşkil eder.

17- (a) Millî toplumculuğun, esâsta dirimsel evrimden esinlenmiş öğreti örgüsü olduğu bir vakiadır. Lâkin olay, bundan ibâret değil. Bunu aşan bir yanı da var. Millî toplumculuk, haddızâtında iki farklı yönde yol alarak inkişâf etmiş öğretilerin halîtasıdır. Bunlardan biri, çalışmamızda enine boyuna ele alıp işlediğimiz, dirim–canlılık temelli ırkçı–kavimci ve hedefe Yahudî nefretini koymuş, Nürnberg gâlip müttefik devletlerinin (Yahudî-İngilizamerikan ile Rus) askerî mahkemesi tarafından idâma mahkûm olup 1946da infâz edilmiş Alfred Ernst Rosenberg’in ‘evrim öğretisi’yken (Fr *évolutionisme*); ötekisi, birincinin tersine, görünümüne ziyâdesiyle çıkmamış derin ve çetrefil ‘varlık öğretisi’dir (Fr *ontologie*). İkincinin müellifiyse, Albert Einstein ile Edmund Husserl’le birlikte, yüzyılımızın en seçkin filosofu Martin Heideggerdir. Baş eseri “*Sein und Zeit*”ta Aristoteles’ten beri varlık ile varolan arasındaki farkı en açık seçikce belirleyip tarif edendir.

Millî toplumculuğu sırtlama iddiasını gütmüş iki öğretiden burada Martin Heidegger’in varlık felsefesini çözümleyip açımlayacağız. Bunu yaparken, tabîî ki, maruz kaldığımız Heidegger yeline sırt çevirmeyeceğiz. Gelgelelim ona yüzde yüz bağlı da kalmayacağız. Ateşleyici o; ateşlenense biziz. Öyleyse aramızdaki ayırım hattını da gözden kaçırmamalı.

(b) Gerçek, ‘varolan’dır (Alm *das Daseiende*). Zaman ile mekân boyutlarının kesişme noktasında bulunur. Mekândaki süreç zihnimizce ‘zaman’ olarak vasıflandırılır. Varolan – zaman – mekân üçlüsü evreni oluşturur. Duyup *düşündüklerimi*zin tümüyse evrene içkin olup onunla sınırlıdır. Bir tek, duyulardan kurtulmuş hâlde, *düşüncelerimizle* onu aşabiliriz. Gerçekliğin mahreci hakikatin mesken

tuttuğu âlemdir. Evreninin *varolanları* gerçeklikken, *varlık* hakikat âleminde dir.

(c) Varolanların kahir ekserisi güdümlü olup dış etkenlerce harekete geçirilirler. Özünden hareket edebilen tek varolan, canlıdır. Bugün bildiğimizce, o, bir tek yeryüzünde yaşar. Hareketlenme yetisiniyse özünde bulur: Özgüçlüdür.

Yeryüzüne mahsûs canlı, varolduğunu duyar/hisseder. Kanadı koparıldımı sineğin; kuyruğu çekildiğinde kedinin canı yanar. Canı yandığı veya haz duyduğunda, —evrimin ileriki aşamalarında— neşelendiği yahut üzüldüğünde varolduğunu duyar.

İster bitki, ister hayvan, her canlı ‘ân’ı ile ‘buradalığ’ını yaşar. Demekki gerçeklik, zaman – mekân boyutları göz önüne alındığında, *Heidegger*’in söyleyişiyle “*das Jetzt–Hiersein*”, yani ‘şimdiburadolma’dır. Evrimin üst basamaklarındaki hayvanlar şimdiyi yaşarken, gelip geçmiş ânlarda yaşanmış benzerlikleri hatırlayabilir yahut çağrışım yoluyla nefslerinde ‘şu ân’a gerisin geriye nakledebilirler. Benzer durum, beşer hayatının üstüne çıkamamış insaniğin de söz konusudur. O, çoğunlukla şu ânda burada olup biteni algılar. *Heidegger*’in deyiimiyle, o, hep ‘buradolmak’tadır. Zirâ ‘oradolmak’ (Alm *Dortsein*) dehânın eşiği demek olan gelişmiş hayâlgücünü gerektirir. ‘Buradolan’ın bilgisi malûmât seviyesinde kalmağa hükümlü olup bunu aşan ‘oradolan’ınkıysa, ilme ve hattâ irfâna dek yükselir. ‘Buradalığ’a hükümlü kalan, yine *Heidegger*’in ifâdesiyle, *Man–Sphären*den, yani ‘sıradanadam’lardandır. ‘Buradalık’la birlikte ‘oradalığ’ı idrâk etme becerisini gösteren, Friedrich *Nietzsche*’nin indinde *Übermensch* (beşerüstü), beşerliliği aşmış *maneviyât insanı* (Alm *Geistesmensch*), demekki hâlis, aklî–zihnî melekelerle bîhakkın vâkıf olandır. Duyguları güçlü olup onları aklının kudretiyle dizginleyip denetlemekte ustadır.

(ç) Yeryüzü yalnızca dirimle donanmış canlıya değil, ruh – akıl mâliki beşere de yurttur. Beşerliliğe yurd olan en geniş anlamda mekâna dünya diyoruz. Ortaya çıktığından bugüne beşerliliğe yeryüzü dünya olmuştur. Yarın yeni birine taşındığını varsayalım, bu sefer ona o gezegen, dünyası olacak.

(d) Beşer, varolduğunu duymanın/hissetmenin yanı sıra, yalınkat dirimli–canlı varolanlıktan toplumsal–kültürel olana tekemmül ettikçe, demekki insanlaştıkça, ‘varolduğu’nu duymağı aşarak ‘varlığ’ını düşünmeğe koyulmuştur. Bir azâsına, uzvuna dokunulduğunu duyarak farkedene algı sâhibi varolandır. Buna karşılık düşünerek varlığına vâkıf olan insan, idrâk sâhibidir. Haddızâtında dirimli–canlı esâslı beşer üstüne inşâ olunmuş insan, algı ile idrâk özelliklerini birarada taşır. Bu da onun duygu ile düşüncesi birlikte bulunduran varlık olduğunu gösterir.

Duyuları hemen hemen bütün canlılarla; duyguları evrimin üst basamaklarında yer alan hayvanlarla paylaşmasına karşılık, düşünce bâbında ortaksızdır.

(e) Duyuları uyaran, dış fizik etkenlerdir. Tepkiyse, fizyolojik esâslıdır. Duyu, duyguca belirlenmedikçe, algı; duygu da düşünceye bürünmedikçe idrâk ortaya çıkmaz. Algı ile idrâk, anlamlandırma sürecinin aşamalarıdır. Anlamlandırılan varolan, anlamlandıransa akıl. Kişinin karşılaştığı varolanı, mensûbu olduğu varlık öbeğine geri götürerek anlamlandıran akıl; anlamlandırılmaya teşne her varolansa bir değerdir. Öyleyse varolan bilkuvve anlam olması itibârıyla değer olup aklın ışığında anlam kazanır.

(f) Evren varolanların tümüdür. Gerçeklik dünyasında yer alan her somut varolan bireyi, yukarıda belirtildiği üzere, anlamını mensûbu olduğu tümel varlıktan alır. Şu durumda duyulur varolan birey gerçekliktedir. Hayvan işte bu düzlemde yaşar. Evrimde sırf duyan, ayırım çizgisinin altında; duyup duygulanansa üstündedir. Duyup duygulanmayı aşan tek canlıya gelince; akıl varlığı insandır.

(g) Gerçeklikte cereyân edenler süreç çerçevesinde olup biterler. Bir tek, duyan – duygulanan – düşünen insan, süreci zaman biçiminde idrâk ederek yaşar. Algılama ‘şimdi’ olup idrâk olunan ‘geçmiş’tedir. Algılanıp idrâk olunmağı bekleyenlerse ‘gelecek’te.

Karşılaştığını insan duyar; duyduğundan duygulanır; duygusunu düşünür; düşündüğünüyse yargı yoluyla dile getirir. Meselâ “geçerken dala çarpan başım sancıyor” cümlesi akıl verisi ‘baş’, ‘dal’ çeşidinden kavramlarla örülüdür. Algının bir üst durağı idrâk olup onu başaran konusunu yahut nesnesini kavramış, demekki ‘kavram’la ihâta etmiş olur. Artık algılara geri gitmeksizin salt kavramlarla düşünmeğe ‘fehmetme’ diyoruz. Fehmeden bilgiler merdivenin en üst basamakları ‘ilim’ ile ‘irfân’a erişir —en alt malûmât olup üstünde ‘bilim’ yer alır.

(ğ) Akıl, beşerinsan (*L. homo sapiens sapiens*) türüne şâmil olmakla birlikte, tezâhürü bireyden bireye değişiklik gösterir. Bundan dolayı insanlar arasında fikir birliği sağlamak ziyâdesiyle zordur. Öncelikle duygular insanlar arasında ayrılık gayrılık ile nifak menbaıdır. Bundan ötürü felsefe-bilim, kendini duyguların etkilerinden mümkün merteye uzak tutup salt akla adamağa gayret sarfeder. Duygudan soyutlanıp arındırılmış düşünce fikir (*Fr. idée*)dir. Fikrin felsefe-bilimdeki çeşidineyse ıstılah/terim denmiştir. ıstılahlardan kurulu cümleler, önermedir. Duygudan tamamıyla tecrid olmuş ıstılahsa formüldür. Fikir birliğinin tam ve genelgeçer sağlandığı

tek alan, formüllerin kullanıldığı sahadır. Burada duygu yüklü öznel hâl ve tavırlar geçmez. İstilah/terim, daha da önemlisi formül bir kere tesbit edilmeyegörsün, ayrılıklar, aykırılıklar kesilirler. Eldeki istilahımız veya formülümüz bir başkasıyla yer değiştirtinceye değin, üstünde, artık, fikir birliği sağlanmıştı. Aklın kesin kurallı işleyişinin incelenip ilkelerinin belirlendiği sanat mantıktır. Akıl, düşünceleri üretir; aralarındaki bağları kurarak sıkı bir düzeni oluşturup işleten de mantıktır. Buna işte akıl–mantık düzeni denir. İnsanı yaşatan duyular ile duygular, düşüncelerin kılıfına girmiş hâlde bahis konusu düzen çerçevesinde tertiplenirler. Sonuçta zaman ile mekân boyutlarında konumlanmış varolanlar hakkında bilgileniriz. Yaşatan bilgiye dayanarak insan, yapıp eder, davranır, eyler. Havadan, sudan, yiyecekten yoksun hâlde yaşanmaz. Bilgilenmeksizin de hayatta kalınamaz.

(h) Bilginin iki kaynağı var: Dış —maddî–fizik— ile iç —manevî. Söz konusu iki kaynaktan biri eksikse, yaşama da hayat da olmaz. Biri olmadan öbürü olmuyor. İkisi birbirini şart koşuyor da ondan.

İnsanın manevî tarafını baruta, madde cephesiniyse ateşleyiciye benzetebiliriz. Dış maddî cephe değer taşıyan, sonuçta anlamlandırılan; iç manevî âlem, değeri anlayıp anlamlandıran vechedir.

Maddî–fizik cepheye eğilen felsefe–bilimin bilim kesimi olmasına karşılık, manevî vecheyi kavrayan metafizik kısımdır. Bu iki taraf kesintisizce işbirliği ile eşgüdüm hâlinindedir. Maddî–fizik cephe dikkate alınmazsa, manevî âlem işlemez, iş görmez. Yok, manevî cephe göz önüne alınmayıp ona özen gösterilmediğinde de, maddî–fizik kanat kötürüm kalarak gitgide çaptan düşer. İnsan beşerleşir. Toplum, yığın derekesine düşer.

(ı) Maddeci–maddiyâtçı–bireyci–kâra–kazanca kilitlenmiş Çağdaş İngiliz–Yahudî medeniyeti insanı mezkûr raddeye dâcâr etmiştir. Söz konusu sefilliğin iki çeşit tezâhürü ortaya çıkmıştır: Fenci (Fr *technologique*) ABD ile maşerci (Fr *collectiviste*) SSCB. İkisi de ayrı yoldan insana özünü yitirtmekte, sonuçta bönleştirip onun şerefini ayaklar altına almaktadır. İşte, mezkûr müdhiş teşhis çağdaş felsefenin üstâdı Martin *Heidegger*’e ait. Tedâvî: İnsanın marûz kaldığı şu felâketten biricik kurtuluş umudu, ona kalırsa, millî toplumcu ideolojidir. İnsanlık, ‘budun’⁴⁶ (Alm *Volk*) denilen kavim esâslı toplumlara taksim olmuş

46 Eski Türkcede, daha başka anlamların yanı sıra, kandaş yahut soydaşlardan oluşmuş toplumun ‘budun’ diye anıldığı rivâyet olunur —bkz: *Kaşgarlı Mahmut*: “*Divan-ı Lugat-it-Türk*”, IV. cilt, 110. s.; ayrıca bkz: *Ahmet Caferoğlu*: “*Eski Uygur Türkcesi Sözlüğü*”, 51. s.

durumdadır. Geçimlerini öz güçlerine, öncelikle de el emeklerine dayanarak dayanışma hâlinde edinme yetisiyle donanmış üstün kavmî vasıflı milletin fertleri, âdil nizâm çerçevesinde yaşama hakkına sâhiptirler. Bildiğimiz aleumûm toplumculuk insanlığa şâmil olup evrenseldir. *Heidegger* bahsi geçen görüşü benimsemiyor. Ona kalırsa, her milletin özüne has toplumculuğu olmalı. Buradan da millî toplumculuk ortaya çıkmaktadır. Bununla elbette millî toplumculuğun mucidi *Heidegger*dir demek istemiyoruz. Şu var ki, söz konusu ideolojinin, ne yazık ki bir kenara atılmış öz felsefesini, demekki varlık öğretisini (Fr *ontologie*) dokuyan odur.

(i) *Heidegger*'in savını kendi sözlerimizle toparlayarak söylersek: İnsanlığın son yüz yıldır uğradığı eşsiz, benzersiz facianın müsebbibi ile müellifi Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti —deyim bize ait— ve onun omurgasını teşkil eden maddiyâtçı-bireyci-mâlî sermâyecilik ile onun sözümona rakîbi, ama aslında türevi, toplumculuk-ortakmülkcülüktür. Bahse konu medeniyet ile baş ideolojisi, öncelikle belden aşağıya hitab etmek sûretiyle insanı düşünmekten alıkoymaktadır. Kişi özüne yabancılaş/tırıl/mıştır.

18-(a) Daha önce belirttiğimiz üzere, bir felsefe öğretisi vasfını arzeden ırkçılık da mâlî sermâyeciliğin verisi olup millî toplumculuğa eklenmiştir.

(b) İdeoloji olarak sermâyecilik, Adam *Smith*'in zihni ile kaleminden 1776da çıkmıştır: “*Milletlerin Refahının Tabiatı ve Nedenleri Hakkında İnceleme*”/“*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*”. Yaklaşık yüz yıl sonra Karl *Marx*'ın çalışmalarıyla tavan yapmıştır. Sermâyecilik tarihin dönüm yahut kırılma noktasıdır. Geçmiş çağlar boyunca, Eskiçağ Atinası ile müttefiklerinin M.Ö. Altıncı ile İkinci yüzyıllar arasında güttükleri kısa sürmüş iktisat siyaseti —önsermâyecilik (Fr *protocapitalisme*)— dışında, sermâyecilik, dünya çapında alışılmış üretim tarzını başaşağı çevirmiştir.

(c) Genellikle mücbir hayatî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla insan, emek harcayarak üretelemiştir. Bunun tam tersine sermâyecilik, mücbir ihtiyacı karşılamak değil, tüketime yönelik ve onu kamçılacak tarzda üretimi öngörmüştür. İnsan, her zaman ve yerde, daha rahat ve sorunsuz yaşamak istemiştir. Arzulanan, tabîi ile beşerî felâketlere hazırlık maksadıyla üretilenin bir kısmının ayırılıp biriktirilmesi; sancının, hastalığın, sakatlanmanın tedâvîsi; çalışmanın

Bu bakımdan, ‘millet’ten ziyâde, ‘budun’un *Volk*u anlamca karşılayabileceği kanısını taşıyoruz. Millî toplumculuğun fikir yapısı gereği *Volk*, dirim esâslı ‘kavim’ ile dil-din-zihniyet ortaklığı taşıyan toplum anlamında ‘millet’in mezcidir.

azaltılması; yaşama sürecinde dinlenmenin, dolayısıyla kutlayıp eğlenmenin payının artırılması... Buna refah denmiştir. Öncelikle toplayıcılık ile kadim avcılığın idrâk olduğu 'kabataş devri'nden⁴⁷ itibâren, gittikçe artan miktarda topluluk ve ileriki dönemlerde toplum, refah seviyesini gözetir olmuştur. 'Bahsi geçen düşü, tek başıma gerçekleştiremeyeceğimden, seni, sizleri gerektiriyorum.' Her çeşit çaba, etkinlik, eylem, boğuşma, savaşma, sevişme, oyun, kutlama ile eğlenme, ibâdet, türkü ile ağıt yakma, toy, dernek ile düğün birlikteliği, elbirliğini, dayanışmayı, imeceyi, yoldaşlığı, yaşamamışın yaşatmayı, kısacası toplumsallığı şart koşturmuştur. Sermâyecilik, onun da sırtında Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti, tarih sahnesine çıkışlarına değin, söz konusu durum sürüp gelmiştir. Ama bundan böyle baştacı bendir. Tek hedef, biricik amaç zenginleşmemdir. Bu bağlamda yaşamam için yaşatmamalıyım. 'Ben', 'maneviyâtsiz ben'den ibârettir. 'Ben'i 'ben' kılan, hadi, maneviyât değil de; bari, fizik maddemidir? Hayır! Daha doğrusu, fizik-kimyayı, canlılığı, canlılar bilimi çeşidinden zihne taallûk eden meseleleri düşünme yetisinden bile yoksunum. 'Ben' iktisadî anlamda maddiyâtın gayrı bir şey değil. 'Ben'in devindiricisi 'kâr' güdüsüdür. *Ben* maddiyât; yaşamam kârdır. Hepsî bu. Kârımın peşinden koşarken ortak gerekebilir. Yoldaşlık, inanç, ülkü, mücâdele ve kader birlikteliği; ortaklık, çıkar değiş tokuştur. Günübirliktir. Kârın paylaşılmasına değin sürer. Ufukta, gemi misâli, yeni kârın direkleri gözükmedikçe ortaklık tekrarlanmaz: 'Öküz öldü ortaklık bitti'!

Kâr, kazanç veya kazanma değildir. Kazanç yahut kazanma emek karşılığı olup remzi, timsâli alinteri, göznurudur; ahlâkın da esâsıdır. Vicedânî kazanç meşru, hukuka riâyet eden kanunî olup ilki sonrakine göre ahlâkca başattır. Gel-görki, elbet en iyisi, kazancın hem meşru hem de kanunî olması. Sermâyecilik uyarınca kâr, ahlâktan bağımsızdır. Bunun böyle olmadığını iddia edip savunanlar, sermâyecilikten sapan, onun zıddı konumundaki dinin hâlâ telkinine maruz kalanlardır.

Kâr, maliyet ile fiyat arasındaki farktır. Çatala benzetilebilir. İlerileme çatalın açılması, yani maliyet ile fiyat arasındaki açının büyümesidir. Fiyat arttırmak, demekki zam, makul değil. Alıcı yahut müşteri teminini zorlaştırır. Bundan dolayı maliyeti düşürmek zorunludur. Bunun da yolu hammaddeyi ucuza edinmekten geçer. 'Beni kâr hedefine taşır her yol mubahtır.' 'Bu uğurda bana hammadde

47 Erken kabataş devri (İng *Lower Paleolithic*): 200.000; Orta kabataş devri (İng *Middle Paleolithic*): 150.000 – 40.000; Geç kabataş devri (İng *Late Paleolithic era*): 40.000 – 10.000.

sunan diyârı da (sömürge) halkını da (sömürü) futursuzca tepe tepe kullanırım.’ Asgarî masrafla azamî emek istimâli.

‘Hammaddenin, malzemenin temin edildiği ve bununiçin gerekli işgücünü, yanî insan unsurunu sağlayan ülke *sömürge* olup mamûl maddeye dönüştürüldüğü mahal, yaşadığım, oturduğum merkez memleket *anavatandır*’ (Y *metropolis*⁴⁸). Sömürge ile ahâlîsi, hayvana benzer biçimde, ‘hizmetimde bulunan kullanım ile yararına koşulmuş bir bölge ve üstünde yaşayan kimselerdir.’ Onlar, temel, zorunlu hayatî ihtiyâçlarının giderilmesi gereken beşerlerken —ki, hayvandan bir nebze farklı addolunmak üzere bunlara ‘ilkel’ lâkabı takılmış— ben ve ben-cileyinler —aktenli Avrupalı— medeniyet inşâcısı, yapıcı yaratıcı insanlarız. O beşerler ile biz insanlar arasındaki biricik ortaklığımız dilli dirim varlığı oluşumuzdur. Bunun dışında ve ötesinde buluşma noktamız veya noktalarımız yok. Giderek dillenmiş varlık olmak da ortaklığı vurgular etken olmaktan çıkar. Onlar, olsa olsa, hayvandan bir gömlek üstün, insandansa kat-be-kat düşüktürler. Sömürünün nesnesi olmaktan ibâret kalmayıp sömürülen ilkel, evcil hayvanın terbiye edilmesi gibi, sömüren tarafından eğitilir, böylelikle de medeniyetinden birkaç tadımlık lokmayla beslenir. Başkaldıran yahut koşulduğu işlerin altından kalkamayan ilkeller, bir çırpıda ortadan kaldırılırlar. İşte soykırım. Tasmanya, Ateş ülkesi, Espanyola adası (Dominik Cumhuriyeti ile Haiti), Kuba, Amerika Birleşik Devletlerinin değişik yörelerinde yerliler soykırıma uğrama felâketinden paçalarını kurtaramamışlardır. Kuzey ile Güney Amerikalarda sürülen yahut kırılan yerlilerin yerine, çalıştırılmak üzere, Afrikadan zenci getirilmiştir. İşte, sermayecilik, sömürgecilik, ırkçılık ile soykırım arasındaki bağlar, bağlantılar.

19- Varlık özüne nufuz ediş yolculuğunda mola verilen birkaç durak bulunur. İlki, yakın geçmişin⁴⁹ zihinde canlandırılması; bilâhare daha geniş çerçeveye geçilir;⁵⁰ saha büyüülür: Beşerlilikten hareketle hayvanla, giderek canlılarla kurulan benzerlik ile farklılıklar; canlı-olmayanlarla —atomaltı, atom, molekül, maddî ve energik yapılanmalarla— oluşturulan bağlar; ve son durak ‘varolanlığım’ın (cevher) nihâî menşei ‘varlık aslım’ (zât).⁵¹

48 Y *Hē mētēr*: Anne, ana + polis: Devlet = mētropolis/μητρόπολις.

49 Kandaşlık: Ebeveynin, ailenin, akrabanın, akrabaitaallukâtın, oymağın, obanın, boyun ...

50 Ülküdaşlık: Dindaşlık, yurtdaşlık, vatandaşlık, milliyet, nihâyet insanlık.

51 Zât: Cevherin de özü; varolan birey cevherinin gerisin geriye esâslandığı varlık —başka bir deyişle de, tür cevheri. Olayca görünürlüğü bulunmadığından, algılanmaz. Akılda fahmedile-rek idrâk olunur. Değiştirildiğinde kavramı farklılaşır. Algılanan, bir tek, cevherin, dolayısıyla

20- Martin *Heidegger*'e göre, millî toplumculuk, manevî cihazlanma yoluyla insanı varlık özünü yeniden keşfe teşvik eder, hattâ zorlar. *Varoluşuna* (Alm *das Dasein*) konu olan *varolanlık* (Alm *das Daseiende*) aslını esâsını maneviyât kudreti (Alm *die Geisteskraft*) sâyesinde *varlıkta* (Alm *das Sein*) bulgulayan birey, mensûbu olduğu toplumda hakkaniyet ile adâleti tesis eder. Maneviyâtının özünü, demekki aklın hâkimiyetini kavrayıp yaşayan kişi, bilinci tam olan (Alm *im vollen Bewußtsein*) varlıktır. Yine *Heidegger*'e bakılırsa, bu hakikate erişebilmiş iki milletten bahsedilebilir: Yunanlılar ile Almanlar. Birincilere bahsi geçen hakikat *logos*ken, ötekileriçin *Geist*tir. Kendilerinden türedikleri dil unsurları ve manâ içerikleri bakımından *logos* ile *Geist* tıpatıp olmamakla birlikte, birinin, öbürünün yerini tutmasında beis yoktur. *Logos* oranla *Geist* bizim 'maneviyât'a daha yakın görünmektedir. Zirâ 'maneviyât'ın, 'akl'a (Y *ho nous*), 'ruh'a (Y *to pneuma*), 'nefs' (Y *hē psūkhē*) ile 'edeb'e (Y *ta ethē*) atfı var.⁵²

21- (a) *Logos*u keşfedip gündeme sokan Miletli *Herakleitos* olup onu kuyumcu titizliğiyle işleyip baştacı kılansa *Eflâtundur*. İki bin küsur yıl sonra *Geist* kılığı altında *logos*u insanın özü olduğunu ilânen tebliğ eden Georg Wilhelm Friedrich *Hegel*dir.

(b) İnsanlığın dört kalburüstü keşfi veya icâdı olmuştur: Yaklaşık yetmişinci binde Afrikada ateş yakma becerisinin kazanılması; yazının 3200lerde Sümerde —bir ihtimâl, aynı tarihlerde Mısırdaki da— icâdı; M.Ö. Beşinci yüzyıl İyonyası ile Atinasında *logos*un bulgulanması; 1730ların İngilteresinde sanayinin vucuda getirilmesi.

(c) Maneviyâtla mücehhez insan olmayaydı evren, iddiamızı genişletelim, âlem olmayacaktı. Varolan olarak bulunabilirlerdi. Algılanıp idrâk olunmadıktan sonra, ister bulunsun, ister bulunmasın, ne yazar?! Görünürlüğü (Y *fainomenon*) çözümleyip anlayan maneviyât olup onun irdeleme ile kavrama gücüne konu

zâtın arazlarıdır. Sözeliliği 'üçgen'in zâtı üç taraflı 'çokgenlilik'tir. Üçgen bir sanat eseri yahut heykel ortaya koyulduğunu farzedelim. Rengi, maddesi, malzemesi türdeşlerinden farklıdır. Şekilleri, renkleri, malzemeleri nice farklı olursa olsun, her üçgen, üç yanlı çokgendir. İmdi her varolan bireyin kendini başkalarından ayırmamızı olabilir kılan özellikler, yanî arazlar taşır. Buna karşılık zâtı evrenseldir —bkz: Ricardo Garcia *Damborenea*: "*Falacia de Accidente*", 5. s.; "*Diccionario de Falacias*"ta.

52 Bkz: Martin *Heidegger*: "*Sein und Zeit*", 2. Bölüm, (§ 54 – 60); ayrıca bkz: Martin *Heidegger*: "*Sein und Zeit*", IV. Kısım, (§ 25 – 27); ve bkz: Ek 20; ayrıca bkz: José Pablo *Feinmann*: "*La Sombra de Heidegger*", 34. – 35. ve 43. – 46. syflr.

olan görünürlük ‘değer’ taşır. Kuvveyi fiile dönüştüren kudret ‘maneviyât’ ve bunun gölgesinde yaşayan ‘akıl’dır. Sonuçta görünürlüğün bilkuvve ‘değer’ini maneviyât akıl yoluyla anlamlandırır. ‘Anlamlandırma–anlamlandırılma tümlüğü’yse, ‘âlem’dir. Bunun görünmez duyulmaz, sırf duyusuz düşünülebilir kısmazamı hakikat olup kalan görünür–duyulur kesimi gerçekliktir. Gerçekliğin maddî–fizikî tümü tamamıysa evrendir. Şu durumda âlemihakikat, evren ile gerçekliğin zarfı; evren ile gerçeklik, âlemihakikatin mazrufudur. Hakikat olan âlem, hakikatleri barındırır. Âlemihakikatin barındırdığı varlık hakikatlerine *Eflâtun*, *idea* demiştir. Peki, bahsettiğimiz muazzam manzara resmini nerede nasıl görüyoruz? Son çözümlemede duyularımızdan bağımsızca düşünüyor, fehmediyoruz; ardından dile döküyoruz. *İdeanın* akıldaki yankısı–yansıması ‘kavram’ (Y *eikona*), gerçeklik evrenindeki yansımasıysa ‘görünürlük’tür (Y *fainomenon*). Ucu bucağı belirsiz denize benzer, ‘varlık’ mesâbesindeki *idea* ile bunun gerçeklikteki ‘damla’sı mesâbesindeki görünür ‘varolan’ arasında köprü görevini gören ‘kavram,’ zihinde ‘düşünce’ biçiminde tecessüm eder. Bu, ne demek? Ufukta bellibelirsiz görünen gemi misâli, kavram da, akılda henüz has ve hâlis şekline bürünmüş hâliyle temâyüz etmez. Bununiçin duyuların dış dünyadan kaptığı, algıninsa taşıyagetirdiği görünürlükle zihinde buluşup evlenmesi gerekir. İşte bu evrede ‘kavram’ın duyu–duyguya içerikleşerek dile getirilen kısmı ‘düşünce’dir. Renksiz, biçimi akılda tam temâyüz etmemiş kavramın kendisinin tersine, onun düşünce türevi, barındırdığı duygu yüküyle, tekâbül ettiği görünürlüğün şeklini, rengini zihinde açıkca canlandırır. Peki, manastırda çile çeken keşiş misâli, akılda ilelebet bekâr kalan kavram varmı, olurmu? Var. Dinî–ahlâkî ile metafizik–mantık–matematik *ideal* kavramlar böyledirler. Duyu–duygu yükünden tamamıyla ârî olup hayâl ile tasavvur edilebilirlikleri yoktur. Bu yüzden de olağanüstü zor kavranabilip pek az müstesnâ kişinin fehmine nasib olabilirler.

Görünürlük varolandadır. Bunun görünmesi, görünümüne çıkması anlamlandırma etkinliğini ateşler. ‘Anlamlandırma gücü’ne mâlik ‘özne’ karşısında ‘bilkuvve–değer–taşır–şey’ ‘varolan’dır. Şu durumda varolan, değeri açıklanmış, demekki anlamlandırılmış şeydir.

(ç) Duyulur, görülür gerçeklik dünyası yolsuz, karanlık, korkutucu ormanı⁵³ andırır. Zirâ gerçeklik dünyasında, başkaca dendikte, bildiğimiz kadarıyla, evrende maneviyâtla donanmış biricik akıl varlığı insanın yokluğunda, varolan-

lara içkin *değer* açığa çıkmaz, sonuçta da *anlam*lanamaz. Kısacası, insansız dünya anlamsızdır. Karanlığı aydınlatan, aklın anlamlandırma, dolayısıyla da bilgi oluşturma gücü ile etkinliğidir. Orman benzetmesinde *Heidegger* buna ‘kayran’ (Alm *Lichtung*) der. Kayran, maktalarda⁵⁴ (Alm *Holzwege*) yürürken önümüze çıkıveren ağaçsız aydınlık meydancıktır.

Kayran

Anlamlandırma silsilesinin son zirvesi, ‘varolma’nın kendisinden fışkırdığı ‘varlık’ pınarının keşfidir. *Heidegger*’in söylemediği veya, en azından, seçikce bildirmediği hayatî önem arzeden bir hususa burada işaret edelim: Metafiziğin ilâhiyâtla, demekki felsefenin dinle buluştuğu tek nokta, *varolmanın varlıktan* neşet ettiği *inanç*dır. Bu inanç, metafizikte *aksiyom*, ilâhiyâttaysa *imândır*. Söz konusu imân yahut aksiyom uyarınca **varlık önce, varolma sonradır**. Lâkin tanrıtanımaz varoluşçular, bahsi geçen sıralamayı reddeder; ‘varlığın, ‘varolma’yla birlikte vucut bulduğunu; ikincinin ortadan kalkışıyla birincinin de sonlanacağını öne sürerler. Esinini Yunandan kapmış, edebî kişiliklerini de konuşturarak ziyâdesiyle çarpıcı, dokunaklı ifâdelerle, **biçimsiz** varolan olarak insanın dünyaya düştüğünden; sonuçta —nasıl oluyorsa artık!— özünü kendisinin biçimlediğinden dem vururlar.

(d) İlkin varlık, ardısıra varolma denklemini *Eflâtun* üstâdımıza borçluyuz. İşte bu anlamda, dinin tâcî mistiklik ile felsefe-bilimin beyni metafiziğin ortak menbaı konumunda olup cümle halefleri yahut takipçileri, Alfred North *Whitehead*’ın da deyişiyle, Üstâdımıza ‘dipnot’⁵⁵ mesâbesinde kalmışlardır. Varlık, metafizik hakikat âleminin gayrimenkulüdür. Buna karşılık, varolma ve onda vucut bulan varolan, gerçeklik dünyasının malıdır. Bu metafizik–mistik görüntüyü tersyüz

54 Makta: Yangın sonucu yahut baltayla açılmış orman yolu.

55 Bkz: Alfred North *Whitehead*: “*Process and Reality*”, 39. s.

edecek Karl Marx'tır.⁵⁶ Temelde emek süreci 'varolma'dır. Emeğiyle insan, varolur. Emeğiyle varolan insan, peyderpey 'varlığı'ını inşâ eder. Şu durumda birey mesâbesinde, 'varolma' alt~, 'varlık'sa üstyapıdır.

22) İşte, Martin *Heidegger*'in görüşünce, âlemin ve parçası evrenin zihnî-fikrî manzara resmini dimâğında çıkarıp canlandırarak bahâ biçilmez mücevher değerindeki maneviyât ülkesini keşfeden, bunu da insanlığa armağan eden iki mümtâz kavmin yahut milletin dâhîsinden bahsolunabilir: Biri Yunan, öbürüyse Alman bilgesi ile metafizikcisidir. Bu ikisinden Yunanlı artık sırrakadem basmış olduğundan,⁵⁷ kalan Alman nadir bitki ihtimamını göstermek insanlığın boynunun borcu olmalıymış. Peki, tarihte böyle olağanüstü dönüşümü ve buna bağlı olarak gelişimi, demekki akıllı, bunun dışında hiçbir mercii, mürâcaat mevkiine koymadan, maneviyâta esâslanmış, sırf akıl buyruğunda yürüyen bir sistem kurumunu, demekki mantığıyla, metafiziği ve fiziğiyle felsefe-bilimi meydana getirme mucizevî başarısını gösteren dâhîleri bağrından çıkarmış söz konusu iki kavim, muhtac oldukları kudreti nereden almış olabilirler; damarlarındaki asil kandanmı yoksa Tanrı inâyetindenmi sorusunu *Heidegger*'e yöneltsek, cevabı ne olurdu? Hani, evvelemirde "Tanrı inâyeti" demeyeceği pek açık. Tanrıya inanıp

56 Asıl Yah adı, Kissel *Mordekay*'dır. —Bkz: Salvador *Borrego Escalante*: "*Infiltración Mundial*", 12. s.

Menfâdaki Yahudî bir gizlenme ile gizem sihirbazıdır. Diyelim ki, yakınları ile kavimdaşları dışında, herkes gibi, sizin de kırk yıldır Y adı altında tanıdığınız Yahudî ahababınız vefât etmiş. Ölüm ilânında, kırk yıldır Y diye tanıdığınızı sandığınız zâtın, meğer, gerçek (Yahudî) adının Z olduğunu görüvermişsiniz! Demekki tarihî müttefikleri, kankaları İngilizlerle ortaklaşa vucut verdikleri farmason teşkilâtlarını da durduk yere bunca esrâr perdesi arkasına saklamışlar!

57 Peki, Yunan, topyekûnsırrakadem basmışnu? M.S. Üçüncü yüzyıldan itibaren gitgide Rum adını taktığımız yeni bir biçime dönüştüğü varsayılır. Buna karşılık, Fransız filosof Alfred Jules Émile *Fouillée*, anılan varsayımı reddeder: "Bugünkü Yunanlılar" der, "kendilerini Eski Yunanlıların ahfâdı olarak göstermek istiyorlarsa da, bu, tarihce sâbit değildir. Romalılar, Yunanlıları mağlûb ettiklerinde, o zamanın âdeti muvâcehesinde yüzbinlerce Yunanlıyı Kartaca ile Romaya götürüp satmışlardır. Romalı korsanlar da Yunan sevâhilinde insan avlayıp esir ederek bunları satmışlardır. Bir müddet sonraysa, Yunan ahâlisinin kısmazamı canını kurtarmak için Romaya hicret etmeğe mecbûr olmuştur. Isparta, Argos ile Korint'i Gotlar yakıp yıktılar. Ahâlisini boğazladı veya esir alıp götürdüler. Daha sonra Visigotlar gelerek bütün Yunanistanı baştan başa mahvettiler. Bir müddet sonra da şurada, burada artakalmış Yunanlıları Bulgarlar ile Ulahlar ortadan kaldırdılar. Yunanistanın müteaddit mahallerine Slavlar yerleşti. Hâsılı bugünküler, Eski Yunanlıların ahfâdı olmayıp zikrolunan müstevlî milletler ile esirlerinin halîtasıdır" —"*Avrupa Milletleri Ruhîyatı*", 7. – 8. syflr.

inanmadığı belli değil de ondan. O tarafı muğlâk. Muhtemeldir ki, hattâ kuvvetli bir ihtimâl, bilinmezci (Fr *agnostique*) olduğu. O hâlde geriye “damarlarındaki asil kandan geliyor” yanî ırk mülâhazasını kalıyor? Açıkca bildirmiyor. Edeb ediyor, kaçınıyor. Kavrayışımıza bırakmış. Ancak âşikâr olan şu: Mezkûr mucizevî buluşu, yanî *logos* ile *Geist*’in keşfini gerek gündeme getirenlerin gerekse buna dayanarak felsefe-bilimi inşâ edenlerin yeri doldurulamaz. Onlara Onsekizinci yüzyıldan başlayarak karşıkutub olma iddiasını güden İngiliz ‘iktisadiyâtçılık’/ *économisme* ile Ondokuzuncu yüzyıl ‘ruhiyâtçılık’/ *psychologisme* çıkırları, çağımızın nice zavallı bir hâle düşürüldüğünü ziyâdesiyle gözler önüne sermiyormu?

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HULASA: ÖZÖĞRETİSİ

1- Virüs, bakteri ile hücreden beşere dek, canlıyı görünür dirimsel işleyişler bütünlüğünde çözümleyerek inceleyen canlılar biliminden hareketle uzun yolu-muza çıktık. Bir üst aşamada felsefesi bizi bekliyordu. Bilimde görünür dirimsel işleyişlerin çözümlenip irdelenişi söz konusuyken, felsefede bunların değerkendirilmesi, anlam çerçevelerinin düzenlenip buna bağlı olarak kavramlar âleminin himmetiyle ıstılahların türetilmesi önplandadır. Bütün bu işlemlerin nizâm intizâm içinde yürütülmesiye, mantığın sağladığı yöntembilgisi (Fr *méthodologie*) sâyesindedir. Bunların hepsi canlılar bilimi felsefesinin çözümlemeli izâhına belki yeter. Şu var ki, canlılar biliminin bâhusus bilim felsefesini çözümleyerek çetelesini çıkarmak veya teşrih etmek başta gelen amacımız değil. Canlılar bilimi, diğer cümle canlılarla birlikte, tabîi ki, insanın salt dirimsel cephesini ifâde eden beşeri de ele alıp açıklamakta veya bunu yapma gayretindedir.

2- İşimiz uzun; gâyemiz kapsayıcı. Asıl maksadımız, insanı, beşer tarafının temel dirim birimlerinden tutunuz da, metafiziğin en uç, yanî varlık, zât ve varoluş noktalarına taşıyıp temâşa etmektir. O, önünde sonunda, tanış olduğumuz tek mil âlemlerin hulasesidir. Onu bi'fasil çözmeği başarsak, bu, bizlere gerçekliği anlaşılır kılacağı gibi, hakikat âleminin kapısını dahî aralayabilir.

3- Gerçeklik, varolanları barındırırken; hakikat, varolanların aslı olan varlıkların ve bunlarla birlikte kavramların fideliğidir. Bu bağlamda insanın fizyolojik,

morfolojik, anatomik, metabolik, evrimsel–kalıtsal özelliklerden oluşan görünür (Fr *phénoménal*) beşerliliği gerçeklik dünyasında mütâlea olunmalıdır. Burada o, canlılar biliminin deney ve mantıkla işbirliğinden elde edilmiş kurallar ile yasalar çerçevesinde anlaşılır. Ancak, insanın varlık aslına yöneldiğimizde gerçekliği aşarız. Filvakî, duyular ile algılara gerçeklikötesi kapalıdır. Dirimdışı (Fr *abiotique*) – toplum – medeniyet kurucu, yapıcı insan, gerçeklikte görünüp tesbit olunan, lâkin bu dünyada izâh olunamayan bir varolan – varlıktır. Açıklanışını bu yüzden hakikat âleminde deniyoruz. Felsefenin, hakikat âlemine ilişkin belirlemeleri, açıklamaları, irdelemeler ile tarifleri bizlere araştırma sahası olarak metafiziği sunmaktadır. Şu durumda görünürlük, varolan olarak canlı–dirimli beşer, fiziğin —demekki bilimin (Y φυσική)— nesnesiyken, salt düşünülen, fehmedilen insan, metafiziğin —*Aristoteles*’in deyimlendirmesiyle τὰ μετὰ τὰ φυσικά/*meta ta füsika* (yahut πρώτη φιλοσοφία/*prōtē filosofia*) konusudur.

4- Ne var ki gerek görünür gerçeklikte beşerin gerekse hakikat âleminde fehmolunan insanın, bir de, ömür sürmesi var. ‘İnsan’ın ömür sürmesi ‘hayat’ olup bunun ‘beşer’e, büyük ölçüde, *verilmiş* çeşidiyse, ‘yaşama’dır. Fizyolojik, morfolojik, metabolik, genetik ile evrimsel tekmil temel özellikleriyle yaşamasını beşer, öbür canlı türleriyle paylaşır. Sonuçta beşer, yaşamasını *hürce* kurmaz, kuramaz. Gelgelelim, diğer canlılara baktığımızda, onların türlerine mahsûs yaşamaları dışında ömür sürme talihleri yoktur. Türün fizik-kimya ile dirim şartlarına mahkûmdurlar. Beşer, insanlaşarak, artık türün fizik-kimya–dirim şartlarının mahkûmu olmaktan kurtulur. Beşer olarak kendisine verilmiş yaşamanın üstüne insan, zihninde geliştirdiği tasarımı binâ eder. İnsanın kurup geliştirdiği bu yeni tarz, verilmiş beşerî olandan farklı olarak, eşi benzeri bulunmaz unsurlar taşır. Bunlar biyolojik olmaktan ziyâde toplumsal–kültürelidirler. Bu dirimdışı toplumsal–kültürel, başka bir deyişle, manevî–itikadî düstûr kalıplarına kısmen yahut tamamıyla kendimi hapsedip etmemek bana, kararına kalmış bir husustur.

Hayat, hür olmaktır. Edep–ahlâkla mücehhezdir. İmdi görünür gerçeklik ile metafizik–hakikat vechelerim arasındaki gelişli – gidişli yol hayat olup tür değil, kısmen, toplum tarafından tayîn olunmuştur. Parmak izi gibi, her hayat da biriciktir. Toplum, eğitim – öğretim yoluyla hayat inşâının altyapısını⁵⁸ oluştururken, bireyin kendi teşebbüsüyle gelen/getirilen özgün değerler de üstyapıyı

58 Adâbımuâşeret kuralları, hâl ve gidiş, karşıt cinsiyetlerin ilişki anlayışı, ergen – ergin arası bağlantılar, ödeve bağlılık derecesi v.b.

teşkil ederler. İkisinin bütünlüklü (Fr *intégral*) mahsûlu kişiliktir.

5- İnsanın dirimsel cephesini bilimadama/fizikci irdeleyip çözümlerken, asıl, insan üstyapısı metafizikcinin temâşasına konu olur. Şu var ki, insan, ne görünür dirimsel varolanın ne de metafizik hakikat âleminin tekeline anlaşılmalıdır. Bizleri, haddizâtında, söz konusu iki ters uca sevkeden onun görünürdeki hayat tecrübesidir. Buna, güldürüsü ve ağlatısıyla, hayatın *draması* denir.

Başkalarıyla birlikte benim *şimdiburadolmam* ve *şimdiburadolum*un ard arda dizilişleri, oynadığım *dramanın* sahneleridir. Her kişinin *draması* da, oynandığı sahne de diğerlerinden farklıdır. Bunalım sırasında *dramalar* keskinleşir, acıklılaşır. Böylece daha ilginçleşirler.

Hayat tecrübesi, edebiyat ile yaşama felsefesine konu olur. Nitekim tanık olduğumuz veya dinlediğimiz insan-hayat hikâyelerini hayat felsefesi çerçevesinde kitabımızda değerlendirmeye çabaladık. Nihâyet görünür dirim tabanından metafizik tavana insan – hayat hikâyesi yoluyla uzanan insan gerçekliğinin hakikat âlemindeki esâslarının, asılları ile kaynaklarının araştırılıp soruşturulduğu çalışma disiplinine *özöğretisi* diyoruz.

6- Hâlis insan, geçmişini duyup düşünen,⁵⁹ aslını esâsını özleyen, bundan dolayı özlerini arayan, araştıran varlıktır. *Şimdiburadolmayan* bir duruma, değere, olaya akıl yoran *aşkın akıl varlığıdır* (OrtL *ens rationis ratiocinatae*). *Şimdiburadolma*, bulunulan durum, yaşanılan gerçeklik olup bunun her önceki basamağı artık gerçeklikaşkındır. Üstünde henüz konuşulabilecek *şimdiburadolmayanı* bireysel veya toplumsal tarih⁶⁰ ele alır, inceler. Artık kanıtlayarak yahut belgeleyerek konuşmanın imkânsızlaştığı raddedeki *şimdiburadolmayansa*, metafizik çerçevede fehmolunur.

Şimdiburadolmayan, gerçeklikaşkın olduğuna göre, tecrübe edilemez. Bununla birlikte bilim bir dereceye dek deneyleyebilir. Tecrübe, daha ziyâde, vaka yollu olup bittiğinden, tekrarı ya çok zor ve nâdir ya da imkânsızdır. Buna karşılık bilimde deney vakalara dayanır. Onlar işte, tekrarlanabilir olaylara esâslanmışlardır. Gerek hayatta tecrübe gerekse bilimde deney, düşünme ve bunun ürünü düşünceyle sınırlıdır. Düşünmenin ötesi düşünülemez. Duyular, düşünüldüklerinde

59 Atasözümüze kulak verelim: “Aslını inkâr eden haramzâdedir” yahut “aslını inkâr edenin nesli gevşek olur”.

60 Bireysel düzlemde, mecazî kullanımlı tarih, ‘hayat hikâyesi’dir (Y→Fr *biographie*). Gerçek lâfzî anlamıyla ‘tarih’ toplumla ilgilidir.

gerçeklik değeri kazanır, ilk basamakta algılanır, bilâhare daha üst aşamalarda idrâk olunurlar. Şu durumda düşünme, *insanolmanın* tek mil şart ile vechelerini bağrında taşır. Düşünmenin ötesi, işte bu sebeple, düşünülemez. ‘Düşünmenin ötesi yoktur’ bile denilemez. Böyle bir ifâde, yanî ‘yok’ demek dahî, düşünmeye dayanır da ondan. Bahse konu olan neyse, arandığında aranıldığı ortamda bulunmuyorsa, elbette ona ‘yok’ denilir. Meselâ “göğün yedinci katında uçan kanatlı at varmı?” ... “Yok” ... “Takım sahaya çıkmağa hazır, ama ortalarda kalecimiz yok!” ifâdeleri gerçeklik ve gerçeklikdışı olma açısından birbirlerinden nice farklıysalar, anlambilimsel (Fr *sémantique*) çözümleme yönünden onca benzeşmektedirler.

Kısacası: Bir şey, mutlaka, varolmalı ki, mantıkca, yokluğundan bahsaçılabilirsin. “Tanrı yoktur” önermesi, bu bakımdan, ilgi çekicidir. Madem bahsediliyor, adı geçiyor, o hâlde ‘yok’ değil, ‘var’dır. “Olsa olsa, varlığını tanıtlayamadığımdan, varmı, yokmu bilmiyorum, bu yüzden de Ona inanmıyorum” denilebilir. Bu da bizleri tanrıtanımazlıktan ziyâde, bilinmezciliğe (Fr *agnosticisme*) götürür.

7- Düşünülemezlik, hiçliktir. Lâkin düşünülemezliği düşünemediğimizden, dolayısıyla bilemediğimizden, ‘hiçlik’ten bahsedemeyiz. Sâdece dialektik mantık akışının son merhalesinde ‘varlığ’ın zıddı olarak görülebilir. Dialektik işte bu aşamada kesilir, sonlanır. İmdi: ‘Varlık’, sav; ‘hiçlik’, karşısav. Peki, birleştirim (Fr *synthèse*)? ‘Hiçlik’ karşısavının içini neyle, nasıl doldurup da ‘varlık’ savının karşısına konuşturacağız? Ne diyelim?: “Varlık yoktur”! Bunun ne tanıtlanması ne de isbatı mümkün. Sâdece, saçma.

8- Düşünme sürecinin ilk ve son durağı, ‘şey’: Ne ve neyi düşünürsek düşünelim, o düşündüğümüz, kaçınılmazcasına bir ‘şey’e taalluk eder. Nihâyet, düşünmeye konu olan ‘şey’, *değerlenerek* ‘varlık’laşır. ‘Şey’ şu hâlde ‘bilkuvve–değer–taşır–varlık’tır. Bilkuvve değer, bilfilleşince manâ veya anlam olur. ‘Değer–taşır–şey’, şu durumda, *anlamlanınca*, ‘varlık’ vasfını kazanır. Peki, ‘değer’le kastolunan ne? Bilgi!

9- Bilâkaydıştart, her ‘şey’ ‘bilkuvve–anamlı’dır. O ‘şey’ ne vakit algılayan–idrâk eden dimâğla karşılaşır, işte o zaman ‘bilkuvve–değer’ konumundaki anlam, bilfilleşip ‘şey’, artık, ‘bilgi–taşır’ ‘varlık’ hâlini alır. Belirlenmemiş (Fr *indéfini*) ‘bilkuvve–değer’, ‘bilfilleşmiş–anlam’la ‘değerli’ hâle gelir.

‘Anlam’dan daha ‘değerli’ bir şey yoktur, olamaz. Beşerin besini uzvî/organikken, insanınki düşüncel olan ‘anlam’ ve onun içerdği ‘bilgi’dir. Karşımda konuşlanmış varolanın, anlam–bilgi bütünlüğünü hâvî varlık esâsını düşüncemde

keşfedemedikçe, beşerliğimi devam ettirecek besini bulamam, sonuçta varoluşumu sürdüremem. Filvakî gittiğim bakkalda, manavda, pazarda gördüğüm besin maddelerini, sebzeleri tanıımıyorsam —anlamlarını bilmiyorsam—, girdiğim gibi boş elle —ve tabîi mideyle— çıkar, kendimi ve beslediklerimi aç bırakırım. Hâlbuki yapmam gereken gördüklerimi —kokladıklarımı, dokundularımı, tattıklarımı v.b.—, düşünerek, tekâbül ettikleri öz varlık kümeleriyle karşılaştırmak sûretiyle anlamalarını kavramak, sonuçta bilgilerine erişmektir.

10- Peki, düşünmek neyle, nasıl olur? Dille. Dilsiz düşünme? Olmaz. Duygulanmanın tersine, düşünme ile dil örtüşürler. Biri yoksa öbürü de olmaz. Düşünmenin haddi dil, dilin de hududu düşünmedir. Dil—düşünme melekesi, evvelemirde anlam—bilgi bütünlüğünü, giderek şey—varlık tümlüğünü kuşatır. Şu durumda bilkuvve ile bilfiil ‘anlam’ların tümü tamamı ‘varlık âlemi’ ‘hakikat’tir. ‘Varlık’ların mütekâbil temsilcileri olan ‘varolan’ların yurdu, zaman ile mekân boyutlu, görünür, ölçülüp biçilebilir ‘gerçeklik evreni’dir.

11- Düşünülen ‘hakikat’in tersine, ‘gerçeklik’, öncelikle duyulur. Duyan, duygulanıp düşünür. Bu aşamada algı oluşur. Duyan, duygulanıyor, ama düşünmüyor yahut düşünemiyorsa, algı oluşmaz. Algılama gerçekleşmekdikce de bilgi ortaya çıkmaz. Öyleyse anlamın, dolayısıyla da bilginin bir kökü varolanlar gerçekliğine, öbürüye varlık hakikatine uzanmaktadır.

Evrrendekileri, ilkin, duyularımız, bilâhare algılarımız ve nihâyet aklın en üst seviyesini ifâde eden idrâkımızla keşfediyoruz. İdrâkın ötesi, duyu ve algıyla irtibatı bulunmayan salt akıl işleyişinin tezâhürü ‘temâşa’dır (L *contemplatio*). Teemmül (L *reflexio*) ile tefekkür (L *meditatio*) çeşidinden yüksek akıl etkinlikleri gerçeklikten hakikate göz atma imkânını tanırlarken, temâşa, hakikatten gerçekliğe bakışı sağlamaktadır. Burada salt aklın yanısıra, duyulardan kurtulmuş üstün duyguların etkili bulunduğu bir durumdan söz edilir. Zaman ile mekân boyutlarının, ruhî ile bedenî engellerin aşıldığı durum. Bu da, bir taraftan, yaşamamızın kullanımına soktuğumuz evren kesimi demek olan dünyamızı bize tarassut yetisini sağlarken, öte yanda, insan başta olmak üzere, öbür canlılarla, mutasavvıfların deyişiyle, hemhâl olma kudretini temin etmesi beklenir. Ne var ki temâşa, metafiziğin, dolayısıyla da felsefenin malı sayılmaz artık. Onu elinde tutan, daha ziyâde, tasavvuf olmalı. Zaman zaman, cevâz verdiği ölçüde, başta *Eflâtun* olmak üzere, *Gazzalî*, *İbn Arabî* gibi, kimi kalburüstü metafizikçiler temâşa denemelerinde bulunmuşlardır. Ancak, mezkûr istisnâlar kaideyi bozmamış, temâşayı metafiziğin olağan müfredât defterine (Fr *inventaire*) geçirmemiş veya geçirememişlerdir.

12- Gelelim, duyularımız, duygularımız, düşünmelerimizle keşfedip yaşamamıza açtığımız, sonra da kullanımımıza koştığımız evren kesimi dünyaya. Bu, şimdilik yeryüzünden ibârettir.

Buna karşılık düşünme–dil yoluyla âlemin keşfine çıkılır. Peki bu, ne çeşit bir düşünmedir? En derin, öyleyse zor olan, fehimdir. İmdi, âlem–varlık kâşifi, bilgi tutkunu fehmedebilen kişidir. O işte, bilgi kuvvesini barındıran varlık avına çıkar. Bahsi geçen av türüne *filosofia* denir. Burada bilgi sâhibi olduğu iddiasını taşıyan *sofist*in, yanî ‘bilgiç’in değil de, tutkun olan *filo-sofos*un ona kulac atması söz konusudur.

Filosofianın cümle kapısı *ontologia* olup *filo-sofos*, tutkunu olduğu ‘en üstün bilgi’ye, *sofiya* erişmek için ‘varlığı’, *ontosu* aklın (*nus*) denetiminde ‘düzenleme’ (Y *logos*⁶¹) çabasıdır. Bu gayretler, hakikat âleminde cereyân ederler. *Pitagoras*’tan esinlenerek konuşursak, o hakikat, biz insana matematik dakiklik ve âhengle mücehhez bir nâgme fısıldar: Düzen veya düzenlenmişlik ilkesi demek olan *logos* aracılığıyla ‘varlıklar’, *ontoslar* nihâî birliğine, bir-olmaya, demekki ‘Varlığı’, *Kosmosa* ermek gayreti ile mücâdelesindedirler. Muhiddîn *İbn Arabî*’nin dediği ‘Varlık tümlüğü,’ *vahdetivucut*; yaratılmış, her ân dahî yaratılan âlem budur. Buna en üst seviyedeki düşünme gücüne katiyen sığmayan, demekki fehme kapalı (Y *lēthē*) yaratılmamış, fakat her lâhza yaratan Tanrı, tabî ki, dâhil değil, mantıkca da olamaz.

13- Yaratılmış Varlık, az yahut çok anlamamıza, fehmimize açıktır. Demekki hakikattir, *alētheia*dır. Anlamamızı önler her etken, neden, unsur, üstü örtük; dolayısıyla doğruya karşı, hakikate muğâyırdır. Yunanca, örtülü olanın açılması, unutkanın, unutkanlığın giderilmesiyle hakikatin elde olunacağına kanîdir.⁶² Haddizâtında Yunanca, ‘hakikat–araştırmaları–sahası’ demek olan ‘metafizik’in birinci derecede ifâde aracıdır. Bununla hakikat âleminin sâkini varlıklara ve

61 *Legō*: Toplamak, toparla/n/mak, nizâm intizâma sokmak, ilgili parçaları veya unsurları biraraya getirerek şekil oluşturmak.

Logos: Derlenmişlik, toparlanmışlık. Benzetme yoluyla ‘söz’; giderek, ‘anlam–taşır–sesler–topluluğu’ demek olan ‘söz’ün mahreci, menbâ ‘akıl’ ağırlıklı ‘maneviyât’.

Sözle ifâde olunan *kavram*, *anlamı* dile getirir. ‘Kavram’la *dile gelen* ‘anlam’, ‘varlığı’ bildirir.

62 Gerçeklik: Ar-F *vâkı’iyyet*; Y το ὄντι (*to onti*), το πραγματος (*to pragmatos*); KL *res vera*, *verum*, OrL *realitas*; Fr *réalité*; Alm *Wirklichkeit*; R действительность (*deistvitel’nost’*).

Hakikat: Ar, F hakikat; Y ἡ ἀλήθεια (*alētheia*); L *veritas*; Fr *vérité*; Alm *Wahrheit*; İng *truth*; R правда (*pravda*).

Λήθη (*lēthē*): Unutma, unutkanlık; silme —bkz: Henry George Liddell, Robert Scott, Henry Stuart Jones ve Roderick McKenzie: “A Greek – English Lexicon”.

onların cemülcemi Varlığa eriştirebilen, aksisedâsı kavramlar, kökanlamlarıyla bizlere dilde verilmişlerdir. Dil dışında aracımız yok. Şöyle de diyebiliriz: İnsanı gerçeklikle tanıştıran duygularıyken, hakikate taşıyan felsefi aracı dil yollu düşünmedir.

14- Ancak: Felsefi araçtan gayrı, kişiyi hakikatin derinliklerine götüren bir başka araç daha var; bu, düşünme ile dil olmayıp duygudur. Metafizikten tamamıyla ayrı, farklı, demekki dil ile düşünmeden azat bahis konusu taşıt din yaşantısının doruğunu teşkil eden bâtinî (Fr *mystique*) duyustur. Metafiziğin de mistikliğin de öncüsü, rehberi, yapıcısı, bânîsi, birbirine zıt iki yolun yönü ile yapısını tayîn eden *Eflâtundur*. Metafiziğin güç merkezi akılken mistikliğinki gönüldür. Ne var ki, ikisinin de bağlandığı en üst merci, tam anlamıyla tarif edilemez, maneviyâttır. Gönülle ölçüştürülemeyecek kertede açık seçik ve belirgin olan akıl, düşünmeyi yönetip yönlendiren ve bu etkinliğinin ürünü düşünceyi hâsıl eden kudrettir.

15- Sonuçta, Martin *Heidegger*'e göre, ulusal–toplumsal adâleti sağlamakla yükümlü millî toplumculuğun indinde kavmî esâs uyarınca taksim olmuş beşeri, menşesine canlılar biliminin evrim kolu taşıyabilecekken; beşer–insan bütünlüğünün millîlik zemininde sınıflanan insanın, özünü keşfetmesi, konusu düşünme düzeni ile dil olan dilbilimle mümkündür. Böylesi olağanüstü başarıysa, belli bir ideoloji ve onun çerçevesinde yer alacak iki öndere ihtiyâç gösterecektir. Bunlardan biri millî mutâbakatın sıyâsî önderi, öbürüyse fikrî–felsefî rehber [*Führerprinzip* (önderlik ilkesi)]dir.⁶³

63 Bkz: Martin *Heidegger*: “*Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*”, 27 Mayıs 1933teki konuşması —bkz: Ek 23; ayrıca bkz: Martin *Heidegger*: “*Die Universität im Neuen Reich*”, 30 Haziran 1933teki konferansı, “*Vorträge und Aufsätze*”de; ayrıca bkz: Charles B. Guignon: “*The Cambridge Companion to Heidegger*”, 86. ve 312. syflr.

SÖZSONU

“Bir masûmu öldüren insanlığı katletmiş; bir can kurtaransa,
insanların hepsini kurtarmış sayılır”

Mâide Sûresi (5)/32

I- ÇAĞDAŞ İNSAN: MADDÎ-MEKANİK-BİONİK¹ BEŞER

(a) İnsanın, güzel sanatlara varana dek, cümle istidâdını, kâbiliyetleri ile özelliklerini evrim mahsûlu gören Charles *Darwin*,² çağdaşlığı her yönü ve yanıyla ziyâdesiyle etkileyip belirlemiştir. Bahsini ettiğimiz etkiden Arthur *Schopenhauer* ile Friedrich Wilhelm *Nietzsche* gibi eleştirciliği aşarak âsîlik raddesine varmış filozoflar dahî masûn kalamamıştır. *Schopenhauer*³ ile *Nietzsche*'ye⁴ göre, canlıda

1 ‘Bionik’ ıslahının esin atası, *biomimetics* 1950lerde uyduran Otto Herbert *Schmitt*dir. *Biomimetics*ten hareketle Jack E. *Steele* *bionics*i 1958de ortaya atmıştır. *Biomimetics*, *biomimicry*, *biometrics*, *bionic/s*, *biotic/s* çeşidinden ıslahlar, Yunancada ‘yaşama’nın karşılığı *biostan* hareketle *biology* ile *electronics*in mezcinden türetilmişlerdir. Canlı yahut yaşayan varolan örneksenerek imâl olunan elektro-mekanik ürünlere ‘bionik’ denmiştir. Benzer usulle beşerin açıklanabileceği kanâatı, öyleki *bio-electronics* yöntemlerle onun yönlendirilerek değişikliğe uğratılma telâkkîsidir.

2 Bkz: Charles *Darwin*: “The *Descent of Man*”.

3 Bkz: Arthur *Schopenhauer*: “Die Welt als Wille und Vorstellung”.

4 Bkz: Friedrich Wilhelm *Nietzsche*: “Der Wille zur Macht”.

çevre şatlarına ayak uydurma güdüsü, insanda iktidarirâdesi olarak tecelli etmiştir. Bitki ile hayvandaki çaba, evrimsel–kalıtsal–hormonal–metabolik işleyişlerin verisi olmasına karşılık, insanda kendini duyuran irâde, dirim kökenli değildir.

Fizik–fیزیolojik–biyotik esâslara sürülemeyen nice olay varsa, kestirmeden ruhîlik (Fr *psychisme*) çöplüğüne atılır. Bir cephede maddî unsurlu evrim–psikoloji arkaplanlı İngiliz akılcı–deneyci tutumu ve bunun omuz verdiği liberal demokratik sermâyecilik, öbüründeyse varlık öğretisi (Fr *ontologique*) arkalı Alman maneviyâtçı–tabiatçı–edepci–edebiyatçı romantikliklerdir. Bu ikinci hattın ideoloji düzlemindeki ürünü millî toplumculuk (Fr *national socialisme*) olmuştur. Bahsi geçen millî toplumculuk, kendine örnek alıp bilâhare yoldaş kıldığı faşismden öğreti olarak farklıdır. İlkın, faşism, evrimcilığe bîgâne kalmıştır. Oysa millî toplumculuğun ana payandası ile ülküsü ırk öğretisinin uzantısı kavimciliğin esin ile besin kaynağı evrimciliğdir. Faşismse, ırkçı anlamda kavimci değil. Her nice sermâyeci ideolojinin tersine, millî toplumculuğun güdücü etkenleri arasında bulunmasa da, parti devletinin buyruklarına itaat etmesi ve ihtiyaçlarını karşılaması şartıyla, millî toplumculuk, gerek büyük sermâye birikimine gerekse kuruluşlarına, mecbur kaldığından, cevâz vermiştir. Faşismse, toplumculuğu andırırcasına büyük sermâye kuruluşları ile birikiminin tekelleşmesini hoş karşılamamıştır. Lâkin en önemlisi: Millî toplumculuk, sermâyeci ile toplumcu karşıt ve seçenek ideolojiler omurgasına oturtulmuş Çağdaş İngiliz–Yahudî medeniyetine karşı yeni bir medeniyet örneği ile tasarısını ihdâs etme iddiasıyla ortaya çıkıp savaşmış ve tarihin bu en renkli, korkunç canalcı mücâdelesinde tükenerek yenik düşen taraf olmuştur.

(b) Millî toplumculukta evrimcilik sermâyeciliktekenden farklı konumdadır. Sermâyecilikte iktisadî serbest rekâbete esin ile besin kaynaklığı ederken, millî toplumculukta genetikle birlikte kavmiyeti temellendirmek üzere görevlendirilmiştir.

Çağdaş küresel İngiliz–Yahudî medeniyeti, nasıl serbest sermâyecilik ile sahte ve sözümona seçeneği olan toplumculuğa kol kanat germe istidâdını göstermişse, öncelikle millî toplumculuk, daha az mıkyasta faşism, bir karşımedeniyet hareketine zemin hazırlayacak ideolojiler olarak tasarlanmışlardır. Sosyopsikolojik ve sıyâsî ile iktisadî mülâhazalara esâslanmış serbest sermâyecilik, savaşa ve bunun yürütücüsü askerliğe rağbet etmeyip mülkî–medenî (Fr *civil–civique*) hayata ve maddiyâta öncelik tanımıştır. Buna karşılık dirimci (Fr *biologiste*) millî toplumculuk, *Darwin* ile evrimcilikten apartılmış üç esâsa dayanır: Varolma mücâdelesini,⁵

5 Charles Darwin’de —“*struggle for existence*”.

ayıklanma (Fr *sélection*) ile en güçlüünün sağkalması⁶ şeklindedir. Mezkûr üç esâs, millî toplumculuğu tavizsiz savaşçı kılmıştır. Bahse konu ideolojinin güç kaynağı kuvvet, kudret ile irâdedir.⁷ Sermâyeciliğin maddiyâtçı–bireyci kâr amacı ile toplumculuğun maddeci–iktisadiyatçı toplum sınıfı emekciliğin adâlet gâyesine karşılık, millî toplumculuğun ülküsü, kavimlerden en kudretlisinin zafer kazanarak kendi kalıtsal–evrimsel müktesebâtını (Fr *acquisition héréditée–évolutionnaire*) muhâfaza edip milletleri nizâm intizâma sokmaktır. Bu cümleden olmak üzere, öncelikle Adolf Hitler’in, kavmine zararlı addedip ortadan kaldırılması gerektiğine inandığı iki öbekten bahsetmektedir: biri Yahudî, öbürüyse Slav. Bunların dışında herkesin yerinde yurdunda kalması şartıyla; demekki Almanın kavmî saflığını bozmağa tevessül etmediği sürece her toplum, millet, kavim kabule şâyân görülmüştür. Filvakî Hitler’e bakılırsa, nasıl karatenliler ile Asyalılar Avrupada istenmezse, aktenlinin de Avrupa dışındaki kıtalarda işi yok. Başka bir deyişle sömürgeye de sömürgeciliğe de karşıdır. Bu da bizlere sermâyeciliğin tersine, millî toplumculuğun, tüketicilik ile kârı teşvik eden mâlî–iktisadî mülâhazalardan yola çıkmadığını göstermektedir. Toplumun mücbir ihtiyâcını gözeten, kendine yeter, dışa kapalı üretim yeterli görülmüştür.

Çağdaşlığın kıstasını bildirme iddiasındaki İngiliz-Yahudî medeniyeti, kendine kafa tutup her bakımdan meydan okuyan millî toplumculuğu gerici ve tepkici olarak yaftalamıştır. İkisinin nihâî kavgasından —İkinci dünya savaşı— serbest sermâyecî İngiliz-Yahudî medeniyeti muzaffer çıkmış, millî toplumcu arkalı medeniyet tasarısıysa akîm kalmıştır. Millî toplum ideolojisi tarih sahnesinden çekilince dirimcilik⁸ (Fr *biologisme*) de ortada kalkmıştır. Descartes’tan beri ‘tek adam’ konumundaki mekanikcilik, *energi*yle sulandırılarak gündeme yeniden yerleşmiştir. Mekanikcilik maddeye temellendiği gibi, ötekilere oranla çok daha rahat güdümlenebilir bir dünyatasavvurudur.

c) Yeniçağ felsefe-bilimin önderi René Descartes, ilkin, hayvanı maddî-mekanik varlık olarak tavsif etmiş, ardısıra maddeyi ilk tarif edip maddeciliğin öncüsü

6 Herbert Spencer’in “*survival of the strongest*” deyiminin aslı Charles Darwin’de “*survival of the fittest*” —“en uygunun sağkalması”.

7 Bkz: Friedrich Nietzsche: “*Der Wille zur Macht*” —“iktidarirâdesi”.

8 Cancılık (Fr *animisme*) ile canlılıkçılıktan (Fr *vitalisme*) tamamıyla farklı olarak dirimcilikte canlıya maddedışı (Fr *immatériel*) hiçbir unsur yüklenmez. Millî toplumcu dirimcilik madde esâsî olmakla birlikte, mekanikci değil. İbrânî–Yahudî kabulünün tersine, Alman millî toplumcu ideolojisinin indinde ‘hâkim kavim’in (Alm *Herrenvolk*) üstün seçkin hasletleri ilâhî–dinî menşeli olmayıp kan aracılı kalıtım verisi şeklinde görülmüşlerdir.

Julien Offray de *La Mettrie*, beşerin, makine olduğunu öne sürmüştür. Görüşünce bilgenin tabiatı ve hakikati incelemesi yetmez; derdini, düşünmek isteyen, buna muktedir olan bir avuc insana da anlatabilmeli. “Peşin hükümlerine seve seve mahkûm olmuş kâhir eseriye lâf anlatmak, kurbağayı uçurmak kadar imkânsız... Hatanın kaynağı maddenin düşünme yetisinden yoksun bulunduğunu sanmış olmaktadır. Madde, tabîi ki, düşünmez. Ne var ki düşünmenin altyapısını⁹ oluşturur ... *Monad*larıyla Laypnitsciler anlaşılmasa bir varsayım uydurmuşlardır. Ruh maddileştireceklerine maddeyi manevîleştirmişlerdir. Tabiatına dair zerrece fikre sâhib olmadığımız varlığı nasıl tarif edebiliriz? Benzer hataya *Descartes* ile uzun süre boyunca aralarına karışmış Malbrançcılar da bulunduğu Dekartcılar dahî düşmüşlerdir. Görüp tesbit etmişcesine insanda iki farklı cevherin belirgince varolduğunu öne sürmüşlerdir.”¹⁰

“En bilgeler, ancak imânın saçtığı ziyâyla ruhun kendini tanıyabileceğini savunmuşlardır...”¹¹ Ruh elle tutulur, gözle görülür olmadığına göre, varlığına, olsa olsa inanılır —yahut inanılmaz. Bilim, inançtan —varsayım— hareket edip kanıt görme ile gösterme zorunluluğunu —yöntem— izleyerek sonuca —bilimsel bilgi— ulaşmağa çabalar. Kanıt (Fr *évidence*) görme ile gösterme (Fr *démonstration*) etkinliğine konu olan nesne (Fr *objet*), zorunlulukla (Fr *absolument*) maddîdir... “Tanrı varsa; O, hem vahyin müellifi hem de doğanın yapıcısı, yaratıcısı durumunda olmalı. Bizlere birini, öbürünü açıklasın; aklıysa, ikisini de dengelesin diye vermiştir. Vahiye elçileriyle duyururken, doğayı gözlemlerimizle algılayıp kavrarız. Böyle algılamayıp kavramaksızın doğayla ilgili uydurulanlar

9 *La Mettrie*’nin altyapıya yerleştirdiği ‘madde’nin yerini yaklaşık yüz yıl sonra Karl Marx’ta ‘iktisat’ almıştır.

10 “Les leibniziens, avec leurs Monades, ont élevé une hypothèse inintelligible. Ils ont plutôt spiritualisé la matière, que matérialisé l’âme. Conunent peut-on définir un être, dont la nature nous est absolument inconnue?

Descartes, et tous les cartésiens, parmi lesquels il y a longtemps qu’on a compté les malebranchistes, ont fait la même faute. Ils ont admis deux substances distinctes dans l’homme, conune s’ils les avaient vues et bien comptées”.

10. – 13. dipnotlardaki alıntılar için bkz: Julien Offray de *La Mettrie*: “*Discours Préliminaire*” (“*Œuvres Philosophiques*”), 16. – 21. syflr.; Julien Offray de *la Mettrie*: “*L’Homme-Machine*” —Michel Onfray tarafından *La Mettrie*’nin hayatı ve çalışması üzerine tam metin olarak Populaire de Caen Üniversitesindeki üç ders, 2006 ağustosunda France Culture’de yayımlandı.

11 “Les plus sages ont dit que l’âme ne pouvait se connaître que par les seules lumières de la foi”.

kişiyi önyargılar ile yobazlığa sürüklerler.¹² Doğru yol, araştırılana şüpheyle yaklaşp onu duyular yardımıyla anlamaktır.

“Hakkında fikir edinmemiz ile tarifini vermemizi imkânsız kılacak raddede beşer karmaşık bir makinedir. Bu yüzden anlı şanlı filosofların *a priori* araştırmaları ile maneviyâtın kanatlarından herhangi birinden medet ummaları beyhûdedir. Buna karşılık bedenin uzuvlarını birbirlerinden *a posteriori* ayırttığı gibi, ruhu da çözmeğe kalkan araştırmacı, baskın ihtimâlle, insan tabiatını açık seçikce açıklayabilecektir.”¹³ Sonuçta *La Mettrie*’nin indinde insan beşerden ibâret olup beşer de bir tıkız makinedir (*Fr machine compacte*).

(ç) Makinevârî beşer, maddî mekanik nesnelere benzer. Özerk olmayıp irâdesi yoktur. Bu yüzden de direnmesi, karşı koyması, hele hele başkaldırması söz konusu olamaz. Eğitim, öğrenim, reklâm ile propaganda aracılığıyla programlanıp yönlendirilir. İstendiği üzere, araştırılır, incelenir, ölçülüp biçilebilir. Bu durum, avını bekleyen insafsız avcıya benzetebileceğimiz ideolojilere yarar; sömürücü siyâset erbâbının ve canlılar biliminin, fende/*technologie*de varlığını sürdürmesi tıbbın işine gelir.

II- UZVÎ/ORGANİK İNSANÎ TIPTAN BİONİK BEŞERÎ TIBBA

(a) Alışlagelinmiş tıptaki —tıp ahlâkı gereğince— şefkatli hemşire, muhabbet dolu hekim – hasta, demekki sıcak insan – insan ilişkisinin yerini çağdaşta kinde hasta ile âlet–edevât–cihaz şebekesi alır. Trafik kolluk memuru misâli hekimin ödevi, hastayı gerekli görülen bir cihazdan öbürüne yönlendirmekten ibârettir. Cihaza yönlendirdiği gibi, oradan çıkan biçimsel mekanik sonuçları yorumlayıp açıklar. Şu hâlde hastayla, yanî insanla bağı bağlantısı bulunmaz. İnsana en ziyâdesiyle ilişik mesele insandışı yollardan hâledilmeğe çalışılıyor. Niye? Zirâ insan, beşere; beşerle kalsa yine çok iyi; sonuçta makine derekesine indiriliyor.

(b) İnsana en yakın duran, onunla en fazla ilgili üçlûden biri hekim —öbür ikisiyse, öğretmen ile dinadamı—rahiptir. Haddızâtında sağaltıcılık, öğretim ile

12 Bkz: “S’il y a un Dieu, il est Auteur de la Nature, comme de la Révélation; il nous a donné l’une, pour expliquer l’autre; et la Raison, pour les accorder ensemble”.

13 “L’homme est une machine si composée, qu’il est impossible de s’en faire d’abord une idée claire, et conséquemment de la définir. C’est pourquoi toutes les recherches que les plus grands Philosophes ont faites à priori, c’est-à-dire, en voulant se servir en quelque sorte des ailes de l’Esprit, ont été vaines. Ainsi ce n’est qu’à posteriori, ou en cherchant à démêler l’Ame, comme au travers des Organes du corps, qu’on peut, je ne dis pas, découvrir avec évidence la nature même de l’Homme, mais atteindre le plus grand degré de probabilité possible sur ce sujet”.

manevî-ruhânî ihtiyâcın karşılanması çağlar boyu, anhası minhasıyla kırk yıl öncesine değin yeryüzümüzün nisbeten ücrâ köşe bucağında aynı kişi tarafından üstlenilirdi. *Hippokrates*'ten itibaren dindışı pozitif tıpla birlikte Yunanda, ardından İslâm âlemi ile Yeniçağ Avrupasında hekim, öğretene ile dinadamı-rahip ayrılmışlardır. Bununla birlikte Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine değin uzvî/organik çizgiler taşıır hakîm/bilge kişiliğiyle hekim, ilâhiyâtı çağrıştırırdı. Nitekim 'hekim', *Pitagoras*'ın, *Herakleitos* ile *Eflâtun*'un indinde velî raddesinde telâkkî olunan 'üstün bilge', *sofosun* Arapca mütekâbili ve *Kur'ândaysa Allahın* adları (esmâyihüsna) arasında zikrolunan *hakîmin*¹⁴ Türkçe telâffuza uydurulmuş şeklidir. İnsanın en üstün vasfı akilyürüterek vargıya ulaşmak demek olan 'yargılamak'ın Arapcası HKM (حكم: Yargıladı) fiil kökünden türe/til/miş isimler *hüküm*, *hakîm*, *hâkim*, *hakem*, *hükümrân*, *hükûmet*, *tahakküm*, *muhakeme*, *mahkeme* v.b.

Hakîm unvânıyla taltîf olunan tabip, şu hâlde, nedir, kimdir, n'eyler ki, böylesine yüceltilmiş? İlkin, insanla ilgili ne varsa, onunla uğraşır. Fizyoloji, morfoloji, bağışıklık düzeni, metabolisma, doğum, kadın hastalıkları, sakatlanma, zehirlenme, kısacası insanın bütün beşerî taraflarıyla olduğu kadar; inanç, duygu, duyarlılık, dil, zihin ile akıl sağlığı, öyleki sıyâset ile iktisat, demekki tekmiî insanî cephesiyle de sıkı sıkıya ilgilidir. Üstün bilgin olup aynı zamanda sanat sezgisi ve —özellikle cerrahsa— el mahâretine mâliktir. Hekimlikte haddizâtında akıl kudreti – zekâ kıvraklığı – el uzluğu üçlüsü işbaşındadır. Akıl kudretinin önemli yapıtaş, sezgi de, kılavuzluk ödevini üstlenerek sorunu ânında çözdürecek hedefe zekâyı yöneltir. Sorunu çözdürecek âletse, eldir.

III- ANILARDAKİ UZVÎ/ORGANİK İNSANÎ TIP

Yukarıda teorik tarzda ifâde ettiğimiz görüşü bir yaşantıyla açıp aydınlatmakta yarar var:

(a) Yıl 1971. Sıcak bir temmuz günü. Sabahın erinde Afganistan ile Pakistanda görülen karoserisi ahşap tipik bir şehirlerarası otobusun yüklük olarak kullanılan denkler ve torbalarla dolu çatısında Celâlâbâttan 107 kmlik yola çıktım. İki bin küsûr yıl önce Büyük İskender kumandasında Makedon ordusunun da katettiği 1027 m yükseklikteki Hayber geçidini aşarak öğleden az sonra Pakistanın serhat şehri Peşavere vardım.

14 *Hakîm* (حكيم): (1) Mutlak ilim mâliki (El Hakîm) *Allah*; (2) bilgi-bilim sâhibi; (3) hatadan münezzeh; (4) âdil yargılayan; (5) bilge; (6) olumlu işleri üstün ustalıkla beceren; (7) tabip —bkz: Edward William Lane: "*Arabic – English Lexicon*", I. cilt, 618. s.

Havameydanına alçalan uçak misâli, Hayber yoluyla Afganistandan Pakistana gidiş, zirveden zirveye zıplayarak inişe geçmek gibi bir şey. Öylesine dudak uçuklatıcı tehlikeli, yaban güzeli bir çevre ve manzara ki... Nereye benzetebiliriz? Belki Van ile Hakkâri arasındaki yolun manzarasına. Tabî, Van – Hakkâri arası Hayber'in minik timsâli (Fr *miniature*).

Kuru sıcak Afgan yaylasından Hayber'i aşarak Pencâb düzlüğüne inmek hamama girmeğe benzer. O tarihte benim gibi gencin bile dayanamayacağı ıslak, vıcık vıcık nem derecesi tavan yapan, boğucu nemli bir sıcak. Peşavere vardıktan az sonra şiddetli mide kasılmaları ile bulantıdan muzdaribim. Büyük âbdest cihetinde ishâl kendini duyuruyor. Sardımı beni bir korku! Afganistana alışmış, hattâ gönül bağı peydahlanmıştı. Oysa bura bana iklimden başlamak üzere, alabildiğine ters ve yabancı geliyor. Yâdelerde bir başıma, üstelik kadının şefkatli bakımından yoksun bir hâlde, kolera cinsinden ağır bir hastalığımı yakalanıyordum. Hastahâne yahut en azından sağlık ocağı bulma umuduyla her iki yanı açık şehiriçi otobusa bindim. Önde, sürücünün solunda —arabanın dümeni İngiliz usulü sağda— ayakta duruyor, geçtiğimiz yerleri seyrediyor, bir taraftan da göz ucuyla sürücüyü süzüyordum. Hintlilere mahsûs parlak kapkara uzunca saçlı, orta boylu, ince endâmlı, benden birkaç yaş büyük, yirmi altısında, yedisinde olmalı, ciddî tavırlı bir genç. Duraklardan birinde durdu. Başını sola çevirerek kapıya baktı. İnip binen olmayınca ister istemez gözü bana ilişti. Kaşlarını hafif çatarak “İngilizmisiniz” diye sordu. “Hayır” cevâbını verdim. “Ha, o hâlde Iskan-dinavyadan geliyorsunuz” diye lâfı uzattı. “Türküm” dedim. “Şu durumda sorun yok; o demin dediğim yerlerin birinden geleydiniz, aman, uyuşturucuya hamle etmeyiniz, diye uyaracaktım; zirâ burada bu, idamla cezalandırılır; Afganistana benzemeyiz yanî.” Adı Muhip. Sosyoloji mezunuymuş. Öğrenimiyle mütenâsib iş bulamayınca belediye otobus sürücülüğüne talim etmek zorunda kalmış. “Al sana, Türkiye'ye ihtar” diye içimden geçirdim: “Bol keseden üniversite açarsan, işte böyle nitelikli işsiz üretirsin.” Nitekim üstün zekâmız sâyesinde otuz yıl gecikmeyle bahse konu hatayı tekrarladık. Neyse sohbetimize kaldığımız yerden devamla, “bir uyuşturucu eksik kalmıştı; kellem patlayacak, midem de ağzımdan akacak âdetâ” dedim. “Üç saat bekleyecek takatınız varmı? Nöbetim ikinci üç buçukta bitiyor da. Otobusu garaja götürüp orada nöbeti devralacak sürücüye teslim ettikten sonra babama gideriz. Şehrin birkaç km dışında oturuyor. He-kimdir!” Buyurunuz; kendimi bunca yalnız, terkedilmiş, çâresiz duyumlarken, Allah bana az biraz sertce “ey ebleh Şabanım, sana şahdamarından da yakınım

dememişmiydim!?” diyerek kendini hatırlatıverdi. Muhip’le karşılaşmam, üstüne üstlük babasının hekim çıkması olayını başka nasıl yorumlayabilirim ki? Dediği gibi yaptık. Arabayı nöbeti devralana teslim ettikten sonra baba evinin yolunu tuttuk. Şehrin epeyi dışında yeşillikler ortasında eski İngiliz sömürge dönemi altı kâgir, üstü ahşap bir Hint evi. Gıcırdayan tahta bağçe kapısını iterek açtı. Arnavutkaldırımıvârî yolu izleyerek evin kapısına ulaştık. Tokmağı üç dört kere vurdu. Ak saçlı, altmışlarında, şişmanca bir hanım açtı. Babanın ya karısı ya da bakıcısı. Dehlizi andırır koridorun ucunda gözüken ak saçların kapladığı uzunca arî biçimli başı hafıfçe öne eğik, âşikâr hatların enine kestiği alnı yüksek, beli bükük, rahat yetmişlerinin sonunu süren, bir beğefendi bize yaklaşıyor. İkimiz de elini öptük. Ardından bağçeye çıktık. Koca manolya ağacının gölgesindeki sıraya oturduk. Dr. Zakir’in saatlarca geçmiş günlerden, İngiliz sömürge idâresi (İng *British Raj*) döneminde okullarından, Lahor’da gördüğü çifte —geleneksel Hint ile çağdaş Avrupamerika— tıp öğreniminden, Hindistanın parçalanışında yaşananlardan dem vurdu. O ne sıcak muhabbet, vukûf, ilûm, irfân. Hakîmliği kömür karası iri yuvarlak gözlerinin derinliklerinden çağlaya çağlaya fışkıran bakışlarına yansıyor. Edep, iffet, terbiye, basiret, ölçülülük ile saygıdeğerlilik kişiliğinin yapıtaşları olmalı. Elini, kolunu, yüz hatları ile gözlerini oynatmaksızın vakar ve vukûfla, ama asla ukalâlîğe, züppeliğe tevessül etmeksizin, gerek bize çay, börek, çörek, peksimet taşıyan ak saçlı hanıma hitâb ettiği Pencâbca gerekse özellikle de bellibelirsiz Hint şivesiyle konuştuğu İngilizce yoluyla yalnızca kendine saygı duyurmayıp insana hani neredeyse “yahu bu, ne de tatlı ve ifâde gücü yüksek bir dilmiş” dedirtiyor; huzur verip güven aşıyor. *Brahmana* mahsûs uluğ ruh (S *mahatma*), Zakir beğün (Mir Zakir) konuşuşunda yankılanıyordu.

Akşam hava kararmağa yüz tutmuştu. Zakir Abbas Han, hanıma seslendi. O da buyruğa uyup içinde mum yanan iki kâse getirdi. Çay fincanlarımızın durduğu önümüzdeki sehâyâ koydu. İşte o ân saatlardır orada oturmaklığımın farkına vararak artık izin isteme vaktinin gelip çatıldığını bilfarz anlayıverdim. Gerçekten de bunca saat orada büyülenmişcesine çakılıkalmışım. Müsâade istedim. Kalktım. Kolumdan muhabbetle tutarak evin eşiğine yöneltti. Kapı üstü fenerinin orta hâlli ışığında işâret ile orta parmağıyla açık tuttuğu sağ gözümü birkaç dakika muayene etti. “Midenizden haylı şikâyetiniz var” demezmi! “Çehrenizden de bunu epeydir okumaktayım. Bet benziniz atmış gözüküyor.” Hâlbuki bulunduğum sürece sağlığımın zerrece bahsaçılmadı. Bana herhangi izâhta, nedensel açıklamalarda bulunmaksızın, tekrar kadına seslendi. Pencâbca bir iki sözle

merâmını ifâde etti. Beş dakkada kadın elinde kese kâğıdıyla kapıda arzendâm ediverdi. Kese kâğıdında neyin nesi olduğunu çözemediğim ince kıyım ot vardı. “Gecelediğiniz handa hizmetliye veriniz; size bunları kaynatıp demletsin. Demlikte kalmamacasına çayı içip tüketiniz. Bulantınız iz bırakmamacasına şîfâ bulup geçecek.” Dediklerini harfî harfîna uyguladım. Bulantıdan, sancı ile kasılmadan eser kalmadı. Derde devâ, mezkûr otlarmıydı yoksa Dr. Zakir’in telkini, bir çeşit *plasebo* etkisini, bilmiyorum. Önünde sonunda önemli olan, alınan sonuç, yanî bunalımın giderilmesi değildi mi?

(b) Peki, neydi, Zakir beği hakîm tabip kılan etmenler? Engin bir doğa, insan, toplum yaşama tecrübesi, yaşantı; elverişli irfânî ortam ve tabîî ki fıtratı. Dr. Zakir’i hem gelenekli, hem çağdaş esâslı öğrenim, hakîm ve tabip kılmıştır. Hikmeti konuşturan tabip, hekimdir. Hekimlik, zanaat/teknik çıkışlı meslek olmaktan ziyâde bir çağırıştır. Hikmetin/bilgeliğin belirdiği, istediği, gerektirdiği, çağrıştırdığı ne varsa, tabiplik de onu barındırır. Her bilge gibi tabip de sanat sâhibidir. Sanatı tıptır. İslâm felsefe-biliminin nâm salmış kalburüstü bilge filosof-bilimadamlarının ortak paydası, din, adâlet —hâkim— ve sağlığa —hakîm— taalluk eden teşhis ve tedâvî konuları ile meselelerinde söz sâhibi olmalarıydı. Hakîm, tabip/hekim kisvesinde hayatın bütün köşe bucağına, öncelikle de sağlığa taalluk eden meselelerle ilgili, hâkim olarak da gerek bireysel gerekse toplumsal düzlemde sürtüşmeler ile anlaşmazlıkların çözülmesi, haklı – haksız ayırımı ile çeşitli seviyelerde düzenlemelerin yapılması maksadına yönelik yargılarda bulunma melekesine mâliktir.

İmdi Klasik Türkçede ‘hekim’e dönüşen ‘hakîm’ sözü, kişiye lâyük görülebilecek en uluğ, şanlı şerefli unvânlardan biri olsa gerek —öbürüyse, ‘âlim’; ilmi barındırıp etrâfına saçan ‘muallim’. Klasik Türkçemizin iptâl ile ilgâsından sonra sözünü ettiğimiz yüceltici unvân, yerini, her konuda olduğu üzere, İngiliz-Yahudî dünyasından apartma, tıpla doğrudan doğruya irtibatı meşkûk ‘doktor’a bırakmıştır. Peki, ‘doktor’ nedir, nereden türemiştir?

(c) *Doctor/is* (→ doktor), öğretim alanında etkin olana, öncelikle manastırda ‘müptedî’ye (OrtL *novicius*) ‘ilmihâl usulü’ (OrtL *catechismus*)¹⁵ dersi okutan ‘birâder’in (L *frater*) yahut ‘peder’in (L *pater*) unvânıdır. Ortaçağ Avrupasında ruhbanın manastır tedrisâtına tepkiyle ruhban-olmayanlar *universitası* (→ üni-

15 Y *katēkhēsis* (κατήχησις←kata [κατά]: Aşağı + *ēkhēō* [ἡχέω]: Seslenmek, seslendirmek): Ders, tedrisât.

versite) vucuda getirmişlerdir. İlki, 1088de açılan, Bologna üniversitesidir. Yapısı, öğretim üyelerinin sıradüzeni (Y→Fr *hiérarchie*) ile unvânlarını üniversite, önemli ölçüde, kilise—manastır tedrisât geleneğinden devşirmiştir. Bunların arasında *doctor* sanı da bulunur. Ortaçağ Hıristiyan Avrupa medeniyetinin klasik devrin-den beri belli bir konuyu, sorunu araştırarak kâğıda dökmüş, yanî tez sunmuş kişi, zorunlu sınav/lar/ı da başardıktan sonra ‘doktor’,¹⁶ başka bir deyişle en üst seviyede öğretici unvânını taşıma hakkını kazanır. Çeşitli araştırma, inceleme ile uygulama alanlarında ‘doktor’ olunabilir. İşte bunlardan biri de tıpta ‘doktor’luk-tur. Nitekim Onaltıncı yüzyıldan başlayarak, İtalya, İspanya, Portekiz, Fransa, İngiltere, Almanya, Felemenk, Danimarka, İsveç, Lehistan/Polonya gibi, birtakım Avrupa ülkelerinde alaylı tabiplerden ayırtetmek amacıyla biçimsel olarak resmen akademik anlamda tıp öğrenimi görmüşlere doktor denilir olmuştur. Ancak, az önce belirtildiği üzere, Avrupa milletlerinin öz dillerine mahsûs ıstılahlar varlık-larını az yahut çok duyurmağa devam etmişlerdir. Onsekizinci ile Ondokuzuncu yüzyıllarda Avrupa genelinde kullanımı gitgide yaygınlaşan *doctor*, kimi dillerin dağarcığında yer alan asıl sözün —İngilizcenin *physician*ında tanık olduğumuz üzere— unutulması bahâsına ‘tabip’¹⁷ anlamıyla kökleşmiş görülmüyor.

(ç) Tıbbın yanısıra canlılar biliminden kaynaklanan diğer fenler/*technologieler* de organik olmayan gayrinsanî cephelere kaymışlardır. 1800lerin son çeyreğinden itibâren canlılar biliminin uygulamada iki temel görünüm hâlinde karşımıza çıktığına şahid oluyoruz. Alışılmış canlılar biliminin asırdide gövdesini teşkil eden laboratuvar deneyciliği ile biçimselleştirilmiş ifâdelere sığmaz gözlemle-melere, tasvir ile anlatıya dayalı morfoloji, sistematik ile davranış biyolojileri, hayvanbilim/*zoologie*, bitkibilim/*botanique*, sosyobiyojoloji, genetiköncesi evrim öğretisi bir yanda ve son derece gelişmiş, karmaşıklaşmış âlet edevât ile cihaz gerektirir, maddesi ile malzemesini ölçüp biçer, matematikleştirmeye yatkın moleküler—analitik genetik ile evrim bilimi, biyofizik, biyokimya, topluluk/*population* genetiği ve benzeri kollar öbür tarafta. İlk andığımız günümüzde

16 Guido Gomez de Silva: “Breve Diccionario Etimológico de la Lengua Española”, 231. s.; ayrıca bkz: “Der große Duden: Herkunftswörterbuch”, 114. s.; ayrıca bkz: “The Dictionary of English Etymology”, 280. s.

17 İngilizcede *physician*; Fransızcada *médecin*, İtalyanca, İspanyolca ile Portekizcede *medico*, Katalanca *metge*, Romence *medic*; Almancada *Arzt*, Felemenkce *arts*, İsveççe *läkare*, Danca *læge*; Fince *lääkäri*; Rumca *giatros*; Rusca *vraç*, Ukranca *likar*, Lehce *lekarz*, Çekce *lékař*, Boşnakca *ljekar*; Macarca *orvos*; Litvanca *gydytojas*.

canlılar bilim tarihi sayfalarına hasrolmuş, buruk bir tat veren anıdan ibârettir. Canlılar bilimi/biyoloji, bir uzvî/organik doğa bilimi olmaktan çıkıp alabildiğine canlı-olmayan/*inorganique* fizik-kimya bilimlerinden biri hâlini almaktadır. Başka bir deyişle canlılar bilimi ıstılahı gitgide kullanımdan düşeceçe benziyor. Zâten birçok akademik kuruluşta, artık, böyle ad taşır bölüm yer almamaktadır.

(d) Kurum olarak felsefe, *Eflâton*'un, tarihte ilk yükseköğretim merkezi olan *Akademiayı* M.Ö. 387'de teşkil edişiyle vucut bulmuştur. Bu zeminden hareketle talebesi *Aristoteles*, tarihin ikinci yükseköğretim kurumu olan *Lûkeionu*¹⁸ M.Ö. 335'te kurmasıyla felsefe-bilimi kurumlaşmış gelenek hâline getirmiştir. Felsefe-bilim, Akademia–Lûkeion ve halefleri medrese ile üniversite çatısı altında yaşayagıtmıştır. Balık ile deniz arasındaki ilişki neyse felsefe-bilim geleneği ile akademik dediğimiz yükseköğretim kurumu arasındaki bağıntı da odur. Yükseköğretim, yanî akademik kurum dışında felsefe-bilim etkinliği görülmedimi? Elbette münferit hâdise bâbindan cereyân etti. Hattâ Batı medeniyetleri câmiası dışında, Çin, Hint gibi, Doğulu olanlarda da felsefe-bilime yaklaşan, onunla kolayca karşılaştırılabilir bilgelikler ile üstün becerekli zanaatlarla tarih boyu karşılaşılır. Ne var ki, bir olay kalıcı biçim ile düstûr kazanarak gelenekleşmedikçe ondan kurum şeklinde bahsetmek boşunadır. Kurumlaşmamış olaysa bahse değer değil. İşte felsefe-bilim gelenekleşmiş kurum olarak tarihte eşsizdir. Doğum tarihi ile yeri de, evrilişi ile gelişimi de, nihâyet ölümü de belli. 1970'lerde sona erdiğine tanık oluyoruz. Önce binânın felsefe kısmı kayıplara karışır. Havasız yahut susuz kalan canlı misâli felsefesiz bilim de artık yaşarlılığını yitirir. Fenle mezcolur.

(e) Doğuşu, çıkış nedeni ile gâyesi farklı olmakla birlikte, fen (Fr *technologie*), felsefe-bilimle hep alışverişte bulunagelmıştır. Ortaya çıktığı 900'lü yıllar ile sanayi devrimi sonrası 1800'lerin başlarına değin fen, temin ettiği âlet edevât, cihazla bilimin inkişâfında bayağı etkili olduğu muhakkak. Fenden önce laboratuvar deneyi yoktu. Varsayımın sınanması hemen hemen yalnızca gözlemlene, pek

18 *Lûkeion* arâzisinde M.Ö. Altıncı yüzyılda *Perikles*'in yahut *Pisistratos*'un *gimnasion* kurduğu rivâyet olunur —bkz: Stefan Stenudd: "Aristotle: His Life, Time, and Work".

Aristoteles, okulunu M.Ö. 335'te kurarken mezkûr arâzideki askerî talim merkezine dokunmamıştır. Askerliğe duyduğu yakın ilgiden olmalı. Haddızâtında *Lûkeion*'dan önce, birinci okulunu, yurdu Makedonyada çocukluktan arkadaşı kral *Filipos*'un talebi üzre, pâyitaht *Pellaya* nisbeten yakın *Miezzada* *İskender* ile geleceğin Makedon kurmaylarını eğitmek amacıyla 343'te kurmuştur. Tarihte ilk kurumlaşmış askerî okul (harb akademisi).

nadir olarak laboratuvarı andırır mekânlarda basit deneylerle gerçekleştirilirdi ki, bunlar da, pozitif bilimden ziyâde, simyayla ilgiliydiler. Sermâyeciliğin boşandığı sanayi devriminin ardından fen, bilime gitgide yabancılaşıp ondan kopar. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde iyiden iyiye gündemden düşen felsefenin ardısıra bilim, kaynaştığı fenle bütünleşir. Uzun huzmeli ışıldağa benzetebileceğimiz bilimin devindiricisi (Fr *dynamo*) akıldır. Felsefe-bilimin yöntembilgisini (Fr *méthodologie*) kendine mâleden fense, zekâyâ dayanarak kısa vadeli iş görür. Kestirmeden hızla sonuç —kâr— devşirmeğe bakar. Fende yarar – zarar hesapları iktisadî kaygılarca güdümlenirler.

Zorunlu hayatî ihtiyaçlarını karşılamak üzere, öteden beri, insanın imâl etkinliği zanaattır. M.Ö. Dördüncü yüzyıl Atinasında *Aristoteles*'in felsefe-bilim sistemini inşâyıyla gün ışığına çıkan biçimselleştirici akıl ile onun öngörüp önerdiği yol yordam yöntemdir. Felsefe-bilim yönteminin zanaata, Onuncu yüzyıl İslâm medeniyetinin bağrında uygulanmasıyla oluşan 'fen'/*technologie*dir.¹⁹ Sırf bilgilenme ile 'bilginin bilgisi'ni edinmenin peşinde koşan, demekki soruşturup araştıran felsefe-bilimin tersine, fen, yalnızca maddî ihtiyaçları karşılamak üzere etkindir. Elbette zanaat gibi, maddeyi esâs almak zorunda olmakla birlikte, ondan farkı, sıkı sıkıya nesnelci (Fr *objectiviste*) anlayışla çalışmasıdır. Peki bu, ne demek? Ele alınan, işlenen madde esâslı nesneye onunla uğraşanlardan duyguların, demekki özelliğin karışmaması vakıasıdır.

İslâm medeniyetinin icâdı olmakla birlikte fennin alabildiğine işlerlik kazanıp yaygınlaşması, Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetinde, ilkin Onyedinci yüzyıl Felemengi —önsermâyecilik (Fr *protocapitalisme*)— ve ardından özellikle —mâliyesiyle (Fr *finance*) Yahudînin, dimâğı ve girişimciliğiyle de İngilizin müellifi olduğu— sermâyecilik ideolojisi bağrında sanayi şeklini alarak vukû bulmuştur. Sermâyecilik ile buyruğundaki sanayiciliğin nesnelliğe saygısı yoktur. Derdi salt bilgi edinme değil de ondan. Ya, ne? Yarar sağlamak. Kime? Tüketicie. Oldum olası insan, zorunlu, hayatî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretmiştir.

19 Haddizâtında 'fen', Frenkçenin *technologies*inden çok daha uygun bir ıstılahattır; tıpkı 'doğal seçme'ye (İng *natural selection*) 'doğal ayıklanma' ve 'ontoloji'ye nazaran 'varlık öğretisi'nde gördüğümüz gibi. Kelime manâsı bâbında *technologie*, *technique*in, yanî 'zanaat'ın bilimi anlamına gelir. Yanlış. Nasıl varlığın bilimi (Fr *ontologie*) olmazsa, *technique* için de durum böyledir. Zorunlu ihtiyaçların karşılanmasında görülen işin bilgisiyle donanılır. Zanaatın işgörmeye (Fr *fonctionnel*) bilişine 'beceri' (Fr *performance*) deriz. Bu durumda bilgi, felsefe-bilimdeki gibi amaç olmayıp araçtır.

Sermâyecilikle birlikte, ilk defa, kâr maksatlı tüketme kısırtıcılığına tevessül edilmiştir. Her şey artık tüketim malı kılınmaktadır. Kâr haddi düşükse, nice ihtiyâç duyulursa duyulsun, söz konusu mal üretilmez. Başka bir anlatıyla zorunlu ihtiyâcı karşılamağa yönelik olanın yerini tüketimi çeşitlendirip arttırmağa matûf üretim almıştır.

Nesne, maddî-mâlî talebime göre biçim almalı, alacaktır —maddiyâtçılık. ‘Ben,’ ‘nesne’sine damgasını vurur. Şu durumda sermâyecilik ve buyruğundaki sanayicilik öznelcidir. Nitekim alışılnuş felsefe-bilim tarihinin üç ana durağı, Yunan, İslâm ile Alman geleneklerinin sıklet merkezi aklın sevk ve idâre ettiği ‘benaşkın’ metafizik – fizik (doğa bilimleri) ikilisine karşılık Onaltıncı yüzyıl ortalarından itibâren İngilizinkinde ‘ben’i merkeze çeken iktisat ile psikoloji ağırlıklı bir süreçle karşılaşırız. Felsefe-bilimin içinden çıktığı topluma kesîf etkisinin yansımaları, o milletin dünyagörüşünde bulmak mümkün. Bu cümleden olmak üzere, İngilizcede birinci tekil şahıs ‘ben’in büyük harfla yazılması (I) bir tesâdüf mü; yoksa dünyagörüşünün zorunluluğumudur? Felsefe-bilimdeyse, tersine, ‘ben’, ‘nesne’sinin yapısına, biçimine, şeklişemâiline riâyet eder. Varsayım nesneyi biçimlemez; tersine nesne varsayımın hakemi yahut yargıcıdır. Varsayımın geçerliliği yahut geçersizliğini yargılayan nihâî mercidir. Sinaileşen fennin tasvir ettiğimiz tasarımına canlı ayak uyduramadığından, canlılar bilimi uzvî/organik özüne yabancılaştırılarak ilkin fizik-kimya bilimlerinin kalıplarına dökülmüştür. Gelgelelim bu da yetmeyince bilim, toptan fenne dönüştürülmüştür. Günümüzde kıyıda köşede kalmış bir iki istisnâ dahî, ya yaşayan fosil muâamelesi görmekte ya da zorunlu mâlî destekten yoksun bırakılarak can suları kesilmektedir. Dinmeyen soru şu: Ne işe yarar? Bu soru işte, ilk defâ *Aristoteles*’in işâret etmiş olduğu üzere, felsefe-bilimin kâtilidir.

IV- BEŞER – İNSAN İKİLİĞİ

(a) Doğrudan doğruya fennin/*technogien*in yarar çerçevesinde değerlendirilmeyen sorunlardan biri olmakla birlikte, gündemden düşmeyen evrim ve bununla bağlantılı olarak ırk ile onun devamında kavim göze çarpmaktadır. Alman icâdı nasyonal sosyalizmin 1945te yerlebir edilmesiyle ırk ile kavim yasaklar çizelgesine sokulmuşlardır. Buna karşılık, iki kavramımız ve onlara bağlı geliştirilmiş olan görüş ile anlayış, 1945 öncesini aratmayacak derecede diriliğini korumuştur. Niye? Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetinin husûmet beslediği kurumların başında gelen dinin, ister bilim isterse öğreti olarak mütâlea olunsun, evrimle yıldızının bir türlü barışmamasından ötürü. Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniye-

tinin ideologları²⁰ —ister sermâyecî, ister toplumcu cephelerde mevzilenmiş bulunsunlar— insanın evrim sürecinde rastlantı sonucu neşet ettiğini öne sürdüler. Mez-kûr hususu kitabınızın neredeyse her köşe bucağında tartıştık.

(b) İnsanın iki cepheli manzara arzeden bileşik, karmaşık yapıda olduğundan defalarca söz ettik. Bahse konu ikili yapının bir cephesi beşer, evrim verisi; öbürü insan, evrim eseri değil. İki cephe birbirinden çelik duvarla ayrılmış olmayıp tabiatıyla birbirini, yerine ve duruma göre, az yahut çok etkilemektedir. Etkileme – etkilenme derecelerini bilim ölçüleriyle değerlendirip tesbit edemiyoruz.

(c) İnsanın beşere etkilerindeki belirsizliğin, seçenek (L *alternatif*) tıp adı altında ‘kocakarı’ ilâçlar ile felsefe-bilimöncesi büyümlü otacılık usullerinden medet umularak giderilme çabaları günümüzde bayağı gözde bir ticârî metâ hâlini almıştır. Felsefe-bilimden nasipsiz geniş bir kitle de bu çeşit uydurmalarla pek yatkın görünür.

(ç) Beşerde yürürlükteki işleyişlerin bütününe bünye denir. Bünyenin biçimlenmiş hâli beden olup görünen dış yüzü vucuttur. Bünyede işleyen faaliyetleri (Fr *fonctions*) ele alan bilim kolu ‘fiziyo-loji’; beden ile vucudu tasvir edense ‘anatomi’dir. Vucudun özgül (Fr *spécifique*) kısım ile kesimlerini göz önüne serip tesbitlerde bulunan ‘teşrih’ tir (Fr-İng *dissection*). Vucut kesit ile kısımlarının, demekki uzuvların/organların altında yer alan dokuları ‘dokubilim’ (Fr *histologie*), hücreleriye ‘hücrebilim’ (Fr *cytologie*) ile ‘hücre fiziyo-lojisi’ inceler. Mez-kûr faaliyetler ile işlemler kendi özgül kesimleriyle ilgili oldukları kadar birbirlerini de etkilerler. Canlılar bilimcisi, bundan dolayı belli bir kesimin uzmanı olduğu kadar, öbür kısımları da tanımak zorundadır. Yoksa üstünde çalışıp alanının işleyişini enine, boyuna, derinliğine, anhası ile minhasına irdeleyemez. Sahasının yakın ile uzak komşularından aldığı etki bilirse, gördüğü iş açıklık kazanır. Bunun öncelikle canlılar biliminin uygulanma sahalarından tıpta olağanüstü önemi var. Çağdaş tıbbın tersine, daha önce belirttiğimiz üzere, alışlagelinmiş tıp, parça kısımların özgülüklerini göz ardı etmemekle birlikte, beşeri bütünlüğünde

20 Liberal kapitalist yakada Ernst Walter Mayr, Michael Ruse, Edward O. Wilson, Richard Dawkins; komünist taraftaysa, Jacques Monod, Richard Lewontin, Richard Levins, Stephen Jay Gould, Robert M. Young, dilbilim filozofu olmakla birlikte, Marksçı evrimci Noam Chomsky... Yalnız Marksçı evrimciler, bir noktada Darvinsilerden farklı bir yola sapmışlardır. Darvinsilerin, tedricî değişme (İng *gradual change*) görüşüne karşı, tedricî-olmayan (İng *nongradual*) sıçramalı evrim (İng *saltationism* yahut *punctuationism*) anlayışını ileri sürmüşlerdir —bkz: Henry M. Morris: “The Long War Against God: The History and Impact of the Creation/ Evolution Conflict” ...

görmeğe eğilimliydi. Bugünküyse, parça kısımların özgüllüklerine dağılmış beşer bütünlüğünden bîhaber durumdadır. Bu yüzden de tabibin cevabı çoğunlukla “bilmiyorum; o alandan, ne yazık ki, anlamıyorum”dur. Sokakta kalp sektesi geçirip yere yığılanın karşısında tıp cahili nice eli böğründe kalakalırsa, göz hekiminin veya böbrek uzmanının çâresiz kalma ihtimâli de öyle yüksek ola.

Değişik uzuvları arasında bağlantıların kurulmasında bile bunca zorlukla karşılaşıldıktan sonra, maddî temelli bedenli beşerin, manevî esâslı insanla irtibatı nasıl sağlana? Beşerden insana etkiler, bir ölçüde çözümlenebilirken, insandan beşere gidenler hepten muammadır. İnsanın beşer kesimi bilime nesne kılınabilirken,²¹ insan tarafının kılınamazlığı âşikârdır.

(d) Çağdaş tıptan önceki hekim, ödevini beşerin bünyesinde meydana gelen maddî esâslı dirimsel vasıflı arızalarla uğraşmaktan ibâret görmezdi. İnsana, demekki maneviyât cihetine de yönelmekten geri durmazdı. Daha da gerilere gidersek, kadîm devirlerde din ile tıp adamı, başka bir deyişle, rahip —şaman da olabilir— ile otcu (tabip—eczacı) aynı kişiydi. Tarihöncesi devirlerden Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına —son durak, İslâm medeniyet çevresi, diyebiliriz— ister bireysel, ister toplumsal düzlemde olsun, manevî—ruhî hayata dahî müdâhalede bulunup icâbında onun tanzîmi cihetine giden —bu, bakarsınız, *hükmeden* ‘hükümdar’ olabilir—, kişilerarası uyumsuzlukları hâl yoluna koyup hüküm veren ‘hâkim’, sağlık sorunlarıyla uğraşan, sağaltan ‘hekim...; tek bir kişi olup hakîm/bilgedir.

(e) Vahdet—vahiy dinler ile felsefe—bilim sistemleri Batı medeniyetler câmiasında ortaya çıkınca bilgelik giderayak tahtından olur. Yerine dinin mistik/tasavvuf uzantısı ile felsefe—bilim sisteminin ahlâk ile yaşama felsefesi kolları göz dikerler. Şurası var ki, ahlâk ile yaşama felsefesi, felsefe—bilime aid olduklarından, son çözümlemede, akla dayanmak, onun talimatlarına riâyet etmek zorundadırlar. Şu durumda felsefileşmemiş saf bilgeliğin derin duyusu ile sezişini ahlâkta, hele hele yaşama felsefesinde aramak boşuna çabadır. Batı medeniyetleri câmiasında duygu yoğunluğu ile derin sezişi arıyorsak, bunu olsa olsa dinde, özellikle de onun uzantısı mistiklikte bulabiliriz. Filvakî gerek Yahudîlikte gerekse Hıristiyan ile Müslüman âlemlerinde, her zaman dinadanı²² olmamakla birlikte, hekim, hastası başında daima dinî—ruhanî hava estirmekten geri durmanıştır. Ona evveleminde umut aşılamağa, manevî destek sağlamağa bakardı —bu durumla,

21 Beşerbilim (*anthropologie physique* yahut *anthropologie biologique*; 1930lu, ~40lu yıllarda *raciologie*).

22 Müslümanlıkta ruhbanlığın bulunmamasından dolayı, hekim, aynı zamanda rahib olamaz.

elbette, Sümerde, Hititte, Yunan, İran, Mısır, İç Asya, Çinde, Tibet ile Hintte de karşılaşılıyor. Bundan da öte, hastalık yahut diğer tıbbî sorunlar ile konular dışında dahî, özellikle mistik/sufî vasıflı, hekim/hakîm, fıkri ile görüşüne itibâr edilip toplumun danışılan ‘aksakallı’sıydı. Bundan dolayı, ‘tıbbiyeden tabipten gayrı her şey çıkar’ atasözü ebâdındaki tabir, dillere pelesenk olmuş olmalı.

Üstün bilge manâsındaki ‘hakîm’, kişilerarası meseleleri çözme çabasında ‘hâkim’, bireyin sağlık sorununa eğildiğindeyse ‘hekim’dir. Hepsi, akılyürütme (muhâkeme) işleminin vargı aşamasını ifâde eden ‘yargıladı/yargılamak’, ‘hüküm verdi/vermek’ anlamındaki HKM söz (fiil) kökünden türe/til/miştir. Peki, ‘hüküm’de duygunun yeri varmı? Mantık–matematik ile sağın bilimlerin²³ dışında kalan alanlarda var. Hükümün çeşidine göre onda yer alan duygunun derecesi de değişir. Aklın idâresi ile denetiminde merhamet, hâlden anlama çeşidinden en soylu duygular, adâlet dağıtıcı hâkimin verdiği hükümlerde elbette belli bir yer tutarlar. Hekimlik ile hocalığa/öğretmenliğe gelince; bu saydıklarımıza ek olarak ikisinde şefkat, sezgi ile güçlü fedâkârlık duyguları elzemdir.

(f) Beşer, diğer bütün canlılar gibi, kalıtım ile evrim üzerinden irdelenip açıklanır. Bu iki konudan kalıtımın bilimi genetik, moleküler biyokimya temelli olmasından ötürü denel, sağın ve pozitividir. Geçmişe yönelik olmasından dolayı evrim, genetiğe ilişkin bildirdiklerimizden yoksun görünür. Böyle olmakla birlikte, en az genetik kadar beşerin açıklanmasında hayatî önem taşır. İmdi görmezden gelemeyeceğimiz bir zaaf söz konusudur. Mezkûr zaafı en seçikce gördüğümüz saha evrime dayalı açıklamanın belkemiğini oluşturduğu beşerbilimdir.

(g) Tıpkı neşet ettiği evrim gibi, ırk da, denel olarak her dem seçikce belgelenerek açıklanamamakla birlikte, gözardı edilmeyecek kadar sarih ve bârizdir. Bilhassa millî toplumculuğun bunca vurgulaması, öyleki mübâlağaya kaçarak, onu suiistimâl etmesi yüzünden, 1950lilerin başından beri, hayatî önem taşımamasına rağmen, artık, ırk sorunu ile konusuna eğilme cesâretini gösteren çıkmaz olmuştur. Hâlbuki haddızâtında ırk, daha önce belirtildiği üzere, canlılar biliminin tevsik ettiği bir teoriye esâslanmasa dahî, kavmî siyâsetten bahsederken Karl Marx’ın da zikrettiği bir olaydır.

(ğ) Evveleminde ırk nedir? Beşer türünün evrimsel–kalıtsal temelli taksimi sonucu ortaya çıkan dirim esâslı öbeklere ırk diyoruz. Alttür de dermiyiz? Yanlış olmaz kanısındayız.

23 Mantık–matematik ile sağın bilimlerde hükümlere yargı denir.

Tür mensubu bireyler üreme imkânına, ilkece, sâhib olmakla birlikte, uygulamada her zaman bu, gerçekleşmeyebilir. Oysa, bireyin kendi dirimsel işleyişinde zuhur eden aksaklıklardan ileri gelmedikçe, beşer türünde ırklararası üreme her daim mümkündür.

Irkların her birinin kendine mahsûs özellikleri bulunur. Bahsi geçen taksim, canlılar biliminde türler ile alttürleri yahut ırkları sınıflama yöntemi doğrultusunda yapılır —ki, mezkûr bilim koluna da ‘sistematik’ denir. Bahsolunan ırk tarifi ile sınıflaması çerçevesinde insan topluluklarının belirlenmesi sonucunda ortaya çıkan, zayıf ihtimâlle, evrimsel—kalıtsal temelli ‘kavim’dir. Kavim – kültür karışımı özellikler gerek tarifte gerekse sınıflamada ağırlık kazandığı ölçüde ‘ulus’tan bahsolunur.²⁴ Buna karşılık dirimsel —demekki evrimsel—kalıtsal, yapısal—biçimsel— etkenler dikkate alınmamış, sırf kültür —yanî dil, din, tarih, sanat, edebiyat, sıyâset, iktisat, hukuk— değerlerine odaklanıp devlet şeklinde örgütlenmiş topluma ‘millet’ diyoruz. Filvakî Alman millî toplumcu ideolojisinin ülküsü ‘ulus devleti’nin inşâıdır. Zengin geçmiş birikiminin çerçevesinde Türkün güttüğü gâyeysse, ‘millet devleti’dir. Şu hâlde ‘Türk ulusu’ndan değil, ‘milleti’nden söz etmek câizdir. Ulus devlet hususunda millî toplumcu Almanya tek değildir. Bunun ilk başat örneğini sunan, sermayeciliğin kurucu atası İngilizdir. Ne var ki, başka birçok konuda olduğu üzere, bunu da hiçbir vakit açıkca bildirmemiş, itirâf etmemiştir. İmparatorluk kisvesi altında —Büyük Britanya— ulus devlet —İngiltere— gerçekliğini örtbas eder. İngiltereyi örnek alan Rusya da ulus devlet olma vasfını imparatorluk —Sovyetler Birliği— kılığına bürünerek saklamıştır. Avrupada millet devletinin en belirgin timsâli, baş örnek de diyebiliriz, Fransızdır.

(h) Evrim, gerek bireyler gerekse toplumlar arasında görülen kalıtım farklılıklarının genetik nedenselliğini çözümleyip açıklamağa çalıştığı kadar, önemli başka bir işi daha görmektedir. O da canlının yaşamakiçin gösterdiği çabanın izâhı. Buna Charles *Darwin*’in varolma mücâdelesi dediğini ve bir düstûr olarak kabul ettiğini zikretmiştik. Varolmakiçin mücâdele veren her canlı, birey konumunda telâkkî olunur.

(1) Bireylilik kabaca ikiye ayrılır; cüzî ile maşerî bireyler (Fr *individu particulier*; *individu collectif*) Derinlemesine çözümlendiğinde elde edilen yüzde yüz saf birey yoktur. Hücreden başladığında bunun organcıkları (Fr *organelle*) kapsadığı

24 Bkz: José Maria Del Olmo Gutiérrez: “Las Caras del Racismo”, 9. s.

görülür. Merdivenin üst basamaklarına çıkıldıkça canlının kapsamı genişler. En kapsayıcı, dolayısıyla da çetrefil, karmaşık ve belirgin işleyişli ve yapılı birey, türdür.²⁵

(i) Beşer basamağından tarassut ettiğimizde mezkûr ifrat –hücre– ile tefrit –tür– arasında doku, organ, organizma –beşer bireyi–, toplum –yahut millet– ile ırk yer alır. Son durak beşerinsan –türdür.

Hangi karmaşıklık seviyesinde bulunursa bulunsun, her canlı bireyin en önde gelen canlılık belirtisi savunma işleyiştir (Fr *mécanisme de défense*). Savunmanın iki ayağı var; bunlardan biri ortama uyarlanmayken, öbürü etkiye tepkidir. Salt savunma, ortama uyarlanmadır. Etkiye tepkideyse, savunmadan saldırıya geçildiğini görüyoruz. Savunma işleyişi —biçim değiştirme, beslenme gibi— canlının öteki ana özelliklerini kapsıyor olması bakımından ziyâdesiyle önemli ve ilginçtir. Ama daha önemlisi savunmayla canlının kendini kendi-olmayan ayırtetmesidir. Canlının ‘kendi’nin ‘fark’ına vararak ‘kendi-olmayan’ —meselâ hastalandıran— dış etkenlere karşı koyuşunu, mücâdele edişini irdeleyip araştıran ‘bağışıklıkbilimi’dir (Fr *immunologie*). Bağışıklık işleyişi bozulduğu yahut aksadığında yabancı etkenlere karşı mücâdele dumûra uğrar, sonuçta canlının bünyesi zarar görür. Evrim basamaklamasında öncelikle çeneli omurgalılardan itibâren bağışıklık sistemi, kendi ile kendi-olmayan ayırımını ince bir ayarla ortam şartları çerçevesinde uygulamaya koyar. Çenesiz omurgalılar ile bunların altındakilerde kendi ile kendi-olmayan ayırımı, tefrîki fitrî ve sâbit olup ortam şartlarına kapalıdır.²⁶

Şu durumda, çeneli omurgalıyla başgösteren kendi ile kendi-olmayan ayırımını farketme safhasından insanın, maneviyâtını keşif aşamasına değin²⁷ süregelen süreçten söz ediyoruz. Sürecin ilk bölümleri madde tabanlı fizik–biyotik işleyiş özelliğini göstermesi nedeniyle, daha önce defalarca belirtilmiş gerekçelerin ışığında, kısmen de olsa, bilimsel açıklamaya elverişlidir. Bundan dolayı bahse konu sürecin önemli kesimi evrime tâbidir. Evrimde değerlendirme aşamaları bâbindan aşağıdan yukarı bir çıkış, yükselişten söz edilemez. Olsa olsa yapıcı basamaklaşmadan, demekki basitten karmaşıklığa geçiş bahis konusu olabilir. Ne var ki bu da haylı görelî/izâfidir. Olaya göz attığımızda, bakış açımıza göre,

25 Bkz: William MacKenzie: “*Significato Bio-Filosofico della Guerra*”, 38. – 39. syftr.

26 Bkz: Moira Howes: “*Self and Nonself*”, 15. Bölüm, 271. s.

27 Keşfeden ‘fevkalbeşer’/‘üstüninsan’dır (Alm *Übermensch*).

durum yahut süreç değişik bir görünüm sunar. İlk bakışta hücre, yapıcı dokuya oranla yalın gözükebilir. Yine de bağımsız, demekki belli bir organismada yer almayan bir hücre kendini yaşatacak bütün görevleri (Fr *fonctions*) tek başına görebilmektedir. Buna karşılık özge hücrelerle işbirliği hâlinde artık bağımsız olmayansa, gördüğü görevler cihetinden özelleşmiş, öyleki uzmanlaşma yolunda bulunabilir. Yürütmediği faaliyetler bakımındansa bağlı bulunduğu dokuyu oluşturan öteki hücrelere bağımlı ve muhtaçtır. İmdi son belirttiğimiz anlamda bağımsız/müstakil bir hücre, bağımlı olandan, öyleki dokudan dahî daha karmaşık görülebilir. Şu durumda evrim sürecinde yapıcı değil de, yalnızca bireylilik açısından kapsayıcılık anlamında basit ile karmaşıklıktan bahsolunabilir. Birçok hücreyi barındıran doku, tek başına varolan bir hücreden daha kapsamlı olduğu ortadadır. Fakat bu durum, dokuyu, tek başına kalakalmış hücreden daha değerli kılmaz. Zâten bilimin nezdinde değerden masûn olan doğa olaylarını, evrim, nesne olarak görüp ele alır. Buna karşılık manevî varlık olarak insan, evrimin nesnesi olmayıp tekâmülün konusudur. Tekâmül, manevî varlığın gelişme sürecidir. Bu, ne demek? Azdan çok değerliye inkişâf etmek, kemâle erkmektir.

(j) Salt beşer olarak dünyaya gelen insanın değeri bilkuvvedir. Eğitilerek yetiş/tiril/en insan evlâdında değer kuvveden peyderpey fiile dönüşür. Değerin bilkuvveden bilfiile dönüşmesinin kıstası üretkenliktir. Bu da ancak eğitim ile daha sonraki öğrenim boyunca edinilen bilginin boşandığı yaratıcı kudrette kendini gösterir. İnsan bireyinin olduğu kadar, toplumların, milletlerin ve nihâyet insanlığın topyekûn üretkenliğinden, demekki değer yaratma kudretinden söz edebiliriz. İnsanın değer yaratma kudretinin devindiricisiye, maneviyâtında gömülüduran aklıdır.

Ne var ki insan, sırf akıl varlığı değil. Onu böylesi zengin kılan akli kadar, yine maneviyât hazinesinden sayılan, duygularıdır da. Burası nihâyet, *Darwin* tarzı evrim anlayışından saptığımız yol ayırımıdır. Filhakika tekâmüldeki kadar olmasa dahî, evrimde bile, bir ölçüde inkişâftan bahsedebiliyoruz. Tekâmülün nasıl, son aşaması, kemâlîmaneviyâtını keşfeden insansa, evrimin de nihâî safhası odur. Peki, maneviyâtın, evrimde payı olabilir mi? Olabilmeli ki, çenesiz hayvandan kendi ile kendi-olmayanı ayırtedebilen, dolayısıyla da özerk bağımsızlık düzeni geliştirebilmiş çeneli omurgalıya geçiş olsun. O hâlde maneviyât ve onun süreçliliğini temsil eden tekâmül, çok düşük derecede dahî olsa, evrimi çekim alanına alıyor olmalı.

Hele şu dehâya bi'bakınız; gelin de hayran olmayınız... *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*'nin dehâsına!... Nice dönemeçten döne döne, dolana dolana binbir fuzulî

sıkıntıyla ıkına sıkına ulaştığımız menzile o, sekiz yüz yıl önce bir çırpıda erişivermiş.

(k) Tekâmülü kabul etsek de etmesek de evrim, Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren canlılar biliminde olduğu kadar, bütün insan-tarih-toplum araştırmaları ile ideolojilerde merkezî konuma yerleşmiştir. Onu kaale almadan girilen çözümlemeler ve sonuçta çözüm denemeleri yüzeysel ve kısır kalmışlardır.

Darwin telâkkîli evrime uğranılmadıkca, ele alınan canlı sorunu eksik kalmağa hükümlüdür. Dahası; hata kapısı baştan aralanmış demektir. Öncelik ve özellikle buraya dek açıklayageldiğimiz üzre, *Darvinci* evrim telâkkîsinin ziyâdesiyle etkileyip belirlediği millî toplumcu ideoloji çağımızın en can alıcı sorunlarıyla hesaplaşmış, bunlara çâre üretmiş, ulaştığı sonuçları, önermemiş, buyurmuştur. Buyurdıklarını benimsetmek, ister taraflılarını, ister hasımlarını olsun, kabule zorlamak maksadıyla savaşı bile göze almıştır.

(l) Yaşamının bütün köşe bucağını derinden ilgilendiren evrimden bahsaçılırken *Herbert Spencer* misâli baş oyuncular, öyleki *Alfred Russel Wallace* gibi buluşa ortak olan biri bile, *Charles Darwin*'in gölgesinde solup yitmektedir. Neden? O, *Wallace* gibi, yalnızca evrimi bir olay olarak tesbit etmekle yetinmeyerek, bunu boşandırıp yürürlüğe sokan bellibaşlı etkenleri ilkeleştirmiş, süreci izâha girişip açıklamalarının ışığında gerçekleştirdiği birleştirimlerle (*Fr synthèses*) teori kurma teşebbüsünde bulunmuş bir filosof-bilimadamıdır da ondan. Belirlediği en önemli ilkelerden biri, her yanı ve yönüyle İngiliz-Yahudî medeniyetine, giderek çağımıza damgasını basmış *değişmedir*.

(m) *Charles Darwin*'in, teorisinin merkezine oturttuğu değişme ilkesinin açısından bakıldığında, *Benjamin Kidd*'e göre, tarih ile sıyâset, canlılar biliminin son bölümünden başka bir şey değildirler. Önceki bölümlerin konuları emin adımlarla, hep, bu anılan sonuncular doğrultusunda yol almaktalarmış.²⁸ Peki, *Charles Darwin*, değişmeği niye bunca önemsemiştir. Ona göre, nüfus baskısı, evrimsel değişmenin başta gelen etkenlerindendir. Bu, ayıklanma sürecinin sırf nedeni olmayıp aynı zamanda sonucudur da. *Thomas Robert Malthus*'un tersine, nüfus artışı *Charles Darwin*'e kalırsa, evrimsel değişmeyi dizginlemek şöyle dursun, tersine, mahmuzlar. *Malthus*, nüfus artışını toplumu hâlihazır durumuna kilitleyen muhâfazakâr kuvvet olarak telâkkî etmiştir. *Darwin*, buna karşılık

28 Bkz: *Greta Jones: "Social Darwinism and English Thought", 1. s.*

onu değişmeğe sevkeden bir kuvvet olarak görüp benimsemiştir.²⁹ “*Türlerin Kökeni*”nin yayımlanmasından on yıl sonra hâlâ doğal ayıklanma yasasının sağın açıklayıcı gücünü vurgulayan Manchester’lı iktisatçı William Rathbone Greg, “ırkın en mükemmel örneklerini türde buluyoruz; bunlar insanlığın inkişâfı ile mükemmelleşmesinde başı çekerler” diyor.³⁰

Darvinciliğin daha Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında nice etkileyici bir genelliğe, öyleki evrenselliğe eriştiğini William Rathbone Greg’den alıntılıdığımız parçada açıkça görmek mümkün.

V- İNSANIN EŞSİZ HİKÂYESİ

(a) Her kişi nevişahsına münhasır yaşar. Böyle yaşama süreci ile süresine ömür diyoruz. Kişi nice akıllıysa, ömrü de onca benzersizleşir. Duygularında derinleşir; düşüncelerinin manâları pekişip aydınlanırlar. Aklın eğiticiliği ile dizginleyiciliğinden gereğince nasibini almamış, demekki zayıf ve çapsız düşünceyle ‘evlenmiş’ duygular yüzeysel/sathî kalmağa hükümlüdürler. Böyle duygularla donanmış kişiye ‘duygusal’, tersi olanaysa ‘duygulu insan’ denir. Önde gelen düşünürler, şair, musikîci, besteci, gezgin kâşif, mucitler duygulu–düşünceli kişilerdir. Böylesi kimselerde belirgin özellik, hayranlık–hayret–merak üçlüsü duyguya sâhib olmaktır. Bu duygu kuvvesini harekete geçiren, ateşleyen akıldır. Onun kılavuzluğunda hayranlık–hayret–merak duygu üçlüsü, file inkılâb eder, etkinleşir. Hayranlık–hayret–merak duygu üçlüsü bâbında güçlü olan akıllı kişi ‘buradolur’ken pekâlâ ‘oradolabiliyor’, kendini ‘orada’ varsayabiliyor. Onu ‘buradolma’dan ‘oradolmağ’a nakleden araçsa hayâlgücüdür. ‘Dehâ medinesi’nin cümle kapısı hayâlgücüdür.

(b) Dâhî hayırlı da hayırsız da olabilir. Hayırsız dâhî, çoğu kere, parlak düşünceler üretme kudreti yüksek biri olmasına karşılık, duygusu güdük kalmıştır. Öncelikle duygudaşlık kurmakta da, hemhâl olmakta da hayli zorluk çektiğinden, merhâmetce ve sevgi bakımından zayıftır. Soğuk ve iticidir.

Hayırlı dâhîye gelince düşünce gücü yüksek, tutarlı, insicamlı olduğu kadar, duygu hazinesi ganîdir. Böyle biri dindışı cihetten *üstüninsan* diye nitelendirilebilirken, dince *insanıkâmil* sayılır. Üstüninsanın da kademeleri var: ilki, *ilim*; sonraki, *irfân*; en üstünü, *hikmet*. Hikmetle mücehhez üstüninsan–insanıkâmil

29 Bkz: Greta Jones: a.g.e., Bölüm: “*Moral Economy of Nature*”, 7. s.

30 William Rathbone Greg: “*On the Failure of Natural Selection in the Case of Man*”; 356. s.; “*Fraser’s Magazine*”de.

hakîm, İslâm'da *velî*, Hıristiyanlıkta *azîz*, Burkancılıkta *Bodhi*, Hindulukta *Brahman* unvanıyla anılır. *Eflâtun-el-ilâhî*"nin indindeyse, bahsettiğimiz kişi, *theofilostur*.³¹

(c) Duyma yahut duyu verisi, vakî gerçeklik (Fr *réalité factuelle*)' dünyasındandır; duyma/hissetme, duygu ile düşünme vakıalarüstü (Fr *suprafactuel*) gerçekliğindendir; derin düşünme/teemmül (Fr *réflexion*), düşünce, özellikle de fikir gerçeküstüdür (Fr *surréal*). Buna göre duygu ile düşünce temeline dayalı örf ile edep, gerçekliğe karşılık verirler. Derin düşünme—düşünce—fikir esâsı üstüne inşâ edilmiş ahlâk, gerçeklik dünyasından hakikat âlemine uzanan tefekkürü (L *meditatio*) gerektirir.

(ç) Edep, gerçeklik verisi olmamakla birlikte, onunla bağdaşır. Vahdet—vahiy dininin ortaya çıkışına değin gerek din gerekse edep, oba, oymak, boy, budun şeklindeki, yanî devletleşmemiş toplumlara mahsûstu. Tek bir topluma münhasır edebe örf denir. Sözgelisi obanızdan biri, başkasının bir şeyine izinsiz ve gizlice el koyması sonucu, uğruluk olarak kınanıp geleneğin gerektirdiği cezaya çarptırılırken, aynı davranışı özge toplumdan olana yapması kabule şayan görülür. Aynı şey öldürmek, yalan söylemek, pusu veya tuzak kurmak, aldatmak çeşidinden edimleriçin de geçerlidir. Topluluğumdan birine karşı mezkûr fiilleri işlemek edebe aykırı görülürken, yabancılara yapılması mübah addolunabilir, öyleki ödüllendirilebilir de. Günümüzde bu kadîm âdet, savaşta geçerakçadır. Barışta adam öldürmek suçken, savaşta olursa, bunu gerçekleştiren ödüle lâıyk görülür. Söz konusu durum, vahdet—vahiy diniyle kökten değişmiştir. Kişi, bundan böyle belli bir topluluk yahut toplumun ferdi olmaktan insanlık mensûbu olmağa kalbolmuştur (Fr *altérer*). Aile ile akrabanın genişleyip yaygınlaşmış devamı oba, oymak, boya mensûp bireyler kandaştırlar. Böyle olanların birbirlerine düzgün davranmaları, birbirlerinin haklarını gözetmeleri, kollamaları tabîi edep icâbıdır. İnuit (Eskimo), Bantu, Roman (Çingene), Deutsch (Alman) çeşidinden budun yahut kavim adları, haddızâtında 'halk', 'insan' demektir. Şu hâlde vahdet—vahiy din öncesi itikâtlara bağlı topluluklar, yabanelden gelen kandaş olmayanı insan olarak telâkkî etmemişlerdir. Bu da, böyle kimi toplulukların yamyamlık âdetini açıklamaktadır. Nasıl, yamyam olmayan biz etcil insanlar, hayvan eti yemekten yüksünmüyorsak, aynı şekilde kandaş olmayan, dolayısıyla da insandan saymadığı kimsenin etini yamyam, mideye indirmekte sakınca görmemektedir.

31 Θεόφιλος (*theofilos*): Ar *velî*; T *Tanrıdostu*; L *amadeus*; Alman *Gottlieb* —θεοφιλής (*thofilēs*): 'Velilik', 'velâdet', 'Tanrıdostluğu'.

(d) Ancak vahdet—vahiy dininin zuhuruyla örf, mevzîlik ile mahallîlikten çıkıp insan~ ve cihanşumûl olmuştur. Örnek, *Tevrattaki On Buyruk*. Bunlar, soy sop, cinsiyet, kavmiyet farkı göz önüne alınmaksızın insanlığın tamamına şâmindirler. Örf, vahdet—vahiy dininin evrenselleştirmesiyle *edep* hâlini alır; felsefe-bilimin dimâğını teşkil eden metafiziğin imbiğinden geçerek de *ahlâk* olur. Ahlâktan hareketle de hukuk meydana getirilmiştir. Hukuksa, kanunların sistem bütünlüğüdür. Belli benzer konular ile sorunlara ilişkin kanunlar belirli bir hukuku meydana getirirler. Bu belirli hukuklar, birarada, devletin hukuk sistemini teşkil ederler. Felsefe-bilim sistemi mâliki olsun olmasın, her devletin kendine mahsûs hukuku bulunur. Zâten devlet dediğimiz bu en üst teşkilâtın üç payandasından biri hukuktur —öbür ikisi, sıyâset ile iktisat.

(e) *Devletin hükümler* olduğu topluma *millet*, topraklarına da *vatan* diyoruz. Bağrından felsefe-bilim çıkarmamış bir millet, hukukunu özge millet ile devletten aparır. Ahlâk ile hukuk sâbit kalmayarak çağlar boyunca değişikliğe uğramışlardır. Metafizik esâsî *ontoloji-gnoseoloji* zeminine dayanacağına *psiko-sosyo-ekonomik* temele kendini oturtan ve tecrübe ile makulluğa odaklanmış İngiliz felsefe-bilim geleneğinin verisi ahlâktan örfî hukuk neşet etmiştir. Burada yargı, köşe bucağıyla baştan belirlenmiş kalıplaş/tırıl/mış hüküm olmaktan ziyâde, yargılama makamının ferâsetine bırakılmıştır. O zamana, zemine, şartlara göre yargılama yetki ile yetisine mâliktir. Bahsi geçen esneklik ile görelilik, İngilizin bütün yaşama sahaları ile gündemlerine şâmindir. İktisatta serbest rekâbet nizamına, sıyâsette hür halk irâdesine dayalı düzene, bilimlerde matematik – deney arkalı araştırma anlayışına, ‘hafif meşrep metafiziği’yle de göreliliğe zemin hazırlamıştır.

f) Akıl ile duygu işbirliğiyle ortaya çıkan üstün haslet, hayranlık—hayret—merak üçlüsüne ilhamını dinden, özellikle de vahdet—vahiy olandan alan merhâmet – muhabbet – hakkaniyet duygu dizisi eşlik eder. Şu altı adet altın değerindeki özelliklerle donanmış kişi fevkalbeşer, üstüninsandır.

Aklın dizginleyici ile dinginlendirici kudreti kendini göstermezse, merhâmet acımaya, muhabbet sığ gelgeç sevgiye, hakkaniyetse yarırcılık ile çıkarıcılığa döner. Pıyasaya düşmüş Hollywoodvârî sevgi cıvıklığı, kâr güdücü acıma ile kesîf zulüm üçlüsüyle edep yoksunu ahlâk sahnesinde 1600lerin ortalarından itibaren Yeniçağ Avrupası, bâhusus 1800lerin son çeyreğinde artan miktarda Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti arzendâm etmektedir. Mezkûr medeniyete başkaldırdığını sanan gafiller dahî, önünde sonunda, onun sözümona ahlâkının iğvâsına uğramaktan paçalarını kurtaramamaktadırlar. İşte, dün, millî toplumcu-

luğun, bugünse, kendini Müslüman sanıp gerçeklikte onunla uzaktan yakından ilgisi ilişkisi bulunmayan çarpık ideolojik–sıyâsî hareketlerin serencâmı.

VI- ÂLEMİN KAHRAMANI İNSAN

(a) Evveleminde hayatî ehemmiyeti hâiz şu ıstılahları bir fasıl tarif edip açıklayalım:

(1) Âlem: Maddî, manevî, fıkırî varolanlar ile varlıkların tümünü kuşatan manen – maddeten sonsuz sınırsız, hiçbir veçhile hayâl edilebilirliği bulunmamakla birlikte, belli bir seviyeye dek duyulabilir/hissedilebilir —ilâhiyât ile tasavvuf— ve aklın erişebildiği hudutlara dek düşünülebilen —metafizik (ahlâk, varlık ile bilgi öğretileri)— mantıkca “ağyârını mâni, efrâdını câmi (L omni et solis definitum)” tarzında belirlenmesi gereken Varlık–Hakikat sahası. Âlemin maddî–fizikî cephesiye, *evren/kâinat*; insana taalluk eden vechesiye *dünyadır*.

(2) *Evren/kâinat*, maddî fizik varolan görünürlüklerin (Fr *phénomènes existants*) topu tamamıdır. İnsanın yaşadığı evren kesimiye, *yeryüzüdür*.³² Dışımızda, demekki evrende, yeryüzünde, doğada, kısacası, gerçeklik düzleminde olup bitenleri duyup algılıyoruz. Duyduklarımızdan duygulanıyor, duygularımızı düşünüyor —deneysel/empirik seviye—, sonuçta idrâk ettiğimiz dışımızdaki gerçeklik evreninden içimizde, zihnimizdeki hakikat âlemine geçiyor, onun merkez kurulu mesâbesindeki aklımızla dünyamızı kuruyoruz —*aşkın/transsendental düzlem*. Filhakika biz insana verilmiş yeryüzünün ne ve nasıl olduğunu enine boyuna anlayamayız. Yeryüzünden algılayarak anladığımız, çıkardığımız anlamla; idrâkımıza dayanarak manâlandırmak sûretiyle inşâ ettiğimiz dünyadır, dünyamızdır. Kendisini anlamadığımız, özden anlamadığımız nesnel yeryüzüne öznel dünyamızı ikâme ediveriyoruz. Yeryüzünden ne, nice anlamışsak, o anlam yüküyle manâya intikâl ederek dünyayı, dünyamızı kuruyoruz. Dünyanın öznelliğini üç çeşit olarak belirleyebiliriz: Bütün insanlığa, bana ve mensûb olduğum topluluğa yahut topluma veya millete göre. Birincisi insanlığın doğa–yeryüzü–evren tasavvuru —felsefî–transsendental–matematik düşünüş ve estetik duyuş. İkincisi belli bir toplumun, milletin ortak zevki, anlayışı, zihniyeti —maşerî (Fr *collectif*)–toplumsal tasavvur. Nihâyet bireysel–kişisel ruhsal–toplumsal (İng *psychosocial*) tasavvur ile hayâlgücü. Sonuçta ister bireysel–kişisel, ister toplumsal düzlemde telâkkî

32 ‘Yeryuvarlağı’ yahut ‘yerküre’ de denilebilir.

olunsun, tabiatı,³³ yeryüzü ile evreni temâşa eden insan, zihin ile dimâğında doğa ile dünyayı inşâ edip kurar. Özetle tabiat ile yeryüzü gerçektirler. Doğa ile dünyaysa, insan zihnini veya dimâğının inşâıdır. Sonuçta insana ‘tabiat’ ile ‘yeryüzü’, ‘doğa’ ile ‘dünya’dır. Başka türlü olmaz, olamaz.

(b) “Tarih Felsefesi Dersleri” başlıklı eserinde *Hegel*, ‘deniz’i belirsizliğin, sınırsızlık ile sonsuzluğun timsâli olarak sunar. *Hegel*’in deniz remizini ortaya koyması varolma sorununa yeni bir boyut katmaktadır. Deniz, eni boyu, ucu bucağı belli olmayan girintisiz çıkıntısız mekândır. Yola koyulana kılavuzluk edebilecek cinsten işaret, kerteriz, nirengi noktalarından yoksun kesintisiz bir dümdüzlük. O ucu bucağı belirsiz, hadsız, hudutsuz su kütlesi yaralanmaz, sakatlanmaz, sayrılanmaz görüntüsüyle her ân öldürmek için kurulmuş tuzak durumundadır. İnsanın en önemli, akla havsalaya sığmaz icâtları denizde yolculuk yapmağı olabilir kılıcı buluşlar ile inşâlardır: Tekne imâlî, gemi inşâı, **yelken**, yeke, dümen; şekil itibârıyla da deniz düzlüğünün zıddı olarak telâkkî olunmuş gökkubbe ile semâvî cisimlerin keşfi ile hesabı; filhakika *denizbilim* kadar *gökbilimin* icâdı dimâğın en akla hayâle sığmaz ürünleri olmalı. Nitekim çağımızın en önde gelen filosof-bilimadamı Albert *Einstein*’a kulak verirse, en hayret edilesi olay, evrenin sonsuz sınırsızlığı değil de bunu kavrayan insan dimağı olmalı.

(c) Felsefe-bilimin kurucuları *Eflâtun* ile *Aristoteles*’le başlayan gerçeklik ile bunun dışında, ötesinde, onu aşan bir varlık tabakası daha varını, yokmu sorusu ile sorunsalı iki bin üç yüz yıldır kalburüstü filosof-bilimadamlarını meşğûl ededurmuştur.

Eflâtun, *Parmenides*’in de etkisinde gerçeklik ile hakikatin arasında kökten ayırımı gitmemiştir. İkisini το παν (to pan)³⁴, yanî bir bütün dediği ‘âlem’ veya ‘âlemşumûl’ olarak kabul etmiştir. Âlemin gerçek yüzü varlıkların asıllarının, özlerinin bulunduğu kısımdır. Bir de, gölgelerinin düştüğü kesim var. Gölgeler dünyasında varlık özlerinin yansımaları varolanlar şeklinde tecelli ederler. Varlıkların özleri ile bunların yansımaları arasında insan aklını kapsayan maneviyât yer

33 Tabî’at (طبيعة) ‘bastı’, ‘damgaladı’, ‘mühür bastı’ demek olan *tab’*adan türe/tıl/mıştır —bkz: Edward William Lane: “*Arabic – English Lexicon*, II. cilt, 1823. s.

Kimin mühürü? *Allah*ın. Bu itibârla ‘tabî’at’ insandan bağımsız görünüyor. Dimâğında insan onu kendine göre biçimleyerek ‘doğa’ kılmaktadır. Benzeri ‘yeryüzü’ ile ‘dünya’ için geçerlidir.

34 “ποιήτης καὶ Πατήρ του πάντος” (“poiētēs kai Patēr tou pantos”: “Bu âlemin Yaratıcısı ile Atası...” —“Timaios.”

alır. Filhakika, varlığın bir değil, iki yansıması var: Biri, aklın ürettiği kavramken; öteki, görünürlükler dünyasındaki yansı yahut gölge.

Aristoteles, *Eflâtun*’un gerçek gördüğü varlık ile bunun yansımaları olarak kabul ettiği kavram (*Y hē noēsis*) ile görünürlük (*Y to fainomenon*) görüşünü toptan reddetmiştir. *Aristoteles*’e bakılırsa, asıl ve gerçek olan yalnızca duyduğumuz/hissettiğimiz varolan görünürlükler dünyasıdır. Karşılaşarak duyduğumuz varolanı dildeki kavranı aracılığıyla zihnimizdeki varlık cevherine geri götürmek sûretiyle anlamlandırıyor, anlıyoruz. Zihnimizin, dimâğınızın üstünde, ötesinde başka bir merci yoktur. Duyduğumuz/hissettiğimiz varolanlar, varolan görünürlükleri, dünya gerçekliğindendir. Bunları algılatıp bilâhare idrâk ettiren ve varlığı dile kavram biçiminde getiren akıl–zihin–dimâğ üçlüsü, kısacası maneviyât ise, hakikat âlemdir. Demekki gerçeklik dünyası ile hakikat âlemi ayırımını açıkca ilk defa felsefe-bilimin kurucusu *Aristoteles*’te buluyoruz. Söz konusu ayırım, *Aristoteles*’ten sonra, öncelikle Ortaçağ Hıristiyan Avrupa, daha seyrek de olsa, İslâm felsefesinde karşınıza çıkmaktadır. Ne vakte değin? René *Descartes*’a değin. O, Latinceye *res cogitans* diye tercüme ettiği *logos*un teşrihine girişir. *Res cogitans*tan hareketle onun zıddı *res extensayı*, demekki ‘yer kaplayan varlık’ı da keşfeder. İkisi birbirine zıd olmakla birlikte, ‘düşünen varlık,’ cevheri akıl aracılığıyla, hem kendini hem de ‘yer kaplayan’ı kavrayabilir. Nasıl? ‘Düşünen varlık’ın özünün aklılık (Fr *rationalité*) olduğunu söyledik. Aklılığın ‘ilk belirleme’ siyse (Fr *déterminant primaire*) ‘mantık–matematik’ tir. *Descartes*’ın yanısıra Yeniçağ felsefe-biliminin müelliflerinden Galileo *Galilei*, ferâset sâhibi insanın doğada olup bitenleri mantık–matematik kalıplara dökerek yasalaştırdığını, böylece onları anlaşılır kıldığı savını “*Denemeci*” (“*Il Saggiatore*”) başlıklı kitapçığında açıklamaktadır.³⁵

(ç) Akıl varlığı olduğu bilincine³⁶ eriştiği çağdan itibâren insan, doğayı, gide rek varlık âlemini akıl–zihinle, demekki ‘dimâğı’yla kavrayabileceği kanısına, bundan her nice şüphe duyanlar çıkmışsa da, ulaşmıştır. Mezkûr münferit ve nisbeten cılız şüpheyi güçlendirerek felsefenin ana gündem maddesi konumuna getiren, bilâhare aklı gerekceler öne sürerek bundan cayan René *Descartes*’a kar-

35 “Gözlerimizin önünde seriliduran, *Tanrının* doğa denilen o muazzam kitabını okuyup anlayabilmek için ilkin yazıldığı dili öğrenmeliyiz. Yazıldığı, matematik dil olup harfları üçgen, daire ve başka birsürü hendese/geometri şeklidir. Bunlar bilinmeden o dilde tek bir tek söz anlaşılmaz” —“*Il Saggiatore*”, 6. Bölüm —Tercüme tarafımızdan.

36 Bu bilinç hâline Yunancada *logos* denmiş, Türkcedeyse ‘maneviyât’ diyoruz.

şılık Immanuel *Kant*, beyân ettiği şüpheden vazgeçmeyecek, onu felsefe-bilimin çerçevesinde kurumlaştıracaktır. Şu var ki, *Kant* şüphesi, varlık ile bilgi öğretileriyle sınırlı kalmış olup asla edeb ile ahlâka bulaşmamıştır. Varlık ile bilgiye dair şüphesiniyse *Kant*, haddizâtında aklî olmayan bir tavırla, aklın kudretine duyduğu imân mesâbesindeki güvenle, alt etmesini bilmiştir. Şu iddiamızı az, biraz açalım: Algıladığımız görünürlüklerin varlık özlerini kesinlikle bilemeyiz. Varolanın görünürlüğü ile duyulurluğunun özünü tecrübe edemeyiz, algılayamayız. Ne var ki, merak eden filosof-bilimadamı mezkûr özden özlü cahilliğe tahammül etmez. İmdadınaysa, akli yetiştir: “Korkma, kaygılanma a bre adamım, duyuların ile duygularının çâresiz kaldıkları zaman ile mekânda bıraktıkları rezil boşluğu doldururum, üstelik şüpheye mahal bırakmaksızın” diyerek filosof-bilimadamımızı teskin eder, rahatlatır. O da böylelikle, görünürlüklere bakarak varlık özlerine dil aracılığıyla uzanıp iki aşırı uç, demekki görünürlük ile varlık arasında çatdığı köprüyle bilgi oluşturur. Sonuçta *Eflâtun*’un özde bir gördüğü, Muhiddîn *İbn Arabî*’nin de ‘vahdedivucut’ deyiimiyle tasdik ettiği varolan – varlık, nâmıdığer, gerçeklik – hakikat tümlüğü *Aristoteles*’in indinde bölünür. Duyulur varolan görünürlük, gerçek; buna karşılık varlık hakikati düşüncel ve kurmacadır. *Kant* için de görünürlüklerötesi düşünceldir; ama kesinlikle kurmaca değil. Öncelikle Martin *Heidegger*’in tuttuğu ışıkla aydınlatmağı denediğimiz *Kant*’taki ‘düşüncel’, karşılaşılan ‘varolan’ın denk düştüğü ‘varlığ’ın düşünülmesiyle dimâğda canlandırılarak anlamına vâkıf olunma –idrâk, fehim–vakıasıdır. Gördüğümüzü zihnimize taşıyıp orada düşünerek var kıldığımız, dünyamızdandır. Neden? Varolanı düşüncemizde var kılıyoruz da ondan. İmdi varolanı varlığıyla buluşturup var kılan düşünce biçimi düşüncelliktir.³⁷

Sonuçta insan, elbette dirimsel doğadan beşer hâlinde vucut bulup yeryüzünde yaşar; buna karşılık kendini, hemcinslerini, beşerî ve tabîi çevresini, yeryüzü ile evreni düşüncelleştirerek dünya dediğimiz tabiatötesi âlemde hayat sürer.

(d) Don Nepomuceno Carlos de Cárdenas, 1790ların Fransasında İhtilâlîkebîre³⁸ bizzât tanıklık etmiş, Devrimin getirdiği hürriyetçi, insancı, akılcı, feseveye tutkun, Immanuel *Kant* hayranı şeker kamışı tarlaları mâliki münevver bir Kubalı çiftçi.

İşte bu beğefendi, tanyeri ağarırken yatağından kalkıp mâlikhânesinin şeker kamışı tarlalarına nâzır verandasına çıkar, hizmetcilerinin titizce hazırladığı

37 Düşüncel: Düşünceye taalluk eden, düşünceye içkin, düşünce tarafından kavranılmış olmak —*Kant*’ta *Gedankending*, *Gedankenwesen*; Ortaçağ Hıristıyan felsefesinde *ens rationis*.

38 İhtilâlîkebîr: 1789 Fransız Devriminin Osmanlı Türkçesine mahsûs deyimlendirilişi.

sütsüz kahveyle birlikte kızarmış, ince dilimlenmiş mısır ekmeği ile koyun sütü peynirinden, tavada pişirilmiş yumurta ile karakovan baldan ibâret kahvaltısını yemeğe koyulur. Bu fasıl tamamlanır tamamlanmaz özenle doldurulmuş gülağaç kökünden imâl olmuş çubuğundaki/piposundaki Kuba tütününü çaktığı kibritle tutuşturur. Porselen fincanından yudumladığı kara Kuba kahvesinin eşliğinde çubuğunu pofurtada pofurtada tüttürür. Keyf çatma dediğin bundan başka ne ola ki?! Katiyen reklâmını yapmadığı, ketumluğunu bozmadan haz duyduğu bir başka meşğalesi daha vardı. Felsefe, bâhusus *Kant*’ın eserlerini okumak. Nitekim 1813’ün 14 mayıs sabahı çubuğunu bi’fasıl tüttürdükten sonra, bermutât “*Salt Aklın Eleştirisi*”ni incelemeğe kendini adar. Felsefeyle bîhakkın uğraşanların sıkca kullandıkları usule o da başvurur: Metnin sağı ile solunda kalan boşluklara, derkenar tarzında tefsirlerini sıkıştırmak. Bahsettiğimiz sabahta Don Nepomuceno Carlos de Cárdenas, üstünde çalıştığı metin sayfasının kenarına şu kaydı düşer: “Müellifimize —kastolunan, *Kant*— bakılırsa, hakikatin, gerçekliğe aşkın olup olmadığı açık değil. Niye? Hele, iş, ahlâka gelip dayandığında... Burada gerçek yok; tümü tamamı hakikat olsa gerek. Vakıaya, hattâ vakaya dayalı ifâdeler, bir şekilde, denenip sınanmağa elverişlidirler. Ahlâkı nerede, nasıl deneye koşarsın? Ahlâk kavramları ile deyişlerinin, gerçeklikte karşılıkları varını, bir kere? Sâdece ahlâkmı? Sıyâset, hattâ iktisat, tesbit edilmiş vakıalaramı dayanır ki, sınayabilelim?” nevinden çeşitli sorular. Haddizâtında Don Nepomuceno Carlos de Cárdenas’ın aradığı, *Kant*’ın matematik ile teorik fizikte bulguladığı aşkın hakikatin (*Isp verdad trascendente*) ahlâкта ne durumda olduğudur. Başka bir deyişle, matematik ile teorik fizik ifâdeler üstünde, bilirkışı olmak kaydıyla, herkes birleşir. Neden? Bunlarda ayrılık gayrılık yaratacak duygunun yeri olmadığı gibi, yine bunlar, fikir dediğimiz, duygudan arıtılmış salt düşüncelerle örülüdürler de ondan. Fikirlerden dokunmuş akılyürütmelerden elde edilen çıkarımlar ‘sana ...’, ‘bana ...’, ‘ona göre’ değişiklik arzetmez. Hâl böyle olunca, sağın sonuc üreten akılyürütme ile gidimli düşünme yoluyla gelecek/istikbâl, pekâlâ kesine yakın, öngörülebilir. Duyguya hatırı sayılır oranda yer ayıran edebe, öyleki onun ‘felsefi akl’ın tezgâhında işlenmiş ahlâka oranla, hemen hiçbir bağlayıcı, aşkın —*Kant*’ın deyişiyle *transzendental*— hakikat tarafı olmayan, sıyâsettir. Zirâ bizleri geçmişe ilişkin ele avuca gelir, sağlam veri sağlama gücü ile imkânından yoksun insan—kültür—tarih—toplum araştırmaları, doğa bilimlerinin tersine, ileri dönük, tahmin yürütmeğe, gelecekle ilgili söylemelerde bulunmağa cevâz vermezler. Bu durumun âşikâr ifâdesi iktisat ile sıyâsette görülebilir. Don Nepomuceno Carlos de Cárdenas’ın mezkûr hususa dair sergilediği

örnek bayağı çarpıcıdır: İhtilâlikebîrin başlarında *Paristedir*. Patlak vermiş olayların görgü tanığıdır. Üstüne üstlük Immanuel *Kant*'ın da Aydınlanma üstüne kaleme aldıklarını okuyunca Don Nepomuceno Carlos de *Cárdenas*ın, kölelikten sıkı sıyrılır, nefret eder, tiksindir, sonuçta hürriyet âşığı kesilip tek mil kölelerini azat kılmağı kararlaştırır. İşte şu yeni beliren kanâatı, kölelerinin kulağına gider. Neye uğradıklarını şaşırın zavallılar kâhyalarını sıkıştırır, azad olmanın, hür kalmanın ne demek olduğunu sorar dururlar. Kâhyalar da konuyu bilmediklerinden, kölelere doyurucu cevap veremezler. Mâlikhâneye varıp efendilerinden ortaya attığı o acayıp fikri açmasını, köleleri aydınlatmasını talep ederler. Carlos de *Cárdenas* da, sabahın erinde araziye köleleriyle buluşup görüşmeğe çıkar. Onlara hür olmanın, hür lüğün anlamını açıklamağa koyulur. Artık kendisine bağlı kalmak zorunda olmayacaklarını, istedikleri vakit, diledikleri yere gidebileceklerini, gönüllerince iş tutabileceklerini, emeklerinin, para cinsinden karşılığını görebileceklerini uzun uzadıya anlatır durur. Sâbık olmağa yüz tutmuş efendilerini can kulağıyla dinlerler. Gelgörki bütün bu anlatılanlara akıl erdiremezler. Elhak, güneşin doğuşundan batışına çalışadurmuşlardır. Doğru. İyi de bunun kötülüğü nerede? Azat kılınınca, yine çalışmayacaklarını? Üstelik, bu kere, efendilerinin maiyetindeykenki gibi, ekmek elden su gölden olmayacak artık. Onun yanında yiyecekleri, içecekleri, yatacakları döşekleri hazır değilmi; bütün ihtiyâçları en ince teferruatına varana dek karşılanmıyormu ki?! A bre kardeşim, bu adam neyin peşinde, yoksa delirdimi acaba? Köleler, efendilerinin terütâze hürriyetçi aydınlanmacılığına akıl erdiremedikleri gibi, efendi de kölelerinin kendisini anlamadığını, anlayamadıklarını kavrayamıyordu. Kölelere mahsûs tavırla seslerini sedâlarını çıkarmadıklarını, ama aslında azad olmağı da şiddetle arzuladıklarını sanıyor. Nihâyet tayîn olunan günde oylamaya başvuruluyor. Kâhyalar, iki rengte kâğıt parçacıkları dağıtırlar. Ak, azat kılınmağı kabul ediyor; karaysa, reddediyorum demek. Oylama sonucu mu? Sözü'n tam manâsıyla, efendiye hüsrân! Tek bir tek köle azat kılınmağa rıza göstermemiş!³⁹ Peki, şimdi ne olacak? “Arzunuz hilâfına cümlelerinizi azad ediyor, hür kılıyorum” dese, hür lük ilkesini çiğnemiş; onları köle tutmağa devam etse, bu sefer de, İhtilâlikebîrin/Büyük devrimin özüne ihânet etmiş olmayacak mı?

Ecce Homo! İşte, böyledir İnsan: Ölçülmez, biçilmez, kalıba sığmaz bir bilmece!

39 Bkz: José Antonio Marina: “*Teoría de la Inteligencia Creadora*”, 11., 40., 152. v.ö. syfır.

**-C KISMI-
EKLER**

BİRİNCİ BÖLÜM HAYAT FELSEFESİ

-A- KÜLTÜR

1- Çözümlemesi, açıklanması ile teşrihi olağan dipnot boyutlarını bir hayli aşan konular ile sorunlar “EKLER”de ele alınmaktadırlar. Ana metinde bildirilenenden daha fazla açıklamayı gerektiren sorun yahut konu bidâyette dipnotta ele alınıp işlenmektedir. Bu, daha ziyâde bilime ilişkin meseleler olmaktadır. Dipnotta da sığmayacak boyutlara erişip de “EKLER”de yer alanlar, ‘bilim’lere olduğu kadar, insanın yaşaması ile yaşantılarına taalluk eden olaylardır. Bundan dolayı, böylesi olayları, özellikle insana mahsûs yaşama çeşidi olarak görüp niteliğimiz *hayatın* felsefesi şemsiyesi altında topladık. Şu durumda, ilkin, bir felsefe türü olan ‘hayat felsefesi’nin ne demek olduğunu sormak zorundayız. Zirâ ‘felsefe yapma’nın kaçınılmaz zorunluluğu, ele alınanın başta gelen ve ‘ne/nedir?’ sorusuna koşulmuş kavram/lar/ını tarif etmek, açıklamak, anlam/lar/ını açıklığa kavuşturmadır.

2- Dünyaya canlı olarak gelen beşer, dirim varlığından kültüre dönüşür. Toplumsallaşarak insanlaşır. Bu arada, tabiatıyla, dirimselliği de devam eder. Gelgelelim onu baskılayan, denetleyerek yönlendiren maddî-fizikî-iktisadî zemin

üstünde gelişen toplumsallaşma—insanlaşma sürecidir. Söz konusu maddî—fizikî—iktisadî tabanın üstünde onu belirleyen, değiştirip dönüştüren maddî—olmayan insana mahsûs yaptıran—ettiren etkenler ile işlemler bütününe maneviyât dedik. Maneviyâtın da ‘merkez kurulu’ (Fr *committée centrale*) akıldır. Bunun yanısıra duygular da söz konusudur. Onlar, duyular ile akıl arasındaki köprüdürler. Dış dünyayı duygulara ileten duyulardır. Dışarıdan aldıkları unsurlar ile etkenleri duygular, kendi başlarına yorumlayıp değerlendirebilirlerken, nihâî hükümfermâ akıldır. Bunun buyurucu yargıçlığından bağımsızca duygu, hüküm veremez, sonuçta hükmedemez. Kendini duygularına kaptırmış kişi, yanılır, yanlışa düşer, hata işler. İşte maddî—fizikî—iktisadî altyapı ile bunun üstünde yer alan akıl—zihin—dimâğin yanısıra, duyular ile duyguların ürettikleri tekmlil maddî ile manevî değerlerden inşâ olunan binâ, kültüredür.

-B-

ZİHNİYET

1- Toplumsal–iktisadî–maşerî (Fr *socio-économique, collectif*) bütünlük vasfı gösteren kültürün gerek tümüne gerekse tek tek bireylerine yansıması ‘zihniyet’ tir. Aklın imâl edip zihinde duyguyla ‘evlenerek’ son şeklini alan düşünceyse, kültürün ‘astar’ını oluşturan zihniyetin asıl ana yapı malzemesidir. Bunun tezâhürünü, ortaya çıkışından yokoluşuna, başka bir ifadeyle, doğumundan ölümüne değin kişinin yahut toplumun hâlleri ile hareketlerinde, tavır alışlarında, tarzlarında, davranışları ile zevklerinde, insana ve dünyaya bakışlarında, bilişlerinde buluruz.

Başka sözlerle zihniyet tarifimizi tekrarlayalım: Kültürün manevî temelini teşkil eden zihniyet, duygularla yoğrulmuş düşüncelerin biçimlediği bir bütünlüktür. Kültür, yeşerip yaşadığı doğa çevresinin etkilerini taşır. Bunun izlerineyse, o belirli kültüre mensûp kişilerin zihniyetinde rastgeliriz. Nitekim her birey, topluluğunun yahut toplumunun mensûb olduğu kültürün zihniyetiyle yoğrulmuştur.

Bireyin, toplumundan zihniyet unsurlarını edinmesine öğrenme diyoruz. Öğrenme süreci ‘eğitim’ dir. Yaşamının doğal akışında vukû bulur. Yazısı bulunan toplumdan bahsediyorsak, o takdirde eğitimden sonra ‘öğrenim’ – ‘öğretim’ ortaya çıkar. Bunun gerçekleştirildiği mekânsa, ‘okul’ adını alır.

Eğitim ile terbiye, yaşamının akışında doğal tarzda, başta anne olmak üzere, ilkin yakın, zamanla da gitgide genişleyen toplum çevrelerinden beşerî ile insanî

yaşamı için zorunlu beceri ile bilgi hevenginin görülerek-işitilerek-duyularak/hissedilerek kazanılmasıdır. Kısmazamî dinî-ahlâkîdir. Eğitimin tersine öğrenim, sunî, fuzulî ve nihâyet insana mahsûs 'biçimselleş/tiril/miş okul bilgileri'nin edinilmesidir.

2- Kendini yönlendirip yöneten doğal-dirimsel bir iç işleyiş ile bunun yaşama sürecinde görünümüne çıkan içgüdülerden yoksun oluşu, insanı hayatını inşa ve tanzîm etmeğe mecbur bırakmıştır. Doğrudan dirimsel-kalıtsal menbada kaynaklanmayan hayatın inşâ ile tanzimi insana bilmece gibi görünmüş, bunun müellifi tabiatötesi âleme orunlanmıştır. Nitekim insanın oldum olası tanıdığı en çetrefil, girift, anlaşılması, kavranması müşğil yapı yahut olay hayat olmuştur. Genelde canlılardan, özellikle omurgalı, öncelikle de memeli hayvanlardan genetik cihetten fazlaca farklı olmayan beşerin dirimsel yaşamasına karşılık, insanın kültür esâslı hayatı yeryüzünde, belki de evrende eşsiz, benzersiz addolunabilir.

3- Yaşama, beşer bireyine kilitlenmiş görünürken; hayat, yalnızca toplum ortamında sürdürülebilir. Şu durumda iki farklı cihet dışında insana yanaşamaz, yaklaşılamaz. Bunlardan biri dirim işleyişlerinin (Fr *mécanismes biotiques*) yürürlükte olduğu canlı-olma vasfı, öbürüyse toplum-kültür vechesidir. İlki evrim-kalıtım (Fr *évolutivogénétique*) verisiyken, sonraki tarih tarafından tayîn olunur.

Tarihin, ilk elde, belirlediği, toplum-kültür hayatıdır. Toplum-kültür üzerinden tarih, bireyi etkileyip biçimler. Toplum-kültür yoluyla tarihin etkileyip biçimlediği beşer bireyi toplumsallaşarak insanlaştır. İnsanlaşan beşer bireyi kişilik kesbeder. Mezûr süreç hayattır. İşte anlattığımız tarz ile biçimde toplum-kültür ortamında kişinin iki cami arasında bînamaz kalmış yaşayışını gözlemleyip ele alma gayretini gösteren, hayat felsefesidir.

4- Felsefe tarihinde hayat felsefesinin temellerini atan Immanuel Kant'tır. Ondan sonraysa, söz konusu alanda Friedrich Nietzsche'yi görüyoruz. Hayata hâkim rengini veren duygu olduğundan, aklî işleyişli felsefe-bilimde istisnâ teşkil eden hayat felsefesi, öncelikle de Friedrich Nietzsche'nin elinde, aklaykırı (Fr *irrationnel*)¹ bir konuma bürünmüştür.

Kopernik devrimini felsefe tarihinde husûle getirdiğini öne süren, Eflâtun'dan bu yana ilk kalburüstü *bilge* filosof-bilimadamı Kant varlığa gözünü dikmiş felsefeyi nesneden özneye; bakışı dıştan içe; soruyu 'varlık nasıl görünüyor'dan

1 Aklaykırılığın baş örneği: "İktidarolma irâdesi" (Alm *der Wille zur Macht*).

‘varlığı nasıl görüyorum—görebiliyorum—görebilmeliyim’e çevirmiştir. Felsefe (ile bilim), daha önceleri de, tabî ki, dille yapılmaktaydı. Dil, özneyi nesneye götüren taşıt, nesneyi de özneye bağlayan köprüydü. Bundan böyleyse, dil, felsefenin özü olma vasfını kazanır olmağa yüz tutmuştur. Özünü dilde bulgulayan insan, dışındaki varlık dünyasını da aynı âletle keşfeder olmuştur.

5- Şeylerin ne ve nasıl olduklarını bilmiyoruz. Peki, neyi biliyoruz? Onları nasıl gözlemlediğimizi, gözlemleyebilip yorumladığımızı —yöntembilgisi (Fr *métodologie*)— biliyorum. Yorumlamalar âleminde yaşıyoruz. Nasıl? Yaşadıklarımızı duyuyoruz/hissediyoruz. Düşünce yolundan yürünerek duyularım, duygularımda ifâdelerini bulmaktadırlar. Duygularımın düşünceye bürünerek dile getirilmeleri, muhatabımı etkilemekle birlikte, mantık–matematikte yahut teorik fizikte gördüğümüz çakışma veya fikirbirliği çeşidinden, aramızda, bir bütünlük (Fr *intégralité*) sağlamaz. Kısacası özne olan kişi, karşısındakinin özüne nüfuz edemez; hep dışında kalmağa mahkûmdur.² Başka bir deyişle: İnsanı nesneleştiremezsiniz.

6- Kişi, evveleminde, özü ile insan–doğa çevresi bütünlüğüdür.³ Öz –kendi– ve çevre –ortam– sayılamayacak kadar çok unsurdan meydana gelir. İşte bu yüzden insan tekini —bireyi— ele alanların üstünde ittifak edebilecekleri, uyuşabilecekleri sâbitelerin, demekki, Immanuel Kant’ın deyişiyle, *transsendental* hakikatlerin tesbiti imkânsızdır.

7- Felsefe-bilim, cüzîden, özgül olandan hareketle tümeli —formül, yasa, ilke, teori— elde etmeği amaçlar. Bilâhare, bu sefer de tümelden gerisin geriye, başta, kendisinden hareket edilmiş olandan cüzîye, özgül olana dönülür. Böylelikle cüzî çözümlenerek açıklanmış olur. Gelgelelim andığımız işlemi insana uygulayamazsınız.

Beşerinsan bütünlüğünün sergilediği bir tek sâbite varsa, o da, onun, toplum–kültür çevresinde yer alan yaşama irâdesidir. Bunun da tek, vazgeçilmez etkeni edeptir. Buysa, beşere tabiatı tarafından kazandırılmış bir değer değildir. Peki, nereden edinilmiş olmalı? İşte bu sorunun cevabını felsefe-bilimden —

2 Krz: Rafael Echeverría: “*Ontología del Lenguaje*”, 25. s.

3 Mezkûr fikri işleyenlerin başında, çağımızın seçkin filosoflarından İspanyol José Ortega y Gasset gelmektedir. Onun, (“beni ben kılan, ben ve ahvâlimdir; ahvâlimi muhâfazamı edemedim, benim de kurtaramam” çığır açıcı düstûrudur (“yo soy yo y mi circunstancia, y si no la salvo a ella no me salvo yo”)—“*Meditaciones del Quijote*”, I, “*Introduccion*”; ayrıca bkz: “*El Espectador*” Bölüm: “*El Hombre no es Individuo Biologico*”, II cilt, 93. s.

meselâ evrimden—alamıyoruz. Tek kapı kalıyor; o da, din! Her toplum—kültür çevresinin yerel birleştireni, teşbih yollu söylersek, tutkalı örf, insanlığınkiyse edep, din çıkışıdır. Nihâyet bundan dolayı Immanuel *Kant*, Tanrı yoksa, hiçbir şey olamaz, diyor.⁴ Bu, yaratmanın yanında, yaratılmışlığı (kâinat) düşünüp idrâk etmenin dahî mutlak şartıdır. İşte ister olumlu —yanî kabullenme—, ister olumsuz —inkâr— bâbından olsun, O doğrudan veya dolaylı —demekki, ‘Tanrı adıyla’ (*bismillah*)— anılmaksızın hiçbir şey düşünülemez, yapılamaz, iş görülemez. Öyleyse Tanrıyı —yine, olumlu yahut olumsuz, farketmez— düşünmek, her çeşit —bu arada felsefî— düşünmenin ilk vazgeçilmez şartı ve sâikidir. İmdi, O, âlemin —varlığın— ‘ilkanakaynağı’dır.

8- ‘Edeb’in —tanrılı, tanrısız,⁵ çoktanrılı, tektanrılı— dinden neşet edip felsefe —metafizikte— ele alınıp işlenerek sistemleştirilmesinden ortaya çıkan ‘ahlâk’tır. Bundan kalkılarak ‘hukuk’ inşâ olunmuştur. Ancak, ahlâk çıkışlı olmayan ‘hukukumsu’ düzenlemeler de var. Bunlar, doğrudan doğruya örf yahut edepten türeme din menşeli oluşlarını açıkca beyân ederler —fıkıh gibi.

Felsefe-bilim tarihte ilk dindışı kurum olması hasebiyle, onun tezgâhından çıkmış edepten olma ahlâk da, öncelikle Yeniçağ ile Çağdaş Avrupamerikasında, din aslını esâsını, artık, yansıtmaz olmuştur.

9- Toplumda nice birey bulunuyorsa, onca değişken de var demektir. Böyle bir yapıyı belli bir tertip, nizâm ile intizâmda tutabilecek tek kurum din asıllı edep veya felsefenin çarkından geçmiş ahlâk ve ondan türeme hukuk olmalıdır. Din, vucut verdiği edebî hikmetisebebidir. Din, edep uğruna vardır. Olmayaydı, edep de, türevi ahlâk⁶ da olmayacaktı.

Her biri kendi başına hür ve özerk birey olan insan tekini ötekilerle birarada uyum içinde tutabilecek tek kudret din çıkışlı edeptir, dedik. İnsanı, tabiatına basbayağı aykırı bu çetin sürece sevk etmek amacıyla din, kişiyi ibâdet dediğimiz

4 Tanrı, mutlak varlık (*Le ens summum*) olmaktan da öte, maneviyât ile ahlâkın, kısacası, bilcümle varlık ve varolanın ilk mahreci ile nihâî payandasıdır —*ens entimum*. Onsuz varlık ile varolanın imkânsızlığı bir yana, bunları düşünmek bile imkânsızdır —krz: “*Kritik der reinen Vernunft*”, A578/B606; A631/B659; ayrıca bkz: “*Kant-Lexikon*”, 887. – 915. syflr.

5 Tanrısız din olurmu? Başlangıcında Budhacılık öyleydi. Müellifi —yalvaç/peygamber olmayan— Siddharta *Gautama* ölümünden sonra müritlerince tanrılaştırılmıştır.

6 Dindışı yapı yahut kurum olan felsefe-bilimin tezgâhından geçmiş edep çeşidinden meydana gelmiş olmakla birlikte, ahlâkın, dolaylı da olsa, esin kaynağı, önünde sonunda, dindir. Sonuçta kendisinden neşet ettiği edep, doğrudan din çıkışıdır da ondan.

bir dizi zorlu talim terbiye temrinine tâbî tutar. Tıpkı? Kişiyi ölme ile öldürmeye gönderen askerlik gibi. Nihâyetinde kültür dediğimiz kurum yahut yapı, din ile edep birleşkesinden gayrı bir şey değil.

Bütün canlıların yaşatıcı 'sâbite'leri içlerindendir —evrimsel—kalıtsal (Fr *biogénétique*). İnsana gelince; dışıdır —toplumsal—kültürel (Fr *socioculturel*). İşte bu dış baskı ve basınçla vucut bulan sâbite zayıflar yahut daha da kötüsü hepten ortadan kalkarsa, toplum çözülür, sonuçta çöker; onu oluşturan bireylerse, yaşama imkânını yitirirler —: "*Homo homini lupus*".⁷ Neden? Öbür bütün canlıların tersine, içerlek sâbitelerden çok önemli ölçüde yoksundur da ondan. Böyle olunca, genellemeye elverişli tutamak bulmak mümkün olmuyor. Hâlbuki, başta canlı-olmayanlar olmak üzere, insanın dışında, bütün varolanlar arasında benzer cüzilerin mukayeselerinden hareketle genellemeye başvurularak tümellere ulaşılır. Söz konusu tümeller, tutamak, nirengi noktası yahut sâbite görevini görürler. İşte bahsi geçen tümellere dayanmak sûretiyle gerisin geriye tümdengeliş ile çözümleme yolu izlenerek cüziye dönülür.

Zanaat seviyesinde çalışan denel bilimadamı (Fr *scientifique expérimental*) el, buna karşılık tümellerle uğraşan filosof-bilimadamıysa, fikir işcisidir. Buraya dek sözünü edegeldiğimiz yöntem dizilerinin menbâı da bilimin mahreci de felsefedir. Kurucu ataları *Eflâtun* ile *Aristoteles*, felsefe yapan kişiyi yüksek bir mevkiden etrâfi tarassut eden kimseye benzetmişlerdir. Bundan dolayı da filozofları 'tarassutsevenler,' *filotheamones*⁸ şeklinde anmışlardır.

10- Yukarıdan, yüksekte bakılarak, üstten seyredilerek insan bilinemez; mantık—matematik kalıplara dökülerek, belirlenimlere (Fr *déterminations, formulations*) koşularak anlaşılmaz, dile getirilemez. O, ancak derinlerine⁹ nüfuz edilerek, demekki 'duygudaşlık' (Y *sümpathos*) yolundan gidilerek, 'hemhâl' (Y *empathos*) olunarak, anlaşılabilir. Buysa, yalnızca, bahse konu kişiyle yan yana, iç içe, birebir yaşamayla becerebilecek bir işdir. Böyle bir 'serüven' yine, olsa olsa, iki karşıt cinsiyetin, demekki kadın ile erkeğin aşk ilişkisinde yaşanabilir. Söz konusu ilişkinin doruğunu sevişme edimi (L *actus*) oluşturur. Mezkûr yaşıntının din karşıyakasındaki mütekâbili sufilikte gördüğümüz Allah – kul 'hub

7 "İnsan, insanın borusudur" —Romalı şair *Plautus*.

8 İstilah aslında *Eflâtun*'undur —bkz: "*Devlet*", V. Kitap, 471c – 502 c1.; ayrıca bkz: José Ortega y Gasset: "*Que es filosofía?*", 60. s.

9 Bir tek, insanda 'derinlik' boyutundan söz edilebilir...

münâsebeti' olup ikisinde de akıl ve onunla birlikte söz, yok mesâbesinde kalır. Buna karşılık duygu, tavan yapar. Dünya ve mâfihâdaki kadın – erkek ilişkisi mahrem, dinî–uhrevî seviyede yaşanan Tanrı – kul muhaveresiyse, mahfidir. Bağlantının ana irtibat hattı dildışı ortamdadır.

11- Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetine değin bütün kültürler ile bunların bağrından neşet etmiş medeniyetlerin ana imâlathânesi din olduğundan, zihniyetler de mensûbu bulundukları kültürlerin bağlı bulundukları inanç düzenlerinin renkleriyle bezenmişlerdir. Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetinde gerek kültürü gerekse buna temellenmiş medeniyeti evvelce belirleyen din, gündemden düşüp yerini kapalı devre işleyen felsefe–bilim sistemlerine terkedince, Ondokuzuncu, özellikle de Yirminci yüzyılla birlikte, zihniyeti belirleyen baş etken ideoloji olmuştur.

Kültür çerçevesinde ortaya çıkan zihniyet,¹⁰ son çözümlemede bağrında yeşerip serpildiği kültürü belirleyerek biçimler. Din esâslı kültürün zihniyeti örf–edeb ağırlıklıdır. Böyle bir zihniyetin, bireylerin gündelik yaşayışlarındaki tezâhürünü 'dünyagörüşü' şeklinde deyimlendiriyoruz. Buna karşılık, kapalı devre işleyen felsefe–bilim sistemi güdümündeki kültürün zihniyeti, kendini 'dünyatasavvuru' biçiminde duyurur. Burada örf–edep soyutluğu, yerini zanaat – fen/technologie – hukuk şekilciliği ile taslakcılığına (Fr *schématisation*) terketmiş görünür.

Dünyagörüşü ile dünyatasavvuru, dolayısıyla da zihniyet, bireyde kendini hayâl~ ile tasavvurgücü şeklinde gösterir. Bireyin zihin, daha da öte, akıl seviyesi yükseldikçe, kişimiz, toplumunun alelumûm zihniyetinin tahakkümünden azad olur. Öncelikle hayâlgücünün etkileri ve katkılarıyla alelumûm hâkim zihniyette ya silik kalmış ya da varolmamış tâze biçimler geliştirir.

12- Bildirişmeye zorunlulukla esâslanmış manevî–dinî çıkışlı örf–edeb ile zanaat ikilisi, toplumun astarı durumundaki kültürü örер, oluşturur. Kültürü bizâtihi yaşamaksa, hayattır. Merâmımızı başka türlü ifâde etmeğe yeltenirsek: *Hayata* çekidüzen vererek bunu, dolayısıyla da üstünde yer aldığı *yaşamayı* yönlendirip yöneten, insan elinden çıkma ve onu gerek birey gerekse toplum varlığı olarak tümüyle belirleyen, esâsında biçimselleş/tiril/memiş *akla* odaklı en üst ve karmaşık yapı *kültürdür*.

Hayatı anlayıp anlamlandırmakiçinse, zihniyeti konuşturmak lâzım gelir.

Zihniyetin öncelikle dile geldiği/getirildiği saha, romanı, hikâyeyi, görsel sahne sanatını kapsayan edebiyattır. Gerek kişisel yaşantıları gerekse edebiyatı konuşturansa, kendine konu kıldığı bireyi yahut toplumu yer yer duygudaşlık kurarak, zaman zaman da felsefenin biçimsel aklına başvurarak çözümleyip işleyen *hayat felsefesidir*.

Bundan böyle sunacağımız, çoğunlukla kişisel yaşanmışlıkların esini ile esintisini taşır, görsellliği zirveye taşımış çağımızın gereği, resimli unsurlarla destekli anlatılar, hayat felsefesine örnek oluşturmaları kadar, onu temellendirmekle de yükümlüdürler.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYAMIZDAN İNSAN MANZARALARI

EK 1: ARİSTOTELES VE ESERLERİNE DAİR¹

İki bin küsur yıldır felsefe-bilime yön vermiş olan zihniyeti ilk belirleyen *Aristoteles*'in yazıları şaşırtıcı bir düzenlenmişlik gösterirler. Bunu kısmen onun o olağanüstü düzenleyici akliselimine, kısmen de talebelerinin ve yolundan gitmiş bilginlerin titiz çabalarına borçluyuz.

Aristo külliyyatını altı kısım hâlinde mütâlea edebiliriz:

1- Gençliğinde hocası *Eflâtun*'un etkisiyle söyleşi (dialog) uslubunda değişik konulara ilişkin kaleme aldığı, günümüzdeyse bölükpörçük şekilde ulaşılabilmiş yazılar –“*Devletadamı*”, “*Safsatacılar*”, “*Meneksenos*”, “*Şölen*”, “*Hitabete Dair*” (“*Grülos*”), “*Eudemos yahut İyi Ruha Dair*”, “*Protreptikos*”, “*Felsefeye Dair*”, “*İskender yahut Yerleşenlere Dair*”, “*Hükümdarlığa Dair*”, “*Adâlete Dair*”, “*Şairlere Dair*”, “*Servete Dair*”, “*Duaya Dair*”, “*İyi Menşeye Dair*”, “*Eğitime Dair*”, “*Zevke Dair*”, “*Aşka Dair*”, “*Nerinthos*”, antropolojiyle ilgili birkaç yazı, ayrıca günümüze varabilmiş üç mektup ile birkaç şiir.

2- Bilim araştırmalarına girişebilmek için zorunlu olan mantık çalışmaları –“*Organon*” (‘âlet’): “*Kategoriler*”, “*Yoruma Dair*”, “*Birinci Analitikler*”, “*İkinci Analitikler*”, “*Topika*” ile “*Safsatacıların Çürütülmesine Dair*”.

1 Bkz: 8 sayılı dipnot, 45. s.

3- Doğayla ilgili incelemelerin dile getirildiği eserler:

(a) Cisimler alanına ilişkin -“*Dünyaya Dair*” (düzmece olabilir), “*Göğe Dair*”, “*Oluşma ile Bozulmaya Dair*”, “*Hava Olaylarına (Meteorolojiye) Dair*”, “*Madenlere Dair*”.

(b) Canlılar üzerine -“*Hayvanların Araştırılmasına Dair*” (“*Peri ta Zōa Historiai*” [“Περὶ τὰ Ζῷα Ἱστορίαι”]), “*Hayvanların Hareketine Dair*” (“*Peri Zōiōn Kinēseōs*” [“Περὶ ζῳων κινήσεως”]), “*Hayvanların Devinmesine Dair*” (“*Peri Poreias Zōiōn*” [“Περὶ πορείας ζῳων”]), “*Hayvanların Parçalarına Dair*”, “*Hayvanların Oluşmasına Dair*”, “*Hayvanların Göçüne Dair*”.

(c) Nefs (psşik) faaliyetlerine ilişkin -“*Parva Naturalia*” (Doğa araştırmaları Elkitabı): “*Duyular ile Duyulabilire Dair*”, “*Uyku ile Uyanıklığa Dair*”, “*Hâfıza ile Hatırlamaya Dair*”, “*Rüyâlara Dair*”, “*Rüyâ Aracılığıyla Kehânete Dair*”, “*Hayatın Kısıklığı ile Uzunluğuna Dair*”, “*Yaşama ile Ölmeye Dair*”, “*Gençlik ile Yaşlılığa Dair*”, “*Solunuma Dair*”, “*Ruha Dair*”.

(ç) Doğanın değişik alanlarına ilişkin araştırmaların, gözlemler ile tesbitlerin değerlendirildiği ve buradan derli toplu bir doğa felsefesi sisteminin ortaya çıktığı “*Fizik*”.

4- İnsan – tarih – toplum – sanat üzerine incelemelerin yer aldığı eserler:

(a) Ahlâk -“*Nikhomakos Ahlâki*”, “*Eudemos Ahlâki*”, “*Büyük Ahlâk*” (L “*Magna Moralia*”).

(b) Tarih– toplum– devlet işleri -“*Evidâresi*” (“*Oikonomikōn*” [“*Οἰκονομικῶν*”]), “*Devletidâresi*” (“*Politika*”), “*Anayasalar*” (Bunlardan günümüze sâdece “*Atinalıların Anayasası*” kalmıştır).

(c) Sanat -“*Şiir Üzerine*” (“*Poetika*”), “*Belâgat Üzerine*” (“*Rhetorika*”), ayrıca birkaç bölükpörçük metin.

5- Ölümünden sonra öğrencilerince yayımlanmış olup *Aristoteles*’e aid oldukları kuvvetle tahmin edilen çeşitli konularla ilgili birtakım yazılar -“*Sorunlar*” (“*Problemata*”), “*Renklere Dair*”, “*İşitilenlere Dair*”, “*Yüzîfâdesine Dair*” (“*Fizikognōmonika*”), “*Bitkilere Dair*”, “*Mekanik*”, “*Bölünemez Çizgilere Dair*” (sahte olabilir), “*Rûzgârların Durumu ile Adları*”, “*Melissos’a Dair*”, “*Ksenofanes’e Dair*”, “*Gorgias’a Dair*”, “*Fazîlet ile Kötülüğe Dair*”.

6- Nihâyet, *Aristoteles*’in, bütün araştırmaları ile akılyürütmelerinin sonuçlarını kullanarak kurduğu felsefe-bilim binâsını en ayrıntılı şekilde sergilediği ve 142 bölüm içeren on dört kitaptan oluşmuş eserine kendinden sonrakiler

-doğanın incelendiği “*Fizik*”in ardından geliyor diye- “*Metafizik*” adını uygun görmüşlerdir. Bu başlık, kısa sürede felsefe-bilimin belirli, üstelik en önemli bir kesimini niteler olmuştur. Doğayı tarayan bilimlerin denel kesimlerinin tersine, vakıa tabanıyla doğrudan doğruya ilişki kurmamasına rağmen, gerçekliğin belli bir yönünü, yanını bilmek isteyen her çabanın anlam ile imkân sınırlarını tayin eden metafiziktir. O, aynı zamanda araştırma alanlarından elde edilen tek tek vakıalara dair bilgilerin, sistem demetleri hâlinde değerlendirildikleri en son, en üst mercedir. İşte insan etkinliklerine, doğaya, sonuçta da evrene ilişkin tutarlı bilgi bütünlüğünü sağlama imkânını bize metafiziğin verebildiğini, bütün bilimsel uğraşların da bu merkezden yönetilip yönlendirilmeleri gerektiğini ilk bilinçlice ortaya koyan *Aristoteles*’tir.

İmdi merkeze ‘speklativ-olmayarı metafiziğ’i alıp felsefe-bilim tavrını belirleyen *Aristoteles*, söz konusu tutum çerçevesinde de canlıları, bilebildiğimizce, ilk araştırandır. Tıpkı dar -felsefi- anlanıyla ‘metafiziğ’in olduğu gibi, ‘canlılar bilimi’/‘biyoloji’nin de, adını koymamış olmakla birlikte, kurucusudur.

Burada onun, doğayla ilgili gözlemleri ile düşündüklerini sistemleştirdiği kitab olan “*Fizik*”i ile felsefe-bilimin başlıca esâslarını göz önüne serdiği “*Metafizik*”ine başvurduk. Çalışmamızın I. Kitabının I. Bölümünde ‘canlı’nın tarih boyunca nasıl ele alınmış olduğuna, ana hatları aşacak raddede derinleşmeden baktığınızdan, *Aristoteles*’in doğrudan canlılar bilimiyle ilgili eserlerine atıfta bulunmadık. Bu konunun özgülce incelendiği çalışmamız, “*Metinlerin Işığında Aristoteles’in Canlıyla ve Canlının Evrimiyle ilgili Düşüncelerine Problematik Yaklaşım*”dır.

EK 2: ESRÂRENGİZ VARLIK, İNSAN²

Bireylilik, benlik, öznellik, kişilik, kimlik ile tarih yahut tarihîlik ıstılahları öncelik ve özellikle insana, hayata ilişkindirler. O, dirimsel (Fr *biotique*) bünyesinin yanına hiçbir canlının yapamadığı, yapamayacağı bir işi becermiş, kültür çevresini kurmuştur. Bu bakımdan bir ‘biyo-kültür’ varlığı olarak ‘insan’ın, öteki canlılardan farklı şekilde, salt dirimi yahut yaşamı bulunmayıp ‘hayat’ı da vardır. Hayat, anlaşılabacağı üzre yalınkat biyolojik süreçleri dile getiren ıstılah değil. Onları içermekle birlikte, insanın ‘sosyokültürel’ etkinlikleri ile üretmeleri de onun anlam kapsamına girer. Demek, insanın *nevişahsına münhasır* biyokültürel bütünlüğünü yansıtan ıstılah, hayattır. Onu insandan başka canlının yaşama süreç-

lerini anlatmak üzere, kullanamayacağımıza, demekki itin, atın, serçenin, pirenin, karafatmanın, örümceğin, çamın yahut papatyanın hayatı diyemeyeceğimize göre, hayat sâhibi varolana, yanî insana has bireylilik, benlik, öznellik, kişilik, kimlik, tarihîlik gibi hâlleri ifâde eden ıstılahları, insandan gayrı varolanları için de kullanmamız, alanların karıştırılmasına, dolayısıyla da anlam karışıklığına yol açar. Ne var ki, insanın ve hayatının, *nevişahsına münhasır* vakalar olmakla birlikte, beşerliliği, onu ister istemez, bir ölçüde de olsa, evrime tâbî kılmaktadır. Böylelikle, bâhusus bireylilik ve ona bağlı olarak kimliği andırır özelliklerin insandan önce ve onun dışında öteki canlılarda da bulunurmu, bulunmazmı? Bunu sormadan edemiyoruz.

Her canlının etkilere gösterdiği tepkilere bakarak duyduğunu/hissettiğini, bundan dolayı da yaşadığını anlıyoruz. Her ‘yaşanmaktalık’, bir başkasından farklıdır. Canlının, bunu farkettiğini sanmıyoruz. *Genotipinin* belirlediği yaşamasını sürdürme çabasındaki canlı, ‘birey’dir. O, hep yaşıyandır; yaşamakta olduğunu duyandır. Bu sebeple, ânda bulunup duyumladığınca yaşar. Söz konusu olan, karmaşık örgütlenişteki bir canlıysa, onda hatırlama istidâdı, demekki önceki ânlarda duyduklarının tasavvurları bulunur. Bir ‘yaşanmışlık’ı o, böylece, ‘yaşanan ân’a taşıyabilir. Buna karşılık, yine şimdilik bilebildiğimizce, yaşanan ândan hareketle yaşanmamış yahut yaşanmayan âna geçemez. Şu durumda karmaşık örgütlenişteki canlının dahî bedeni kadar zekâsı da yaşama sürecine gömülü olup onun dışına asla çıkamaz. Böylelikle bireyliliği, kendine ‘Öte-kudret’ —bu, inanca göre, Tanrı yahut tabiat şeklinde mütâlea olunur— tarafından verilmiş yaşama süreciyle sınırlanmıştır. Hatırlama yoluyla yaşanan ândan sapsa dahî, bunun bile öz irâdesiyle meydana gelmesi pek olacak iş değil. Serbest çağrışımlarda bulunamadığı deneylerle sâbit. Yaşama sırasında karşılaştığı belli birtakım zorlayıcı etkenler, onu yaşanmış tecrübeleri zihninde diriltmeğe sevk edebilirler. Her (öncelikle de karmaşık örgütlenişteki) canlı kendi bireylilik seviyesi ile çeşidine has bir beden – zekâ bütünlüğüne mâliktir. Bu da onun, mecâza başvurarak söylersek, ‘kimliği’ni verir.

İnsana gelince; yaşamakta olduğunu duymanın yanında, o, ayrıca, derecesi bireyden bireye değişse de, yaşananı düşünür. Yaşanmışlıklara dayanarak yaşananın değerlendirmesine, buradan da yaşanacaklığın hesaplanmasına girer. Bunları yaparken insan, yaşanmamış ânları dahî yaşanmış ve yaşamakta olanlara katarak biyofizik gerçekliğin dışına çıkar; sonuçta ‘yeni gerçeklik’i vucuda getirir. Yaşanmış olanın iç âlemde işlenerek sindirilmesi sonucunda insan, dış dünyaya

yeni bir biçim verir. Sonra da bu verdiği biçimi, yönü yordamı yaşar. Şu hâlde insan, bir salt biyo-fizik kurallı gerçekliğin sınırlarına sığmaz. Bu bakımdan onun yaşaması olağanüstü raddede çetrefil olup hesaplanması zordur. O, algılar, hatırlar, bağlantılar kurar; çağrışımlarda ve nihâyet geleceğe yansıtılmalarda bulunur. Bütün bunları da bir tasavvurlar ile kavramlar şebekesinden hareket ederek becerir. İnsanın kendine Öte-güç tarafından verilmiş biyofizik kuralların yanında, kendisi ile hemcinslerinin meydana getirdikleri sosyokültürel kurallar da geçerlidir. Bunlara uyup uymamak da yine ona kalmış bir karar, tercih işidir. Görüldüğü gibi, öbür canlılardan çok farklı olarak, kimliği insana kısmen verilmiştir. O, baştan hazır bulduğu biyofizik ile sosyokültürel malzemelerden hareketle kimliğini tadelâta uğratabilir giderek kendince yeni bir kimliği bile inşa edebilir. İç âleminde tasavvurlar ile kavramlar ağı çerçevesinde değerlendirildiği algılar ile bunlara kendinden kattığı hayâller aracılığıyla her insan, başka insanlarınkinden farklı bir *hayat* kurar. ‘Hayat kuran’ her insan bir ‘özne’dir. Her öznenin kendini dışavurma, ifâde etme tarzına ‘kişilik’ denir. Kişilik özellikleri uyarınca her insan, bir ‘kişi’dir. Şu durumda nasıl fizik-biyotik seviyede bireylilikten bahsedebiliyorsak, kültür-sosyo-psişik düzlemde de kişilikten öyle söz edebiliriz. Her bir insanın kimliği, onun ‘fizik-biyotik bireyliliği’ ile ‘kültür-sosyo-psişik kişiliği’nin birleşigi değil, imtizâcıdır. Zirâ değişik unsurlar, tekrar ayırışabilirliklerini muhâfaza ederek biraraya gelip kaynaşmakla birleşik oluşturlar. Buna karşılık onların, ayırışamaz birlik (Fr *unité*) meydana getirmeleri; başka bir anlatıyla, iki yahut daha fazla farklı *tabiatın*, iç içe geçip bütünleşmesi, *imtizâc*tır. Buradan da insan bireyinin ‘özü hür olan kişiliği’, *mizâc*ı ortaya çıkar.

İnsan, böylelikle *beden* ile *içgüdülerin* —demekki genetik-morfo-fizyolojik işleyişlerin—, *sezgiler* ile *zekânın* —yanî nevropsikolojik süreçlerin— ve nihâyet *akıl* ile *zihnin* —şu durumda psikokognitiv etkinliklerin— bir *imtizâc*ıdır. Onda görünüme çıkan yepyeni ve eşsiz oluşum, şu hâlde psikokognitiv etkinlikleri ifade eden akıl ile zihindir. Ancak, insan, asla akıl ile zihinden ibâret değil. Onda beden ile içgüdüler, sezgiler ile zekâ bulunmasa, akıl ile zihin de olmazdı. Bunların hepsinin uygun şekilde işleyişleri insan bireyini ortaya koyar. İnsandan insana değişen derecelerdeki işleyişlerse, herkesin kendine has öznel kimliğini, kişiliğini örerler.³

3 Krz: Gottfried Wilhelm Leibniz: “Nouveaux Essais sur L’Entendement Humain”, II, 21 (5); ayrıca krz: Henri Bergson: “L’Évolution Creatrice”, 152. s.; ayrıca krz: Harry J. Jerison: “The

İnsanın genetik-morfo-fizyolojik —beden ile içgüdü— işleyişleri ile nevrofizyolojik —sezgi ile zekâ— süreçlerinin ötesine geçen psikokognitiv etkinlikleri, canlılar biliminin bugünkü araştırma imkânlarını aşarlar. 1979 – 1986 arasındaki beş yıl gibi çok kısa sürede bile özellikle genetik ile evrimin moleküler temellerine ilişkin elde edilen değişik veriler, canlılar bilimindeki araştırmaların ne denli başdöndürücü hızla yol aldıklarına veciz örneklerdir.⁴

İzlenmeleri bile neredeyse imkânsız gözüken gelişmelere sahne olan canlılar bilimi, yine de insandaki ruh hâletlerinin çoğunu, özellikle de psikokognitiv etkinliklerin önemli kısmını temellendirebilmekten uzaktır. Sözgelisi gündelik düzlemdeki buluşlarımızdan tutunuz da, felsefe-bilimde, fende, zanaatlar ile sanatlarda tanık olduğumuz çılgır açıcı icâtlara varana dek düşünmelerimiz ile bunlara bağlı eylemlerimize ana yönlerini tayîn eden sezginin; ve nihâyet onun topyekûnlaşmış ürünü şeklinde kabul edebileceğimiz *kültürün* şartı olan insandaki toplumsallık vasfının, dolayısıyla da teşkilâtlanma kabiliyetinin temelleri, gerekcelenebilir, positiv tarzda gösterilememektedir. Bu yüzden de gerek birey olarak gerekse oluşturduğu toplum yapısı bakımından insan, esrârengizliğini önemli ölçüde muhâfaza etmektedir.

EK 3: EVRİM İLE TARİH⁵

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hakkında bol bol tarif denemesi yapılmış olan evrim, günümüzde, genetiğin, özellikle de moleküler biyolojinin bulgularıyla açıklanmaktadır. Nitekim belirtilen anlayışa uygun olarak günümüzün önde gelen canlılar bilimi filosoflarından George Ledyard Stebbins “biyolojik evrim” diyor; “toplulukların genetik birleşiminin tersinmez dönüşüm dizileridir. Söz konusu dönüşüm dizileri, öncelikle, doğal ayıklanma çerçevesinde toplulukların, çevreleriyle değişen oranlardaki etkileşimlerine dayanır... Evrim, şu bellibaşlı vecheleri bulundurur: Farklılaşma; yaygınlaşmış bir topluluğun, çevre uyaranlarına değişik yönlerden karşılık veren döldöşü; ve çeşitli toplulukların, benzer çevreleri farklı yollardan sömürmelerine genetik bün-yenin imkân tanınması gibi... Şu durumda evrimin gidişi, iki ana özellik gösterir: Farklılaşma yahut dallanma ve evrimsel yeniliğe dek varan sürekli değişme...”⁶

Evolution of Biological Intelligence, 723. – 724. syflr.; “Handbook of Human Intelligence”da; ayrıca krz: Eugène Minkowski: “*Le Subjectif, L’Individuel, Le Personnel*”, 15. – 16. syflr.

4 Bkz: Douglas J. Futuyma: “‘*Sturm und Drang*’ and the *Evolutionary Synthesis*”, 217. s.

5 Bkz: 38 sayılı dipnot, 224. s.

6 George Ledyard Stebbins: “*Darwin to DNA/Molecules to Humanity*”, 9. s.

Demek evrim, günümüzdeki canlı olaylarından hareketle bunların önceki durumları ile gelişme basamaklarına bakarak bugünkü çeşitlilikleri ile hâllerinin anlaşılmasını sağlayacak açıklamaları getirmeğe uğraşır. Görüldüğü gibi, evrimin araştırma konusunun durumu ile şartları, kendine oranla daha çetrefil olmasına rağmen, *tarih*inkini çarpıcı raddede andırır. Nitekim ikisi, benzer yöntem sorunlarıyla karşı karşıyadır. Nasıl tarih, kültür âleminin çok uzak geçmişini arkeoloji buluntuları yardımıyla aydınlatmağa bakarsa, evrim de, canlılar evrinde yer aldığını kalıntılardan öğrendiğimiz soyu çoktan tükenmiş türlere paleontoloji aracılığıyla anlam vermediği dener. Tarih, arkeoloji buluntularıyla uğraşmanın yanısıra, eski metinleri çözüp anlamlandırmakla da yükümlüdür. Evrim, benzer biçimde paleontolojinin yanında, genetik *kot*lara dayanarak iş görür. İşte bu sebepten Douglas *Futuyma*, evrimi başlıca iki kesim hâlinde mütâlea ediyor; ‘zamandaş’ ile ‘tarihe-dayalı’ evrimler. Gen seviyesinde meydana gelen özelliklerin hangi şartlarda nasıl değiştiklerini, böylelikle de türlerin ortaya çıkışını araştıran biyolog, zamandaş evrim seviyesinde çalışır. Buna karşılık, gelmiş, geçmiş türlerden kalmış izleri sürerek bunların türeme ile tükenme serüvenlerini inceleyip yeryüzündeki dağılım yelpâzelerini çıkarmak, tarihe-dayalı evrimle uğraşan biyologun işidir.⁷

EK 4: BAKTERİLER⁸

Dört milyar beş yüz milyon yaşındaki yeryüzünde en uzun ömürlüler, kendine yeter, son derece kâbiliyetli varolanlar, bakterilerdir. Onların da kalıtım hazinesi bizimkine benzer biçimde DNAsitlerinde muhâfaza olunur. Kimya tesislerinin asit sarnıçlarından tutunuz atom santrallerinin reaktörleri ile denizlerin dibinde uzanan kırıklardan yeryüzünün derinliklerine dek küremizin istisnâsız her köşe bucağını mesken tutmuş görünüyorlar. Suyu ve madenî öğeler aracılığıyla yaşamalarını sürdürür; güneşten aldıkları ışığı arıtma sürecine tâbi tutarak beslediğimiz bitkilerin hayatî ihtiyacı ‘ışık birleştirimi’ni/*photosynthèse*i mümkün kılarlar. Mahviperîşân kılıcı çekirdeksel/*nucléaire* savaştan sağ çıkmasını, böylelikle de yeryüzünün mirâsına konmasını beklediğimiz tek canlı, bakteri olmalı. Her çeşit çevreye uyum yetileri ve takatlarını tutumlu kullanma beceri-

7 Bkz: Douglas J. *Futuyma*: “‘Sturm und Drang’ and the Evolutionary Synthesis”, 218. s.; ayrıca bkz: Javier *Sampedro*: “Deconstruyendo a Darwin”, Bölüm: “El Darwinismo son dos cosas y solo una es un dogma”, 22. s.

8 Bkz: 17 sayılı dipnot, 263. s.

leri olağanüstüdür. Bunca uzun ‘tür ömürleri’nde neredeyse değişmemiş; dört milyar yıldır tekhücreli kalnuş, muazzam değişen çevre şartlarına yapılarını farklılaştırıp karmaşıklştırmaksızın ayak uydurmuşlardır. Bakteriler dışında bütün öteki canlılar, yapıcı da biçimce de başkalaşmışlardır. İlk hayvandan akıl sâhibi beşere değin sâdece yedi yüz milyon yıl geçmiş! İşte şu değişmez, basit yapılı, yalnızca dört bin gen ihtivâ eder, zavallı bakteri, beşer de dâhil, bütün canlıların menşeidir. Bakterinin ilk halefi ‘çekirdeköncesi’/*prokaryotik* hücredir. Bunun ardından ‘çekirdekli’/*eukaryotik* hücre, sonunda da çokhücreli bitkiler ile hayvanlar belirmişlerdir. Sıralamanın böyle yürüdüğünü denel gen/etik araştırmaları ile incelemelerinden iyice bilmekle birlikte geçişlerin nasıl cereyân etmiş olduğuna dair elimizde delil yerine bol sayıda spekulasyon var.⁹

EK 5: İKİ-DÜNYA-VARLIĞI, DEHR¹⁰

1- “İnsanoğlu varedilip bahse değer bir şey olana değin, şüphesiz, uzun zaman geçmemişmidir?

2- İnsanı katışık bir nutfeden yaratmışız; onu deneriz; bu yüzden, onun işitmesi ile görmesini sağlamışızdır.

3- Şüphesiz, ona yol gösterdik; buna kimi şükreder; kimisi de nankör olur...”¹¹

(a) “İnsan (yaratılmadan), zikre değer bir şey olmaksızın üzerinden muhakkak çok zaman geçmemişmidir?

(b) İnsanı teklifle denemek üzre, onu ve atasının sularından karışıp dökülmüş sudan yarattık. Onu iştici ve görücü kıldık.

(c) İnsana doğru yolu gösterdik. O ise, ya şâkir (mümin) ya da nankör (kâfir) oldu...”¹²

İnsan yahut *Dehr* Sûresinin 1. Âyetinden, insandan önce de evren ile yeryüzünün çok uzun süredir varolmuş bulunduğunu öğreniyoruz.

2. Âyette, insanlaşmanın manâ ve özelliği izâh olunuyor. Beşerin bireyoluşu, örgütlenişi karmaşık hayvanlarınkinin aynısı. Bu çeşit hayvanlar da, beşer de, cinsî ilişki sonucunda erkeğin menîsi/ersuyu ile dışideki yumurtanın birleşmesinden olagelirler. Daha önce belirtildiği üzre, beşer, doğrudan dış etkene ihtiyâç gös-

9 Bkz: Javier Sampedro: “*Deconstruyendo a Darwin*”, 37. – 40. syflr.

10 Bkz: 14 sayılı dipnot, 275. s.

11 Bkz: 76. Sûre: “*İnsan*” yahut “*Dehr*”; “*Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*”, Diyanetişleri Başkanlığı tercümesi 577. s.

12 Bkz: 76. Sûre: “*İnsan*” yahut “*Dehr*”, II. cilt, 545. s. — İzmirli İsmâil Hakkı Tercümesi.

termeksizin yer değiştirmesiyle, büyüyüp serpilmesiyle, erginliğine erişip kendi benzerini olagetirmesi ve bozulmağa başlayıp sonunda iyice çözülmesiyle, canlılardandır. Ancak, insanın kuvvesi beşer, öteki canlıların tersine, belli bir türün mensûbu olarak belirli bir doğal ortamın içine doğmaz. Fıtratı icâbı, beşerden olma insan, hiçbir ortamda kendiliğinden yaşayamaz. O, topluluk hâlinde —nitekim ‘insan’ın kelime anlamlarından biri de ‘topluluk’ yahut ‘kamu’dur—¹³ yaşayarak doğayı, hayatî ihtiyâçlarına cevap verecek şekilde değiştirip ıslah eder. Bu yolla yaratılışına uygun çevre demek olan *kültürü* meydana getirir. Öteki tekmlil canlılardan özden farklı insan, salt canlılıkötesi etkinliklerini beşerî doğuşundan hazır bulduğu işleyişlerle yürütmez. Hayatının her ânında çeşitli şıklar arasında tercih yapmak zorundadır. Yerinde ve doğru tercihte bulunmağın bir yanda mensûb olduğu toplumda muallimlerinden, yanî ilim sâhiplerinden eğitim ile öğrenim görür; öbür tarafta da akıl ile vicdânına danışarak irâdesini konuşturur. Eğitim ile öğrenim görmek bir dizi hareket, davranma ve düşünme biçimlerine uyup alışmaktır —nitekim ‘insan’, alıştı, uydu... anlamlarına gelen *eNeSe* fiilinden türemiştir; ‘ünsiyet’: Alışkanlık, alışma, ülfet ...; ‘üns’: Alışma, alışkanlık, ayak uydurma ...;¹⁴ ‘ins’: Yaratılışı gereği toplu hâlde yaşayan varlık olarak insanın mücbir ihtiyâcı, birarada bulunma, muhabbet, iş görme ile üretme ...¹⁵

Hazır bulduğu doğal ortamın yanına kültür çevresini kurarak ekleyen insanın ilk eğitici ve kılavuzu, 3. Âyet uyarınca, *Allah*tır. O, buna göre, kesin, şaşmaz doğruluğu insana gösterir. Toplumun gerekli eğitim ile öğrenimini görmüş, dolayısıyla da kültürünce biçimlenmiş olan ve aklını kullanabilecek yaşa ulaşmış ergin birey, *Allah*ın gösterdiği yoldan yürüyüp yürümekte tamamıyla hürdür. Bu hürlüğü onu *Allaha* karşı sorumlu kılar. Birey olarak her insan, *Allahla* teke tek karşı karşıya kalır. Bundan dolayı da *Allaha* olan sorumluluklarını ne başkasından devralabilir ne de bir özge kişiye devredebilir. Nasıl her insan bireyi yaratılışça eşsizse, yükümlülüklerini yerine getirme tarzı bakımından da biriciktir. Kültür esâslarını paylaştığı bireylerin yükümlülüklerini yerine getirme biçimi ile kendininki arasında elbette benzerlikler var. Gelgelelim bunların tıpatıp aynı olması imkânsızdır. İşte bu noktadan hareketle şunu söyleyebiliriz: *Allah*, hepimize aynı hakikatleri bildirmekle birlikte, her birimiz, bunları

13 Bkz: “*Firûz Âbâdî Kâmûsü*”, II. cilt, 213. s.

14 Bkz: *Şemseddîn Sâmî*: “*Kâmûs-ı Türkî*”, 176. s.; ayrıca bkz: *Muallim Nâcî*: “*Lugat-ı Nâcî*”, 125. s.

15 Bkz: Jules Theodore Zenker: “*Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*”, I. cilt, 105. s.

farklı şekilde idrâk ediyoruz. Kimilerimizse, asla idrâk edemiyor yahut etmek istemiyor. *Allaha* yükümlülüklerimizle ilgili olarak özge insanlara hesap vermek zorunda olmamamıza karşılık, başta en yakınlarımız olmak üzere, başkalarına olan ödevlerimizden son tahlilde *Allaha* sorumluyuz... İnsanolmanın zorluğu, iki-dünya-varlığı-olmaktan ileri gelmektedir. Bir yanımızla canlı oluşumuz, doğuştan verilmiş birtakım dürtülerle, güdülerle donanmış olmamızı derpîş etmektedir. Öte tarafta da bizi beşer kılmakla *Allah*, canlılığımızdan kaynaklanan hayvanî dürtülerimiz ile güdülerimizi aklımız ile vicdânımız aracılığıyla zapturapt altına almamızı öngörmüş olduğunu söyleyebiliriz. Demekki güdülerimiz ile dürtülerimizin uzantısı sayılabilecek heyecânlar ile tutkularımızı aklımız ile vicdânımızın yönetimine almamız şart oluyor. Nihâyet, ‘insan’ın bir sözlük anlamı da, ‘basar’dır: Akıl gözüyle görme;¹⁶ ‘çesm-i hakikatle görme’.¹⁷

Öyleyse içgüdülerin uzantısı olan heyecânları ile tutkularını dizginleyebilen varlık olarak inanç ve irâde sâhibi insan, aklının, vicdânî ile tecrübelerinin işbirliğiyle bilgi üretip gününü ve meçhuller diyârı geleceğini aydınlatır.

EK 6: UNSUR – ÖĞE¹⁸

‘Metafizik’teki kullanılışıyla karıştırmamak amacıyla ‘unsur’ terimine doğa bilimleri çerçevesinde yer vermiyoruz. Onun yerine bu bağlamda ‘öge’ ıstılahının tercih olunmasını teklif ediyoruz. Öge, bu durumda, bir kimyevî bileşiğin temel yapıtaşı olarak tarif olunmaktadır.¹⁹

Bir öge, taşıdığı proton sayısıyla ayırtedilir. Demekki proton sayısı bir olan bütün ögeler özdeştir. Bu da bize fizik evrende bireyleşme ile buna dayalı olarak kimlik geliştirmenin gündeme girmemiş olduğunu göstermektedir.

Simpson ile *Peck*’in açıklamaları uyarınca “...elektronlar, protonlar, nötronlar, atom denilen yapıtaşlarına vucut verirler. Atomlar, en temel kimyevî ögeler olup sonraki daha büyük birimlerin yapıtaşlarıdır. Bunlardan meydana gelen maddenin korkunç karmaşıklığı düşünülecek olursa, varolan ögelerin sayısı şaşırtıcı raddede azdır. Bilinen yüz üç adet var. Bunlardan on biri yapmadır. Kalan otuz beşi genellikle doğada bulunur... İki tâneden başlayıp binlercesine varana dek atomlar birleşerek *molekülleri* oluştururlar. Bir molekül birden fazla

16 Bkz: “*Fîrûz Âbâdî Kâmûsu*”, II. cilt, 213. s.

17 Bkz: *Şemseddîn Sâmî*: “*Kâmûs-ı Türkî*”, 294. s.

18 Bkz: 4 sayılı dipnot, 297. s.

19 Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 9. s., satır: AB004.

atom çeşidini bulunduruyorsa, ona *bileşik* denir. Bir bileşiğin atomları, *bağ* diye bilinen ‘özgül kuvvetler’ (Fr *forces spécifiques*) yoluyla birarada tutulurlar. Söz konusu bağlar, atomlar yahut onlardan oluşmuş moleküller arasındaki etkileşmelerden ortaya çıkarlar...”²⁰

Son yirmi yılda öğelerin kurucu birimlerinden protonlar ile nötronların da en temel tânecikler olmadıklarını öğrendik. Onlar daha temel tâneciklerden meydana gelirler.

‘Unsur’a gelince; filozoflar (metafizikçiler), unsurları gerçekliği, özellikle de maddî gerçekliği meydana getiren en temel, en son varlıklar olarak düşünmüşlerdir. Elbette fizik-kimya yapılar ile özellikleri teker teker belirlenmiş olmayıp unsurlar ölçülür biçilir birimler değildirler. Bu bakımdan bunları varsayıli, öyleki hayâlî (Fr *imaginaire*) kabul etmek gerek. Ayrıca metafizik ile bilim sistemlerine ve öğretilere vucut veren malzemeler de ‘unsur’ diye anılmışlardır.²¹

‘Etkileşme’ yahut ‘etkileşim’, iki kuvvetin, birbirinin üstündeki etkisidir. Bir ağırlık, sözgelisi bir kantarın yayını gerdiğinde, ağırlık ile yay etkileşirler. Bir ağırlık, bir sâbit yüzeye yerleştirildiğindeyse, ağırlığın aşağıya işleyen yerçekim kuvveti ile yüzeyin yukarıya yürüyen tepki kuvveti etkileşim hâlindeyler.²²

EK 7: DOĞADAN²³

Kara hayvanı yürümeği, koşmağı, oturup kalkmağı; suda yaşayanlar yüzmeyeği; hava ortamında varolanlarsa uçmağı, süzülmeği; bütün canlılar beslenmeği, korunmağı, üremeği doğaları gereği becerir, demekki öğrenmezler.

EK 8: HATİP²⁴

Thuküdides’ten bu yana tarihin gördüğü göreceği en kalburüstü hatipler Adolf Hitler ile Paul Joseph Goebbels’tir.

Tabî ki, *Hitler*’in hitap kâbiliyeti, varolmasına var, yanî fitrî. Lâkin bunu alabildiğine bileyip işlediğini de unutmamak lâzım. 1930ların sonuna değin her konuşmasına özenle hazırlanmıştır. Aynanın karşısına geçerek yaptığı hatiplik provaları meşhurdur. Bunların her birinin kare kare resimleri çekilir. Bilâhare

20 George Gaylard Simpson ile William S. Peck: “*Life/An Introduction to Biology*”, 23. s.

21 Bkz: José Ferrater Mora: “*Diccionario de Filosofía*”, 128. s.

22 Bkz: A. Godman ve E. M. F. Payne: “*Longman Dictionary of Scientific Usage*”, 272. s., satır: EB008.

23 Bkz: 7 sayılı dipnot, 320. s.

24 Bkz: 4 sayılı dipnot, 323. s.

onlar üstünde de çalışır, hangi vucut hareketlerini nasıl yapacağına, yüz ifâdesinin nasıl olacağına karar verirdi. Konuşmasının başlarında sâkin, nazik bir tınıyla işe koyulur. Dinleyici kitlesini uzun uzadıya süzer. Vucut azâlarını işe karıştırmaz. Nutuk ilerleyip dinleyenlerin dikkati kesifleştikçe, sesi yükselir, eller kollar hitaba destek olacak tarzda konuşmaya eşlik ederler. Sona doğru ses, gökgürültüsünce yahut top atışınca patlar, infilâk eder. Sözü yetmediği ânlar ile yörelerde eller bildirişmeye iştirâk ederler. Bundan böyle hatib ile muhataplarını vecd hâlinde görürüz. Hollywood filmlerine persenk olmuş, öncelikle de ecnebî misâfirlerine yönelik o öyle deli dolu bağırıp çağırmlar, ellerini, kollarını tehdit edici edâlarla sağa sola sallama sahneleri, divâneliğinden kaynaklanan hâller olmayıp düpedüz karşısındakini sindirmeğe matuf, üstelik de başarılı, gösterişlerdi.

Bütün mesele hedef kitleni istediğin biçime sokup yağurmak, hazır hâle getirmektir. Her topluluğa biçilmiş bir konuşma kaftanı vardır: İşçiye, talebeye, öğretmenlere, üniversite hocalarına, aydınlara, çocuklara, gençlere, yaşlılara, kadınlara... Her nutkun değişik usulü, uslubu, söz dağarı...²⁵ Öncelikle konuşmasının dokusuna uyacak biçimde sözlerini seçer, sesine, el, kol hareketlerine uydurur. Bu arada söz dağarının zenginliğini unutmamak gerek. Niye bunca zengin? Marazî bir okuyucu da ondan. Çocukluk günlerinden beri neredeyse günde ortalama bir kitabı, deyim yerindeyse, ‘yiyor yutuyor.’ Satırların altını çizmiş; oklar çıkarmış; sayfa kenarları ile altlarını karşı çıkışlarıyla, itirazları, görüşleriyle doldurduğu görülüyor. Sektirmeksizin kitabın ilk sayfasına kendi adını özenle kaydeder, onu edindiği tarihi düşer; “okundu” ibâresini koymayıysa ihmâl etmezdi. Satındığı yahut kendine hediye edilmiş kitaplar ya biriktirmenlerde (Fr *collectionneur*) ya da kütüphânelerde muhâfaza altındadır.

On sekizinde Viyanaya vasil olunca, burada resim çizip çizdiklerini satarak geçimini temin etmenin yanısıra, kaldığı yurtlar yahut hanlarda, yer bulamadığında veya meteliksiz kaldığıdaysa, yollarda veyahut parklarda gecelerken, sokak feneri altında gün ağarana değin okuduğunu, çocukluk ile gençlik günlerinin arkadaşı musikîci August Kubizek bizlere anlatır.²⁶

25 Bkz: Volker Ullrich: “Er konnte sehr liebenswürdig sein/über Adolf Hitler als Menschen ...”, 41. sayı, 126. – 128. syflr.; “*Der Spiegel*”de.

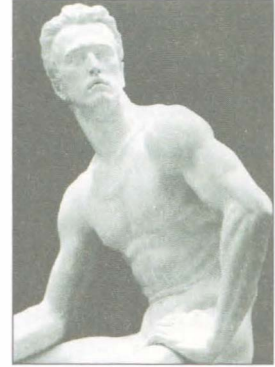
26 Bkz: August Kubizek: “*Young Hitler I Knew*”.

EK 9: BİÇİMLİLİK²⁷

Alman heykeltıraş Arno Breker'in *Die Partei* (1939) adlı heykeli ve bir başka eseri (sağda), üstün ırkın ülküsel insan şeklini dile getirmek amacını güderler:

Aktenli, öncelikle de Kuzey Avrupa Germen dillerini kullananlar, beden biçimlerine taparcasına tutkun olup bunun bozulabileceğini düşünmek bile onları dehşet kaygılandırabilir. Uzağa gitmeğe hacet yok; burada Rumelilerde, Kafkasyalılarda —Çerkes, Laz, Gürcü v.b.—, dışımızda Akruslarda, Lehlerde, Latin Amerika İspanyollarında —Yerliler ile Zenciler karşısında—, Araplarda —Zenciler karşısında—, Han Çinlilerinde; öyleki kuzeyli tipine sâhip Eşkenas (Alman) Yahudilerinde —Sefaratlar, Arab ile Habeş Yahudîleri, yanî Falaşalar karşısında— bu husus açıkca görülür.

Kimi bilgelerin, âkiladamların, mensûbu oldukları kavmin beden biçimine duydukları tutku, onu biçimli görmelerindendir. Biçimlilikse,²⁸ haddizâtında bakışlılık (Fr *symmétrie*) olup bu da güzelliğin esâsıdır. Önde gelen doğa filosofları ile fizik bilim teorikleri evren ile onun kurucu öğeleri mesâbesindeki atomlar ile bunların altında temel tâneciklerin yapılaşlarını da bakışlı (Fr *symétrique*) görme itiyadındadırlar. Böylesi atomlar ile temel tâneciklerden nasibini almış kavmin bireyleri, hepsi olmasa dahî, çoğunlukla, göze hoş geliyor olmalılar. Filvakî mezkûr kanaat, bir

Orta doğu Afrika; Nil kavminden güzellik ile zerâfet örnekleri

ölçüde, kabul edilebilir. 'Bir ölçü'de dedik; peki, bu 'ölçü' ne? Biçimliliği, sırf belli bir kavme münhasır kılmamak. Kuzeylilerin dışında da 'biçimlilik' gösteren başka boy-lar, budunlar var. Bunlardan biri Orta doğu Afrikanın Nil kavmidir (Fr *groupe ethnique*

27 Bkz: 12 sayılı dipnot, 327. s.

28 Biçimlilik: Y hē morfē; L *forma/formositas*. Biçimli: Y *eumorfos*; L *formosus/formosa*.

nilotique).²⁹ İdeolojinin körleştirdiği gözler, karatenli diye bunu, elbette, görmez, görmek istemez!

EK 10: HELÂL – HARAM IRKLAR MESELESİ³⁰

1- Saksonya'nın Chemnitz şehrinde 1931'de dünyaya gelen ağabeyim Kaya *Duralı*'nın anne tarafı, Arî olduğu belli de, kanunun çıktığı 1934'te öğrenimini tamamlayıp Türkiye'ye vatanî hizmetin ifâsına dönen babamın henüz bilinmiyor. Bundan dolayı Alman ırk araştırmalar merkezi Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığına babamın kavmî soyağaç durumunu sorar. İçişleri Bakanlığıysa, büyükbabamın yaşadığı Kütahya valiliğinden konuyla ilgili bilgi talep eder. Sonuçta Almanyaya giden resmî cevapta, ata soyumuzda Yahudilik ile Ermeniliğin bulunmadığı bildirilmiştir. Cevap karşısında Alman yetkililer şaşırır. Bilmek istedikleri Yahudiliğin olup olmadığı. Ermenilik de nereden çıktı?! O da 1930'larda Türkiye'de esen çakma millî toplumcu yellerin verimi olsa gerek. Öyle ya, millî toplumcu olmak için belli bir kavmi hedef tahtası kılacaksınız. Tarihimiz ile maşerî (Fr-İng *collectif*) ruhiyatımızda Ermeniyle ilgili dinî yahut kavmî bağlamda olumsuzluktan bahsolunamaz. O meşum 1915 – 1916 tehcir ve bunun istenerek veya istenmeyerek yol açtığı facaların çağrışımından gayri.

2- Millî Toplumcu Alman İşçi Partisinin yayım organı “*Millî Gözlemci*”nin (“*Völkischer Beobachter*”) köşe yazarlarından ve 1930'lu/40'lu Almanyasının tarihçilerinden³¹ Swen Hans Wilhelm *Heyck*'in annesinin büyükdedesi gazeteci Johann August Moritz *Brühl*'ün (1819 – 1877) Yahudî asıllı olduğu söylenir. Yirmi dört yaşındayken Katolikliği benimseyip aynı mezhepten bir hanımla evlenmiş.³² Mezkûr rivâyetin kulağına çalınması üzrine Swen Hans Wilhelm *Heyck* karısıyla birlikte intihara kalkışmışsa da, yakınlarının amansız ısrarları karşısında kararından caymıştır.³³

3- Almanlar, 1940'ta Fransıyı işgâl ettiklerinde, ülke çapında, gerek kendilerinin gerekse Fransız güvenlik kuvvet mensûpları aracılığıyla dağıttıkları varaklarda halka dört soru sormuşlardır:

29 Bkz: Jacques J. Maquet: “*Nilotiques*”, “*Eyclopædia Universalis*”, XI. cilt, 820. – 821. syflr.

30 Bkz: 17 sayılı dipnot, 327. s.

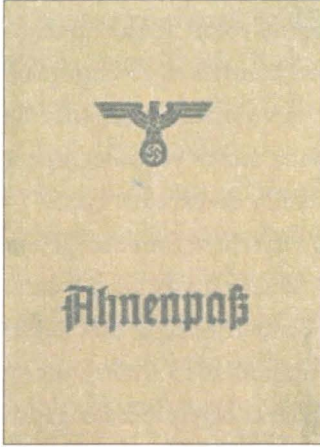
31 Baş eseri: II ciltlik “*Der große König*” (*Büyük Frederik*'in hayat hikâyesi) —Preußen-Verlag, Eutin, 1973.

32 Bu, doğruysa, Sven Hans Wilhelm *Heyck*'in da sekizde bir oranında Yahudî olması icâb eder.

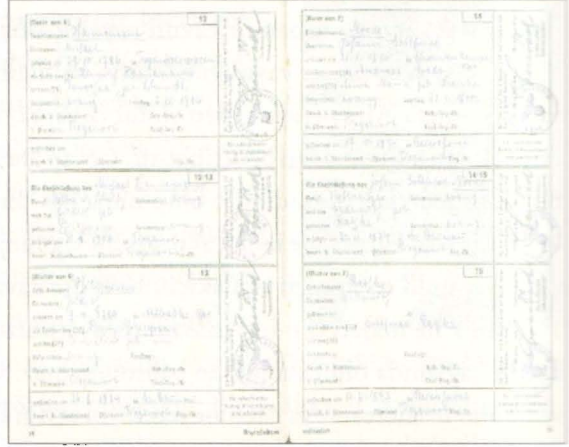
33 Oğlu Hartmut *Heyck*'in bana 21 haziran 2015 tarihli mektubundan.

- (a) Yahudî misiniz?
 (b) Farmason musunuz?
 (c) Eşcinsel misiniz?
 (ç) Yakın veya uzaktan böyle olduğunu bildiğiniz, tanıdığınız birileri var mı?³⁴

EK 11: SOYAĞACI CÜZDANI (AHNENPASS)³⁵

dış yüzü

iç yüzü ³⁶

EK 12: CANLILAR BİLİMİNİN MİLLÎ TOPLUMCU ALMANCA İSTİLAHDAĞARI³⁷

Millî Toplumculuğun Temel Bilimi Canlılar Biliminin, 1930lu Yıllarda, Almancaştırılmış İstilahdağarı/terminologiesi:

**Ecnebî asıllı Almanca
istilahlar**
 immunisieren
 immun
 Immunisierung

**Öz Almanca
karşılıkları**
 waffnen
 gewaffnet
 Waffnung

Türkçe karşılıkları
 bağışık kılmak
 bağışık
 bağışıklama, bağışıklık
 kazandırma

34 1940 temmuzunda gencecik bir adam olan mezkûr soruların muhatabı Fransızdan, Château-Gontier'de 1972 haziranında, dinledim.

35 Bkz: 18 sayılı dipnot, 327. s.

36 Bkz: Nicholas John Fogg, "German genealogy during the Nazi period", s. 347. – 362. syfır.

37 Bkz: 20 sayılı dipnot, 328. s. ile 29 sayılı dipnot, 331. s.

aktive Inimunsierung	Selbstwaffnung	bağışıklıklaşma, bağışıklık kesbetme
passive Immunisierung	Fremdwaffnung	bağışıklılaştırma
Antikörper	Kampfstoff, Abwehrstoff	koruyucu cisim (antikor)
Antigen	Kampfstoffbildner	karşıcisimcik (antigen)
Antitoxin	Gegengift	panzehir
Agglutine	Verklebungsstoffe	kaynaştıran maddeler
Agglutination	Verklebung	kaynaşma, yapışma
Lysine	Auflösungsstoffe	çözücü maddeler
Präzipitine	Fällungsstoffe	presipitin
spezifische Wirkung	artbedingte Wirkung	özgül etki
Spezifität	Artbedingtheit	özgüllük
Äquationsteilung	Kernteilung	çekirdek bölünmesi
Chromatin	farbbare Kernmasse	kromatin
Chromomer	Erbkörperchen	kalıtsal cisimcikler (kromomer)
dominant	überdeckend	başat
Gameten	reife Geschlechtszellen	olgun cinsiyet hücreleri (gamet)
Gen	Erbanlage	gen
Genotyp	Erbbild	genotip
Phänotyp	Erscheinungsbild	fenotip
Hybride, Bastard	Mischling	melez
Modifikation	Abänderung	değişiklik, tebdil
Mutation	Erbsprung	değişim
Reduktionsteilung	Reifungsteilung	indirgenme bölünmesi
rezessiv	überdeckt	çekinik
Variabilität	Veränderlichkeit	çeşitlilik
Zentrosom	Kernkörperchen	çekirdek cisimciği
Zygote	befruchtete Eizelle	döllenmiş yumurta ¹ (zigot)

EK 13: KAVMÎ-MİLLÎ ÖZELLİK³⁸

1- (a) Dikkate değer husus, çoğunlukla, İkinci dünya savaşında Alman askerî harekâtlarının müellifi *Hitler*'in yargıları ile kararlarını, salt askerîden ziyâde ideolojik mülâhazaların belirlemiş oluşudur. Sözgelisi, 1940 yazında Fransız ile İngiliz müttefik orduları Fransa'nın kuzeyinde yenik düşünce, Almanlar, beş yüz bine yakın İngiliz ile Fransızın Manş denizini aşarak İngiltereye kaçmasına

38 22 sayılı dipnot, 329. s. ile 35 sayılı dipnot, 334. s.

göz yummuşlar —savaş tarihinde görülmemiş, işitilmemiş bir hata!³⁹—; teslim olması karşılığındaysa Fransa'ya hayat hakkı tanıyacıklarını ilân etmişlerdir. Bunun tersi, 1941 yazı ile güzünde Rusyanın Avrupa yakasını tümüyle ele geçirmiş, beş milyon civarında da savaş esiri almış olmalarına rağmen, son derece zayıf ânında *Stalin*'e Almanların, mütâreke teklifinde bile bulunmamalarında görülebilir. Bulunsalardı, uzatılan eli sıkarmıydı, bilmiyoruz. Teklifi ciddiye aldığını bir ân için kabul edelim; savaşın seyri, sonucunu değiştirecek raddede farklı olurdu. İngilizler ile Fransızları yokedilesi soylar olarak görmeyen *Hitler*, Rusların ortadan kaldırılması gerektiğine kanîydi. Bu yüzden sonuna değin onlarla anlaşmağa yanaşmamıştır.⁴⁰

(b) 22 haziran 1941'de Sovyetleri, üstün Arî ırkın medeniyet yuvası Avrupayı aşağılık kavimlerin tahakkümünden kurtarmak gerekcesiyle, işğâl girişirken, başta Slav Ukranyalılar olmak üzere, Rus esiri milletler, Almanları *Stalin* zulmünden kurtaracakmışcasına karşıladılar. Almanlarsa, sırf ideolojik mülâhaza, ama müdhîş sıyâsî beceriksizlik ve kabalıkla, karşılayanların ellerini böğürlerinde bırakmışlardır. Hüsrâna uğramış Ukranyalılar, ister istemez, ya çetecilere (partizan) ya da Kızıl Orduya katılmışlardır. Millî toplumculuğun kutsal kitabı "*Mücâdelem*"de ("*Mein Kampf*") *Adolf Hitler*, Slav Doğu Avrupayı Germen kavminin, evveleminde Alman milletinin bâhusus 'yaşamalanı' (Alm *Lebensraum*) ilân etmiştir. Söz konusu dogmadan hiçbir hâl ve şart altında şaşılmamıştır. Zâten ideolojik, demekki temelde felsefî ilkeler bahis konusu kılındığında bütün akan sular durmuştur.

39 1- Çağdaş medeniyetin iki müellifinden biri, öyleki baş mimarı İngilizin, *Adolf Hitler*'in indinde, öncelikle Batı dünyasının çöküş, bozulmuşluk, kokuşmuşluk ile soysuzlaşma faciasındaki payı, Yahudînininkinden aşağı kalmaz. Haddizâtında İngilizî günâhı kadar sevmez. Gelgörki, onu kayırıp hoşgörür. Tabîi, yine, dirime (Fr *biotique*) dayalı ideolojik mülâhazalar; yani kavim takıntısı.

2- Savaş sürerken Alman işğâli ile idaresindeki ülkelerin günlük kalori besin ayarı da millî toplumcu kavim öğretisi doğrultusundadır. Bu cümleden olmak üzere, Germen asıllı kabul olunan Felemenk/Holanda en yüksek değerlere lâıyk görülmüştür: 1765 kilo kaloriye; Belçika: 1320 kkal; Baltık ülkeleri: 1305 kkal; Fransa: 1080 kkal; Polonya: 855 kkal! Almanyaya gelince: 1939 kışında olağan yurtdaş: 2570 kkal, ağır işçi/madenci: 4652 kkal, asker: 3600 kkal. Besin değeri 1942/43 kışında 2078e, 1943/44 kışında 1980e, 1944/45 kışında 1670e, nihâyet 1945/46 kışında 1412 kkal'e düşmüştür —bkz: Rolf Müller: "*Die Versorgung der deutschen Bevölkerung*", 480. s.

40 23 ağustos 1939'da imzâlanan Ribbentrop – Molotov yahut nâmudiger Nazi – Sovyet saldırımlık antlaşmasıyla Almanya, ilkin Polonya, bilâhare Batı Avrupa —demekki Felemenk, Belçika ile Fransa— seferi sırasında sırtından bıçaklanma ihtimâlini gidermeği amaçlamıştır.

(c) 15 mayıs 1940taki işğalle Holanda ile Belçikanın Flaman bölgesinde milliyetçiler, müstevlî Nazi Almanyasının yardımıyla Onaltıncı yüzyıldaki Felemenk birliğinin yeniden tesis olunabileceğini ummuşlardır. Ne var ki bunun bir hamhayâl olduğunu görmeleri uzun sürmedi. Gerek dillerinin gerekse iki ülke insanın şekil şemail itibârıyla benzeşmelerinden⁴¹ hareketle Naziler, Felemenkceyi Almancanın lehçesi, Felemenkilerin kendilerini de Alman olarak görmüş, sonuçta ülkeyi Almanyaya ilhâk etmeği tasarlamışlardır. Tabî ki, hüsrâna uğramışlardır. Başta Felemenkilerin çoğu, Almanyayı destekleyebilecekken, belirttiğimiz sebepten ötürü, oraya sırt çevirmişlerdir. O kadar ki, memleketi idâre ettirebilecek yerli yönetici bulamadıklarından, Almanlar işe kendilerinden birini⁴² tayin etmek zorunda kalmışlardır.

2- Gerek sıyâsî incelikler gerekse savaş sanatının beğlik kuralları ideolojik ilkeler ile dogmalara fedâ edilmişlerdir. Felsefenin mantık tutarlılığına âşinâ olmayan sıyâset ile savaş tarihçileri de bu yüzden *Hitleri* meczup sanıp böyle tanıtmışlardır. Hele gerçekliğin tecrübesine râmolmuş İngilizamerikalıya Alman idealismi, öncelikle de Georg Wilhelm Friedrich *Hegel*inki, delî saçması bir muammadır. İngilizamerikalı filosof-bilimadamı, fikrin (İng *idea*), tecrübeye (İng *experience*) uygunluğunu arar, araştırır. *Hegel* ise tersini, tecrübenin (Alm *Erfahrung*), fikre (Alm *Idee*) boyun eğmesi gerektiğini savunmuş;⁴³ onun izini süren *Hitler*, ölümünden bir iki gün önce, fikrin önceliği ile üstünlüğünü tekrarlar: “Alman milleti fikrime denk düşmemiştir” (... *das deutsche Volk ist meiner Idee nicht gewachsen...* —cümle, bir dil—ifâde şaheseri!). Devamla: “Hayat, zaaf bağışlamaz.” Bu, ne demek? “Sağkalmak için savaşmak zorundaydık. Manâlı, uluğ mücâdele, bir yüce ülkü (Alm *Ideal*) uğruna cenktir. Uzun soluklu, zorlu savaş yürütmekse tutarlı kalmak, demekki aklı duyguların önüne sürmekle mümkün. Buysa bir fitrat meselesi olup (Alm *Angeborenheitssache*) böyle bir mücâdele, yaradılışı bakımından bünyece, daha da önemlisi, maneviyâtca (Alm *geistig*) çarık

41 Farklı Türk dillerini, dehşetengiz zeyreklik örneği göstererek, lehçe kabul eden —hattâ şive diyen çıktı— tümtürkcü (Fr *panturquiste*) milliyetçilerimizin kimi veya kimleri taklit ve takib ettikleri açıkca ortaya çıkmıyormu?!... Sözeliliği, Osmanlı Türkçesi ile, Türk dillerinden, Çuvaşça arasındaki fark, Almanca ile Felemenkeninkinden kat-be-kat fazla olsa gerek!

42 Nürnberg duruşmalarında idama mahkûm olup 1946da infâz olunan Arthur *Seyß-Inquart* (doğum: 1892).

43 Bkz: “*Wissenschaft der Logik*”, 2. Bölüm: “*Die subjektive Logik oder die Lehre vom Begriff*”, 3. Kısım: “*Idee*”, 462. – 469. syflr.

çürük kişilerin oluşturduğu milletlerin harcı değil.” Bilkuvve kudretli kişiler dahî, sıkı talim terbiyenin çarkından geçmeli. “Dirimce seçkin kılınmış (Alm *Auslese*) millî toplumcu nesil yetiştirmek, neresinden bakarsanız bakınız, en az yirmi yıl gerektirmiştir. Ne yazık ki buna vaktimiz olmadı. Uluğ mücâdelemize vaktinden evvel girdik, daha doğrusu, girdirildik”.⁴⁴

3- (a) Bireyler gibi, kimi milletlerin, kültürel mirâsları kadar, dirimsel kalıtlarının dahî mahsûlu ve kendilerine mahsûs maşerî seciyeyle mücehhez olduklarına inanılmıştır. Yine bunun, tabîi ki, bilim düzleminde kanıtını göstermek imkânsız. Gelgelelim bilimsel olmasa dahî, göze çarpan basbayağı âşikâr örnekleri görmezden gelemeyiz. Nasıl oluyor da benzer durumlarda farklı milletler olaya bunca değişik tepki koyabiliyor? Misâlmî? Fransızların anlı şanlı, yere göğe sığdıramadıkları millî kahramanları *Napoléon Bonaparte*, 18 haziran 1815 Waterloo meydan vuruşmasında yenilince uluğ ordusunu (Fr *Grande Armée*) orta yerde bırakarak sıvışmıştır. Bilâhare İngilizler onu yakalar, derdest ederler. Avrupayı kana ateşe boğarak yakıp yıkmakla birlikte, masonluğu sâyesinde hayatı bağışlanır, Atlas okyanusunun güneyindeki Saint Helena adasına sürülmekten (ekim 1815) gayri cezâ görmez. Orada ölümüne (5 mayıs 1821) değin yedirilir, içirilir. Üstelik, bunu yapan kimler? Can düşmanı, İngilizler.

(b) Fransızın kişilik benzeri İtalyandır. Sonuçta ikisi de Latin menşeli. Çarpıcı örneğe gelince; faşist ideolojiyi sıyâsî düzen kılan Benito *Mussolini* 1922de İtalyan milletinin omuzlarında iktidara taşınmış, aynı kişi 27 nisan 1945te Alman uniformasına bürünüp asker kamyonuna sığınmış hâlde kaçarken partizanlar tarafından yakalanmış; hikâyelerden birine göre, ertesi gün sevgilisi Clara *Petacci*’yle⁴⁵ birlikte kurşuna dizilmiştir. *Petacci* aslında öldürülmeyecekti. Kadına mahsûs sadâkat ile fedâkârlığın had safhasını sergileyen Clara yanında durduğu *Mussolini*’nin önüne atlayarak ona siper olmuş, nihâyet ikinci mermi, hedefi *Mussolini*’yi bulmuştur. Öbür anlatılansa şöyle: 28 nisan sabahı, Clara, *Mussolini*’yle geceyi geçirdiği odada kalırken, *Duce* dışarı çıkarılıp duvar dibinde kurşuna dizilir. Bilâhare odayı basan partizanlar, kadının çığlıklarını işitenlerin tanıklığı uyarınca, ırzına geçtikleri *Petacci*’yi öldürürler. İnfâzın ardından ikisinin cesedi Milano/Piazzale Loreto’da bir benzin istasyonunun önünde

44 Joachim Fest: “Der Untergang”, 4. Bölüm: “Schlußstriche”, 97. – 100. syfır.

45 Olayın odağında İtalyan olunca, sevgili de kaçınılmazlaşır!

diğer faşistlerin yanısıra ayaklarından asılmıştır. İktidara omuzlarında taşıyan kitleler aynı kişiyi bu defa taş ile tükürük yağmuruna tutar. *Mussolini* gibi başaşağı asılıduran *Clara*'nın eteği kalçasına kayar, edep yerleri görüneyazarken, kalabalığın arasından çıkan bir papaz, kemeriyle açılan giysinin paçasını bağlar.

İtalyanların *Ducesi*, sevgilisi *Petacci* ile faşist yoldaşları *Piazzale Loreto*da ayaklarından asılı hâlde (ortada); sağdaysa: Yalnızca ikisi; solda da *Clara Petacci*

(c) Mezkûr milletlerin görüntülediklerinin tersi, Almanlar tarafından sergilenir. Önderliğinde dava yoluna revân oldukları *Adolf Hitler*'le el ele cehennem ateşine balıklama dalarlar. İnsanlığın tek mil geçmişinde eşi benzeri görülmemiş vahşet, fedâkârlık, sadakat, metânet, yiğitlik,⁴⁶ irâde kudreti sahnelenmiştir. Gerçekten de olay ile fikir zenginliği ve ilgi çekicilik bakımından bin yıla bedel on iki yıllık millî toplumculuk dönemi⁴⁷ su katılmamış bir sahne sanatı, hani neredeyse, *Sofokles*'in kaleminden çıkma bir ağlatı/*tragedya* şaheseri. Nitekim uçsuz bucaksız ıstırabı ve umutsuzluğu hikâye eden *tragedya* gereği millî toplumcu Almanya ile başbuğuna nihâî zafer yakışmazdı. Zafer, sonraki nesilleri böylesine yürek burkan, akli havsalayı alt üst edip gözyaşına boğan, zulumla dolup taştan, mide bulandırıcı renkli sahnelerden yoksun bırakacaktı.⁴⁸

Tragedyanın müellifi, yönetmeni, sahneye koyucusu ile baş oyuncusu *Adolf Hitler*'in ortaya çıkış, gelişme, doruğa yükseliş ve nihâyet sonlanış hikâyelerinin

46 1944ün ikinci yarısında Almanya tek başına otuza yakın milletle boğuşmaktaydı. Sömürgelerden taşınıp getirilenlerin yanısıra silâh altına alınmış sırf İngiliz, 1945 başlarında, dört milyon beş yüz bini bulmuştur. Sovyet Rusyanın altı milyon dört yüz on bin askeri, cephede. Almanyansına 1945 başlarında elinde topu topuna bir milyon dokuz yüz bin zayıf teçhizatlı tükenmiş askeri bulunuyor —Bkz: “*The Oxford Companion to the Second World War*”da ilgili maddeler.

47 Krz: Olay ile fikir zenginliği ve ilgi çekicilik itibarıyla bin yıllık Roma ile on iki yıl sürmüş millî toplumcu Almanyayı.

48 Umudun tükendiği acıklı sahneler: *Tragedya*.

Elde avuçta kalmış son silâh: El bombası

Vurulma ânı (1943, Doğu Prusya)

İrzina geçilip öldürülmüş anne, başucunda öksüz kalmış balası

Savaşın son günlerinde tutsak düşen bir çocuk asker

16 yaşındaki (Hübner) çocuk askerın taltifi, 9 Mart 1945, Doğu Prusya

olağanüstülükleri, sıradışlıkları ile mucizevîlikleri bakımından başlıbaşına efsâne kılınabilirler. Gelgörki tek cümleyle özetlenecekse; yoktan geliverip dünya çapında kurulu düzeni değiştirerek yokluğa karışagiden adam! Geçmişte eşi benzeri yok. Tarihin zirvesine tırmanırken kendisine temel, destek, dayanak, payanda oluşturacak ne aile, hânedân, oba, ocak, mahfil, loca; ne para pul, servet; ne sanat, zanaat, öğrenim, okul; ne dinî veya sıyâsî kuruluş, tarikat, mezhep ne de hazır kıta, rütbe, savaşta kazanılmış üstün başarılar çetelesi var. Savaşta yenik düşmüş, maliyesi tam takır kuru bakır, iktisadî yerlerde sürünen devletin, itibârı sıfırı tüketmiş bir millete aid ordunun adsız sansız, beş parasız, yaralı eri olarak Harbımûmîden yerlisi olmadığı, kimsenin de kendisini beklemediği, özlenmediği bir şehre, 1918'in Münihine dönüyor. Tek istidâdı konuşmak.

Üstün iknâ kabiliyetiyle dardan geniş yürüyen insan çenberini alabildiğine etkiliyor. Millî-maşerî şuurda uyurgezer hâldeki âmilleri, unsurları uyandırıyor, ayaklandırıyor, harekete geçiriyor, vecde kapılan toplum, sular seller gibi kurulu düzenin bentlerini yıkıyor. Bilmem neyi *Mussolini*'den, onu şundan, bunu falancadan kapmış. Lâfigüzâf. Yemek pişirmekiçin elbette malzemeye ihtiyâcınız var. Hammadde olmaksızın imâle imkân varını? Maddesiz meydana getirmeye yaratma diyoruz. Bu da *Allaha* mahsûs. Önemli olan, mamûldür. Yemeğin lezzetine hayran kalınırken hangi malzemelerin kullanıldığı herhâlde sorulmaz. İster sıyâsî, iktisadî, ideolojik düzen olsun, ister *İskender*'de tanık olduğumuz askerlik sanatı, ister Yunanda gördüğümüz medeniyet mucizesi yahut Osmanlıda karşılaştığımız harikulâde devlet yapılanması; isterse Johann Sebastian *Bach* veya Buhurîzâde Mustafa *İtrî*'nin beste şaheseleri olsun, yukarıda belirttiklerimiz bütün özgün inşâları için geçerlidirler.

(ç) Örnekleyerek bütün bu bildirdiklerimizin temel gerekcesi canlılar biliminin topluluk genetiğindemi saklıdır? İşte şu can alıcı sorumuzun kanıtlanır-tanıtlanabilir cevabı yok. Evrimciler, beşerbilimciler/*anthropologu*elar ile bunlardan neşet etmiş millî toplumcuların göremeyip anlayamadıkları olay, beşerden yukarısının, bilimce, çözülmaz cinsten bir bilmece bulmaca olduğu gerçekliğidir. Şimdi bu bilmeceli sorunu daha bir sürelim.

4- Irkçı devrimci Adolf *Hitler*'in dağ deviren yanlışlarından biri, nefis doğası ile şehirlerinden ve sanatçılığıyla temâyüz etmiş üstün nitelikli, güzel insanlarından dolayı, İtalya tutkusudur. Sanatçı, becerekli, anlamagücü keskin, zeyrek, zarîf insanların oluşturduğu bu sıradışı millet, savaşıma gelince olağanüstü berbat olup döneğiyle de ün salmıştır. Zikrettiğimiz o ilk vasıflarıyla gözleri kamaşan *Hitler*, İtalyanları ve öğretisine hayran kaldığı önderleri Benito *Mussolini*'yi müttefik seçmekle öz ölüm fermanını imzalamıştır. Baştan sona, gerek İtalyanları gerekse *Ducelerini* (önder) saplandıkları bataklıklardan kurtarmanın mâliyeti, arkadaşla vefâ, müttefike sadâkat saplantısından kurtulamayan Alman da *Führerine* (başbuğu) de pek bahâliya patlar. Benzer hata, Japonlarla ilgili olmuştur. Yine ittifak ile arkadaşlık yüzü suyu hürmetine, İngilizamerikalıya mahsûs şeytânîlikle hazırlanmış *Pearl Harbour* tuzağına bönce düşen Japonlar yüzünden, hesapta olmayan müdhîş zorlu yeni bir cephe açılmış, A.B.D.ne savaş ilân edilmiştir. *Hitler* kumandası ile önderliğindeki Almanyanın yenilgisi ile mahvının başta gelen nedeni bahsi geçen olaydır. *Hitler*'in umup öngördüğü biçimde Japon

silâhlı kuvvetleri, A.B.D.ne saldırılacağına, Doğu Sibiry kıyılarına çıkarak İç Asyaya yürüyeydi, Moskova varoşlarına gelip dayanmış Alman ordusu, iki taraftan sıkışan Stalin Rusyasının defterini dürecekti.

Bir başka kadirbilirlik örneği, dost ile Birinci Dünya savaş müttefiki Türkiye toprakları üstünden Baku yeryağlarına (petrol) kestirme yoldan erişmek yerine, bir koca kavis çizip o sarp ve çetin Kafkas dağlarını aşarak mezkûr mahale ulaşmağa tevessül etmek olmuştur. Bu da tabîi, ne sıyâsî ne de savaş sanatı mantığına sığar. Ahlâk bir yanda, sıyâset ile savaşma sanatı öte tarafta, bunlar uyuşmaz karşıtlıklardır. Nitekim metafizik yoksunu, psikoloji–sıyâset–iktisat esâslı kullanışlılık ile yarar felsefesi çerçevesinde hareket eden İngiliz, tarihi boyunca, kaybettiği vuruşmalar/muharebeler olmakla birlikte, yitirdiği savaş/harb yok.

5- Filvakî ahlâkın hükümrân olduğu ortamda kullanışlılık ile yarara yer yok; ve tabîi, bunun tersi, kullanışlılık (İng *practicality*) ile yarar, ahlâkî dışlarlar. Neden? Ahlâk, felsefe-bilim sisteminin merkezi yahut beyni ‘metafizik’in üç bölmesinden biridir de ondan. Kalan iki bölmeden biri ‘varlık öğretisi’ (Fr *ontologie*), öbürüyse ‘bilgi öğretisi’ (Fr *gnoséologie*). *Metafizik*in yanısıra felsefe-bilimin iki muntıkası daha var: *Mantık–matematik* ile *bilim* (fizik). Bilim, ‘besin’ini doğrudan doğadan devşirir. Esâsı mantık yahut matematik, kaynağı duyu verileri olup edindiği malzemeleri deney yoluyla sağlama bağlar. İşi bilgi üretmektir. Metafiziğin varlık ile bilgi öğretilerine gelince; onlar da, bayağı dolaylı dahî olsa, temelde olaylardan tecrübe yollu esinlenip beslenirler. Ama bilgi üretmezler. ‘*Bilginin* nedirliği’ni araştırır, *varlıkla* bağlantısını ve *varlık* ile *varolan* arasında irtibatın neliğini irdelerler. Doğayla uzaktan yakından bağı bağlantısı bulunmayan, zerre malzemeyi ondan temin etmeyen —mantık–matematığın yanısıra— ahlâktır. Bunun ilhâm kaynağıysa dindir. Nasıl? Her insan topluluğunun hâl hareketlerini, davranışları ile tavırlarını ayarlatıp düzenlettiren yaptırımsız esâslar bütünlüğü edep, din verisidir. Edebin, metafizik işlenişi sonucu ilkelerle, düstûrlar ve yasalarla donatılarak sistemleştirilmesinden ahlâk ortaya çıkar. Felsefe-bilim tarihinin atardamarı tarzında telâkkî olunabilecek ana geleneklerinin her birinde temâyuz etmiş baş ahlâk sistemlerinden söz edilebilir. Bahsettiğimiz ana geleneklerden biri Alman idealist–romantik metafizik çığırının en göze çarpan özelliğiysa *Kant* ödev ahlâkıdır. Salt akıl esâslı *Kant* metafiziğinin verisi ödev ahlâkı, mantık tutarlılığı gereği tavizsizdir.

Ahlâk inşâcı metafizikciyi radar cihazına benzetebiliriz. Mensûbu olduğu toplumda bellibelirsiz uçuşup gezinen edep değerlerini derler toparlar; am- lamlandırır; ilkelere, düstûrlar ile kurallara bağlayarak tam teşekküllü sistem olarak sunar. Bu dediğimizin âşikâr timsâlini *Kant*'ın, genelde tektanrılı vahiy din, özellikle de, büyük din ile dil âlimi, besteci, şair ve muazzam metafizikci selefi Martin *Luther*'in yorum süzgecinden geçip gelmiş *pietist protestant* renk- lerine bürünmüş Hıristiyan anlayışından neşet etmiş ödev ahlâkında görebili- riz. Duyguyu dışta bırakarak aklîliğe dayalı hâlis olan, ödev ahlâkıdır. Burada düstûr, dünya şartlarında karşılık beklenmeksizin —Allah rızası— kılınması gerekenin ifâsıdır. Başka deyişle, “benden istenen şunu yaparsam, karşılığında hakkım budur” mülâhazası ahlâkî değildir. Bununla dindışı Aydınlanma çağı telâkkîsinin benzeriyle evrimin üst basamaklarındaki hayvan türlerine mensûp bireylerde de karşılaşılabiriz. Yeniçağ dindışı Avrupa ile Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetlerinin ahlâkı da bahsi geçen çeşittendir. Buna, belirttiğimiz üzere, ahlâk değil, haddizâtında ‘örf’ (İng *morals*) demek lâzım gelir. İngiliz akılcı- deneyci felsefe-bilim geleneğinin mahsûlu örfî ahlâk (İng *consuetude morality*) çağırısı aklîliğin (İng *rationality*) izinden yürümeyip makulluğu (İng *reasonableness*) esâs alır. Aklîliğin biçimselliğine karşı, makullukta geçecek ‘akliselim’dir (İng *common sense*). Aklîlik, duyguyu hepten dışlayıp düşünceye odaklanırken,⁴⁹ makulluk ile ondan neşet eden akliselimde duyguya mümtâz bir makam tahsis olunur. Burada akıl, ürettiği düşüncenin bağrını duyguya açar. Böylelikle duygu sınırlanarak biçimlenir, zapturapt altına alınır. Düşüncenin bağrında aklın sevk ile idâresindeki duygu durumu akliselim özelliğini taşır. Duygunun, akliselim çerçevesinde izharıysa makuldur. İzharı makul olan duyguyla davranma ‘sağdu- yulu’ (OsmT *hissiselim*) olur. Filvakî duygu ile duygunun ağırlık taşıdığı ifâdelerde tecrübe yahut deney önemli yer tutar. Bütün bu bildirdiklerimizin âşikâr timsâli ve temsilcisiyse, psikik temelli, sıyâsî-iktisadî mülâhazaların sıklet noktasını teşkil ettiği deneyci İngiliz felsefe-bilim geleneğidir. Burada duygu, aklın tornasından geçip akliselim denetim çerçevesine bağlı kalarak davranış düzleminde sağduyu vasfını taşıdığı sürece sorun yok. Gelgelelim mezkûr şartların birinden, az dahî olsa, saptımı, işler sarpasarar.

Akliselime bağlı kalarak sağduyulu eylemek yahut davranmak yerindedir. Buna karşılık, farklı olayları açıklarken hep aynı denklemi kullanmak, sapa

49 Bundan dolayı da ifâdesi biçimseldir (formal).

yollara sürükleyebilir. İşte ruhbilim ile ruhhekimliğinde sık karşılaştığımız çarpıklıklar buradan doğar. Eldeki sorun hangi açıdan irdelenirse irdelensin, akla ters gelse bile, beis yok, gönlün dilediği, istenen sonuç, şu veya bu biçimde elde edilebilir. Örnekmi? *Hitler*'in kişilik yapısı üstüne “*Nuremberg Diary*” (“*Nürnberg Günlüğü*”) başlıklı çalışmanın yazarı Psikolog Gustav Mark Gilbert'in sözümona incelemesine göz atmak, demek istediğimizi yetesiye açıklamaktadır: Özetle; *Hitler*'in, Bavyera sınırında Avusturya imparatorluğu hudut yahut gümrük muhâfaza bölüğüne mensûb atası, aşırı sert, acımasız, dik başlı, anlayışsız biri olup oğlunu olur olmaz döğër, kendinden yirmi yaş genç karısınaysa kaba ve kötü davranır. Emekliye ayrıldıktan sonra da kendini içkiye teslim etmiş. Ergenliğe adım atmış Adolf defalarca kör kütük atasını tütün dumanlarına boğulmuş meyhâneden çıkararak, babasının sayıp söğmeleri arasında, süre süre eve getirirmiş. İşte *Hitler*'in bu yaşantısı, içki ile tütüne ömür boyu düşman kesilmesine sebep olmuş. Hani bir de tersi, yanî *Hitler*, içkici ve sigara tiryakisi olaydı?... Bu kere de dağ deviren ruhbilimcilerimiz ne diyeceklerdi? ‘Eh, elbette, ayyaşın oğlu, ayyaş olmaktan gayrı ne olabilir ki?’ Nitekim acımasız, sert, bastığı yerden bir daha ot bitmeyen atanın oğlu da babasını gölgede bırakacak vahşete tevessül etmiş. İş, bu kadarla kalsa, hadi, neyse ... Kendinden on dokuz yaş ufak üvey yeğeni Angela Maria *Raubal* ([Geli] 1908 – 1931), aşk derdinden *Hitler*'in öz tabancasıyla intihar edince yakın geleceğin *Führeri* derin bir yeise kapılır. Söz konusu korkunç olayın etkisiyle Geli'nin tenini çağrıştııyor diye ömrünce ağzına bir daha et koymamış. Başka bir deyişle, meşhur et yeme karşıtlığının sebebi Geli'nin intiharıymış.⁵⁰ Bu, gerçekten, hayranlık uyandıracak raddede üstün bir bilimsel çıkarım değil de, nedir?!

Sözünü ettiğimiz *psychologisme* ile *économisme* İngiliz imperyalist sıyâsetinde olağanüstü manevra kabiliyeti kazandırmıştır. Bu ikisine, bir de, *évolutionisme* eklenince, kafaları bulandırıp işlemez hâle sokmakta müdhiş imkânlar yakalamıştır.

6- Genetik bâptan kalıtsal temellerini bulgulayamadığımız ve bulgulayamayacağımız bir tarihî görünürlükle (Fr *phénomène historique*) karşı karşıyayız: Ortak kaderin yolcusu iki kavimden söz ediyoruz. Bunlardan biri, metafizik felsefe ile tragik edebiyatın hem mucidi, hem müellifi Yunan, ötekiyse dirençli ile inantcı sürdürücüsü Alman. İlki —M.Ö. 11 haziran 323te *İskender*'in

50 Bkz: Roberto Merle ve Raymond de Saussure: “*Psicoánalis de Hitler*”, 4. – 61. syfır.

Babil’de ölümüyle— tarih sahnesinden çekilip başka bir kimliğe —Rumluğa— dönüşmüş; sonrakiyse —M.S. 30 nisan 1945te Adolf Hitler’in, tabancasıyla kendini vurarak, Berlin’de öz varlığına son vermesiyle— vâris bırakmaksızın terkidünya etmiştir.

EK 14: İKİ MÜSTESNÂ TARİHÎ ŞAHSIYETİN BİRBİRİNİ TAKDİR ETMESİ⁵¹

Hitler’in, Mustafa Kemâl Paşayı takdiri malûm.⁵² Mezkûr takdirin bir izhârını şu beyânında buluyoruz: “Yitirdiğimiz Germanler var... Bunlardan biri, Türklerle ilgisi bulunmayan (“Türlere benzemeyen” demek istiyor herhâlde) gök gözlü Kemâl Atatürk”.⁵³

Kendisine 4 haziran 1934te vedâ ziyâretine gelen Sovyet Rus büyükelçisine Mustafa Kemâl Paşa, Almanya ile onun önderine (Führer) hayran olduğunu beyân eder. Konu Hitler’in en yakın yoldaşlarından, dava arkadaşlarından SAnın başı Ernst Röhm’ün idamıdır.⁵⁴ Mezkûr idamı Mustafa Kemâl Paşa olağan görür: “Yoldan çıktıklarında, eski dava veya silâh arkadaşlarının tasfiyesi kaçınılmazlaşır. Her devrimde bu, böyle olur. Türkiyede, İtalya ile Rusyada başgöstermiş benzeri olayların Almanyada vukû bulması, elbette, Alman devlet başkanını da böyle hareket etmeğe mecbur kılmıştır.”⁵⁵

EK 15: KUZEYLİ KAFATAS BİÇİMİ İLE YÜZ HATLARI⁵⁶

Azamî kafatası uzunluğu: 190 mm; genişliği: 147 mm; yatay çapı: 540 mm; düşey boyu: 135 mm.⁵⁷

51 Bkz: 24 sayılı dipnot, 329. s.

52 Bkz: Stefan Ihrig: “Atatürk in the Nazi Imagination”, 108. – 113. syflr.

Mustafa Kemâl Paşanın da Hitler’e benzer duygular beslediği biliniyor —gerçi tersini ileri sürenler de var.

53 “Wir haben Germanen verloren... Einer von ihnen war Kemal Atatürk, ein blauäugiger Mensch, der mit den Türken doch gar nichts zu tun hatte.” —Bkz: Henry Picker: “Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier”, 119. s. İktibasın Türkçe tercümesiçin 323. s.ya bkz; ayrıca bkz: Adolf Hitler: “Monologe im Führerhauptquartier 1941 – 1944”, “Einführung”.

54 —Dikkat buyrula: Hitler’in talimatıyla Röhm, 1933te Mustafa Kemâl Paşayı Ankarada ziyâret etmişti.

55 Heinz Glaesner: “Das Dritte Reich und der Mittlere Osten”, 28. s.

56 Bkz: 32 sayılı dipnot, 333. s.

57 Bkz: Sven Nilsson: “Skandinaviska Nordens Urinvänare”, 161. s.

Kuzeyli kafatas biçimi ile yüz hatları —Kuzey Almanyadan

Arî tipinin baş timsâli Yunanlı ile Kuzeyli insan

EK 16: KADIN İLE ŞEREF⁵⁸

Alman millî marşının bir bölümünde kadın ile şerefın vurgulanışı:

Deutsche Frauen, deutsche Treue,
Deutscher Wein und deutscher Sang
Sollen in der Welt behalten
Ihren alten schönen Klang,

Uns zu edler Tat begeistern
Unser ganzes Leben lang
Und im Unglück nun erst recht.
Nur im Unglück kann die Liebe
Zeigen, ob sie stark und echt.
Und so soll es weiterklingen
Von Geschlechte zu Geschlecht...

Ve *Waffen*-SSin² şîârı: “Meine Ehre heißt Treue”: “Şerefim sadâkattır!”

Alman kadını,
Alman sadâkatı,
Alman şarabı ile Alman nâğmesi
Dünyada muhâfaza ediversinler o güngörmüş güzel
seslerini,
Ömür boyu yüceltici işler görmeğe teşvik etsinler
bizleri...
Bilhassa cefâda;
Bâhusus felâket ânında
Gösterebilir sevgi, güçlü ve özden olup olmadığını.
İşte böyle yankılanagidivere nesilden nesle sadâsı.

Alman millî toplumculuğunun indinde toplumun seciyesi ile kişiliğini temsil eden kadındır. Üstün milletlerin beşerî-kavmî ve kültür özelliklerini öncelikle kadının sergilediği savunulmuştur. Çocuk doğurduğu gibi onu tavır ve davranışları itibâriyle; giyimi, yemesi, içmesi, nizamı, intizamı, doğruluğu, dürüstlüğüyle, dili ve diniyle yetiştiren kadın, toplumun aslî yaşarlılığının timsâli olarak görülüp kabul edilmiştir. Kadın çözülüp çökmedikce toplum millî hayatını idâme ettirir, denilmiştir.

EK 17: ÇİRKİN İNSAN – AŞAĞILIK İRKİN GÖRÜNTÜSÜ⁵⁹

Nazi propagandası: Aşağılık ırklara mensûp çarpuk çarpuk insan tiplerinin geçit resmi:

EK 18: İRK – KAVİM – MİLLET ÇEŞİTLEMELERİ⁶⁰

I- Meşruluk ile Ahlâk Üzerinden Giriş

Vahdet-vahiy dininin ortaya çıkışına değin taammüden cürüm, aile yahut oymak mensûplarına karşı işlenmemişse, cezalandırılma bir yana, icâbîhâlinde mükâfatlandırılabiliniyordu. Zirâ kandaş bireylerden oluşmuş topluluk dışından gelen, insandan sayılmıyor. Kandaşlığı aşkın evrensel insan tasavvurunu gündeme getirip yerleştiren Hinduluk, Burkancılık çeşidinden cihanşumûl ile Yahudîlik-Hıristiyanlık-Müslümanlık cinsinden vahdet-vahiy dinleridir. Eylemler ile davranışların —hukuk— bile ötesinde, niyetten —itikât— hareketle

59 Bkz: 34 sayılı dipnot, 334. s.

60 Bkz: 37 sayılı dipnot, 334. s.

din, kişiyi sorgulayıp sorumlu tutar. Böylece hukuk, insanı kanuna tâbî kılmasına karşılık, ‘sahîh niyet’ (L *intentio recta*) esâslı ahlâk, meşruluğun menbaıdır. Sonuc olarak dinin ‘günâh’ dediğine ahlâk ‘ayıp’, hukuksa ‘yasak’ demekle olup üçü arasında gözden kaçırılmayacak kadar belirgin uzvî bir bağ var: Dinde ‘şartsız buyruğ’un (Kant’ın *kategorischer Imperativ*) çiğnenmesi ‘günâh’ → ahlâka göre, kötü niyet (suiniet) besleyip utanılası davranışta bulunmak ‘ayıp’ → hukukta yasağı delmek, yanî kanuna aykırı davranmak ‘suç’.

II- Kavme İlişkin Mülâhazalara Devam

Benzer bir mütâleayı babamdan dinlemiştim. Yükseköğrenim amacıyla 1930lu yılların başlarında *Berlinde Kurfürstenstraße*’deki pastahânelerden birinde kahve içiyormuş. ‘Hitler Gençleri’ne mensûp bir öbek mezkûr pastahâneyi basıp “bura iğrenç kokuyor; Yahudî d.ları dışarı!” diye bağırırmışlar. Uyarıya kulak asmayan, ama kara saçları, mat ten rengi yüzünden Yahudî sanılan babam yaka paça dışarı atılır. Tekme, tokat, yumruk yağmuruna tuttukları genc adamı haşat ederler. Birara fırsatını yakalayarak ellerinden kurtulur. Az ötede, olaya sırtını dönen kolluk memurunun önüne fırlayıp pasaportunu gösterivermiş. Ayyıldızı gören kollukcu, o ara oraya yetişen güruha “n’eyliyorsunuz? Yahudî değil, Türk!” de-yivermiş. Heyecân ve öfkeyle “ihtimâl babası ağabeğimle aynı cephede çarpıştı.” Bunun üzerine haytaların, hem kel hem fodul elebaşısı, futursuzca “ne bilelim; Türk olduğu alınıdamı yazılı?” cevabını yapıştırmış. Özür dileyip “bir zahmet karargâhımıza buyurursanız, üst başınızı tazmin ederiz” demişe de babam pa-saportunu kollukcudan kaptığı gibi, o uğursuz mahalden uzaklaşivermiş. “Ya Yahudî olaydım! Şimdi yaşamıyor olabilirdim. Bunun tayîni, tercihi elimdemi? Gelmiş geçmiş en korkunç hüküm, kan, ırk yahut kavim doğrultusunda verileni değilmi?”⁶¹ Filvakî beş yaşındaki Moiz’i yahut çocuğunun mamasını veya ko-

61 Millî toplumsuluğun iktidara adım adım yaklaşmasının ve bunu ele geçirmesinin sonuçlarına bizzât tanık olmanın dayanılmaz ağırlığını yaşamış babam, 1955’in 6 – 7 eylülünde İstanbulda vukû bulmuş faciayı kabullenememişliğinden, milletvekilliğinden (1956da) ıstıfâ etmiştir. Söz konusu olayların, 1930ların ilk yarısında Almanyadaki millî toplumcu kavmi kalkışmayı andırdığı, dolayısıyla da milletin alınına sürülmüş kara leke olduğu iddiasıyla Büyük Millet Meclisindeki görevinden çekilirken, DP üyeliğinden çıkmamıştır. Komünistliği millî felâket, naziliğiye, insanlık faciası şeklinde telâkkî etmiştir. Komünistlik, onun indinde, Rusların yayılmacılık emellerine hizmet eden, bundan ötürü de varlığınıza tehdit teşkil eden araçtır. Naziliğince, akliselime, insâf ile izâna aykırı bir ideoloji olması, her hâlûkârda kendisinden kaçınıp onun önlenmesi gereken bir felâket olduğu görüşündeydi.

casına çorba pişirmekten gayrı günâhı bulunmayan Raşel'i katletmenin anlamı ne? Kan, soy sop! Biçimsel mantığın tutarlılık ilkesinin yüzü suyu hürmetine! Söz konusu amansız tutarlılığın bir başka âşikâr timsâlini SSlerin başı Heinrich Luitpold *Himmler* sunmaktadır. Rus savaş tutsaklarının teftişi sırasında altın sarısı saçlı, elâ gözlü, soluk benizli, uzun boylu poslu bir gence dikkat kesilir. Yanaşıp erin kulağına "Alman asıllı Russun, değilmi?" diye heyecânla sorar. "Hayır; Yahudî asıllıyım" cevâbını alınca *Himmler*, şaşırır, müdhiş hayâl kırıklığına uğramışlığın hiddetiyle "demek öyle; esirler mahalline değil, temerküz tesislerine naklolsun" buyruğunu verir.

Alman askerinin, işğâl edilmiş ülkede Yahudî kadınının ırzına geçmesi idâmıla cezâlandırılırdı. Irza geçmenin fecî suç olması yüzünden değil!... Yahudî kadınının Alman erkeğine, ırk mülâhazasıyla, 'haram' telâkkî olmasından!...

III- *Waffen-SS* Albayının Hikâyesi

Karay/Karaimlerden söz açıldığına göre, daha önce başka bir kitabımda bahsi geçmekle birlikte burada işlenen konuyla yakın ilgisinden dolayı olayı tekrar anlatmaktan kendimi alamıyorum:

1963ün yazında, temmuz yahut ağustos olmalı, o dönemde Doğu Almanyaya bağlı Saksonyadaki, aslında Chemnitz, ama işğâl yıllarında adı *Karl-Marx-Stadt*'a tebdil olunmuş şehrin merkez kütüphânesi ve belgeliğinde sâbık SS albayı Alfred Kobel ve ben yaşlardaki kızıyla birlikteydim. Alfred Kobel, raflardan cilt cilt kitab ile iri kıyım dolaplardan tomar tomar evrâk çıkarıp önüme seriyordu. Kafkasya ile Türkistanı gösterir 1930ların sonları ile 40lı yılların başlarında Alman Genelkurmayınca Gothik harflarla basılmış renkli ve muntazam olanların yanında, 50lilerde çıkarılmış dev boyutlarda, fakat itinâsız hazırlanmış Rusca yazılı haritalar, makaleler, araştırma-inceleme gezi kayıtları, seyâhatnâmeler... Bunların hemen hepsi, Göktürkler ile Uygurlardan başlamak üzere, Türk toplumlarının tarihleri ve coğrafyalarıyla, dilleri ve lehçeleriyle, edebiyatları, iktisatları ile günlük yaşayışlarıyla ilgili çalışmalardı. Müellifleri arasında, bilâhare hâfızamda canlandırabildiğim kadarıyla, Vilhelm *Thomsen*, Friedrich Wilhelm Karl *Müller*, Carl *Brockelmann*, Kaare *Grønbech*, Annemarie *von Gabain* ile Karl Heinrich *Menges* gibi, Türkiyât ile Şarkiyâtın tanınmış adlarına rastgelinebiliniyordu.

Türkiyâtçı olmağı bir yana bırakınız, adı anılan kişinin, yüksek öğrenimi tamamlamış olduğunu dahî sanmıyorum. Bununla birlikte, kanâatımca, konunun değme uzmanıyla aşık atacak raddede Türklük üzerine bilgilenmiş gözüküyordu.

Peki, bu bilgiyi nereden, nasıl ve en önemlisi niçin edinmişti? Albay Alfred Kobel, *Waffen-SS* menşeli bir *Einsatzgruppen* mensûbu olup *Armee Oberkommando 11* çerçevesinde 1941 güzünden itibaren Karadenizin kuzey batısında bulunuyordu. Kırım ile öteki kıyı yörelerindeki şehir ile köylerden Sovyet komiserlerini, partizanlar ile Yahudî ahâlîyi yakalayıp birincileri, genellikle, esir mahallerine, ikincileriye, ilkin tehaşşüt merkezlerine, oradan da temerküz tesislerine sevk etmekle görevliydi. Ne var ki ‘*Einsatzgruppen*’, sünnetli olduklarından, Müslüman erkekleri dahî, Yahudî sanıp yanlışlıkla tutuklamışlar. Haber, nasıl ve hangi yollardan gitmişse, Ankaranın kulağına çalınmış. Dışişleri, Almanya büyükelçisi Franz von Papen’i hata konusunda gizlice uyarmış. Von Papen ile Alman Dışişleri yoluyla meseleyi öğrenen *Waffen-SS* ile *Einsatzgruppen*’in Berlindeki yetkilileri, üniversitelerden kimi türkiyât hocaları ile konunun diğer uzmanları, Kırım başta olmak üzere, ilgili vaka mahallerine göndererek oralaradaki görevlileri Müslüman ahâlî ile Yahudîleri nasıl ve hangi ölçülere dayanarak ayırtturmeleri gerektiği hususundan haberdar edilmişler. Daha da önemlisi ve ilginç, Yahudîliği benimsemiş Hazarlıların ahfâdı ve Lehistanın doğusu ile Rusyanın batısında, Ukranya ile Akruşyada (Beyâz Rusya) yaşadıkları tesbit olunan Karay yahut Karaim Türklerini İbrânî Yahudîlerden nasıl ayırttirmek lâzım geldiği hususunda albay Kobel’in de aralarında bulunduğu, görevliler bilgilendirilmişler. Bu maksadı hâsıl edecek biçimde bir, bir buçuk ay boyunca bölgedeki Türk boylarının tarihleriyle, dillerinin sınıflanışıyla, nüfus ve halkbilgileriyle, şekil şemâilleriyle —yanî beşerbilimle/*anthropologie*yle— ilintili genel ve özgül konularda hemen o yörede yoğunlaştırılmış tarzda ders görmüşler.⁶²

62 Bkz: Ş. Teoman Duralı: “Çağdaş Küresel Medeniyet”, 147. – 148. syflr.

Bay Alfred Kobel’in encânuna gelince: Mayıs 1945te Almanyanın kayıtsız şartsız teslim olmasının ardından kasım sonlarında *Chemnitz*e varıp saklanır. Orada 1946nın başlarında Doğu Alman makamlarınca yakalanıp tutuklanır. Öncelikle çocuk katli, kırım suçlamasıyla mahkemeye çıkartılır. İdama mahkûm olur. 7 ekim 1949da kurulan Demokratik Alman Cumhuriyeti (*Deutsche Demokratische Republik/DDR*) makamlarına emniyet kuvvetlerini (*Volkspolizei/VOPO*) teşkil etmeği teklif eder. Onlar da onun ve hempâlarının teklifini kabul ederler. Salıverilir. Doğu Almanyada pek az kimseye nasip bir ayrıcalık Kobel’e tanınır; kendisi ile ailesine dayalı döşeli daire ile binekaraba tahsis olunur.

Kobel, başını okşamadan, öpmeden geçemeyecekcesine küçük çocuk tutkunuydu. Cebinde dağıtılmak üzere çikolata veya şeker taşırdı. Lâkin kulağına çalınan, yığılna çocuğun kanına girmiş olduğuydu. Böylesine yaman bir aykırılığa aklım yatmadı. Merakım had safhadaydı. Gençliğin de verdiği pervâsızlıkla, günlerden birinde, patlayıverdim: “Beğefendi, merakımı

“Çağdaş Küresel Medeniyet”ten alıntıladığım Alfred Kobel’in anlattığı olayın belgesiyle 1963 temmuzundan 2008 haziranına değin karşılaşmadım. Mezkûr vakanın kayda geçtiğini bilmiyor, hattâ sanmıyordum. Nihâyet mâzî, hâfızaya nakşolmuş hatıra çetelesini andırmazmı? Geçmişin bilimi olarak tarih⁶³ var mı, olabilir mi? Önünde sonunda o, pîrifânînin ağzından gencin kulağına, nesilden nesle anlatılagiden hikâyeden gayrı ne olabilir? Elbette gerek bireyin gerekse toplumun geçmişlerine ilişkin hâfızada yer etmiş hatıraya ek olarak zaman zaman belgeler de ortaya çıkabilir. Hikâye (İng *story*) böylece tarih (İng *history*) olur. Nitekim 2008 haziranında Istanbuldaki *Cervantes* kültür merkezinin *Álvaro Mutis* kütüphanesinde keşfettiğim, İspanyol (kadın) tarihçi Rosa Sala Rose’un “*Diccionario Crítico de Mitos y Símbolos del Nazismo*” (“*Naziliğin Sembolleri ile Efsânelerinin Eleştirel Sözlüğü*”) başlıklı eserinin 225. sayfasında bahis konusu vakanın vukûuna dair ibâre, *Kobel*’den dinlediklerimi ‘hikâye’den ‘tarih’e dönüştürüverdi. Bundan da öte, millî toplumcu ideolojinin nirengi noktası Yahudî aleyhtarlığının, haddizâtında dinî olmayıp düpedüz dirimsel/*biotique* kavmî bir mesele olduğu, felsefî akılyürütme ile tutarlılığa örnek oluşturabilecek tarzda kanıtlanarak gözler önüne seriliyordu :

“... Yahudî, ırkın yüklediği kaderden kaçamıyor. Bunun delilini Kırımın Nazi işğali sırasında Samî ırkından İbrânîler ile bu soydan gelmeyen Karaylar/ Karaimler arasında SS yetkililerinin yaptığı ayırımında buluyoruz. Filvakî SSler, biyolojik bakımdan İbrânî menşeli Krımçak cemaatını toptan ortadan kaldırırken, İbrânî soyundan gelmeyen Karaylara dokunmamışlardır.”

Bahsi geçen belge, millî toplumculuğun dirimsel–evrimsel–kalıtsal esâslı

bağışlar, densizliğimi mazur görürseniz, size bir meselemi açacağım : Çocukları müdhîş seviyorsunuz; bu, âşikâr. Bununla birlikte çok sayıda çocuğun da idam fermanını çıkarmışsınız. İşte bu muammayı çözemiyorum.” Soluk benizli çehresi ânında kızıla kesti; camgöbeği gözleri yuvalarından fırlarcasına açılıp yuvarlaklaştılar. İlkın, şaşaladı; ardisıra öfkeye kapıldı... hani, müdhîş bir gayretle bastırmağa çabalamasına rağmen... Şaşırmışlığının sonucu olmalı, beni dehşete düşüren, ama dürüstce cevapladı: “Teoman, çocukları çok seviyorum; doğru; sense, hayvan dostu değilmisin? Peki, hamamböceğini, sivrisineği, atsineğini, yılanı, akrebi de seviyormusun? Onlar da sonuçta hayvan; değil mi?”...

63 *Historia* (ἱστορία → *L historia*) ‘araştırma’, ‘inceleme’, ‘yargılama’, ‘vakaların hikâye edilmesi’ demekken, Türkcekarşılığı ‘tarih’, bidâyette, Arapcadan intikâl eden şekliyle, hilâlin kaçınıcı gününde olduğunun tesbiti; gün belirleme hüneri (*L calendarium*); vakayınâme (İng *chronicle*) anlamlarında kullanılmıştır. Nitekim ‘geçmişin araştırılması’ anlamında *historiadan* İngilizce, *historyyi* (1400lerde), ‘hikâye’ içinse *storyyi* türetmiştir.

ayırımcılığını gözler önüne sermesi kadar, yukarıda naklettiğimiz olayı 1976da yayımlanmış “*The Thirteenth Tribe. The Khazar Empire and its Heritage*” (“Onüçüncü Boy/Hazar Devleti ile Mirâsı”) başlıklı kitabında, Budapeşte doğumlu Yahudî yazar Arthur Koestler’in alabildiğine çarpıtıp suiistimâl etmesini de kökten yalanlayıp yanlışlaması bakımından ilgi ve dikkat çekicidir. Koestler, adı anılan kitabında, ezcümle, Orta ile Doğu Avrupa Yahudîleri Aşkenazların İbrânî soyundan olmayıp Hazarlı, dolayısıyla Türk olduklarını, Nazilerin de Israiloğullarından sandıkları Hazar Türklerinin ahfâdı Karayları katlettiklerini öne sürmüştür.⁶⁴

EK 19⁶⁵

I- Dünya Hâkimiyeti Ülküsü

1- Rusyanın toplam nüfusunun sâdece %1,8ini teşkil etmekle birlikte, Bolşevik düzeninde bütün kilit noktaların hâkimi Yahudîler, yıllarca Rus hükûmetinde söz sâhibi olmuşlardır. Benzeri bir oluşum İngiliz dünyasında da (İngiltere, ABD, Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda, Güney Afrika Birliği) vukû bulmuştur. Böylesi olağanüstü önemli bir vakanın, her ne kerâmetse, dikkatlerden uzak kalmış olması hayli ilgi çekici değil de nedir?

On yedi yıl boyu “*The London Times*”ın Moskova muhabirliğini yapmış Robert Wilton, Bolşevik partisi ile Rusya idâresinde makam mevki sâhibi olmuş

64 Vele ki bu, böyleydi, şu durumda 1940ların başlarında sayısı yedi sekiz bini aşmayan Karaimler/Karaylar ile öldürüldüğü iddia olunan altı milyon Yahudî arasında hatırı sayılır bir orantısızlık bulunmuyormu?

İşte, Koestler’in iddiasını evveleminde Israilin sâbık Başbakan yardımcısı ile Dışişleri bakanı Abba Eban reddetmiştir: “Hazar halkının büyük çoğunluğu Müslüman yahut Hıristiyan kalmakla birlikte, devletadamları, bir ihtimâl, Sekizinci yüzyılda Yahudiliği kabul etmişler” — “*My People*”, 149. s.

“Hazarlar, Yahudiliği kabullenmeden önce İbrânîlerin de yaşadığı değişik İslav ülkelerinden Hazareline göçüp yerleşmiş olmalı. Zamanla Doğu Avrupanın kayda değer Yahudî merkezlerini kuranlardandır” — “*The Jews of Khazaria*”, 117. – 120. syflr.

Sonuç: Hazar Türklerinin bir kısmı Yahudiliği kabul etmiş. Hazarelini Ruslar işğâl edince ahâlinin bir bölümü bu sefer Ortodoksluğa geçmiş. Yahudî dinine bağlılığını sürdüren Hazar Türkleri, yüzyıllar boyu azala azala, Karaim adıyla, başta Kırım ile Baltığın doğu kıyıları olmak üzere, Rusyanın geniş yüzeyine dağılmışlardır. Aralarında evlenerek İbrânîlere karışanlar elbet olmuştur. Ama heyetiumûmîsiyle Türk kalmışlardır. Bunu öncelikle dillerini muhâfaza etmelerinden biliyoruz. Zirâ Ruslaşanlar Rusca, İbrânîlere karışanlara ya Doğu Avrupa Yahudisinin dili Yidiş ya da İbranca konuşur olmuşlardır.

65 Bkz: 40 sayılı dipnot, 335. s.

Yahudîlerin dökümünü resmî belgeler ile yerli gazetelere dayanarak çıkarmıştır. Dökümü 1921de Paris'te basılan “*Les Derniers Jours des Romanov*” (“*Romanovların Son Günleri*”) başlıklı kitabında yayımlamıştır. Mezkûr eserde *Wilton*, 1917den 1919a uzanan Rusyanın o fırtınalı günleri ile bahis konusu dönemde Yahudîlerin kilit noktalarda gördükleri nazik görevleri anlatıp açıklamıştır.

“*Les Derniers Jours des Romanov*”un önsözünde *Wilton*, “önyargılılıkla suçlanmamakiçin gücüm yettiğince tarafsız kalmağa gayret sarfettim. İşimin en önemli cephesi, çar ailesinin katli sırasında Bolşevik partisi merkez kurulu, Olağanüstü heyet —yanî gizli kolluk teşkilâtı *Çeka*— ile Komiserler heyetinin dökümünü çıkarmak olmuştur.

Altmış iki kişilik Merkez kurulda beş (5) Rus, bir (1) Ukranyalı, altı (6) Letonyalı, iki (2) Alman, bir (1) Çek, iki (2) Ermeni, üç (3) Gürcü, bir (1) Karaim, kırk bir (41) de Yahudî (%66) yer almıştır.

Çeka yahut *Veçka*, yanî Moskova Olağanüstü kurulunun otuz altı (36) mensûbundan biri (1) Alman, biri (1) Leh, biri (1) Ermeni, ikisi (2) Rus, sekizi (8) Latviyalı ve yirmi üçü (23) Yahudî (% 64).

Halklar Komiserliği Danışma Kurulu, demekki Sovyet hükûmetinde, iki (2) Ermeni, üç (3) Rus ile on yedi (17) Yahudî (%77) bulunmaktaydı.

Sovyet basınının bildirdiklerine bakılırsa, 1918 – 1919 döneminde Bolşevik devletin en önemli beş yüz elli altı (556) mevkiinden on yedisi (17) Ruslar, ikisi (2) Ukranyalılar, on biri (11) Ermeniler, otuz beşi (35) Letonyalılar ile Latviyalılar, on beşi (15) Almanlar, biri (1) Macar, onu (10) Gürcüler, üçü (3) Lehler, üçü (3) Finliler, biri (1) Çek, biri (1) Karaim ve dört yüz elli yedisi (457) Yahudîler (%82) tarafından işğâl olunmuştur.

1918de, bilfiil hükûmet demek olan, Bolşevik partisi merkez kurulunun on iki (12) üyesinden dokuzu Yahudî (%75), yalnızca üçü Rustur⁶⁶ Dokuz Yahudî üye: *Bronstein* (Troçki), *Apfelbaum* (Zinoviye), *Lurie* (Larine), *Boretzski* (Uritski), *Volodarski*, *Rosenfeld* (Kamenev), *Smidoviç*, *Yankel* (Sverdlov) ile *Nakhmkes* (Steklov). Üç Rusa gelince; Vladimir İlyiç *Ulyanov* (Lenin),⁶⁷ Nikolay Vasilyeviç *Krilenko*, Anatoli Vasilyeviç *Lunaçarski*.

66 Bkz: Robert Wilton: “*Les Derniers Jours des Romanov*”, 136. – 138. syflr.

67 Robert Wilton'ın çetelesinde *Lenin* zikrolunmamakla birlikte, Yahudî olması gerekiyor. Çünkü annesinin dedesi Israel Blank aslında hâlis Yahudî. Onlu yaşlarında vaftiz olup Alexander adını alarak Hıristiyanlığa geçmiştir. Gerek *Lenin*'in kendisi gerekse, başta hayat hikâyesini kaleme almış Siyonist Leon Troçki olmak üzere, onu yakından tanıyanlar, Yahudî menşinini, nedense, hep gizlemişlerdir —bkz: “*Jew or Not Jew*”.

Toplumsal/sosyal demokrat Menşeviklerin on bir kişilik merkez kurulunun tamamı (%100) Yahudî).

Halkın Ortakmülkcü/Komunist partisi, altı üyeden beşi (%83) Yahudî, biri Rus.

Sağcı Toplumsal Devrimciler: On beş üyeden on dördü (%93) Yahudî, biri Rus (Çaykovski).

Solcu Toplumsal Devrimciler: On iki üyeden onu (%83) Yahudî, ikisi Rus.

Moskova Düzentanımazcılar/Anarşist Heyeti: Beş üyeden dördü (%80) Yahudî, biri Rus.

Lehistan/Polonya Ortakmülkcü/Komunist partisi merkez kurul üyelerinin tamamı (%100) Yahudî.

Bolşeviklerin yanısıra etkinlik göstermiş irili ufaklı bütün toplumcu ile solcu partiler 1921 sonlarında lağvedilmişlerdir.

Sovyet hükûmeti yahut nâmidiger Halkların Şurası (kısacası *Sovnarkom*) şu kişilerden oluşmuştur:

Başkan: Vladimir İlyiç *Ulyanov Blank*⁶⁸ (Lenin) –R

Dışişleri: Georgiy Vasilyeviç *Çiçerin* –R

Milliyetler komiseri: Yosif Vissarionoviç *Cugaşvili* (Stalin) –Gürcü⁶⁹

Tarım: *Protian* –Ermeni

İktisat: *Lurie* (Larin) –Yah

Beslenme: A. G. *Şlikhter* –Yah

Askerî komiser: Leon Davidoviç *Bronştayn* (Troçki) –Yah

Devlet denetimi: K. I. *Lander* –Yah

Devlet işletmeleri: *Kaufmann* –Yah

Çalışma: V. *Şmit* –Yah

Toplumsal yardım: E. *Lilina* (Knigissen) –Yah

Eğitim: Anatoli *Lunaçarski* –R

68 Asıl (Yahudî) adı —ayrıca bir önceki dipnota bkz.

69 1496da Portekizden kovulan Yahudilerden Arap yarımadasının güneyindeki Ummana göçüp oranın Çu adasına yerleşenlerin arasında *Stalin*'in atalarının bulunduğu rivâyet olunur. Ataları bilâhare Yahudî nüfusunun kalabalık yekûn tuttuğu Gürcistana, bâhusus Gori köyüne vâsıl olup yerleşmişler.

Takma ad: Stalin (R çelik adam); adı ile göbekadı: Yosif Vissarionoviç; soyadı: *Cugaşvili* —bkz: Salvador *Borrego Escalante*: “*Infiltración Mundial*”, 53. s.; —belgelenip kanıtlanmağı bekleyen bir iddia.

Din: *Spicberg* –Yah

İçişleri: *Apfelbaum* (Zinoviye) –Yah

Sıhhi denetim: *Anvelt* –Yah

Mâliye: I. E. *Gukovski* –Yah

Basın: *Goldsteyn* (Volodarski) –Yah

Seçimler: M.S. *Uritski* –Yah

Adâlet: I.Z. *Ştaynberg* –Yah

Mülteciler: *Fenigsteyn* –Yah

Mülteciler: *Saviç* (yardımcı) –Yah

Mülteciler: *Zaslavski* (yardımcı) –Yah

Demekki yirmi iki *Sovnarkom* üyesinden üçü Rus, biri Gürcü, biri Ermeni, on yedisi (%77si) Yahudî.

Wilton'a bakılırsa, altmış bir üyeli Merkez İcrâ Kurulunun beşi Rus, beşi Latviyalı, biri Alman, ikisi Ermeni, biri Çek, biri İmeretli, ikisi Gürcü, biri Karaim, biri Ukranyalı, kırk ikisi (%69u) Yahudî. GPU'nun, NKVD ile KGB'nin selefi otuz altı kişilik Rus gizli güvenlik teşkilâtı demek olan Moskova Olağanüstü Kurulu *Çeka* görevlisinin biri Leh (başkanı Felix *Dzerzhinsky*), biri Alman, biri Ermeni, ikisi Rus, sekizi Latviyalı, yirmi üçü, demekki %64ü Yahudî...

Bu arada bunca farklı yer ile toplumda İbrânîlerin başını çektiği eşzamanlı kalkışmalar arasında eşgüdümü sağlamağa yönelik etkinlikleriyle temâyüz etmiş, 1900 başlarında Osmanlı'yı dahî etkilemiş, Alexander *Parvus* çeşidinden Yahudî düşünür – eylemcileri anmamak haksızlık olur.

1917 Sovyet Rus devrimini 25 milyon km²'lik yüzölçümü ve 140 milyon nüfusuyla Çarlık Rusyasına karşı 240.000 Rus olmayan gerçekleştirmiştir! Nasıl? Yüzyıllar boyu biriktirilerek şiddeti gitgide artmış bir öc alma duygusu ve dünya çapında Yahudî dayanışması sâyesinde; üstelik, yardım ile destek elini uzatmış olanların kahir ekseriyeti ortakmülkcülüğe yeğinlikle karşı çıkmış olmakla birlikte!⁷⁰

Haddızâtında gerek Sovyet bolşevikliğini gerekse onun Avrupa türevleri ile uzantılarını, belli bir ideolojik (ortakmülkcülük) mülâhazaya dayalı teşebbüs ile mücâdeleden ziyâde, Yahudîliğin hâkimiyet ülküsünün gerçekleştirilmesi doğrultusunda cereyân etmiş olağanüstü kanlı bir savaş seferi olarak görmek daha yerinde olur.

70 Bkz: Salvador *Borrego Escalante*: “*Infiltración Mundial*”, 13. – 17. syflr.

Ortakmülkcü devrimler nerede meydana gelmişlerse, orada benzeri sıyâsî oluşumlarla karşılaşılabilir. Rusyadakini andıranına Lehistanda/Polonyada, Çek ülkesinde, Macaristanda da tanık oluyoruz. Çağımızın en önemli, velût, dürüst tarihçilerinden, millî toplumculuk ve İkinci dünya savaşı uzmanlığıyla tanınmış İngiliz David Irving, “*Ayaklanma! Bir Milletın Karabasanı: Macaristan 1956*” (“*Uprising! One Nation’s Nightmare: 1956*”) adlı anıtlık eserini tanıtan Charles Lutton, “Yalta 1945te evrensel kardeşlik ile demokrasi şampiyonu Yosif Stalin, hempâları Franklin D. Roosevelt ile Sir Winston Churchill”le birlikte milletlerin, hükûmetlerini serbestce seçme hakkını hâiz olduklarını ilân ediyordu” diyor —tam bir mizâh; gülermi, ağlarmısınız! “O yılın kasımında Macaristan seçimlerinde komunistler ile sosyal demokratlar oyların yalnızca yüzde on yedisini alabildiler. Macarlar, ülkeyi kana boğan *B la Kun*’un (*Kohen*) kısa ömürlü ortakmülkcü düzenini unutmamışlardı. İdâresinin fecâatı halkı galeyâna sürüklemiş; ayaklanan kitleler onu 1919da devirmişlerdir. 1945te tarih tekerrür eder. Başta, Macar milleti geçit vermemekle birlikte, ortakmülkcüler, Kızıl Ordunun arkalamasıyla, 1947de, bir daha gitmemek üzre, idâreye el koymuşlardır. Stalin, satraplığını ‘Çirkin Yahudî cüce’ yahut ‘Koşer kasabı’ lâkablı Mátyás Rákosi’ye (Roth) emânet etmiştir. Macaristanda hüküm sürmüş o dehşet saçan zulum nizâmını 1956 ihtilâlina değin Rákosi başkanlığındaki Yahudî dördlüsü⁷¹ millete kan kusturarak sürdürmüştür. Macaristanın korkunç istihbarat teşkilâtı (AVH) başkanı Gábor Péter (asıl adı: Benjamin *Auschpitz*) olsun, hemen hemen bütün öteki üyeleri olsun, hep Yahudiydiler. Bu da Macaristanda derinden derine yürüyen memnuniyetsizliğin kaynağı olmuştur.”⁷²

2- Yukarıda anlatılanların benzeri Türkiye için de söz konusudur. Filvakî olay Onyedinci yüzyıla değin geri gider. Gerçi öncesi de var. Başlangıcı M.S. beş yüzlere değin uzanan Yahudî Radhanîlerin,⁷³ İç Asyada ticârî hâkimiyetleri ile Çin, İç ile Orta Asya, İran, Bizans, Mısır, Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika, Hicaz ile Yemen arasında İpek ile Baharat yollarındaki etkinliklerinden bahsolunur. Söz konusu etkinlikleri sırasında en fazla ilişki kurdukları, kervanlarına koruma sağlayan Türk boyları olmuştur. Bunun yanında Türkler —M.Ö. Altıncı yüzyıldan beri Kafkasyaya, Batı İran ile Doğu Anadoluya yerleşmiş—

71 Yahudî dördlüsü: Rákosi’nin kendi, Ernest Gero (Ernst Singer), savunma bakanı Michael Farkas (Wolf) ile propaganda bakanı Joseph Revai.

72 “*The Journal of Historical Review*, V. cilt: 2. – 4. sayılar, 411. – 414. syfr.

73 Bkz: Louis Rabinowitz: “*Jewish Merchant Adventurers: A Study of the Radanites*” —bkz: Ek 25.

Yahudîlerle 1071 Malazgirt zaferinden sonra temâsa geçmişlerdir. Ancak, Osmanlı Türklerinin, Yahudiyle yoğun ilişkisi, 1492den itibaren İspanyadan göçüp gelen mültecilerle olmuştur. Bu göçte dikkati çeken husus, Yahudîlerin iki farklı yoldan vardıkları Osmanlı topraklarında toplaşmalarıdır. Kimileri deniz yoluyla İtalya, öbürleriye Rusya üstünden gelmiş, fakat hepsi uğradıkları ülkelerden kovularak Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda bırakılmışlardır. “Osmanlı Devletinin çöküşü ile yıkılışı incelendiğinde tesbitimizin, gerçekliğe pek de öyle uzak olmadığı görülür. Sonuçta, Osmanlı Devleti, dış kuvvetlerle savaştan değil, içeriden yıpratılarak yıkılmıştır... Osmanlı topraklarına kovduğu Yahudîlerle, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa, her daim sıkı irtibat hâlinde kalmıştır... Yahudî Osmanlı Devletinde yüzlerce yıl sürecek lobi etkinliklerine girer; semeresini de Batı Avrupayla paylaşır. Lobi etkinliklerinde öne çıkanlardan biri, 1520de Portekizde dünyaya gelip 1553te İstanbula göçen Yasef (Joseph) Nassi’dir. İstanbula gelir gelmez devlet rîcâlına yanaşır. Çabaları da sonuç verir hani. Tanıdıklar çevresini *Kanunî Sultan Süleyman* Hana dek genişletir. Şehzâde Sarı (II.) Selim’in karısı, III. Murad’ın ise annesi Yahudî asıllı Nurbanu sultandan yararlanmıştır. Nihâyet kardeşi Samuel Nassi bu vesileyle şehzâdelerin eğitimiyle doğrudan meşgûl olma yetkisini edinmiştir. Yasef Nassi ise, *Kanunî*’nin başdanışmanı, oğlu II. Selim’in en yakın arkadaşı, sırdaşı olmuş, soyundan gelenler, onun itibârını Yirminci yüzyıla değin devam ettirmişlerdir.⁷⁴ Nitekim, tabîi ve kadîm müttefikleri İngilizlerin de hatırı sayılır yardımları, katkılarıyla İslâm medeniyetini omuzlamış Osmanlı Devletini 1880lerden itibaren mahva götürecektir, Siyoncular, Müslümanlığa geçmiş gözüken Sabataycılar ile diğer Safaratlardan kurulu bilindik takım yine işbaşındadır. Elhakk başarmışlardır da. Peki, nasıl? Açıktan açığa muhalefet etmez, devletle veya kamuyla takışmazlar. Başkaldırma yahut en azından isyâna teşebbüs gibi şeyler vakî değil.⁷⁵ Olağanüstü dayanışma, birbirlerini kollama, gizlilik, kendilerinden olmayanları içlerine almama, buna karşılık dıştakilerle, örgütlenerek yahut hayır kurumları oluşturarak, sağlam ittifak bağları teşkil etmek sûretiyle dost kazanma, yetişen nesillerini üstün becerilerle donatacak eğitim ile öğrenim imkânlarından yararlandırma ...

74 Bkz: Ahmet Hikmet Eroğlu: “Osmanlı Devletinde Yahudiler”.

75 Bkz: Şerika Gedikli Berber: “Osmanlıdan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne Uyum Süreci —Moiz Kohen Örneği”.

3- Sıraladığımız unsurlardan, özelliklerden birbirlerini kollama, dayanışma başı çekmektedirler. Elbette başka toplumlarda da benzeri özelliklerle karşılaşılabilir. Fakat değişik boyutlarda. Meselâ Çinlilerde aile fertleri arasında, Hintlilerde kastiçi, Türkmenlerde, Araplarda ve başka birçok millet yahut toplumda oba~ yahut boyiçi veya dinî dayanışma görülür. Hangi kıtadan, ülkeden, bölgeden, toplumdan gelirlerse gelsinler, nerede yaşarlarsa yaşasınlar, İbrânîlerde kavimboyu—dinî dayanışma, yardımlaşma söz konusudur. Üstelik yapmıyorlarmışçasına bunu gerçekleştirirler. Nitekim gizlenmek bir başka üstün maharetleridir.

Bunca amansız, vahşî takıbata rağmen, Yahudî, kendini gözlerden, dikkatlerden uzak tutmağı becererek, Nazi Almanyasında işğâl ettiği üst makamlarda bile öz varlığını ve düşmanca etkinliklerini sürdürmeğı başarmıştır. Örnek: Almanya askerî istihbarat teşkilâtı (Abwehr) amirliğini 1935ten itibaren üstlenen amiral Wilhelm Franz *Canaris*, İngilizlerin yanısıra, yeğîn bir komunizm aleyhdarı olmasına rağmen, Sovyet Rus makamlarına 1941den itibaren Rusyadaki Alman askerî harekâtların ayrıntılarını aktarmakta beis görmemiştir. Niye? Dayanışma yüzü suyu hürmetine. Onun söz konusu ihâneti, çok sayıda Alman askerinin canına mâl olmuş, kazanılabilecek vuruşmaların yitirilmesine yol açmıştır. Tabîi *Canaris* tek değil. Almanların en mahrem, canalıcı mevkilerine sızmış nice *Canaris* söz konusu olmuştur.⁷⁶

II- “Seçilmiş Kavimim” Zehâbı

1- Tarihte Yahudî aleyhdarlığının temelinde İbrânî budununun, Allah dinine mazhar olmanın kavmî kibirine kapılması vakası yatmaktadır. Bahse konu büyüklenme marazı, kibrin yanında kavim mensûpları arasında mutlak dayanışma duygusunu da berâberinde getirmiş; *goi*⁷⁷ dedikleri dışarıdan olana, her türlü musibet ile olumsuzluk mubah sayılmıştır. Sözüünü ettiğimiz kavmî ruh hâletinin yarattığı ilk infilâk, Yahudîlerin M.Ö. 1312de Mısırı terkedişleriyle

76 Asıl adı: Moses *Meyerbeer* olan *Canaris*'in Yahudî asıllı atalarının bir kolu kuzey İtalyada Como gölü kıyısındaki Sala Comacina köyünden Onsekizinci yüzyılda Almanyanın batısındaki Sauerland bölgesine—öbür ikisinden biri Yunanistana, ötekisiyse Korsika adasına—göç etmiştir —bkz: “*Ex jefe de Inteligencia nazi propuesto como 'Justo entre las Naciones'*”, META; ayrıca bkz: Salvador *Borrego Escalante*: “*Infiltración Mundial*”, 146. s.

77 ‘Gâvur’, ya İbranca *goi*, ya Aramca asıllı Farsca ‘ateştapar’ mecûsî anlamındaki *gabr* ya da *gaur* sözünden gelir; ilk defa “*Şahnâme*”de geçer —ayrıca bkz: 97 sayılı dipnot, 451. s. ile 455 s.

sonuçlanan, kavganın başgöstermesidir. Bunun ardından, M.Ö. 960da Süleyman tapınağının inşâi, sonra da 740ta Asur işğâli gelir. Acılı ve acıklı süreç, 586da Kudüsü basan Babillilerin, Süleyman tapınağını yıkıp Yahudîleri Babile⁷⁸ sürmeleriyle sürüp gider. Babili ele geçiren Pers şahı II. (Büyük) Kiros 539da Yahudîleri azad edip Kudüse geri götürmüştür. 516da Süleyman tapınağının ikinci küşâdı. Nihâyet M.S. 66 ile 70 arasında Roma tahakkümüne karşı ayaklanan (birinci ayaklanma) Yahudîler ile hâkimiyeti yitirmek istemeyen merkezî devlet arasında yeğin çarpışmalar başgöstermiş, İkinci Tapınak dahî yıkılmış, sonunda 73te Masada dağının doruğuna sığınan kadın, erkek ayaklanmacılar, düşmanın eline düşüp kılınçtan geçirilmektense, uçuruma atlayarak intiharı yeğlemişlerdir. Roma, sonuçta Yahudîleri aslî yurtlarından sürmüş; onlar da müteâkib iki bin yılı yeryüzünün hemen her köşe bucağına az yahut çok sayıda dağılarak geçirmişlerdir.

2- Yeryüzünün gelişmiş bütün yerleşim bölgelerine dağılan İbrânî asıllı Yahudî, kavmî ile millî özelliklerini yitirmemek amacıyla pek az kimsenin akıl edip denediği yola, yöne sapmış, yönteme başvurmıştır. Bunların başında dirimsel soy kalıtımının korunması kaygısı gelir. Tabî, böyle bir tutumla medeniyetöncesi veya ~dışı topluluklarda, oymak – boy yaşayışında karşılaşırız. Ne var ki mezkûr tavır, bilinçli olmayıp kendiliğinden olagelmektedir. Oysa Yahudîde bu, gelenekleşip kurumlaşmış kamu yaşama çeşidi ile biçimlidir. Bahse konu, ruhhekimliği deyimiyle, *paranoia*– *skizofrenia* belirtilerini andırır düşünüş, eyleyiş ile yaşayış, tedricen müzmin içe kapanma ile korku duygularına zemin hazırlamıştır. Bu bildirilenin felsefece hulasa ifâdesi: ‘Benleşmiş biz’ ve ‘öteki’. ‘Soy–ülkü–birliği’ni oluşturan ‘İbrânî–asıllı–benler’ ‘Yahudî–biz’dir. Almanyada doğup serpilen millî toplumculuğun, Yahudî zihniyetini örnek almış olabileceği zaman zaman öne sürülmüştür.

3- Yahudîlerin, M.S. 132 – 135 tarihlerindeki *Bar Kokhba* ayaklanması (ikinci ayaklanma) sonucunda Romalılar tarafından öz yurtlarından sürülmeleriyle başlayan iki bin küsur yıllık menfâ hayatlarının⁷⁹ en önemli kesiti Orta ile Doğu

78 İbr Bab: ‘Kapi’+el: ‘Tanrı’ = *Babel*: ‘Tanrı kapısı’ —bkz: “*Enciclopedia Etimol gica Acad mica*”, Dic-et 3: División de Gentilicios y Miscelánea, 6. s.

79 Yurtlarından sürülen Yahudîlerin daha sonra (8. – 10. yüzyıllar arası) çoklukla yerleştikleri bölgeler itibarıyla iki ana öbeğe ayrılmışlardır: Orta ile Doğu Avrupa bir tarafta, İberyaya yarımadası öbür yanda. Yaklaşık iki bin yıldır Orta ile Doğu Avrupaya yerleşmiş Yahudîler, *Aşkenazi* olarak bilinirken; neredeyse bin yıldır İberyada, yani İspanya ile Portekizdekilerse

Avrupada geçer. Mezkûr mıntıkanın toplumsal–kültürel merkezini Almanya teşkil etmiştir. Bundan dolayı Almanya Yahudîleri özel bir adla anılmışlardır: *Aşkenazi*. 1931de 16.7 milyonu bulan yeryüzü Yahudî nüfusunun %92si *Aşkenaz*dı.

Aşkenazilerin gelişi güzergâhı ile iskânı

M.S. 500 küsurlarda adı geçen ülkeye yerleşmeğe koyulan Yahudî câmiası Alman ruhunu içten içe etkileyip belirlemeğe koyulmuştur. Yahudî tavır ile tutumu Almanın kamu ‘tasavvurgücü’ne (Alm *Anschaung*) nüfuz edip yerleşmiştir. Burada etkili olan kimi ortak özelliğin gözden kaçırılmaması gerek. Bunların başında içe dönük yahut kapanma ruh hâleti gelir ki, güneyin güneşli yörelerinden kopagelen Yahudîde mezkûr hâlet elbette doğâl değildir. Yüzyıllarca yaşadıkları, Yahudiye kavimiçine döndürüp kapandırmıştır. Onunki bireysel olmaktan ziyâde kavmî–toplumsal (Fr *éthnosocial*) içe dönük ruh hâletidir. Oysa karlı, puslu, buz kesen kuzeyin kara ormanını mesken tutmuş Almanı ‘içlilik’ (die *Innigkeit*) yahut ‘bâtın’ (das *Innewohnende*), coğrafyası ile iklim şartlarıyla bağlantılı olarak fıtratındandır. Buna ek olarak marazî raddelere varacak doğa sevgisi, ağaç tutkusu ile canlılara ilgi. Canlıda ve insanda odaklaşılan husus, soya-

Safarat diye anılmışlardır. Mezkûr iki Yahudî öbeğinin beşerbilim (Fr *anthropologie*) bakımından farklı biçimlere bürünerek gelişmesi bayağı ilginçtir. Nitekim, güneşin seyrek görüldüğü soğuk sert kışlı Orta ile Doğu Avrupada Aşkenazlar, genellikle buğday tenli, uzunca boylu. sarışın, mâvî gözlü insan biçimi sergilerlerken, bol güneşli, sıcak iklimin İspanya Yahudîleri. yani Safaratlar, bodur, koyu tenli, kara gözlü ile saçlı olmuşlardır. Neden? Çağımızın önde gelen beşerbilim filozofu Luigi Luca *Cavalli-Sforza*’ya bakılırsa, böylesine farklı insan biçimleri, bunca zamandır yaşanmış coğrafya, iklim ile doğa şartlarının etkisiyle evrim —doğâl ayıklanma— baskısı ve basıncı altında kalmış kalıtım işleyişlerine cevabıdır. Gerçi Yahudî olmayan komşu toplumlardan bireylerle evlenmeler de olmuştur. Ama bu, kendilerinden olmayanlarla evlenmeğe sıcak bakmadıklarından, pek ender vukû bulmuş olmalı —bkz: Luigi Luca *Cavalli-Sforza*: “*Geni, Popoli, e Lingue*” 31. s.

çekim olayıdır. Söz konusu doğa sevgisi ile canlı olayına duyulan ilgi, 1700lerin başlarından itibaren topluma yaygın özgün akım olan romantikliği belirlemiştir. Yansıması ile yankısını, musikî, şiir ile resim başta olmak üzere, sanatın bütün dalları ile budaklarında görülebilir bu akımda karlı kışlı, sisli puslu, bulut ile ormanın kararttığı anayurt doğasından doğan, ‘yurtsama’ (Alm *Heimweh*) da diyebileceğimiz, hastalık raddesindeki sıla hasreti son derece özgün ve ilgi çekici olup yer yer de tıbbî bir vaka görünümüne bürünecektir: Çökkünlük (Fr *dépression*). Hayatın manâsı mantığı, kişinin, bahse konu yurdun doğasına, toprağı ile insanına özünü armağan etmesidir. Ortak atanın yurdu (Alm *Vaterland*) ile kanını paylaşan, aşîkâr dinî rengi bulunmamakla birlikte, manevî çekirdeğin taşıdığı maddî, özgün ve özel bir toplum, *Volk*tur. Bu, Roma–Fransız hukukunun tarif ettiği ne ‘yurtdaş’a; ne bir devlet çatısı altında inanç–ülkü birliğinden neşet edip bağdaşmış toplum anlamındaki ‘millet’e; ne belli bir mekânda birarada yaşayan mütecânis-olmayan topluluk, ‘halk’a; ne herhangi bir mahalde toplaşmış ‘ahâlî’ye tekâbül eder. *Vaterland* ile *Volk* tasavvurgücü ile anlayışının gerek edebiyatta⁸⁰ (romantiklik) gerekse felsefe (Alman idealismi) işlenmesiyle ortaya askerci⁸¹ kavmî milliyetçi bir toplum sıyâset öğretisi çıkmıştır.

4- Alman ile Alman Yahudîsi arasındaki etki karşılıklı olmuştur. Bunun ilk belirgin göstergesi iki tarafta koşut gelişen olağanüstü derin ve zengin bir bâtınî din yöneliştir.

Yahudîdeki baskın Almanlaşma eğilimine gelince; en ağır basanı dildedir: Yidiş. Erken Ortaçağ Almancasından neşet ederek Onuncu yüzyıldan itibaren İbrânî harflarıyla yazılan bu dil zengin söz varlığı, kuvvetli, renkli, sevimli anlatım tarzıyla ve bâtınî–dinî vechesi ağır basan üstün bir edebiyatın taşıyıcısı olmuştur. Almanya toprağından biten bu iki ağaç, demekki Almanlık ile Aşkenaz

80 Yunanda olduğu üzere, Almanyada da edebiyat gitgide felsefî renk almıştır. Yunanda felsefeye zemin hazırlayan, efsâne (mitos) bulanmış, bilgelik vechesiyle olağanüstü güçlü, bir edebiyat belirlemiştir. Benzeri aşağı yukarı iki bin yıl sonra Almanyada görülür. Şu farkla; efsâne yerini bâtınî–dinî (mistiklik) mecâyâ terketmiştir.

81 Millî toplumcu ideoloji, İngiliz-Yahudî medeniyetinin temel toplum tabakası mülkî/civile olana karşı eski İspartalıları ile Türklerdekine benzer, asker toplumu inşa etme cihetine yönelmiştir. Mülkî toplumda asker derkenar konumdadır; yanî mesleklerden biri. İş saati boyu görev yerinde uniformasını taşıyan askerî şahsiyet vakti dolunca sivil giyimini sırtına geçirip özel hayatını sürdürmeğe koyulur. Asker toplumda tersine, mülkî işlere bakmakla mükellef olanlar dahî, asker kılığına bürünüp rütbe taşır. Nazi Almanyasında hemen herkes bundan dolayı uniformalıydı.

Yahudiliği —şair, romancı, musikîci, filosof-bilimadamı— dâhîleriyle insanlığı top ateşine tutmuşlardır.

Heinrich Heine

Stefan Zweig

Franz Kafka

Şolem Aleyhem

Amos Oz

Gustav Mahler

Leonard Bernstein

Emmy Noether

Lise Meitner

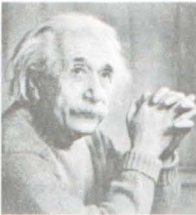
Moses Mendelssohn

Karl Heinrich Marx

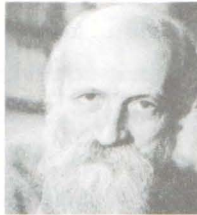
Edmund Gustav
Albrecht Husserl

Albert Einstein

Henri-Louis Bergson

Martin Buber

Gershom Scholem

Sigmund Freud

Hiam Goldmann
(Lenin)

Leiba Bronstein
(Troçki)

İkisinin etkileşmesi, biyolojik deyişle, yaşamortaklığı (Y *sinbiosis*) boyutuna erişecektir. Ne var ki bahsettiğimiz yaşamortaklığı bir gün, bi'yerlerde çatlar, akabinde patlayıverir. Ne vakit, niye?

5- M.S. İkinci bin, insanlığın dönüm noktalarından olup evvelce kaderine yön ile biçim vermiş Çin, Hint, Pers, Mısır, (Eskiçağ Ege:) Yunan-Roma gibi bellibaşlı millet ile medeniyetler ya silikleşmiş ya da silinmişlerdir. İstisnâ: İbrânîler (yahut Yahudîler). Romadan yedikleri öldürücü darbeden, *Feniks* misâli, küllerinden yeniden dirilen İbrânîler, bellerini doğrultarak cihanşumûl hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. Çatışma/muharebe meydanında kılınç zaferiyle değil; tersine, müteşebbislik, sabır, çalışkanlık, maharet, zeyreklik, kıvrak zekâ, kurnazlık, dessay, özüne sadâkat, özünü sakınarak özgeye yönelme, kendi arasında dayanışma çeşidinden özellikleri sâyesinde. Dahası: Zeyrekliği, 'işgö-rür'/pratique zekâsı, müteşebbisliği, muhâfazakârlığı, desiseciliği itibâriyle pek benzeştiği İngilizle Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibâren ortak mecrâda buluşmuşlardır. İngilizin sırtına bindiler; o, hangi canibe yol aldıysa, Yahudî de hep o yöne seyirtti. İngiliz yapıcı yaratıcı, girişimci. Yahudîyse çeşitli yollardan edindiği mucizevî servetle mâlî cihetten onu destekledi.

Almanyadan farklı olarak İngiltere Yahudîlerin güçlü göçüne geç dönemde, 1492 – 1496 tarihlerinden itibâren sahne olmuştur. İspanyayı kitleler hâlinde terkedegiden Yahudîlerin bir bölümü Fransa üstünden Felemenge intikâl etmiş; bir kısmı 1550 ile 1600 arasında İngiltereye geçmiştir. İngilizin çevikliği, zeyrekliği, mucitliği, zanaatcılığı, becerekliliği, işbitiriciliği, Yahudînin az önce sayıp dökümlendiğimiz özelliklerine karışınca ortaya eşi menendi görülmemiş bir ittifâk vukû bulmuştur. Sevişme yahut en azından hoşlaşmadan söz edemeyiz. Bahis konusu, akıl izdivâcıdır. 1600lerde farklı doğrultularda özelliklenen üç toplum, tarih sahnesinde kendini gösterir olmuştur: Yahudîler, akçalı işler ile ticârete damgalarını dünya çapında vururken; İngilizler, mucit, yapıcı, üreticidirler; o kadar ki, tarihin en önemli üçüncü devrimini becermiş, 'sanayi'yi ve onun arkasındaki fikrî yapıyı, 'sermâyeciliğ'i icât ve ilân etmişlerdir. İkinci bini belirlemiş üçüncü millete gelince; Almanlar. Yunanın ardısıra *logosu*⁸² keşfedip onun sözcüsü hâlis felsefeyi, yanî metafiziki yeniden inşâ etmiş; musıkînin eşsiz dâhîlerini —*Bach, Beethoven, Johannes Brahms*—, edebiyat —*Goethe, Friedrich*

82 Yunancanın *Logosu* gibi, Almancanın *Geistini* da karşılamak imkânsız gibi bir şey. Anlamca en çok yaklaşan Türkcede 'maneviyât' olmalı.

Schiller, Friedrich Hölderlin, Rainer Maria Rilke, Novalis, Thomas Mann— ile bilimin kalburüstü kişilerini —*Johannes Kepler, Max Planck, Werner Heisenberg, Wilhelm Conrad Röntgen*— ortaya çıkarmışlardır.

6- Bir ipte iki canbaz oynamaz: ‘Metafizik–mantık aklı’nın (Fr *raison Métaphysique–logique*) taşıyıcısı Alman filosof–bilimadamı, aklın hükümlerliğini kabullenmiş derin duyguların insanı musıkîci ve edebiyatçı yurtdaşıyla el ele yeryüzünü fethe çıktığında;⁸³ zekâ, kurnazlık⁸⁴ pazarlık ve zaman zaman askerî kaba kuvvet yolundan dünyayı bilfiil ele geçiren İngiliz–Yahudî ittifakıyla karşılaşmıştır. Bahse konu karşılaşmalar, ya desiseyle (Harbiumûmî [Birinci dünya savaşı]) ya da güç yetirememesi nedeniyle [İkinci dünya savaşı] yenik düşme sonucunu yaratmışlardır. Yenilgiyle sonuçlanan kanlı, silâhlı kalkışmalar, çatışmalar ve nihâyet topyekûn savaşlar Alman maşerî ruhunda yıkıklığa, maneviyât bozukluğuna, muazzam öfke ve, tabîî, öc alma arzusuna yol açmıştır. Ne var ki 1850lerden itibaren katmerleşen mezkûr hiddet, nefret, öfke tek yönlü olmayıp karşılıklıdır.

Yahudînin de bâriz iki özelliğinden biri Almandan nefrettir⁸⁵ —öbürü, İslâm düşmanlığı.

83 Bu bağlamda Friedrich *Nietzsche* ile Richard *Wagner*i anmamak mümkün mü?

84 Fenni/*technologique* oyuncakçılarla yerlilerin aldatılıp köle kılınmaları, mallarının müsadere edilmesini örnek gösterebiliriz.

85 “Nerede karşılaşırsanız can düşmanınız Almanı öldürün! Kadına, çocuğa, yaşlıya acımayın. Her Almanı katledin; ortadan kaldırın” —bkz: İlya *Ehrenburg*, “*Glaser*”, 111. s.

“Yahudî, yeryüzünün neresinde olursan ol, Almanyayı yerlebir et” —“*Central Blad Voor Israeliten in Nederland*”, 13 eylül 1939.

“Almanya Yahudiliğin can düşmanı olup onu ölümüne takib etmek lâzım. Yahudiliğin gâyesi Almanlara karşı ölümcül nefretle savaşmak olmalı. Bu millet tümüyle yok edilmeli —Yahudî üniversite hocası A. *Kulischer*, ekim 1937.

İngilizin Alman nefreti Yahudiye aratmayacak derekedir. Örnek: “İstese de istemese de *Hitler*’i savaşa sokacağız” —Sir *Winston Churchill*, radyo konuşması, 1936.

“Almanya aşırı güçlenmektedir. Yangın bacayı sarmadan onu ezmeliyiz” —Sir *Winston Churchill*’den ABD generali Robert E. *Wood*’a, kasım 1936.

“Savaş, faşismi yıkmaya değil, Almanyanın ticarî pazarlarını ele geçimeğe matûf ... Savaş önlemek elimizdeydi” —Sir *Winston Churchill*’den ABD başkanı *Truman*’a; Fultun/ABD, mart 1946.

“Almanyanın bağışlanmaz kabahatı, 1933ten sonra küresel ticarî şebekeden ayrılarak kendi başına buyruk davranmağa yeltenmesidir. Bu da dünya mâliye nizamını kârdan yoksun kılmıştır” —Sir *Winston Churchill*: “*İkinci dünya savaşı*”, Bern, 1960.

Buraya dek sıraladığımız etkenler, nedenler ile gerekceler, Nazi-lerin iktidara geldikleri 1933ten Almanyanın çıktığı 1945e değin süren Yahudîlerin kovuşturulması, kamu hayatından dışlanmaları ve nihâyet soykırıma tâbî kılınmalarını açıklamakta yetersiz ve zayıf kalmaktadırlar. Cinâyet, Hannah Arendt'in öne sürdüğü üzre, sıradan bir kötülük⁸⁶ olmayıp ideolojik, yanî felsefî, demekki metafizik-mantık esâslı akli şenîliktir. Artık buna *sociopsychique* bir kılıf uydurmak beyhûdedir. Vukû itibârıyla tarihte bu, ilk; kurgulanışı ile uygulanışı bakımlarından eşsiz bir olaydır. Tekrarı mümkünmü? Değil! İngiliz-Yahudî dünyası kendisine böyle bir uygulamanın tekrarını imkânsız kılacak akla gelebilecek tedbirlerin hepsini almış görünüyor. Yahudî (veya İngiliz) olmayan başka kavim veya milletlere benzer girişimde bulunulabilinirmi? Tabî ki, bulunulabilinir!

7- Yahudînin uğradığı bu eşsiz felâketin özünü kalburüstü yazarı Elie Wiesel, temerküz tesislerine dair hatıratına seçtiği müdhîş çarpıcı Yidiş başlığında vermiyormu?: “*Un di Velt hot Geshvign*” (“İşte [Ve] İffetâlem Sustu [Sesini çıkarmadı]”). *Tragedyamı aradınız? Bundan âlâsını bulamazsınız. Ha, belki bulunur: İspanyol faşistlerinin (Falanjistler) hucum haykırışı: “Viva la Muerta” (“Yaşasın Ölüm”). Anlamı bir yana, nidânın dil sedâsının, nâğmece âhenginin nefâsetine bi’fasıl kulak kabartınız: Viva la muerta... Millî toplumculuk ile faşistliğin esâslandıkları romantik dünyagörüşü, yiğitce ölmeği ululayan çökkünlük (Fr *dépression*) ile taşkınlık (Fr *manie*) arasında bînamaz hâldedir. Haddizatında çökkünlük ile taşkınlığın denge durumu romantik milletler arasında farklılıklar gösterir. İspanyollarda, Yunanlılar ile Ruslarda ifrattan tefride geçiş ânlıkken, daha ziyâde Almanların tahterevallisinde ağır basan taraf çökkünlük olmuştur. “Sulu göz” diye İspanyolun alay ettiği kapı komşusu güneşliülke Portekizin insanı ne demeğe böyle karasevdâlı kesilmiş? Üçü aynı memeden beslenmiş Arapca-Farsca-Türkce ‘hicrân’ının Portekizcede cuk oturan karşılığı *saudade*... (savadace). Sâdece şu söz bile çökkünlüğe anaörnek oluşturabilir.*

“Yahudî dünyası Almanyaya savaş açıyor”
24 mart 1933; “Daily Express”te

86 Bkz: Johanna Arendt: “*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*”.

8- Dirimsel/*biotique* bünyesi ve evrimden rastlantı sonucu ortaya çıkmış bir hayvan türü olarak ilân edilmesi yoluyla insanın geleneksel dinî–manevî–kutsî değeri aşındırılarak yok mesâbesine indirilmiştir. Sonuçta herhangi bir ihtiyaç karşısında veya çoğu kere sırf zevk uğruna nasıl hayvan kesiliyor, öldürülüyor, kurban edilebiliyorsa,⁸⁷ beşer derekesinde addolunan insanın da katli, hattâ katliâmı öyle vâcıptır! Mezkûr faciaya zemin hazırlayan, beşerin belden aşağısına odaklanmış, insanlığın gördüğü göreceği en bayağı toplum düzeni serbest mâlî sermâyecilik olup bundan böyle uygulamayı, artık, katliâm sanayii yoluyla gerçekleştiren, tarihin en ilgi çekici, özgün düzenini tavizsiz zulmun taşıyıcısı millî toplumcu fikriyâtı olmuştur.

9- Bir âniçin ev şeklinde hayâl edebileceğiniz tarihin, sokaktan baktığınızda göremeyeceğiniz arka odası vardır. Bu benzetme Avrupa, özellikle de İngiliz tarihinin geçerlidir. Filvakî Hıristiyan Ortaçağ Avrupa tarihi; hayır, sırf o da değil; haddizâtında tek mil Avrupa tarihi, bâhusus I. *Constantinus*'un (Büyük yahut Azîz) 313te Hıristiyanlığı Romanın resmî dini olarak ilân etmesiyle başlamıştır. Öncesi, yanî Eskiçağ Yunan ile Romanın, bilindik, alışılâgelinmiş Avrupayla bağlantısı büyük çapta kurgudur. Oradan bu tarafa elbette birtakım etkilerin intikâli varittir. Lâkin Avrupa milletlerinin ortak paydaları, Hıristiyanlık tarafından döllenmiş olmaları vakiasında yatar. Hıristiyanlıksa karışık, karmaşık bir olay. Esin kaynağı Hz. *İsâ*, haddizâtında, Yahudîlere gönderilmiş tanrı elçilerinden biri olmakla birlikte, onu Azîz *Pavlus* Yunanılaştırmış, Azîz *Petrussa* Roma–Latinleştirmiştir. Temelde vahdet dini olması gerekirken, Azîz *Pavlus* ile *Petrus* ve dahî başkalarının marifetiyle Hıristiyanlık, Yunan–Roma dinlerinin çoktanrılı, putatapar, efsâneci vechelerini yer yer, kısım kısım üstlenmiştir. Bir çeşit vahdet – çoktanrılı din karması, daha doğrusu, kargaşası başgöstermiştir. Söz konusu kargaşa, Hıristiyanlığı, telifi mümkün gözükmeyen mezheb ile tarikat bölünmelerine; şerî kararların mercii ile yargı makamının kilisemi yoksa kitabımukaddesmi olması gerektiği hususunda anlaşmazlıklara ve şeffaf olmayan durumlara sürüklemiştir.

10- Evrim–kalıtım verisi *kavim* esâslı millet düşüncesi *imparatorluk* devletini bozar. Çağdaş İngiliz–Yahudî medeniyetinin derin devleti,⁸⁸ başta Osmanlı olmak

87 Nitekim Yahudî soykırımına alem olmuş *holókaustos* (*hólos*: Tüm; *kaustós*: Yakılma) ıstılahı Yunancada 'toptan yakma/yakılma' anlamına gelmiştir. Filvakî tanrılara kurban edilen hayvanlar ateşe atılıp topyekûn yakılırlardı. Buna işte *Holókaustos* denmiş.

88 Bkz: John Creagh Scott: "*Hidden Government*", "*Is there a hidden hand?*", 7. – 9. syflr.

üzre, bozup dağıtmağa yeltendiği imparatorluk devletlerine ırk saplantılı kavmi millet fikrini aşılamıştır. Haddizâtında 1880lerden itibâren çağdaş askerliğin talim terbiyesini vermek maksadıyla harbiyeye çağırılan Prusyalı Alman kurmaylar, yetişen subay adayları aracılığıyla mezkûr fikri pekiştirmişlerdir.

Pers/Fars, Roma ile Çinden sonra İngiltere, imparatorluk devlet kurum geleneği ile yapısının şahikasını teşkil ederken, Almanın tarihinde benzeri bir sıyâsî teşkilâtlanışla⁸⁹ karşılaşmıyoruz. İngilizler ile Yahudilerden farklı olarak Alman kendine tabî ve hattâ can kurtarıcı gibi görünen bir fikri, öyleki ülkü de diyebiliriz, yardımına koştuğuna inandığı Osmanlı Türkünün⁹⁰ asker talebesine aşılamağı ödev bilmiştir. Buna karşılık İngiliz, peşisıra Rus, Onsekizinci yüzyıl ortalarından itibâren Osmanlı Devletindeki öncelikle kurulan dinî ile dindışı ecnebî okullar ve bursla götürülen gençler aracılığıyla Hıristiyan toplumlara Türklerden tamamıyla farklı kavimlerin ahfâdı oldukları ve onlar tarafından insâfsızca ezilip suiistimâl edildikleri kanısını aşılamışlardır. Ondokuzuncu yüzyıl sonları ile Yirmincinin başlarında benzeri yöntemle Hıristiyan olmayan toplumlar da kışkırtılarak ayaklanıp ayrılmağa teşvik olunmuşlardır. Uğursuz fikir, özellikle meşum localar ile 1860ta kurulan Paris merkezli *Alliance Israélite Universelle*⁹¹ okulları marifetiyle orman yangınınca yayılarak Türk askerî —harbiye aracılığı— ve mülkî —mülkiye ile tıbbiye yoluyla— mektebebli erkâna ulaşır. Bu da sonuçta asırdıde imparatorluk devletinin inkırâzına sebep olur.⁹²

11- Cumhuriyetin 1930 ile 1940 arası döneminde kafalar haylı karışık, hattâ karmakarışıktır. Nasıl olmasın ki, aşağı yukarı bin beş yüz yıllık muazzam devlet, medeniyet, din, dil müktesebâtı birdenbire küpeşteden atıvermiş; aklın, suyunu tedârik ettiği o tecrübe mebai kurutulmuş; ânsızın kör olmuş birinin apışıp kalması, el yordanuyla yolunu bulmağa çabalaması misâli, öğretiler arasında

89 Kutsal Roma–Germen imparatorluğu, adından gayrı imparatorlukla uzaktan yakından ilgisi ilişiği yok. İmparatorluğu bir kalemde geçelim; doğru düzgün devlet bile değildi. Alman devletleri, az yahut çok, açık yahut bulanık, kavim bilincini taşıyan millete (Alm *Volke*) dayanmışlardır. Söz konusu bilinci ülkü mesâbesine yücelten Prusyalı, en düşük derecede duyansa, Tirol hâriç, Avusturyalı olmuştur.

90 Düşmanınun düşmanı dostumdur: Almanın ömürlük can düşmanı İngiliz–Fransız–Rus üçlüsünün Osmanlı Türkünü yiyip yutma arzusu, Türk – Alman dostluğunun da temelini teşkil etmiştir.

91 Şiari (İbrancası:) “Kol yisraelarevim ze laze”; (Fransızcası:) “Tous les israélites sont solidaires les uns des autres”; (Türkcesi:) “Bütün İsrailliler dayanışma hâlinde dirler”.

92 Bkz: André Mandelstam: “*Le Sort de l’Empire Ottoman*”, 9. – 76. ve 187. – 331. syflr.

dolanılıp durulmuştur: 1920lerin ortalarında az biraz toplumculuk denenmiş; açmamış. 1928den 1930ların başlarına değin sermayecilik rağbet kazanır gibi olmuş. Nihâyet 1936 – 43 arası kavmî esâslı milliyetçilik yıldızının yükseldiği devirdir. Ama öncekiler gibi, bu ideolojinin de öğretisi anlaşılmaz. Bununiçin gerekli felsefî düşünme yetisi ve donanımı yoktur. Taklidin genelgeçer kuralı, tabîi ki, burada da işbaşında olup sap ile saman karıştırılır. Bir yandan dil arıtma çalışmaları türünden *kültür*, öbür taraftaysa kafataslı, ırklı, kanlı nutuklara batmış *kavim* esâslı milliyetçilik. Gelgelelim ‘kavm’ in ne demek olduğu bilinmiyor. Nedir onu tayîn eden âmil yahut âmiller? Her kafadan bir ses. Bilincin zeminini teşkil eden ‘ben’ olmayınca ‘sen’ yok. Giderek ‘sen’ olmayınca ‘ben’ de olmayacak.

Tanınmayan, bilinmeyen, takdir olunmayan, sevilmeyen ‘sen’, ‘öteki’dir. Tanımadıklarımızı, sevmeyip takdir etmediklerimizi, birey olarak da, —aile, soy sop, mahalle, köy, oymak, boy, okul arkadaşlığı, meslek ile dil zümresi, din kardeşliği, budun, millet itibarıyla— toplumca da ötekileştiririz. Toplumca öteki diye nitelediğimiz karşı toplumlara tanıdığımız bütün dillerde, ‘gâvur’ çeşidinden bir aşağılayıcı deyiş var.

EK 20⁹³

I- Kavmî Dayanışma

1- Gövde metinde bildirilene örnek olabilecek bir olayın hikâyesi:

Yıl, 1968; mevsimlerden güz, günlerden pazar. Bütün iş yerleri kapalı. Bir tek, tezgâhdâr olarak çalıştığım Pepo ağabeğinin deri eşyâsı satan mağazası, yahut dükkânımı demeli, açık. Kapalı kaldığı gün yok. Onun kutsal günü olan Şabbat, yanî cumartesileri dahî dükkân işler vaziyette. Bu yüzden de ayakkabıcı komşu Rafael beğ⁹⁴ ve sofı atası ağabeğe ateş püskürürlerdi: “Yazıklar olsun,

93 Bkz: 52 sayılı dipnot, 345. s.

94 Rafael demişken; baba ve oğulla dükkânlarında ettiğim sohbetlerden birini hatırladım. Bir olaydan bahsediyordum. Anlattığım olayda “Musevî” lâfi geçer. Baba Pinhas bu lâfa takıldı. “Musevî ne demek?” diye sordu. Şaşırdım. “Nasıl, Musevî ne demek?” diye bu sefer de ben sordum. “Evet, Musevî ne demek?... öyle bir şeyi yahut birini tanımıyorum.” “Allah Allah; peki, zâtûâliniz Musevî değilmi?” “Hayır efendim, ne münâsebet. *Musa*’ya mı tapıyoruz?... Sözeliliği, Müslümana Muhammedî denirmi? Biz yalnız ve yalnızca Allaha inanır, ibâdet ederiz. Hz. *Musa* elbette peygamberimiz, Allah Resulu, ama o kadar. Anlayacağın, Yahudiyiz. Bundan da mesut, memnun ve gururluyum. Anlıyorum, nezâket icâbı Musevî demek ihtiyâcını duyuyorsun. Lâkin Yahudî demenin mahsuru yok. Nitekim, Yahudî, bildiğimce, üç kelimenin terkibinden teşekkül ediyor: İbrancada ‘yâ’ nidâdır (ünlem). ‘Hû’, Türkcede

onu bir kere olsun havrada görmedik; hadi ondan geçtik, üstelik, cumartesileri dükkânı kapatmayarak Şabbat gününe açıkca saygısız. İçkisi ile hovardalığı da cabası.” Kumkapıda yemek sonrası sohbette ona bunları aktardığımda, sinkef çekip şöyle bir omuz silkeledi, “o dünbeleklerle ne ... şabbat mabat hikâye; havraya gidip gitmemek de bana kalmış bir husus ... herkes işine; işleri güçleri yok, beni izliyorlar” diyerek hakkında çıkan söylentileri takmaz görünüyordu. Samimiydi. Bir tek mezkûr komşusunumu takmıyor? Kesinlikle hayır. Kalender patronumun aldırışsızlığı geneldi.

Kapalıçarşının hemen dışında Vatan ile Yeniçeriler caddelerinin kesiştiği alana açılan kapısından çıkıp otuz metre yürüyünüz, mezkûr meydana ulaşırsınız. Sola, Sultanahmet yönüne sapınız. Köşede köhne işhanına girdiniz; hemen solunuzda deri ceket ile mantoların gelişigüzel atılıp istiflendiği cammekânı kiri ile itinâsızlığı yüzünden görmemeniz mümkün değil. Hep açık duran kapıdan da esrârengiz bir tılsım sizi iç karartıcı, dükkândan ziyâde, ini andırır bir mekâna çeker. İşte hücre benzeri ol mekân, Pepo ağabeğin deri giyim eşyâsının satıldığı bakkalımsı mağazasıdır. Askılara asılmış deri palto, yen/ceket, yelek, tuzlanıp kurutulmuş istavrit, izmarit gibi istiflenmiş hâlde haftanın her günü, yazları sekiz ile yirmi, kışlarıysa dokuz ile on sekiz saatları arasında müşteri bekler. Dükkâna giren her ecnebî müşteriyi Pepo, o sararmış, tiryâkî dişlerini göstere göstere yapmacık gülücüklerle karşılar. Ardından, Türkce ile Yahudice yahut Ladino denilen Onbeşinci yüzyıl Yahudî İspanyolcasından gayri dil bilmediğinden, cammekân ile askılıklar arasında sıkışmış para çekmecesini barındırır ufak külüstür yazı masasının arkasına geçerek satış belâgatını bana bıraktı. Sâdece

‘o’nun karşılığı olup Arapcadaki gibi, muzekker (eril) üçüncü mufret (tekil) şahıstır. Tanrıya işaret eder. Bu, niye böyle? Dinimizde Tanrının adını anmak yasaktır da ondan. Zâten üç harfisâkinle (sessiz harfla), YHVH diye yazılan mezkûr adın nasıl telâffuz olunması gerektiği hususunda ittifak edilmemiştir (görüşbirliği yok)... Neyse, sondaki ‘î’ye gelince; o da nisbet lâhikasıdır (eki). Kısaca ‘ey Tanrıci!’, ‘ey Tanrıya imân eden!’ anlamına gelir.” Evet, o gün (1968 yahut 69) bu gündür (2016) Musevî sözünü zinhâr bir daha kullanmadım.

Rafael beğin ‘Yahudî’ sözüne ilişkin sözkökü (Fr *étymologie*) çözümlemesini yukarıya aldık. Ne var ki bunun hikâyesi, “*The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*”ta farklı anlatılmaktadır: ‘Yahudî,’ Hz. *Davud*’un oğullarından ‘Juda’, yanî ‘Yahuda’dan geliyormuş. Filistin coğrafyasında, İsrailin güneyinde Yahuda, Bencamin ile Simeon obalarının yerleştikleri ülkenin adı. Hz. *Süleyman*’ın ölümüyle İbran kavmi M.Ö. 982’de iki devlete bölünmüş. Kuzey, İsrail adını alırken, güneydeki de Yahuda olmuş. İlk Tapınağın M.Ö. 587’deki yıkılışına değin varlığını sürdürmüş —bkz: 437. s.

para söz konusu olduğunda ortaya çıkıverirdi. Bana güvenmediğinden değil, akcalı meselelerde olağanüstü kertede beceriksizmişim de ondan.

Günlerden birinde tepesinde papağı andırır serpuşlu, seyrek ak sakallı bir Türkmen kocası elinde bohçayla iki büklüm dükkâna girdi. Pepo'nun yüzünü o mutât tatsız tuzsuz gülümsemesinin yerini öfke bulutları kaplayıverdi. "Bu dilenci pâresi de hangi cehennemden çıktı şimdi ..." diye içinden geçiriyordu. "E, moruk, ne demeğe geldin; n'istersin; derdin ne?" Pîrifânî sorularla âdetâ top ateşine tutuldu. Türkmen kocası konuşmağa hevesli gözüküyordu. Soruları elindekini açarak cevaplandırdı. Bohçadan ak pak tilki postu çıkmazmı?!... Yine, Pepo'nun sararmış dişleri arzendâm ediverdiler. Ama bu defa gülücükler dağıtmakiçin değil de, dehşetengiz bir kızgınlığa eşlik etmek üzere... "Bu paçavrayı n'eyleyeceğiz; al şu pisliği, kaybol buradan!" Adam istifini bozmadan, "gördüğün bu tilki postunu satıyorum" deyince Pepo, hiddetle "hadi be, satıyormuş; hediye etsen, üstüne para da versen, almam şu çöpü." Durdu, lâfı kesti, u dönüşü yaparak "peki, kaçta satıyorsun?" diye bunca aşağıladığı, hor gördüğü malın fiyatını sormazmı?! Donakaldım. Adam şaşırtma sanatçısı sanki. Neyse; ihtiyar, yüz lira demezmi! Kıyamet koptu. Pepo hâlden hâle girerken Türkmen kocası sâkin. Sonunda anlaştılar. Yüz lira istenen postu bizimki otuz liraya satınaldı. Zemine halı niyetine serdi. Gelen giden, zavallı tilkiye basa basa akımsı postu kirli sütlü kahverengine döndürdü.

Aradan bir, bir buçuk ay geçti, geçmedi. Günlerden pazar. Gerek Kapalıçarşı gerekse öteki dericiler, tabû ki, kapalı. Bizimki hep açık. Genellikle ecnebîlerle dolup taşıyor. Öğleye doğru, ortalık henüz nisbeten sâkin olduğu sırada, genç bir çift dükkâna girdi. O günlerde, demekki 1965 – 70 arası, dağ taş hippiler ile çiçek çocuklarıyla kaynıyor. Ne var ki bu gelen, düzgün giyimli, şeffaf denilecek kadar açık tenli, koyu sarı saçlı, elâ gözlü masûm yüzlü zarîf bir hanım ile saf suratlı, kocabebek görünümlü kocası. Hanım, o güzel gözleri ile alımlı bakışlarını etrâfta gezindirdi. Bunca görülmeği bekler giyim kuşam eşyâsı dururken, gözleri zemine yönelir, yerde yatan pörsümüş posta takılır. Eğilip kire pasa bulanmış tilki postunu bir ucundan tutarak kaldırdı. Elbet İngilizce, "hangi hayvanın postu?" diye bana safca soracak oldu. Kadını cevaplamak üzere ağzımı açtım mı açamadım mı, ne desem yalan olur, dükkânın karanlık köşesindeki eski püskü sözümona yazımasasının arkasından hortlak misâli Pepo fırlayıverdi. "Antilop ... antilop!" diye bağırılmazmı! Nutkum tutuldu. "Abi, ne diyorsun; ne antilopu?" diyecek oldum..., lâfı ağzıma tıkadı ... "Sus lan, keriz; git, herifle ilgilen;

kadına ben bakarım” dedi. Beden dili, yüz ifâdesi, el kol işâretleri ve müdhîş bir tarzancayla o güzelim kadını kandırdı: Otuz liraya satınaldığı kadîdi çıkmış uyuz tilki postunu antilop diye üç yüz liraya satmazmı!

Pepo kadını kazıklamakla meşgûlken koca, deri giyimlerini tetkike devam ediyordu. Birara dükkân kapısına vardı. Açık kapının örttüğü deri eşyâyı da görmek maksadıyla onu itti. Kapının, önden görülmeyen arka tarafında bir çıkın⁹⁵ asılıduruyordu. O âna değin gözüme ilişmemiş çıkına işâret ederek genc adam bana nidâ edâsında “a, Yahudîmisiniz?!” diye sesleniverdi. “Hayır! Nereden icâb etti?” diye şaşarak sordum. Yine çıkını göstererek bir lâf etti. Sarfettiği sözü anlamadım. Açıklayınca olayı kavradım. Muska benzeri yahut Yahudî kimliğini beyân edici bir şey olmalı. “Değilim, ama patron Yahudî” dedim. Mutmain olmuş edâyla başını şöyle bi’salladı.

“Antilop, Güney Afrikada yaşamıyormu?” diye sözü sürdürdüm. “Yaşamasına yaşar da, gerek karım gerekse ben görmedik, tanımıyoruz; doğup büyüdüğü-müz mahal, kırdan, ormandan uzak; Johannesburg’un göbeği; tek bildiğimiz, bize tanıdık gelen at, it, kedi...” O ara Pepo, beti benzi atmış tilki postunu sarıp sarmalamıştı bile. Karı – koca vedâ ederek çıkıp gittiler. Faraşcasına açılmış koca ağzında Pepo’nun sığaradan, çay ile kahveden sararıp kararmış kaç sağlam diş kaldığını sayabilirdiniz. Hasba, “e, oğlum, baban gelse, tereddütsüzce kazıklayacak-sın; n’eylersin, ticâret böyle bi’şey işte” diye bilgiçlik taslıyor. Canıma tak etti. Patladım; “peki, ticârette Yahudînin Yahudiyi kazıklaması çeşidinden de bir olay varmı?” diye sorunca, duraladı; şaşkın şaşkın yüzüme bakakaldı: “Ne Yahudîsi be; Yahudî de nereden çıktı?” İşte gel de golünü atma, hem de doksandan: “O kazıkladığın, hem de evire çevire kazıkladığın genç güzel hanım ile kocası vardı ya, Yahudiydiler, canım abim” deyince kazıklama zaferiyle güneş açmış yüzü karariverdi. Kuşku ile kaygı karışımı bir sesle sordu: “Nereden biliyorsun?” İterek kapattığım kapıya doğru kolundan tutup çektim. Arka yüzünde asılıdu-ran keseyi göstererek “adam bana bunun Yahudiliğin alâmetifârikası olduğunu söyledi” dedim. “Kendi de karısı da Yahudiymiş” diye ekledim. Pepo, durduğu yerde bir ân çakılıkaldı. Ardisıra gerili yaydan fırlamış ok misâli binekarabaların, dolmuş, taksi, otobus, kamyon, kamyonet, at arabalarının; sırtında okka okka yüklü hammalların, kadın, erkek, genç, yaşlı, çoluk çocuk, yetişkin yayaların

95 Kadim dostum Cengiz Çakmak beğden öğrendiğime göre, buna Yahudiler *Mezuzah* dermiş —bkz: Ek sonu.

cirit attığı iki taraflı trafiğe açık kalabalık caddeye fırladı. Zavallı Pepo patronum, bir, Sultanahmet tarafına, bir, Bayazıt yönüne çıldırmaşcasına koşuyor ... Tabî o arada dükkâna yeni müşteriler giriyor, çıkıyor ... ne gam... Pepo'nun umurundamı!... Tam bir hengâme. Sonunda süngüsü düşmüş hâlde döndü. Soydaşını, istemeyerek, bilmeden kandırmış, kazıklamıştı. Yanında bunca zamandır çalıştırdığı, birlikte yiyip içtiği, hasbîhâl ettiği beni benzeri tarzda zarara uğrataydı, ömründe ilk kez görüp tanıdığı çifte yaptığından ötürü yerindiğinin bindebiri kadar bana üzülmüydü?

2- Pepo'da işe yeni başlanuştım. Bana habire nasihat edip talimat yağıdırıyordu. Onu öyle yapmayacak, şöyle yapacaksın; pazarlıkta çizdiği hadlardan asla geri adım atmamamın gereği, filân falan. Talimat – öğüt karışık, bildirdiklerinden biri de şöyleydi: “Gözlerini dükkândaki mallardan asla ayırmayasın. Her akşam mağazayı kapamadan yahut sabah açarken her kalem malı teker teker sayacak, adetlerini her daim denetleyeceksin. Azalmağa yüzütanı bana bildir, tâzesini sipariş edelim. Müşteri, arzuladığı malı sana soracak, sen de ‘ah, ne yazık ki dün tükendi; ama ısmarladık, yakında geliyor ...’ dedinmi, hapı yuttuk demektir. O müşteriyi koyduysan bir daha bul bakalım. Gelirmi? Lâubâlinin hiçbir çeşidi, hele satıcının öylesi asla çekilmez, öylesine tahammül gösterilemez. Bundan dolayı hep tedârikli olmağa azamî gayret göstermelisin yoksa sermâyeyi kediye yükleriz, ha!” Peki, bu zeyrekliğin menbâi nedir, nerededir? Ya topluluk (Fr-ing *population*) genetiği, ya zihniyet mirâsı ya da ikisinin mevsun karışımından kaynaklanıyor olmalı.

Ek sonu: *Mezuzah*; Yahudî meskenlerinde kapının sağ yanına asılan, mahfaza içinde, ön yüzde Şemanın ilk iki satırının, arkadaysa, “Kaadırımutlak” demek olan Şaddainin (“*SHomer Dlatot Israel*”/“İsrail milletinin nesillerini koruyan”) yazılıdurduğu bir tomar. Mısır'daki onuncu vebadan beri —eşiklere kuzunun kanı sürülerek *Azrail*'in Yahudî meskenlerine uğramaması sağlanmış, *Mezuzah*, bahsi geçen olayın anılmasını ifâde eder— kullanılmaktadır.⁹⁶

II- Zekâ ile Kurnazlığın Evlâdı Kibir: “*Talmud* Öğrenmek İsteyen Papaz”

Günün birinde papaz, hahama “şaşırdığım bunca şey var; gelgörki *Talmudu* bana niye öğretmek istemediğin başlıbaşına bir muamma” diye dert yanar.

96 Bkz: “*The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*”, 301. s.

Haham: “Bak; gâvursun!”⁹⁷ Nitekim tam da gâvur kellen var. Bu kelleye *Talmudu* anlayan mümkün mü?”

Neyse, papaz, öylesine sık boğaz eder ki, sonunda haham çâresiz, “tamam, sana *Talmudu* öğreteceğim” vaadinde bulunur. “Ama bir şartım var: Önce soracağımı cevaplayacaksın.”

“Peki” der papaz; “neymiş soracağın?”

Haham:

“İki kişi bacanın içine düşer. Biri, dışarı, kirli, öbürüyse, temiz çıkar. Bunlardan hangisi yıkanacak, dersin?”

Papaz:

“Çok basit; tabî ki, kirlenen yıkanacak; temiz kalan niye yıkansın ki...”

“Demedimmi? Anlamazsın!” diye çıkışır haham efendi. “Dediğinin tersi; temiz kalan, karşısındaki kirliyi görünce, kendinin de pislendiğini sanır. Kirlenmiş olansa, temizi görünce, kendinin de kirlenmemiş olduğu, bundan dolayı yıkanmasına hacet olmadığı kanısına varır.”

Papaz: “Ha, öylemi?... Böyle düşünmemiştim! Oldu, anladım; bana başka bir soru!”

97 *Goyim*, *goyun* çoğulu. *Goy*, Tevrat İbrancasında, bidâyette ‘millet’, ileriki dönemlerdeyse, ‘Yahudî olmayan’, ‘İbran kavminden olmakla birlikte, Yahudî dininin icâplarını yerine getirmeyen’, ‘Tanrıyla Yahudî geleneğinin gerektirdiği biçimlerde ahit aktetmemiş olan’, ‘görünüşçe İbrânîye benzemeyen’ anlamlarına gelir. Çoğulu *goyimin* aşağılayıcı anlamı bulunur —bkz: “The *Encyclopedia of Jewish Life and Thought*”, 155. s.

Kur’ân Arapçasının, Allahı inkâr eden anlamındaki, ‘kâfir’inden ziyâde, *goy*, Türkçenin, ‘Müslüman Osmanlı Türküne benzemeyen’ anlamına gelen, ‘gâvur’unu andırmaktadır. Nitekim, söz olarak, ‘gâvur’, *goyim*den türe/til/miş olabilir. ‘Gâvur’un menşei hakkında bir başka iddia, ateşe tapan Mecusî demek olan Farsca ‘gebr’den müştâk olması yönündedir. Ne var ki İbranca ‘goy’dan türe/til/miş olma ihtimâli daha kuvvetli gözükmemektedir —ayrıca bkz: 77 sayılı dipnot, 436. s. ile 439. s.

Bidâyette ehlikitap dinlerinden olmayanların nitelendirilmesi doğrultusunda kullanılmış olmakla birlikte, özellikle Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı (Türk) olmayan, bâhusus Kuzeyli (İngiliz, Felemenk, Fransız, Rus [Moskof gâvuru] v.b.) kimselere alem olmuştur. Kesif dinî manâdan ziyâde, avamın zihninde canlanan bir tasavvurdur. Bir ölçüde, teşbihte hata olmaz düstûruna sığınarak söylersek, Yunanlının *barbarını*, Yahudînin *goyimini*, İspanyolun–Meksikalının, *gringosunu*, Almanın *Welschini* (nefret edilen Romalının sonraki çağlardaki vârisleri Fransızlar ile İtalyanlar), Rusun *inostranyetsi* (иностранец: Ecnebî) yahut *nemetsini* (Немец: Alman ←неметь [nemet’: ‘Dilsiz’, ‘Rusca konuşamayan’]), Çinlinin *gāojiāsuǒ*’unu, Malayın *matsallehini* (gerek *gāojiāsuǒ* gerekse *matsallehin* esâsta kastettikleri renkli gözlü, ak pak tenli, uzun boylu Kuzey Avrupalı, bâhusus İngiliz) çağrıştırır —bkz: Dipnot eki için Ek 21.

Haham: “Tamam. Bacadan iki kişi düşer. Biri kirlenmiş, ötekiyse temizdir. İkisinden hangisi hamama girer, hangisi girmez?”

Gülümseyerek “çok basit” der papaz efendi: “Ortalıkta ayna yoksa, temiz olan, kirliyi görerek kendinin de pislendiğini, bundan dolayı hamama gitmenin zorunluluğunu düşünecektir. Aynı şey kirli olanın da geçerli olması lâzım gelir; yanî temize bakarak, kendinin de temiz olduğunu tasavvur edecek, sonuçta hamama girmenin gereksiz olduğu kanısına kapılacaktır. Ayna varsa, bu kere, temiz, kendini onda görerek temiz kaldığını, bundan ötürü de hamama girmesinin luzumsuzluğuna kanâat getirecektir. Hâlbuki kendini aynada seyreden kirli olansa, pis olduğunu, böylece hamamda yuyunma gereğini duyacaktır.”

“Vah vah, yine yanıyorsun” der haham. “Sana demiyormuyum, kafan basmıyor; anlasana artık, olmuyor işte. Bak; temiz, aynaya bakar, temiz olduğunu görür, demekki hamamda yuyunmasına gerek olmadığına kanâat getirir. Buna karşılık, kirli olan, aynada kirliliğini görünce hamamda yıkanıp yuyunmağa karar verir.”

“İyi de, orada aynanın bulunduğunu söylemedin” diye itirâz edecek olur papaz efendi.

“Ya, bunu düşünecektin işte, papaz efendi” diye karşılık verir haham. Devamla; “demedimmi; gâvursun; düşünmeği elbette beceremezsin. *Talmuda* baktığında bütün ihtimâlleri hesaba katman lâzım gelir.”⁹⁸

EK 21⁹⁹

Yıl 1970. Münih'te seskayıt cihazı imâl eden fabrikada (Uherwerke) sürekli üretim hattında görevliyim. Sabahlardan birinde, işe koyulduktan az sonra, saat sekiz, sekiz buçuk olmalı, koca mekânın ta dibindeki ustabaşının camlı odasından taşan dehşet bir münâkaşa sesi ortalığı çınlattı. Az sonra irikiyim gövdeli ve kelleli, al yanaklı, camgöbeği gözlü usta yanımda beliriverdi. “Benim oraya gelsene” dedi. Gittim. Daracık odada ufak tefek bedenli, öfkeden çatlayıp patlama raddesinde kara kuru iki sinirli adam. Hâl ile tavırlarından Türk olduklarını sandığımdan, sorup soruşturmadan lâfa Türkçe giriverdim. Bi'beni bekliyorlarmışçasına ikisinden biri patlayıverdi: “Ulan, şu anasını bellediğim gâvuru yokmu, gâvuroğlu gâvur; yarım saat geç kaldık diye bizden birer Mark kesecekmiş...” diye çıkışınca,

98 Yehuda *Hatsvi*: *Hergelia*, 5. s., “*El Amaneser*”de —Yahudiceden/Ladinodan tercüme tarafımızdan.

99 Bu, 97 sayılı dipnota ektir. Bkz: 451. s.

“hemşehrim nerelisiniz?” —kastım: “Türkiyenin neresi?” — şeklindeki soruma “Türkiyeden gelmiyoruz; Yunanistandanız; Sakızlıyız” diyince, eh, ağzım bir karış açık kaldı. Ortodoks Hıristiyan iki Yunan vatandaşı, işe yarım saat geç geldiklerinden, kendilerinden birer Mark cezâ kesmeğe yeltenen Hıristiyan (muhtemelen Katolik) Alman ustabaşısı *gâvur* diye vasıflandırmazlarmı?! Osmanlı devleti Hakkın rahmetine çoktan kavuşmuş olmakla birlikte, zihniyetinin tasavvurdaki yansıması sâbık Hıristiyan tabada dahî daha sonlanmamış görünüyor.

EK 22¹⁰⁰

I- Utanan Varlık: İnsan

“Utanmadıktan sonra, ne yaparsan yap”¹⁰¹

Hiz. Muhammed Mustafa

-A-

“Rabb olan *Allah*, zeminin tozundan insanı biçimledi. Burun deliklerinden içeriye hayatın soluğunu üfledi. İnsan (Âdem), canlandı (zîhayat oldu) —F can: Ruh (Tekvîn/2 [7]). Rabb olan *Allah*, doğu cânibindeki Adende bir bağçe ekerek tertipledi. Biçimlediği Âdemi oraya yerleştirdi. Rabb olan *Allah*, zeminden göze hoş gelen, yemek için iyi birer ağaç; bağçenin ortasındaysa, hayat ağacını, hayr ile şer bilgisinin ağacını bitirdi (2/8 – 9)... Rabb olan *Allah*, Âdeme ‘bağçedeki her ağaçtan dilediğince yiyebilirsin’ diyip ‘sakın ola, hayr ile şer ağacından yemeyesin. Zirâ ondan yediğin gün mukakkak öleceksin’ diye buyurdu (2/15 – 17). Rabb olan *Allah*, Âdemin tek başına kalmasının iyi olmayacağına hükmederek... (2/18) Âdemi derin uykuya daldırdı. Âdem uyudu. O, uyurken kaburgalarından birini söktü. Boş kalan yerietle doldurdu. Rabb olan *Allah*, insandan (Âdemden) söktüğü kaburga kemiğinden nisâyı (kadını) yaratıp onu Âdeme götürdü. Âdem de, ‘şimdi bu kemiklerimden kemik, etimden de ettir; İnsandan (Âdemden) aldığından, ona da nisâ (kadın) densin’ dedi. Bundan dolayı, erkek, annesi ile babasını terkedip karısına katılarak onunla tekvucut oldu. Âdem ile karısı çıplak olmalarına rağmen, utanmıyorlardı (2/21-25). Çevredeki cümle hayvandan zeyrek olan yılan, kadına seslendi: ‘Gerçekten de *Allah*, bağçedeki her ağaçtan yemeyiniz dememişmidir?’ dedi (3/1). Kadın dahî yılanı bağçedeki ağaçlardan yiyebiliriz; Yalnız, bağçenin

100 53 sayılı dipnot, 346. s.

101 Hiz. Muhammed Mustafa —bkz: Muhammed el-Buhâri, enbiyâ, 54; Ebu Dâvûd, edeb, 6.

ortasındaki ağaçtan ‘yemeyiniz ve dahî ona dokunmayınız, yoksa ölürsünüz’, diye buyurdu (3/2-3). Yılansa, kadına şöyle konuştu: ‘Ölmeyeceksiniz elbette; zirâ, Allah bilir ki, ondan yediğiniz gün, gözleriniz açılacak, tanrılaşarak hayr ile şerri tanıyacaksınız’ (3/4 – 5). Kadın da, ağacın yemiştir iyi olup göze hoş gözüktüğünü, kişiyi de anlayışlı kıldığından, arzulanır olduğunu görünce, oradan bir yemiştir koparıp yedi; ondan kocasına dahî verdi; o da yedi. İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını bildiler. İncir yapraklarını birbirlerine ilâştirerek kendilerine fûta diktiler. Günün serin saatında bağçede gezinen Rabb olan *Allah*ın sesini işitince, *Âdem* ile karısı, bağçedeki ağaçların arasında Rabb olan *Allah*ın huzurundan gizlendiler (3/6 – 8). Ve Rabb olan *Allah*, *Âdeme* ‘neredesin?’ diye seslendi (3/9). *Âdem*, karşılık verdi: ‘Bağçede sesini işitince, çıplaklığımdan ötürü, korkup saklandım.’ *Allah* sordu: ‘Çıplak olduğunu sana kim söyledi? Yememeni buyurduğum ağaçtan yemedinmi?!’ (3/10 – 11). *Âdem*, ‘bana can yoldaşı (refik) kıldıgın kadın, ağaçtan yemiştir sundu, ben de yedim’ dedi. Rabb olan *Allah* kadına ‘niye böyle davrandın?’ diye sorunca, kadın, Ona ‘yılan, beni aldattı, ben de yemiştir yedim’ karşılığını verdi (3/12 – 13). Rabb olan *Allah*, yılanı dönüp ‘bunu böyle yapmaktığın yüzünden, seni cümle davar ile çevredeki tek mil hayvandan da melûn ilân ediyor; karnın üstünde sürünüp ömrünce toz toprak yemeğe mahkûm ediyorum’... dedi (3/14 – 15). Kadına dahî ‘acını ve doğuruşunu ziyâdesiyle zorlaştıracığım. İztırâpla doğuracaksın artık. Kocandır arzuladığın. O ise, sana hükmedecek’ diye konuştu (3/16). *Âdeme* gelince; ona da, ‘madem karının sözüne kulak verip yemeyeceksin diye buyurduğum ağaçtan yedin, o hâlde, senin uğruna o yeri lânetledim; oradan bütün bir ömür boyu azapla yiyeceksin’ dedi (3/17). ‘Kendisinden geldiğin toprağa dönünceye değin ekmeğini oradan alınının teriyle çıkarıp yiyeceksin. Sonunda toza toprağa döneceksin’ (3/19). *Âdem*, karısını Havva adıyla çağırıyor; zirâ o, cümle canlıların annesiydi (3/20). Nitekim Rabb olan *Allah*, ‘hayr ile şerri bilmekle *Âdem* artık bizden biri gibi oldu. Şimdi elini uzatıp hayat ağacından alacağını alarak hem yiye hem de sonsuzca yaşaya’ diye buyurdu. Böylece Rabb olan *Allah*, *Âdem*’i Aden bağçesinden tardedip hayat ağacının yolunu muhâfaza için Adenin doğu cânibindeki Kerûbîler ile her tarafa döner kılınca yerleştirdi” (3/21 – 24).¹⁰²

102 “*Kitâbımukaddes*” (Eski yazıyla); — bkz: “*Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift*”; ayrıca bkz: “*The Holy Bible*”, King James Version; American Bible Society; ayrıca Martin H. Manser: “*The Wordsworth Dictionary of Bible Quotations*” — metnin Türkçe tercümesi bana ait.

-B-

Londrada bir çayhânede hayatımın müstesnâ şahsiyetlerinden Esther¹⁰³ hanımla 1970 temmuzunun cumartesilerinden birinde tanıştım. Hanımefendi, on yedi yaşındayken ailesiyle birlikte temerküz tesislerine [tt] (Alm *Konzentrationslager* [KZ]) kapatılmış. Ailesinin fertleri teker teker geçit resmi yaparcasına önünden geçerek ölüme yürümüşler. Bu bağlamda hâfızasına kâbusvârî çakılmış manzara, inisinin (küçük erkekkardeş) ölüme götürülürken kaşık kadar kalmış yüzünün dörtte üçünü feri sönmüş koca kara gözleri, ayağına haylı büyük gelen terliklerini süre süre uyur gezer hâlde ablasının önünden geçişi...

“Sineme kurşun gibi bir ağırlık çöktü. Bundan fecî bir acı olabiliormuydu? Olurmuş; hem de katmerlisi. Sabahın köründe bir SSonbaşı ile iki er, tutulduğum kadın koğuşuna girdiler. Etrâflarına göz atıp bana yöneldiler. Dışarı çıkmamı buyurdular. Meydanlıkta bir öbek asker başıboş dolanıp duruyor, kimisi sigara tellendiriyor, kimi de lâflıyordu. Günlük güneşlik bir gündü. Sabah güneşinin mutedil sıcaklığını kemiklerime dek yediriyordum. Harikaydı. Uzun süredir yaşamadığım bunca özlediğim neşeye garkolmuş gibiydim. Kendimi öyle hafiflemiş duyuyordum ki, kanatlanmışcasına uçabilirdim. Burnum ile akciğerlerime boca ettiğim sabah melteminin kırlardan taşıyıp getirdiği ot ile bahar çiçeklerinin kokusu, ince patiska geceliğimin gözeneklerinden nufuz edip vücudumun neredeyse her zerresini yuyordu. Bir yıla yakın süredir çeke geldiğim öncelikle manevî ile ruhî ızdıraplarım bir ân uzaklarda kalmış gibiydiler. Yiyecekmişesine seyredenlerin aç bakışları olmayaydı hoplayıp zıplayabilirdim. Gitgide artan dozda beni aşıyor, bana ağza alınmaz müstehcen lâflar ediyorlar. Niye? Ne oluyor? Onlara ne etmişim, zararım dokunmuştu ki? Hayır... hayır; tek sebep, canları çekmiş, kabaca, edepsizce muziplik ederek eğleniyorlar. Yahudiye hor görmelerini, nefretlerini elbette biliyorum. Yine de, başka bunca kişi arasından niye ben? Güzelliğime hınçlanıp beni yerin dibine geçirmek, ‘Yahudinin güzeli olurmuymuş, şunu rezil rusva edelim de görsün gününü’ mü demek istediler? Tabîî, şimdi, bunca zaman sonra bunlar aklıma geliyor. Öylesine toydum, saftım ki, orada, o sıra bunların bir nebzesini düşünemiyor, bu yüzden olup bitenlere

103 Telâffuzunu imkânsız bulduğum Hanımefendinin Lehce soyadını işitmeme birlikte unutmamışım. Karşılaştığım beş dil var ki, telâffuzları nasıl ediniliyor, bunları konuşmağı insanlar nasıl becerebiliyorlar, aklım havsalam almıyor: Çince, Lehce, Portekizce, Danca ile Çerkesce. Tabîî ki, başkaları da olmalı, ama onlara kulak misâfiri olamadım.

anlam veremiyordum. Aslında nasıl düşünebilirdim ki? Ev, aile ortamında böyle konuların esâmisi okunmazdı. Babacığım tacirdi. Hep yoldaydı. Annemle ve ben-den küçük iki kardeşimle gündelik meseleleri, okulu, dersleri konuşurduk. Hele sıyâsetin kıyısına kenarına uğramazdık. Yaşadığımız Lehistan/Polonyanın uzak doğusunda (günümüz Ukrusyanın batısında) kayıp bir şehircikti (Yidiş: Ştetl); haddızâtında kasaba da diyebilirsiniz. Nufusunun hemen tamamı Yahudiydi. Okulda dersler Lehce olmakla birlikte, evde, sokakta, bakkalda, dükkânda, hem ibâdethâne görevini gören, hem dinbilgisi derslerinin okutulduğu havrada İbrancanın yanı sıra, Yidiş kullanılıyordu. O, muhabbetlerimizin, dedikodularımızın, şarkılarımız ile dualarımızın dili, vazgeçilmez sevgilimiz, sevgili anadilimizdi.

Dedim ya, öyle ufacık metruk bir şehirde ülke, hele hele dünya sıyâsetinin ne işi var? Hangi birimizin aklı ererdi böyle meselelere? Tâcir Rafael efendinin karısı Rabeka terzi Mişon'a bayağı bahâlî takım elbise diktiriyormuş... Haham, cemaattan bilmem kimi ayîn sırasında uyukluyor diye azarlamış... David Berkoviç kızını Efraim Blum'un¹⁰⁴ oğluyla evlendiriyor. Nasıl olur? David gibi varlıklı birinin, kızını çulsuz Efraim'in oğluna vermesine akıl sırmı erer?... Bilmem kim (adını hatırlayamadığımdan, böyle diyorum) kâşhâne ebâdında ev inşâ ettiriyormuş... Bunca serveti nereden temin etmiş? Ayrıca, köy bozması böyle minnacık şehre öyle şatafatlı evmi gidermiş?... Annemin, teyzem Raşel'den aldığı yeni yemek tarifesinin özellikleri... Yemeği nasıl pişireceğine ilişkin uzun boylu sorgulamalar... Neyse işte iş, okul, havra çıkışı, dönüşü sonrasında cereyân eden tatlı, tatsız yığınla sohbet, gevezelik, lâfazanlık, münâkaşa, dedikodu çeşidi. Az ötemizde Sovyetlerde ortalığı kasıp kavuran düzen değişikliği felâketi; Ukranyada Stalinci kolektivleştirme çılgınlığı ile insafsızlığının sonucunda infâz olunan yahut açlıktan ölen; ot, ağaç kabuğu, ne bulursa onu kemiren milyonlarca insan, yanibaşımızda değil de, sanki başka gezegendeydiler... Almanyada patlak veren Yahudî düşmanlığına dayalı millî toplumcu devrimden haberimiz yokmuydu? Belli belirsiz vardı zahir. Babalarımızdan, amcalarımızdan, dayılarımız ile diğer büyüklerimizden kimileri mezkûr meseleleri kapalı kapılar arkasında konuşup tartışmışlardır. Ama bunlar, bizlere, yanî kadınlara, çocuklara, gençlere, yaşlılara kısacası kasabanın ezici çoğunluğuna yansımaz, yansıtılmazdı. Günlerimizi uyur gezer tarzda geçiriyor, yaşıyıp gidiyorduk.

104 Çok şükür, telâffuzu makul iki ad; dolayısıyla bellenebiliyor. İkisini de Türkçe imlâyla yazdım.

1941 haziranında tekdüze, ama tadı tuzu yerinde, mutlu yaşayışımız görül-medik, işitilmedik raddede ağır darbe yedi. Evimizden barkımızdan, yerimizden yurdumuzdan, ailemizden, akrabamızdan, eşimizden, konu komşumuzdan, dilimizden, dinimizden, okulumuzdan, işimiz gücümüzden, birçoğumuz da, hayatımızdan olduk.

Katarların yük ile hayvan nakil vagonlarına tıkış tıkış doldurulduk. Dönüşü olmayan bir yola çıkarıldık. Soluğu temerküz tesislerinde aldık. Yere bastığımız ândan itibâren soluduğumuz hava ölüm kokuyordu. Sevdiklerimizden, yakın-larımızdan ayırılma ile ayrılma duygusu ifâdesini ağlamalarda, sızlanmalarda, yalvarıp yakınmalarda bulan dehşet korkulara yol açıyordu.

Kendimi, her nasılsa, bu yeni durum ile ortama bir çırpıda uyarlamıştım. İşte o harikulâde başlayan uğursuz sabahın da böyle geçip gideceğini bekliyordum. Ancak, işler beklediğim gibi gitmedi, geçmedi.

Etrâftaki erler azıttıkça azıttılar. İlkin hatırı sayılır bir süre boyunca yakası açılmadık küfürlü lâflarla taciz ettiler. Sonra ama; aralarından biri geceliğimin bir ucundan tutup çekti. O ince kumaş olduğu gibi parçalandı. Göz açıp kapa-macasına ortada çıplak kalıverdim. Onlarca bıçak darbesi yeseydim, tekme tokat döğüleydim, eminim, böylesi bir acı çekmezdim. Duyduğum düpedüz beden acısıydı. O havada üşümeğe fîlân imkân ihtimâl yoktu. Kaba kuvvet de uygu-lanmadı. Demek, duyduğum eziyet tümüyle utanmanın yol açtığı ızdıraptan gayrı bir şey olmamalı.

İlk tepkim ne olmuştu? Tanrıya ‘beni bu utandırıcı faciadan kurtar’ diye yakarmak oldu. O ise, yakarışımı ânında karşıladı. Çıldırılmış hâldeydim. Ken-dimde değildim.

Şöyle insiyakî bi’soluma bakıverdim. Otlarla örtülü mutedil bir bayır. Sağ-ğımdan soluma esen ılık tatlı meltemle havalanmış bir tutam altın saç. Altında güneşten esmerleşmiş ince kesim bir yüz, narîn gökbakan burnun iki yakasında ıslıl ıslıl bir çift açık mâvî göz. Esen yele karşı bizlerin bulunduğu oruna yaylanmış adımlarla yaklaşırken ‘sizi gidi edepsiz itler (Alın *ihr Schweinehunde*), üstünü derhâl örtün’ diye buyurdu. İlkin aldırmadılar. Ardından daha yüksek sesle buyruğunu yeğince tekrarlardı. Durdular, irkilerek SS subayından yana baktılar. Küstah ol-dukları kadar korkaktılar. Utandıklarından değil, korktuklarından, siniverdiler. Kaçıp saklanacak delik aradılar. Koğuşumun kadınları yanıma koşarak vardılar. Beni dertop edip barakaya geri götürdüler. Bulup buluşturdıklarıyla üstümü örttüler. O sıcak havada hummaya tutulmuşçasına titriyordum. Ardından katıla

katıla ağlamağa başladım. Gözyaşlarım bardaktan boşanırcasına yağdı. Bunca azap çektirecek ne olmuştu ki?!...”

Evet, ne olmuştu? Evrimle edinilmiş ‘utanma geni’mi azıttı da acılara, hastalıklara sebep olabilecek bilcümle fizyolojik faaliyetleri yönlendirip yöneten etkenlere baskın çıkmış olsun? İmdi Esther hanımefendi, beşerliliği aşmış insana kayıtsız şartsız bir örnek.

II- Utanmaz, Gaddar Varlık: İnsan... El Salvador Savaşta

Tanyeri ağarırken *Santa Ana*’da hava, adamı diriltecek kertede serin. Badem gözlü, elmacikkemikleri çıkık Maya soyundan geldiği belli ufak tefek çocuk görünüşlü, yaşı tayin edilemez adamcağız, cüssesinden beklenmeyecek güçle koca koca çuvalı, denklere, bavul ile çantaları arabanın kışındaki merdivenden çevikce yukarı taşıyıp çatıdaki yüklüğe yaydı. Hemen sonra 1948 mamulu, burunlu Ford marka otobusun önüne koştu. Öndeki izgaranın altındaki deliğe soktuğu demir çubuğun üstündeki kolu çevirdi. İçerde oturan sürücü de marş düğmesine bastı. Motor, sabahın şu köründe beni ne demeğe uyandırıp rahatsız edersiniz dercesine, homurtuyla işlemeğe koyuldu. Yola revân olduk. *Coatepeque* adlı küçücük kasabaya uğradıktan sonra, düzlüğü terkederek irili ufaklı taşların kapladığı daracık yokuşu saatta kırk km’yi aşmayan hızla otobus oflaya poflaya *San Salvador* yönünde tırmanmağa gayret ediyordu. Solda dağın yola inen dik yamacı, sağdaysa gür ormanla kaplı dik uçurum. Sürücü ile muavini yelkırının (taşıtın ön penceresi) iki uç tarafındaki kolları iterek ön pencereyi açmakla birlikte, arabadaki boğucu sıcak bi’nebzecik azalmadı. Üstelik, kerih ter kokusu dayanılmaz bir hâl almaktaydı. Mezkûr ahvâl ile şerait altında otobus tepeye erişti. Soldaki duvarvârî yamaç, sağda da uçurum yoktu artık. Sık bitki örtüsü her tarafı sarmış durumda. Yolun solundaki ağaçlar ile çalıçırpmı arasından ellerinde keleş, maymun bozuntusu iki herif zuhur ediverdi. Biri taşıtın tokmaklı tahta kapısını dışarıdan açarak içeri girdi. “¡Fuera!” (“dışarı!”) diye bağırdı. İndi. Millet korku belâsıyla pılını pırtısını arabada bırakıp dışarı çıktı. Maymun bozuntusu tekrar haykırdı: “¡Andad a la maleza!” (“çalılara yürüyün!”) Tuhaf. Kimse tınmadı, oralı değil. Otobustan inenler, robot yahut zombi misâli az ilerdeki bambu benzeri ağaçtan yapılma evlere doğru mekanik adımlarla yürüyorlar. Niye? Belli değil. Öyle işte. Sekiz, on yaşlarında iki oğlan —otobustan mı yoksa köyden mi?— birbirlerine taş atarak oynuyorlar. Kriket mi ne derler, işte ona benzer bir oyun tutturmuşlar. Biri taşı fırlatıyor, öbürü tutuyor. O taşcıklardan biri, kazara, maymun bozuntusu çetecinin sağ yanağına değiverdi. Çakıl taşı gibi

bir şey. Olsa olsa, sivrisinek sokması kadar etkisi olmuştur. Sen, tut, keleşini doğrult, bas tetiğe, tek mermiyle çocukcağızı indir aşağıya. Ateşlenen silâhın gürültüsünden iki oğlancığın önünde yürüyen anneleri zıpladı. Durdular. Arkalarına, silâh sesinin geldiği yöne baktılar. Kadınlardan biri yerde cansız yatan oğulcuğunun üstüne canhıraş çığlık koparak kapaklandı. Annenin çığlığından yer gök inledi. Gürültüye tahammülsüz çeteci, bu defa da, anneyi vurarak susturdu. İki hırt, bişey olmamışcasına, yürüdü, gitti. Evlerinden çıkan birkaç köylü, anne ile oğlunun cesetlerini toplayıp ağaçların altına gömmek üzere taşıdı. Arkada kalan sürücü bağırdı: “San Salvador yolcuları otobusa!” Herkes yerini aldı. Korku dağları bekliyor. Sürücü: “Pamuk eller cebe; her biriniz itirazsızca yüz kolon (100 kolon = \$11,43) ödeyecek; aksı takdirde cesediniz burada kalır; bense çetecilerin sürücüsü olurum; hadi bakalım, davranın; çetecilerin sabrını taşırmayalım.” Kesilen haraç, bilahâre zuhur ediveren çetebaşına eksiksizce ödenir. Otobus iki saata yakın gecikmeyle, muhtemelen iki yolcu eksiğiyle, bir şeycik olmamışcasına, yürek burkan bir facia yaşanmamışcasına, pek de olağan bir edâyla San Salvador yönünde yeniden yola koyulur.

Ek 23: Tarih Felsefesinin Işığında Martin *Heidegger*'in Rektörlük

Nutku: “Bu Millet Kendi Kaderini Tayîn Etmektedir”¹⁰⁵

—*Heidegger*'in Millî Toplumculuğa Bağlanması—

“Millet varolan olup devlet onun varlığıdır”¹⁰⁶

Martin *Heidegger*

1- *Aristoteles*'e borçlu olduğumuz varlık öğretisini *Heidegger*, baş eseri “*Varlık ile Zaman*”da yeniden biçimlemeğe girişmiştir. Böylelikle sapasağlam bir varlık yapılanışına temel oluşturma niyetindedir. Bu, yalnızca metafiziğin değil, bilimin de temeli olmalı. Böyle bir temel varlık öğretisinin baş ödevi, fenomenolojik çözümleme yoluyla yasamacı (Y→Fr *nomothétique*) ile fikirlemeci (Fr *idéographique*) veya yorumlayıcı (Fr *herméneutique*) bilimlerin ortak paydalarını aydınlatmalıdır. René *Descartes*'tan beri bilim teorisinin belirlediği felsefe geleneği, kendini ‘özne’ ile ‘nesne’ ayırımından bir türlü kurtaramamıştır. Böyle bir gelenek, varlığı

¹⁰⁵ Bkz: 63 sayılı dipnot, 356. s.

¹⁰⁶ “Das Volk ist das Seiende, dessen Sein der Staat ist” —Martin *Heidegger*: “*Seminar Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat*”.

sâdece ‘varlıksal (Y→Alm *ontisch*) varoluş’u¹⁰⁷ çerçevesinde kavrayarak varlığın imkânına ilişkin şartları ve varlık öğretisinin (Fr *ontologie*) manâsına (Alm *Sinn*) dair soruyu gözden kaçırmaktaymış.

Heidegger’in felsefesi, buna göre, gerek gerçek *Dekartçı* gerekse biçimsel mantığa dayalı *Kantçı* öznenin sökülmesi (Alm *Zerstörung, Destruktion*; Fr *déconstruction*) programını öngörmektedir. Öznenin, varolma ile dünya arası *transsendensteki* varoluşu iki cepheden söküme uğrar. Vaktiyle ‘öznellik’ diye tanınan, *Heidegger*’de artık ‘varolma’ hâlini alıp düpedüz ortalıkta bulunandan ayırtedilmiştir. Varolma, varolan ne varsa onun, nesne olarak ufka dek uzayan bütünlüklü bulunuşudur. Mezkûr ufuk, anlamlandırılabilirliklerin son haddidir. Dünya ile varolmanın kesişme noktasından hareketle ‘benliğin’ karşısındaki ‘zât’ın keşfiçin ‘casusluğa’ luzum yok. Zihin karışıklığı son derece yanlış ve yanıltıcı olmalı. ‘Zât’ meselâ, daha ziyâde, varoluşun gündelik gerçeklik zemininde doğal hâliyle anlaşılmalı. *Heidegger*, “*Varlık ile Zaman*”ın birinci bölümünde yer alan temel çözümlemeyle yetinmez. Varolma, gündelik yaşamadan ibâret olmayıp varolanın nihâî çözümleme sonucu gidip dayandığı varlık özünün keşfolunarak ortaya çıkarılmasıdır. Sonuçta kişi zâtını bulgulayamadıkça özünden uzaklaşır. Haddızâtında *Heidegger*’in *man*¹⁰⁸ dediği, özünden kopuk, ona yabancı, demekki ‘özsüz–kişiliksiz–herhangibiri’; buysa çağımızın en genelgeçer adamını temsil eder. Öznellik (Alm *Subjektivität*) böylece yerini öylesine ortalıklarda özsüz bulunana bırakmıştır. Öznellik ile öylesine özsüz bulunan (Alm *der Vorhandene*) arasındaki varoluş (Alm *Seinsweise*) farkı esâstandır (Alm *grundlegend*). Varoluş açısından özne ile nesne bir ‘aşkın birlik’ (Alm *transzendente Einheit*) hâlinde olup verilenin yahut karşılaşılanın ufkunda bütünlüğün (Alm *Integrität*) parçasıdırlar. “*Varlık ile Zaman*”ın ikinci bölümünde göz önüne serilen varoluşun zamanlılığı (Alm *Zeitlichkeit*), temel yapısı ‘dert’ (Alm *Sorge*) olan varolmanın öz anlamını bizlere âşikâr kılabilir.

107 Alm *Seinsbereich*; Fr *mode d’existence*; Alm *ontischer Seinsbereich* yahut Fr *existence ontique*: ‘Varlıksal varoluş’ —tanrıtanımaz varoluşculuğun savunduğu ‘varlık’tan bağımsız ‘varoluş’un aksine ‘varlık’ temeline dayalı ‘varoluş’. ‘Varolma’: Alm *das Dasein*; Fr *existence*; ‘Varlık’: Alm *das Sein*; Fr *être*; ‘Varolan’: *das Daseiende*; Fr *entité*.

108 Dilimizde tam karşılığı bulunmamakla birlikte, çoğunlukla edilgin fiille anlatmağa çalıştığımız, Almancada geçen *man* belirsiz zamiri, özneye gerek göstermez, tatsız, soğuk, kişiliksiz bir ifâde biçimi: “Hier spricht *man* Türkisch ... Deutsch ... usw”, “burada Türkçe ... Almanca ... v.s. konuşulur” gibi.

Peki, derdin temelinde yatan sorun ne? İnsanoluşun ve zâtının, ancak varlığın özü tarafından belirlenebileceğinin anlaşılmasıdır.¹⁰⁹

1930larda bahsi geçen felsefe, şîrâzesinden çıkmış bir dünyanın arzettiği tehdit ve ondan kurtulmağı vadeden bir hareketle karşı karşıyadır. Bu hareket, bozucu, bozguncu Amerikancılık kadar, yıkıcı Bolşevikliğe bir başkaldırmadır. Kendi deyimlendirmemize başvurursak, çağdaş küresel İngiliz-Yahudî medeniyetine karşı çıkış, ondan kurtulmanın yolunun yordamının hazırlanışdır.¹¹⁰ İşte bu bağlamda *Heidegger*, ‘zanaat eleştirisi’ (Alm *Technikkritik*) ıstılahının ardısıra ‘İngilizamerikan feniktidar’ (Alm *anglo-amerikanische Technokratie*) ile ‘Avrupa ortakmülkcü zanaattaparlığı’ (Alm *europäisch kommunistischer Technizismus*) deyimlerini de tedâvüle sokacaktır. *Heidegger* çağdaşlığa (Fr *modernité*) eleştirel tavır takınmıştır. Faşism ile millî toplumculuğa gelince; ikisi çağdaşçılığa (Fr *modernisme*) hiddet ve şiddetle karşı çıkmış; bu yüzden de sermâyecilik ile toplumculuk–ortakmülkcülük neviinden çağdaşçı ideolojiler tarafından ‘tepkici’ (Fr *réactionnaire*) olarak suçlanıp reddolunmuşlardır. Ne var ki, *Heidegger* gibi, özde ikisi de toplumcudur. Ama nasıl?

Çağdaşçılık gereği gün ışığına çıkmış milletlerarasıcılığı (Fr-İng *internationalism*), toplumculuk–ortakmülkcülüğün tersine, faşism ile millî toplumculuk topyekûn reddetmiştir. Ayrıca, Benito Mussolini misâli, önceleri toplumsal dayanışmacılıktan yana açıkca tavır takınıp aynı zamanda tarihî, manevî, millî değerlere bigâne kalmamış birçok muhâfazakâr sıyâsetci, işçi, zanaatkâr, esnaf, tâcir, serbest meslek erbâbı, asker ile aydın, Marksıcı ıstılahla anarsak, küçük

109 “Das Wesen und die Weise des Menschseins kann sich dann aber nur aus dem. Wesen des Seins bestimmen”. — bkz: “*Einführung in die Metaphysik*”, 148. s.

110 Haddızâtında millî toplumculuk, küreselleşen Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti ile ona omuz veren mâlî sermâyecilik ile toplumculuğa karşı çıkmağı amaçlar bir yeni seçenек medeniyetin temel ideolojisi olarak tasarlanmıştır. Birbirine karşıgibigözükен sermâyecilik ile toplumculuğun ve mezkûr medeniyetin savundukları bilcümle fikre, iddiaya, sava, başlangıçta, muhalefet etmesine rağmen, zamanla adı geçen medeniyetin öncelikle fennî (Fr *technologique*) girdabına kapılmaktan, ana ideolojisi sermâyeciliğınse, nisbeten, yörüngesine girmekten kendini kurtaramamıştır. Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetinin sivillliği ile barışcılığına karşı çericilik (Fr *militarisme*) ile savaşçılığı ana düstûr edinen millî toplumculuk, İkinci dünya savaşı uzakıkca hâkim medeniyet karşısındaki mâlî ile fennî eksikleri ve düpedüz geri kalmışlığını daha bir can yakıcı yeğınlikle duyar olmuştur. İşte bu durum, fenne, hangi raddede olursa olsun, sırt çevirerek Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetinin alt edilemeyeceğı gerçekliğini açıkca göstermiştir.

kentsoylu zümresinden olan kişi, Rusyada patlak vermiş 1917 Ekim devrim hareketi ile Almanyada 1918de ve yeryüzünün birçok başka ülkesinde başgöstermiş devrimci akımların başını çekmiş zevâtın silme Yahudî olması yüzünden, faşizm ile millî toplumculuğa yönelmiştir. Başta Hitler olmak üzere, millî toplumcu ideologlar, adı ne olursa olsun, hep bir Yahudî intikam ile cihan hâkimiyet mefkûresini gerçekleştirmeye yönelik teşkilâtlanma tarzında Marksçılık–ortakmülkcülük–bolşevikliği¹¹¹ telâkkî etmişlerdir.

2- 1933te millî toplumcular iktidara gelmiş, bunların anlayışı ile *Heidegger* felsefesi¹¹² arasında şu veya bu biçimde bir bağ kurulmuştur. Kökten varlık öğretisinin (Alın *radikale Ontologie*) filozofu Freiburg Üniversitesinin başına getirilmiştir. Bu münâsebetle irâd ettiği rektörlük nutkunda¹¹³ daha Weimar

111 Nasıl, *Stalin* başta gelmek üzere, ortakmülkcüler, faşizm ile millî toplumculuğu ‘faşizm’ şeklinde sövgü sözü kıvamında kullanmışlarsa, millî toplumcular için de, Marksçılık, ortakmülkcülük ile bolşeviklik bir ve aynı şerri ifâde etmiştir.

112 Yalnızca *Heidegger* felsefesiyle mi? Hayır! *Luther*’in, *Fichte*, *Hegel*, *Nietzsche*, *Schelling*, von *Clausewitz*, *Frege*, *Haeckel*, *Uexküll*, *Rosenberg*, *Carl Schmitt*, *Lorenz* ile adını zikredemediğimiz nice filozofun düşünceleri millî toplumculuk ideolojisinin öğretisini dokumuştur.

113 Bkz: “*Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*” (“*Kendinden Emin Alman Üniversitesi*”); Breisgau, 1. – 5. syfır.

Mezkûr nutuktan bellibaşlı kesitler:

“Alman üniversitesi, Alman milletinin kaderini elinde tutup onu biçimleyen, bilimin bağrında yetişerek ondan çıkagelen, bahse konu millete önder olup onu koruyacak müstesnâ kişilerin sıkıdüzen içinde eğitildikleri bir yüksek okuldur. Alman üniversitesinin asıl istediği, Alman milletinin tarihî ile manevî görevinin bilincini taşıyan bilimin irâdesine mâlik milletin, öz devletinin bağrında yaşadığını bilmesidir. Öz irâdeleri icâbı iktidarı ele geçirme zorunluluğu bilim ile Almanın alını yazısıdır. Peki, bilimin özünü mü kavrayacağız? O hâlde şu dağ deviren soruyu da sormadan edemeyiz: Bilimi yaşatacak mıyız yoksa ölümümü terkedeceğiz? Yaşayacaksa onu olsa olsa, içleştirmiş, Alman hocalar ile talebelerin ortak çabası diri tutacaktır. Şu da var ki, bilimin yaşaması şart değil. Ama en nihâyetinde varolacaksa, üstelik bu bizim için ve bizden dolayı ise, o takdirde hangi şartlar altında olabilir?

Manevî–tarihî kudretimizin başlangıç safhasına döndüğümüzde ancak, o, arzulaadığımız gerçekleşebilir. İşte söz konusu başlangıç safhası Yunan felsefesinin başgösterdiği merhaledir. Bahsettiğimiz evrede Batılı insan ilk kez belli bir kavmin dil gücünü kullanarak varlığının bütünü ile kaynağını varlık olarak soruşturup kavramağa girişmiştir. İstese de istemese de, bilse de bilmese de her bilim, temelde, felsefedir. Her bilim, o felsefe başlangıcının tutsağıdır. Özsuynunu, âbihayatını bahsi geçen menbada çekerek çıkarır. Bundan yoksun kalanın bilim vasfı da dumûra uğrar...

Evet, bahse konu başlangıç iki bin beş yüz yıl geride kaldı. İlerileme dedikleri, bilimi de değiştirmedimi? Elbette! Zamanca ileriki dönemde beliren Hıristiyan–ilâhiyâtçı dünyayı

Cumhuriyeti devrinde milliyetçi kesimin tasvib edip alkışladığı maneviyâtçı muhâfazakâr görüşü seslendirmiştir: Milletinin uğradığı kültür aşınması felâketi. Rektör *Heidegger*, Alman milletinin marûz bırakıldığı tehlikeli gerilimi yalın sözlerle dile getirmiştir. ‘Aşınmış sözde kültür’ Batı dünyasını manen ve fikren karmakarışık hâle sokarak çıldırtmaktaymış. Dinleyenlerine ısrarla iknâ edici bir dille şöyle seslenir: “Sürüklendiğimiz facianın mahvımızla sonuçlanıp sonuçlanmayacağı, tarihî ile manevî bir millet olup olmamak, vereceğimiz karara kalmıştır. Karardan kaçınmamız dahî karardır. Kaçmak, önünde sonunda, çöküş seyrirci kalmaktır. Bunun da vebâli ağır olsa gerek. Tersine, ‘dur’ demegi seçenlere gelince; Batının makûs talihini döndürebilirler.”

Nutkunda her nice Oswald *Spengler*’in süslü püslü deyişlerine, hantal anlatım tarzına yer vermiyorsa da, karamsar tarih felsefesine katıldığı gözden kaçmıyor.

Mezkûr nutukta *Heidegger*, her nedense, çoğunlukla öz kavramlarından sarfınazar etmiştir. Bu, üstü kapalı, zor anlaşılır bir nutuktur. Sözleri olağanüstü çağrışıma açık olmakla birlikte, kendiliklerinden anlaşılır değildirler. Bir millî toplumun zorunlu, bağlayıcı kaderinden bahsetmek, hele nasyonal sosyalist propagandanın efsununa kapılmış bir talebe gençliğini çığırından çıkarması hiç de şaşırtıcı olmamalı. Peki, şu kader kavramının arkasına saklanmış teorik görüş ne ola ki?

Bu sorunun cevabını “*Varlık ile Zaman*”ın ikinci bölümünde varolmanın zamanlılığında, dolayısıyla da *Heidegger* tarih felsefesinin çözümlemesinde bulabiliriz. Öncelikle fenomenolojinin temel sorunlarına dair söylemi, sorunu açacak anahtar olabilir. *Heidegger*’in tarih felsefesi, peşin peşin tarihle hesaplaş-

anlamlandırma tavrı kadar sonraki matematik–teknik Yeniçağ düşüncüsü, bilimi zamanca da nesnelce de aslından esâsından koparıp uzaklaştırmıştır. Yine de başlangıç aşaması aşılmış, hele hele ortadan kaldırılmış değildir. Yunan biliminin aslı büyük, pek de önemliyse, başlangıcı muazzam olmalıdır. O başlangıcın muazzamlılığı olmasa, bugünkü ‘milletlerarası teşkilâtlar’ın uğraşları ile çabaları sonucu bilim toptan tükenmiş, tüketilmiş olmalıydı. Herhâlûkârda sağ kalmıştır. O, buhar olup uçmuş değil. Önümüzde sapasağlam ayakta durmaktadır ... Başlangıç safhasının büyüklüğü ülküsüne kendimizi adadığımızda ancak, bilim, varlığın derunundan neşet eden kaçınılmaz bir zorunluluk hâlinde karşınıza dikilecek, millî vasfımız olacaktır. Aksi takdirde, bilgilerin yığılması anlanunda içi boş, kof ve tabîî ki huzur verici bir ilerilemenin sıradan, sessiz izleyicisi olmaktan öteye geçemeyeceğiz.”

Heidegger’in ülkü olarak görüp gösterdiği, *Eflâtun*’un *episteme* dediği, Almancası da *Wissenschaft* olan ‘başlangıç safhası Yunan bilimi’ne, biz de ‘ilim’ diyoruz. ‘Bilim’se, Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetinin bilgi yığılmasından ibâret, maddî maddiyâtçı içi boş, kof *sciences*ına karşılıktır.

manın zeminini hazırlanmıştır. Zirâ mezkûr felsefe, varolmanın zamanca yapısını anlaşılır kılmaktadır. Bunun yanında kaygı, kararlılık, zamanlılık, tarihlilik kavramlarının ifâde ettikleri sorunların da irdelenmesini gündeme taşımıştır. Araştırma boyunca bahsi geçen temel kavramlar peyderpey su yüzüne çıkartılırlar. Bunların ışığında rektörlük nutkunun baş konusu kader kavramı, dayandığı tarih felsefesini aydınlatır.

3- “*Varlık ile Zaman*”da işlenip de mezkûr rektörlük nutkunda¹¹⁴ temâs olunan bir başka sorun, çözülmez gibi görünen fert – câmia gerilimidir. Varolmanın bireysel özümü kaderi tayîn eder, böylelikle de milletin alinyazısını belirler yoksa birey, maşerî/kollektif bilincin belirleyici kudretinemi kendini bırakmalı? Başka bir anlatımla, milletin refahını yahut mahvını kararlaştıran kim? Bireymi yoksa câmia yahut halkını, milletmi? Bireyin üstünde milletin zorunlu belirleyiciliğinden bahsolunabilir mi? Cevap, evetse, bu durumda devletin ıstıpdata kayışı meşrulaştırılmış olmuyormu? Böylesi, haddızâtında, halkına düşman kesilmiş hâlis olmayan bir devlet değil de nedir? Peki, az önce bildirdiğimiz tersi varitse, o takdirde, bireyci-serbestci-sermâyeci sözümona halkidârelerinde (Fr *démocratie*) beklenen olay kargaşa, düzentanımazlık, başıboşluk değil midir? Ya, bir milletin alinyazısı nedir, nasıl olur ve bu, bireyinkiyle nerede, nice kesişir, etkileşir? İşte bu soruların cevabını, en azından, “*Fenomenolojinin Temel Sorunları*” başlıklı dersinde dile getirip “*Varlık ile Zaman*”da işlediği “*Varolmanın Zamanlılığı*”nda bulabiliriz. Heidegger’in tarih felsefesi onu doğrudan doğruya tarihle hesaplasmaya; varolmanın zamanlılığıysa dert, kararlılık, zamana ve tarihe tâbi olma, kader ile becerekliklik çeşidinden temel kavramları çözümleyerek çözmeğe, sevk etmiştir.

Her varolan, mekânda yer almak zorunda olup sürece mahkûmdur. İnsansa, mekânını kendine ve ötekilere belirtmek sûretiyle irdeler. Kendisiyle birlikte ‘mekân’ının tâbi olduğu süreçliliği çözümleyerek ‘zaman’a ulaşır. ‘Zaman’a mâlik olup ‘o’nda varolan, bir tek, insandır. ‘Zaman’ına göre, kişi, ‘mekân’ını tayîn eder; ‘mekân’ına bakarak ‘zaman’ını ayarlar. Aklıyla, duygularına da ayar vererek, yürüttüğü bahse konu işlem, insana bilincini kazandırır. ‘Söz konusu işlemi yürüten kim?’ sorusuna ‘aklımla duygularıma da ayar vererek yürütülen işlem bana ait, benimdir’ cevabı, özbilinci tevlit eder. Akıl da duygu da yürütülen işlem de bende olup bendendir düşünüşü özbilinçtir.

114 Martin Heidegger: “*Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*”, 27 Mayıs 1933”.

Bir varolanı insan kılan ilk etken özbilinc olup bu, varoluşumuzun başında tam teşekküllü hâlde verilmiş değildir. Beşerlilikten insanlığa geçiş sürecini¹¹⁵ ifâde eden çocukluk günlerinde başta eğitim, akabinde öğrenim yoluyla dıştan maruz kalınan etkiler, bilinci olağetirir. Karşılaşılan dış etken, ilkin duyulur. Duyu verisi, duyulan, tanıdık bir varolana aitse, duygulanılır. Burada söz konusu olan, hayvanla ortak bir hâli ifâde eden ‘farkındalık’ tır. Duyulan ile duygulanılanın zihinde ayırıştırılıp özümsemesinden düşünce neşet eder. Duyular ile duygular, fizik–fızıopsikolojik dünyalardan olmakla birlikte, neye ve kime aid oldukları sorusunun cevabı düşünce kılığında özbilinc olarak karşımıza zihnî–manevî âlemde çıkar. Özbilinç zamana dayanırken, bilinç mekânı gerektirir. Sav – karşısav dialektik karşıtlığında karşımıza çıkan özbilinç – bilinç zıtlığı, sonuçta kişilik birleştirmesinde (Fr *synthèse*) mezcolumarak, ölüm dışında, bir daha ayırıştırılmamak üzere, bütünlüğe kavuşur. Bu süreç, elbette görünürlüklerden (Fr *phénomènes*) değildir. Dimâğımızda çabamız ile denetimimiz altında cereyân eden bir işlemdir. İşlemi yürüten de ona konu olan da *benim*. Karşımdaki varolanın —kişi yahut nesne— sâdece bilincindeyim. Özbilinci ona açık, banaysa kapalıdır. Ancak *benimle* paylaştığı, *benim* de onu anlayabildiğim ölçüde özbilincine ortak olabilirim. Karşımdaki özbilincini izhâr etmedikce onu yine de içten içe tanıyabilirmiyim? Yaradılışıma bağlı. Duygudaşlık kurma yahut hemhâl olma istidâdına mâlik müstesnâ insan bulunur. Müslümanlıkta *Allahın* ihsânı. Millî toplumculuktaysa ırkın dirim armağanı —önderin özelliği!

4- Zamanlı yürüyen ve yürütülen iç söyleşi (Alm *inneres Gespräch*; Fr *dialogue intérieur*) nefis ile vicdân arasında cereyân eder. Bunlardan biri, “*Varlık ile Zaman*” da *Heidegger*’in deyişiyle, ‘bu-dünyada-varolan’ın (Alm *das Innerweltlich-Seiende*) özündeki *benimin* (nefis), öbürüyse —kendi deyimlendirmemle— ‘bu-dünyada varolmayan’ın sesidir (vicdân). Şu durumda içte cereyân eden, tek yönlü (Y→Fr *monologue*) söyleme (Fr *discours*) değil, çift yönlü söyleşidir (Y→Fr *dialogue*). Bunu bizlere vazedense vahdet–vahiy dinleri, öncelikle de Müslümanlıktır. Buna göre, Tanrının, insana yönelik iki çeşit hitabı var: Biri elçileri aracılığıyla insanlığa, öbürüyse doğrudan ‘vicdân’la ‘basiret’ dediğimiz her bir ferdin ‘iç kulağı’na. Ancak, ‘iç kulak’ta işitilenleri kavramakiçin vahiyle tanışmış olmak gerekir. Vahiye muhatab olan Tanrı elçisi, aldığı iletiyi cemaatinin anlayabileceği bir ifâde çeşidine tercüme eder. Yoldaşları, yanî havarileri yahut ashabı, tebliği

‘edep’ tarzında yakın ile uzak çevrelere taşıyarak ilân ederler. Bilgeler, daha sonralarıysa kimi toplumlarda filozoflar, gerek mezkûr tebliği gerekse Tanrı elçisinin sözleri ile yaşantılarını yorumlayıp yapılandırarak cemaatlarına, giderek câmialarına ve nihâyet insanlığa ahlâk manzumesi şeklinde sunarlar. Mezkûr manzume o belirli dine intisâb etmiş toplumların geleneği, göreneği hâlini alır. Her bala (*L infans*), zamanla çocuk (*L puer*), evveleminde annesinden, sonra da yakın ile uzak çevresindekilerden, vahiy—din esâslı görenek çerçevesinde eğitilir. İmdi her kişide bilkuvve varolan vicdânı etkin kılan, görülen terbiye, alınan eğitimidir. Kişi olgunlaşıp akıllı işlerlik kazandıkça, yanî akıl bâliğ oldukca vicdânı belirginleşir. Vicdâna kulak vermek, itaat etmek dinî vecibedir.¹¹⁶ Şu durumda ödev dayalı edebî, giderek ahlâkın kökleri dine uzanmaktadır. Filvakî ödev duyusu ve buradan gelişen edep, çocukluğun ilk günlerinden itibâren alınan eğitimin semeresidir.

Gerek vahiyin gerekse vicdânın hitabı şartsız buyruk (*Fr impératif catégorique*). tarzındadır. Buysa, şartlı (*Fr impératif hypothétique*) buyruk doğrultusunda işleyen çağdaşçı—serbestçi—sermâyeci söylemiyle çelişip karşıtlaşır. Ahlâkın astarını teşkil eden vicdâna, demekki *Tanrı*nın gönlümüze seslenişine kulak kabartmağı öngörür hâlis şartsız buyruk gündemden kalkmıştır. Neden? Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetinin temel ideolojisi kulakları Tanrı hitâbına sağırlandırmıştır da ondan. Şartsız buyruğa meylettiğimizde dahî, dinlediğimiz artık kendi sesimizden, nefsimizden başkası değil. Vicdânı kabloya benzetirsek, bir ucu akla, öbürü de gönle bağlanmıştır. Akıl, *Tanrı* çıkışlı güç düşürücü merkez olup Ondan aldığı şartsız buyruğu, bana ve ortamıma göre biçimleyerek, ‘duygular ocağı’ gönle iletir. Böylelikle karmakarışık, rengârenk duygulara çekidüzen verip onları tertipler. Aklın tertipleyci, yöntem sunan ilkeleri, kuralları ile kanunlarını içerip aralarında biçimsel bağları kuran merkez mantıktır. Tekmil mantık ilkelerinin, kuralları ile kanunlarının —daha başka temeli bulunmaz— esâsı üçtür: Özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şikkın olamazlığı.

Nasıl *Tanrı*, kutsal kitabında insana ebedî hayatı, şartsız ‘imân et!’ buyruğuna dayandırarak vadediyorsa, benzeri bir işi ideoloji, demekki millî toplumculuk da Alman milletine, şu üç şartsız buyruğun ifâsı hâlinde sonsuz yaşama vaadinde bulunuyor: Üre, savaş, hükmet.¹¹⁷

116 Vecibe yahut ödev duyusu, korkudan bağımsız değildir: “Hikmetin başı Allah korkusudur!”

—*Hadis ve Zebur* 111/10.

117 Bkz: Liliane Crips: “Johann Chapoutot, *La Loi du Sang; penser et agir en nazi*”.

Duyguları tümüyle dışlayıp tamamıyla akla dayalı felsefe-bilim, mezkûr üç esâsa tavizsizce temellenmiştir. Buna karşılık, ilâhî—uhrevî—manevî kudretin evren ile insandaki ızhârını ve öte ile bu dünya ilişkilerini bizlere duyuran din, akılaşkın, akılötesi olup bahsi geçen esâsları katıyetle kaale almaz. Evet, aklın düzenleyici gücü süzgecinden geçerek şartsız buyruk şeklinde Tanrı hitâbının tecellisini gönlümde bulmakla birlikte, aynı güzergâhı takib ederek Ona ulaşmam. Ben ‘şimdiburdolan’ım da ondan. Bu hâlimle varolanlardan biriyim. O, oysa, ‘şimdiburdolmalarötesi’dir. Mezkûr vasfıyla varolan olmadığı gibi, her dar veya geniş varolanlar öbeğinin kümeleştiği varlıkları dahî aşkındır. Bu bakımdan Onu, somut bir yana, fıkri cihetten bile, şekle sokarak tasavvur edemiyoruz. Şekillendirmeksizin düşünmekse imkânsıza yakın zordur. İlâhiyâtın, ahlâk ile matematiğin ideal kavramları şekilsiz düşünülmelidirler. Bunu becermekse, pek az kişiye nasip.

Düşünmek aklın işi, etkinliği olduğuna göre, *Allahın* gerek özüne gerekse sıfatlarına akıl sır ermez. O, yalnızca, vahiylerinde *Kendini* bildirdiği ölçüde, duygulanma yoluyla algılanıp tanınabilir. Sonuçta bu, kendiliğinden vukû bulmaz. Eğitilmeği gerektirir. Sıkı dinî eğitimden geçmiş mümin, tertipli, intizamlıdır (Fr *discipliné*). Geçmemiş olansa, tezelden dinsizliğe, öyleki tanrıtanı-mazlığa kayar. Mantığın üç esâsı ile aklın teknil biçimsel taslaklarını çiğneyen ve kesinlikle kanıt tanımaz imân —Tanrıya kayıtsız şartsız inanma— varlık (Fr *ontologie*) ile bilgi öğretilerince (Fr *gnosologie*) açıklanamaz. Olaya ilâhiyât cihe-tinden bakıldığındaysa, *Allahın* dur durak bilmez, amansız gözlemi, denetimi müdhiş rahatsız edici; ama bir o kadar da huzur verici bir hâldir: “İnsanı yaratan Biziz. Nefsinin kendine telkin ettiklerini pekâlâ biliriz.”¹¹⁸ Ona şahdamarından da yakınız da ondan.”¹¹⁹

Yukarıda, Tanrının duygulanma yoluyla algılandığından bahsettik. Düşünmeyle karışmamış duygu, gerek şekil (Fr *figure*) gerekse biçimden (Fr *forme*) ârîdir. Düşünceden ârî bu salt duygu hâli yalnızca iki ortamda yaşanabilir: Sevişme ile halvete girip murâkabeye dalışta. Şu durumda dinî yaşantının şâhıkası, düşünmeden tümüyle tecrid olmuş salt duygu hâli murâkabeyken; duygudışı

118 Kişi duyuyazdığında —demekki henüz tam duymadığında/hissetmediğinde— Allah, onun ne/ler duyacağını bilir; çünkü ona şahdamarından da yakındır —bkz: *Abdullah Yusuf Ali: “Commentary” (“The Holy Qur’ân”), 1348. s., satır: 4952 —tercüme tarafımdan.*

119 *Kur’ân Kerim*, 50. Sûre: “*Kâf*”, 16. Âyet.

bırakılmış katışıksız düşünme, felsefe-bilimin fizik —yanî bilim—, metafizik ile mantık—matematik şubelerinde kendini gösterir. Metafizik ile mantık—matematikte, daha ziyâde, göze çarpan biçimsel düşünmeyken, tanıtlanmayı bekler denel bilimler, şekil ağırlıklıdır. Filvakî hâlis dinî yaşantı ile felsefe-bilimin dışında kalan hayatın tekmi vechelerinde tüm duygulanmalar, az yahut çok, düşünce aracılığıyla dile gelir/getirilirler.

Duygulanırken —fiil— ne çeşit bir ‘duygu’nun —veri— ortaya çıktığı anlaşılır. Ortaya çıkan duygunun düşünülmeği istemesi ‘niyet’tir. Duyguyla yüklü bahse konu ‘düşünce’nin —belirli gâyesi olan etkinlik anlamında— ‘eylem’e dönüştürme isteği ile kudreti ‘irâde’dır. Bütün bu etkinlikler aklın idâresi ile denetlemesi çatısı altında yürür, yürütülür. Niyet de irâde de, dirimdışı/*abiotique* din (kültür)—akıl—bilinç—vicdân varlığı insana mahsûstur. *Dirimden hareketle beşerlilik* seviyesine dek ‘canlılar bilimi’ çerçevesinde iyi – kötü çözümleyip irdeleyebildiğimiz söz konusu varlığı, *insanlık* aşamasından itibâren mantıklı ve nedensel biçimde açıklamak imkânını elden geçiriyoruz. O, olsa olsa *huru-fumukattaadan*¹²⁰ olmalı. Öncelikle iyi de olsa kötü de, niyet ile irâde esrârengiz vakalardır. Haddini şaşırmış Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetine mensûb kişi, bilinci, niyeti ve irâdeyi mantıklı ve nedensel tarzda —hadi, bilimden gayrı neye ve nereye benzetirseniz benzetiniz— ruhbilim ve bunun çıkıntısı konumundaki çakma zanaat ruhhekimliği aracılığıyla izâh ettiği zehâbındadır.

İyi niyet ve buna dayalı irâde, vicdânî şartsız buyruk doğrultusunda tecellî edebilirken, gerek kötü niyette gerekse bundan neşet eden irâdeyle şartsız buyruk hiçe sayılarak vicdâna aykırı tavır takınılabilir. Karar, artık, kişininindir. Tercih ve bunun verisi kararın özü, demekki niyet, kişinin dışında herkese kapalıdır. Niyet, insanın kesinlikle mahremindendir. Bu yüzden eyleminden önce kişinin nasıl davranacağını, ne yapıp edeceğini kestirmek; bundan dolayı da insanı, genelleme ile soyutlama yolundan yürümek zorunda olan bilime koşmak mümkün değil. Tabiatı icâbı, zahiri nazaritibâra almak zorunda olan hukuk niyete bakmaz, bakamaz. Bilim gibi, hukuk, nesnel olmağa mecbur. O, ancak eylemi ve buna yol açan zahirî ve âşikâr âmilleri dikkate alır.

5- İçinden tercihte bulunup karar verme zorunda olan vicdânî varlığa ‘hür’ diyoruz. İnsan özden hürdür. Beyni harab olup kendini yitirmedikçe, serhoş

120 *Kur’ânda* birtakım sûrelerin başındaki harfler. Kimi âlim bunları *Kur’ânın* esrârı addetmektedir.

olmadıkca, delirmedikce, kısaca yaşadıkca, bilinci de uyanık kaldıkca kişi, hür olmak zorundadır. Başka bir deyişle hür kalıp kalmama tercihinde bulunma hürlüğünden yoksundur. Ne esirlik, ne hüküm giyme, ne bedence engelli yahut özürlü olma, hürlüğü ortadan kaldırır. Böyle durumlarda serbestlik ortadan kalkmasına kalkar da, hürlük asla.

İşte cenneten kovulmanın hikmetisebebi: Hürriyetle birlikte günâh – sevâp ve buna koşut ödev – sorumluluk cendereleri belirmişler; hayat mümin–muhlise cehennem kılınmıştır. Buna karşılık, vicdânsıza, sorumsuza, utanmaz arlanmaza (mikroba, hayvan ile bitkiye olduğu üzere) cennettir —ne var ki virüs, bakteri, hücre, hayvan ile bitki, tabiatıyla, cennette yaşadıklarının farkında değiller.

Bilinç – vicdân – hürlük birbirlerini şart koşan ve ‘insan olma’yı belirleyen aklın idâresi ile denetimindeki üç temel duyustur.¹²¹ Vicdânın karşısına nefis konuşlanmıştır. Vicdân insanın salt doğaötesi ve dirimaşkın vechelerini; nefse, *psychique* cihetini ifâde eder. Buna göre, *abiotique–transcendent–théologico–étique* ile *physico–physiologico–psychique* zıt kutupların kesişme noktasındaki insan, acıklı, yanî *dramatique*; üstelik, acıklılığının bilincinde, demekki *tragique* bir varlıktır. Mezkûr zıt kutupların geceli – gündüzlü dur durak bilmez hayat boyu mücâdelesine ömür denmiştir. Başka bir deyişle ömür, ahlâkî yaşama süresidir. Akıl esâslı vicdâna kulak kabartarak, demekki şartsız buyruk doğrultusunda

121 ‘Duygu’ (Alm *das Gefühl*), doğrudan doğruya dış dünyanın etkenleri tarafından belirlenen ‘duyu’lardan (Alm *Sinn*) yahut ‘duyu verileri’nden (Alm *Sinnesdaten*) etkilenecek biçimlenir. ‘Duyuş’ (Alm *Selbstempfindung*) ise, tersine, dış dünyayla doğrudan bağlantılı olmayıp iç âlemimizin sezgi (L *intuitio*) vasfı taşır ‘tasavvurgücü’nden (Kant: *Anschauung*) kaynaklanır. Tabî ki, ‘tasavvurgücü’nün de menbâi, önünde sonunda, dış dünya tecrübesidir. Ama pek dolaylı. O kadar ki, hayâlânemizde hâsıl olan kimi tasarımların, görüntülerin yahut biçimlerin olay menşeleri hatırlanmaz. Bu yüzden de zihinde uyananın yepyeni, öncesiz, eşsiz olduğu zahabına kapılır. Bu görülmemiş, duyulur tecrübesi yaşanmamış, böylece fitrî olduğuna inanılmuş fikre, tasarıma, görüntü yahut biçime sezgi denmiştir. Dine sırt çevirmiş kişinin de pekâlâ edepli olabileceği, yaşannuş örneklerle dayanılarak, öne sürülür. Başka bir anlatıyla, edepli olmanın yahut olmamanın, doğuştan getirilen —genetik— özellik olduğu kanısı zihinlerde yer etmiştir. Doğuştan birtakım kuvvelere mâlik olduğumuz muhakkak. Bunları fiile dönüştüren eğitimidir. Her insan bağrına doğduğu toplumun eğitiminden geçip değer yargılarıyla yoğrularak yetişir. Söz konusu değer yargılarıysa, açık yahut kapalı, dinî unsurlarla dolar taşarlar. Oldum olası her din, hakikat–maneviyât âleminin dile getiricisi, sözcüsü olup öteden beri hitâb ettiği toplumun yahut toplumların edebine veya edeplerine ilhâm kaynağı olmuştur. Felsefenin doğuşu ve bağrından metafiziğin çıkmasıyla ‘edep’, filosofun dimâğında mantıkla buluşturularak sistemleştirilmiş, buradan da ‘ahlâk’ üretilmiştir.

hayat sürme usul ile uslubu, ahlâkı vermesine karşılık, ona kulakları tıkayarak seleserpe yaşama nefsi'dir (Fr *psychique*).

Önceki muntazam (Fr *discipliné*), sonrakisiyse, intizamsız (Fr *indiscipliné*) yaşamaya örnektir. İlki kişiyi adâlete, öbürüyse zulma taşır. *Eflâtun*'un "*Lakhes*" başlıklı söyleşisinde (193c) verilen örnek, savımızı aydınlatması bakımından önemlidir: Kırdâ yürüyen biri imdât feryâdı ıstır. Sesin geldiği yöne seyirtir. Bakar, suya düşmüş çocuk boğulmak üzre. Ne yapmalı? Şartsız buyruk uyarınca boğulmak üzre olan çocuğu kurtarmak kaçınılmaz bir zorunluluktur. Nitekim *Kur'ân*'ın (*Maide* [5]/32) bizlere bildirdiği şöyledir: "...Bir kişiyi kurtaran, bütün insanları yaşatmış gibidir!" Evet, öyle olmasına öyledir de; "ya kurtarmağa soyunanımız," diyor *Sokrates*, "yüzme bilmiyorsa." Filvakî burada da başka bir şartsız buyruk işe karıştır: "... canınıza kıymayınız!" (*Nisâ* [4]/29). Âyet, *Sokrates*'in —daha doğrusu, hocasının ağzından konuşan *Eflâtun*'un— içine doğmuşcasına: "Yüzme bilmiyorsa, adam çocuğu kurtarmaktan vazgeçmeli; aksi takdirde kurtarmağa kalktığıyla birlikte canından olacaktır." Karar kimin? Aklın.

Yüzme bilip de suya atlayan kurtarıcı, cesur; bilmemesine rağmen, kurtarıcılığa soyunansa, gözüpektir. Cesâret, akıl buyruğuna itaat eden duygu olmasına karşılık, gözüpeklik böyle değil. Aklın dizginlerinden kopup başına buyruk duygulara heyecân deniliyor. Gözüpeklik veya, başka bir deyişle, cürret de böyle bir şeydir. Vicdânda ıstıtılan, aklın şartsız buyruğuna tâbi duygunun sesidir. Gözüpek kişi, herhangi bir menfaatin cazibesine kapılarak, nefsinin itişiyile, yüzme bilmediğini unutarak suya atlar veya bildiği hâlde atlamayabilir. Şu ikinci hâlde, korkaktır. Tıpkı cürretkârlık, gözüpeklik gibi, korkaklık da akla ters düşmek, vicdâna aykırı davranmaktır. Nefste çoğu kez dile gelen, getirilen, zekâdır, giderek kurnazlıktır. Akıl, zekânın âmiri olmakla birlikte, ikinci, birinciye her vakit ve şartta itaat etmeyebilir. İlk bakışta böyle bir durum bireye yararlı bile olabilir. Zekâ kısa huzmeli ışığı andırır. Meseleleri çözmüş gibi gözükür. Gelgörki bu, görünüşten ibârettir. Çerçöpü halının altına süpürürcesine, düzme çözümdür. Ancak aklın hükmü ile buyruğundaki zekâ, tabîî ki, yine kısa vadeli olmakla birlikte, anlamlı iş görür. İster fennî, ister ahlâkî sahada olsun, esâslı, uzun vadeli, manâ dolu çâre arıyorsak, mürâaat mercii hakîm, bilge aklıdır. Becereklilik, manâli ve mantıklı çözümler ile üstün edep—ahlâk tutumları hep, doğrudan doğruya, ilâhî talimat olduğuna inanılan akıl mahreçlidir.

6- *Heidegger*, özünün Alman orman köylüsü olduğu ve öyle kaldığı iddiasındadır. Bununla da iki duygu—düşünce hususunu vurgulamak istemiştir: Doğup

büyüdüğü toprağa ve onun manzarasına tutkulu bağlılığının izharı —son derece özlü bir Alman duyarlılığı: Yurttan kopma, uzaklaşma/uzaklaştırılma kaygısı ile acısı: *Heimweh* (sıla hasreti)— ve Alman milletin, giderek Germen kavminin (öyle bir kavim varsa, tabîi) manevî-tarihî özünü kendininkinin nice örtüştüğünü tebâruz ettirme isteği.

‘Germen’ dendiğinde 1970ler öncesi Almanın hayâlhânesinde canlanan, artık gündemden tamamıyla düşmüş, tasavvur neydi, nasıldı? Evveleminde Kuzeyli insan. Fırtınanın kol gezdiği, karlı buzlu, iğne yapraklı ağaçların kapladığı karanlık ormanların kuytularında sığınılan yuvalara (dik çatılı ahşap kulübe) çekilmiş ak tenli, soluk benizli, boylu poslu, sarışın, renkli gözleri olan fertlerden müteşekkil aile tarzında yaşayan topluluk. Almanın ‘yuva’ tasavvurunun benzeri kadim Türkte de vardı. Daha doğrusu ‘yuva-içi-yaşama’ tasavvuru. Almanın ahşap kulübesi (Alm *Heim*) yerini Türkte kıl çadıra (yurt) bırakır. Neden bu, böyleydi? İklim ve yaşama şartlarının benzerliğinden. İki millet aynı kuzeyin iğne yapraklı karanlık ormanlarının sâkiniydi. Biri Kuzey Avrupadan kıtanın dörtbir yanına, öbürüyse Kuzey doğu Asyadan Avrasyanın bütün köşe bucağına yayılmış. Sert, amansız iklimin bu iki kavmi/budunu, asker—bilgeydi: Alperen!¹²²

122 ‘Alplığ’ın Almanca mukabili ‘das Rittertum’dur. Ortaçağ Latincesi (Romanca): *Cavalaria*; Fransızca: *Chevalerie* (şövalöri). Roma Devletinin Dördüncü yüzyıldaki inkirâzıyla Avrupa doğudan batıya, kuzeyden güneye ve kuzey batı Afrikaya, Germen boylarının istilasına uğramıştır. Şu durumda Onbirinci yüzyılda Kuzey ile Batı Avrupada ‘alplığ’ı, yanî *Rittertumu* yahut *cavaliariayı* icad edip gündeme sokanlar Almanların atası Germenlerdir. Onaltıncı yüzyılın yarısına değin sürmüş bahse konu geleneğe bağlı atlı, zırhlı savaşçılar, Avrupadaki çatışmalarının yanısıra Doğu Avrupayı Hıristıyanlaştırma seferlerine girişmiş, Anadolu, Suriye ile Filistin’de Türklerle, Kürtler ve Araplarla döğüşmüşlerdir. Germenlerden neşet etmiş *Ritterlikten*, yaşlı – genç, kadın – erkek ilişkilerinden tutunuz çatışmalarda kimlere kılınç çalınır, kimler öldürülmez edep kurallarına; şiire (aşk ve yurt şiiri, destan), musikiye (askerî musikî), hitâbete varıncaya dek bir çericil (askerlik aşkı, tutkusu) kültür neşvunemâ bulmuştur. Millî toplumcu Almanyası *Ritterlik* geleneğini, öncelikle de çericil tutum ile görünümünü alabilmesine diriltmeğe gayret etmiştir. Birbirlerine karşıtmış görüntüsünü veren istisnâsız tek mil ideolojileriyle sivillik tarafıdan Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetinin tersine, millî toplumculuk, bir tek, Yunan’ın İspartalısı ile Cumhuriyete değin, Türklerde görülmemiş, o asker – sivil ayrımını kaldırmış, sert sıkıdüzenle yetiştirilen erkek kısmına uniforma giydirmiş, musikiden dil kullanımına dek toplumu ve onun hayatını bütün köşe bucağıyla askerleştirmiştir. Bunu faşizm de denemeğe kalkmışsa da, İtalyan milleti böyle bir ‘elbise’ye uygun olmadığını göstermiştir. Demekki sırf ideolojinin istemesi ve direktmesiyle olmuyor. Toplumun, talebi karşılayacak kuvveyi taşıyıp taşımadığına bakmak lâzım.

Heidegger, toprağından ilhâm alıp yerinden yurdundan hareket ederek felsefenin gerektirdiğı evrenselliğe yelken açmış, gelmiş geçmiş çağların en özgün filosoflarından. Bu, çapsız şiirlere esin kaynağı olabilecek seviyesiz, yalapaşap duygusallığı kabartır bir yalınkat manzara romantikliği olmayıp iklimiyle, çevresiyle ve hepsinden önemlisi, geçmişiyile yoğrularak kaynaşmış, bütünleşmiş, nihâyet dilde yankılanan, cisimlenen bir toprak, yer yurtttur. Kadının, erkeğın hayat arkadaşına, canyoldaşına imân,¹²³ ameliyat olacak hastanın cerrahına duyduğu güven mesâbesinde *Heidegger* anadiline var gücüyle inanmış, bel bağlamıştır. Söz konusu inançla onun hemen her satırında karşılaşabiliriz.

7- En geç 1970 öncesi, demekki artık varolmayan bir Almancaya vâkıf olmayanın, giderek onu içleştirmemişin katıyetle sökemeceğı, anlayıp kavrayamayacağı benzetmeleri, teşbihleri, hayâller ile tasavvurları, süslemek amacıyla değil, tasvir etme, çözümleme ile açıklama maksadına matûf, en çetrefil, girift metafizik manzaralara serpiştirerek merâmını anlatmağa çaba harcamıştır. Yeryüzünün ‘kerâmeti kendinden menkul’, *âbıhayatını*, yanî diriliğini kendinde bulan iki dil-den bahseder. Bunlardan biri Yunancayken, öbürü Almancadır. Gerçi doğrudan yalnızca Yunancayı anar.¹²⁴ Bu iki dilde —bunlara, elbette, Arapçayı da katmak şart— metafizikci, söz kökenlerini izleyerek eğildiğı, incelediğı varolanın varlık menşesine erişme imkânına sâhiptir.¹²⁵ Daha değişik bir ifâdeyle söz kazısı (Y→Fr

123 Sorgusuz sualsiz, şeksiz şüphesiz, şartsız itaatı getiren ve gerektiren inanç. Tanrının yanısıra; bir tek, erkek, kadınına; kadın da, erkeğine imân edebilir, öyleki etmelidir de. Zirâ aileden başlayarak toplum, giderek insanlık, sevişen kadın ile erkeğın birbirlerine duydukları imân üze yaşar. Kulun *Allaha* bağı ve sevişen kadın ile erkeğın ilişkisi dışında imân kudretinde inançla karşılaşılmaz. Çünkü imân, inanma takatını (Fr *énergie*) alabildiğine tüketir.

124 Almancayı açıkca zikretmemekle birlikte, ya satırarası sezdirir sâdece ya da başka yörelere göndermelerde bulunarak merâmını ifâde etmeğe çaba harcar. İki dünya savaşıdan önceki eski nesil hemen her Alman gibi, *Heidegger*’in de zihninde hasım Fransızdır. Mezkûr husus, muharebe meydanından, siperden dile, düşünme gücüne dek devam edegider. Nitekim Almanca metafiziğın nice üstün kudretli anlatım aracıysa, *Heidegger*’e bakılırsa, Fransızca da onu dile getirmekten onca yoksundur. İşte buyurunuz, üstâdın teşhisi: “Fransız düşünmeğe başladığında Almanca konuşur”!

125 Almanca ile Yunanca olağanüstü ifâde güçlerini nereden alıyor, nerede buluyorlar? Özlerrinden alıyorlar! Her ikisinin özden gelen gücü Almancanın *Urwüchsigkeit* deyiminde ifâdesini bulur. Bunun Türkcesiyse, ‘hudâyınâbit’ tir. Karışıp kir kapmadıklarından, özlü kalarak Almanca ile Yunanca sözler, metafizikci—tefsirciyi tezelden anlam denizinin derinliklerine indirirler. Öncelikle Yunan felsefe—bilimi, ıstılahlarını özge menbalardan idhâl etmeyip kendi yaratmış, öz yağında kavruladurmuştur. İdhâl edemezdi de; zirâ önünde, öncesinde

archéologie) aracılığıyla varolan ile varoluş çözümlemesi (Alm *Daseinsanalyse*) gerçekleştirilir. Yine *Heidegger*'e bakılırsa, Yunancada —ve Almancada— söz, mukabili olan varlıkla örtüşür —*Eflâton*'a geri dönüş! Metafizikçi, varlığı örten peçeyi aralayarak, öyleki sıyırarak gerçeklikteki varolanın bağlı bulunduğu ve onu çerçeveyeleyen hakikate,¹²⁶ yanî varlığa geri dönebilir. Bu anlam ile bağlamda metafizikçi varolanın arkeoloğu, varlığınsa filoloğudur.

8- Duyulur, görülür gerçeklik dünyası içi karanlık, yolsuz, korkutucu ormanı andırır. Bizâtihi anlam yoksunudur da ondan. Mezkûr karanlığı aydınlatan ışık kaynağı akıldır. Güç merkeziyse maneviyât. Akıl maneviyâtı aldığa güçle karanlık, demekki anlam~ ve değer dışı evreni aydınlatır, değerlendirip anlamlandırır. Böyle değerlendirilip anlamlandırılmış evren, dünyalaşır. Değer ile anlamdan yoksun salt fizik evren, maneviyât varlığı insanla dünya olur. Peki, maneviyât nerede? İnsanda. Onun, anlam ile değer yoksunu maddî-fizikî dünyayı akılla anlamlandırıp değerlendirme gücü, kudreti maneviyâtı neşet eder. Teşbihte hata olmazmış: Maneviyâtı, anlamlandırma-değerlendirme güç merkezi (Fr *centrale électrique*) gibi görebilir; aklıysa, ışıldağa (Fr *projecteur*) benzetebiliriz. Aklın ışığı dildir. Onun gerek içimizde kalan ürünleri,¹²⁷ gerekse dışa vurduklarımızla varlık özümze göre varolanlığımızı inşâ ediyoruz.

felsefe-bilimin dünyada henüz esâmisi okunmamaktaydı. Özgün yapıp etme her zaman taklide, apartmaya, uğruğa üstündür.

126 ἀλήθεια: Hakikat; λήθεια: Unutma, saklanmış/lık, gizli/lik; ᾶ: Olumsuzluk öneki; Türkcedeki ~sız/~siz/~süz sonekinin yahut ~ma/~me olumsuzluk ortacının mukabili. Sonuçta, ἀλήθεια, saklanmamış/lık, gizlenmemiş/lik, peçesiz/lik, örtüsüz/lük demektir —ayrıca bkz: *Eflâton*: “*Sofistes*”, GA 19. Peki, kime göre? Varolana bakan, bunu kendine nesne kılan düşünen özneye göre —bkz: Mario Trombino: “*Dizionario della Filosofia Greca*”, 16. s.

Heidegger'in ‘alētheia’ya Almancadaki karşılığı *Unverborgenheit*’dir. *Verborgenheit*, yanî λήθεια, ‘gizlilik’, ‘saklanmışlık’, ‘unutma’, ‘unutulmuşluk’. *Un-verborgenheit*, ᾶ-λήθεια, ‘gizlenme-mişlik’, ‘unut-ma-ma’ ... Bayağı garip bir mantık: Olumlu hâl (λήθεια; *Verborgenheit*) dilbilgisince olumsuzlanarak (ᾶλήθεια; *Unverborgenheit*) felsefede olumlu konuma ulaşır.

127 Aklın içte kalan seslenişi ‘özkonuşma’dır (Y→Fr *monologue*). ‘Özkonuşma’nın ‘konuşma’sı, ‘tek’in, ‘birey’in *monologundan* ziyâde ‘bir’den fazla, en az ‘iki’nin *dialoguna* tekâbül eder. Türkcede ~ş~ ortacı karşılıklılığı dile getirir. **Konuşma**, kuş misâli, ‘karşılıklı konma’; sözlerin, savların kâh değıştokuşu, kâh mücadelesi. Daha önce bahsolunduğu üzere, kişinin iç âleminde vukû bulan özkonuşma, nefis ile vicdân arasında cereyân eder. Karşılıklılık sürdüke, sıkıntılar giderilir. Karşılıklılık, yerini ‘nefs’in sözcüsü tek yönlü ‘eyitim’e (Y→Fr *monologue*) bıraktığında, kişilik, ikili yapısını, tabakalılığını, sonuçta ilâhî hitâbı, yanî vicdânı yitirir. Dünün insanı ‘söyleşi varlığı’ (Fr *être dialectique*) iken, günümüzün ‘eyitim adamı’dır (Fr *homme monologuant*).

Gerçeklik dünyasında, demekki ‘şimdi–buradolanlık’lar hâlinde insan, hakikat âlemindeki varlık özünü örnekseyerek kendini imâl edegider. Varlık hakikatinden varolanlık gerçekliğine geçiş dil köprüsündendir. Varlık hakikati maneviyâtken, insan varolanlığının beşer kesimi maddîdir. İnsan, şu durumda iki tabakalı varlık olup hangi cephesi daha kudretliyse, o taraf hükümfermâdır. Manevî–insanî tarafı ağır basanın dili güçlüdür. *Hegel*’in ifâdesiyle “sözlerle düşünüyoruz.”¹²⁸ Şu durumda düşün (Y *numenon*) âleminin sınırlarını çizip belirleyen dildir. Maneviyâtın düşünüstü kesimi de bulunur. Dil, oraya uzanmaz; düşün¹²⁹ çerçevesiyle sınırlıdır da ondan. Gelgelelim derdimiz, meselemiz maneviyâtın düşün mıntikasıyla, demekki metafizikle sınırlı. ‘Düşünüstü’ne gelince; ora mistikliğin kesimidir. Metafiziğin *phénoménologies*¹³⁰ ‘düşünce–dil’ (Fr *pensée–langage*);¹³¹ fiziğinkiyse, ‘takat–madde’dir (Fr *énergie–matière*). Beşer, buna göre, duyup algılayan dirim–doğa (Fr *biophysique*), insansa ifâdesini dilde bulup düşünen müdrik metafizik varlıktır. Beşer doğal süreçler ile dirim faaliyetleri çerçevesinde ‘yaşar’; insan dil ile düşünmenin metafizik ortamında ‘hayat’ sürer.

EK 24: ZİHNİYET DENEN BİLMECE¹³²

I- Stalingrad

1996. Kasım sonu. Özbek hududunu geçip Türkmenistanın serhat şehri Taş-havuzaya ulaştık. Sürücümüz Erkin, ikimizi atasının evine götürdü. Atası kimdi, neciydi, neye benziyordu? Türke Türkmene has yüz hatları, badem gözler, çıkıkca elmacık kemikleri, çökük avurt, seyrek kıllı sakal, ufak tefek boy pos, zayıfca endâm... Sovyet devrinde kolhoz idârecisiymiş. Türkmen devletinin zuhurundan sonra basit kolluk memuru. Anlaşılaçağı üzre, bayağı bir tenzilirütbe. Eh, olacak olan da buydu. Dev boyutta geminin, gerisinde koca anafor bırakarak, batışını andırır biçimde azman imparatorluk çökmüş. Batan gemiden geriye avuçiçi

128 Georg Wilhelm Friedrich Hegel: “*Vorlesungen über die Ästhetik*”, 242. s.

129 “Duyulur tecrübenin (demekki L *coram intuitu intellectuali*) sunamayıp da sırf zihne konu olanlar, *düşündürler* (Y *noumena* yahut L *intelligibilia*). Düşün âleminin karşısında görünürlükler dünyası bulunur ...” —“*Kritik der reinen Vernunft*”, *Transzendente Analytik*, B.3.H.280ff.

130 Buna Türkcede ‘görünürlükaslı’ diyoruz. Metafizikte geçen *phénoménologies*in ‘bilim’le (Fr *logie*) ne ilgisi var? Bilim, temel birimi madde olan fizikte yer alır ancak. *Phénoménologie, ontologie, gnoséologie, psychologie, sociologie* cinsinden *logieler*, olsa olsa tınıları itibarıyla ‘bilim’dirler.

131 *Langage* karşılığı ‘bildirişme’yi kullanıyoruz. ‘Dil’ (Fr *langue*), aslında ‘bildirişme’ (Fr *langage*) câmasıının azâsıdır. Gelgörki burada lâfî kısa kesmek maksadıyla bildirişme yerine dil diyoruz.

132 Bkz: 10 sayılı dipnot, 396. s.

cankurtaran filikası kalır. Gemide kim varsa, yelin, akıntı ile dalgaların keyfine kalmış başıboş sürüklenen filikaya karmakarışık tıkabasa doluştuğunu hayâl edelim. Erkin'in yetmiş küsur yaşlarındaki atası kendini işte böyle bir ortamda buluverir. Adam, yalnızca kolhoz idârecisi de değil; aynı zamanda Lenin ile Kızıl yıldız nişanlarıyla taltîf olmuş bir savaş kahramanı. İkinci dünya savaşı yıllarında Sovyet Kızılordu saflarında Stalingraddan Berline dek vuruşarak yol almış. Sefer boyunca başından geçenleri anlatırken ilgimi ziyâdesiyle çeken, 1942 aralığının 24nû 25e bağlayan gece vukû bulmuş olayın hikâyesi. Neydi olan biten?

“Görülmemiş şiddette kış şartlarını yaşıyorduk. Gelgörki, o karlı buzlu kışa bile parmak ısırtacak soğuk bir gece. Nereden bakarsan bak, sıcaklık, eksi kırk dolaylarında olmalı. Hava açık mı açık. Nem ile esintiden eser yok. Gökyüzü billur gibi. Yıldızlar ıslıl ıslıl; elini atsan, hanı neredeyse bunları tutar, yakalarsın. Öyle yakın gözüküyorlardı. Düşmana gelince; yahu, asıl o, olacak iş değil; taş çatlasa altmış, yetmiş metre ötemizde koskoca bir od yakmış, cumhurecmaat etrâfında toplaşmış birağızdan iç karartıcı, şu bizim Rus yoldaşlarımızınkini andırır, koro hâlinde şarkı söylüyor. Öyle özenle nişan almaya falan luzum yok. Tüfengi doğrult, bas tetiğe, indir alayını. Öylesine bizlere yakın duruyorlardı. Odun yaydığı ışıktan çehrelerini bile seçebiliyorduk. Durum bunca elverişliyi, hepsi Rus olan, subaylarımız, kumandanlarımız bizlere niye ateş açma buyruğunu vermiyorlardı. Olacak iş değil. Buyruk vermediklerine göre, bir terslik, sakatlık var demektir. ‘Bunlara ne oluyor, bi’gidip bakayım’ dedim. Koşar adımlarla o durdukları sipere seğırttim. Önü açık, arkası ile üstü kapalı, bayağı korunaklı siperler, lüks lambası marifetiyle hayli aydınlanmış görünüyorlardı. A a, o da ne?! İki subayımızın gözlerinden incecik şerit hâlinde yaş akımıyormuydu?! ‘Ne oluyor?!’ dedim kendikendime. Zemine şöyle bi’göz attım. Görünürde içki şişesine benzer nesne yok. ‘Burada tanık olduklarımın ne manâsı, ne mantığı var?’ dedim kendime. Yüzbaşı rütbeli bölük kumandanımıza ‘düşmanı bunca yakın ve korumasız görmedim; üstlerine mermi yağdırsak, topunu ânında haklarınız’ dedimse de, karşılık alamadım. Gerek yüzbaşı gerekse yanındaki teğmen put kesilmişler. ‘Kumandan yoldaşım, buyruk veriniz de heriflerin üstüne ateş açalım, işlerini tezelden bitiriverelim!’ Cevap, tek sözle ‘nyet!’ (‘hayır!’). Devamla: ‘Bırakalım, şarkılarını söylesinler; bu, onların gecesi; yerlerinden yurtlarından, ayalailerinden fersah fersah uzaklarda geçirdikleri kutsal geceleri.’ Hoppala; hiçbir şey anlamadım. Neyse, şafağa değin toplu hâlde şakıyıp durdular. Tam tanyeri ağarırken ortalığı uhrevî bir sükût sarıverdi. Ardisıra cehennemî gü-

rültü. Ânında makinelerle ağır ve hafif toplanlar serî ateş salvoları. Ardı arkası kesilmemesine. Birkaç dakika öncesine değin geceyi dolduran toplu hâlde söylenmiş o şarkılar, arkasından gelen semâvî sulh sükûn sükût neydi, düşmüydü yoksa!... O şarkılara ve onları söyleyenlere gözyaşı döken Rus yüzbaşımız ile teğmenimizin parmakları, şimdi, tetikten çekilmek nedir bilmiyordu artık. Olayın vukûundan bugüne elli dört yıl geçti. Şu sırta, bir nebze olsun ışık tutamadım, muammayı aydınlatamadım.”

Sürücümüz Erkin’in atasına bilmece gibi gözükken o yaşantı, anlatıldığı ândan itibâren bana hiç de öyle yabancı gelmedi. Ertesi sabah yol arkadaşına “Erkin’in atasının dün anlattığı hikâye amma şaşırtıcı ve ilgi çekiciydi! Değilmi?” diye sorduğumda, boş bakışlarla “bilmem, bana öyle gelmedi” demezmi! “Anlattığını anlayamadım pek.” Niye anlayamadı? Dil yüzündenmi yoksa daha derin bir sebeptenmi? Gördüğümüzü, işittiğimizi, dokunduğumuzu, kokladığımızı, tattığımızı, kısaca duyduklarımızı anlayıp idrâk etmemiz, Immanuel Kant’ın dağ deviren keşfi *Anschauungsvermögen*, yanî, evrenbilimde bahsi geçen evrensel arkaplan ışımasına benzetebileceğimiz *tasavvurgücümüzde* az yahut çok denginin bulunmasına bağlıdır.

Nedir insanı insana götüren, bağlayan? Ebeveyn – evlât muhabbetimi, kardeş ile arkadaş sevgisimi, akrabalık, kandaşlıkmı; cinsî münâsebet düzleminde bulunan kadın – erkek arasındaki aşk ilişkisini; dil, medeniyet, meslek, sınıf birliğimi; yurtdaşlık, milletdaşlık, hemşehrilikmi?... Bütün bu saydıklarımız elbette söz konusudurlar. Ama bunlardan ibâret olmayıp daha fazla, esrârengîz, öte, aşkın, açıklanamaz bir âmil var. Niye açıklanamıyor? Kavranılır cinsten değil de ondan. Onun ne olduğunu anlaşılmaz lâflarla kısaca beyân edelim: Tasavvurgücüne dayalı sezgi ortaklığı yahut başka bir deyişle sezgidaşlık. Bu hâl yahut husus, zihniyete yürüyen yolun en önemli mesâfe taşlarındandır. Zihniyet de nihâyetinde, beşeri insan kılan manevî biçimlenişin tezâhürü kişiliğin baş belirleyicisidir. Müşterek zihniyet tarafından etkilenip belirlenmiş kişilikler arasında açık yahut silik ortaklıklar bulunur. Sonuçta böyle kişiler birbirlerini az yahut çok anlayabilirler. Aklın önyak olduğu, denetleyip başını çektiği kişiler arasında vukû bulur duygu ortaklıklarına ‘duygudaşlık, (Y→Fr *sympathie*)’ bunun ileri bir safhası, ‘hemhâl (Y→Fr *empathie*)’ olma durumu diyoruz. Kişilik benzerliği, duygudaşlık ile hemhâl olmanın şartıdır. Kişiliği tayîn eden zihniyettir. Bunu belirleyense, belli değil. Zihniyeti nedene bağlayamıyor, geri götüremiyoruz. Bir milletin zihniyeti?... Var. Milleti teşkil eden nice birey bulunuyorsa, onca

zihniyet de var, demek, doğrumu? Doğru. Ne var ki, ayrıca, toplumu, milleti temâyüz ettiren, bütün fertleri az yahut çok kucaklayan, kuşatan bir bireyle-rüstü zihniyetten bahsolunamaz mı? Olunur elbette. İşte hicrânın ağır bastığı zihniyetleriyle temâyüz etmiş Alman ile Rus milletleri! O zihniyetin yerlisi değilseniz, milletini teşkil eden fertlerle duygudaşlık kuramaz, görüntülediği kültürün yansıtıcısı, aynası olan diline, sözleriyle tanışık, dilbilgisini de biliyor olsanız bile, yabancı kalırsınız. Sözlerin anlamını kavramakla birlikte, manâlarını anlayamazsınız. Dilin ruhu demek olan toplumunun zihniyetine nüfuz edemiyorsunuz da ondan. Bizi ağırlayan İkinci dünya savaşı gâzîmizin Ruscası, belki, anadili Türkmen Türkcesinden üstündü. Yine de vatandaşı ve yoldaşı Rusu idrâk edemiyordu. Birinin sarfettiği lâfî öbürü anlayamıyor. Niye? Zihniyetleri uyusmuyor. Öte yanda ölümüne vuruşan Rus ile Almanın zihniyetleri, en azından, hicrân hususunda buluşmaktaydılar. ‘En azından’ dediğimize bakmayınız. Pek az topluma, millete nasip bir özellik, hicrân. Peki, bahse konu duyuşa, duygu hâline yol açan etken nedir? Tarih boyu yaşanmış serüvenler mi? Tabiat şartlarını? Yerşekilleri mi? Ne? *Bilmiyoruz!* Hani kara-ormanlarının, tipinin, karın kışın, buzlu yellerin kol gezdiği diyâr deseniz, günlük güneşlik ülke Portekiz’in *saudaden*, ‘hicrân’dan başını bi’türlü kurtaramamış ayalevlâdına ne demeli? Portekizlinin arka kapı komşusu, hem de sert, haşın iklimin hüküm sürdüğü ülkenin insanı İspanyolun dilinde *saudadenin*, doğrudan, birebir karşılığı yok. Üstüne üstlük, Portekizce ile İspanyolca kardeş dillerdir.

24 aralığı 25e bağlayan gece Rus subaylara şarkılarıyla gözyaşı döktüren Almanların karşısında komşuları Fransızlar yer alaydı, bahse konu olaydan, ihtimâl, etkilenmeyeceklerdi. Fransız bir yana, Almanın dil ile soy akrabası sayılan Felemenkli ile İngilizin dilinde de *Wehmutla* karşılaşmaz. Ruscadaysa уныние (unıniye)!

Sorumuzu temcit pilavı misâli yeniden pişirip kotaralım: Duygudaşlığı, daha da öte, hicrân çeşidinden eşine ender rastlanan derin ve bedîi duyguların paylaşırlığını nasıl ve neyle açıklayabiliriz? Bu çeşit duygular bir milletin topluluk kalıtımın mı (Fr *génétique population*) içkin/mündemiç bulunmalı ki, fertlerinde, öyleki şairlerinde boy verebilsin? Duygulanma ile duygulandırmanın üstâdı uluğ şairimiz *Yahya Kemâl* beğе başvuruğumuzda yukarki sorumuza olumlu cevap alacağız. İşte “*Kar Musıkîleri*” ne bi’fasıl kulak vererek ‘hicrân’ın, topluluk genetiğimizde, hiç olmazsa, ağırlık taşımadığını anlayalım.

“KAR MUSİKİLERİ”

(Varşova, 1927)

“Bin yıldan uzun bir gecenin bestesidir bu.

Bin yıl sürecek zannedilen kar sesidir bu.

Bir kuytu manastırda duâlar gibi yanık,

Yüzlerce ağızdan koro hâlinde devamlı,

Bir ezanın âhengi yayılmakta derinden...

Duydumsa da zevk almadım İslav kederinden.

Zihnim bu şehirden, bu devirden çok uzakta,

Tanburî Cemil beğ çalıyor eski plakta.

Birdenbire mes’ûdum işitmek hevesiyle

Gönlüm dolu İstanbulun en özlü sesiyle.

Sandım ki, uzaklaştı yağın kar ve karanlık

Ufkumda bütün bir gece körfezdeyim artık.”

Topluluk genetiğimizde ‘ağırlık taşıyor’ dediysek, ‘yok’ demedik ya. Nitekim, yukarki şiir şaheserinin tersine, aşağıda sunduğumuz örnekte ‘hicrân’ın izlerine rastlıyoruz.

“KARLI İLÂHİLER”

(Aşkabat, 20 kasım 1996)

Altın başakların salındığı uçsuz bucaksız düzlüklerde

Gecenin dondurucu yelleri ılık gibi özümeye işlediği Karakurum çölünde

Rahmet bulutlarının dolaştığı Tanrı dağlarının ezelden ebede karlı

zirvelerinde

Avuçlarım mahrem bir duada kapanmış kalbimin üstünde

Bitimsiz gibi gözüken uzaklıklarda

Yaşıyorum ıslak dolgun dudaklarının tılsımında

Karakurum kumlarına kar yağıyor lapa lapa

Kazağında büzülmüş kömür gözlü Tacık rehberimiz Buhara kalasında

Yoksulluğun bel büktüğü güngörmüş illerde

Kuzeydeki Taygaların yeşili yansımış badem gözlerine

Altın sarısı saçlarının topuzu ne de yakışmış mesâfeli asilzâdeme

Geçmiş günlerin putuymuşcasına vakur oturuyor her unsuru sarsılan

külüstür otobusta

Yaradanımın binbir çeşit eseri
 Irk ırk kadınlar iklim iklim tabiatlar ısıtıyor içimi
 Sarp yeşil yamaca yapışmış kutu kadar kiliseyi
 Titreştiriyor yekâhenk kalın sesli erkek korosunun ilâhîleri
 Yaşların gözçukurlarında donduğu bir vakitte
 Değişmese artık güzelim dünya diye yakarıyorum inceden inceye
 Tütsüler ile enfes sesler ağıyor camgöbeği yüce göklere
 Hüzün sinmiş şeffaf kar tânelerine
 Hatırlar gibiyim o soğuk kış gecesinin
 Karlı bir şubat sabahına kavuştuğu demleri
 Doğum sancılılarıyla kıvranan annemin
 Hiçbir zaman duyamayacağım sancılı sevincini.”

II- Ötenin Seslenişi: Vicdân

—Adsız Çavuşun Hikâyesi: *Stalingraddan Chemnitz’e*—

Tarih ile mahal: 1963 temmuz, Chemnitz/Saksonya. O günün genelgeçer deymiyle Doğu Almanya, kendi deyişleriyle Alman Demokratik Cumhuriyeti. Günlerden pazar. Chemnitz’in yanbaşındaki ormandan, Küchwald’dan dönüyorum. Güneşli sıcak öğle saati. Orman ile öğle yemeğine yetişeceğim ev arasında irice koru, Schloßpark.

Tenha parkı kocaman adımlarla katediyorum. Güngörmüş dallı budaklı ihlamurun altında sıraya oturmuş rengi atmış keten pantolonlu, kadîdi çıkmış, yine de temiz pak gömlekli, enli boylu saçsız iri kelleli adam gazete okuyor. Kaç yaşında olabilirdi ki? Öyle gençtim ki, kırkını devirmiş bile mezar eşliğinde görmeğe eğilimliydim. Gelgörki hikâyesini dinleyince, neresinden bakarsan bak, ellisine merdiven dayamış, ellisini geçmiş olması lâzım geldiğine kanî oldum.

“Affedersiniz; rahatsız ediyorum! Saat kaç?” İhtiyarlığa meyletmiş tek başına yaşayan orta yaş erkeklere mahsûs ukâlaca edâyla saat cebinden gümüş renginde kösteklisini çıkardı. Düğmesine basıp kösteklinin kapağını açtı. İlk saata göz attı; bilâhare bana baktı. Çok bilmiş bir tınıyla “bu saat var ya!; babanın yaşı ile seninkinin toplamından daha yaşlı” dedi. Güneş ışığının parlak huzmesi yüzünden gözlerini kırıştıtarak bana bakıp tepkimi merak ediyor. Yalnızlıktan ziyâdesiyle sıkılmış, belli ki, lâflayacak birini beklemekte. Oralı olmadım. Acelem var. Öğle yemeğine yetişeceğim. Dahası; yaşlılığın güngörmüşlüğü, erken gençlikte, ne

yazık ki, kişiyi bir haylı sıkır. İstikbâl, önümde ucu bucağı, haddi hududu belirsiz engin deniz; ne edeyim, geçmişin tatsız tuzsuz, küf kokulu masal masal maditaslarını. Yaş ileriledikçe pişman oluyorsun, hem de ne biçim! Gelgelelim, iş işden geçmiş; yüzünü ekşiterek futursuzca solladığın moruklar, artık, o bahâ biçilmez yaşantı bilgisiyle dolu haznelerini berâberlerinde götürerek sırra kadem basmışlardır. Bu kere ama, öyle olmadı. Neden? Bilmiyorum. Tanrının böyle beklenmedik armağanları olur işte.

Köstekli cep saatinin yaşını söyleyince ağzım hayretten açık kaldı. Gerçekten de babamınki ile benimkinin toplamından fazlaydı. Hadi, yaşımı tahmin etmek öyle müşkil olmasa gerek. Peki ya, babamınkini nereden, nasıl kestirdi? Salladı da, tuttu... Bu da tatmin etmiyor. Bana bakarak babamın orta yaşın üstünde olduğu tahmin edilebilir mi? Zor... Bana bakan, babamın genç olduğuna kanâat getirir. Hânemizi, ailemi tanımayan nereden, nasıl bilir, benden on altı yaş büyük ağabeğimin de olduğunu.

Saat ile yaş ‘geyiğ’inden adam dile döndü. Beni orada tutacak ya, ille konu bulacak. “Fasîh Almanca konuştuğuna bakılırsa —“lehçe konuşmuyorsun” demek istiyor—, Saksonyalı değilsin” diyerek yeni bir bahsaçtı. “Türkiyeden geliyorum, Türküm” cevabını verdim. “Hadi ya, Türkiyeden geliyorsun! Olacak iş değil!...” Gerçekten de, NATO mensûbu Türkiyeden komunist Doğu Almanyaya varmak, adama inanılmaz mucize gibi gözüktü. “Neresinden?” “Karadeniz kıyısı”¹³³ cevabını verince, şöyle bir ân hayretten donakalmışçasına sustu; kırıştıradurduğu gözleri fal taşına dönüverdi; ve nihâyet bu vesileyle olağanüstü hikâyesine geçti.

“1941 ekiminden 1942 yaz sonuna değin Karadenizin kuzey kıyılarındaydım. İlkın Kırım: Kerç, Yalta, Sıvastapol; 1942 baharından güzüne değin Odessa. Ah, oralar, öncelikle de Kırım, hârıka yerler. Odessa da nefis bir şehirdi. Oraları tekrar barışta gezip görmek isterdim.

1942 sonlarında Kafkas cephesinden çekilen birliklerimize katılma buyruğunu aldım. Stalingrad’da kuşatılmış Altıncı orduyu kurtarmak üzere taarruza geçtik. Eksi otuz, kırk derecelerde tank, top, motorlu taşıt, tüfenglerin mekanizmaları, insan, aklına ne gelirse, istisnâsız her şey donar oldu. Elin parmaklarını bile kıpırdatamıyorsun. Sefilliğin, felâketin raddesi, derecesi yok. Anlatılır, tasvir

133 ... Niye öyle dedim?, bir muamma!; zirâ çoktan Ankara denilen o baht karartıcı cehennem çirkini beldede oturuyorduk...

edilir gibi değil. Altıncı orduyu kurtaramadan çekilmek zorunda kaldık. Taşıtlar ve atlar¹³⁴ dahî donup kaldıklarından, iş, ayaklara düştü. Tabana kuvvet buzda, yelde, tipi altında günde yirmi, bilemedin, otuz km, hep kuzey batı yönünde yürüyoruz. Önümüzde Kızılordu, arkamızda gayrınızâmî partizan. Cehennem bundan beter olamaz. Ora en azından sıcak. Öne, arkaya, sağa, sola ateş ede ede ağır aksak yol alıyoruz. En kötüsü yaralanmak. İlâç, sargı bezi, pamuk falan filân hak getire; sıhhiyeciyi koduysan bul; kimsenin seni taşıyacak, sana omuz verecek hâli yok. Bu durumda Moskof'un (Alın *İvan*) eline düşmeyegör!... Ölüm bunun yanında ballı börek. Almanyaya, kim bilir, daha kaç bin fersahlık yolumuz var.¹³⁵ Kafama koydum: Çok sıkışırsam, düşman ateşine bağrımı açar, kendimi vurdurur, ama asla esir düşmem.

Aradan aylar geçti; kâh yaya, kâh yolda rastgelip el koyduğumuz beygirlerin çektiği arabalarda, kâh aparttığımız motorlu taşıtlarla gidiyor, ileriliyor. Bölüğü, alayı, tugayı parçalanıp dağılmış yolda kalan yığınla asker biraraya gelip derme çatma birlikler teşkil ediyorduk. Bu derme çatma geçici birliklerde ast, üst, buyuran, buyrulan, kumandan, subay, er kim? Yok öyle bi'sey. Herkesin ağzından çıkan ortak şîâr: "Haydi canyoldaşlar, dönüyoruz; ileri!"¹³⁶ Tesâdüf eseri buluşup rastgele birlik oluşturanlar, hayrete mucip sıkıdüzen/*discipline* içinde "haydi canyoldaşlar, dönüyoruz; ileri!" şîârlarına uygun fersah fersah yol alıyorlar.

Ulaştığımız ilk şehir Tsaritsin. Orası çoktan Rusların eline geçmiş. Şehrin batısından dolanarak kuzeye Tambov'a doğru yürüyoruz. Başka parçalanmış birliklerle karşılaşıyor, motorlu taşıtları varsa, bi'süre ayaklarımızı, baldır bacaklarımızı dinlendiriyoruz. Ardından tekrar kuşatılıyor. Canhıraş çatışma. Kuşatmayı yarıyor, kurtuluyoruz. Ardısıra birlik yeniden dağılıveriyor. Ölenler öldükleri yerde kalakalıyor; katlonulan düşman askerleri yahut çeteciler donlarına dek soyuluyorlar. Böylece soğuğa dayanıklı giyimle donanıyor, silâh, cephâne ile mühimmât açığımızı kapatıyoruz.¹³⁷ İki üç ayda bir değişip

134 "Atın donarak ölmüşü bile can kurtarır!... Keser, parçalar, ateşte kızartarak yer, ömrünü üç beş gün uzatırsın..."

135 Stalingrad (günümüzde Volgograd)→ Chemnitz 2271 km.

136 "Vorwärts Kameraden, wir müssen zurück!".

137 Rusyanın, Almanyayla savaşa tutuştuğu temmuz 1941den çatışmaların kesildiği mayıs 1945e değin Kızılordunun kullandığı silâhın, cephâne ile mühimmâtın %18i, besin ile giyeceğins e %28i ABD mamulu olup yardım faslndan Sovyetler Birliğine gönderilmiştir —bkz: "The Oxford Companion to the Second World War", 1180. s. Bu bağlamda ölü Rus askerlerinin giyece-

yenilenen birliklerle Almanyaya döğüşe döğüşe yaklaşıyorum.

Smolensk'in altmış, yetmiş km kuzey batısında bir buçuk ay önce kendisine katıldığım minik birlikle bir köye vardım. Saman ile sazdan örülü dik çatılı, soğuşa karşı kalın pervazlı, ufak pencereci, ahşab evlerin yer aldığı beş on hâneli küçücük bir Rus köyü. Benimle berâber, altı askeriz. En kıdemli, yaşlı, tecrübeli olan benim. Çavuştum.

Birkaç başıboş it dışında ortalıkta kimse görünmüyordu. Kış soğuşuna, kara, dona karşı muhâfaza altına alınmış ahır, ağıl ile kümeslerde hayvanların varlığı işitilebiliyordu. Ahâlî ya epeydir kuytularda saklanaduruyor ya da yaklaştığımızı görür görmez köyü terkedegitmişti. Partizanların gizlenip pusu kurmuş olma ihtimâline karşı tedbiri elden bırakmaksızın kapıları zorla açarak evlerin içine bakıyoruz. Kimse yok. Gelgelelim ocaklar yanmakta. Artık kesindi. Varışımızdan hemen önce sıvışıp ormanın derinliklerine sığınmış olmalılar. Ormanın uzak köşe bucaklarında karşılaşacakları çetecileri varlığımızdan haberli kılmaları işden değildi. Ne var ki, biz de yorgun, bitkin, aç bilâçtık. Mutlaka bi'yerlerde dinlenip karnımızı doyurmak zorundaydık. İşte bu mülâhazalar ve ruh hâletiyle evleri teker teker teftiş ederken birdenbire beklenmedik bir manzarayla karşılaştık. Öbürleriyle karşılaştırıldıkta büyücek sayılabilecek birinde ne görelim!? Elli, elli beş yaşlarında bir hanım ile en ufağı sekiz, on yaşlarında, en yaşlıysa otuzu geçmeyen dört kız yahut genç kadın! Hanım, anneleri olmalıydı. Nitekim öyleymiş. "Düşman askerleri yaklaşıyor haberi köyde orman yangınınca yayılıverdi. Almanlar kadınlara dokunmayacak denli şerefli olmalı diyerek kızlarımı kapıp ormana kaçmadım" dedi. Kadının, Almanlarla ilgili dediklerini kesinlikle inandırıcı bulmamakla birlikte sesimi çıkarmayıp inanmış ayaklarına yattım. İki buçuk yıllık kalışım Ruscayla iyi kötü âşinâlık kesbetmemi sağladı. Nitekim Rus subay esir düşüp kovuşturulacağında beni dilmaçlığa çağırırlardı. Bu minvâl üzre, kadınla, adı Nina idi, söze sohbete daldım. Rus, toprak, tabiat insanıdır. Şehirlisinin bile bir ayağı kırdadır. Öyleki Çarlık Rusyasında soyluların çoğu toprak zâdegânıydı. Kaba saba, gaddar, bir o kadar da saf, samimî, misâfirsever; kâh coşkun, kâh hicrân dolu, hüznüldür. Çilekeş ve fedâkârdır. Sâdiktır. İnatla savaşıır. Kadını, özellikle müşfik ve anaçtır. Yeryüzünde çocuğu Rus kadar seven

ğini, silâhı ile yiyeceklerini edinen Almanlar, aslında ABD mamulleriyle donanmış oldular. Benzeri durum Kurtuluş Savaşında yaşanmıştır. Sersefil hâldeki Türkler, özellikle savaşın son demlerinde, ölü Rum askerlerinin İngiliz menşeli silâhına, cephânesine, mühimmâtına, giyeceği ile yiyeceğine elkoymuşlar.

ikinci bir millet daha çıkarını? Sanmıyorum. Tasvirlerim kadına, yanî Nina'ya da cuk oturuyor. Tabîî, altı yapıyabancı erkek, üstelik işgâlcı düşman askeri olmamızın da yarattığı korkuyu göz önüne almalı. Yine de, elinden geldiğince ağarlaması onun millî misâfırseverlik hasletinin tezâhürüydü. Gerek zorbamı zorba bir düzenle bitmek bilmez mücâdeleye gerekse zorlu bir mevsimin eşğinde olmanın getirdiği kıtlığa rağmen, elinde avucunda ne kalmışsa önümüze cömertce serdi. Bizim aç bilâç uşaklar yedikce yedi; vodkaları da devirdikçe çığırlarından çıktılar. Az uyumağa yeltendim. Ne gezer; o ne gürültü patırdı öyle; koro hâlinde halk türküleri, marşlar; zemini teperek tempo tutmalar. Lâkin en korktuğum olay, sonunda başıma geldi. Korkularından evin kuytu köşe bucaklarına çekilen kızları bağıra çağıra, sayarak söverek aramağa çıktılar. Kızlardan ortancasına fenâ hâlde sarkan haytalardan birinin önünü kesmeğe kalkınca Nina, tepesine balyoz yemişcesine yere seriliverdi. Yaylanmışcasına dey-yusun üstüne atıldım; bir darbeyle yere yıktım. Azgınlık, orman yangını misâli öbür heriflere sırâyet etti. Kızları saklandıkları köşe bucaklardan kollarından, bacaklarından çeke çeke çıkarıp yerlerde sürükleye sürükleye oturma ile yemek odasının ortasına getirdiler; üstlerini başlarını parçaladı, elbiselerini lime lime ettiler. Nihâyet ırzlarına geçmeğe giriştiler. Anne de kızları da avaz avaz bağırıp çağırıyor; yürek paralayıcı biçimde yalvarıp yakarıyorlar. Biri, “n’olur, yalvarıyorum yapma; öldür, hem de nasıl istersen öyle öldür, ama beni iğfâl etme!” diye yakardı. Irz düşmanı başını bana çevirerek “ne diyor şu aşufta?” diye sordu. Ben de ona kızın sözlerini tercüme ettim. İğrenç, sapıkca bir kahkaha patlattı. Bütün bunlar, şerefsiz serserileri daha bir kamçılıyor, şehvetlendiriyor olmalıydı. Bana en azından öyle geldi. Cürümün en ağır, korkuncu, bağışlanmaz olanı, ırza geçiyorlardı ki, nevrİM döndü, gözüm karardı, kendimi kaybettim; vaktiyle ölü Rus askerinden aparttığım elimdeki kalaşnikofu ateşleyiverdim. Bilinçsizce, çıldırmaşcasına beş yurtdaşımı, sûretâ da olsa, silâh arkadaşımı kurşun yağmuruna tuttum. Neye uğradıklarını bile sorgulayamadan, şaşırmadan oldukları yerlere yığılıverdiler. Kıpırdamadan ayağımın dibinde yatıyorlar. Her taraf kan revân. Manzaranın dehşetengîzliği anlatılır gibi değil. İlkin durduğum yere mihlanmışcasına kalakaldım. Ardisıra namluyu şakağıma doğrultmağı denedim ki, evin hanımı, anne, cüssesinden beklenmeyecek çeviklikle namluyu iki eliyle boş alana itiverdi. Hayatımı kurtardı. Kaba kuvvete başvurup beni iterek kanapeye oturttu. Ufak kadeh dolusu vodka getirdi. Kadehi ağzıma dayayıp mereti ilâç niyetine yudum yudum içirdi. Şefkatla saçımı okşayarak bir çırpıda “kızlarım ile beni

kurtardın; beşimizin sana can ve namus borcumuz var; seniniçin ne yapıp etsek az” dedi. Gerek o âna değin gerekse sonra Ninadaki heyecânın eşine benzerine kimsede bir daha tanık olmadım. Yarım saat kadar baygınmuşcasına hareketsiz kaldım. Yetişkin kızlarının yardımıyla beni çöktüğüm yerden kaldırdı. Sofraya oturttu. Yemek getireceklerdi ki, “arkadaşlarımı gömmeliyiz” dedim. Nina da bunun öncelikli olduğunu onadı. Yetişkin kızları, Nina ile ben cesetleri çarşafırla dolayarak dışarı çıkardık. Köyün hemen yanıbaşındaki orman kıyısına dek taşındık. Kazma kürekle beş adet çukur açtık. Cesetleri teker teker yatırıp üstlerine toprak dökerek çukurları örttük. Bi’şeyler atıştırarak ne iştahım ne de keyfim kaldı. Mebzul muktarda çeşitli yiyecek hazırlayıp çıkına özenle yerleştirdi. Onu sırt çantama soktum. Nina ile kızlarının gözyaşları arasında köyden partizanlara yakalanmamakiçin hızla uzaklaştım.

Yurda dönüş yolunda yeniden rastgeldiğim dağılmış irili ufaklı birliklere katılarak savaşa savaşa 1944ün aralık başlarında memleketim Saksonya ile Südetler arasında uzanan Maden dağlarının (Erzgebirge) eteğindeki ufak şehir Altenberg’e ulaştım. Yortuların en içlisi, en duygulusu, gönül kavuranı, yanî Noele iki hafta vardı. Dağlar, bayırlar, ovalar kalın kar tabakası altında, her yer, her yan apak, ıssız ve sessiz. Altenberg, öylesine kenarda köşede bir yöre olmalı ki, savaş felâketi ile düşman tasallutundan masûn kalmış görünüyordu. Şehre girdim. Ortalıkta taşıt falan yok. Bir süre yürüdüm. Ne soğuklar görüp geçirmişim. Kara, dona bunca bağışıklık kesbetmiş olmam gerekirken, şehrin merkez meydanına ulaştığımda üşümekten iki büklüm olduğumu farkettim. Üstelik, sırtımda Rus askerinin cesedinden apartılmış yün astarlı kaputa rağmen. Meydanda Noel pazarı kurulmuş. Kadın ile çocuktan gayrisi gözüküyor. Ürkütücü bir sükût her tarafı, alışverişi dahî, kaplamış hâlde. Satanlar köylü, satılanlarsa bulunduğum beldenin sâkinleri. Şiveleri ile kılık kıyafetlerinden belliydi. Günümüzün tersine, o zamanlar kent – kır ayırımı gece ile gündüz kadar belirgindi. Günümüzün, öncelikle toplumculuk düzeni, hayatı her köşe bucağıyla tekdüzeleştirdi.

Hava karlı, sisli, pusluydu. Tipiden göz gözü görmüyordu. Farkedilmem epeyi zaman aldı. Beni görenlerin ödü koptu. Tepemde kızıl yıldız koparılmış kalpak, sırtımda ölü Rus askerinin kaputu, ayağımda çizme. Ruslar Lehistanın/Polonyanın doğusunu ele geçirmişlerdi. Doğu Prusya, Silezya ile Südet gibi serhatboyu Alman topraklarına dahî girmiş olabilirlerdi. Saksonyaya ulaşmaları da artık ân meselesi olmalı. İşte bu yüzden beni Rus asker kılığında görenler de şafak atıyordu. Meydanda, ayrıca, kollukcunun yahut SS subayının bulun-

ması hâlinde, herif, beni düşman sanıp silâhını çeker, tereddütsüzce vurabilirdi. Sen, binlerce kmlik düşman diyârını katet, bunca badire atlat, gel, sonunda öz yurdunda kendi askerine vurul; hem de evine ocağına bir taş atımlık mesâfe kalmışken.¹³⁸ Üç yıldır kullanmadığım Saksoncama (Sakson lehçesi) başvurarak kesîf bir şiveyle “kılığıma bakmayınız, cepheden dönmüş bir Alman askeriyim” dedim. Göz açıp kapayana değin kadınlar çevremi çepeçeviriverdiler. Nereden, nasıl geldiğimi, nereye gittiğimi, uniformamı niye değiştirdiğimi sorup durdular. Oracıktan bir ân önce uzaklaşmalıyım. Az önce dediğim üzre, askerî inzibât filân beni bi’farketse, hapı yutardım. Beni merkeze çekiverir, niye tek başıma kaldığımı, düşman uniformasını giydiğimi; birliğime, silâh arkadaşlarıma ne olduğunu falan sorar dururlardı. Hadi bakalım; derdin yoksa, ayıkla pirincin taşını. Dedim ya, hava bozbulanıktı. Gözden kolayca kayboluverdim.

A, o da ne?! Pazar yerinin ücrâ köşesinde bir tezgâh gözüme çarptı. Saksonyanın Maden dağları yöresi tahta oymacılığıyla ünlüdür. İşte, tezgâhta tahta işçiliğinin hârika usta örnekleri sergilenmekteydi. Bunların arasında ahşap büyücek sallanan oyuncak at gözüme ilişiverdi. Satıcı yaşlı marangoza atı yiyeceklerle takas edip etmeyeceğini sordum. O sıra yiyecek kadar değerli bir şey yoktu. Teklifimi kabul etti. Çantamdan Rusyadan toplayarak taşıya getirdiğim yiyecekleri çıkarıp gösterdim. Bir kısmıyla oyuncak tahta atı takas ettim. Kalanı da Chemnitz’e evime götürecektim. Peki, atı niye öylesine arzuladım. 1941 haziranında doğu cephesine sevk edildiğimde oğulcuğum birkaç aylıktı. Onu bir daha göremedim. 1944 aralığında ocağımın neredeyse eşğine ulaşmışken, o da anhası minhasıyla artık üç yaşında olmalıydı. İşte at, ona Noel hediyesi olacaktı. Minik adamım atına atlayıp sallanacak. Hayâli bile beni mestetmeğe yetti.

Bana anlatılan yaşanmış hikâyeden esinlenerek 1963te çizdiğim resim: Cepheden dönen babanın Noel akşamı yuvaya oğulcuğuna hediyesiyle birlikte varışı

138 Buna Türkcede ‘ummanı geç, gel de, derede boğul’ derler.

Evimiz şehrin az dışında kocaman bağçenin ortasındaydı. Bağçenin tahta kapısını gıcırdatarak açtığımda beni elimdeki koca tahta atla, ihtimâl, pence-reden göreceklendi. Anne de oğulcuk da evden fırlayıp üstüme atılacaklardı. Hayâlânemde kurup geliştirdiğim manzara 24 aralık Noel akşamında bir farkla gerçekleşti. Beni hiç görmemiş olan oğulcuğum benden korktu. Yaban kılığıma rağmen, karım beni sektirmeden tanımasını! Unutma! Hayatta hâlis dost ikidir: Karın ile itin! Bu ikisine, bir de, atı kat. Gelgörki atım olmadı. Neyse birkaç gün, belki bir hafta karım ile oğulcuğumla yuvamız ocağımızda hârika bir süre geçirdim. Kutluluğun rayıhasını hayran hayran kokladım, mutluluğu tada tada lokma lokma yedim, yudum yudum sindirerek içtim. Yaşamının, böylesine hârikulâde olabileceğini çocuk düşlerimde bile görememişimdir. Cümle çektiklerimde, katlandığım o dayanılmaz cefâlar boyunca bana güç veren, beni ayakta tutan biricik etken, karıma duyduğum karşı konulmaz kavuşma iştîyâkı, tarifi imkânsız aşk. “*Genç Werther’in Çektikleri*” zihnimden çıkmıyordu. Aşılmaz gözüken o ıztırap çölünden kurtulabilmem, sevgilimin, biricik aşkımın saçtığı umut ışığı ile oğulcuğuma hasretim sâyesindedir. Yuvamız en sonunda ulaşabildiğim bir kutlu vahaydı. Gerçi vahayı ömrümde görmedim. Derler ki, “İncil”de geçen cennet tasvirleri vahadan aşırılmış görüntülermiş. Her ne hâlse, ölüm çölünü aç susuz aştım ya, ulaştığım kutlu vahanın, eminim, eşi benzeri yoktu.

Mutluluk, göz açıp kapamacasına kısa sürer. Uzamaz. Pek çabuk bozulur, bayatlar. Bizimki de öyle oldu. O yerebatasınca ödev duygusunun dürtmelerine daha fazla direnemediğimden, artık tam hatırlamıyorum, ama, birkaç gün sonra olmalı, alay kumandanlığına başvurdum. Tâze uniformamı özensiz, ilgisiz bir tavırla üstüme geçirdim. Mühimmâtım takviye olunmadı. Yoktu çünkü. Rus mamûlü silâhlarımla şehrim, *Chemnitz*imi ilkin Amerikalılara, bilâhare Ruslara karşı savundum. Şehri yakıp yıktılar. Yer gök birbirine karıştı. Doğanın dirildiği mevsim —kastettiği mayıs başı— bize ölüm fermânı oldu. Her şey bitince sessiz sedâsız evime yuvama sıvıştım.

Ya, görüyorsun; nereden nereye; yirmi yıllık zaman aralığının ardından ilk defa karşılaştığım, tanımadığım, yapyabancı bir genc olan sana içimi, âdetâ kusak, döktüm. Kadere kısmete inanmazdım. Gelgörki inanmadığım kader, kendini işte böyle zorla kabul ettirdi. Son olarak sana şunu söyleyeyim: Hikâyemi senden gayrı yeryüzünde bilen eden yok. Anlattıklarımı Doğu Almanyadan (Alm DDR) ayrılincaya değin kimseye nakletme. Senden bunu istihâm ediyorum” diye sözünü bağladı.

“Efendim, adınızı bile bilmiyorum. Tutun ki, şunu bir gün birilerine aktarıyorum; öznesiz bir anlatı olmazını bu? Üstelik, Sovyet Rus kadınlarının ırzını namusunu kurtarmak amacıyla öldürdükleriniz Nazi askerleri; burasıysa komunist düzendeki Rusatapar bir ülke değilmi? Aklım almıyor. Sizi ödüllendirmeliler. Sizce cezalandırılmaktan korkuyorsunuz. Bu, ne menem bir işdir?!” diye itirâz edecek oldum...

...“Oğlum!” dedi, “unutma; komunist momunist (Alın *Kommunist oder nicht*), bura, önünde sonunda bir Alman ülkesi. Öldürdüklerim, yurtdaşım (Alm *Landsmann*), vatandaşım (Alm *Mitbürger*) Almanlardı. Almanyanın, hem de büyük ihtimâl, Doğu Almanyanın bir köşe bucağında onların annesi atası, ağabeği, ablası, bacısı, inisi, belki yavuklusu, karısı bulunuyordur. Ettiklerimde her nice haklı olursam olayım, bunu kimseye izâh edemem.”

1963te dinleyip yukarıda aktardığım destanı elli yıl sakladım. Adsız anlatıcının 1940ın son aylarında dünyaya gelmiş “oğulcuğ”u (Alın *Söhnschen*) bile, yaşıyorsa, şu sıra yetmiş beş yaşında olmalı. Verdiğim sözü ziyâdesiyle tuttum. Artık, söz konusu sırrı daha fazla saklamanın manâsı mantığı kalmadı. Aradan yarım yüzyılı aşkın süre geçti. Bu saattan sonra, kim öle, kim kala.

III- NAMLUNUN UCUNDA ÖLÜM – KALIM

Rakım neredeyse üç bin metre; serin, diriltici, şeffaf havayı derin derin soluyarak sabahın erken saatında yola revân oldum. Merkezî Afganistanda ucu bucağı kestirilmez kum – toprak karışımı çöl ortasında camgöbeği renginde, yüzeyi kıpırtısız, sert zemin görünümüyle mermeri andıran bir su kütlesi karşına çıkıveriyor. Mucize gibi bir şey. Birbirine çağlayanlarla bağlanmış altı adet gölün ortak adı Bend-i Âmir. Göllerin arasında otların, çiçekler ile bodur ağaçların yeşile büründürdüğü berzahlar cennetten bir köşe. Üstteki gölden alttakine çağlaya çağlaya akan dereler, köprüyü andırır taş – toprak tabanlı ince kara parçalarını kaplamış bitkileri suluyor, besliyor. Bend-i Âmir’in Bend-i Zülfikâr (yarıçapı altı buçuk km) ile Bend-i Habibat (derinliği yüz elli m) adlı göller arasındaki iki hafta konakladığım berzaktan yola koyularak kıraç tepeye çıkıyorum. 1971 temmuzunda hani neredeyse dondurucu denebilecek bir çöl gecesinin sabahı. Üşüyorum. Uykutululumdan çıkıp giyininceye dek buz kestim desem, yalan söylemiş olmam. Seherden sabahın ilerileyen saatlarına geçildikçe hava sıcaklaşıyor, yürüdükçe de ısınıyorum. Nihâyet tepedeyim. Sağımda göl. Solumda, az aşağıda, keçi kılından çadırlar, yurt. Hayret! Hazarların mıntıkasında Türk-

menlerin ne işi var? Evet, kıl çadırlar topluluğu göçer Türkmen obasına işâret ediyor. Arazi tatlı bir eğimle alçalıyor. Bayır aşağı yürüdükçe obaya yaklaşıyorum. Sürüsüne bereket kadın, çoluk çocuk. Görünürde erkek yok. Kadınların başı yarı örtülü, sûretâ. Üstlerinde öyle Afganistanda kadınların giydiği kara çarşaf filân yok. Renkli mintan ile şalvar. Güle oynaya gündelik işleriyle meşguller. Şu ülkede görülmedik manzara. Hani, kazara karşılaştın, yüzü gözü kapalı, başından ayağına karalara bürünmüş dahî olsa, şu kat kat örtülerin altındaki yaratık bir hatundur kanısıyla “oh be” diyorsun, “nihâyet kadın!” Aylardır kadın yüzü görmemişim. Rabbimin şu yaratığına meğer nice hasret kalmışım. Çevrende, isterse, bir alay erkek olsun, kadının bulunmadığı ortamda öksüzün, korumasız kalmış gibisin. Ne tuhaf, değilmi? İşte şimdi şuracıkta yüzü gözü açık, gördükleri işden kâm alan genç, yaşlı, her hâlûkârda neşeli kadınlar. Gözümü onlardan ayıramıyorum. Başım sola dönük hâlde yürümekten yorulunca tekrar önüme bakıyorum. Bakıyorum da ne görüyorum! On, on beş m kadar ilerimde yere serilmiş keçe üstünde bağdaş kurup oturmuş başında papağıyla bir Türkmen kocası. Bana sağ yanı dönük. Seyrek kıllı ak sakalın çerçevelediği ince yüzü kırışıklarla dolu. Ufak badem gözlerini öne, boşluğa dikmiş. Aslında bi’yerlere bakmıyor. Nuhunebiden kalma dipciği sedef kakmalı, upuzun namlulu tûfengi benden yana sağ omuzuna dayalı duruyor. Kendimi alamıyorum. Soluma şöyle bir daha bi’göz atıveriyorum. Sonra da başımı aksakala çeviriyorum. O ânda kımıltısız omza yastıduran, bir ihtimâl Onsekizinci yüzyıl sonlarından kalma, şu enfes kabızalı tûfengın namlusu belli belirsiz sallanıvermezmi! Bir, iki saniye. Başka kımıltı yok. Doğrumu gördüm? Yanılsama olmasın? Adam taş kesilmiş. Sanki Budha heykeli. Sükûta ermiş âlemde tek kımıldayan, hem de yalnızca bir ân için, tûfengın namlusu. Evet, namlunun bir ânlık hareketini algıladım —bu bile şaşırtıcı değilmi?—, ama anlayamadım. Acaba? Yok, hayır; anladım; bakılmayacak bi’yere, yöne bakmamam gerektiğini anladım. Ya, peki, gerçekten anlamasaydım? Şimdi hayatta olmazdım.¹³⁹ Namlu ucunun belli belirsiz sallınışı

139 Ankarada bağçe içinde iki katlı evin üst tarafında oturuyorduk. Altımızda bağçeyle hemzemin dairede evsâhibi, karısı ve kızı yaşıyorlardı. On iki, on üç yaşlarında olmalıydım. Suyun, artık, bedene yürüdüğü çağ demekki. Yaz günü. Çocukluk arkadaşım, yaramaz delikanlı, evsâhibimizin evi önünden geçerken, camı çerçevesi, perdesi açık pencereden içeri bakmış, evin hanımını iç çamaşırıyla görüp az buçuk dikizlemiş. Ben de, saf keriz, bunu bizim evdekilere anlattım. Allahtan o sıra babam evde değil. Olsun; kim vardıysa, bana dünyayı dar ettiler. Bakan, benmişmcesine, bir alay azar işittim. Büyüklerden biri, eniştem olabilir, perdesi,

ölüm – kalım uyarısıymış meğer. Bütün bunları, haddizâtında, olay olup bittikten çok sonra çözümlemeli tarzda düşünmeğe koyuldum; sonunda da atlattığım badirenin boyutlarını idrâk ettim. Olay sırasında düşünmeden anlamışım. Bu, nasıl vasıflandırılmalı? Genetik olmayan içgüdüsel, insiyâkî anlama. Tabî ki, çelişik bir şey söylüyorum. Akla, akilyürütmeye başvurmadan anlayabilirmiyiz? Anlayamayız. Öyleyse? Ne yapmalı? Başkaca dile getirme imkânımız yok. Evet, aklın doğrudan müdâhalesi olmadan anlama, isterseniz, ‘içgüdüsel anlama’ diyelim şuna; ‘sezgi’dir!

İmdi, Immanuel *Kant*’a bakarsak, sezgi iki çeşittir. Birine Latincenin ‘intuitio’undan türemiş, Fransızca *intuition* derken, öbürünü de, bunun Almanca karşılığı, *Anschauung* şeklinde anıyor.¹⁴⁰ Hayatta çok seyrek karşılaşılan ‘sezgi’ (L *intuitio*), inanana, dindara göre Allah ihsânı, yanî vehbîdir. Dindar olmayanıçinse, mahreci, menşei belli değildir. ‘Tasavvurgücü’ dediğimiz *Kant*’ın *Anschauungu* ise, dünyaya gelişimizden yaşadığımız âna değin karşılaşp yaşadıklarımızın hâfızamıza kaydolmuş olmakla birlikte, bilincine, artık, sâhib olmadığımız olayların bilgi dağarıdır. Ânda cereyân eden olayı anlamlandırırken, sebep – sonuç bağıntısı çerçevesinde onu anlamlandırmağı mümkün kılacak malzemeyi bulur, zihin düzlemine çeker, çıkarırız. İşte bu, bilinçli anlama olup ânlık ‘sezgi’nin tersine, basamaklar hâlinde tedricî yol alan bir işlemdir. Hâfızada kayıtlı bulunmakla birlikte, bilinç seviyesine çıkmamış ânlık hatırlamaya, çağrışıma, hayâle sezgi diyoruz. Sezgi de tasavvurgücü de düşünme sürecine tâbî olmayıp bir ânda ortaya çıkar, kendilerini duyururlar.

camı açık pencereden içeri bakmanın haram olduğunu söyledi. O dehşet aybın ailemizden birine asla yakışmayacağını vurgulamaktan lâfını bi’türlü bağlayamadı. Tabû ki, zamanın akışında olayı çoktan unuttum gitti. Hele Bend-i Âmir gölü yakınlarındaki o namlu ucunun sallınışı ile şimdi şu anlattığım arasında görünürde uzaktan yakından ilgi ilişkisi yok gibi. Yine de, on üç, on dört yaşında başımdan geçen, dâhiler meliki Sigmund *Freud*’a bakarsak, bilincimin altınamı, üstünemi, dışınamı, her neresine takılmışsa takılmış, beklenmedik bir ânda imdâdına yetişmiş görünüyor. Bir de, günümüz neslinden bir *Türk* genci Bend-i Âmir gölü yakınlarında başımdan geçmiş olayla karşılaşsın, bırakınız onu sezmeği, sallanan namlu ucunu görmez bile; yahut görmesine görür de, gördüğünü farketmez.

140 *Anschauung*, haddizâtında, Fransızca *intuitionun* doğrudan Almanca karşılığı olmakla birlikte, Immanuel *Kant*, keşfettiği ince ayırımı dile getirmek amacıyla *Anschauung* ile *intuitionu* metninde birarada kullanmaktadır. Benzerini biz de Türkcede yapıyoruz. ‘Bilim’ ‘ilm’in, ‘doğa’ ‘tabiat’ın, ‘yaşama’ ‘hayat’ın sözlük karşılıkları olmakla birlikte, aralarında tesbit ettiğimiz ince anlam farklılıklarını tebârüz ettirmek maksadıyla bahsi geçen sözleri ve daha birçok başkasını birarada kullanmaktan kaçınıyoruz.

Sezgi ile tasavvurgücü kendilerini sâdece uyanıklık hâlimizde duyurmazlar. Düşler de mezkûr makûleden sayılmalıdırlar.

IV- Kadın – Erkek Yanyanalığı

–A–

Elâzığ

1982, kasım sonu. İkinci. Saat üç suları. Güneşli lâtif bir hava. Çarşıda alışverişimi bitirip şehir merkezinin birkaç km dışında oturduğum Sular idâresinin misâfirevindeki odama dönmek üzre, belediye otobusuna bindim. Sürücünün arkasında koltuklardan üçüncü sırada, pencere kenarındakine yerleştim. Araba doldukça doluyor. Önümdeki koltuğa şu yeni binen iki genç, herhâlde talebe, otururmu, evet, oturdu. Kapıda, ahâliden, traşsız biri gözüktü. Üstünde bir âyetin yazılı durduğu levha satıyor. Hatunlardan biri, elbette tesettürlü, “Kebana gidiyorum; zarar görmeden bu, oraya taşınırmı?” diye sorunca adam, “istersen İstanbula götür, bi’şeycik olmaz” cevabını verdi.

Ah İstanbul ah! Ne ederlerse etsin, ne yaparlarsa yapsınlar, milletin kafasında, ruhundaki biricik pâyıtaht makamından onu indiremeyecek, alaşağı edemeyecekler.

Sonra, yine, o ön kapıda bir başka kadın daha belirdi. Ağırını ağır tesettürlü. Baştan ayağa kara çarşafa bürünmüş. Bir tek, gözleri, burnu ile ağzı görünüyor. Bindi. Koltukların hepsi dolu. Bakındı. Yok. Boş yer nanay. Önümde oturan iki gençten biri, koridor tarafındaki, bi’şey söylemeden, hani hafif tertip zorlanarak, kalktı. O, kalkınca, yanındaki de yerini boşalttı. Kadına gereken bir koltuk. Öbürüne ne oluyor? Yerini boşaltmasına ne luzum var? Evet, mantıkca, yok. Yine de kalktı. Doğru; felsefe-bilim sorunlarını çözmede mantık–matematik dört dörtlük; gelgelelim yaşama sahasında meselelerin anlaşılmasına ışık tutmadığı gibi, hâllinde de, çâre sunmaktan uzak. Neyse; sorumuza geri dönelim: Niye kalkıyor? Müslüman âdeti icâbı, birbiriyle karı – koca, kardeş, ata – kızevlât, anne – oğul, dede yahut nine – torun, hısım, akraba olmayan kadın ile erkek birarada bulunamazlar da ondan.

Ne demiştik? Öbür genç erkek de, kullanım/pratik değeri, mantıkca gereği yokken kalktı. Bir kadına bir ânda iki koltuk boşaltıldı. Güzel; buraya dek, şu memlekette doğup büyümüş, hep burada yaşamış biri, tasavvurgücünün de yardımıyla bahsi geçen olayı anlamlandırır, anlar, anlayabilir.

Bütün şu hareketli dakkalarda, en azından teşekkür bâbından olsun, tek bir lâf teâtisi, taraflar arasında geçmedi. Her şey baştan tasarlanmışcasına, sessizce sıralı mekanik düzen içinde olup bitti derken... Hayır; iki koltuk boşaldı, boşalmasına; gelgörki, kadın hemen oturmadı!... O, niye peki? Ha, öyle “oturayım mı, oturmayayım mı?” tereddütüyle davranmadı. “Aman şu fırsatı tepmeyeyim, yeri kaptırmayayım” kaygısını zerrece gütmeyen kadının davranışına akıl sır erdiremedim. Kadın, o yerin kendisine tahsis olunduğuna emin tavırla, ne ettiğinin bilincini taşıyan kişinin kararlılığıyla bir, iki dakika bekledi. O bekleyiş bir sebebe istinâd ediyor olmalı. Hiçbir şey sebepsizce, öylesine, lâf olsun torba dolsun bâbından yapılmaz. Neyse, bana bayağı uzunmuş gibi gelen bir süre sonunda oturdu.

“Nedir?” dedim kendikendime; yoksa bu, “boşalır boşalmaz, hani, mal bulmuş mağribî misâli kendimi koltuğa atmayıvereyim” duyarlılığımıdır? Hayır. Cevap, beklenmedik yerde, ânda ve kişiden yıllar sonra geldi. Günlerden bir gün, dostlar meclisinde muhabbete dalmışız. Fıkralar şahı, dünyalar tatlısı ilâhiyâtçı felsefeci profesör dr. dostum, son cuma namazından önce verilen vaazda, kamu taşıtlarında, kadının kalktığı koltuğa derhâl oturulmaması gerektiği hususunda cemaatin uyarıldığını anlatır. Kulak kesildik. Ne de ilgi ve dikkat çekici bir konu. Yerinden henüz kalkmış kadının koltukta bıraktığı beden sıcaklığının kaybolması beklenmeliymiş! Böyle bir tedbir âdetinden, hattâ yasaktan diyebiliriz, habersiz dostum hayretini gizlemez. Şaşırmışlığını da şu nükteyle noktalar: “Yahu göz zinâsını bilirdik de, g.t zinâsından haberimiz yoktu!”

Nasıl oluyor da Müslümanlıkla içli dışlı ilâhiyâtçı arkadaşım, mezkûr zinâ türünden habersiz olsun? Karşı cinsiyetten birinin boşalttığı yere oturma yasağını derpîş eden fıkıh hükmü menşeli gelenek, anlaşılan, arkadaşımın memleketi, suyun öbür tarafında, demekki Rumeli yakasında yer etmemiş, kökleşmemiş görünüyor. Bilmem, bunun bir başka izâhı varını?

-B-

Solt-leyk-siti (Salt Lake City, temmuz 1985)

Greyhound şirketinin otobusuyla Pensilvana/Pennsylvania Eyâlet Üniversitesinden iki gece üç gün sürmüş uzun yolculuğun ardından Idahonun başşehri Salt Lake Cityye sabahın ikisinde vardım. Buradan da ver elini A.B.D.nin başşehri Vaşingtona (Washington). Yine, Grayhoundun otobusuyla. Bu da iki buçuk günümü ne sürecekmış. 1970ten beri görmediğim bir kişi beni Vaşingtonda bekliyor. Onunla buluşup görüşme umudu bunca yorucu, zorlu yolculuğu dayanılır

kılıyor olmalı. Penn state'den gelip otobustan indiğim son durakta Vaşington biletini satınaldım. Araba, sabah saat yedide hareket edecek. Bekleme odasında rahat koltuğa gömülüp kitabımı açtım. Bi'yerlerdeki bir sesyükselticiden Johnny Cash'in çalıp söylediği Amerikan havaları kulağıma çalınıyor. Bahsettiğim havalarda geçen sözlere kulak kabartınca okuduğumdan da fazla bi'şey anlamaz oluyorum. Kâh Johnny Cash'i dinlerken, kâh kitabımı okumağa çabalarken saatlar saatları kovaladı durdu. Arabaya binme saati gelip çattı. Bekleme yerindeyim. Koyu boz takım elbiseli, ak mintanının yakası açık, boylu poslu, yüksek, açık alınlı, şakakları ağarmış, duruşuyla saygı telkin eden yakışıklı adam, otobusun kapısı önünde duruyor. Meraklandım: Kendime "bu da kim ola ki?" diye soruyorum. Hemen hemen aynı anda, adama "bu, Vaşington arabasını?" şeklinde sormaktan da kendimi alamıyorum. "Körmüsün; okuman yazman yokmu? Üstünde yazıyor ya!" dese ne eylerdim? Lâkin öyle demedi. Mesâfeli, yine de, nâzik bir edâyla "merhaba, doğrudur efendim (*indeed sir*), Vaşington arabası; ben de sürücünüzüm" demezmi... "Vay canına, adama bak, sürücümüzmüş... Herifi Türkiye'ye başbakan kılmak üzre kapıp götürsem" dileği kafamdan geçmedi değil. Hâli tavrıyla, şekli şemâiliyle yurdumun başbakanlık makamına ne de yakıştırdı ha. Hani, 1985 Türkiye'sinin başbakanı da, zarıflığı ve yakışıklılığıyla! Dostlar başına. N'eylersin, herkesin olduğu gibi, milletlerin de kaderi varmış meğer. Bizim ki de işte böyle kör kader. Neyse, tam arabaya bineceğim, gözüm basamakta yazılıduran ibâreye takılıveriyor: "Mind your steps!" Hani düz mantıkla konuşursak, "adımına dikkat et!" demek. Derin tercümeyle farklı bi'şey söylüyor: "Atacağın adımı aklet!" Sayıp sövmekten bıkip usanmadığım İngilizcenin hakkını da bilgeliğini de şuracıkta teslim etmek, hakkaniyet icâbı değil de nedir? "Mind your steps!"; hayran kaldığım bir deyiş.

İçerideyim. Araba boş. Hayır. Soluma düşen arkadaki koltuklardan pencere kenarındakinde karatenli bir genç kadın oturuyor. Nedense, nasılsa göz göze geliyoruz. Kömür karası. Ânlık bakışma.

Mıknatıs mübârek. Çekiyor, cezbediyor. Anlaşılr gibi değil. Cezbeye kapılmış hâlde soluğu yanında alıveriyorum. "Merhaba!" Soruyorum: "Yanınızdaki koltuk boşmu?" Pencereden dışarı bakıyor. "Sizi/seni (İngilizce, 'sen' ile 'siz'i ayırtetmediğinden, dert yok) rahatsız etmiyorsam, yanın/ız/daki boş koltuğa oturabilirmiyim?" A, güzelmî güzel, cazibelimi cazibeli; iyi hoş da, terbiyesizin önde gidene, kendini beğenmiş. Başını bi'fasıl bu yana çevir de, şu genç adamın nazikliğini takdir ediver. Tek sözlü cevaba dahî fitiz: "Boş." Daha da hoş: "Evet,

boş; oturabilirsin/iz” cevabından umudu kesince kendime “babasının malı değil ya” diyerek yanındaki boş koltuğa çöküverdim. Araba doluyor. O da ne? Binenler, niye ikimize dik dik bakaduruyorlar? Ne oluyoruz? Üstüme başıma bakıyorum. Bende ne var acaba? Niye böyle ısrarla dik dik bakar, kem nazar atarlar? Hayret! Yoksa uyduruyormuyum? Fol yok, yumurta yokken endişeleniyormuyum? Uykusuz kalmanın yarattığı vesvese, vehim falan olmasın... Her şeye rağmen, gayrihtiyarî sağıma, hani pencere bahanesiyle, hamfendiden yana bakıverdim. Hemen ardısıra, maksadım ona bakmak değil dercesine, etrâfımı tarassut ediyor görüntüsünü vermekiçin, bu kere de, soluma bi’göz atıveriyorum. Aman Allah, o da ne? İri bir ağaç gövdesi yahut çam yarması kütük sanki. Yok. Ağaç gövdesi yahut kütük değil; yanibaşımdaki bir çift bacak. Gözlerimi yukarı kaldırdıkça vucut uzayıp gidiyor. Gözlerimi yükseltmek yetmiyor artık. Başımı da kaldırmam gerekiyor. Çam yarması dediğim, hazâ ayı. Hani kulakları sağır eden şu Harley Davidson motosikletlerini süren Viking özentisi iri kıyım, kabasaba, dazlak koca kafalı, güneş yüzü görmüş ak tenin ala dönmüş ablak suratlı, koca kızıl yahut sarı sakallı haytalar var ya... işte, başucumda duran onlardan olmalı. Camgöbeği gök gözlerinden üstüme öfke alevleri yağıyor. Dünyanın en çirkin telâffuzlu dili galîz Amerikancayla “burada (yanî bu koltukta) ne işin var?” diye patlıyor. “Hah” dedim kendime “seni andaval seni; senden olmayan, yabancı bir kadının yanına çöreklen, sonra da gelsinler, o ebleh kafanı kırsınlar; hadi bakalım, her çeşit cezaya, dayağa, köteğe müstahaksın” diyorken kendime, ayı, bozuk plak gibi, bir nutku tez tekralayıp duruyor: “Şu pisliklere otobusumuza binme tavizini verdik, okullarınıza girme, derslerimize katılma iznini tanıdık diye sen kalkıp şu zenci kaltağın (*nigger whore*) yanına çöreklenmenmi lazım gelirdi a kakavan? Oldu olacak kucağına oturtup da çikolata renginde bir de melez piç peydahlataydın!” Vay anam vay! Ben ne sandım, kendimi hangi gerekçeyle suçladım da, şu çam yarması kütük ne diyor! Kalktım. Heriften sille, tokat, yumruk falan yemeden öne yürümeğe koyuldum. En önde, araba dümeninin yanibaşında, başbakanlığımıza yakıştırdığım kellifelli sürücümüz, dimdik duruyor, herkes gibi, o da bana kötü kötü bakıyor: “Yahu, koca otobusta koltukmu kalmadı, zenci yosmanın yanına oturuyorsun... çokmu hoşuna gitti? ‘Yanki’ misin? (Güneyli konfederasyoncuların, Kuzeyleli birleşikcilere taktıkları horgörür lâkap). Bak, sana bi’şey söyleyeyim; şu zenci bozuntuları domuzdan da iğrenç kokarlar. Geldiğin yörede bunlardan pek yok anlaşılan. Söyle bakalım, nerelisin?” Nereli olduğumu söylesem, kendisiyle kafa bulduğumu, dalga geçtiğimi sanacak; ‘turkey’, ‘hindi’.

Herkes gergin bekleyişte. Nereden geliyorum, nereliyim? Daha fazla tereddüte mahal yok: “Türkiyedenim, Türküm...” Başbakanlığımıza lâyük addettiğim ağırbaşlı sürücümüz başta gelmek üzere, herkes şöyle bi’dalgalandı yahut bana öyle geldi. “Ha, demek Amerikalı değilsin!” Ardından çam yarmasına dönüp sesleniyor: “Görüyorsunuz, beğ (*mister*) Amerikalı değilmiş” diyince hırt, “ne diyor bu, ‘turkey’den (‘hindi’den) geliyormuş... serhoşmu ne?!” diye soruyor. Çok bilmiş sürücümüz, “olurmu öyle şey, ‘Turkey’ bir ülkenin adı; üstelik Türküm de diyor ya” karşılığını verip bana sürücü mahallinin sağında, önde, pencere kenarındaki koltuğu gösteriyor. Böylece yolculuk boyunca gözaltında olacağım. Oturuyorum. O da sürücü koltuğuna yerleşiyor. Bana dönüp “beğefendi (*gentleman*) mazursun/uz, buranın yabancısısın/ız; tabî ki, bulunduğumuz durumun vahametini kavrayamazsın/ız; kabalık ettik, kusura kalmayasın/ız!” diyip önüne döndü. Bir hışımla başını tekrar benden yana çevirdi: “Radyon (ses) sızdırıyor (*your radio leaks*); kıs!” diye buyurdu. Allah Allah, banamı yine? Şaşkın şaşkın bakıyorum. Arkamdan kısık bir ses: “Meraklanma/yınız; uyarı banaydı.” Başımı arkaya çevirdim. Kızılımsı sakallı güleç yüzlü genc adamın elinde transistor radyo. Kulaklığına rağmen, ses kaçığı vardı. Daha bi’kısıtı. Ses, yine de kulağımın kirişine erişiyor. Zararı yok. Pittsburgde dek Konfederasyon türkülerini dinleyedurdum. Pittsburgde —veya daha önce— sürücü değişti. Daha genç biri bizleri Vaşingtona ulaştırdı. A.B.D.nin pâyitahtına değil de, Sahraltı Afrikasına gelmiş gibiydim. Karatenlilerden geçilmiyor. Capitol Hill’e vardığımda ancak, tek tük de olsa, aktenlilere rastgelir oldum. Genç güzel zenci hanıma gelince; Vaşingtonda indi. Bana bir nazar bile atfetmedi. Haklıydı. Benim yüzümden maruz kaldığı hakaretin yenir yutulur yanı yoktu.

Ya, işte böyle: Türkiyenin Elâzığı nire, Idaho ile onun Solt Leyk Siti’si nire!

V- Merak

1- Rusların altmışlarda inşâ ettiği Sovyet hududundan Pakistana inen kuzey – güney eksenindeki ziftlenmiş anayolda doğuya sapan toprak yolda birkaç saattir beklediğim motorlu taşıta nihâyet kavuşuyorum.

Yine Fransız yerbilimcilerinin¹⁴¹ —üç uzman, bir de, Afgan sürücü— kirala-

141 Anladığım kadarıyla Afganistanda etkinlik gösteren Fransız ajanların müstear unvânı yerbilimci/geolog olmalı. Daha önceleri de öze yörelere, sözgelişi Orta Afganistanda Banuyan’a bunların arabalarında yolculuk ettim. Banuyan’da gecelediğim kahvehânenin sâhibiyle kavgâ etmeseydim Herat’a dek Orta Afganistan yaylasını arabalarıyla katedecektim. Afgan sürücü,

diğı, ellilerden kalma, Land Rover ciple Badahşan vilâyetinin merkezi Feyzâbat'a ulaştım. Bir hanın, her zamanki gibi, çatısında uykutulumumda geceledim —dört, beş kişinin gecelediği pis odalarda berbat koku yüzünden uyuyamazsınız. Buralarda tanyeri ağarmaz. Güneş ânsızın tepenize dikiliverir. Sabahın altısı olmalı. Tepeme dikilmiş güneş “kalk” dedi. Yakınlardaki kahvehâneye gidip yeşil çay eşliğinde kahvaltı niyetine katışıksız kuru lavaşla karnımı doyurdum. Aynı takımla yola koyuldum. Çukurla dolu bozuk taşlı toprak yoldan —öyle bir yol ki, böbrek taşınız varsa, onu, gebeyseniz, çocuğunuzu düşürürsünüz— Afganistanın en doğusu, haritada Çine parmakcasına uzanan, Vahan geçidindeki Gezhûn kasabacığına vardık. Kervan geçmez kuş uçmaz, gülün bülbüle Allah rahatlık versin dediği yer. Kasabacığın yanıbaşında suyu bol ırmak, onun arkasında duvarmışçasına yükselen yücemi yüce Hindikuş. Yerbilimcilerin dediği doğruysa, rakım, dört bin metreye yakın. Gelgörki etkilenmiyorum. Allahtan bunca gencim, bünyemse sapasağlam.

Felâket üşüdüğümünden, uykutulumumda ikiye katlanarak geceyi kahvehâne kerevetinde geçirdim. Seherde ayaklandım. Kısırak sütü içip bal sürülmüş lavaşı mideye indirdikten sonra kahvehâneci ile Fransızlara¹⁴² vedâ ettim. Onlar orada kaldılar. Araştırmalarını o yörede yapacaklarmış. Ne araştıracaklarsa... Taş, toprak, yerşekilleri... Dedemin küllahına yuttursunlar. Hemen karşımdaki yüce Hindikuşun arkası Sovyetler Birliğinin Tacikistanı. Altmış, yetmiş km doğuya yürü, al sana Mao Çini, bizim Doğu Türkistanın Uygureli; onun da bitişiğinde Tibet. Yüz, bilemedin, iki yüz km güneyemi indir, Pakistan. Dünyanın Gordion kördüğümü. Peki, Avrasyanın uzak batı ucundaki Fransacığın şu küresel sıyâsi—askerî kol güreşinde işi ne? Neyse, adamların günâhına girmeyelim. Bakarsın, gerçekten de, saf bilimsel merak sâikiyle oralara gelmiş olabilirler.

Güneş yakıcı olmakla birlikte, kavurmuyor. Solumdaki Hindikuştan esen serinletici meltem beni dinç kılıyor. Pamir yaylası göz alabildiğince gür otlak kaplı yemyeşil halı sanki. Kuzeyin tersine, doğu ile güney, düzlük. Uzak ufukta pus içinde kaybolmuş tepeler. Kuzey, dedim ya, canım Afganistanı Rus yırtıcı kuşuna karşı koruyan sur misâli Hindikuş silsilesi.

tanımadığı, sırf yurtdaşlık telâkkîsiyle dayandırdığı kahvehâne sâhibinin benimle bozuşması yüzünden beni arabasına reddetmesi sebebiyle yola devam edemedim. Arabayla Herat'a gideceğime Bend-i Âmir yönünde çölde taban teptim.

142 Fransızca – (Derî) Farsca tercümanlığım işlerine bayağı yaradığından, ücret karşılığı kalmamı teklif ettiler. Dil hususunda sıkıntılıydılar. Fransızlarla önceki yolculuklarımda da hep dil-maçlık işini görerek önemli ihtiyaçlarını karşılamıştım.

Amma sulak arazi. İrili ufaklı dereler, çaylar, yer yer de ırmak. Akarsuların mecraları boyunca yürüyorum. Nereye? Ne izlediğim bir güzergâh var ne de varacağım bir menzil. Öylesine akıntıya kapılmış serseri mayın misâli sürükleniyorum. Susadıkça çevrede gürül gürül akan buzlu sulardan kana kana içiyorum. Afganistanda bunca zamandır kaynatılmamış suyu içime ilk kez kaygısızca boca ediyorum. Cıvarda insandan az bişey yok. Hoşmu? Bana pek öyle gelmiyor. Keşke birilerine rastgelsem. Issızlık korkutuyor, insanı arar oluyorum. *Tevrat*ın başlarında geçen *Allah*ın seslenişini hatırlıyorum: “Ey Âdem, neredesin?” Bir Ademoğluyla karşılaşsam! Bıkıp usandığım insanı özledim. Yalnızlıktan mı ürkütüm? Sanmıyorum. Korkudan ziyâde teselliye ihtiyâç duyuyorum. Taşla, otlâ, suyla, oradan buradan şimşekcesine gelip geçen çeşit çeşit hayvanla irtibat kuramıyor, söze sohbete dalamıyorum. İşte bu duygu ile düşüncelerle taban tepiyor, vaktin nasıl akıp gittiğini pek farkedemiyorum.

2- Uzakta... uzak dediğim de nice? Hadi, olsa olsa üç km ötemde olsun... Doğrumu görüyorum acep? Kubbe tarzında akımsı renkte birsürü çadır benzeri barınak. Yaklaştıkça daha seçikce algılıyorum. Düpedüz Kırgız yurtları. Peki, Kırgızların buralarda işi ne? Türklerden Afganistanın kuzeyinde Özbekler ile Türkmenler yaşıyor. Nitekim bundan dolayı, o bölgeye Afgan Türkistanı denmiyormu? Orada Kırgızlara rastgelmedim. Bulunduklarına dair herhangi bir emâre görmedim, işitmedim. Hele, şu doğu uçtaki ıssız yüksek yaylada bunlara tesâdüf edeceğimi düşümde görsem, hadi inanmazdım demeyelim de, zor inanırdım. Sonunda, adının Kaşgöz olduğunu öğreneceğim köydeyim. Bu köy, bir oymak mıdır, oba mı, neyse ne, artık, oradayım ya... Etrâfıma çoluk çocuk, genç yaşlı, kadın erkek, cumhurecemaat toplaşmış durumda. O ne heyecân, sevinç, curcuna. Anlatılır gibi değil. Özge bir gezegenden yeryüzüne ineydim, böyle bir ilgi uyandırmaz, patırdı koparttıramazdım. Çocukluğumun Anadolu köylerini çağrıştırtırcasına kızlı oğlanlı bebekler çekine çekine ürkekce yanıma yanaşıyor, vucudumun erişebildikleri köşe bucağına dokunuyor, kahkaha ata ata kaçıyorlar. Keçi sakalına ak düşmüş birkaç güleç ihtiyar beni en görkemli görünen kocaman çadıra yönlendiriyorlar. Kabile reisi, obabeğinin otağı olmalı. İçerisi kandil, çıra ve ortadaki ocaktan çıkan ışıkla aydınlanıp ısınıyor. Zemin tümüyle halıyla kaplı. Dairevî çadır duvarı boyunca birbirinden nefis işlemeli yastıklar. Pencere benzeri bişey yok. Dışa açılan iki yer var: Eşik dedikleri kapı ile çadırın en üst noktasının yan tarafındaki, tam çözemediğim, künhüne varamadığım bir açıklık. Yanan nesnelerin dumanı, boru falan olmadan, oracıktan

dışarı salınıyor. Mübârek mîknatıs yahut emeci. Mekândaki bilcümle duman ile kokuyu çekip dışarı atıyor. Ortalıkta duman ile kokudan zerre miskâl yok.¹⁴³ Alın sizlere bir mühendislik harikası. Ah, mühendis atam burada bulunaydı da, şu ‘ilkel’ addettiklerinin yarattıkları zanaat mucizelerine bi’fâsıl tanık olaydı.

Otağ doldukca doluyor. Gelen gidenin ardı arkası kesilmiyor. Obabeği sandığım aksakal yanımdan bi’türlü ayrılmıyor. O, başta olmak üzere, herkes bana bi’şeyler anlatma çabasında. Söylenenlerin önemli kısmını anlamıyorum. Anladıklarımı verdiğim cevaplara da şaşıyorlar. Evveleminde kendilerini, anladığım kadarıyla, anladığıma ve kendilerinininkine yakın bir dilde soruları ile mülâhazalarına cevap yetiştirmeme şaşıyor, şaşıyorlar. Neden? Konuştukları dilin, özlerine mahsûs olduğunu, eşinin benzerinin bulunmadığını sanıyorlar da ondan. Öyle Türkten, Türklükten, Türkceden falan haberleri yok. Kırgız olduklarını biliyorlar. Şimdi, birdenbire yapıyabancı, görülmemiş gâvur görünüşlü bir genç çıkagelmiş, dediklerini, anladığı kadarıyla, anlayıp meramını, kendilerine göre, bozuk da olsa, dillerinde ifâde edebiliyor. Bu becerimi A.B.D. istihbaratının Münih’ten yayın yapan Azatlık radyosuna borçluyum. Türk dilleri ile lehçelerinde yaptıkları yayınları dinleye dinleye, ayrıca, lise yıllarımda dersleri asıp Türk Dil Kurumunun kütüphânesinde sözlüklere gömülerek Özbekceyle, Tatarca, Kazakça ile Kırgızcayla ünsiyet kurdum. O vakitler, başta babam olmak üzere, beni o yüzden yerenlere inat, dinlemelerim ile okumalarımı kesmememin semeresini burada, beklenmedik bir yer ile zamanda, alıyorum.

Etrâfımda cereyân eden hengâmede, bir de bakıyorum, kucağımda tahtadan tabak. Üstünde pelte kıvamında bir nesne. Tabağı oynatmağa gelmiyor. Hemen söz konusu nesne, her köşe bucağı ayrı kımıldıyor, âdetâ göbek atıyor. Mide bulandırıcı bir görüntü. İhtiyar, “namıs konoğumuzsunuz”, yanî şeref misâfirleri olduğumu söylemek istiyor. Önüme koydukları o iğrenç zımbırtı da bana atfettikleri önemin nişanı. Şeref misâfirine en değerli, leziz yiyecek ikrâm olunurmuş. Olmaz olsun öyle bir önem atfı. Evet, neymiş o? ‘Koy közü,’ ‘koyun gözü.’ O bana bakıyor, ben ona bakıyorum. Bunu yemem icâb ediyor. “Rabbimiz, güç yetiremediğimizi bize taşıtma!...” (Bakara, 286). Yiyemezsem, ne olacak? İkrâmı reddetmek fecii bir hakaret. Kan temizler! “Hay Allahum, böyle bir cefâyı yıkma

143 Dâhice tasarlanmış benzeri ‘havalandırma tertibatı’yla Malezyanın Borneo adasındaki Sabah eyâletinin baltagirmemiş ormanlarında yaşayan Kadazanların ‘uzunev’leri ile Yeniginenin batısında Endonezyanın İriyancaya eyâleti dağ ormanlarında yaşayan yepyerlilerin ağaç tepesine kurdukları kulübelerde karşılaştım.

üstüme!” yakarışıma O, kulak kabartmış olmalı ki, bana verdiği muazzam güçle imkânsız gözükeni becermişim: Pelteyi andırır o iğrenç nesneyi ağzıma kaşıkla atıp yutuverdim. Olduğu gibi, çiğnemedim. Boğazımdan kayıverdi. Ne tadı var ne tuzu. Mideme lök gibi oturmuş olmalı. Farkında değilim. Aman Allahım bir daha ikrâm etmeseler bari. Başka ihsân istemem, gayrıl!

Dikkati çekecek raddede çadıra kabarık sayıda kız girer oldu. Bana bakıp bakıp hafıftertip utangaçça gülümseyerek yürüyor, sonra sağa sola bi’yerlere çöküyorlar. Hani neredeyse önümde geçitresmi düzenliyorlar. Yaşlı oymakbaşı da durmadan içinde “üylü” veya “üylünü” biçimindeki sözün geçtiği cümleler sarfetmekle meşğûl. Adam ne diyor, ne demek istiyor? Bunca kızın arasında bir tânesi ahşap kâsede bana kırmızı ikrâm ededuruyor. Kâseyi bana her sunuşunda çizgi hâlindeki gözlerini benimkilerle buluşturma çabasında. Sürekli manidar manidar gülümsüyor. Öyle tuhaf bir surat; gülümsüyormu, sırıtıyormu, tebessümmü ediyor?... Anlaşılr gibi değil. Kendimi o kalabalıkta ortada bırakılmış bir öksüze benzetiyorum. Öylesine yabancı duyuyorum ki kendimi, anlatılır gibi değil.

Sonunda anlar gibi oluyorum. Oymakbeği öz dilinde, galiba, “seni bizim buradan evlendirelim” meâlinde bi’şey söylüyor; en azından öyle anlıyorum. Bende şafak attı. Dilim döndüğünce “burada kalmayacağım, yarın ayrılıyorum” demeğe çalıştım. Nice anlatabildim, bilmiyorum. Adam kafasına koymuş, bana kızlardan birini, tercihan kendininkini kakalayacak. Hiç olmazsa, bana öyle geliyor.

Vakit geçtikçe geçiyor. Ortalık az, biraz tenhalaşınca dışarı çıktım. Karanlık ağır ağır bastırıyor. Hava kaymak gibi. Burada sağ salim yüz yaşını bulursun. Havanın en temizi, suyun arısı, etin, otun hâlisi. Ne doğada, ne kişide hile hurda. Dert, kasavet yok. Yoksa banamı öyle geliyor? Bilmiyorum. Aslında, pek de beni ırgalamıyor. Derdim büyük. Korku sarmış bacayı. Öyle ruhsal-toplumsal çözümlemeler yapacak havada değilim. Şu “üylenüv”, yanî ‘evlenmek’ belâsından paçayı nasıl sıyıracacağım? Dedim ya, “ikrâmımı reddettin, buyur, kendine ölüm-den ölüm beğen” derlerse...

Gecelemek üzre, bana ufak tefek bir çadır tahsis ediyorlar. Uykutulumuma girdim. Uyku bi’türlü tutmuyor. Onca yorgun argın olmama rağmen. Saatlar ilerledikçe ses soluk, öyleki itlerin ürümesi de kesiliyor. Uykutulumumdan çıkıyor, onu katlıyor, sırtçantamın üstüne özenle bağlıyor, çadırdan usulcacık dışarı adım atıyorum. İtlerden korkuyorum. Manzarayı bi’çakmağagörsünler: Bir ağızdan havlamağa koyulur, beni ihbar etmeleri yetmezmişcesine, bir de, üstüme saldırırlarsa, bittim demektir. Çok şükür, mucize kabîlinden hiçbirisi olmuyor.

Gece karanlığında ıslıl ıslıl yanan yıldızların ışığı etrâftaki sulardan yansıyor. Böylelikle yolumu yönümü iyi kötü tayîn edebiliyorum. Özellikle sağımdaki ırmağı sadakatla izlemeğe koyuluyorum. Gelmiş olduğum yönün tersine yürük yürüyüşle karanlığa karışıyorum. Gün ışıırken Gezhûn'a, demekki bir gün önce ayrıldığım kasabaya yaklaştığımı, doğru yolda taban teptiğimi seçikleşen manzaraya bakarak anlıyorum. Saatlar boyu cebrî yürüyüşün sonunda nihâyet su kenarında mola veriyorum. Buzlu sudan avuç avuç, ama ağır ağır içiyorum. Kalkıyorum. Yürümeğe devam. Kaşgöz Kırgızları atlarına atlayıp beni izlemeğe çıkmışlarsa, beni yakalamaları uzun sürmez. “Yahu, a bre budala, seni niye yakalasınlar ki; bunca zahmete değermisin?... Adam seni hangi sebeple güveyi olarak istemişse istemiş; sen kaçmak sûretiyle ona olumsuz cevap vermişsin... Bitti. Bulunmaz Hint kumaşımısın ki, peşine bir alay adam takıp seni yakalatmağa kalksın?” diye özüm sormadan edemiyorum. Öyle kendikendime sohbet ede ede ögle üzeri kasabaya varıyorum.

3- Aradan aylar geçti. Uzun ve meşakkatli otobus ile gemi yolculuklarının ardından yine Istanbuldayım. Varışımın iki ay sonraysa, Fransız Kültür Merkezinde bir duvar ilânı. Bilmem kim (adını unuttum) Pamir yaylasında yaşayan Kırgız obası hakkında konuşma yapacak. Fransız türkiyatçı–tarihçi–filosof Jean-Paul Roux'nun talebelerinden Fransız kırgızbilimcisi (Fr *khyrgyzologue*) falancanın konuşması... Gidiyorum. Dinliyorum. Tesâdüfün de ötesi, mucize kabîlinden bir şey: Yeryüzünün gizli kalmış bir köşeciğindeki Kırgız köyüne benden bir ay sonra o da gitmezmi! İnanılır gibi değil. Orada, benden daha uzun süre, bir ay kalmış. Günler boyu terennüm olunmuş Manas destanını seskayıt cihazına çekmiş. Oracıkta başımdan geçenleri ona uzun uzadıya anlattım. Açıklamasıysa bayağı ilgi çekiciydi: “1917 Bolşevik devriminden kaçarak Vakhan geçidine varıp oraya yerleşmişler. O günden bu güne tecrid olmuş hâlde yaşayagelmışler. Sonunda köyde herkes birbiriyle neredeyse evlenilemez kertede akraba kesilir. İşte bundan dolayı, çıkagelmiş bir yabancı genc adamı, hele dillerini iyi kötü anlıyor, inançlarını paylaşıyor, üstelik de onu beğenmişlerse, bağırklarına basıp kızlarından biriyle evlendirmeye kalkışmalarına şaşmamalısınız. Doğadan kopmamış insanlar, dirimci gerçekcidirler!...” Uzun lâfın kısası, beni damızlık niyetine kullanarak soylarını üstümden sürdürmeği tasarlamış olmalılar.

4- Gelelim kırgızbilimcimize: Dünyada, en azından Sovyetlerin dışında, bahsimize konu alanın tek adamı. Onu yapıyabancı olduğu bu alana sürüklemiş etken ne ola? Hürriyetçi–sermâyeci dünyanın bir mensûbu Fransa nire, karşıtı

kapalı kutu ortakmülkcü Sovyetler Birliğinin kuş uçmaz kervan geçmez dağların ardında kalmış bir parçası Kırgızeli nire? Soruyorum: “Kırgızları nerede, nasıl, ne vakit tanıdınız da, size bunca ırak bir ülkenin dilini, dinini, geleneği ile göreneğini *merak* ettiniz?” “Birincisi; onlarla hiçbir yerde karşılaşmadım; türkiyât öğrenimimden önce haklarında hiçbir şey okumadım; Kırgız adına bile bi’yerlerde rastgelmedim. Hocam Jean-Paul Roux, kavim olarak Türkleri tarihte uzak yol göçerleri şeklinde tavsif ederdi. İnanılmaz geniş sahalara, üç kıtaya, Asya, Afrika ile Avrupaya yayılmış Türkler, Jean-Paul Roux’nun da ilhânıyla, ziyâdesiyle ilgimi çekince türkiyât öğrenimimde derinleşmeğe, bu cümleden olmak üzere, en tecrid olmuş, uzak kalmış iki halkın, Kırgızlar ile Yakutların dillerini, inanışları ile yaşayışlarını incelemeğe, öğrenmeğe can attım. Evet, kendime de izâh edemediğim bi’şey, safi merak. Boşa kürek çekmemiş olduğumu Manas destanını Fransızcaya tercüme ederken daha bir seçikce anlamağa başladım”.

Bu müstesnâ şahsiyeti dinledikce, ilgi duyduğu konusundan ziyâde, merak eden kişiliğini ve bizâtihi *merakı* merak eder oldum. Ne menem bir şey şu merak? Yaşamamız bakımından hiçmi hiç önem taşımayan; zorunluluğu, yararca getirisi bulunmayan; sırf öğrenme, bilgilenme ihtirasını tatmine yönelik, şiddetli, karşı konmaz bir iştîyâk.

Bahse konu kılmuş olduğum zâtı anlama bâbından şöyle bir düşünce denemesine girişsek: Bizden biri çıkmış olup da, ne bileyim, Güney Amerikanın Bolivyasında, Paraguayında, Perusunda Aymara ile Keçuva dillerini ve bunları konuşan halkları merak edip irdelemiş; Asyada, sözgelişi Buhutanla ilgilenmiş; hadi, Buhutandan, Aymaradan geçtik de, hiç olmazsa, eski (Göktürk ile Uygur) tarihimizi, dilimizi merak edip incelemiş olsa?... İki bin yıla yakın tarihimizde merak saikiyle yollara revân olmuş kaç gezginimiz, kâşifimiz ile mucidimizi sayabiliriz? Cahilliğimiz mazur görüle; aklıma *Evliyâ Çelebimiz* dışında kimse gelmiyor.

Merak, beşerlikte çakılıkalmış gelişigüzel adama değil, *aklın* doğrudan beslediği, yönetip yönlendirdiği, yönettiği tutku mesâbesinde üstüninsana mahsûs duygudur. Bunun akılla arkalanmamış, salt duygu düzeyinde kalmış çeşidi teccüssüdür. Merak nice yüce ve soylu duyguysa, teccüss de onca bayağı, hayvanî-beşerî duygusalılıklardandır. Sokak kapısı önünde toplaşıp çene çalan mahalle kadınları ile semt kahvehânesinde tavlaya zar atan erkeklerin dedikodularına malzeme sağlar kaynaktır.

EK 25: RADANİTLER¹⁴⁴

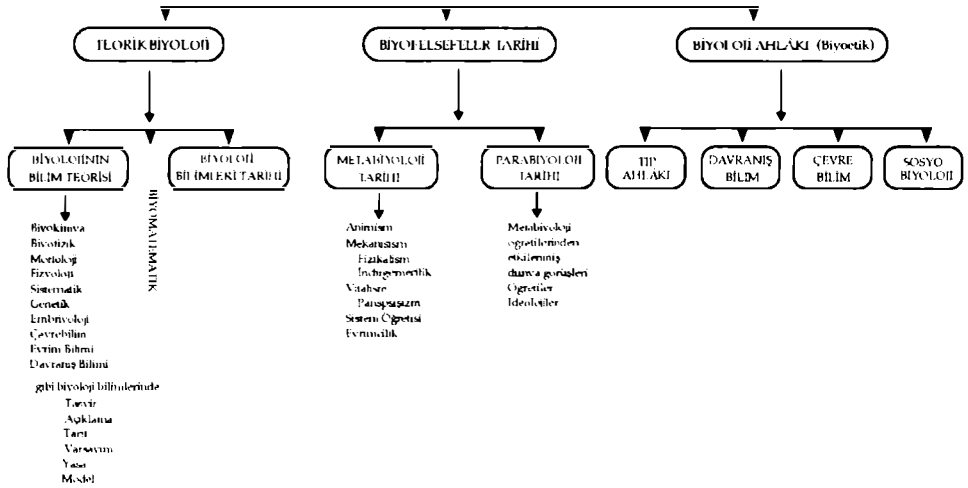
Radanitlerin Ortaçağ başlarında ticârî ilişkileri ve izledikleri güzergâhlar

144 Bkz: 73 sayılı dipnot, 434. s.

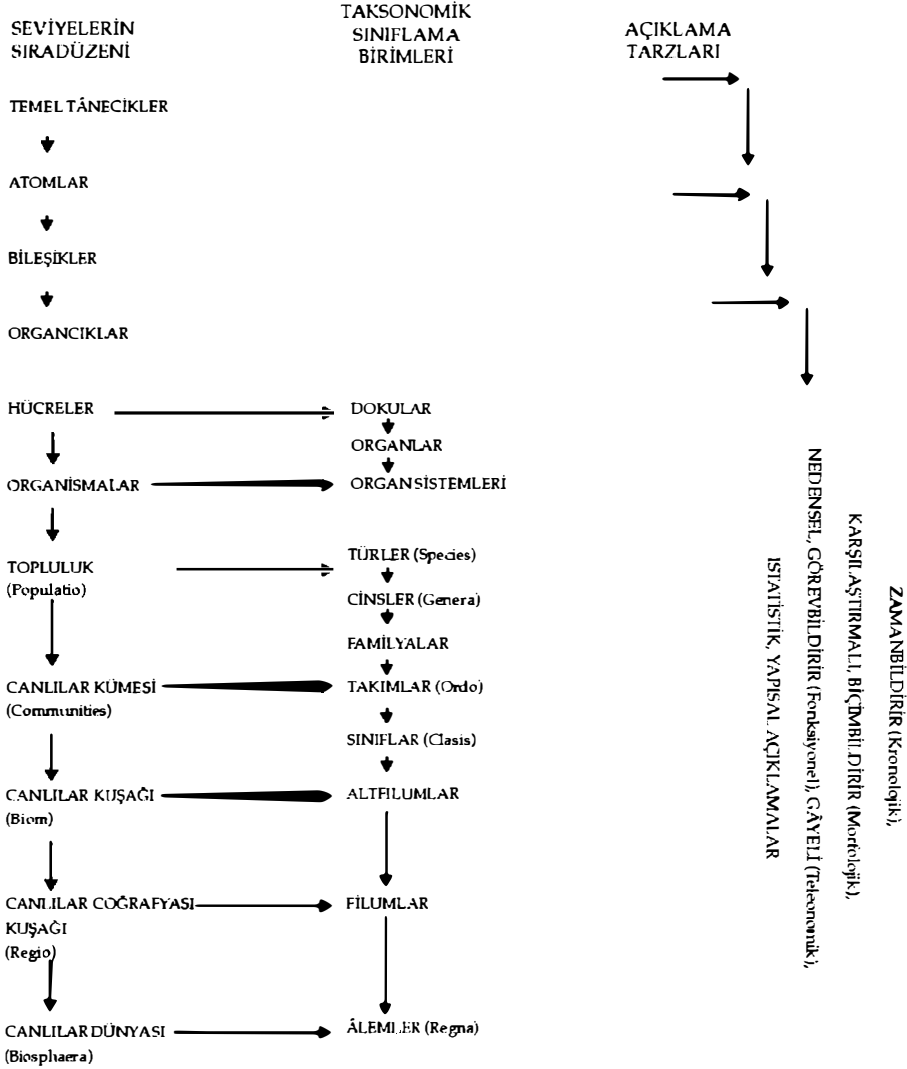
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AÇIKLAMALAR, AÇIMLAMALAR ŞEKİLLER İLE ÇİZİMLER – BİLİMİN NESNESİ ve EVRİMİN SEMERESİ –

I. ÇİZİM BİYOLOJİ FELSEFESİ

II. ÇİZİM VARLIKLARIN SIRADÜZENİ İLE BUNA TEKÂBÜL EDEN AÇIKLAMA TARZLARI

III. ÇİZİM

BİYOLOJİ BİLİMLERİ ÖBEĞİNİN KABATASLAK SIRLANIŞI

IV. ÇİZİM

GEOLOJİNİN ZAMANLARI İLE EVRİMİN EVRELERİ

GEOLOJİNİN ZAMANLARI İLE EVRİMİN EVRELERİ

DEVRE	DÖNEM	DEVİR	YAKLAŞIK TARİHLER	VAKIALAR
Kambriya-öncesi Paleozoön-öncesi Devre	Hadea Çağı		4.6 milyar	
	Arkea Çağı		1.5 milyar	Mavi-yeşil yosunlar
	Proterozoön Çağı			
	Kambriya		570 milyon	Denizlerde süngerler
	Ordovisiya		500 milyon	Denizler ile karalar esaslı değişimlere uğramışlardır. Deniz yılanları belirmiştir. İklim sıcak
	Silur		440 milyon	Omurgalı hayvanlar Dev deniz akrepleri İlk yapraksız- kara bitkileri belirmiştir.
I. Eski -Paleozoön- Devre	Devon		350	Yanardağlar oluşmuştur. Kanalsız, tüysüz omurgalı hayvanlar denizden karaya çıkmıştır. Köpekbalıkları ile ilk yapraklı ağaçların zuhuru
	Karbon		350 milyon	Maden kömrüne dönüşecek dev ağaçlar İhyaşayışlı sürüngenler Ortaya çıkmışlardır.
	Perm (Rusya'daki bir ilin adından)		280 milyon	Karadaki canlılar hızla yayılıp denizlerdeki oranla daha büyük bir çeşitlilik sunar olmuşlardır.

DEVRE	DÖNEM	DEVİR	YAKI AŞIK TARİHLER	VAKIALAR
II.	Orta -Mesozoön- Devre	Trias (Almanya'daki bir yörenin adından)	230 milyon	Dev sürtingenler, dinosorlar, ilk uçan böcekler, memeliler ortaya çıkmıştır.
		Jura (Fransa'daki Jura dağlarının adından)	195 milyon	Dinosorların altın çağı
	Tebeşir		140 milyon	Avustralya, Asya'dan kopmuştur. Dinosorların sonu Zamanımızdaki bitki varlığının başlangıcı
				İlk eterelli memelilerin zuhuru
III.	Yeni Neozoön/ Senozoön- Devre	Üçüncü (Tersiyer)	65 milyon	Çiçekli bitkiler ortaya çıkmıştır. Dinosorlar ile deniz sürtingenleri tamamıyla ortadan kalkmıştır.
		Çağ	55 milyon	Kıtalar, denizlerin aleyhine genişlemiştir. Maymungiller türemiştir.
		Oligosen	40 milyon	Alp-Himalaya genç dağlar silâlesi oluşmuştur. Karada yaşayan memeliler- den kimisi -Balinalar, yunuslar- denizde yaşımaya başlamıştır.
		Miyosen	22 milyon	Kıtalar, bugünkü konumlarına alınışlardır. İnsanı andırı maymunların zuhuru
		Pliosen	7 milyon	Dönem dönem buzul çağına zuhur etmiştir. 'Güneylimaymun' (<i>Australopithecus</i>) ile 'Becereli bilimsen' (<i>Homo habilis</i>) ortaya çıkmışlardır.
		Dördüncü (Kuvaterner)	6 ile - 2 milyon	
		Çağ		

Bkz: L. C. Pascoe "Encyclopedia of Dates and Events", 1. - 2. syftr., ayrıca "Historia Mundi", 561. s.

PLEİSTOSEN İLE HOLOSEN DÖNEMLERİNDE BEŞERİLEŞME

TARİHLER	DÖNEM	BUZUL ÇAĞ	İKLİM VE HAYVAN VARLIĞI	ARKEOLOJİK DEVİRLER	KÜLTÜR EVRELERİ	ZANAAT ÇEŞİTLERİ	HAYAT İLE MEDENİYET TARZI	ÖZELLİKLER	İNSANIMSILAR, İNSAN TIPLARI VE BUNLARIN ÖZELLİKLERİ
6 milyon 2.5 milyon 2 milyon 1.7 milyon	Eski Pleistosen	Donau	Hortumlu Memeliler (<i>Proboidea</i>) Filigiller (<i>Elephas</i>) Tek parmaklılar (<i>Perissodactyla</i>) Gergedan giller (<i>Rhinocerotidae</i>)	Ayagıt Eski Taş Devri (<i>Paleolithique inférieur</i>)	Ayagıt Akberrille, Achule, Clacton, echinuk	Oldoway zanaat		Dik vücut yapısı, çukuk çene, küçük beyin, kısa dişler ve azılar, insaninkileri andıran ön dişler	'Güneyli İnean' (<i>Australanthropos</i>); Afrika, Cava 'Güneyliniayınun' (<i>Australopithecus</i>) 'İnean vâkı' (<i>Paranthropos</i>) 'Ziğanthropos'
800.000 600.000 350.000 300.000 200.000 120.000 100.000 40.000		Mindel Riss Würm. I, II Würm III	Havaynı tetirciden soğunması: mamut, uzun tüylü gerge- dan Kadın filer; zaman zaman ger- gedan; ren geyiği İlk, nitübetli; sonra- ları soğuk Kuru soğuk: Ren ge- yiği, bison, mamut, gergedan, at	Orta Eski Taş Devri (<i>Paleolithique moyen</i>)	Lavellois mousieri en; Fransada, Afrikada	Taş işçiliği: Çatalağızlı, Yontulmuş taşlardan çeşitli aletler Çift yüzülü kargıç; düz, üçgen ve sivri rapalar	Avlık: Özelliikle de tri filler Toplayıcılık Ateşin kulla- nılması: Çinde 500.000'de Avlık: Renge- yiği, büyük eoburlar Toplayıcılık Mağaraları, inler ile kayayankları- nın barınak ola- rak kullanılması Elsane ile din inançlarının değişmesi Kurbanların doğusu Yakıtlanması	Dik vücut yapısı, 1.60 m.lik boy Çenesi olmamakla birlikte, alt çene kemikleri çok, yüzü öne doğru uzun durumda Hantal yürüyüş. Boy 1.55 m. Baş ve çukuk alın İri ve sivri yüz Çene çıkıntısı yok 'Eski İnean' (<i>Paleanthropos</i>) 'Neanderthal' Adanı La Chapelle-aux-Saints Adanı La Ferrassie Adanı	'Kadın İnean' (<i>Achathropos</i>) 'Maymun İnean' (<i>Pithecanthropos</i>); Cava 'Çinli İnean' (<i>Sinanthropos</i>); Çinin Çu ku-Tien yöresinden 'Atlas İnean' (<i>Altanthropos</i>) 'Maver-Adanı' (<i>Homme de Mauer</i>); Avrupa

PLEİSTOSEN İLE HOLOSEN DÖNEMLERİNDE BEŞERİLEŞME

TARİHLER	DÖNEM	BUZUL ÇAĞ	İKLİM İLE HAYVAN VARLIĞI	ARKEOLOJİK DEVİRLER	KÜLTÜR EVRELER	ZANAAT ÇEŞİTLERİ	HAYAT İLE MEDENİYET TARZI	ÖZELLİKLER	İNSANINISLAR, İNSAN TIPLARI
35.000	Yeni Pleistosen	Wülm IV	Kuru ve çok soğuk Halihazır dönem olan 'Holosen'in başlangıcı		Solutre	Yontmaya yarar aletler Kemikten uçlar, kapağı, aıs- tine	Vuvarak yahut ezerek avlama Hakkılık, Kemik ile taştan heykeller Cinsiyeti ve üremeyi temsil eden heykeltikler Büyüye ve dine dayalı dışlunuş Yeni barınma şekilleri. Şekli ve canlı bir sanat türü: Lascaux, Altamira...	Boy: 1,65 m Yüksek ve düz alın Kağ kavial be- lirgin. Basak yüz, düz burun Belirgin çene	'Yeni İnsan' (Néandertal) 'Halihazır-İnsan' (Homo sapiens sapiens) 'Cro-magnon-Adam' (Homo de Cro magnon) 'Grimaldi Adam' (Homme de Grimaldi) 'Chancelade-Adam' (Dome de Chancelade)
12.000									
10.000	Holosen	Buzulsonrası çağ (Postglaciale)	Hava gittikçe sarıp güneşli günler sarılar yaklaşıyor Halihazır bitki ile hayvan varlığı beliriyor.	Orta Taş Devri (Mésolithique)	Azil	Kargo, zıp- kun, busak çekiç gibi, taş ile tah- lattan alet, edevât	Fransadaki Azil kültüründe bugün bildiğimiz ilk yay- gın kavramlı dil Kuzey doğu Asya'dan boylar Amerikaya geçip orada yayı- lıyorlar. Avcılık, Balıkçılık Yerleşme koyulan insan, toplayıcılık ile avcılıktan üre- tiliğe yöneliyor. 7000lerde ilk evcilkeşi- rilmiş hayvan: köpek, lakandınayada heykeltikler ve mağara resimleri		

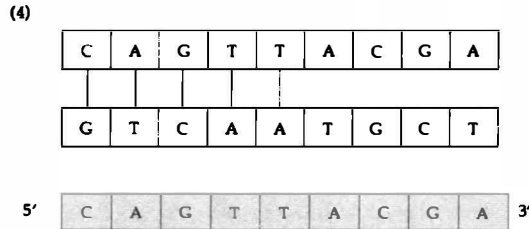
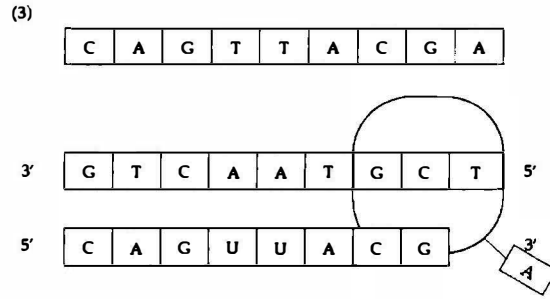
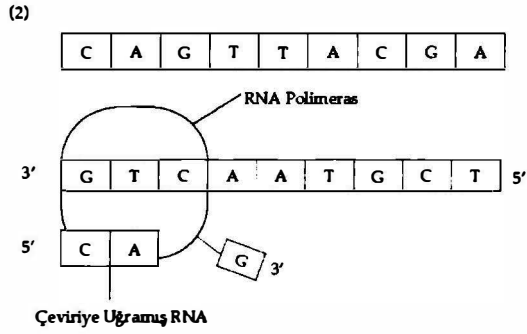
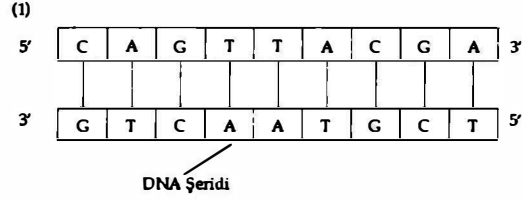
PLEİSTESON İLE HOLOSEN DÖNEMLERİNDE BEŞERİLEŞME

TARİHLER	DÖNEM	BUZUL ÇAĞ	İKLİM İLE HAYVAN VARIĞI	ARKEOLOJİK DEVİRLER	KÜLTÜR EVRELER	ZANAAT ÇEŞİTLERİ	HAYAT İF MEDENİYET TARZI	ÖZELLİKLER	İNSANINMSILAR, İNSAN TİPLERİ
5.000	Holosen			Orta Taş Devri (Mésolithique)		Cıllanmış teğlerden akıdılar	Yeni dağ devri devri mi: 7000lerde yerleşik toplulukların tarıma ve hayvancılığa başlaması Zemci arkuna ilişkin ilk örneklerin görülmesi		
				Yeni Taş Devri (Néolithique)		Maden ocak- larının işletil- meğe başlanması Madeniden ok uçları	Sümeritlerin 4000ler de yazını kullanmağa başlaması tarihteki en önemli olaylardandır.		
				Maden Devri (Ages des Métaux)			300lerde inditlis ovasında tekerleğin icadı Öküz arabası (kağrı) kullanılıyor.		

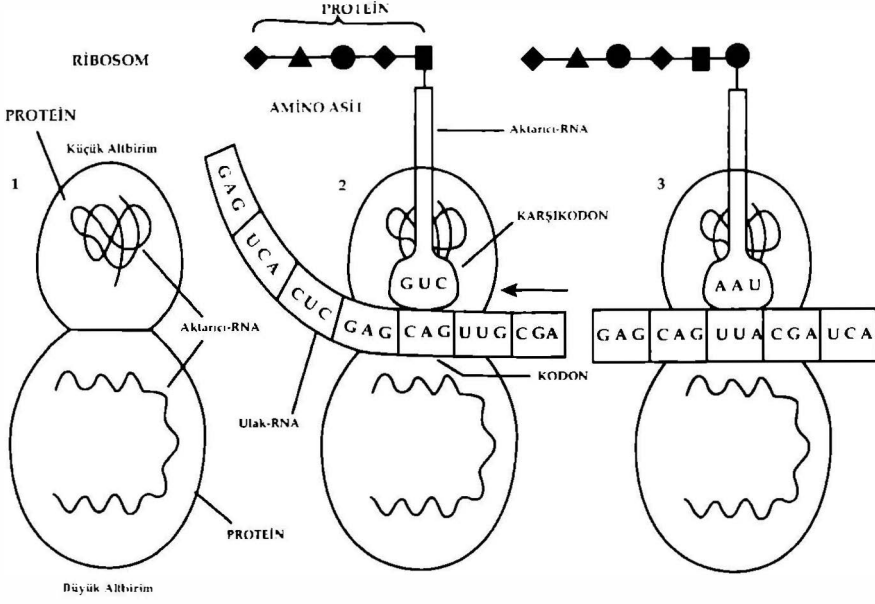
Bkz.

"L'Anthropologie, La Préhistoire et la Protohistoire", 449. s.;
ve L. C. Piesse "Encyclopedia of Dates and Events", 2. s.;
aynca "Oxford Dictionary of Natural History", 308. s.

V. ÇİZİM DNA'sının RNA'side ÇEVİRİLMESİ

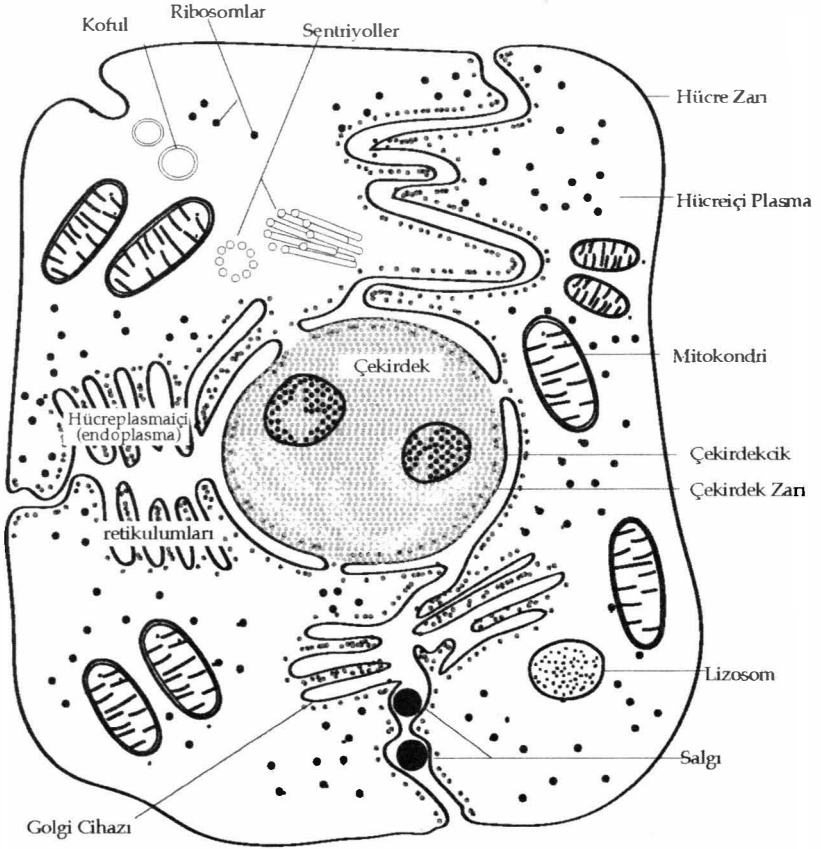

VI. ÇİZİM RNA'şidin PROTEİNE TERCÜMESİ

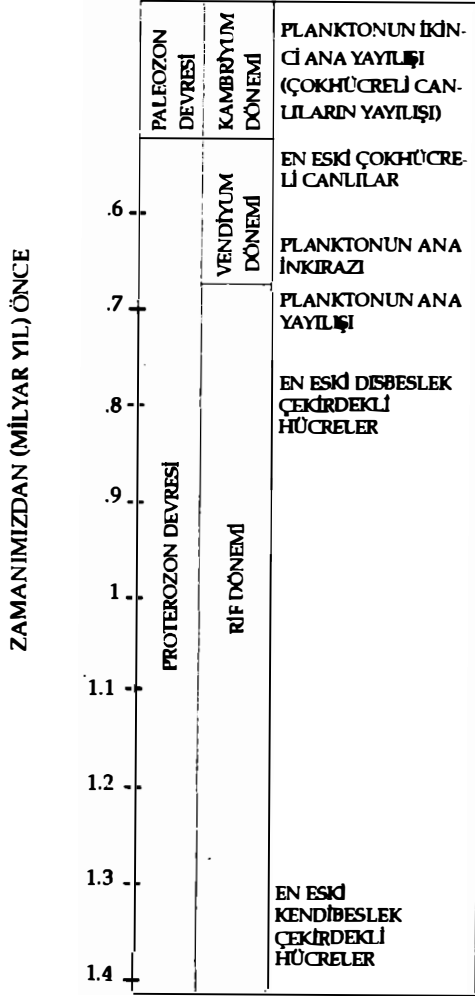
VII. ÇİZİM HÜCRE VE ORGANCIKLARI

BUGÜNKÜ BİLGİLERİN IŞIĞINDA HÜCRE İLE ORGANCIKLARI

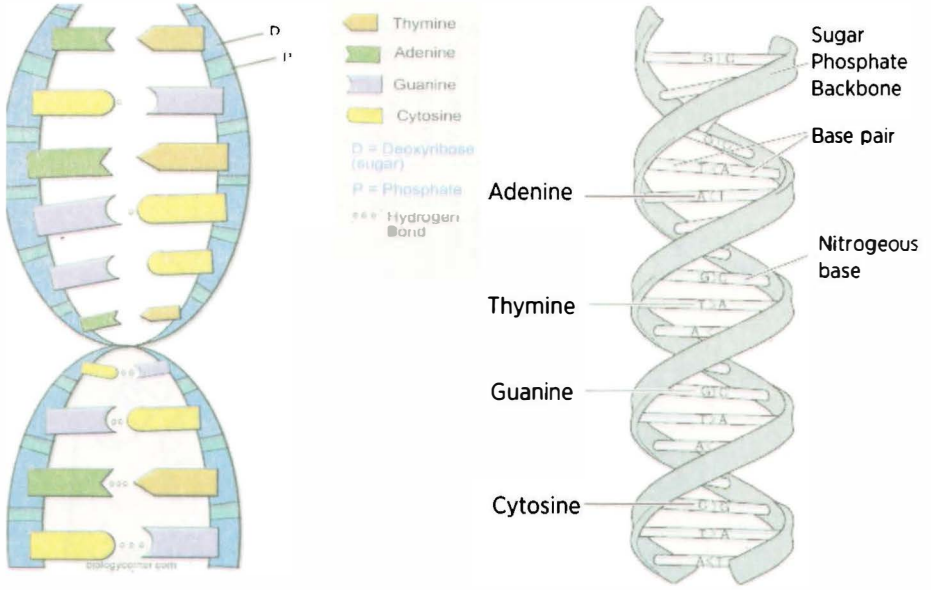
Bkz: "Modern Biyoloji" 155. s. ve "Cell Physiology", 96. s.

VIII. ÇİZİM CANLILARIN PROTEROZOON DEVRESİ İLE ERKEN KAMBRİYUM DÖNEMİNDEKİ EVRİMİ

Bkz: Gonzalo Vidal: "The Oldest Eukaryotic Cells", 38. s.

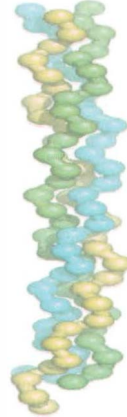
IX. ÇİZİM CANLILARIN PROTEROZOON DEVRESİ

Çeviri: RNAtaki iletiden hareketle protein oluşuyor

Uzak RNA'nın molekül modeli

Kollagen üçlü sarmal yapı

X. TABLO

EVRENİN VE ONUN BAĞRINDA CANLILARIN VARSAYILI OLUŞUMU-
NUN ŞEMALİ İFÂDESİ¹⁴⁵—BÜYÜK İNFİLÂK/BİG BANG VARSAYIMI UYARINCA EVRENİN
OLUŞUMU—

<u>Zaman sırası</u>		<u>Devirler</u>	<u>Olaylar</u>
0		Öncesizlik	'Büyük infilâk' / <i>Big Bang</i>
10 ⁻⁴³		Planck evresi	Tâneceklerin teşekkülü
10 ⁻⁶	s	Hadron evresi	Proton – karşıproton çiftlerinin imhâsı
1	s	Lepton evresi	Elektron – karşıelektron çiftlerinin imhâsı
1	dk	Işınetsin evre	Helyum ile deteryum birleştirimi/sentezi
10.000	yıl	Maddeleşme	Madde, evrenin temel ögesi durumunu alır.
300.000	yıl	Ayrımlaşma	Evren saydamlaşır.
1 ile 2	x 10 ⁹ yıl		Yıldızadalarının oluşumu
3	x 10 ⁹ yıl		Yıldızada kümeleri meydana gelir.
4	x 10 ⁹ yıl		Önyıldızadamızın yıkılışı
4,1	x 10 ⁹ yıl		İlk yıldızların oluşması
5	x 10 ⁹ yıl		İlk kuvasarlar: Birinci kuşak yıldızlar
10	x 10 ⁹ yıl		Birinci kuşak yıldızlar
15,2	x 10 ⁹ yıl		Enilk bulutsumuzun meydana gelmesi
15,3	x 10 ⁹ yıl		İlkönceki güneş bulutsusunun yıkılışı
15,4	x 10 ⁹ yıl		Güneş düzeninin oluşumu
15,7	x 10 ⁹ yıl		Gezenlerin şiddetli göktaş bombalanışına marûz kalmaları
<u>Canlılar</u>			
16,1	x 10 ⁹ yıl	Kadîmcanlı ¹⁴⁶ çağı	Yeryüzünde ilk kayalar
17	x 10 ⁹		Minik boyutlu/ <i>microscopique</i> canlılar
18	x 10 ⁹	Öncanlılık ¹⁴⁷ çağı	Havakürenin, oksijenle zenginleşmesi
19	x 10 ⁹		Büyük boyut/ <i>macroscopique</i> yaşama
20	x 10 ⁹		Beşerinsan (<i>Homo sapiens sapiens</i>)

145 Bkz: Tomás Galiana Mingot: "Diccionario Ilustrado de las Ciencias Larousse", 1497. s.

146 Arkeozoon.

147 Proterozoon.

XI. TABLO
FOSİL KAYITLARINDA BEŞERİN ATALARI
BEŞERLİLİĞİN TÜREYİŞİ ve GEÇMİŞİ; CİNS yahut TÜR TÜREYİŞİNİN
ve
ORTADAN KALKIŞININ TARİHİ; ORTALAMA KAFATASI ve DİĞER
ÖZELLİKLER

<u>Tür yahut Cins</u>	<u>Ortaya çıkış</u>	<u>Ortadan kalkış</u>	<u>Kafatas hacmı</u>	<u>Bellibaşlı Özellikler</u>
Dryopithecus	22 000 000 — 12 000 000?			Maymungillerin ortak atası kabul edilir. Dördayaklı. Beşergillerinkini andırır dişleri var Dörd ayaklı. Beşergillerinkini andırır diş yapısı
Ramapithecus	14 000 000 — 10 000 000?			
Afars'ın Güneyli-maymunu ¹⁴⁸	3 500 000 — 2500 000		425 smtr ³	Zaman zaman dik yürür.
Afrika'nın Güneyli-maymunu ¹⁴⁹	3 000 000 — 2000 000		500 smtr ³	Dik duruşlu. Hepcil
Becerekli beşer ¹⁵⁰	2 000 000 — 1600 000		700 smtr ³	Yontulmuş taştan ilk âlet Oldova kültürü
Dikduruşlu beşer ¹⁵¹	1 300 000 — 400 000		950 smtr ³	Ateşin ilk kullanılışı.
Acheulia kültürü Neanderthal				
Adam	100 000 — 30 000		1470 smtr ³	Törelere ile törenler
Beşerinsan ¹⁵²	200 000 —			
Irkların zuhuru	70 000 — 30 000 arası			
Cro-Magnon mağara adamı	30 000		1330 smtr ³	Âlet imâli, din, dil, sanat ¹⁵³

148 *Australopithecus afarensis*.

149 *Australopithecus africanus*.

150 *Homo habilis*.

151 *Homo erectus*.

152 *Homo sapiens sapiens*.

153 Bkz: John C. Eccles: "Evolution of the Brain/Creation of the Self", 15. s. — bkz: "Sorun Nedir?" 77. s.

1- Beşer, biyoloji sınıflaması uyarınca ‘omurgalılar’ (YenL *Vertebrata*) dalının (YenL *cladus*) ‘memeliler’ (YenL *Mamalia*) sınıfına (L *classis*) mensûp bir türdür (L *species*). Bütün memelilerde olduğu üzere, iki karşıt cinsiyetin çiftleşmesi — izdivâç— yoluyla ürer. Anne rahminde yavru —cenîn— göbekbağı aracılığıyla beslenir. Canlı dünyaya gelir. Bütün canlılar içinde beşer yavrusu —evlât— dünyaya geldiğinde kendi başına diri kalmakta en zayıf, en yaralanabilir durumda olandır. Ânında annenin bakımından —şefkat— yoksun kaldığı takdirde yaşayabilirliğini yitirir. Toplumunun içine doğan beşer yavrusu, gördüğü eğitim aracılığıyla yalınkat canlı olmaktan uzaklaşıp insanlaşır. İnsanlaşma, bir toplum—kültür—dil sürecidir. Maddî—dirimsel olandan farklı olarak toplum—kültür—dil süreci manevîdir.

2- Cinsî münâsebet yoluyla biraraya gelen beşer dişisi ile erkeği, doğan yavrularına dirimsel kalıtım özelliklerini —genetik— aktarırlar. Kendilerininkinin yanında ebeveynleri ile onların da ebeveynlerininkini iletirler. Doğduğundan bulunduğu yaşa değin geliştirip bulundurduğu dirimsel kalıtım özellikleri itibarıyla beşer bireyinin bir geçmişi vardır. Onun bu bireysel geçmişine biyolojide ‘bireyoluş’ (Y *ontogenesis*) denir. Doğarken tevârüs etmiş olduğu türüne aid özelliklerin tümü bakımından da ‘soyoluş’a (Y *filogenesis*) sâhiptir. Canlı türlerinde soyoluşun yasalıklarını araştırıp tesbit eden ‘evrim bilimi’dir (Fr *évolution*). Öteki bütün canlılarda olduğu üzere, beşerlilik, bir bütün olarak yeryüzünde varolduğu sürede dirimsel kalıtım değişikliklerden geçerek bugünkü durumuna erişmiştir. Bu konuyu ele alan da ‘beşer evrimi bilimi’dir (Fr *évolution anthropologique*).

3- 1974te İsveç asıllı Amerikalı beşerbilimci/antropolog Donald Johanson (1943—), Habeşistanın kuzey batısında Afars yöresinde bir dişi *Australopithecus* /‘Güneylimaymun’a ait bedenin iyi muhâfaza olmuş önemli bir kısmını gün ışığına çıkarması başarmıştır. Kalça kemiğinin biçiminden bir iskeletin kadını yoksa erkeğemi aid olduğu, tesbit olunabilir. Johanson, iskelet parçalarını ortaya çıkardığı ‘kadın’a, 1960lar ile 1970lerin İngiliz musıkî topluluğu *Beatles*ın söylediği “Lucy in the sky” şarkısından esinlenerek, *Lucy* adını vermiştir. Beşer soyunun incelenmesinden *Lucy*’nin ilk örnek olup beşerliliğin ondan türediği görüşü yer etmiştir. Nitekim 1980lerin ikinci yarısından, özellikle de 1987den itibaren beşerliliğin soyoluş özellikleri, beşer dişisinin (kadının) hücreesindeki mitokondri desoksiribonükleik asidinin (DNA) geçmiş zaman doğrultusunda anneden kızevlâda intikâlleri —benzer hesaplamalar, atasoyu izlenerek yapılamamaktadır; zirâ menîdeki kalıtım öğelerinin (*spermatazoon*), döllenmiş yumurta

hücresine (zygote) uzun vadede katkıları yoktur— ‘sınırlamacı taslak çıkarma’ (İng *restriction mapping*) denilen bir yöntemle izlenerek incelenmesi sonucunda tesbit olunmuştur. Demekki, artık, yalnızca ‘kadîmbeşerbilim’in/*paléoanthropologie* ‘biçimbilgisi’/*morphologique* incelemelerine dayanılmamaktadır. Gerek bu gerekse benzeri incelemeler ile hesaplar, beşerin soy geçmişinin iki yüz bin (200.000) yıl gerisin geriye gittiğini göstermişlerdir. Hem beşerin hem de ondan önce var olduğu tahmin olunan benzeri varlıkların —‘beşergiller’ (YenL *Hominoidea*), ‘beşersiler’ (L *Hominidae*),¹⁵⁴ ‘beşerler’ (L *Homini*), ‘maymunsubeşer adam’ (Y-L *homo pithecanthropus*), ‘becerekli beşer’ (L *homo habilis*), ‘dikduran beşer’ (L *homo erectus*), Neanderthal adamı (L *Homo sapiens neanderthalensis*) ile ‘insansılar’ (Y-L *Anthropoidea*)— anayurdu Afrika olmuştur. Yine gerek soyumuz, yanî ‘beşerinsan’ (YenL *Homo sapiens sapiens* = ‘bildiğini-bilen-beşer’) gerekse benzerlerinin birçoğu adı geçen kıtadan ayrılarak yeryüzünün dörtbir yanına yayılmıştır. Ne var ki, benzerlerinin hepsinin soyu tükenmiş olmasına karşılık, *beşerinsan*ın kendini sürdürmektedir. Afrikanın orta kesimlerinde —saha, günümüz Kongosunun doğusundan Habeşistanın kuzeyine dek uzanmaktadır— iki yüz bin yıl önce zuhur ettiği hesaplanan ‘beşerinsan’ın bir kısmının, yüz bin yıl önce mezkûr kıtadan ayrılmış ve on beş binlerde, artık, Güney kutbu dışında, yeryüzünün her yöresine dağılmış olduğu biliniyor.

Atalarımızın Afrikada karaderili olmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kuzeyin ışığı azalan serin iklim bölgelerine yerleştikçe tenleri, göz ile saç renkleri açılmış olmalı. Temelde iki ten renginden bahsolunabilir: Koyultusu (ton) coğrafi enlemlere göre değişen ak ile kara. Moğolî (Fr *Mongoloïde*) ırka mahsûs addolunan sarı ten rengi bir göz yanılmasından başka bir şey değil. Aynı şey, Amerika yerlileri Kızılderililer için de söylenir.

‘Beşerinsan’ın kırk bin yıldır evrilmediği hesaplanmıştır. Onun insan tarafının en önemli biyolojik etkenini oluşturan ortalama beyin yetisiye yetmiş bin yıldır değişmemiştir.¹⁵⁵

154 Şimdiye değin bulunmuş beşersilere aid en eski fosiller altı ile yedi milyon yaşındadırlar. Bunlar, *Sahelanthropus* ile *Orrorin* yahut *Praeanthropus*’tur. İki ayaklı olup pek ufak beyinleri vardı. *Ardipithecus* 4.4 milyon yaşında. Afrikada bulunmuş bu ilk beşersiler *Güneylimaymun* (*Australopithecus*) adıyla anılırlar. Dik yürür, kafatası hacmü, gorilin veya şebeginki kadar, yanî 500sm’ olup 500 gr ağırlığındaydı. *Güneylimaymun*ün kafatası özellikleri aşağı yukarı insan ile maymun karışımı gibi gözüktür.

155 Bkz: John C. Eccles: “*Evolution of the Brain/Creation of the Self*”, 36. s.

4- (a) Beşer gen havuzunda üç milyon yüz bin tutan 'harf' içindeki farklılığın kırk bini aşmadığı İsveçli moleküler biyolog Ulfur Arnason tarafından hesaplanmıştır.

(b) Arnason, beşer genlerinin %99 oranında aynı olduklarını da ayrıca tesbit etmiştir.¹⁵⁶

(c) Beşer bireyler arasındaki DNA parçaları aynıdır. Gen havuzunun neresinde olduğu bilinmeyen, tam da belirlenememiş işâretleyenlere dayanılarak bulunmuş tesbitler uyarınca, beşerler arasındaki değişkenlik, %0.1 oranındadır.¹⁵⁷

(ç) Bütün bu bildirilenler, beşerlerin, ortak atadan neşet ettiklerini yetesiye göstermektedir.¹⁵⁸

5- Beşer ile şimpanze arasındaki fark, %1.5; şimpanzelerin kendi aralarındakiyse, %1.3 ile %1.5 civarındadır. Buna karşılık şimpanze ile öteki maymun türleri arasındaki fark, %2'ye dek çıkar. Beşer ile şimpanzenin öncelikle karaciğer ile kan hücrelerinin genetik yapıları aynı olup makaklarındaki farklıdır. Beşerin beyin çevirmenleri (Fr-İng *transcriptom*) tamamıyla ayrıdır. Beşer ile şimpanzenin beyinlerindeki çeviri (Fr-İng *transcription*) modelleri birbirlerinin tümüyle tersidir. Bunların, beşerde düşüncelerin ortaya çıkmasına zemîn hazırladıkları tahmin ediliyor. Beşer beyninin ürettiği takat/enerji %2'lik orana denk düşerken, bünyedeki oksijenin %20'sini kullanır.

6- Kimi canlı türler ve cinsler ile beşer arasında gözden kaçmaz derecedeki biçimsel (Fr *morphologique*), yapısal (Fr *structurel*) ve genetik andırışma, kalıtsal râbitanın emâresimidir? Tek sözle, bu husus, bilimin meçhûlûdûr. Bilim teorisi itibarıyla beşerin, gerek kendinden önce gerekse belli bir süre onunla zamandaş varolmuş —sözcüğü *Homo sapiens neanderthalensis*— benzerleriyle kalıtımca ata – döldöş çizgisinde buluşup buluşmamış olduğu kanıtlanamaz cinsten bir husustur. Günümüz imkânlarıyla geçmişte hüküm sürmüş olabilecek doğa, dirim ile çevre şartları yeniden diriltilemez. Pozitiv bilimin bilim teorisi bu sorunu çözemeyince, dizginler, spekulatif görüş erbâbının elinde kalmaktadır. İnanca yahut meşrebe göre beşer, ya şu ya da bu asıldan türetiliyor; şu yahut bu hayvan türüyle kalıtımca akraba ilân edilmekte yahut sözünü ettiğimiz sav kökten reddedilmektedir. Kafatası hacmı ile beynin görev görme yetisi arasında

156 Bkz: Xavier Pujol Gebelli: "*Humanos y Chimpancés se Diferencian genéticamente sobre todo en el Cerebro*", 31. s.; "*El País/Futuro*" da.

157 Bkz: Antonio Arnaiz-Villena: "*Genes Negros en el Mediterráneo*", 28. s.; "*El País/Futuro*" da.

158 Bkz: Helen Pearson: "*A long Stretch in the Cell*", 199. s.; "*Nature*" da.

da fazla bir ilinti yoktur. Kafatası hacmı ile beden büyüklüğü arasında orantı bulunur. Sözcüğü *Neanderthal* adamının kafatası hacmı, beşerinsaninkinden daha fazla görünüyor. Fakat buradan *Neanderthal* adamının, beşerinsandan daha akıllı, kıvrak zekâlı olduğu sonucu çıkmaz.

7- Özet:

(a) İnsanın beşer tarafı biyolojiktir.

(b) Maymungillere canlılar biliminde *Pongideae* —Kongoda konuşulan dillerden birinde *Pongi* ‘maymun’ demektir— adı verilir.

(c) Beşergillere *Hominidae* denilir.

(ç) Beşergillerde, özellikle de beşerde göze çarpan bellibaşlı dirimsel (İng *biotic*) özellikleri birkaç başlık altında derleyebiliriz:

(i) Omurgası ile kalça kemiğinden anlaşıldığı üzere iki ayaklıdır.

(ii) Geri kalan iki vucut azâsını devinmede (İng *locomotion*) kullanmaz.

(iii) İki ayaklı özge canlılar bulunmakla birlikte, duruşu ile devinmesinde beşerin vücudu zemine koştur olmayıp düşey durumdadır.

(iv) Böylece beşerde ‘ön’, ‘arka’, ‘üst’, ‘alt’ taraflar seçiklik kazanmışlardır.

(v) İki ayaklılığına ve düşey duruşuna rağmen, dengesini muhafaza edebilmesi için beşerde omurgaların, ayrıca kemikler ile kasları bağlayan uzuvların aşırı raddede duyarlı olmaları gerekmiştir.

(vi) Beşergillere aid ilk örnek, Avusturalya doğumlu Güney Afrikalı ‘beşerbilimci’/antropolog Raymond Arthur *Dart* tarafından 1925te Güney Afrikada bulunmuştur. Bu sebeple *Dart*, kemik parçalarını bulduğu yarıtağa Yunancada ‘güneylimaymun’ anlamına gelen *Australopithecus* adını vermiştir. Buluntular üzerindeki ileriki araştırmalar, onun, maymun değil de, beşerimsi bir yaratık olduğunu ortaya koymuştur.

(vii) Fransız kadîmbeşerbilimcisine (Fr *paléoanthropologue*) Yves *Coppens*’e bakılırsa, beşergiller, beşerimsiler ve nihâyet beşer, Afrikanın iki farklı iklim bölgesinde ortaya çıkıp yaşamışlardır. Bunlardan biri, Orta doğu Afrikadaki Rift vâdîsinin batısındaki sıcak ve rutubetli ekvator ormanları; öbürüyse vâdînin doğusunda uzanan ve Savana denilen, seyrek ağaçlı yüksek otlarla kaplı mıntıka.¹⁵⁹

(d) 1960larda İngiliz beşerbilimcisi/*anthropologue* Louis Seymour Bazett *Leakey* karısı *Mary* ve oğlu *Jonathan*’la birlikte *Homo* cinsinin o tarihe değin keşfedil-

159 Bkz: Pascal Picq: “Sur les Origines du Cerveau Humain”, 76. s., “Annales de la Fondation Fyssen” de.

miş en eski kalıntılarını Tanzanya'nın *Olduvai Gorge* denilen mevkiinde ortaya çıkarmıştır. *Leakey*, *Homo* cinsine ait buluntularına Latince'de 'becerekli beşer' anlamına gelen *Homo habilis* adını uygun görmüştür.

(e) 'Becerekli beşer' (L *Homo habilis*), 'güneylimaymun'dan (L *Australopithecus*) cüssece ufaktır. Becerekli beşerlerin vucutları ufak, kafatasları yuvarlak, beyinleriyse, güneylimaymunlarınkinden ağır; henüz dillenmemiş olmakla birlikte, çıkarabildikleri seslerin çeşidi de büyük olmuş olmalı.

(f) Dörd ile üç milyon yıl önce yaşadığını düşündüğümüz beşergillerin kafatası hacmı 400 smtr³'e erişmiş olduğu hesaplanmaktadır. Bir milyon öncesine ulaştığımızda bunların arasında bireysel farkların, artık, iyice belirlediği kadîmbeşerbilimcilerince paylaşılan bir kanâattır. Meselâ 'güneylimaymun'un kafatası hacminin, yüzde yirmi beş nisbetinde artarak, 530 smtr³'e ulaştığı tesbit olunmuştur. Beşerinsana aid en eski örnekler üzerinde giriştikleri incelemelerden Yves Coppens ile Philadelphia doğumlu Amerikalı insanbilimci Ralph L. Holloway, onların, 1330 ile 1350 smtr³ civarında kafatası hacmına sâhib olduklarını ortaya çıkarmışlardır. *Neanderthal* adamının kafatası hacmıysa, 1470 – 1600 smtr³ civarındadır.

KAYNAKLAR

Çalışmanızda, atıfta bulunulsun, bulunulmasın, yararlanılmış bellibaşlı kaynakların dökümü:

-A-

"*A Companion to the Philosophy of Biology*", yayımlayanlar: Sahotra Sarkar ve Anya Plutynski; Blackwell, Oxford, 2008.

Nicola Abbagnano: "*Dizionario di Filosofia*", İtalyanca asıl; Unione, Torino, 1960.

Nicola Abbagnano: "*Diccionario de Filosofia*", İsp, terc: Alfredo N. Galletti; Edición Revolucionario, Instituto Cubano del Libro, Havana, 1963.

Abbâs Mahmûd el-Akkad: "*Mürâcaat fi'l-Âdâb ve'l-Fünûn*", Kahire, 1935.

Abbâs Mahmûd el-Akkad: "*El-İnsân fi'l-Kur'ân*", Kahire, 1946.

Abdullah Yusuf Ali: "Commentary", bkz: "The Holy Qur'ân".

Abdullah Omar A. Al-Omar: "*The Reception of Darwinism in the Arab World*", 369 s.; a thesis presented to the Department of the History of Science in partial fulfilment of the requirement for the degree of doctor of philosophy in the subject of History of Science, Harvard University, Cambridge/Massachusetts —basılmamış doktora tezi, haziran 1982.

C. M. Abercrombie, C. J. Hickman ve M. L. Johnson: "*Dictionary of Biology*"; Penguin, Middlesex, 1974.

Ahmad Al-Khatib: "*A New Dictionary of English – Arabic Scientific and Technical Terms*"; Librarie du Liban, Beyrut, (VI. baskı) 1984.

Michael Allaby: "*The Oxford Dictionary of Natural History*", foreword: David Attenborough; Oxford University Press, Oxford, 1985.

- Mohammed Yassin Alli: “*The Path to Virtue: The Ethical Philosophy of Al-Raghib Al-Esfahani. An Annotated Translation with critical introduction of Kitab Al-Dhari’ah ila Makarim Al-Shariah*”; International Institute of Islamic Thought and Civilization, Kuala Lumpur, 2006.
- Götz Aly ve Wolf Gruner: “*Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933 – 1945*”, I. cilt: “*Deutsches Reich 1933 – 1937*”; Oldenburg, Münih, 2008.
- “*Ancient History Encyclopedia*”; editor@ancient.eu, Londra, 2017.
- “*L’Anthropologie*”; la Bibliothèque du CEPL, Loos-Lez-Lille, 1972.
- Johanna Arendt: “*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*”, “*The New Yorker*”, New York, 1963.
- Aristoteles: “*Fizik*”, Yunanca – Almanca, terc: C. Prantl; Wilhelm Engelmann Verlag, Leipzig, 1854.
- Aristoteles: “*Metafizik*”, Yunanca – İng, terc: Hugh Tredennick; William Heinemann Press, Loeb, Londra, I. cilt: 1961, II. cilt: 1962.
- Aristoteles: “*On Good Birth*”, 4 (R2 85, R3 94) – “*The Works of Aristotle: Select Fragments*”, XII. cilt, İngilizceye tercüme eden kurulun başkanı: Sir David W. Ross; Oxford University Press, Oxford, 1952.
- Aristoteles: “*Peri Zoion Morion*”, Yunanca – İng, terc: A. L. Peck; William Heinemann Press, Loeb, Londra, 1961.
- Aristoteles: “*Ton Peri Ta Zoia Historion*” (“*Historia Animalium*”), Yunanca – İng; W. Heinemann Press, Loeb, Londra, 1965.
- Aristoteles: “*Politika*” (“*Πολιτικά*”).
- Aristoteles: “*Nikomakhos Ahlâki*” (“*ἠθικὰ Νικομάχεια*”).
- Antonio Arnaiz-Villena: “*Genes Negros en el Mediterráneo*”, “*El País/Futuro*”da, Madrid, çarşamba 25 tenunuz 2001.
- Isaac Asimov: “*Words of Science, and the History Behind Them*”; Mentor, New York, 1959.
- Isaac Asimov: “*Guide to Science/the Physical Sciences*”, I. cilt, ek kısım: “*The Universe/From Flat to Quasar*”; Basic Books, New York, 1960.
- Isaac Asimov: “*Guide to Science*”, II. cilt: “*The Biological Sciences*”; Penguin, Middlesex, 1980.
- Ernst von Aster: “*Die Türken in der Geschichte der Philosophie*”, 1. – 10. syflr.; derleme: “*zweiter türkischer Geschichtskongress*”; Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.
- Soltanşa Ataniyazov: “*Türkmen Dilinin Sözköki (Etimolojik) Sözlüğü*”; Miras, Aşgabat, 2004.
- Franz Austeda: “*Wörterbuch der Philosophie*”; Humboldt Verlag, Berlin, 1981.
- Francisco José Ayala Pereda: “*The Autonomy of Biology as a Natural Science*”, 1. – 16. syflr.; “*Biology, History and Natural Philosophy*”de; Plenum Press, New York, 1972.
- Francisco José Ayala Pereda: “*Introduction*”, i. – ix. syflr.; “*Studies in the Philosophy of Biology/Reduction and Related Problems*”de, çıkaranlar: Francisco José Ayala Pereda ve Theodosius Grygorovych Dobzhansky; University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1974.

-B-

- Theodor Ballauff: "*Das Problem des Lebendigen*"; Humboldt Verlag, Bonn, 1949.
- Theodor Ballauff: "*Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben*"; Orbis Academicus, Karl Alber Verlag, Münih, 1954.
- Metin Bara: "*Macromolecules and Hormone Interactions in Transport*", 207. – 219. syflr.; "*Transport of Plant Hormones*"da, North-Holland Press, Amsterdam, 1968.
- Beatriz Barbuy, Roger Cayrel ve Joseph Ivor Silk: "*Les Premières Étoiles*", 1060. – 1069. syflr.; "*La Recherche*"de, Paris, eylül 1986.
- Deborah M. Barnes: "*Brain Architecture: Beyond Genes*", 155. – 156. syflr.; "*Science Research News*"de, CCXXXIII./233. cilt, 4760. sayı, 11 Jul (temmuz) 1986.
- D. Walter Bauer: "*Griechisch – Deutsches Wörterbuch*"; Alfred Töpelmann, Berlin, 1937.
- Änne Bäumer-Schleinkofer: "*Nazi Biology and Schools*"; Peter Lang, Berlin, 1995.
- "British Broadcasting Corporation" (BBC): "*Discovery*" ve "*Science in Action*" programları, Londra, 1988 ve 1989.
- "BBC – Discovery", 3 Mayıs 1988.
- Morton O. Beckner: "*The Biological Way of Thought*"; Univ of California Press, Los Angeles, 1968.
- Henri Bergson: "*L'Évolution Créatrice*"; Bibliothèque de la Philosophie Contemporaine, Librairie Félix Alcan, Paris, 1933.
- Claude Bernard: "*Introduction à l'Etude de la Médecine Expérimentale*"; Garnier-Flammarion, Paris, 1966.
- Ludwig von Bertalanffy: "*Theoretische Biologie*", I. cilt; Gebrüder Bornträger Verlag, Berlin, 1932.
- Ludwig von Bertalanffy: "*Mutation und Evolution*", 105. – 116. syflr.; derleme: "*Genetik*"te; Alfred Körner Verlag, Stuttgart, 1957.
- Ludwig von Bertalanffy: "*Problems of Life*"; Harper, New York, 1960.
- Ludwig von Bertalanffy: "*Modern Theories of Development: An Introduction to Theoretical Biology*"; Harper Torchbook, New York, 1962.
- Marcel Blanc: "*Gregor Mendel: La Légende du Génie Méconnu*", 46. – 60. syflr.; "*La Recherche*"te, 151. sayı, Paris, şubat 1970.
- Erich Blechschmidt: "*Vom Ei zum Embryo*"; Rowohlt Verlag, Hamburg, 1970.
- Donald Bloxham ve A. Dirk Moses: "*The Oxford Handbook of Genocide Studies*"; Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Vincenzo Boccardi: "*Dalla Cellula all' Uomo*"; Editrice La Scuola, Brescia, 2009.
- Salvador Borrego Escalante: "*Infiltración Mundial*"; Mexico 6, D. F., 1980.
- C. E. Bosworth: "*The Latâifel-Maârif of Thaali*"; The University Press, Edinburgh, 1968.
- Carl Brinitzer: "*Cassell's War and Post-War German Dictionary*"; Cassell, Londra, 1945.
- Thomas D. Brock: "*La Vie à Haute Température*", 478. – 485. syflr.; "*La Recherche*"de, XIX. cilt, 198. sayı, Paris, nisan 1989.
- "Brockhaus, der große"; Wiesbaden, 1957.

John Hedley Brooke ve Ronald L Numbers: “*Science and Religion Around the World*”; Oxford University Press, New York, 2011.

John Burnet: “*Early Greek Philosophy*”; Black, Londra, 1930.

Frederik Jacobus Johannes Buytendijk: “*Mens en Dier*”; Uitgeverij het Spectrum, Utrecht, 1972.

-C-

Ahmet Caferoğlu: “*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*”, İst. Üniv. Ed. F. Yayınları, İstanbul, 1968.

El-Câhiz: “*Kitâbe'l-Hayavân*”, şerh: Muhammed Harun, Kahire, 1966.

“*The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*”; Cambridge University Press, 1992.

Luigi Luca Cavalli-Sforza: “*Geni, Popoli, e Lingue*”; Adelphi edizioni, Milano, 1997.

Howard Caygill: “*A Kant Dictionary*”; Blackwell, Oxford, 1995.

A. Cernetti, A. Pietrobono ve P. Ricci Kholousi: “*Il Linguaggio delle Scienze Biologiche*”; Guerra, Perugia, 1986.

Jiří Chalupa: “*Historia y Geografía de América Latina*”; Univerzita Palackého, Olomouc, 2000.

Frederic Chordá, Teodoro Martín ve Isabel Rivero: “*Diccionario de Términos Históricos y Afines*”; Istmo, Madrid, 2000.

Ludwig Ferdinand Clauß: “*Rasse und Seele*”; Büchergilde Gutenberg, Berlin, 1935.

Ludwig Ferdinand Clauß: “*Die nordische Seele*”; Lehmanns Verlag, Münih, 1939.

Ludwig Ferdinand Clauß: “*Rasse und Charakter*”; Moritz Diesterweg, Frankfurt/Main, 1942.

Charles J. Cole: “*Unisexual Lizards*”, 84. – 90. syflr.; “*Scientific American*”da, CCL./250. cilt, 1. sayı, ocak 1984.

Francis Harry Compton Crick: “*On Protein Synthesis*”, “*The Symposia of the Society for Experimental Biology*”de, 12, Cambridge University Press, Cambridge, 1958.

Francis Harry Compton Crick: “*The Origin of the Genetic Code*”, 367. – 379. syflr.; “*Journal of Molecular Biology*”de, XXXVIII. cilt, 1968.

Liliane Crips: “*Johann Chapoutot, La Loi du Sang. Penser et agir en nazi*”; “France recensement,” 2015/4,

http://www.perspectivia.net/publikationen/francia/francia-recensio/2015-4/zg/chapoutot_crips/view/++widget++form.widgets.IPSJOfficeDocTransformer.psj_pdf_repr/@@download/chapoutot_crips.doc.pdf

Lucien Cuénot ve Andrée Téry: “*L'Évolution Biologique*”; Masson, Paris, 1951.

-D-

Ricardo Garcia Damborenea: “*Diccionario de Falacias*”; www.usoderazon.com, 2011.

I. S. Darewsky und W. N. Kulikowa: “*Natürliche Parthenogenese in der polymorphen Gruppe der kaukasischen Felseidechse*” (*Lacerta saxiola* Eversmann), 119. – 176. syflr.; “*Zoologisches Jahrbuch der Systematik*”te, 1961.

James Edwin Darnell, Jr: “*The Processing of RNA*”, 72. – 82. syflr.; “*Scientific American*”da, CCXLIX./249. cilt, 4. sayı, ekim 1983.

- James E. Darnell, Jr: "RNA", 74. – 86. syfır.; "Scientific American"da, CCLIII./253. cilt, 4. sayı, ekim 1985.
- Charles Darwin: "The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex"; John Murray, Londra, 1871.
- Charles Darwin: "On the Origin of Species"; Mentor, New York, 1958 (1859).
- Charles Darwin: "The Autobiography and Selected Letters of Charles Darwin", yayımlayan: Francis Darwin; Dover, New York, 1958.
- Charles Darwin: "Darwin On Man", I. Kitap: "A Psychological Study of Scientific Creativity", yazar: Howard E. Gruber. Harflar ile rakamlarsa, Charles Darwin'in Transmutasyonlarla ilgili B, C, D, E, M, N defterlerinden kimisine yapılan atıfları göstermektedir. II. Kitap: "Early Writings of Charles Darwin", düzenleyip şerheden: Paul H. Barret; M ile N defterlerini yorumlayan: Howard E. Gruber, E. P. Dutton, New York, 1974.
- José Maria Del Olmo Gutiérrez: "Las Caras del Racismo"; Colección Filosofía y Teoría; Edición Libros en Red, 2003.
- Ali Demirsoy: "Kalıtım ve Evrim"; Meteksan Yayınları 11, Ankara, 1984.
- René Descartes: "Discours de la Méthode"; Hachette, Paris, 1937.
- René Descartes: "Meditationum De Prima Philosophia"; P.U.F., Paris, 1968.
- Emile Dermenghem: "La Pensée Musulmane", "Evolution Humaine des Origines à Nos Jours"da, M. Lahy-Hellebecque'in yönetiminde yayımlanmış makalelerden; I. cilt, Quillet, Paris, 1951.
- John Dewey: "The Influence of Darwin on Philosophy"; Henry Holt, New York, 1910.
- Richard E. Dickerson ve Irving Geis: "The Structure and Action of Proteins"; Harper & Row, New York, 1969.
- Richard E. Dickerson: "The DNA Helix and How it is Read", 87. – 102. syfır.; "Scientific American"da, CCXLIX./249. cilt, 6. sayı, aralık 1983.
- Friedrich Heinrich Dieterici: "Der Darwinismus im Zehnten und Neunzehnten Jahrhundert"; G. Olms, Hildesheim, 1969 (Leibzig, 1878).
- "The Dictionary of English Etymology"; Oxford University Press, Oxford, 1966.
- Theodosius Dobzhansky: "Genetics and the Origin of Species"; University of California Press, Berkeley & Los Angeles/California, 1974 (1937).
- Theodosius Dobzhansky, Francisco Ayala, George Ledyard Stebbins ve James W. Valentine: "Evolution"; Freeman, San Francisco/California, 1977.
- Ricardo Garcia Damborenea: "Diccionario de Falacias/Usos de Razon", www.usoderazon.com 2005.
- Yusuf Dönmez: "Bitki Coğrafyası"; İst. Üniv. Coğrafya Enstitüsü, 1985.
- John William Draper: "History of the Conflict between Religion and Science"; D. Appleton & Comp, New York, 1897 —Fr, terc: "Les Conflits de la Science et de la Religion", 10. éd, Paris, 1900.
- "Der große Duden: Herkunftswörterbuch"; Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963.
- Şaban Teoman Duralı: "Çağdaş Düşüncede Canlı Sorununa İlişkin Temel Bilimsel Alanlar", 107. – 155. syfır.; "Felsefe Arkivi"nde, 21. sayı, İst. Üniv. Ed. F. Yayınları, İstanbul, 1978.

Şaban Teoman Duralı: “Metinler Işığında Aristoteles’in Canlıyla ve Canlının Evrimiyle ilgili Düşüncelerine Problematik Yaklaşım”, 257. – 343. syflr.; “Felsefe Arkivi”nde, 24. sayı, İstanbul, 1984.

Şaban Teoman Duralı: “Charles Darwin ve Yüzyılımıza Damgasını Vuran Çağdaş Evrim Düşüncesinin Doğuşu”, 113. – 131. syflr.; “Felsefe Arkivi”nde, 25. sayı, İstanbul, 1984.

Şaban Teoman Duralı: “Canlılar Sorununa Giriş”; Remzi, İstanbul, 1987.

Şaban Teoman Duralı: “Çağdaş Küresel Medeniyet (Çağdaş Küresel İngiliz-Yahudi Medeniyeti): Anlamı, Gelişimi, Konumu”; Dergâh, İstanbul, 2006 – 2010.

-E-

Charles R. Eastman: “Anaximandre, Le Premier des Précurseurs de Darwin”; “Revue Scientifique”te, 24 haziran 1905.

Abba Solomon Meir Eban: “My People”; Behrman House & Random House, New York, 1968.

Abba Solomon Meir Eban: “The Jews of Khazaria”; Kevin Alan Brook & Jason Aronson Inc, Northvale, NJ/Jerusalem, 1999.

Ebû Hanîfe el-Dînâvarî: “Kitab’el-Nabat”, terc: Muhammed Hamidullah: “Le Dictionnaire Botanique d’Abu Hanîfe al-Dinawari” (“Ebû Hanîfe el-Dînâvarî’nin Bitkibilim Sözlüğü”) Kahire, 1973.

Rafael Echeverría: “Ontología del Lenguaje”; J. C. Saez, Santiago de Chile, 2005.

John C. Eccles: “Evolution of the Brain/Creation of the Self”; Routledge, Londra, 1991.

Eflâtun: “Sofistes” (“der Sophist”, Insel Verlag, 1911).

Eflâtun: “Nomoi”, Yunanca – Almanca; Insel Verlag, Frankfurt/Main, 1911.

Rudolf Eisler: “Kant-Lexikon”; Georg Olms, Hildesheim, 1964.

R. El-İsfahânî: Kitâb Tafsîl el-Naş’atayn ve Tahsîl el-Sa’âdatayn”, Arapcadan Türkçeye terc: Lütfi Doğan, Ankara, 1974.

Erika Emmerich: “Die Philosophie des Blutes”, Léon Poliakov ve Joseph Wulf: “Das dritte Reich und seine Denker”de; Zeitgeschichte, Ullstein, Frankfurt/Main, 1983.

“Enciclopedia Etimológica Académica”, “Dic-et 3: División de Gentilicios y Miscelánea”, Edgar Amilcar Madrid Morales, Setequ, Guatemala, 2010.

“Encyclopedia of Human Evolution and Prehistory”; Garland, Londra, 1988.

“Ergebnis der Volkszählung vom 17. Mai 1939, in: Wirtschaft und Statistik”, 1. u. 2. März-Heft, Nr. 5/6 (1940) (Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach den Ergebnissen der Volkszählung 1939, in: Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 552, bearb. im Statistischen Reichsamt, Berlin 1944, Heft 4: Die Juden und jüdischen Mischlinge im Deutschen Reich).

Ahmet Hikmet Eroğlu: “Osmanlı Devletinde Yahudiler”; Aziz Andaç Yayınları, İstanbul, 2004.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi: “Marifetnâme”, İstanbul, 1330/1915 —eski yazıyla.

-F-

Uzlukoğlu Ebû Nâsır Muhammed bin Tarık bin Avzalag (Uzlukoğlu) Farabî: “İhsâ el-‘Ulûm” (“İlimlerin Sayımı”) Arapcadan Türkçeye: Ahmet Ateş; M. Eğ. B. Basımevi, İstanbul, 1955.

- Uzlukoğlu Ebû Nâsır Farabî: “*Kitâb Ârâ’ Ehle’l-Medînete’l-Fâzıla*”, (3. baskı); Beyrut, 1973.
- Uzlukoğlu Farabî: “*Kitâb Ârâ’ Ehle’l-Medînete’l-Fâzıla*” (“*Fazîletli Kentlinin Görüşleri Kitabı*”), Arapcadan İngilizceye terc ve şerh: Richard Walzer: “*Al-Fârâbî on The Perfect State*”, Oxford, 1985.
- José Pablo Feinmann: “*La Sombra de Heidegger*”; Seix Barral, Buenos Aires, 2005.
- Gary Felsenfeld: “DNA”, 44. – 47. syflr.; “*Scientific American*”da, CCLIII./253. cilt, 4. sayı, ekim 1985.
- Ismail Fennî: “*Lugatce-i Felsefe*”; Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925 —eski harflarla.
- Joachim Fest ve Bernd Eichinger: “*Der Untergang*”; Rowohlt Verlag, Hamburg, 2004.
- Fîrûz Âbâdî: “*Kâmûs-u Okyanus/Mütercim Âsım tercümesi*”, cild-i Okyanus, İstanbul, 1856 —eski harflarla.
- Victor Farias: “*Heidegger y el Nazismo*”; Fondo de Cultura Economica, Mexico, 1999.
- Nicholas John Fogg: “*German Genealogy During the Nazi Period (1933 – 1945)*”, 347. – 362. syflr.; “*Genealogists’ Magazine*”de, XXX. cilt, 9. sayı, Londra, Mart 2012.
- Kathleen Freeman: “*Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers*”, a complete translation of the fragments in Diels’ “*Fragmente der Vorsokratiker*”; Basil Blackwell, Oxford, 1952.
- Alfred Jules Émile Fouillée: “*Avrupa Milletleri Ruhiyâtı*”, Fransızcadan Osm. Türkçesine terc: Mustafa Rahmi; Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1926 —eski harflarla.
- Douglas J. Futuyma: “*Sturm und Drang and the Evolutionary Synthesis*”, 217. – 226. syflr.; “*Evolution*”da, XLII./42. cilt, 2. sayı, New York, mart 1988.

-G-

- Galileo Galilei: “*Il Saggiatore*”; Opere di Galileo Galilei, Collana la Letteratura Italiana, Ricciardi editore, Milano – Napoli, 1953.
- Tomás Galiana Mingot: “*Diccionario Ilustrado de las Ciencias Larousse*”; Larousse, Paris, 1987.
- Şerika Gedikli Berber: “*Osmanlıdan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devletine Uyum Süreci —Moiz Kohen Örneği*”; “*Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*”; 7/4. cilt, 1779. – 1800. syflr., Ankara, 2012.
- “*Gelişim Dünya Atlasları Ansiklopedisi: Yeryüzü ve Yeryüzünün Kaynakları*”; Gelişim, İstanbul, 1982.
- Michael P. Ghighlieri: “*The Social Ecology of Chimpanzees*”, 84. – 91. syflr.; “*Scientific American*”da, CCLII./252. cilt, 6. sayı, haziran 1985.
- Arthur C. Giese: “*Cell Physiology*”; Saunders, Londra, 1963.
- Heinz Glaesner: “*Das Dritte Reich und der Mittlere Osten: Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands zur Türkei 1933 – 1939, zu Iran 1933 – 1941 und zu Afghanistan 1933 – 1941*”; Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde des Philosophischen Fachbereiches II der Julius-Maximilians-Universität zu Würzburg, Würzburg, 1976.
- “*Glückhafte Strategie*”, im Auftrage des Oberkommandos der Wehrmacht überreicht, Wiking Verlag, Berlin, 1942.

- Peter Godfrey-Smith: "Philosophy of Biology"; Princeton University Press, Princeton, 2014.
- A. Godman ve E. M. F. Payne: "Longman Dictionary of Scientific Usage"; Longman, Londra, 1979.
- Guida Gomez de Silva: "Breve Diccionario Etimologico de la Lengua Española"; Fondo de Cultura Economica, Meksiko, 1988.
- Andrée Goudot-Perrot: "La Cybernétique et la Biologie"; 'Que Sais-je', 1257, P.U.F., Paris, 1967.
- Johann Wolfgang von Goethe: "Beiträge zur Optik", "Sämtliche Werke"de, X. cilt; J. G. Gotta, Stuttgart, 1875.
- Stephen Jay Gould: "Ever Since Darwin/Reflections in Natural History"; Penguin, Londra, 1980.
- Stephen Jay Gould: "Evolution and the Triumph of Homology, or Why History Matters", 60. – 69. syflr.; "American Scientist"te, LXXIV./74. cilt, New York, ocak – şubat 1986.
- William Rathbone Greg: "On the Failure of Natural Selection in the Case of Man", "Fraser's Magazine"de, LXXVIII./78. cilt, Londra, eylül 1868.
- Marjorie Glicksman Grene: "A Portrait of Aristotle"; University of Chicago Press, Chicago, 1963.
- Marjorie Glicksman Grene: "The Understanding of Nature", Boston Studies in the Philosophy of Science, XXVIII. cilt, Reidel, Dordrecht/Boston, 1974.
- Marjorie Glicksman Grene: "Aristotle and Modern Science", 3. – 37. syflr.; "Topics in the Philosophy of Biology"de; Boston Studies in the Philosophy of Science, XXVII. cilt, Reidel, Dordrecht/Boston, 1976.
- Charles Guignon: "The Cambridge Companion to Heidegger"; Cambridge University Press, 1995.
- Wolfgang Friedrich Gutmann ve D. S. Peters: "Forschungen zur Geschichte der Evolutionstheorie", 26. – 30. syflr.; "Natur und Museum"da, Band 109, Heft 1, Frankfurt/Main, ocak 1979.
- Wolfgang Friedrich Gutmann: "Wirbeltierrevolution/die stammesgeschichtliche Vorbedingtheit der Wirbeltierkonstruktion: die Grundlage einer evolutionär begründeten Anatomie", 66. – 76. syflr., 4. Jahrgang, Nr. 3, "Medizin in unserer Zeit"te, Weinheim, 1980.
- Hans Friedrich Karl Günther: "Rassenkunde Europas"; Lehmanns Verlag, Münih, 1929.
- Hans Friedrich Karl Günther: "Kleine Rassenkunde des deutschen Volkes"; Lehmanns, Münih, 1934.
- Otto Güthling: "Menge-Güthling Enzyklopädisches Wörterbuch der GRIECHISCHEN und DEUTSCHEN Sprache", II. Kitap: Deutsch – Griechisch; Langenscheidt, Berlin, 1963.
- H-
- D. Haig: "The Dual Origin of Epigenetics", "Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology"de, LXIX./69. cilt; Cold Spring Harbor Laboratory Press, 0-87969-729-6/04.
- Muhammed Hamidullah: "Halk'el-Kâinât ve aslel-Awva Hasab el-Kur'an ve'l-Mutafakkirîn el-Muslimîn", 9. – 38. syflr.; "Prof. Tayyib Okiş Armağanı"nda yayımlanmış makale; Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Sevinç Matbaası, Ankara, 1978.
- Howard E. Haber ve Gordon L. Kane: "Is Nature Supersymmetric?", 42. – 50. syflr.; "Scientific American"da, CCLIV./254. cilt, 6. sayı, haziran 1986.
- Georges Haroun: "Şibli Şumayyil et Son œuvre", thèse pour le doctorat sous la direction de Toufik Fahd, Université de Strasbourg, 1977 —doktora tezi.

- Georg Wilhelm Friedrich Hegel: “Vorlesungen über die Ästhetik”; hrsg. von Hotho, Berlin, 1843.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel: “Werke”, Band 6, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1979.
- Martin Heidegger: “Die Selbstbehauptung der deutschen Universität”; Breisgau, 1934.
- Martin Heidegger: “Vorträge und Aufsätze”; Pfullingen, Neske, 1959.
- Martin Heidegger: “Sein und Zeit”; Max Niemeyer Verlag, 1967.
- Martin Heidegger: “Einführung in die Metaphysik”; Vittorio Klostermann, Frankfurt/Main, 1983.
- Martin Heidegger: “Die Selbstbehauptung der deutschen Universität,” 27 Mayıs 1933, “Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges 1910–1976”, 107. – 117. syfr.; Gesamtausgabe 16, Vittorio Klostermann Verlag (1. Baskı), Frankfurt/Main, 2000.
- Martin Heidegger: “Dies Volk wirkt an seinem Schicksal”, Andres Neumann: “Heideggers Rektoratsrede im Licht seiner Geschichtsphilosophie”; Philosophische Fakultät Institut für Philosophie MA-Phi 1.1: Praktische Philosophie, Jena.
- Martin Heidegger: “Seminar Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat” (1933/34), “Heidegger und der Nationalsozialismus II”de; “Interpretationen”, hg von A. Denker und H. Zaborowski, “Heidegger Jahrbuch 5, 2009.
- Karl Werner Heisenberg: “Physik und Philosophie”; Ullstein Verlag, Frankfurt/Main, 1950.
- Karl Werner Heisenberg: “Das Naturbild der heutigen Physik”; Rowohlt, Hamburg, 1972.
- Walter Heitler: “The Departure from Classical Thought in Modern Physics”, “Albert Einstein: Philosopher–Scientist”te, yayımlayan: Paul Arthur Schlipp, I. cilt; Harper, New York, 1959.
- Carl G. Hempel: “Explanation and Prediction by Covering Laws”, 107. – 133. syfr.; “Philosophy of Science”te, I. cilt, derleyen: Bernard Baumrin, 1961 – 1962; University of Delaware, Interscience Publishers, New York, 1963.
- Francis Hitching: “The Neck of the Giraffe/Darwin, Evolution and the New Biology”; Mentor, New York, 1982.
- Adolf Hitler: “Mein Kampf”; Verlag Franz Eher Nachfolger, Münih, 1925 – 1927 —Gothik harflarla.
- Adolf Hitler: “Hitlers zweites Buch”; bkz: Gerhard L. Weinberg: “Ein Dokument aus dem Jahre 1928”; Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1960.
- Adolf Hitler: “Monologe im Führerhauptquartier 1941 – 1944”, Aufzeichnungen Heinrich Heims, herausgegeben von Werner Jochmann. Digitalisiert von Propagandaleiter.
- Helmut Holzhey ve Vilem Mudroch: “Historical Dictionary of Kant and Kantism”; Scarecrow, Maryland, 1995.
- Maira Howes: “Self and Nonself”; “A Companion to the Philosophy of Biology”de, yayımlayanlar: Sahotra Sarkar ve Anya Plutynski; Blackwell, Oxford, 2006.
- David Lee Hull: David L. Hull, Jr: “What Philosophy of Biology is not?”, 157. – 184. syfr.; “Journal of the History of Biology”de, XX. cilt, New York, 1969.
- I, I–
- İzmirli İsmail Hakkı: “İslâm ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese”, 35. s., Ankara, 1973.
- İbn Haldûn: “Dünya Tarihine Dair Nutuk” (“El-Mukaddima”), 173. – 174. syfr., I. cilt, tercüme,

önsöz ve şerhler: *Vincint-Monteil*, Sinbad, Beyrut, 1967 – 1968.

İbn Miskeveyh: “*El-Fevz el-Aşğar*”, Fransızcaya terc: Muhammed Hamidullah, Beyrut, 1900 (1319).

İbn Miskeveyh: “*Tahzîb el-Ahlâk*”; Kahire, 1959 (1378).

İbn Miskeveyh: “*Ahlâk İncelemesi*” (“*Tahzîbe'l-Ahlâk ve Tathîre'l-A'rak*”), terc: M. Arkoun, 105. – 113. syflr., Şam, 1969.

Ebû Ali *İbn Sînâ*: “*Metaphysics*” (“*Dânišnâme-i Alâ-i*”), Farscadan İngilizceye tercüme: Parwiz Morowedge; Persian Heritage Series 13, Columbia University Press, New York, 1973.

Stefan Ihrig: “*Atatürk in the Nazi Imagination*”; Harvard Univ Press, Cambridge/Massachusetts, 2014.

Michael Inwood: “*A Heidegger Dictionary*”; Blackwell, Oxford, 1999.

Fahir İz ve H. C. Hony: “*The Oxford Turkish – English Dictionary*”; Clarendon Press, Oxford, 1984.

Reşit İzbirak: “*Coğrafya Terimleri Sözlüğü*”; M. Eğ. B. Basımevi, İstanbul, 1986.

-J-

Eva Jablonka ve Marion Lamb, with illustrations by Anna Zeligowski: “*Evolution in Four Dimensions: Genetic, Epigenetic, Behavioural, and Symbolic Variation in the History of Life*”; MIT Press, 2005.

François Jacob: “*La Logique du Vivant*”; Gallimard, Paris, 1970.

Harry J. Jerison: “*The Evolution of Biological Intelligence*”, 723. – 791. syflr., “*Handbook of Human Intelligence*”de, derleyen: Robert J. Sternberg; Cambridge Univ Press, Londra, 1984.

“*Jew or Not Jew*” (Jew or Not Jew, 2006 – 2015. j... @jewornotjew.com).

“*The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*”; Carta Jerusalem, Kudüs, 1996.

Greta Jones: “*Social Darwinism and English Thought: The Interaction Between Biological and Social Theory*”, Harvester studies in philosophy, Harvester, Sussex, 1980.

-K-

Charles H. Kahn: “*The Art and Thought of Heraclitus*”, an edition of the fragments with translation and commentary, “*Appendix I: Dubious Quotations from Heraclitus*”; Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Hilde Kammer ve Elisabeth Bartsch: “*Jugendlexikon Nationalsozialismus*”; Rowohlt, Berlin, 2006.

Immanuel Kant: “*Kritik der Urteilskraft*”; Felix Meiner, Leipzig, 1913.

Immanuel Kant: “*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*”; Felix Meiner, 1920.

Immanuel Kant: “*Kritik der reinen Vernunft*”; Insel Verlag, Leipzig, 1933.

Immanuel Kant: “*Nachlass*” (4036), bkz: Rudolf Eisler: “*Kant-Lexikon*”, Ausgabe der Preußischen Akademie, Georg Olms, Hildesheim, 1964.

“*Kant-Lexikon*”; De Gruyter, Berlin, 2015.

Rubén Kaplan: “*Ex jefe de Inteligencia Nazi Propuesto como Justo entre las Naciones*”; RKpress, 10 ağustos 2009.

Sevinç Karol: “*Zooloji Terimleri Sözlüğü*”; T. D. K. Yayınları 209, Ankara, 1963.

- Kaşgarlı Mahmut: “*Divan-ı Lugat-it-Türk*”, IV. cilt; TDK, Ankara, 1986.
- Mustafa Kâtip Çelebi: “*Keşfü’z-Zunûn’an Esâmi’l-Kütübî ve’l-Fünûn*”, hazırlayıp yayımlayan: Şerafeddin Yaltıkaya ile R. Bilge (yay.), II cilt, İstanbul, 1941 – 1943.
- Arthur Koestler: “*The Thirteenth Tribe/The Khazar Empire and its Heritage*”; Hutchinson, Random House, Londra, 1976.
- Ulrich Krohs ve Georg Toepfer: “*Philosophie der Biologie*”; Suhrkamp, Frankfurt/Main, 2005.
- August Kubizek: “*Young Hitler I Knew/The Story of Our Friendship*”, Almancadan İngilizceye terc: E. V. Anderson, Giriş: Hugh Redwald Trevor-Roper; Allan Wingate, Londra, 1954.
- “*Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Tercümesi*”, İzmirli İsmail Hakkı tercümesi, şerhi ile izâhı; Milli Matbaa, İstanbul, 1928 —eski harflarla.
- “*Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*”, Diyanet İşleri Başkanlığı tercümesi, Ankara, 1983.
- “*Kur’ân-ı Kerîm ve Anlamı*”, Abdülbâki Gölpinarlı tercümesi; Remzi, İstanbul, t.y.

-L-

- Julien Offray de La Mettrie: “*Œuvres Philosophiques*”, 16. – 21. syflr.; chez Jean Nourse, Londra, 1751.
- Julien Offray de La Mettrie: “*L’Homme-Machine*”, texte intégral, trois cours de l’Université Populaire de Caen, par Michel Onfray, sur la vie et l’œuvre de La Mettrie, diffusé sur France Culture en août 2006.
- André Lalande: “*Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*”; P.U.F., Paris, 1968.
- Edward William Lane: “*Arabic – English Lexicon*”, II cilt, Islamic Text Society, Cambridge, 1984.
- Richard Leakey ve Roger Lewin: “*Origins Reconsidered/in Search of what makes us human*”; Little Brown, Londra, 1992.
- Gottfried Wilhelm Leibniz: “*Nouveaux Essais sur L’Entendement Humain*”; Garnier–Flammarion, Paris, 1966.
- Jan Lever: “*Geïntegreerde Biologie*”; Oostboek’s Uitgevermaatschappij, Utrecht, 1973.
- Henry George Liddell, Robert Scott, Henry Stuart Jones ve Roderick McKenzie: “*A Greek – English Lexicon*”, II cilt, Oxford Univerdsty Press, Oxford, 1948.
- Konrad Lorenz: “*Die Rückseite des Spiegels/Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens*”; Piper, Münih, 1973.

-M-

- William Mackenzie: “*Significato Bio-Filosofico Della Guerra*”; A. F. Formiggini, Genova, 1915.
- Felix Mainx: “*Foundations of Biology*”, I. cilt, 9. sayı, “*International Encyclopedia of Unified Science*”de, Chicago, 1955.
- André Mandelstam: “*Le Sort de l’Empire Ottoman*”; Payot, Paris, 1917.
- Sebastian Quesada Marco: “*Diccionario de Civilización y Cultura Españolas*”.
- Jacques J. Maquet: “*Nilotiques*”, “*Encyclopedia Universalis*”, Paris, 1980.
- José Antonio Marina: “*Teoría de la Inteligencia Creadora*”; Anagrama, Barcelona, 1993.
- Werner Maser: “*Hitlers Briefe und Notizen/sein Weltbild in handschriftlichen Dokumenten*”; Leopold Stocker Verlag, Graz, 2002.

- "*Mathematical Challenges to the Neo-Darwinian Interpretation of Evolution*", yayımlayanlar: Paul S. Moorhead ile Martin M. Kaplan; Monograph Nr. 5, Wistar Institute Press, Philadelphia, 1967.
- Ernst Walter Mayr: "*Cause and Effect in Biology*", "*Science*"da, CXXXIV./134. cilt, 3489. sayı, American Association for the Advancement of Science, 10 kasım, 1961.
- Ernst Walter Mayr: "*Animal Species and Evolution*"; Harvard Univ Press, Cambridge/Massachusetts, 1966.
- Ernst Walter Mayr: "*Principles of Systematic Zoology*"; Tata McGraw-Hill, Bombay & New Delhi, 1969.
- Ernst Walter Mayr: "*Behavior Programs and Evolutionary Strategies*", 650. – 659. syflr.; "*American Scientist*"te, LXII./62. cilt, New York, kısım – aralık 1974.
- Ernst Walter Mayr: "*Evolution*", 39. – 47. syflr.; "*Scientific American*"da, CCXXXIX./239. cilt, 3. sayı, New York, eylül 1978.
- Ernst Walter Mayr: "*The Growth of Biological Thought/Diversity, Evolution, and Inheritance*"; The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge/Massachusetts; Londra, 1982.
- Ernst Walter Mayr: "*Toward A New Philosophy of Biology*"; Harvard Univ Press, Cambridge/Massachusetts, 1988.
- Takiyettin Mengüşoğlu: "*İnsan ve Hayvan: Dünya ve Çevre/İnsan ve Hayvanın Varlık Yapısında Ortaya Çıkan Zıt Fenomenler*"; İst. Üniv. Ed. F. Yayınları 2599, İstanbul, 1979.
- A. Menne: "*Individuum*", II. cilt: G – Q, 295. – 296. syflr.; "*Handbuch Wissenschaftstheoretischer Begriffe*"de, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî: "*Mesnevî*", Farscadan Türkçeye tercüme ile şerh: Abdübâkî Gölpinarlı; İnkılâp ve Aka, İstanbul (2. baskı) 1983.
- Peter and Jean Brian Medawar: "*Aristotle to Zoos/A Philosophical Dictionary of Biology*"; Oxford University Press, Oxford, 1984.
- Roberto Merle ve Raymond de Saussure: "*Psicoánalis de Hitler*", Fransızcadan terc: Elaleph, Madrid, 1999.
- François Meyer: "*Epistemologie de la Biologie*", 781. – 821. syflr., "*Logique et Connaissance Scientifique*"de, yayımlayan: Jean Piaget; Gallimard, "*Encyclopédie de la Pléiade*", Paris, 1967.
- Giulio Mezzetti: "*La Natura e la Scienza*"; La Nuova Italia, Firenze, 1987.
- Robert Michael ve Karin Doerr: "*Nazi-Deutsch/Nazi German*", "*An English Lexicon of the Language of the Third Reich*"; Greenwood, Londra, 2002.
- Paul-Antoine Miquel: "*Sur l'Epigénétique*"; Université de Toulouse 2, Le Mirail, Toulouse, 2013.
- Eugène Minkowski: "*Le Subjectif, l'Individuel, le Personnel*", III. cilt, 1. sayı, Istituto di Psico-sintesi Scientifica, Milano, 1971.
- "*The Mitochondrion's Message*", "*Science and the Citizen*", "*Scientific American*"da, CCXLIX./249. cilt, 4. sayı, ekim 1983.
- "*Mitteilungen des Statistischen Amtes der Stadt Berlin*", Nr. 18, 7.1 – 7.4, Juli (temmuz) 1935.

“Modern Biyoloji”, hazırlayanlar: Selâhattin Okay, Kâmil Karamanoğlu, ...; M. Eğ. B. Basımevi, İstanbul, 1975.

Jacques Monod: “*Le Hasard et la Nécessité: Essai sur la Philosophie Naturelle de la Biologie Moderne*”, Editions du Seuil, Paris, 1970.

Jacques Monod: “*On the Molecular Theory of Evolution*”, 11. – 24. syflr.; “*Progress of Scientific Revolution/Herbert Spencer Lectures 1973*”te; Clarendon Press, Oxford, 1975.

W. G. Moore: “*The Penguin Encyclopedia of Places*”; Penguin, Harmondsworth/Middlesex, 1978.

José Ferrater Mora: “*Diccionario de Filosofía*”, Isp asıl, IV cilt; Edhasa, Madrid, 1987 (1941).

José Ferrater Mora: “*Diccionario de Filosofía*”, I cilt, Portekizceye terc: Antonio José Massano ve Ezequiel Olaso; Publicações Dom Quixote, Lisbon, 1978.

Henry M. Morris: “*The Long War Against God: The History and Impact of the Creation/ Evolution*”, foreword: David Jeremiah; Master Books, New Leaf Publishing Group, ABD, 2008.

Rolf Müller: “*Die Versorgung der deutschen Bevölkerung*”, 478. – 497. syflr.; yayımlayan: MGFA: “*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*”; Band 5: “*Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs.*” Teilband 1: “*Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen: 1939 – 1941*”; Teilband 2: “*1942 – 1945*”; Stuttgart, 1999.

-N-

Muallim Nâcî: “*Lugat-ı Nâcî*”; Asır Matbaası, İstanbul, 1904 —eski harflarla.

Ernest Nagel: “*Teleological Explanations and Systems*”, 106. – 118. syflr.; “*Readings in the Philosophy of Science*”da, derleyen: Baruch A Brody; Printice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1970.

Antonio Fernandes Nascimento Junior: “*Construção de Estatutos de Ciência para a Biologia numa perspectiva Historico-Filosofica*”; tese doutorado Universidade Estadual Paulista, Faculdade de Ciências, Bauru, 2010 —doktora tezi.

Andreas Neumann: “*Heideggers Rektoratsrede im Licht seiner Geschichtsphilosophie*”; Friedrich-Schiller-Universität, Philosophische Fakultät, andreas.neumann@uni-jena.de.

Friedrich Nietzsche: “*Der Wille zur Macht*”; Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1922.

Sven Nilsson: “*Skandinaviska Nordens Urinvånare*”, 1838 – 1843 —Nicklasson, Pål Fornvännan, 2011.

Czesław Nowinski: “*Biologie, Théories du Développement et Dialectique*”, 862. – 892. syflr.; “*Logique et Connaissance Scientifique*”de; Gallimard, “*Encyclopédie de la Pléiade*”; Paris, 1967.

-O-

“*Onomasticon Philosophicum*”, “*Latinoteutonicum et Teutonicolatinum*”; Tokiensi Typographeo Philosophico, Tetsugaku-Shobo, Tokyo, 1989.

José Ortega y Gasset: “*Que es filosofía?*”; Espasa-Calpe, Madrid, 1957.

José Ortega y Gasset: “*El Hombre, Individuo Biológico*”, “*Obras Completas*”, I: 1902 – 1916; Revista de Occidente, Madrid, 1966.

José Ortega y Gasset: “*Meditaciones del Quijote*”, “*Obras Completas*”; I. Madrid, 1914.

"*The Oxford Companion to the Second World War*", yayımcı: I. C. B. Dear, yard. yayım: M. R. D. Foot; Oxford University Press, Oxford, 1995.

"*Oxford English – Turkish Dictionary*", Fahir İz ve H. C. Hony; Oxford University Press, Oxford, 1954.

"*The Oxford Turkish – English Dictionary*", A. D. Alderson ve Fahir İz; Oxford University Press, Oxford, 1984.

"*The Oxford Reference Dictionary*", yayımcı: Joyce M. Hawkins; Oxford University Press, Oxford, 1986.

"*The Oxford English Dictionary*" — "The Compact Edition" —; Oxford University Press, Oxford, 1971.

-Ö-

"*Öz Türkçe Karşılıklar Kılavuzu Sözlük*"; www.turkbilim.sitemynet.com/ozturkce.

-Q-

"*The Holy Qur'ân*", tercüme ile şerh: *Abdullah Yusuf Ali*, Amana Corp., Brentwood/Maryland, 1989.

-P-

L. C. Pascoe: "*Encyclopedia of Dates and Events*"; Holder & Stoughton, Londra, 1974.

Chaim Pearl (yayımlayan): "*The Encyclopædia of Jewish Life and Thought*"; Carta Jerusalem, Kudüs, 1996.

Helen Pearson: "*A long Stretch in the Cell*"; "*Nature*"da, perşembe 10 mayıs 2001.

Charles Pellat: "*The Life and Works of Al-Jâhiz*", Fransızcadan İngilizceye terc: D. M. Hawke; Routledge & Kegan Paul, Londra, 1969.

Jean Piaget: "*Biologie et Connaissance*"; Gallimard "*Idée*", Paris, 1967.

Annemarie Pieper: "*Individuum*", 728. – 737. syflr.; "*Handbuch Philosophischer Grundbegriffe*"de, III. cilt: G – M; Kösel-Verlag, Münih, 1973.

Henry Picker: "*Hitlers Tischgespräche / ein Tag im Führerhauptquartier*"; Propyläen, Münih, 2003.

Pascal Picq: "*Sur les Origines du Cerveau Humain*", "*Annales de la Fondation Fyssen*", 5/6, 2ème trimestre, 1991.

Giorgio Pisanò: "*Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*"; Il Saggiatore; Milano, 1996.

Hermann Poppelbaum: "*Mensch und Tier: Fünf Einblicke in ihren Wesensunterschied*"; Fischer Verlag, Hamburg, 1981.

Stanley B. Prusiner: "*Prions*", 48. – 56. syflr.; "*Scientific American*"da, CCLI./251. cilt, 4. sayı, ekim 1984.

Xavier Pujol Gebelli: "*Humanos y Chimpancés se Diferencian genéticamente sobre todo en el Cerebro*"; "*El País /Futuro*"da, Madrid, çarşamba 16 mayıs 2001.

-R-

Louis Rabinowitz: "*Jewish Merchant Adventurers: A Study of the Radanites*"; Edward Goldston, Londra, 1948.

- Felicity Rash: "A Database of Metaphors in Adolf Hitler's Mein Kampf"; Queen Mary, University of London, Londra, 2005.
- Nicholas Rashevsky: "Outline of a Unified Approach to Physics, Biology and Sociology", 177. – 190. syflr.; "Bulletin of Mathematical Biophysics"de, III. cilt, Academic Press, New York, 1973.
- Sir James W. Redhouse: "A Turkish and English Lexicon"; Librarie du Liban, Beyrut, (yeni baskı:) 1987 —eski harflarla.
- Salvador Reguant Serra: "Historia de la Tierra y de la Vida"; Ariel, Barselona, 2005.
- Bernhard Rensch: "Polynomistic Determination of Biological Processes", 242. – 255. syflr.; "Studies in the Philosophy of Biology"de, derleyen: Theodosius Dobzhansky; Univ of California Press, Berkley, Los Angeles, California, 1974.
- Alain Rey: "Le Petit Robert Dictionnaire Universel des Noms Propres"; Robert, Paris, 1987.
- Thomas Anthonius Christian Reydon: "Species as Units of Generalization in Biological Science: A Philosophical Analysis"; Universiteit Leiden, Leiden, 2005 —doktora tezi.
- A. D. Riggs, R. A. Martienssen ve V. E. A. Russo: "In Epigenetic Mechanisms of Gene Regulation", Monograph 32, 1. – 4. syflr, 1996.
- Rosa Sala Rose: "Diccionario Crítico de Mitos y Símbolos del Nazismo"; Acanilado, Barselona, 2003.
- Alex Rosenberg ve Daniel W. McShea: "Philosophy of Biology"; Routledge, New York, 2008.
- Jean Rostand: "Esquisse d'une Histoire de la Biologie", "Idées", Gallimard, Paris, 1945.
- Jacques Ruffié: "De la Biologie à la Culture"; "Le Milieu Humain"; Flammarion, Paris, 1983.
- S-**
- S. N. Saizeva: "Немецко – русский и русско – немецкий философский словарь"; Издательство Московский Университет, Moskova, 1998.
- Javier Sampedro: "Deconstruyendo a Darwin/los enigmas de la evolucion a la luz de la nueva genetica"; Critica, Barcelona, 2007.
- Aydın Sayılı: "Mısırlılarda ve Mesopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp"; T. T. K., Ankara, 1966.
- Gretchen E. Schafft: "From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich"; University of Illinois Press, Urbana, 2004.
- Frank Schalow ve Alfred Denker: "Historical Dictionary of Heidegger's Philosophy"; Scarecrow, Plymouth, 2010.
- Erhard Scheibe: "Phänomenologie der Naturwissenschaft: Wissenschaftstheoretische und philosophische Probleme der Physik", II. cilt: G – O, 470. – 480. syflr.; "Handbuch wissenschaftstheoretischer Begriffe"de, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1980.
- Friedrich Schlegel: "Üeber deutsche und lateinische Lettern", Bund deutscher Schrift und Sprache", Hannover, 2007.
- Cornelia Schmitz-Berning: "Vokabular des Nationalsozialismus"; Walter de Gruyter, Berlin, 1998.
- Stepnen H. Schneider ve Randi Londer: "The Coevolution of Climate and Life"; Siera Club Books, San Francisco/California, 1984.

Arthur Schopenhauer: “*Die Welt als Wille und Vorstellung*”; Georg Müller, Münih, 1913.

John Creagh Scott: “*Hidden Government*”; Britons Publishing Society, Londra, 1960.

Jean-Louis Serre: “*La Genèse de l’Oeuvre de Mendel*”, 1072. – 1080. syflr.; “*La Recherche*”de, 158. sayı, eylül 1984.

Alfred Rupert Sheldrake: “*A New Science of Life*”; Torcher, Los Angeles/California, 1981.

Pat Shipman: “*The Evolution of Racism*”; Simon & Schuster, Londra & Singapur, 1994.

George Gaylard Simpson ve William S. Peck: “*Life/An Introduction to Biology*”; Harcourt, New York, 1965.

George Gaylord Simpson: “*The Meaning of Evolution/A Study of the History of Life and its Significance for Man*”, Yale Univ Press, New Haven/Connecticut, (16. baskı) 1966 —1. baskı: 1949.

Oktaç Sinanoğlu: “*Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü*”; T. D. K. 448, Ankara, 1978.

Elliot Sober: “*Philosophy of Biology*”; Oxford University Press, Oxford, 1993.

Josef Speck: “*Erklärung*”, I. cilt: A – G, 175. – 190. syflr., “*Handbuch wissenschaftstheoretischer Begriffe*”de, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1980.

“*Der Spiegel*” dergisi, Hamburg, 35/1996.

George Ledyard Stebbins: “*Darwin to DNA/Molecules to Humanity*”; Freeman, New York, 1982.

Edwin Steen: “*Dictionary of Biology*”; Barnes & Noble Books, New York, 1971.

Dr. Muhammad Sultan Shah (Islamic Studies Department G. C. University, Lahore): “*Pre-Darwinian Muslim Scholars’ Views on Evolution*”, kasım 2016, [http://pu.edu.pk/images/journal/uoc/PDF-FILES/\(11\)%20Dr.%20Sultan%20Shah_86_2.pdf](http://pu.edu.pk/images/journal/uoc/PDF-FILES/(11)%20Dr.%20Sultan%20Shah_86_2.pdf)

Cavit Sunar: “*İslâm’da Felsefe ve Farabi*”, II cilt; Ank. Üniv. İlahiyât F. Yayınları, Ankara, 1972.

Şemseddîn Sâmî: “*Kamûs-ı Türkî*”; İkdâm Matbaası, İstanbul, 1902 —eski harflarla.

-T-

Trinh Xuan Thuan: “*Le Big Bang Aujourd’hui*”, 34. – 42. syflr.; “*La Recherche*”de, 151. sayı, ocak 1984.

Mario Trombino: “*Dizionario della Filosofia Greca*”, ‘*il Giardino dei Pensieri*’; Sangiustino, Perugia, 2012.

Otto Tumlirz: “*Anthropologische Psychologie*”; Junker & Dünhaupt Verlag, Berlin, 1939.

Calogero Turco: “*Essere e Linguaggio in Heidegger*”; Università Degli Studi Di Palermo/Facoltà Di Lettere e Filosofia/Corso Di Laurea in Filosofia, Anno Academico: 2004/2005.

“*Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*”; Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi, Türkçe Tıp Dili Kurulu, Kocaeli Üniversitesi Basımevi, İzmit, 2006.

-U-

Volker Ullrich: “er konnte sehr lebenswürdig sein/über Adolf Hitler als Menschen ...”; “*der Spiegel*”de, 41. sayı, Hamburg, 7/10/2013.

“*Universe/Sky Survey*”, produced by the Cartographic Division of the “*National Geographic Society*”, Vaşington (Washington), 1983.

Alan Unterman: “*Dictionary of Jewish Lore and Legend*”; Thames & Hudson, Londra, 1997.

Nermi Uygur: “Dilin Gücü”; Kitap Yayınları, İstanbul, 1962.

Nermi Uygur: “Dünyagörüşü”; Elif Yayınları, İstanbul, 1963.

Nermi Uygur: *Felsefenin Çağrısı*; İst. Üniv. Ed. F. Yayınları, 1971; Remzi, İstanbul, 1984.

Nermi Uygur: “Kuram – Eylem Bağlamı/Çözümleyici Felsefe Denemesi”, İst. Üniv. Ed. F. Yayınları, İstanbul, 1975.

-Ü-

Hilmi Ziyâ Ülken: “İslâm Felsefesi”, (2. baskı), Ankara, 1973.

-V-

W. J. van der Steen: “Inleiding tot de Wijsbegeerte van de Biologie”; 1973.

Gonzalo Vidal: “The Oldest Eukaryotic Cells”, 32. – 42. syflr.; “Scientific American”da, XXV. cilt, 2. sayı, şubat 1984.

Günter Vogel ve Hartmut Angermann: “D. T. V. – Atlas zur Biologie”; DTV, Münih, 1972.

Carl Friedrich Von Weizsäcker: “Platonic Natural Science in the Course of History”, “Main Currents in Modern Thought”ta, XXVIII. cilt, 4. sayı, New York, mart – nisan 1972.

-W-

Elmar Walbl – Philip Herdina: “German Dictionary of Philosophical Terms”, I. cilt: “German – English”, II. cilt: “English – German”; Routledge, Londra, 1977.

Conrad Hal Waddington: “The Importance of Biological Ways of Thought”, 95. – 103. syflr.; “The Place of Value in a World of Facts”de; Almquist och Wiksell Förlag, Stockholm, 1970.

Alfred Russel Wallace: “The Malay Archipelago”; Oxford University Press, Oxford, 1986.

Alfred Russel Wallace: “Man’s Place in the Universe: A Study of the Results of Scientific Research in Relation to the Unity Or Plurality of Worlds”; McClure & Phillips, New York, 1903.

Alfred Russel Wallace: “The World of Life: A Manifestation of Creative Power, Directive Mind and Ultimate Purpose”; Chapman & Hall, Londra, 1914.

James Dewey Watson: “The Double Helix”; Penguin, Middlesex, (6. baskı) 1976.

Richard Walzer: “Islamic Philosophy”, “Greek into Arabic”te; Oriental Studies, Londra, 1962.

Alfred Weber et Denis Huisman: “Histoire de la Philosophie Européenne”, Éditions Fischbacher, Paris, 1964.

Richard Weikart: “Hitler’s Ethic/the Nazi Pursuit of Evolutionary Progress”; Palgrave/Macmillan, New York, 2009.

Paul B. Weisz: “The Science of Biology”; McGraw-Hill, New York, 1967.

Mary Jane West-Eberhard: “Developmental Plasticity and Evolution”; Oxford University Press, 2003.

Simon D. M. White: “Cuidado, astrónomos, con la energía oscura”, “El País/Futuro”da, Madrid, miércoles 3 de octubre (ekim) 2007.

Alfred North Whitehead: “Process and Reality”; The Free Press, New York, 1978.

Blair Williams, Michael P. Clough, Matthew Stanley ve James T. Colbert: “Adversity and Perseverance: Alfred Russel Wallace”, National Science Foundation, Project Principal Investigator: Michael P. Clough; 10/1/2016, www.storybehindthescience.org

Robert Wilton: “*Les Derniers Jours des Romanov*”; G. Grès, Paris, 1920 —bilâhare kitabın İngilizce karşılığı da basılır: “*The Last Days of the Romanovs*”; Thornton Butterworth, Londra, 1920.

-Y-

İsmail Yakıt: “*Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler*” Doktora Tezi: “*L'Attitude du Christianisme et de l'Islam en Face du Darwinisme*”, Bölüm: “*Les Idées évolutionnistes chez les Penseurs musulmans avant Darwin*” tercümesi. 101. – 122. syflr.; “*Felsefe Arkivi*”nde, İstanbul, 2012.

-Z-

Manfred Zeidler: “*Das kaukasische Experiment*”, “*Institut für Zeitgeschichte: Vierteljahrsheft für Zeitgeschichte*”de, 3. sayı, Münih, 2005.

Jules Theodore Zenker: “*Dictionnaire Turc – Arabe – Persan/avec les Explications en Français et Allemand*”; Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1979.

Zekî Zeren: “*Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*”; Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.

Adel A. Ziadat: “*Western Science in the Arab World/The Impact of Darwinism, 1860 – 1930*”; MacMillan, Londra, 1986.

Massimo Zucchetti: “*Mussolini, Ultimi Giorni*”, quotidiano comunista “*Il Manifesto*”da, Roma, 10 haziran 2015.

DİZİNLER

KİŞİLER

-A-

Abdullah Yusuf Ali (H 1872 – 1953)

273-276, 467

Abbâs Maḥmûd el-Akkad (Ar 1889 – 1964)

278, 287-288, 290

Alâeddîn Muhammed Ali Kuşcu (T 1403 – 1474)

190

Krotonlu *Alkmaïon* (Y Ἀλκμαίων M.Ö. 570 – 500)

Anaksagoras (Y Ἀναξαγόρας M.Ö. 500 – 428)

49

Anaksimandros (Y Ἀναξίμανδρος M.Ö. 611 – 546)

49, 277

Hans Christian Andersen (D 1805 – 1875)

Aquinolu Thomas (İ 1224 – 1274)

49, 51

Johanna/Hannah Arendt (Yah/Alın 1906 – 1975)

443

Stageiralı *Aristotelēs* (Y Ἀριστοτέλης M.Ö. 384 – 322)

5, 18, 21, 34, 45-51, 55-56, 62, 64, 70, 72, 86, 114, 117, 173, 189-190, 194, 216, 220,

221, 228, 233, 239, 243, 247, 255, 260, 265, 272, 280, 293-295, 302, 309, 313-314,
317, 338, 351, 367-369, 381-383, 395, 398-400, 459

Arkhimēdēs (Y Αρχιμήδης M.Ö. 287 – 212)

Muhammed *Arkoun* (Berberî/Ar 1928 – 2010)

281-282, 285

Ulfur *Arnason* (İsveç 1938 –)

519

Isaac *Asimov* (Yah/Rus→ABD 1920 – 1992)

141-146, 169, 171

Ahmet *Ateş* (T 1917 – 1966)

50, 228

Mustafa Kemâl Paşa, *Atatürk* (T 1881 – 1938)

329, 423

Francisco José *Ayala* Pereda (İsp→ABD 1934 –)

108, 177

Sir Alfred Jules *Ayer* (İng 1910 – 1989)

-B-

Roger *Bacon* (İng 1219 – 1292)

21, 51, 233-234, 241

Francis *Bacon* (İng 1561 – 1626)

21

Theodor *Ballauf* (Alm 1911 – 1995)

49, 61-63, 66, 89-90, 122, 256

Metin *Bara* (T 1929 – 2000)

7, 132

George Wells *Beadle* (İng→ABD 1903 – 1989)

135

Morton O. *Beckner* (İng→ABD 1928 – 2001)

200, 202-203, 205, 207, 210, 212, 225

Henri-Louis *Bergson* (Yah/Fr 1859 – 1941)

84-85, 89, 98-103, 123-124, 131, 195, 203, 218, 234, 237-238, 402, 440

George *Berkeley* (İng 1685 – 1753)

Claude *Bernard* (Fr 1813 – 1878)

104-105, 200, 211

Abdülkadir Mîrzâ *Bîdel* (T 1644 – 1721)

288, 290

Theodor *Billroth* (Alm 1829 – 1894)

145

Ebû Reyhan Muhammed bin Ahmed el-*Bîrûnî* (F 973 – 1048)

21

- Niels *Bohr* (Yah/D 1885 – 1962)
237
- Franz *Bopp* (Alm 1791 – 1867)
326
- Clifford Edmund *Bosworth* (İng 1928 – 2015)
286
- Thomas D. *Brock* (İng→ABD 1926 –)
162
- Charles *Bonnet* (Fr 1720 – 1793)
63
- Salvador *Borrego Escalante* (İsp→Meksika 1915 – 2018)
348, 432-433, 436
- Arno *Breker* (Alm 1900 – 1991)
410
- Carl *Brockelmann* (Alm 1868 – 1956)
427
- Christopher Robert *Browning* (İng→ABD 1944 –)
334
- Eduard *Buchner* (Alm 1860 – 1917)
144
- Georges-Louis Leclerc Comte de *Buffon* (Fr 1707 – 1788)
62-64, 74, 141, 270, 278
- Budha/Burkan* —Bkz: Siddharta *Gautama*
394, 488
- Muhammed el-*Buhârî* (F 810 – 869)
269, 453
- John *Burnet* (İng 1863 – 1928)
163
- Frederik Jacobus Johannes *Buytendijk* ([*Böytendeyk*], Fel 1887 – 1974)
108-109, 123
- C, Ç-**
- Ebû Osman Amr ibn Bahre'l-Kenânî el-Basrî el-*Câhiz* (Ar 781 – 869)
255, 272, 278-279
- Abdurrahman İbn Ahmed Nûreddîn *Câmî* (F 1414 – 1492)
289
- Wilhelm Franz *Canaris* (Yah/Alm 1887 – 1945)
436
- Rudolf *Carnap* (Alm 1891 – 1970)
- Luigi Luca *Cavalli-Sforza* (İ 1922 –)
438

Henry *Cavendish* (İng 1731 – 1810)

146-147

Gaius Iulius *Cæsar* ([Gayus Yulyus *Kaysar*→Jül *Sezar*], Romalı 100 – 44)

Yuen Ren *Chao* (Ç 1892 – 1982)

Noam *Chomsky* (Yah/ABD 1928 –)

370

Sir Winston Leonard Spencer *Churchill* (İng 1874 – 1965)

333-334, 434, 442

Marcus Tullius *Cicero* ([Markus Tullyus *Kikero*], Romalı 106 – 43)

Ludwig Ferdinand *Clauß* (Alm 1892 – 1974)

526

Ferdinand Julius *Cohn* (Yah/Alm 1828 – 1898)

145

Christoforo *Colombo* (İ 1451 – 1506)

Auguste *Comte* (Fr 1798 – 1857)

Flavius Valerius Aurelius *Constantinus Augustus* [I. Konstantin] (Romalı 272 – 337)

444

James *Cook* (İng 1728 – 1779)

Copernicus —Bkz: *Kopernikus*

21, 190, 234, 241, 255, 295

Yves *Coppens* (Fr 1934 –)

520-521

Henry *Corbin* (Fr 1903 – 1978)

282

Victor *Cousin* (Fr 1792 – 1867)

Francis Harry Compton *Crick* (İng 1916 – 2004)

97, 135-137, 313

Lucien *Cuénot* (Fr 1866 – 1951)

290

Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert Baron de *Cuvier* (Fr 1769 – 1832)

62, 64, 87, 156, 256-257, 270

-D-

Vasco *da Gama* (P 1469 – 1524)

Jean le Rond *D'Alembert* (Fr 1717 – 1783)

207

John *Dalton* (İng 1766 – 1844)

Dante Alighieri (İ 1265 – 1321)

Büyük (I.) *Dara* —Dareios (F 549 – 486)

326

- İlya Sergeyeviç *Darevsky* ([Darevski], R 1924 – 2009)
115
- James Edwin *Darnell*, Jr. (İng→ABD 1930 –)
147, 149-150, 153
- Raymond Arthur *Dart* (İng 1893 – 1988)
520
- Charles *Darwin* (İng 1809 – 1882)
21, 63-64, 74, 86-87, 114, 126, 154, 158, 174-175, 177-179, 186-187, 202, 224, 235, 255, 257-258, 260-263, 265-268, 270-272, 277-278, 283, 285, 290, 292, 298, 302-303, 305, 308-309, 311-312, 318, 320-322, 324, 357-359, 373, 375-376, 403-405
- Francis *Darwin* (İng 1848 – 1925; Charles *Darwin*'in oğlu)
267
- Hz. *Davud* (Yah 1000 – 962)
447
- Richard *Dawkins* (İng 1941 –)
370
- Simone *de Beauvoir* (Fr 1908 – 1986)
- Ferdinand *de Saussure* (Fr 1857 – 1913)
- Raymond *de Saussure* (Fr 1894 – 1971; dilbilimin kurucusu Ferdinand *de Saussure*'ün oğlu)
422
- Hugo Marie *de Vries* (Fel 1848 – 1935)
119, 187
- Zakinthos'lu Giovanni *Demisiani* (Υἱωάννης Δημησιάνος [Yōannēs Dēmēsianos],
? – 1614)
256
- Abderalı *Dēmokritos* (Υ Δημόκριτος M.Ö. 460 – 370)
49, 233, 236
- René *Descartes* (Fr 1596 – 1650)
21, 34-35, 53-57, 65, 156, 158, 161, 190, 232-234, 236, 239, 241, 247, 255, 299, 359-360, 382, 459
- Richard E. *Dickerson* (İng→ABD 1931 –)
113, 138, 145, 147
- Denis *Didérot* (Fr 1713 – 1784)
- Friedrich Heinrich *Dieterici* (Alm 1821 – 1903)
278
- Paul Adrien Maurice *Dirac* (İng 1902 – 1984)
- Teodosius Grygorovych *Dobzhansky* ([Dobjans'kiy], Добжанський R→ABD 1900 – 1975)
177, 311
- John William *Draper* (İng→ABD 1811 – 1882)
278, 288

Hans *Driesch* (Alm 1867 – 1941)

75, 93

-E-

Charles Rochester *Eastman* (İng→ABD 1868 – 1918)

277

Abba Aubrey Solomon Meir *Eban* (Yah/İsrail 1915 – 2002)

430

Sir John Carew *Eccles* (İng→Avusturalya 1903 – 1997)

516, 518

José Rafael *Echeverría Yáñez* (İsp→Şili 1913 – 1996)

393

Eflátun [Platon] (Y Πλάτων 427 – 347)

35, 47, 49, 51, 220, 222, 233, 273, 280, 295-297, 300, 323, 345-347, 354, 356, 362,
367, 378, 381-383, 392, 395, 398, 463, 470, 473

Albert *Einstein* (Yah/Alm 1879 – 1955)

21, 29, 35-36, 64, 268, 338, 381, 440

Walter Maurice *Elsasser* (Yah/Alm 1904 – 1991)

237

Empedoklēs (Y Ἐμπεδοκλῆς M.Ö. 495 – 435)

49, 139

Friedrich *Engels* (Alm 1820 – 1895)

87, 89

Epikuros (Y Ἐπίκουρος M.Ö. 341 – 270)

Epikuroscular (M.Ö. IV. – M.S. I. yy)

Erasistratos (Y Ἐρασίστρατος M.Ö. 304 – 250)

Desiderius *Erasmus* (Fel 1466 – 1536)

Eratosthenēs (Y Ἐρατοσθένης M.Ö. 276 – 194)

Euklidēs (Y Εὐκλείδης 330 – 275)

Evliyâ Çelebi (T 1611 – 1682)

500

-F-

Toufic (Tevfik) *Fahd* (Ar 1923 –)

530

Luigi *Fantappiè* (İ 1901 – 1956)

207

Uzlukoğlu Ebû Nâsır Muhammed *Farabî* (T 872 – 951)

21, 49-51, 228, 280, 284, 290

Fatih Sultan Mehmet (T 1432 – 1481)

307

Enrico *Fermi* (İ 1901 – 1954)

José *Ferrater Mora* (İsp 1912 – 1991)

408

Joachim *Fest* (Alm 1926 – 2006)

416

Johann Gottlob *Fichte* (Alm 1762 – 1814)

462

Immanuel Hermann *Fichte* (Alm 1796 – 1879; Alman filozof Johann Gottlob

Fichte'nin oğlu)

İskenderiyeli *Filon* (Yah M.Ö. 25 – M.S. 40)

Fîrûz Âbâdî, Muhammed bin Yakûb bin Muhammed bin İbrahim (F 1329 – 1414)

274, 406-407

Alfred Jules Émile *Fouillée* (Fr 1838 – 1912)

348

Rosalind Elsie *Franklin* (İng 1920 – 1958)

97

Friedrich Ludwig Gottlob *Frege* (Alm 1848 – 1925)

462

Kathleen *Freeman* Klassist (İng 1897 – 1959)

163

José Pablo *Feinmann* (Alm→Arjantin 1943 –)

345

Douglas Joel *Futuyma* (Japon→ABD 1942 –)

403-404

-G-

Cladius *Galenos* (Aelius Galenus→Bergamalı Galen, Y 130 – 217)

21, 49, 55, 256, 293

Galileo *Galilei* (İ 1564 – 1642)

34, 53, 56, 63-64, 70, 190, 232-234, 239, 246, 249-251, 293-295, 297, 305, 309, 336,

382

Mohandas Karamçand (Mahatma) *Gandhi* (H 1869 – 1948)

364

Pierre *Gassendi* (İ 1592 – 1655)

34-36

Siddharta *Gautama* (Gotama Buda→Buda, H 490 – 410) —Bkz: *Budha*

394

Ebû Hâmid Muhammed el-*Gazzalî* (F 1058 – 1111)

354

Irving *Geis* (İng→ABD 1908 – 1997)

113, 138

Giovanni *Gentile* (İ 1875 – 1944)

Michael P. *Ghiglieri* (İ→ABD 1946 –)

154

André *Gide* (Fr 1869 – 1951)

Paul Joseph *Goebbels* (Alm 1897 – 1945)

408

Johann Wolfgang von *Goethe* (Alm 1749 – 1832)

63, 109, 244-245, 310, 441

Richard *Goldschmidt* (Yah/Alm→ABD 1878 – 1958)

156

Camillo *Golgi* (İ 1843 – 1926)

Stephen Jay *Gould* (İng→ABD 1941 – 2002)

156, 224, 263, 265, 268, 370

Abdülbâki *Gölpınarlı* (T 1900 – 1982)

274, 276

Pierre-Paul *Grassé* (Fr 1895 – 1985)

Asa *Gray* (İng→ABD 1810 – 1888)

267

William Rathbone *Greg* (İng 1809 – 1881)

377

Marjorie Glicksman *Grene* (İng→ABD 1910 – 2009)

156, 221

Nehemiah Jacob *Grew* (İng 1641 – 1712)

144

Kåre/Kaare *Grønbech* ([Kore *Grönbek*], D 1901 – 1957)

427

Howard E. *Gruber* (İng→ABD 1922 – 2005)

260

Wolfgang Friedrich *Gutmann* (Alm 1935 – 1997)

262-264

Hans Friedrich Karl *Günther* (Alm 1891 – 1968)

331

-H-

Ernst Heinrich Philipp August *Haeckel* (Alm 1834 – 1919)

290, 319-321, 462

John Burdon Sanderson *Haldane* (İng 1892 – 1964)

177

Muhammed *Hamidullah* (H 1908 – 2002)

278, 281

Ebû Abdullah Muhammed bin Musa el-*Hârizmî* (F 780 – 850)

Karl Robert Eduard von *Hartmann* (Alm 1842 – 1906)

Nikolai *Hartmann* (Alm 1882 – 1950)

89

William *Harvey* (İng 1578 – 1657)

19, 55, 74

Ömer *Hayyam* (F 1048 – 1131)

190

Georg Wilhelm Friedrich *Hegel* (Alm 1770 – 1831)

87, 91-92, 238, 305, 325, 345, 381, 415, 462, 474

Martin *Heidegger* (Alm 1889 – 1976)

338-339, 341-342, 345, 347-348, 356, 383, 459-465, 470, 472-473

Heinz *Heimsoeth* (Alm 1886 – 1975)

Werner Karl *Heisenberg* (Alm 1901 – 1976)

21, 137, 165, 247, 442

Walter *Heitler* (Alm 1904 – 1981)

165

Carl Gustav Peter *Hempel* (Alm 1905 – 1997)

190

Efesli *Herakleitos* (Y M.Ö. 550 – 480)

49, 102, 163, 247, 345, 362

Johann Gottfried *Herder* (Alm 1744 – 1803)

Bodrumlu *Herodotos* (Y M.Ö. 484 – 425?)

İskenderiyeli *Herofilos* (Y d: M.Ö. 335 – 280)

Sven Hans Wilhelm *Heyck* (Alm 1891 – 1972)

411

David *Hilbert* (Alm 1862 – 1943)

Heinrich Luitpold *Himmeler* (Alm 1900 – 1945)

328, 427

Hipparkhos (Y M.Ö. 190 – 120)

Istanköylü *Hippokrates* (Y M.Ö. 460 – 377)

55, 233, 362

Francis *Hitching* (İng 1933 –)

152, 154, 156, 202

Adolf *Hitler* (Alm 1889 – 1945)

271, 319-320, 322-323, 328-329, 333-334, 359, 408-409, 413-415, 417, 419, 422-423, 426, 442, 462

Thomas *Hobbes* (İng 1588 – 1679)

Ludvig *Holberg* (Baron Holberg, Norveç 1684 – 1754)

İzmirli *Homerios* (Y M.Ö. 850lerde)

Ralph L. *Holloway* (İng→ABD 1935 –)

521

Robert *Hooke* (İng 1635 – 1703)

144

Denis *Huisman* (Fel→Fr 1929 –)

277

David Lee *Hull* (İng 1935 – 2010)

188-189

Alexander von *Humboldt* (Alm 1769 – 1859)

David *Hume* (İng 1711 – 1776)

21

Edmund *Husserl* (Yah/Alm 1859 – 1938)

338, 440

Thomas Henry *Huxley* (İng 1825 – 1895)

Sir Julian Sorell *Huxley* (İng 1887 – 1975)

121, 187, 290

-I, I-

Iamblikhos (Y M.S. 250 – 325)

Ebû Bekir Muhammed Muhiddîn *İbn Arabî* (Ar 1165 – 1240)

354-355

Ebû Abdullah Muhammed Şemseddîn *İbn Battuta* (Ar 1304 – 1369)

İbn Cebrol (Avengebrol, Yah 1025 – 1058)

Ebû Zeyd Abdurrahmân bin Muhammed *İbn Haldûn* el-Hadramî (Ar 1332 – 1406)

287

Ebû Ali el-Hasan *İbn el-Heysen* ([Haytham, Latincesi: Alhacen], Ar 965 – 1040?)

190, 285, 288

Musa *İbn Meymun* ([Mose Ben Maimon], Yah 1135 – 1204)

Ebû Ali Ahmed ibn Muhammed ibn Yakup *İbn Miskeveyh* (F 932 – 1030)

21, 255, 272, 280-282, 284-285, 289-290

Ebû Velid Muhammed *İbn Rüşd* (Averroes, Ar 1126 – 1198)

21, 49, 51

Ebû Ali el-Hüseyn *İbn Sînâ* (Avicenna, F 980 – 1037)

21, 34, 49, 51, 55, 190, 295

Ebû Bekir Muhammed ibn Abdülmalik ibn Muhammed *İbn Tufeyl* el-Endülüsî

(Latinceleştirilmiş şekliyle: Abubacer *Aben Tofail*; Endülüslü Ar 1105 – 1185)

278

Hız. *İbrahim* (Yah M.Ö. 1996 – 1821)

Erzurumlu *İbrahim Hakkı* Efendi (T 1703 – 1780)

255, 288-290

İhvân el-Safâ (Hicrî 334/Milâdî 945 – H 373/M 983)

278-281, 288-290

David *Irving* (İng 1938 –)

434

Hız. *İsâ* (Yah M.Ö. 7 – M.S. 36)

273, 444

Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn bin Mufaddal bin Muhammed Râgıb el-*İsfahânî* (F 954 – 1109)

277, 285-286, 290

Büyük *İskender* (Y M.Ö. 336 – 323)

362, 367, 398, 419, 422

Ismail Fennî Beğ (İsmail Fenni Ertuğrul, T 1855 – 1946)

529

İzmirli *Ismail Hakkı Beğ* (T 1869 – 1946)

277, 278-281, 285, 288-289, 405

Fahir *İz* (T 1911 – 2004)

532, 536

-J-

Eva *Jablonska* (Yah [İsrail], 1952 –)

313

François *Jacob* (Fr 1920 – 2013)

532

William *James* (İng 1842 – 1910)

Karl Theodor *Jaspers* (Alm 1883 – 1969)

Thomas *Jefferson* (İng→ABD 1743 – 1826)

Jens Otto Harry *Jespersen* (D 1860 – 1943)

Carl Gustav *Jung* (Alm 1875 – 1961)

547

Joachim *Jungius* (Alm 1587 – 1657)

61

-K-

Immanuel *Kant* (Alm 1724 – 1804)

21-22, 34, 37, 66-72, 85, 93, 98-99, 156, 189, 227, 234, 246, 248, 251, 308, 326, 383-

385, 392-394, 408, 420-421, 426, 460, 469, 416, 489

Büyük *Karl* (Şarlman, *Carolus Magnus*, Alm 742 – 814)

Mustafa *Kâtip Çelebi* (Hacı Halife, T 1609 – 1657)

288

Ebü Yahya Zekeriya bin Muhammed el-*Kazvîni* (F 1203 – 1283)

282, 286

William *Thomson* (Lord *Kelvin*, İng 1824 – 1907)

Johannes *Kepler* (Alm 1571 – 1630)

21, 56, 190, 442

Kmalizâde Ali Efendi (T 1516 – 1571)

288, 290

Søren Åbye *Kierkegård* ([Sören Obeye *Kyer gregor*], D 1813 – 1855)

Yakûb Ebû İshâk el-*Kindî* (Ar ö: 866)

268

Kleisthenes (Y M.Ö. 570 – 507)

Arthur *Koestler* (Yah/Macar 1905 – 1983)

430

Nikolaus *Kopernikus* (Alm 1473 – 1543)

70, 257, 392

Alfred *Korzybski* ([Korzibski], Leh 1879 – 1950)

Kolofonlu *Ksenofanes* (Y M.Ö. 570 – 480)

399

Kalkedonlu *Ksenokrates* (Y M.Ö. 396 – 314)

August *Kubizek* (Alm 1888 – 1956)

409

Thomas Samuel *Kuhn* (İng 1922 – 1996)

Kung Fu Çe (Ç *Konfuçiyus*, M.Ö. 551 – 479)

Wilhelm Friedrich *Kühne* (Alm 1837 – 1900)

143

-L-

André *Lalande* (Fr 1867 – 1963)

76, 84

Jean-Baptiste De Monet *Lamarck* (Fr 1744 – 1829)

63-64, 86-87, 156, 158, 187, 256-257, 262, 270-271, 278, 302, 310, 318

Edward William *Lane* (İng 1801 – 1876)

362, 381

Lao Çe (Ç 604 – 521)

Charles *Lapworth* (İng 1842 – 1920)

176

Antoine Laurent de *Lavoisier* (Fr 1743 – [1789 Fransız Devrim sürecinde idâm:] 1794)

146-147

Louis Seymour Bazett *Leakey* (İng 1903 – 1972)

520-521

Mary *Leakey* (İng 1913 – 1996)

Jonathan *Leakey* (İng 1940 –)

Richard *Leakey* (İng 1944 –)

533

Samuel *Lee* (İng 1783 – 1852)

278

Gottfried Wilhelm Freiherr von *Leibniz* (Alm 1646 – 1716)

21, 58, 238, 295, 321, 360, 402

Richard *Levins* (Yah/ABD 1930 – 1916)

370

Richard Charles *Lewontin* (Yah/ABD 1929 –)

370

Edouard *Le Roy* (Fr 1870 – 1954)

234

Vladimír İlyiç Ulyanov *Lenin* (asıl adı: Hiam *Goldman-Blank*; Yah/R 1870 – 1924)

334, 431-432, 440, 475

Miletli *Leukippos* (Y M.Ö. 470 – 410)

Agâh Sırrı *Levend* (T 1894 – 1978)

Jan *Lever* (Fel 1922 – 2010)

96

Claude *Lévi-Strauss* (Yah/Fr 1908 – 2009)

Lucien *Lévy-Bruhl* (Yah/Fr 1857 – 1939)

Carlus *Linnæus* (İsv 1707 – 1778)

61-62, 70, 74, 113-114, 256, 258

Trofim Denisovich *Lysenko* ([Denisoviç *Lisenko*], Ukranya→R 1898 – 1976)

158, 271, 318

John *Locke* (İng 1632 – 1704)

21

Konrad *Lorenz* (Alm 1903 – 1989)

75, 462

Martin *Luther* (Alm 1483 – 1546)

421, 462

Charles *Lyell* (İng 1797 – 1875)

305

-M-

William Colin *Mackenzie* (İng→İ 1877 – 1970)

374

Fernão de *Magalhães* (Ferdinand Macellan, P 1480 – 1521)

Mahmud II. (T 1785 – 1839)

Felix *Mainx* (Alm 1900 – 1983)

77, 79-82, 93-96, 110, 112-113, 115-117, 119-120, 122, 129

Marcello *Malpighi* (İ 1628 – 1694)

57, 74

- Thomas Robert *Malthus* (İng 1766 – 1834)
261, 305, 376
- André Nikolayévich *Mandelstam* (Yah/R 1869 – 1949)
445
- Julian *Marias* (İsp 1914 – 2005)
- José Antonio *Marina* (İsp 1939 –)
385
- Karl Heinrich *Marx* (Kissel *Mordekay*, Yah/Alm 1818 – 1883)
21, 87, 89, 92, 342, 348, 360, 370, 372, 427, 440, 461-462
- Ernst Walter *Mayr* (Alm 1904 – 2005)
113-114, 118, 179-180, 221-222, 257-258, 313-314, 370
- Sir Peter Brian *Medawar* (İng 1915 – 1987)
219-220
- Jean Shinglewood *Medawar* (İng→ABD 1913 – 2005)
220
- Robert *Merle* (Fr 1908 – 2004)
422
- Johann Gregor *Mendel* (Alm 1822 – 1884)
117-119, 265, 337
- Karl Heinrich *Menges* (Alm 1908 – 1999)
427
- Takiyettin *Mengüşoğlu* (T 1905 – 1984)
123, 154, 156
- Julien Offray de La *Mettrie* (Fr 1709 – 1751)
296, 360-361
- Mevlânâ* Celâleddîn Muhammed Rûmî (F→T 1207 – 1273)
271-272, 276, 289-290, 375
- Gerardus *Mercator* (Alm 1512 – 1594)
- François *Meyer* (Fr 1912 – 2004)
198
- Friedrich *Miescher* (Alm 1844 – 1895)
96
- John Stuart *Mill* (İng 1806 – 1873)
202
- Stanley Lloyd *Miller* (İng 1930 – 2007)
151, 172
- Eugène *Minkowski* (Yah/Rus→Fr 1885 – 1972)
403
- Paul-Antoine *Miquel* (Fr 1959 –)
313

Hugo von *Mohl* (Alm 1805 – 1872)

144

Jacques *Monod* (Fr 1910 – 1976)

84, 87-88, 91-92, 95, 136-137, 191, 227-238, 252, 314, 370

Charles-Louis de Secondat *Montesquieu* (Fr 1689 – 1755)

George Edward *Moore* (İng 1873 – 1958)

535

Sir Thomas *More* (İng 1478 – 1535)

Henry Madison *Morris* (İng→ABD 1918 – 2006)

370

Muallim Nâcî (T 1850 – 1893)

406

Hiz. *Muhammed* İbn Abdullah İbn Abdulmuttalib (Ar 570 – 632)

282, 446, 453

Gerardus Johannes *Mulder* (Fel 1802 – 1880)

142

Sir Roderick Inpey *Murchison*, 1st Baronet (İng 1792 – 1871)

176

Hiz. *Musa* (Yah 1393 – 1273)

446

Benito *Mussolini* (İ Duce 1883 – 1945)

416-417, 419, 461

Otto Friedrich *Müller* (D 1730 – 1784)

145

Karl Phillipp *Müller* (Alm 1856 – 1907)

427

-N-

Arya *Nagarjuna*

Ernest *Nagel* (Slovak→ABD 1901 – 1985)

191

Napoléon Bonaparte (Fr 1769 – 1821)

416

Yasef *Nassi* (Yah/P 1524 – 1579)

435

Sir Isaac *Newton* (İng 1642 – 1727)

21, 34, 64, 184, 190, 234, 239, 246, 249, 250-251, 297, 304, 308-309

Friedrich Wilhelm *Nietzsche* (Alm 1844 – 1900)

321, 326, 339, 357, 359, 392, 442, 462

Sven *Nilsson* (İsveçli 1787 – 1883)

423

Nizâmülmülk (F 1018 – 1092)

-O, Ö-

Ockhamlı William (Guillelmus De Ocham, İng 1300? – 1349)

51

Simon Ockley (İng 1678 – 1720)

278

Gaius Octavius (*Augustus Casar*, Romalı M.Ö. 63 – M.S. 14)

Aleksandr Ivanovich Oparin ([İvanoviç], R 1894 – 1980)

151

Paul Oppenheim (Yah/Alm 1885 – 1977)

José Ortega y Gasset (İsp 1883 – 1955)

393, 395

Hız. Ömer ibn el-Hattâb (Ar 581 – 644)

Hans Christian Ørsted (D 1777 – 1851)

35

-Q-

Willard van Orman Quine (Fel→ABD 1908 – 2000)

-P-

Franz von Papen (Alm 1879 – 1969)

428

Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, Paracelsus
(Alm 1493 – 1541)

51, 74

Vilfredo Federico Damaso Pareto (İ 1848 – 1923)

Parmenides (Y M.Ö. 540 – 460)

49, 267, 381

Alexander Parvus (İsrail Lazareviç *Gelfand*, Yah/R. 1867 – 1924)

433

Louis Pasteur (Fr 1822 – 1895)

145

Wolfgang Pauli (Alm 1900 – 1958)

Charles Sanders Peirce (İng→ABD 1839 – 1914)

Atinalı Perikles (Y M.Ö. 500 – 429)

56, 367

Clara Petacci (İ 1912 – 1945)

416-417

Jean Piaget (Fr 1896 – 1980)

81-83, 85-87, 102-103, 121, 156

- Henry *Picker* (Alm 1912 – 1988)
328, 334, 423
- Pisistratos* (Y M.Ö. 608 – 528)
367
- Sisamlı *Pitagoras* (Y M.Ö. 572 – 500)
280, 355, 362
- Titus Maccius *Plautus* ([Makkyus], Romalı M.Ö. 254 – 184)
395
- Plotinos* (Y M.S. 205 – 270)
49, 51
- Marco *Polo* (İ 1254 – 1324)
- Nikolay Nikolayeviç *Poppe* (Yah/R 1897 – 1991)
- Karl Raimund *Popper* (Yah/Alm 1902 – 1994)
- Adolf *Portmann* (Alm 1897 – 1982)
75
- Joseph *Priestley* (İng 1733 – 1804)
146
- Proklos* (Y M.S. 410 – 485)
- Abderalı *Protagoras* (Y M.Ö. 490 – 420)
- William *Prout* (İng 1785 – 1850)
141-142
- Stanley Benjamin *Prusiner* (İng→ABD 1942 –)
152-153
- Klavdios *Ptolemaios* (Y 100 – 170)
- Johannes E. *Purkinje* (Çek 1787 – 1869)
144
- R-
- Santiago *Ramon y Cajal* (İsp 1852 – 1934)
- Nicolas *Rashevsky* (R→ABD 1899 – 1972)
188
- Ebü Bekir Muhammed bin Zekeriya el-Râzî (F 854-925)
- Johannes *Reinke* (Alm 1849 – 1931)
84
- Bernhard *Rensch* (Alm 1900 – 1990)
192
- Compiègne *Roscellino* (Fr 1050 – 1120)
- Rosa Sala *Rose* (İsp 1969 –)
330, 429
- Alfred Ernst *Rosenberg* (Alm 1893 – 1946)
319, 338, 462

Sir William David Ross (İng 1877 – 1971)

221

Jean Rostand (Fr 1894 – 1977)

59, 62-63

Jean-Jack Rousseau (Fr 1712 – 1778)

324

Jacques Ruffié (Fr 1921 – 2004)

155

Sir Bertrand Arthur William Earl Russell (İng 1872 – 1970)

Ernest Lord Rutherford of Nelson (İng 1871 – 1937)

Boris Rybak (Yah/R→Fr 1923 – 2003)

-S, Ş-

Peyâmi Safa (T 1899 – 1961)

Claude Henri de Rouvroy Conde de Saint-Simon (Fr 1760 – 1825)

Salih Zekî Beğ (T 1864 – 1921)

Frank B. Salisbury (İng→ABD 1926 – 2015)

152, 172, 202

Madame Georges Sand (Fr 1804 – 1876)

Şang Yang (Ç M. Ö. 390 – 338)

Jean-Paul Sartre (Fr 1905 – 1980)

Aydın Sayılı (T 1913 – 1993)

45

Carl Wilhelm Scheele (Alm→İsveç 1742 – 1786)

146

Max Scheler (Alm 1874 – 1928)

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (Alm 1775 – 1854)

63, 462

Johann Christoph Friedrich von Schiller (Alm 1759 – 1805)

442

Karl Wilhelm Friedrich von Schlegel (Alm 1772 – 1829)

328

Mathias Jacob Schleiden (Alm 1804 – 1881)

144

Friedrich Erus Daniel Schleiermacher (Alm 1768 – 1834)

Otto Herbert Schmitt (Alm→ABD 1913 – 1998)

357

Stephen H. Schneider (Alm→ABD 1945 – 2010)

176-177

Arthur Schopenhauer (Alm 1788 – 1860)

357

- Erwin *Schrödinger* (Alm 1887 – 1961)
237
- Marcel-Paul ‘Marco’ *Schützenberger* (Alm→Fr 1920 – 1996)
154
- Theodor *Schwann* (Alm 1810 – 1882)
143-144
- John Creagh *Scott* (İng 1903 – 1981)
444
- Adam *Sedgwick* (İng 1785 – 1873)
175-176
- George Bernard *Shaw* (İng 1856 – 1950)
- George Gaylard *Simpson* (İng→ABD 1902 – 1984)
113, 127-128, 156, 407-408
- Adam *Smith* (İng 1769 – 1839)
342
- Sofokles* (Y M.Ö. 497 – 406)
417
- Sokrates* (Y M.Ö. 470 – 399)
35, 470
- Solon* (Y M.Ö. 640 – 559)
- Herbert *Spencer* (İng 1820 – 1903)
85, 87, 89, 179, 194, 262, 318-321, 359, 376
- Oswald *Spengler* (Alm 1880 – 1936)
463
- Spoyssippos* (Y M.Ö. 410 – 337)
- Georg Ernst *Stahl* (Alm 1659 – 1734)
146
- Yosef Vissarionoviç *Stalin* (Gürcüce: Yoseb Besarionis Je *Juğışvili*; Gürcü→R
1878 – 1953)
271, 318, 414, 420, 432, 434, 456, 462
- George Ledyard *Stebbins, Jr.* (İng→ABD 1906 – 2000)
177-178, 403
- Jack Ellwood *Steele* (İng→ABD 1924 – 2009)
357
- Stoacılar (Y M.Ö. IV. – M.S. III. yy)
49
- Sir Peter Frederick *Strawson* (İng 1919 – 2006)
- Şehâbeddîn Yahyâ *Suhreverdi* (F 1154 – 1191)
- Şiblî *Şumayyil* (Ar 1853 – 1917)
291

Hız. *Süleyman* (Yah 1050 – 931)

437, 447

Jan *Swammerdam* (Fel 1637 – 1680)

57

Şemseddin *Sâmi* Fraşerî Efendi (Arnavut→T 1850 – 1904)

406-407

-T-

Tanburî Cemil Beğ (T 1873 – 1916)

478

Alfred Taitelbaum *Tarski* (Yah/Leh 1902 – 1983)

Abel Janszoon *Tasman* (Fel 1603 – 1659)

Edward Lawrie *Tatum* (İng→ABD 1909 – 1975)

135

Pierre *Teilhard De Chardin* (Fr 1881 – 1955)

89, 195, 238-239

Andrée *Tétay* (Fr 1907 – 1992)

290

Miletli *Thales* (Y Θαλής ὁ Μιλήσιος M.Ö. 625 – 547)

Eresoslu *Theophrastus* (Y M.Ö. 372 – 287)

293

Vilhelm Ludwig Peter *Thomsen* (D 1842 – 1927)

427

Thrasymakhos (Y Θρασύμαχος M.Ö. 430 – 400)

Trinh X. *Thuan* (Vietnam→Fr 1948 –)

168

Thuküdidēs (Y Θουκυδίδης M.Ö. 460 – 400)

408

Kont Lev Nikolayevič *Tolstoy* (R 1828 – 1910)

Gottfried Reinhold *Treviranus* (Alm 1776 – 1837)

66

Hugh Redwald *Trevor-Roper* (İng 1914 – 2003)

533

Lef Davidoviç Bronştayn/Leon [Trotski] *Troçki* (Yah/R 1879 – 1940)

431-432, 440

Otto *Tumlirz* yahut Ota *Tumlir* (Çek asıllı Alm 1890 – 1957)

328

Nasreddin *Tusi* (F 1201 – 1274)

190

-U-

Jakob von *Uexküll* (Alm 1864 – 1944)

75, 123, 462

Mîrzâ Muhammed Tarağay bin Şâhruh *Ulūğ* Beğ (T 1394 – 1449)

190

Miguel de *Unamuno* (İsp 1864 – 1936)

Emil *Ungerer* (Alm 1888 – 1976)

93

Harold Clayton *Urey* (İng→ABD 1893 – 1981)

151, 172

Nermi *Uygur* (T 1925 – 2005)

78, 93-94, 105-107

-V-

Wim J. *van der Steen* (Fel 1940 –)

185-186, 192

Antoni *Van Leeuwenhoek* (Lövenhuk, Fel 1632 – 1723)

57, 74, 145

Amerigo *Vespucci* (İ 1454 – 1512)

Giambattista *Vico* (İ 1668 – 1744)

Thor *Vilhjálms*son (İslandalı 1925 – 2011)

François-Marie Arouet *Voltaire* (Fr 1694 – 1778)

Ernst *von Aster* (Alm 1880 – 1948)

48, 52

Ludwig *von Bertalanffy* (Alm 1901 – 1972)

97-98, 110, 122, 125-128, 133, 184-185, 187, 199, 217, 234

Annemarie *von Gabain* (Alm 1901 – 1993)

427

Karl Robert Eduard *von Hartmann* (Alm 1842 – 1906)

John/Janos *Von Neumann* (Alm→Macar 1903 – 1957)

Carl Friedrich *Von Weizsäcker* (Alm 1912 – 2007)

37

Hugo Marie de *Vries* (Fel 1848 – 1935)

119, 187

-W-

Conrad Hal *Waddington* (İng 1905 – 1975)

121, 193-194, 312

Alfred Russel *Wallace* (İng 1823 – 1913)

87, 126, 258, 305-306, 376

Richard Rudolf *Walzer* (Alm 1900 – 1975)

268

James Dewey *Watson* (İng→ABD 1928 –)

97, 118, 135-136

Alfred *Weber* (Alm→Fr 1835 – 1914)

277

August *Weismann* (Alm 1834 – 1914)

257

Paul B. *Weisz* (Alm→ABD 1919 – 2012)

172-173

Simon D. M. *White* (İng 1951 –)

32

Alfred North *Whitehead* (İng 1861 – 1947)

347

Maurice Hugh Frederick *Wilkins* (İng [Yen Zel] 1916 – 2004)

97

Edmund Beecher *Wilson* (İng→ABD 1856 – 1939)

142

Edward Osborne *Wilson* (İng→ABD 1929 –)

370

Robert *Wilton* (İng 1868 – 1925)

430-431, 433

Ludwig Josef Johann *Wittgenstein* (Yah/Alm 1889 – 1951)

Christian Freiherr von *Wolff* (Alm 1679 – 1754)

Caspar Friedrich *Wolff* (Alm 1735 – 1794)

63

Joseph Henry *Woodger* (İng 1894 – 1981)

94, 117

-Y-

Yahuda (Yah M.Ö. ? – 1050)

447

Yahya Kemâl Beyatlı (T 1884 – 1958)

477

İsmail *Yakıt* (T 1950 –)

278

Thomas *Young* (İng 1773 – 1829)

326

Robert Maxwell *Young* (İng→ABD 1935 –)

370

Balasagunlu *Yusuf Has Hacıp* (T 1017 – 1077)

-Z-

Zacharias Janssen (Fel 1585 – 1638)

Julius Theodor *Zenker* (Alm 1811 – 1884)

406

Kitionlu *Zēnōn* (Y Ζήνων ὁ Κιτιεύς M.Ö. 335 – 263)

Zerdüşt (F 630 – 553)

ADLAR İLE ISTİLAHLAR DİZİNİ VE TÜRKÇE - İNGLİZCE SÖZ DAĞARI

-A-

Abes	(L) <i>absurdus</i> ; (İng) <i>absurd</i> 333, 335
Abhaz/ca	(İng) <i>Abkhaz/ia/n</i>
Acele genelleme	(YeniL) <i>conversio per accidens</i> 186
Açık	(İng) <i>clair, open</i> 75, 82, 124, 195, 223-224, 235, 237-238, 250, 257, 260, 262, 285, 296, 318, 332, 346, 463, 465, 469, 476
Açık seçik	(İng) <i>clear-cut</i> 21, 35, 53, 84, 123, 172, 184, 187, 197, 266, 270, 297, 335, 338, 356, 361
Açık sistem	(İng) <i>open system</i> 85, 124, 205, 217
Açıklama	(İng) <i>explanation</i> 37, 65, 71, 81-82, 95-96, 98, 104, 106-107, 128, 132, 186-191, 206, 294, 302, 309, 312, 374
Açımlama	(İng) <i>explication</i> —İzâh (Fr-İng) <i>clarification</i>

	—Teşrih (Fr-İng) <i>dissection</i> 29, 35, 179, 182, 235, 307
Ad	(İng) <i>name</i> —(L) <i>ad hoc</i> bununiçin 23, 113, 143, 145-146, 176, 367, 432, 456
Ada	(İng) <i>island</i> —bkz: Aral 45, 258, 282, 331, 344, 416, 432, 436, 603
Adâlet	(İng) <i>justice</i> 318, 338, 345, 356, 359, 365, 372, 398, 433, 470
Adam	(L) <i>homo</i> ; (İng) <i>man</i> —bkz: Beşer, insan 243, 289, 371, 398, 410, 430, 473, 516, 518, 520-521
Ağ	(İng) <i>web, network</i> —bkz: Şebeke 201, 211, 402
Ağlatı	(Y) <i>tragōdia</i> ; (Fr) <i>tragédie</i> ; (İng) <i>tragedy</i> ; (Alm) <i>Trauerspiel</i> 352, 417
Ağyarını mâni, efrâdını câmi (alınmayacağı dışlayıp alınmalıyı kapsayan; tarifi tarifi)	(L) <i>omni et solis definitum</i> 380
Ahâlî	(İng) <i>commoners, common people, grass roots; inhabitant</i> 336, 344, 348, 428, 430, 439, 482, 490, 603
Âhenk/li	(Y→L→İng) <i>harmony/harmonious</i> 327, 355, 443, 478-479
Ahlâk/î	(Alm) <i>Sittenlehre/sittlich</i> ; (Y→İng) <i>ethics/ethical</i> 31, 37, 56, 72, 87, 93, 110, 156, 157, 178, 183, 193-195, 226, 236, 266, 271, 281, 289, 309, 318- 320, 323, 328, 338, 343, 346, 351, 361, 371, 378-380, 383-384, 392, 394, 420-421, 425-426, 466-467, 469-470
Ahvâl	(İng) <i>circumstance</i> 393, 458
Aile	(Ar) ‘âila(t); (F) <i>hânevâde, hânevâr, famili</i> ; (Y) <i>to genos</i> ; (L-Isp) <i>familia</i> ; (Fr) <i>famille</i> ; (İ) <i>famiglia</i> ; (İng) <i>family</i> ; (Alm) <i>Familie</i> ; (Fel) <i>gezin</i> ; (R) <i>sem'ya</i> (семья) 61, 167, 306, 324, 329, 344, 378, 418, 425, 428, 431, 436, 446, 455-457, 471-472, 475, 480, 489
Akıl	(Ar) <i>akl</i> (عقل); (F) <i>hired</i> (خرد); (Y) <i>ho nus</i> (νοῦς); (L) <i>ratio</i> ; (Fr) <i>raison</i> ; (İng) <i>reason</i> ; (Alm) <i>Vernunft</i> ; (Fel) <i>rede</i> ; (Rus) <i>razum</i> (разум)

	32, 34, 51, 55, 58, 62, 67-69, 71-72, 88, 164, 208, 224, 232, 242, 273, 280-281, 285-286, 289, 325, 339-341, 344-348, 352, 354-356, 362, 368, 375, 377, 379-382, 385, 390, 396, 402, 405-407, 420-421, 441-442, 464, 468-470, 473, 489
Akıl varlığı	(L) <i>ens rationis ratiocinatæ</i> ; (Alm) <i>Vernunftwesen</i> ; (İng) <i>rational being</i>
	164, 340, 346, 352, 375, 382
Akılcı/lık	(İng) <i>rationalist/rationalism</i>
	38, 57, 65, 308, 310, 323-324, 358, 383, 421
Akılyürütme	(İng) <i>reasoning, ratiocination</i>
	19, 33, 54, 60, 92, 104-105, 182, 188, 193, 241-242, 248, 258, 281, 372, 384, 399, 429, 489
Akım	(Fr) <i>courant</i> ; (İng) <i>current</i>
	58, 74, 79, 88, 190-191, 205, 234, 237-238, 320-321, 439, 462
Akın	(İng) <i>rush</i>
Âkiladam	(İsv) <i>ombudsman</i> ; (Alm) <i>Sachwalter, Treuhänder</i>
	410
Aklaykırı/lık	(Alm) <i>vernunftwidrig/Vernunftwidrigkeit</i> ; (İng) <i>irrational/ity</i>
	392
Aklaykırıcılık	(İng) <i>irrationalism</i>
Aklîselim	(İng) <i>common-sense</i>
	82, 102, 263, 333, 398, 421, 426
Aklî/lik	(İng) <i>rational/ity</i>
	279, 324, 337, 339, 382-383, 392, 421, 443
Akraba (ET kadaş)	(İng) <i>kin/s, relative/s</i> —bkz: Hısım
	57, 82, 119, 124, 147, 161, 165, 175, 215, 258, 295, 306, 324, 326, 329, 344, 378, 457, 476, 477, 490, 499, 519
Akrabayıtaallukât	(İng) <i>kinsfolk</i>
	324, 344
Akrus	= <i>Belarus</i> (Беларусь); (İng) <i>Belarusian</i>
	410, 428, 456
Aktarıcı-RNA	(İng) <i>transfer-RNA</i>
	149
Aktenli	(İng) <i>white skin, pale skin</i>
	266, 327, 329-330, 344, 359, 410, 494

Alabildiğine–genelleyici–birleştirimci/sentezci açıklama

(Alm) *Pauschalaussage*; (İng) *blanket statement*

95-96, 102, 192

Âlem

(Ar) *âlam* (عالم); (Y) *tou pantos* (του πάντος);

(İng) *realm*; (canlılar bilimine mahsûs:) *kingdom*

—bkz: Dünya, evren, yeryüzü

18, 24, 33, 37, 61, 66, 72, 137, 156, 161, 164, 172,
223, 233, 239, 241, 246, 248, 273-274, 276, 280-
281, 297, 312, 339, 341, 345-348, 350-352, 354-
355, 362, 371, 378, 380, 382-383, 392-394, 398,
401-402, 404, 465, 469, 473-474, 488, 524, 528,
532, 536, 543, 556, 561-562, 565

Âlemşumûl

(Y) *το παν* (το παν)

381

Âlet

(İng) *tool* —bkz: aygıt, cihaz, edevât

30, 55-57, 189, 236, 246, 297, 308, 361-362, 366-
367, 393, 398, 516

Âletyapan beşer

(L) *homo habilis* —bkz: Becerekli beşer

Algı

(L→Fr-İng) *perception*

36, 43, 49, 68, 71, 105, 109, 110, 117, 155-156, 164,
202, 221, 228, 238-239, 264, 284, 293, 296, 339-
340, 346, 351, 354, 382, 402, 474

Alışıl gelmiş, alışıl gelinmiş

(Fr) *conventionnel*; (İng) *conventional*

22, 151, 174, 177, 191, 193, 204, 207, 213, 219,
235, 251, 312, 361, 370, 444

Alıştırma

(İng) *practice* —bkz: Temrin

Alman/ca, ~ya

(İng) *German/y*

20, 25, 35, 51, 63, 66, 74, 96, 142-147, 195, 244,
257, 271, 278, 310, 319-321, 323, 326-331, 336-
337, 345, 348, 358-359, 366, 369, 373, 378, 410-
417, 419-420, 422-428, 431, 433, 436-439, 441-
443, 445, 451, 453, 456, 460, 462-463, 466, 470-
473, 477, 479-482, 484-487, 489

Altyapı

(Fr-İng) *infrastructure*

216, 332, 351, 360, 390

Ameliyat

(İng) *surgical operation* —bkz: Cerrah, harekât

472

Ân

(Ar-F) *lâhza* (لحظة); (Y) *stigmē* (στιγμή);

(L) *momentum*; (Fr-İng) *moment*;

(Alm) *Augenblick*; (R) *mig* (миг)

	78, 164, 171-172, 198, 212, 217-219, 274, 300, 355, 401, 455, 484, 489
Ana~	(Y) <i>proto~</i> (İng) <i>main, principal</i> 17, 21, 23, 31-33, 37, 44, 50, 63, 74, 84, 96, 107, 125, 144, 195, 394, 420, 494
Anakara	(İng) <i>mainland, landmass</i>
Anaörnek	(Y→Fr-İng) <i>prototype</i> 222, 248, 273, 443
Anadil	(İng) <i>native tongue</i> —krz: Annedili 456, 472, 477
Anatomi	(Y→İng) <i>anatomy</i> 113, 144, 173, 201, 223, 299, 302, 351, 370
Anavatan	(Y) <i>mētropolis</i> (μητρόπολις; μήτηρ: Anne, ana; πόλις: Kent, şehir devleti); (İng) <i>parent state</i> (<i>of a colony</i>), <i>pricipal country, state country</i> 344
Anayurt	(İng) <i>homeland, native land</i> 439
Anlam	(İng) <i>sense</i> —bkz: Manâ 18, 20, 23, 27-28, 55, 59, 66-67, 70, 74, 76, 78-81, 83-84, 86-89, 91-93, 97-98, 101-102, 106, 110, 112-117, 121, 125, 129, 133, 135-136, 138, 141-147, 155-157, 164-165, 173, 175, 178, 180, 184-185, 187-188, 190-192, 194-195, 200-202, 204, 208, 211-212, 217, 219-221, 225-226, 231, 233, 238, 242, 246, 250-251, 265, 267, 271-275, 282-283, 286, 289, 295-298, 300, 303, 308, 314, 317, 325-326, 337, 339-343, 347, 350, 352-354, 356, 358, 366, 368, 372, 375, 380, 383, 385, 389, 400-401, 404-407, 427, 429, 436, 439, 443-444, 447, 451, 456, 460, 463, 468, 472-473, 477, 489, 520-521
Anlama	(Ar) <i>idrâk</i> (إدراك); (F) <i>fəhm</i> (فهم); (Y) <i>katanoēsis</i> (κατανόησις); (L) <i>intellectus</i> ; (Fr) <i>compréhension</i> ; (İ) <i>comprensione</i> ; (İsp) <i>entendimiento</i> ; (İng) <i>understanding</i> ; (Alm) <i>das Verstehen</i> ; (Fel) <i>begrip</i> ; (Rus) <i>ponimaniye</i> понимание 81, 83, 92, 179, 184, 187, 201, 224, 284, 296, 355, 489, 500

Anlambilim	(İng) <i>semantics</i> 353
Anlatı	(İng) <i>narrative</i> 366, 397, 487
Anne	(İng) <i>mother</i> 115, 118, 123, 155, 162, 209, 218, 223, 260-261, 272, 290, 319, 324, 330, 335, 344, 391, 411, 418, 431, 435, 453-454, 456, 459, 466, 479, 482-483, 486-487, 490, 517
Annane, nine	(İng) <i>maternal grandmother</i>
Annedili	(İng) <i>mother's tongue</i> —krz: Anadil
Annerkil/lik	(L) <i>materfamilias</i> ; (Y→İng) <i>matriarchy/matriarchal</i>
Annesoyu/annesoylu	(L→İng) <i>matrilineal</i>
Araba	(İng) <i>car</i> —bkz: Araç, binekaraba, taşıt 229, 363-364, 449, 458, 481, 492-495
Araç	(İng) <i>means</i> —bkz: Âlet, aygıt, cihaz, taşıt 30-31, 34-35, 67, 70, 72, 96, 99-100, 129, 188-189, 270, 355-356, 368, 377, 426
Aral	(İng) <i>archipelago</i> —bkz: Ada 258, 305
Ardısıra	(İng) <i>subsequent</i> 347, 359, 368, 441, 461
Ardülke	(Alm) <i>Hinterland</i>
Arî	(S→İng) <i>Aryan</i> 320, 326-328, 330-331, 364, 411, 414, 424
Arnavut/ca, ~luk	(İng) <i>Albania/n</i> 331
Arzu	(İng) <i>desire</i> 105, 157, 385, 442, 445
Asalak	(İng) <i>parazite</i> 123
Asıl	(İng) <i>originary, original, basic</i> 31, 33, 45, 47, 55, 120, 125, 134, 193, 203, 209, 228, 260, 270, 275, 382, 391
Asli	(İng) <i>inherent</i> 23, 30, 305, 325, 425, 437
Asōmatōn	(Y) Cisimli olmayan
Aşkenaz/i	(İbr→İng) <i>Ashkenazim</i> 430, 437-439
Aşkın akıl varlığı	(OrtL) <i>ens rationis ratiocinatæ</i> ; (Alm) <i>transzendentes Vernunftwesen</i> ;

	(İng) <i>transcendental rational being</i> 352
Ata	(OsmT) <i>cedd</i> ; (Alm) <i>Vorfahr</i> ; (İng) <i>father, forefather, ancestor</i> 63, 113, 115, 118, 125, 129, 146, 153, 162, 174-175, 215, 218, 223, 300, 305, 309, 319, 323-324, 327-328, 357, 373, 381, 395, 405, 422, 411, 432, 436, 439, 446, 471, 474, 490, 516, 519
Atasoy/lu	(L→İng) <i>patrilineal</i> 327, 517
Atayurt/lu	(L→İng) <i>patrilocal</i>
Ata-erkil/lik	(OsmT) <i>pederşahî</i> ; (Y→İng) <i>patriarchy/patriarchal</i>
Ateş/od	(Ar) <i>nâr</i> (نار); <i>itlâf</i> (اتلاف); (F) <i>âteş</i> (آتش); (Y) <i>pûr</i> (πῦρ); (L) <i>ignis</i> ; (Fr) <i>feu</i> ; (İ) <i>fuoco</i> ; (İsp) <i>fuego</i> ; (Alm) <i>Feuer</i> ; (İng) <i>fire</i> ; (Fel) <i>vuur</i> ; (R) <i>ogon'</i> (огонь) 46-47, 146-147, 279, 344-345, 416-417, 440, 444, 446, 448, 451, 475-476, 481, 516
Atılım	(Fr) <i>élan</i> ; (İng) <i>surge, impetus, momentum</i> 19, 56, 60, 74, 85, 89, 237, 255
Avusturalya	(İng) <i>Australia</i> 331, 430, 520
Aygıt	(İng) <i>device</i> —bkz: Âlet, araç, cihaz, edevât
Ayıklama	(İng) <i>elimination</i> 174-175, 302
Ayıklanma	(İng) <i>selection</i> 63, 87, 114, 126-129, 135-137, 175, 178-179, 209, 223, 235, 258, 260-266, 271, 279, 290-291, 302-303, 305-306, 324, 359, 368, 376-377, 403, 438
Ayıp	(L) <i>contemptus</i> ; (Fr) <i>honte</i> ; (Alm) <i>Schande</i> ; (İng) <i>disgrace, shame</i> 426
Aykırı/lık	(Y→İng) <i>paradoxal/paradox</i> 81, 157, 179, 185, 232, 239, 243, 265, 297, 341, 392, 468
Ayrıcalık/~lı/~cılık	(İng) <i>elite/elitism</i> 244, 428
Ayrıklık	(Fr-İng) <i>disjonction</i> 118

Ayrımlaşma	(Fr→İng) <i>segregation</i> 515
Ayrıntı	(Fr→İng) <i>detail</i> 20, 27, 46, 92, 125, 149, 199
Ayrıştırma	(İng) <i>breakdown</i> 248
Azat/lık	(ET) <i>erkin/lik</i> ; (İng) <i>freeborn</i> 34, 356, 385
-B-	
Bağ	(İng) <i>bond</i> —bkz: Bağlantı, rabıta 30, 120, 148, 155, 167, 171, 190, 226, 244, 273, 325, 279, 363, 408, 426, 462, 472
Bağıntı	(İng) <i>correlation</i> 32, 47, 57, 67, 76, 86, 97, 104, 106, 128, 189, 220, 243, 249, 297, 299-301, 304
Bağışık/lık	(İng) <i>immune/immunity</i> 223, 362, 374-375, 412-413, 484
Bağışıklık bilim	(İng) <i>immunology</i> 374
Bağlantı	(İng) <i>contact</i> —bkz: İrtibat 34, 49, 69, 94, 112, 195, 259, 276, 344, 351, 396, 402, 420
Bahis	(İng) <i>subject matter</i> 31, 96, 135, 150, 200, 232, 271, 278
Bakışım/lı	(OsmT) <i>tenâzür</i> ; (İng) <i>symmetry/symmetrical</i> 326-327, 410
Bakteri	(İng) <i>bactery</i> 31, 134, 142, 145, 149, 151, 153, 161, 165, 216, 263, 350, 404-405, 469
Bakteri ketleyicisi	(İng) <i>bacterial repressor</i> 145
Bakteriyutar/baktericil	(Y→İng) <i>bacteriophage</i> 134
Bala (henüz konuşamayan bebek)	(L) <i>infans</i> ; (İng) <i>still speechless baby</i> —bkz: Bebek, çocuk, uşak 418, 466
Baltagirmemiş orman	(F→İng) <i>jungle</i> 497

Basiret	(Y) <i>sōfrosūnē</i> (σωφροσύνη); (Alm) <i>Besonnenheit</i> ; (L) <i>temperantia?</i> ; (Fr→İng) <i>temperance?</i> 364, 465
Basmakalıp	(İng) <i>stereotype/d</i> 332
Baş	(İng) <i>head</i> 34, 97, 162, 188, 268, 298, 302, 318, 328, 338, 340, 342, 373, 414, 420
Baş başa	(Fr) <i>tête à tête</i>
Başarı/lı	(İng) <i>success/full</i> 57, 64, 75, 82-83, 97, 99, 106-108, 188, 272, 301, 318-319
Başat ırk	(Alm) <i>Herrenrasse, Herrenvolk</i> ; (İng) <i>superior race, master people</i> —bkz: Kavim, millet
Başbuğ	(Y) <i>arkhōs</i> (ἄρχός), <i>stratēgos</i> (στρατηγός); (L) <i>dux militibus</i> ; (İ) <i>condottiero</i> ; (İsp) <i>comandante en jefe</i> ; (Alm) <i>Feldherr</i> ; (İng) <i>commander in chief</i> ; (R) <i>palkovodets</i> (полковόдец), <i>voynaçal'nik</i> (военачальник) —Önder (Y) <i>arkhōn</i> ; (L) <i>dux</i> ; (İ) <i>duce</i> ; (İsp) <i>caudillo</i> ; (Alm) <i>Führer</i> ; (İng) <i>leader</i> ; (R) <i>vjđ'</i> (вождь) 323, 325, 417, 419
Başka	(İng) <i>other</i> 18, 24, 44, 60, 69, 101-102, 106, 114, 134, 148, 157, 226, 240, 258, 264, 356, 364
Başkalaşma, başkalaşım	(F→İng) <i>metamorphosis</i> 59, 233, 265
Başlangıcı ile sonu bulunmayan	(Ar) <i>lâmebâdî, nâmutenâhî</i> ; (İng) <i>no beginning and ending, endless</i> 50
Batı	(İng) <i>west; occident/al</i> 44, 60, 63, 240, 258, 278, 293, 307, 329, 371, 414, 434, 495
Bebek	(İng) <i>baby</i> —bkz: Bala, çocuk, uşak
Beceri	(Fr-İng) <i>performance</i> 137, 154, 231-232, 284, 312, 319, 324, 339, 345, 368, 392, 404
Becerekli beşer, âletyapan beşer	(L) <i>homo habilis</i> 337, 367, 419, 441, 464, 470, 516, 518, 521
Beden/~ce, ~î	(İng) <i>body (in general)/corporal</i> —bkz: Gövde, vucut 51, 53-56, 67-68, 86, 109, 121, 134, 155, 161, 190, 215, 240, 246, 255, 264, 279, 298, 323, 327-329,

	332, 354, 370-371, 403, 469 (Y→İng) <i>æsthetic/s</i> 318, 477
Bediî/yat	
Belirlenim	(Alm) <i>Bestimmung</i> ; (İng) <i>determination</i> 37, 63, 69, 81, 89-90, 203, 241, 313-314, 317, 326-327, 395
Belirleyici aksiyom	(Alm) <i>Determinationsaxiom</i> 89
Belirleyici bağlantı	(Alm) <i>determinative Zusammenhang</i> 90
Belirli	(İng) <i>definit</i> 19-20, 47, 84, 105-106, 109, 118, 124, 132, 135, 155, 216, 218, 229, 293, 318, 379, 406, 466
Belirsizlik durumu	(Alm) <i>Unbestimmtheitszustand</i> 137, 203
Bellek	(İng) <i>pendrive, flash memory, flash disc</i> —bkz: Hâfıza
Ben	(Y-L) <i>ego</i> ; (İng) <i>I</i> 53-55, 164-165, 241-244, 318, 343-344, 369, 393, 446, 467
Benaşkın	(İng) <i>transego/tistic</i> 369
Ben/ci/lik	(Fr) <i>égotiste/ égotisme</i> ; (İng) <i>self-referring/reference</i> 344
Bencil/lik	(Fr) <i>égoïste/égoïsme</i> ; (İng) <i>selfish/ness</i>
Benlik	(İng) <i>self-identity</i> 400-401
Benmerkezci	(Alm) <i>ich bezogen</i> ; (İng) <i>egocentric</i> 241
Berk bilimler	(İng) <i>hard sciences</i> —bkz: Sağın bilimler 225
Beşer/î	(ET) <i>er</i> —güç, kudret demek olan <i>erke</i> kökdeş; (L) <i>homo</i> ; (İng) <i>man</i> —bkz: Adam, insan 16, 33, 61, 126, 151, 157, 182, 194, 214, 219, 223, 226, 240, 244, 260, 272, 282-283, 285-286, 288, 290, 295, 299, 317, 322, 325, 329, 334, 339, 342, 351, 360-362, 372, 374, 383, 391, 405-406, 425, 476, 500
Beşerbilim	(İng) <i>(physical or biological) anthropology</i> 182, 318, 320, 326, 332, 371-372, 419, 428, 438, 517, 520
Beşergiller	(YenL) <i>Hominoidea</i>

	61, 516, 518, 520-521 (YenL) <i>Homo sapiens sapiens</i> 24, 61, 311-312, 340, 356, 369, 374, 393, 515-516, 518, 520-521
Beşerinsan	
Beşerleşme	(Fr-İng) <i>hominisation</i>
Biçim	(Ar) <i>sûret</i> ; (İng) <i>form</i> 19-20, 30, 33, 47, 49-51, 53, 61-63, 67, 69, 71, 76, 85-86, 91-93, 104, 108-114, 116, 118, 123-124, 133, 142, 147, 150, 153-154, 156, 162, 164, 170, 173-178, 198-199, 206-207, 209-210, 213-219, 221, 224-225, 227, 229-230, 240-242, 244, 247, 249, 256-257, 260, 262-267-268, 276, 279, 286, 288, 297-300, 303, 305, 308, 313-314, 323-324, 327-329, 333, 340, 346, 348, 364, 367, 369, 374, 383, 391, 396, 402, 405-406, 409-410, 419, 423- 424, 427, 437-438, 441, 460, 467-469, 474, 480, 483, 498, 517
Biçimbilgisi	(Y→İng) <i>morphology</i> 320, 518
Biçimbildirir	(İng) <i>morphological</i> 192
Biçimbirliği	(İng) <i>uniformity</i> 257
Biçimlilik	(Y) <i>hē morfē</i> ; (L) <i>forma/formositas</i> —Biçimli: (Y) <i>eumorfos</i> ; (L) <i>formosus/formosa</i> 297, 410
Biçimsel yanılgı	(İng) <i>formal fallacy</i> 185-186
Bildirişme/bildirişim	(Fr) <i>langage</i> ; (İng) <i>human communication, speech</i> —bkz: İletişim, haberleşme 188, 396, 409, 474
Bilge	(İng) <i>wiseman</i> 46, 277, 284, 348, 360, 362, 365, 371-372, 392, 410, 466, 470-471
Bilgelik	(İng) <i>wisdom</i> ; (Ar) <i>ma'rife</i> (معرفة); (F) <i>dâneş</i> (دانش); (Y) <i>hē mathēsis</i> ; ¹ (L) <i>scientia</i> ; (Alm) <i>Kenntnis, Wissen</i> ;

1 *Ta grammata*: Temel bilgiler; *hē mathēsis, to mathēma*: Derste edinilen bilgi; *hē gnōsis*: Akıl bilgisi, irfân; *hē aisthēsis*: Duyarlılık ile aklın ortak idrâk bilgisi; *hē epistēmē*: Akıl bilgisi, ilim; *hē empeira*: Tecrübe bilgisi; *hē paideia*: Terbiye, eğitim, yetiştirme; *hē sofia*: Hikmet, bilgelik,

	(Fr) <i>connaissance</i> ; (İng) <i>knowledge</i> 18, 46, 285, 365, 367, 371, 439, 492
Bilgiçleşmiş	(İng) <i>sophisticated</i> 246
Bilgiçlik, bilgiçlenme	(Y→Fr-İng) <i>sophistication</i> 449
Bilgisayar	(Alm) <i>Rechner</i> ; (Fr) <i>ordinateur</i> ; (İng) <i>computer</i> ; 154, 208-209, 243
Bilim	(Y) <i>epistēmē</i> ; (L) <i>scientia</i> ; (Alm) <i>Wissenschaft</i> ; (Fr-İng) <i>science</i> 20-21, 23-24, 29, 32-35, 37-38, 45-46, 49, 52-54, 56-59, 61-62, 64, 66, 72-147, 151-152, 157-159, 173-177, 179-213, 218-229, 231-235, 237-241, 243-253, 255-258, 262-272, 276-281, 283-285, 287-289, 291-299, 301-321, 324-329, 332-333, 336-338, 340-341, 343, 347-353, 356, 359-362, 365-376, 379, 381-384, 389, 392-396, 398-400, 403, 407-408, 410, 412, 416, 419-422, 428-429, 442, 459, 462-463, 467-468, 472-474, 489, 519
Bilim kolu	(İng) <i>scientific discipline</i> 180, 204, 312, 370, 373
Bilim teorisi	(İng) <i>epistemology</i> 74, 88, 92, 97, 103, 136, 141, 151-152, 179-180, 182, 187, 189, 192, 195, 197-199, 201-205, 207- 208, 225-226, 233, 235, 250, 302, 304, 459, 519
Bilimadamı	(İng) <i>scientist</i> 18, 22, 34, 51, 88, 94, 96, 107, 137, 142, 146, 244, 281, 287, 293, 305, 338, 352, 376, 381, 383, 392, 395, 415, 440
Bilimaşkınlık	(İng) <i>suprascientific</i>
Bilimci canlılıkçılık	(Fr) <i>vitalisme scientifique</i> 237
Bilimci ilericiçilik	(Fr) <i>progressisme scientiste</i> ; (İng) <i>scientific progressism</i> 88
Bilimdah	(İng) <i>discipline</i> (scientific) 301, 307
Bilimdışı/lık	(İng) <i>unscientific/ness, non-scientific</i> 19, 80, 82, 94, 128-129, 191

Bilimsel canlılıkçılık	(İng) <i>scientific vitalism</i> 88-89, 92
Bilinmezci/lik	(İng) <i>agnostic/ism</i> 349, 353
Binekaraba	(İng) <i>car, automobil</i> —bkz: Araba, araç, taşıt 428, 449
Bionik	(İng) <i>bionic/s</i> 357, 361
Biotik yahut biyotik	—bkz: dirim/sel 204, 299, 358
Birci/lik	(İng) <i>Monist/Monism</i> 47, 74, 89, 248
Birey/ci/lik	(İng) <i>individual/~ist, /~ism</i> 30, 37-38, 43, 58-59, 75, 79, 86, 101, 114, 119, 122-127, 136, 153-155, 164, 174, 177-180, 194, 198, 200, 206, 212, 216, 219-224, 231, 234, 240, 243-244, 248, 257, 259, 261-262, 265, 269-271, 274, 290, 300-304, 308-311, 313, 318-319, 321-325, 327-328, 332, 337, 340, 344-345, 348, 351, 365, 372- 375, 378, 391-397, 401-403, 406-407, 410, 416, 421, 425, 429, 438, 446, 464, 470, 473, 476, 517, 519
Birey bütünlüğü	(İng) <i>individuality wholeness</i> 301
Bireyoluş	(Y) <i>ontogenesis</i> ; (İng) <i>ontogeny/ontogenetic</i> ; (Alm) <i>Keimesgeschichte/keimesgeschichtlich</i> 37, 79, 111, 120, 135-136, 174, 200, 223, 236, 290, 300, 302, 309, 311, 405
Bireysel/lik	(İng) <i>individual/ity</i> 37, 71, 101, 121-125, 137, 153, 162, 164, 173-174, 199, 222, 228, 240, 257, 269, 270, 313, 352, 365, 371, 380, 438, 464, 517
Biriktirim	(Fr-İng) <i>collection</i> 409
Biriktirmen	(İng) <i>collector</i>
Birim	(İng) <i>unit</i> 23, 62, 110, 114, 119, 135, 148, 149, 157, 162, 176, 222, 236, 350, 407-408
Birinci	(İng) <i>first</i> 21, 23, 33, 35, 37, 54, 69, 118, 197, 219, 398, 437,

Birleştirim/sentez	(İng) <i>synthesis</i> 49, 96, 129, 135, 142, 149-150, 153, 168, 182, 186, 189, 193, 196, 198, 201, 204, 208-210, 216, 240, 248, 353, 376, 404, 465, 515
Birleştirimli/sentetik	(İng) <i>synthetic</i>
Birlik	(İng) <i>unity, union</i> 47, 69, 101, 110, 150, 156, 165, 402, 460, 481
Birlikli	(İng) <i>unitary</i> 78, 150, 207-208, 210, 239, 246, 248
Bitki/sel	(Y) <i>fütön</i> ; (İng) <i>plant/botanical</i> 30-31, 47, 50, 55, 57, 60-62, 66, 70, 86, 110, 113, 118-120, 123-125, 132, 134, 141, 144-145, 151, 153, 162, 165, 214, 224, 244-245, 247, 255-256, 266, 272, 276, 279-283, 285-286, 289-290, 299- 300, 306, 318, 324, 339, 348, 358, 366, 399, 404- 405, 458, 469, 482, 487
Bitki bağçesi	(İng) <i>botanical gardens</i>
Bitkibilim/sel	(Y) <i>hē botanikē</i> ; (İng) <i>botany/botanic</i> 55, 281, 366
Bitki hastalıkları bilimi	(Y→Fr) <i>phytopatologie</i>
Bitkiler âlemi	(İng) <i>plant kingdom</i> 123-125, 245, 282-283, 286
Bitkiler coğrafyası	(Y→İng) <i>plant geography, phytogeography</i>
Biyokimya/dirilkimya	(İng) <i>biochemistry</i> 37-38, 128, 140, 189, 191, 195, 201-202, 204, 210, 219-220, 238, 271, 297, 366, 372
Biyoloji/canlılar bilimi	(İng) <i>biology</i> 21, 23, 59, 74-75, 77, 80-83, 85, 87, 91, 93, 97-98, 103, 106-107, 109-110, 118, 121-122, 129, 131- 133, 136-137, 140-141, 144-145, 147, 153-154, 164, 172-174, 177, 179-197, 199, 201, 208, 219, 235, 237, 293, 299-300, 302, 309-313, 317, 319, 351, 366-367, 400, 403, 517
Bolivya	(İng) <i>Bolivia</i> 500
Borneo	306, 331, 497
Boy	(L→İng) <i>tribe</i> — bkz: Budun, oba, soy 324, 378, 430, 437, 446

Boybeği	(İng) <i>chieftain</i>
Bozkır	(İng) <i>steppe</i>
Bozucu	(İng) <i>spoiling</i> 200, 461
Böcekyer, böcekçil	(İng) <i>insectivore</i> 123
Bölge	(İng) <i>region</i> —Alan (İng) <i>domain, field</i> —Arsa (İng) <i>building plot; real estate</i> —Arazî (İng) <i>area, ground</i> —Bölge (İng) <i>region</i> —Havza (İng) <i>river basin; catchment area</i> —Mıntıka (İng) <i>zone</i> —Saha (İng) <i>turf</i> —Toprak (İng) <i>earth</i> —Yer (İng) <i>place</i> —Yeryüzü (İng) <i>Earth</i> —Yöre (İng) <i>territory; district</i> —Zemin (İng) <i>ground</i> 170, 175, 203, 287, 306, 336, 344, 415, 428, 436- 437, 496, 518, 520
Börü/kurt	(İng) <i>wolf</i> 61, 395
Budun	(Y→İng) <i>ethnos</i> —bkz: Boy, kavim, millet, oba, soy, soy sop 324, 326, 331, 341-342, 378, 410, 436, 446, 471
Bulgu	(Fr-İng) <i>exploration</i> 59, 120, 129, 165, 193, 250, 345, 384, 393, 403, 422, 460
Buluntu	(İng) <i>finding</i> 176, 404, 520-521
Buluş	(Fr-İng) <i>innovation</i> —bkz: İcât 59, 268, 312, 349, 376, 381
Bununiçin	(L) <i>ad hoc</i> 23, 201, 210, 218, 344, 346, 446
Buradolma, buradalık	(Y) <i>pareinai</i> (παρεῖναι), <i>pareimi</i> ([buradayım:] παρεῖμί); (L) <i>adesse, adsum</i> (buradayım); (Alm) <i>das Hiersein</i> (M. Heidegger'de) 339, 377

- Buyruk (Ar) emir; (Alm) *Befehl, Gebot*; (İng) *order, command*
283, 358, 379, 466, 475
- Bünye (İng) *physical constitution*
152, 154-155, 161-162, 203, 214, 220, 229, 233,
250, 298, 317, 370-371, 374, 400, 403, 415, 444,
495, 519
- Bütün olarak evren (Alm) *die Welt als Ganzes*
90
- Bütün/lük/lü (İng) *all/integrity/integral*
47, 56, 59, 62, 65-66, 68, 71, 84-85, 90, 92, 100-
102, 106, 120, 162-163, 165, 193, 198-199, 201,
203-205, 214, 217, 220, 223, 236, 239, 246, 301,
309, 337, 350, 352-354, 356, 370-371, 379, 391,
393, 400-401, 420, 460, 465
- Büyük infilâk (İng) *Big bang*
515
- Büyük boyutlu (İng) *macroscopic*
137, 230, 232, 285
- Büyük Okyanus (İng) *Pacific ocean*
22
- C-
- Câmia (İng) *community*
222, 326, 328, 367, 371, 438, 464, 466, 474
- Can (L) *anima*; (İng) *Spirit, life-force, animating or vital principle, enlivenment*
20, 29, 33, 236, 259, 286, 292-294, 308, 453
- Cancı/lık (İng) *animism/animist*
47, 71, 74, 83-84, 87-89, 92, 234, 236-239, 242-
243, 246, 248, 250, 293
- Canlı (İng) *living being, organism, organic, animate*
21-24, 29, 31, 33-38, 41, 43-45, 47-51, 53, 55-66,
70, 72-75, 77-85, 87-89, 91-93, 95-105, 107-114,
116-142, 144-145, 147-156, 158, 161-167, 169,
172-239, 241, 243-247, 249, 251-253, 255-263,
265-267, 270-274, 276, 278-281, 283, 285-287,
289-290, 292-314, 317-321, 325-327, 329, 332-
333, 336-340, 343-344, 350-351, 354, 356-357,
359, 361, 366-367, 369-370, 372-374, 376, 389,
392, 395, 399-408, 412, 419, 438-439, 454, 468,
513-515, 517

Canlı cisim	(İng) <i>enlivened body, living matter</i> 236
Canlı-olmayan	(İng) <i>inorganic, non-living</i> 37-38, 43, 56, 60, 64-66, 70, 72, 75, 81-82, 85, 88, 95, 99-101, 122, 139, 142, 151-152, 158, 165, 171, 173-174, 178, 200, 203-206, 215, 218-219, 221, 225, 230, 236-239, 243, 259, 272, 276, 278-279, 286, 290, 293-294, 296, 298-299, 301, 308-309, 344, 367, 395
Canlılar âlemi	(İng) <i>biosphere</i> 113, 127, 144, 154, 156, 191, 205-206, 209, 244, 270-271, 300-301
Canlılar bilimi, biyoloji	(İng) <i>biology</i>
Canlılar bilimleri	(İng) <i>life sciences</i> 75, 180, 188, 202, 220
Canlılar coğrafyası	(İng) <i>biogeography</i> 114, 130, 301
Canlılar coğrafya kuşağı	(İng) <i>biogeography region</i>
Canlılar kuşağı	(İng) <i>biome</i>
Canlılar kümesi	(İng) <i>biocommunity</i>
Canlı/lık, dirilik	(İng) <i>vital/ity, aliveness, organic state</i> 65, 72, 74, 80-81, 83-85, 87-89, 92, 98, 121, 128, 138, 145, 171-174, 180, 182, 187, 190, 199, 203, 205-206, 208, 210-211, 225, 234, 236-238, 268, 294, 304, 309, 336, 338, 359, 374, 406, 515
Canlılık etkeni	(İng) <i>vital factor</i> 208
Canlılıkçı/lık	(İng) <i>vitalism/vitalist</i> 65, 74, 81, 83-85, 87-89, 92, 128, 180, 190, 205, 208, 210, 234, 236-238, 359
Cansız	(İng) <i>lifeless</i> 44, 51, 138, 173, 230, 236, 286, 289, 459
Cerrah	(İng) <i>surgeon</i> —bkz: Ameliyat 145, 362, 472
Cevher	(Ar-F) (جوهر); (Y) <i>ousia</i> (οὐσία); (L) <i>substantia</i> ; (Alm) <i>Wesenheit</i> ; (Fr-İng) <i>substance</i> 36, 54, 171, 221, 274, 313-314, 344, 348, 360, 382
Cihaz	(L→İng) <i>apparatus</i> —bkz: Araç, âlet, aygıt 71, 109, 148-150, 191, 229, 231, 243, 264, 361, 366-367, 421, 452

Cins	(L) <i>genus</i> —Cinsler: (L→İng): <i>genera</i> 33, 36-37, 61-62, 76, 103, 113-115, 119, 129, 145, 172, 177, 183, 191, 205, 212, 216, 224, 230, 233, 260, 282, 304, 306, 308, 314, 319, 323, 327, 332, 351, 363, 379, 381, 385, 395, 405, 413, 419, 425, 429, 474, 476, 491, 516, 517, 519-521
Cinsî/yet	(İng) <i>sexual/sex</i> 113, 115, 119, 221, 319, 323, 335, 351, 379, 395, 413, 491, 517
Cinsî ilişki	(İng) <i>sexual relations</i> 405, 476, 517
Cinsiyet hücresi	(Y) <i>gamein</i> : Evlenmek ⇒ <i>gametēs</i> : Koca→ (YenL) <i>gameta</i> → (İng) <i>gamete</i> 115, 119, 145, 413
Cinsiyetli üreme	(İng) <i>sexual reproduction</i> 115, 221, 223, 263, 300
Cinsiyetsiz üreme	(İng) <i>asexual reproduction</i> 223, 263, 300
Cisim	(L→İng) <i>corpus</i> ; (İng) <i>body</i> 47, 50, 64, 69, 75, 109, 110, 142, 173, 178, 190, 195, 199, 213, 219, 229, 236-237, 241, 245, 247-248, 250, 255, 278-279, 281, 286, 288, 289-290, 295, 381, 399
Cisimcik	(Fr-İng) <i>corpuscule</i> 166, 413
Cisimleşme	(İng) <i>corporealisation</i>
Cisimli/lik	(İng) <i>corporeal/ity, particulate</i> 47, 69, 161, 165-166, 243, 247, 250
Cismânî	(İng) <i>corporal, flashy</i>
Coğrafya	(Y→İng) <i>geography</i> 114, 130, 301, 328, 427, 438, 447
Cümle	(İng) 1. <i>sentence</i> ; 2. <i>main</i> 27, 31, 34, 36-37, 106, 151, 161, 204, 219-220, 222, 239, 307, 328-329, 336, 340, 340, 347, 350, 355, 357, 359, 369, 377, 385, 414-415, 418, 453-454, 486, 498, 500
Cümle kuruluşu, sözdizimi	(Ar) <i>nahv</i> ; (Y→İng) <i>syntax</i> 34, 37
Cro-magnon (Kromanyon)-adam	(Fr→İng) <i>Cro-magnon man</i> 516

- Cüzî (İng) *particular*
36, 62, 194, 373, 393, 395
- Ç-
- Çağ (İng) *age*
—Yeniçağ
(İng) *New Age*: 1453 yahut 1492den→
1800e→(1492→1648: Erken devir [early New Age]; 1648→ 1775: Klasik [classical New Age]; 1775 – 1800: Geç devir [late New Age]).
Çağdaşlık (İng) *Modernity*: 1800den→ günümüze
(1800den→ 1900e: Erken devir [early Modernity]; 1900den→ günümüze: Klasik devir [classical Modernity]; geç devir henüz yok [not yet late period]; tabîi ki, *çağdaşlıksın*rasından bahsetmenin gereği bile yok [not to mention postmodernity])
33, 43, 45, 48-49, 52, 58, 60, 63, 94, 98, 113, 117, 131, 143, 151, 157, 163, 175-176, 214, 232, 235, 238, 242, 259, 281, 286, 289, 307-309, 329, 362, 379, 382, 421, 451, 472, 488, 515
- Çağdaş/lık (İng) *modern/ity, contemporary*
33, 35, 93, 95-96, 102-103, 109, 118, 120, 145, 154, 179, 192, 207, 227-228, 240, 250-251, 255-257, 259, 268, 271, 280, 287, 296-298, 305, 307, 313-314, 324, 341-343, 357-359, 361, 364-365, 370-371, 394, 414, 445
- Çağdaş İngiliz-Yahudî küresel medeniyeti (İng) *Modern Anglo-Jewish global civilisation*
324, 337, 341-343, 358, 369, 379, 421, 444, 461, 463, 466, 468, 471
- Çağdaşçılık (İng) *Modernism*
461
- Çağınuz (İng) *contemporaneous/ness, contemporaneity*
19, 33, 43, 45, 52, 56, 72-73, 75-76, 79, 84, 88-89, 91, 95, 103, 109, 111, 113, 117, 121, 128-129, 131, 139, 142-144, 146, 154, 157, 161, 177, 188, 221, 228, 232, 234-235, 249, 265-266, 268, 272, 289, 292, 387, 307, 317, 349, 376, 381, 393, 397, 434, 438, 460, 486
- Çağrışım (Fr-İng) *association*
76, 81, 339, 401-402, 411, 463, 489
- Çap (Fr-İng) *diametre*

	30, 64, 74, 80, 93, 127, 150, 169-170, 320, 332, 341, 418, 423
Çaprazlama	(Fr-İng) <i>hybridisation</i> ; (İng) <i>crossbreeding</i>
Çatışkı	(İng) <i>antinomy</i>
	66, 69, 71, 98-99, 101, 202, 266, 308
Çatışma	(İng) <i>conflict</i> —bkz: Kavga, mücâdele, savaş, vuruşma
	234, 278, 329, 335, 441-442, 471, 481
Çay	(İng) 1. <i>tea</i> ; 2. <i>stream</i> —bkz: Dere; ırmak
Çek/ce	(İng) <i>czech</i>
	366
Çekim	(Fr-İng) <i>attraction</i>
	—Yerçekimi (Fr-İng) <i>gravitation</i>
	167-168, 170, 266, 271, 375, 439
Çekim kuvveti	(İng) <i>gravitational force</i>
	170, 247, 408
Çekim yasası	(İng) <i>law of gravitation</i>
	184, 295, 304
Çekinik	(İng) <i>recessive</i>
	223, 413
Çekirdek	(L→İng) —both in biology and physics—
	<i>nucleus/nuclear</i>
	125-126, 128, 143-145, 148-149, 167-168, 221-222, 277, 413
Çekirdek birleştirimi/sentezi	(İng) <i>nuclear synthesis</i>
	168
Çekirdek gezegen	(İng) <i>nuclear planet</i>
	170
Çekirdek zarı	(İng) <i>nuclear membrane</i>
	145
Çekirdekcik	(İng) <i>nucleolus</i>
Çekirdekiçi bağlar	(İng) <i>intranuclear bonds</i>
Çekirdekli	(Y→İng) <i>eukaryotic</i> —in biology
	148-149, 153
Çekirdeköncesi	(Y→İng) <i>prokaryotic</i>
	263, 405
Çekirdekplasma	(Y→İng) <i>karioplazma</i>
	145
Çekirdeksel	(L→İng) <i>nuclear</i> —in physics
	167, 170

Çekirdeksel kuvvet	(İng) <i>nuclear force</i> 167
Çekirdeksel silâh	(İng) <i>nuclear weapon</i> 404
Çekişme	(İng) <i>dispute, wrangle</i> 336
Çelişik	(İng) <i>contradictory</i> 66, 489
Çelişki	(İng) <i>discrepancy</i> 185, 233, 265
Çelişme	(İng) <i>contradiction</i> 68
Çeçen/ce, ~istan	(İng) <i>Chechen/ia</i> 331
Çerkes/ce	(İng) <i>Circasia/n</i> 331, 410, 455
Çeşit/li	(İng) <i>variety/various</i> 45, 56, 60, 63, 101, 104, 109, 113-114, 117-118, 120, 122-124, 128, 146, 176, 210-211, 221, 229, 244-245, 247, 257, 260-261, 263, 266, 289, 296, 303, 404, 413, 421, 425
Çeşitlenme, çeşitleniş	(İng) <i>variation</i> — in biology 174, 242, 257, 260-262
Çeşitlerarası	(İng) <i>between varieties</i> 224
Çete/ci	(İng) <i>guerilla band/guerilla fighter</i> —bkz: Savaş 414, 458-459, 481-482
Çetrefil	(İng) <i>complicated</i> 117, 156, 194, 228, 239, 338, 374, 392, 402, 404, 472
Çeviri	(İng) <i>transcription</i> 99, 148-150, 153, 313, 514, 519
Çevirilmiş RNA	(İng) <i>transcribed RNA</i> 148
Çevre/sel	(Alm) <i>Umwelt</i> ; (İng) <i>surrounding, environment/al</i> 30, 59, 74, 95, 108, 122-123, 127, 129, 139-140, 143, 148, 151, 154-156, 162, 166, 169-170, 172, 175, 178-179, 185, 191, 194-195, 198, 200-201, 203, 205-206, 214, 225-226, 248, 259, 263-264, 267, 271, 284, 293, 299, 302, 304, 313, 318-319,

	325, 358, 363, 371, 383, 391, 393-394, 400, 403-406, 435, 453-454, 466, 472, 485, 488, 496, 519
Çevre çılgınlığı	(İng) <i>environmental hysteria</i>
Çevre yönetimi	(Alm) <i>Umweltpflege</i> ; (İng) <i>environmental management</i>
Çevrebilim/sel	(Alm) <i>Umweltwissenschaft/umweltwissenschaftlich</i> ; (İng) <i>ecolo/gy/~gical</i>
	112, 114, 121, 130, 140, 183, 195, 301-302
Çevrecilik	(İng) <i>ecologism, environmentalism</i>
Çığır	(İng) 1. <i>epoch</i> ; 2. <i>path, course</i>
	23, 24, 49, 56, 97, 190, 293, 310, 320, 349, 420-421, 463
Çığır açıcı	(İng) <i>epoch making</i>
	19, 59, 97, 117, 146, 188, 190, 268, 393, 403
Çıkarım	(İng) <i>inference</i>
	118, 156, 188, 384, 422
Çift adlı döküm	(L) <i>nomenclatura binaria</i>
—Âlem	(L) <i>Regnum</i> : Hayvanlar (L) <i>Animalia</i>
—Dal	(Y→L) <i>Phylum</i> : Kordalılar (Y) <i>Chordata</i>
—Altdal	(L→Y) <i>Subphylum</i> : Omurgalılar (L) <i>Vertebrata</i>
—Üstsinif	(L) <i>Superclassis</i> : Dörd ayaklılar (Y) <i>Tetrapoda</i>
—Sınıf	(L) <i>Classis</i> : Memeliler (L) <i>Mammalia</i>
—Bölüm	(L) <i>Subclassis</i> : Etenliler (L) <i>Placentalia</i>
—Üsttakım	(L) <i>Cohort</i> : Toynaklılar (L) <i>Unguiculata</i>
—Takım	(L) <i>Ordo</i> : Maymunlar (L) <i>Primata</i>
—Alttakım	(L) <i>Subordo</i> : İnsansılar (Y) <i>Anthropoidea</i>
—Üstaile	(L) <i>Superfamilia</i> : Beşersiler (L) <i>Hominoidae</i>
—Cins	(L) <i>Genus</i> : Beşer (L) <i>Homo</i>
—Aile	(L) <i>Familia</i> : Beşergiller (L) <i>Hominidea</i>
—Altaile	(L) <i>Subfamilia</i> : Beşerler (L) <i>Homininae</i>
—Tür	(L) <i>Species</i> : Beşerinsan (L) <i>Homo sapiens sapiens</i>
	61, 256
Çiftcinsiyetli	(İng) <i>bisexual</i>
	115
Çiftleşme	(Fr-İng) <i>copulation</i>
	114, 260, 517
Çiftzaman/lı	(Y→İng) <i>diachronic</i>
	301
Çocuk	(Ar) <i>tıfl</i> (طفل); (F) <i>kúdek</i> (كودك); (Y) <i>pais</i> (παῖς); (L) <i>puer</i> ; (Fr) <i>enfant</i> ; (Isp) <i>niño</i> ; (İ) <i>bambino</i> ; (İng)

	<i>child</i> ; (Alm) <i>Kind</i> ; (R) <i>rebenok</i> (ребенок)
	—bkz: Bala
	267, 272, 286, 324, 335, 409, 418, 425, 428-429, 448-449, 466, 470, 484, 486, 488, 496
Çoğalma	(İng) <i>breeding, propagation</i>
	47, 70, 115, 120, 123, 134-135, 142, 162, 213, 300-301, 303, 319
Çoğunluk	(İng) <i>majority</i>
	35, 59, 78, 95, 176, 306
Çokanlamlı/lık	(İng) <i>ambiguous/ambiguity</i>
	145, 193, 226
Çokatomlu	(L-Y→İng) <i>pluriatomic</i>
Çokboyutlu	(İng) <i>multidimensional</i>
Çokluk	(İng) <i>multitude</i>
	150, 165, 437
Çokyönlü-yasalılık	(İng) <i>polynomy</i>
	192
Çökkün/lük	(İng) <i>depressed/depression</i>
	439, 443
Çürükcüller	(Y→İng) <i>saphrophytes</i>
	123
Çürüme	(İng) <i>decomposition, decay</i>
	167
Çürüt/ül/me	(İng) <i>disproof</i>
	84, 107, 398
-D-	
... da/de ... da/de	(İng) <i>and</i> —bkz: ile, ~p, ve
Dâhî	(İng) <i>genius</i>
	59, 287, 332, 348, 377, 440-441, 489
Dair	(İng) <i>about, concerning</i>
	36, 79, 81, 94, 96, 102, 116, 132, 145, 182, 185, 187, 213, 242-243, 258, 260, 267-268, 281-282, 287, 314-315, 323, 325, 360, 382-384, 398-400, 405, 428-429, 443, 445, 460, 463, 488, 496
Dakik/lik	(İng) <i>precise/precision</i>
	59, 177, 189-190, 198, 231, 238, 355
Dal	(İng) <i>branch</i>
	61, 66, 97, 140, 175, 182, 195, 226, 301, 307, 314, 320

Dalga/lı	(İng) <i>wave</i> 165, 207, 248, 308, 475, 493
Dalga boyu	(İng) <i>wave length</i> 191
Dallanma	(İng) <i>branching</i> 259-260, 403
Danimarka/lı, Danca	(İng) <i>Denmark/Danish</i> 35, 145, 330, 366
Darvencilik	(İng) <i>Darwinism</i> 74, 158, 324, 377
Davranış	(İng) <i>manner of behaviour</i> 33, 84, 93, 98, 108-110, 112, 114, 124, 128, 156, 183, 187, 195, 201, 207, 209-210, 223, 298, 313, 366, 378, 391, 420-421, 425-426, 491
Davranışbilim	(Y→İng) <i>ethology</i> 140, 201, 204
Davranışçılık	(İng) <i>behaviourism</i>
Davranma	(İng) <i>behaviour</i> 109, 138, 209, 283, 323, 335, 378, 406, 421
Dede	(İng) <i>mother's father</i> 261, 490, 495
Değer	(İng) <i>value</i> 22, 27, 34-35, 49, 72, 88, 93-94, 127, 143, 153- 154, 171, 190, 193-194, 210-211, 223, 233, 244, 273, 280, 282, 294, 314, 318-319, 321, 324-326, 329, 340, 341, 346-348, 351-353, 367, 373, 375, 379, 393, 405, 413, 414, 421, 430, 444, 461, 469, 485, 490, 497, 499
Değer yargısı	(İng) <i>value judgement</i> 93-94, 324, 469
Değerlendirme	(İng) <i>evaluation</i> 34, 185, 234, 243, 250, 272, 285, 337, 374, 401, 473
Değişikliğe uğra/t/ma, tebdil	(Fr-İng) <i>modification</i> 63-64, 136, 140, 281, 357, 379, 413, 427
Değişiklik	(İng) <i>alternation</i> 49, 63, 125, 126, 132, 150, 170, 174, 178, 180, 186, 209, 214, 233, 244, 263-264, 266, 286-287, 303, 340, 384, 413, 517
Değişim	(Alm) <i>Erbsprung</i> ; (Fr-İng) <i>mutation</i> 126-129, 167, 178-179, 257, 265-266, 302-304,

413

Değişme	(İng) <i>change</i> 55, 63, 66, 68, 89-90, 116, 120, 124-125, 128, 133, 143, 163, 174, 178-179, 240, 245, 249, 255, 257, 259-262, 266-267, 272, 277, 303-304, 310, 312, 318, 370, 376-377, 403, 479, 518
Değişmez/lik	(İng) <i>invariant/invariance</i> 230-231, 234-235, 237
Değişmezcilik, değişmezlik öğretisi	(İng) <i>fixism</i> 85
Değiştokuş	(İng) <i>exchange</i> 116, 123, 217, 343, 473
Dekartçı/lık	(İng) <i>Cartesian/ism</i> 198, 360, 460
Delâlet	(İng) <i>denotation</i>
Demir	(İng) <i>iron</i> 166, 168, 172, 458
Den/li/lik	(Alm) <i>Feingefühl/ig/keit</i> ; (İng) <i>tact/ful(l)/ness</i> 33, 56, 209, 482
Denel	(İng) <i>experimental</i> —bkz: Deneysel 19-20, 23, 82, 97-98, 117, 132, 147, 181-182, 184, 186-187, 189, 199, 202, 204, 294, 332, 372, 395, 400, 405
Denel bilim	(Fr) <i>science experimentale</i> ; (İng) <i>experimental science</i> 103, 105, 185, 265, 468
Denel yöntem	(Fr) <i>méthode expérimentale</i> ; (İng) <i>experimental method</i> 105
Deneme	(İng) <i>essay</i> 19-20, 22, 59
Deneme-sınama	(İng) <i>trial and error</i> 303
Denetleme	(İng) <i>control</i> 22, 105, 313, 468
Deney/leme	(Fr-İng) <i>experiment/ation</i> —bkz: Tecrübe 18, 21-23, 32-38, 45-46, 48, 51, 57, 58, 59, 60, 62, 66-69, 73-79, 81-82, 93-97, 102, 104, 116-117, 122, 125-127, 129, 132, 134, 139-140, 142, 151- 152, 161, 172, 180, 182, 184-190, 193, 197, 207, 221, 227-228, 232-233, 242, 246, 248, 258, 263,

- 265, 267-268, 291, 301, 303-305, 310, 332, 337, 351-352, 358, 367-368, 379, 384, 401, 420-421
(İng) *experimental data*
- Deney verisi, verileri
- 35, 105, 132-133, 139, 182, 185-186
(İng) *empiricism*
- Deneycilik
- 57, 128
(İng) *experimentability*
- Deneylenebilirlik
- Deneyssel
(İng) *empirical* —bkz: Denel
- 20, 32, 34, 57, 69, 73-74, 76-79, 82, 96, 115, 152, 168, 172, 181, 183-184, 189, 209, 218, 220, 227, 271, 380
- Deneyssel belirlemenim
(Alm) *empirische Bestimmung*; (İng) *empirical determination*
- 69
- Deneyssel–nedensel
(İng) *empirico–causal*
- Deneyötesi
(İng) *metaempirical*
- 76, 93
- Deniz
(İng) *sea* —bkz: Talay
- 22, 173, 185, 228, 261, 282-283, 287, 304, 306, 326, 332, 346, 367, 404, 413, 435, 472
- Denizanası
(İng) *jelly-fish*
- Denizdibi
(Y→İng) *benthic*
- Denizbilim
(Fr-İng) *navigation*
- 177, 381
- Denizyılanı
(İng) *sea serpents*
- 151
- Denizyılanıgiller
(Y) *hydrophidæ*
- Denizyüzü
(Y→İng) *plankton*
- Dere
(İng) *brook* —bkz: Çay, ırmak
- 485, 487, 496
- Derin devlet
(Fr) *gouvernement invisible*; (İng) *hidden government*
- 444
- Derinlemesine düşünme/teemmül
(İng) *reflexion*
- 18, 33, 67, 99, 267, 354, 378
- Derinlemesine düşünmeye dayalı/teemmülî yargıgücü
(Alm) *reflektierende Urteilstkraft*
- 68-69
- Derişme
(Fr-İng) *concentration*
- 207
- Dert
(İng) *worry, anguish*; (Fr) *souci*; (Alm) *Sorge*;

	(R.) <i>gorye</i> (rope) —bkz: Üzüntü 450, 460, 464, 492, 498
Desoksiribonükleik asit (DNA)	(İng) <i>deoxyribonucleic acid</i> 96-97, 126, 134-138, 142-150, 153-155, 162, 208, 210, 215, 221, 312-313, 404, 517, 519
Devindirici/devindiren	(Y→İng) <i>dynamo</i> 32, 38, 214, 343, 368, 375
Devingen/lik	(Y→İng) <i>dynamic/dynamism</i> 102, 274-275
Devinme	(Fr-İng) <i>locomotion</i> 165, 213, 399, 520
Devir	(İng) <i>era</i> 175-176, 230, 242, 250, 262, 264, 290, 304, 320, 337, 446
Devon	(İng) <i>Devonian</i>
Devre	(İng) 1. <i>term</i> ; 2. <i>circuit</i> 21, 71, 176, 210, 396, 513-514
Deyim	(İng) <i>phrase</i> 18, 22, 27, 31-32, 35, 84, 89, 99, 103, 113, 117, 119, 146, 150, 179, 194, 267-268, 274, 279, 290, 308, 324, 335, 339, 342, 351, 359, 383, 396, 437, 461, 465, 472
Deyiş	(İng) <i>saying, idiom</i> 22, 28, 35, 37, 161, 220, 237, 300, 303, 307, 321, 354, 384, 441, 446, 463, 465, 476, 479, 492
Dışarıdaneleşme	(İng) <i>outbreeding, outcrossing</i>
Dışbeslenen	(Y→İng) <i>heterotroph</i> —Özbeslenen (Y→İng) <i>autotroph</i> 122, 151-152
Dialektik, cedel	(İng) <i>dialectics/dialectical</i> 30, 66, 69-70, 87, 89, 91, 465
Dialektik maddecilik	(İng) <i>dialectical materialism</i> 89
Dialektik mantık isbatı	(L) <i>probatio</i> 34, 353
Dikduruşlu beşer	(L) <i>Homo erectus</i> 516
Dikey	(İng) <i>perpendicular</i> 151, 214, 221, 257
Dikey evrim	(İng) <i>perpendicular evolution</i>
Dil	(İng) <i>language</i>

- Dildışı (İng) *non-linguistic, not pertaining to language*
18-23, 27-28, 30-35, 49, 75, 77-78, 82, 84, 98, 100, 117, 125, 129, 133, 144, 180, 182, 188-190, 193, 195, 224-226, 239, 275, 294, 309, 318, 323, 326-328, 333, 337, 342, 344-346, 354-356, 362, 364, 366, 372-373, 382-383, 393, 410, 415, 421, 425, 427-428, 430, 439, 443, 445-447, 449, 455-456, 462, 469, 471-474, 476-477, 493, 497-500, 516-517, 520
- Dile getirme (İng) *utterance, articulate, verbalize, utter*
27, 31, 117, 182, 188, 239, 243, 251, 265, 325-326, 410, 472, 489
- Dilmaç/lık (İng) *interpretor, dragoman* —bkz: Mütercim, tefsir, tercüman, tercüme, yorum
482, 495
- Dilöncesi (İng) *prelinguistic*
- Dilbilgisi (İng) *grammar*
22, 32, 35, 473, 477
- Dilbilim (İng) *linguistics*
309, 320, 356, 370, 543
- Dilsever, dilci (Y) *filoglotos* (φιλογλωτος); (Alm) *Sprachliebhaber*; (İng) *fond of language*
- Dimâğ (Ar) (دماغ); (F) *revân* (روان); (Y) *enkefalos* (εγκεφάλος); (L) *cerebrum*; (Alm) *Gemüt*; (İng) *mind*
24, 30, 34, 37, 277, 312, 348, 353, 368, 379, 381-383, 390, 465, 469
- Din/î (İng) *religion/religious* —bkz: Semâvî, uhrevî
30-31, 94, 157, 193, 235, 240, 250, 269-270, 273, 275, 280, 283, 291, 294-296, 307-308, 328, 330, 334-337, 342-343, 346-347, 356, 359, 365, 369, 371, 373, 378-379, 392, 394-396, 411, 418, 420-421, 425-426, 429, 436, 439, 444-447, 451, 465-469, 500, 516
- Dindışı (İng) *secular*
38, 236, 246, 250, 293, 296, 301, 305, 307-309, 377, 394, 421, 445
- Dionaea muscipala* 123
- Dinasor (Y→İng) *Dinosauria*

Diploiyt	(İng) <i>diploid</i> 115
Diri/lik	(İng) <i>alive/ness, vivid/vivacity, living</i> 122, 151, 162, 173, 191, 200, 217, 230, 239, 245, 259, 268, 319-320, 472, 517
Diriltme	(İng) <i>revivification</i> 151, 266, 401, 471
Dirim/sel	(İng) <i>biotics/biotic</i> —bkz: Hayat, yaşama 23, 72, 145, 151, 171, 172, 181, 182, 193, 200, 204, 205, 212, 214, 216, 219, 226, 231, 281, 289, 307, 317, 319, 321, 324, 326, 329, 332-334, 338- 339, 342, 344, 350-352, 358, 371-373, 383, 389, 392, 400, 414, 416, 437, 444, 465, 468, 474, 499, 517, 519-520
Dirim-beşer-evrim	(İng) <i>bio-anthropo-evolutive</i> 334
Dirim efsânesi	(İng) <i>biotic myth</i> 329
Dirimcilik	(İng) <i>biologism</i> 359
Dirimküre	(Y→İng) <i>biosphere</i>
Dirimorunu	(Fr-İng) <i>niche</i> 222
Dirimsel-beşerbilim/sel	(İng) <i>physical</i> yahut <i>biological</i> <i>anthropology/bio-anthropological</i> 332
Dirimsel evrimsel/lik	(İng) <i>bio-evolutionary</i> 321
Dirimsel-evrimsel-kalıtsal	(İng) <i>biotical-evolutionary-hereditary</i> 333, 429
Dişi	(İng) <i>female</i> 59, 114-115-209, 282, 330, 405, 449, 517
Divik	(İng) <i>termits</i> 220
Dizi	(İng) <i>series, sequence</i> 34, 115, 136, 147-149, 153, 155, 168, 176, 222, 272, 312, 379, 395, 403
Dogma	153, 157, 239, 414-415
Doğa/l/lık	(İng) <i>nature/natural/ity</i> 20, 23, 30-31, 33-34, 37, 41, 43, 47, 48-51, 56-57,

- 59-64, 66- 72, 75-77, 81-83, 86-87, 93, 95, 98-101, 106-107, 113-114, 117, 120, 123, 126-129, 132, 135, 137, 142, 150, 154, 162-163, 165-166, 171, 175, 180-182, 185, 193-195, 199-200, 203, 205, 207-208, 220, 222-223, 228-230, 232, 235-236, 238-239, 241-244, 246-250, 252, 256-263, 265, 267-268, 271, 276, 279, 284, 288, 290-291, 296, 301, 306, 309, 319, 324, 326, 360, 365, 367-369, 375, 377, 380-384, 391-393, 399-400, 403, 406, 407-408, 410, 419-420, 422, 438-439, 460, 474, 486, 489, 498-499
- Doğa bilimleri (İng) *natural sciences*
68, 70-71, 73, 79, 93, 105, 110, 117, 180-181, 184, 189, 288, 369, 384, 407
- Doğa felsefesi (İng) *natural philosophy*
47, 78-79, 95, 399
- Doğa tarihi (İng) *natural history*
175, 265, 284
- Doğal ayıklanma (Alm) *natürliche Auslese*; (İng) *natural selection*
63, 87, 114, 126-129, 135, 175, 178-179, 209, 223, 235, 258, 260-263, 265-266, 271, 279, 290-291, 302-303, 305, 324, 368, 377, 403, 438
- Doğanın düzensiz dallanıp budaklanması (İng) *irregular branching tree of nature*
259
- Doğaüstü (İng) *supranatural*
247
- Doğru (İng) *correct*
19-20, 22, 27, 30-32, 34, 51, 53-54, 56, 60, 67, 75, 77, 85, 87, 92, 96, 98, 107, 109, 118, 123, 129, 135, 140, 146-149, 152, 157, 172, 190, 197, 209, 214, 218, 222, 224, 231-232, 234, 241, 244-245, 248, 255, 259, 270, 282, 284, 288, 293, 332, 336, 355, 361, 365, 369, 385, 392, 394, 400, 405, 409, 411, 416, 420, 429, 435, 444-445, 448-449, 458, 464-465, 471-472, 489
- Doğrula/n/ma (İng) *verification*
19, 97, 102, 105-106, 119, 210, 221, 228, 235
- Doğrulanabilirlik (İng) *verifiability*
212

Doğu	(İng) <i>east; orient</i> 45, 307, 414, 418, 420, 427-428, 430, 434, 437-438, 453-454, 471, 479-480, 484-487, 494-496, 520
Doğurganlık	(İng) <i>fertility</i> 261
Doğurma	(İng) <i>breed, drop, cast, bringing forth, giving birth</i> 261
Doğurucu	(İng) <i>generative</i> 213-214, 218
Doğuştanlık	(İng) <i>inborn, innateness</i> —fitrat/fitrî (İng) <i>by nature, congenital, innate</i> —İrtical/en, ~î (İng) <i>improvisation/off the cuff</i> 155-156, 374, 407-408, 469
Doku	(İng) <i>tissue</i> 121, 162, 165, 223, 300, 370, 374-375
Dokubilim	(İng) <i>histology</i> 198, 370
Donanım	(İng) <i>hardware</i> 77, 298, 446
Döl	(İng) <i>germ</i> 145
Döl hücresi	(İng) <i>gamete</i>
Döldöş	(İng) <i>offspring, progeny, descendant~t/~ce</i> 71, 115, 118-119, 125, 127, 174, 223-224, 337, 403, 519
Döllenmesizüreme	(Y→İng) <i>parthenogenesis</i> 115
Döllenmiş yumurta	(İng) <i>zygote</i> 81, 115, 118, 125, 313, 413, 517
Dönem/li/lik	(İng) <i>period/ical/periodicity</i> 22, 31, 33, 35, 43, 56, 60, 74, 77, 79, 87, 90, 119-120, 131, 151-152, 168, 170, 176, 193, 212, 214, 241, 247, 262, 278, 306, 309-310, 318, 326, 343, 364, 417, 427, 431, 441, 445, 451, 462, 513
Dönüşüm, dönüşme	(İng) <i>transformation</i> 33, 63, 116, 179, 250, 257, 264-265, 272-274, 276, 278, 288, 298, 301, 348, 375, 403
Dönüşümcülük	(İng) <i>transformationism</i> 62-63, 278, 289, 291
Dörtgen, dikdörtgen	(İng) <i>square</i> —yirmi km dörtgen/kare <i>twenty square</i>

	<i>kms</i>
Drosera	123
Durağan	(İng) <i>static</i> 62, 86-87, 90, 99-100, 110, 135, 174, 240, 275, 307-309
Durağan servet	(İng) <i>static wealth</i>
Dural	(İng) <i>sedentary, immobile</i> 124
Durum	(Fr-İng) <i>situation</i> 30, 46, 48, 49, 51-52, 55, 69, 72, 110, 119-120, 122-124, 128, 131, 136-137, 139-140, 150, 165-166, 174, 183, 203, 205-206, 209, 213, 228-229, 231, 241, 243-246, 249, 251-252, 261-263, 265-266, 294-295, 297-298, 303-304, 326, 333, 339-340, 342-343, 354, 360, 375-376, 378, 396, 399, 404, 411, 416, 421, 443-444, 457-458, 470, 475-476, 482, 494, 515, 517
Duruş	(İng) <i>posture, stance</i> 246, 492, 520
Duyar/lılık	(İng) <i>sensitive/sensitivity, susceptible/susceptivity, subtel/ness</i> 124, 252, 264, 362, 471, 491, 520, 560
Duygu	(Y) <i>pathos</i> (πάθος); (L) <i>sensatio</i> ; (Alm) <i>das Gefühl</i> ; (Fr-İng) <i>sentiment</i> ; (İng) <i>feeling</i> 19, 53, 72, 105, 117, 241, 243, 257, 308, 328, 331, 333, 336, 339-341, 346, 354-356, 362, 368, 371-372, 375, 377-379, 383-384, 390-393, 396-397, 415, 421, 423, 433, 436-437, 442, 457, 464-470, 477, 484, 496
Duygudaş/lık	(İng) <i>fellow/ship, fellow-feeling</i> ; (Y→İng) <i>sympathizer/sympathy</i> 75, 99, 295, 377, 395, 397, 465, 476-477
Duygulandırıcı	(Y→İng) <i>pathetic</i>
Duygulanma	(Y) <i>pathos</i> ; (L) <i>affectus</i> ; (Alm) <i>Gemütsregung</i> ; (Fr-İng) <i>affection</i> 242, 340, 354, 467-468, 477
Duygulu/luk	(İng) <i>sentimental/ity</i> 326, 377, 484
Duygusal/lık	(İng) <i>affected/ness, affectation</i> 242, 325, 377, 472, 500
Duysal	(İng) <i>sensate</i>

Duyu/sal	(İng) <i>sense/sensory</i> 36, 69, 164, 202, 227, 283, 293, 297, 313, 320, 338, 340-341, 346, 351-352, 354, 361, 378, 383, 390, 393, 399, 420-421, 465, 469
Duyu girdileri	(İng) <i>sensory input</i>
Duyu verisi, verileri; duyumlananlar	(İng) <i>sense data</i> 36, 378, 465
Duyudışı	(İng) <i>apathic, non-sensory</i>
Duyularötesi	(İng) <i>suprasensory</i>
Duyum/lama	(L) <i>tactus</i> ; (Alm) <i>das Fühlen</i> ; (Fr-İng) <i>sensation</i> 36, 45, 65, 117, 281, 283
Duyumlamacı/lık	(İng) <i>sensationist/sensationism</i>
Duyumlanabilirlik/ler	(İng) <i>sensebility/sensebilities</i> 35, 239
Duyumsal	(İng) <i>sensational</i>
Duyumsal-devimsel	(İng) <i>sensorymotor</i>
Duyumsama	(İng) <i>sensing</i>
Duyuş	(L) <i>sensus sui</i> ; (Alm) <i>Selbstempfindung, die Fühlung</i> 19, 164, 224, 244, 320, 338, 356, 371, 380, 466, 469
Dünya	(Ar) <i>dunyâ</i> (دنيا); (F) <i>cihân</i> (جهان); (Y) <i>ho kosmos</i> (ὁ κόσμος); (L) <i>mundus</i> ; (Fr) <i>le monde</i> ; (Alm) <i>die Welt</i> ; (İng) <i>world</i> ; (R) <i>mir</i> (мир) —bkz: Âlem, evren, yeryüzü 24, 30, 32-33, 35, 37, 51, 54, 56-57, 68, 70, 72, 96, 100, 108, 123-124, 128, 132, 137, 140, 152, 154- 157, 161, 163-165, 169-173, 175, 182, 189, 193, 195, 200, 205, 219, 237-239, 241-243, 245, 247, 257, 260, 267, 278, 284-287, 292, 296, 298-299, 306, 308-309, 334, 336-337, 339-340, 342, 346- 347, 351, 354-355, 359, 365, 375, 378, 380-383, 389-391, 393, 396, 399, 407, 411, 413-414, 418, 420-422, 424-425, 430, 433-435, 441-443, 456, 460-463, 465, 467, 469, 472-475, 477, 479, 487- 489, 491, 493, 495, 497, 499, 517
Dünya ruhu	(Ar) <i>nafs'ad-dunyâ</i> ; (Y) <i>ψυχή κόσμου</i> (<i>psükhē kosmu</i>), <i>ψυχή τοῦ παντός</i> (<i>psükhē tu pantos</i>); (L) <i>anima mundi</i> ; (Alm) <i>die Weltseele</i> ; (İng) <i>world soul</i> ; (R) <i>мировая душа</i> (<i>mirovaya duşa</i>)
Dünya ve mâfihâ	(İng) <i>the world and whatever there is in it</i> 396

- Dünyagörüşü (Alm) die *Weltanschauung*; (İng) *world view*
47, 62, 64, 73, 78, 93-94, 109, 194, 225, 236, 239,
246, 248, 255, 295, 308, 369, 396, 443
- Dünyaötesi (İng) *supermundane*
- Dünyatasavvuru (Alm) das *Weltbild*; (İng) *world picture*
94, 210, 239, 243, 308, 336, 359, 396
- Dünyevî (İng) *worldly, profane*
269-270, 309
- Dünyaya nüfuz etmiş (Alm) *weltdurchdrungen*
245
- Dürtü (İng) *drive*
19, 84, 147, 155, 201, 257, 407
- Dürüst (Y) *kalos, agathos*; (L) *probus, honestus*;
(Fr) *honnête*; (İng) *honest*; (Alm) *ehrlich*
31, 434
- Dürüstlük (Y) *to kalon*; (L) *honestas*; (Fr) *honnêteté*;
(İng) *honesty*; (Alm) *die Ehrlichkeit*
425
- Düstûr (İng) 1. *formula*; 2. *code, codex*; 3. *maxime*
62, 67-70, 351, 367, 373, 393, 420-421, 451, 461
- Düş/lemek (İng) *fantasy, fancy/to fancy*
—bkz: Hayâl, ruyâ, tasavvur
108, 343, 486, 490
- Düşün (Y) *Noumenon*; (Ortaçağ Hristiyan fels. - Im.
*Kant'*ta) (Alm) *Gedankending, Verstandeswesen*
474
- Düşünce (Ar) *hâtir* (خاطر); (F) *endişe* (انديشه); (Y) *noësis*
(νόησις); (L) *cogitatio*; (Alm) *Gedanke*; (İng) *thought*
18, 20-21, 23, 27, 34-36, 48-49, 51-52, 54-56, 59,
62, 74, 76, 78-79, 83-89, 91, 93, 106, 108-111,
114, 117-118, 120, 122-123, 128, 135, 142, 154,
164, 173, 182, 190, 192, 194, 196, 208, 228, 233-
239, 241-243, 252, 257-258, 260-261, 263, 266,
268, 270-272, 277-278, 280-281, 285, 288, 290-
291, 294, 297, 308, 320, 328, 333, 336, 338-341,
346, 352, 353, 356, 377-378, 383-384, 391, 393,
400, 413, 421, 444, 462, 465, 467-468, 470, 474,
496, 500
- Düşüncel (L) *ens rationis*; (Alm) *Gedankenwesen, Gedankending*;

	(İng) <i>thought-thing</i> 353, 383
Düşünme	(Y) <i>to noein</i> (ΤΟ ΝΟΕΙΝ); (L) <i>cogitatum</i> ; (Alm) <i>das Denken</i> ; (İng) <i>thinking</i> 18-19, 21, 32, 36, 51, 53-55, 68-69, 71, 79, 80, 92, 101, 117, 122, 152, 154, 163, 164, 197, 224, 243, 252, 260, 267, 276, 303, 335, 339-340, 342-343, 352-356, 360, 378, 384, 394, 403, 406, 410, 446, 451-452, 467-468, 472, 474, 489
Düşünüş	(İng) <i>manner of thinking</i> 152-153, 224, 227, 305, 307, 380, 437, 463-464, 474
Düzçizgi-zaman	(İng) <i>linear time</i> 301
Düzen/li	(İng) <i>order/ly, regime</i> 19, 22, 49, 65, 68, 71, 89, 91-92, 109-110, 149- 150, 154, 163, 195, 204, 212, 214, 223, 235, 237, 243, 264, 330, 341, 356, 362, 366, 375, 379, 416, 418-419, 430, 432, 434, 444, 456, 483-484, 487, 491, 515
Düzenleyici kavram	(Alm) <i>regulativer Begriff</i> ; (İng) <i>regulative concept</i> 67
Düzgün/lük	(İng) <i>order/liness, cosmetic</i> 55, 57, 103, 150, 165, 170, 184, 186, 224, 226, 232, 242, 248, 259, 296-297, 332, 378, 445, 448
Düzlem	(İng) <i>platform</i> 340, 352, 358, 365, 371, 380, 402-403, 416, 421, 476, 489
Düzme/ce/lik	(İng) <i>faulse/ness, forgery</i> 94, 220, 226, 312, 314, 399, 470
-E-	
Ebedî	(Y) <i>aiōnios</i> ; (L) <i>æternus</i> ; (Alm) <i>ewig</i> ; (İng) <i>eternal</i> 466
Ebeveyn (anne-baba)	(İng) <i>parents</i> 33, 215-217, 221, 223, 261, 300, 303-304, 309, 319, 330, 335, 344, 476, 517
Ecnebî	(İng) <i>foreign/er, ~ülke foreign country</i> 27, 328, 409, 412, 445, 447-448
Edebiyat/edebî	(Fr) <i>belles lettres</i> ; (İng) <i>literaturte/literary</i> —bkz: Yazın

	19-20, 33, 244, 332, 347, 352, 373, 397, 422, 427, 439, 441-442
Edep/li	(Y) <i>ta ethē</i> ; (Alm) <i>Schicklich/keit, Anstand, Anständigkeit/anständig</i> ; (İng) <i>decency/decent</i> 333, 351, 364, 378-379, 393-396, 417, 420-421, 466, 469-471
Edevât	(İng) <i>equipment</i> —bkz: Araç, âlet, aygıt, cihaz 361, 366-367
Edilgin/lik	(İng) <i>passive/passivity</i> 122, 460
Edim	(İng) <i>act</i> —bkz: Etkinlik, eylem, fiil 79, 91, 103, 378, 395
Edinim	(İng) <i>acquisition</i> 214
Ege, Adalar denizi	(İng) <i>the Ægean sea</i>
Eğitim, eğitme/k	(İng) <i>education/to educate, formation</i> 44, 47, 74, 155, 323, 325, 338, 351, 361, 375, 391-392, 406, 432, 435, 465-467, 469, 517
Eksiksizce	(Fr) <i>tout à la fois</i> 84, 99, 127-128, 237, 459
Ekson	(Y→İng) <i>exon</i> 150
El mahâreti	(L→İng) <i>dexterity</i> 362
Elektrik	(Y→İng) <i>electricity</i> 163, 210, 312
Elektro-zayıf kuvvet	(İng) <i>electroweak force</i>
Elektromagnetik kuvvet	(İng) <i>electromagnetic force</i> 167, 248
Elektromagnetizma	(İng) <i>electromagnetism</i> 167
Elektron	(Y→İng) <i>electron</i> 87, 166-167, 407, 515
Elektrot	(İng) <i>electrode</i> 172
Eleştiri	(Y→İng) <i>criticism</i> 18, 21, 22, 69, 98, 105, 107, 156, 234, 237, 262-263, 271, 384, 461
Embriyogenes	(Y→İng) <i>embryogenesis</i> 120, 223, 238

Embriyogenetik	(İng) <i>embryogenetics</i> 121-122
Embriyoloji	(İng) <i>embryology</i> 58-59, 96, 112, 120-121, 130, 134, 174, 311
Embriyon/cenîn	(İng) <i>embryo</i> 58-59, 120, 144-145, 174, 290
En güçlünün sağkalması	(İng) <i>the survival of the strongest</i> 359
En uygunun sağkalması	(İng) <i>the survival of the fittest</i> 187, 359
Encümen	(İng) <i>council</i>
Endokrinoloji	(Y→İng) <i>endocrinology</i> 188
Energi/takat	(Y→İng) <i>energy</i> 32-33, 36, 83, 89, 97, 116, 120, 122-123, 142, 162, 167-168, 170, 205-206, 211, 232, 239, 247- 248, 251, 304, 309, 317, 359, 472, 519
Enilk	(İng) <i>primæval</i> 168, 515
Entropi	(Y→İng) <i>entropy</i> 203, 205
Enzim	(Y→İng) <i>enzyme</i> 98, 128, 135, 142-143, 144, 148-150, 153, 207
Eosen	(Y→İng) <i>eocene</i>
Epigenes/cilik	—bkz: Sıralıoluş/culuk
<i>Epigenetics</i>	—bkz: Genetiküstü 311-312
<i>Epistēmē</i>	(Y) <i>Eflâtun</i> 'da <u>ilim</u> ; <i>Aristoteles</i> 'te <u>bilim</u> 46, 463
Er	(İng) 1. <i>man, male</i> ; 2. <i>soldier, private</i> 418, 427, 455, 457, 481
Erendiz	(İng) <i>jupiter</i> 169
Ergen	(İng) <i>adolescent</i> 290, 351, 422
Ergin, reşit	(İng) <i>adult</i> 33, 351, 406
Eril	(Fr-İng) <i>masculine</i> 447
Erk	(İng) <i>power/full</i> 31

Erkek	(İng) <i>male</i> 59, 115, 278, 282, 323-324, 327, 329-331, 335-336, 396, 428, 437, 449, 453, 471-472, 476, 479, 483, 488, 490, 496, 500
Erken kabataş devri	(İng) <i>Lower Paleolithic era</i>
Erkin/lik	(İng) <i>free/dom</i>
Ermeni/ce	(İng) <i>Armenian</i> 331, 335, 411, 431-433
Esâs	(İng) <i>basis, basic</i> 18-27, 34, 36-37, 55, 84, 100, 119, 142, 152, 156, 189, 194, 196-198, 207, 219, 221-222, 229, 233, 235, 239, 241, 243, 249-251, 265, 269, 271, 273, 276, 293-294, 313, 317, 319, 331, 345, 352-353, 356, 358-359, 368, 378, 394, 400, 406, 410, 420-421, 466-467
Eski	(İng) <i>old</i> —Kadîm (Y→İng) <i>archaic</i> 19, 43, 58, 65, 87, 117, 162-163, 168, 175-176, 215, 242, 259-261, 268, 277, 304, 341, 348, 404, 439, 472, 500, 518
Eski kabataş devri	(Y→İng) <i>Paleolithic</i> ; (İng) <i>Old stone age</i> —Erken kabataş devri (İng) <i>Upper Paleolithic era</i> —Orta kabataş devri (İng) <i>Middle Paleolithic era</i> —Geç kabataş devri (İng) <i>Lower Paleolithic era</i>
Eskiçağ	(İng) <i>Antiquity</i> 49, 55, 61, 64-65, 79, 102, 250, 255-256, 272, 277, 342, 444
Eskiçağ Ege medeniyeti	(İng) <i>Antique Aegean/Greek civilization</i> 45, 74, 233, 239, 248, 293, 310, 441
Esrârengîz	(İng) <i>mysterious; enigmatic</i> 143, 161, 329, 400, 447, 468, 476
Eşleşme	(İng) <i>matching</i> 177
Eşzaman	(Y→İng) <i>synchronic</i> —bkz: Zamandaş 136, 140, 223, 301, 404, 433, 519
Etcil, etobur	(L→Fr-İng) <i>carnivore</i> 71, 116, 378
Etken, âmil	(İng) <i>factor</i> 32, 72, 294, 301, 303, 309, 419, 446, 468, 476
Etki	(İng) <i>effect, influence</i>

- 31-32, 44, 47, 51, 53, 60, 63, 65, 70, 74, 79-80, 82-84, 106, 120, 127-128, 137, 143, 165, 168, 170, 189-190, 195, 199-200, 213, 218, 220, 230, 241, 249, 269, 271, 281-284, 287, 297, 299, 301, 304, 309, 313, 340, 357, 365, 369, 370, 374, 381, 391, 396, 398, 401, 408, 413, 438, 439, 444, 459, 464-469, 476-477, 494-495, 515
- Etkileşme, etkileşim** (İng) *interaction, intercourse*
33, 57, 82, 92, 147, 167, 173, 178, 195, 204, 206, 208-209, 225, 229-230, 247-248, 251, 264, 403, 408, 441
- Etkili** (İng) *effective*
48, 87, 128, 195, 230, 238, 260, 354, 367, 438
- Etkin/lik** (Ar) *fail*; (İng) *active/activity*
19, 33, 48, 65, 88, 108, 122, 139, 143, 153, 163-164, 174, 182, 209, 211, 231, 241, 245, 248, 273, 318, 320, 324, 328, 338, 343, 346-347, 354, 356, 360, 365, 367-368, 400, 402-403, 406, 432-433, 436, 466-468, 494
- Evcil** (İng) *domestic* —bkz: Ehlî
174, 224, 283, 344
- Evre** (Fr-İng) *phase*; (Ar) *el-kâinat* (الكانات), *el-kevn* (الكون); (F) *kayhân* (كیهان); (Y) *henōsis* (ἑνωσις); (L) *universum*; (İng) *universe*; (Alm) *das Weltall*; (R) *vselenmaya* (вселенная)
—bkz: Âlem, dünya, yeryüzü
176, 178, 193, 214, 346, 462, 505, 515
- Evren/sel** (İng) 1. *universe/universal*; 2. *cosmos/cosmic*; 3. *ecumenical*
32, 34, 37, 46-47, 49, 51, 62, 64-66, 69-70, 72, 76-77, 85, 87-93, 100-101, 105-106, 110, 122, 133, 152, 153, 157, 163, 165, 167-169, 171, 173-174, 178, 184, 188, 194, 195, 200, 207, 230, 232, 236-238, 240, 242-243, 245, 247-248, 250, 252, 255, 257, 260, 262, 264-265, 267, 270, 273-274, 276, 280, 285-286, 288-290, 338-340, 342, 345-346, 348, 354-355, 377, 379-381, 383, 392, 400, 404-405, 407, 410, 425, 434, 467, 472, 473, 515
- Evren öğretisi** (Ar) *el-kevnîyât* (الكونيات); (Alm) *Weltlehre*;

	(İng) <i>cosmology</i> 89, 232
Evrenbilim	(Ar) 'ilm el-kevnîyât (علم الكونيات); (Alm) <i>Weltwissenschaft</i> ; (İng) <i>cosmology</i> 85, 476
Evrensel arkaplan ışıması	(İng) <i>cosmological background radiation</i> 476
Evrensel süreksizlik	(Alm) <i>das kosmische Diskontinuum</i> 90
Evrım	(İng) <i>evolution</i> 23, 31, 32, 37, 38, 63, 65, 85-89, 91-93, 99-100, 112-114, 117, 120-121, 124-129, 135, 137, 139, 143, 149-150, 152-154, 156, 158, 164-165, 170, 172-180, 187, 193-195, 199, 207, 209, 212, 214, 223-225, 232-238, 243, 245, 252-253, 255-269, 271-273, 275-283, 285-291, 298, 300-311, 314, 317-322, 324, 326, 329, 332-333, 335, 337-340, 351, 356-359, 366, 369-370, 372-376, 385, 392, 394-395, 400-401, 403-404, 421, 429, 438, 444, 458, 502, 505, 513
Evrım süreci	(İng) <i>evolutionary process</i> 126-127, 129, 154, 187, 263-264, 275, 321-322, 370, 375
Evrımbilim	(İng) (science of) <i>evolution</i> 86-87, 121, 124-126, 174-175, 224, 301-302, 311, 314, 329, 366, 517
Evrımcılık	(İng) <i>evolutionism</i> 85, 158, 190, 318-320, 358
Evrımöncesi	(İng) <i>preevolutionary</i>
Evrımsel-kalıtısal	(İng) <i>evolutivo-genetic, evolutionary-hereditary</i> 214, 332-333, 351, 358, 372-373, 395, 429
Eyitim, eyitme/k	(Y→Fr) <i>monologue/r</i> ; (L→İng) <i>soliloquy/soliloquize</i> 473
Eylem	(İng) <i>action</i> 84, 92, 99-100, 113, 194, 269, 279, 343, 403, 425, 468
Eylemci	(İng) <i>activist</i> 433
-F-	
Faaliyet	(İng) <i>function in physiology</i>

	34, 174, 202-203, 217-218, 229, 240, 370, 375, 399, 458, 474
<i>Fagositos</i>	(Y→İng) <i>phagocyte</i> 109
<i>Fahrî</i>	(İng) <i>honorary</i>
<i>Fahrî Arî</i>	(Alm) <i>Ehrenarier</i> ; (İng) <i>honorary Aryan</i> 331
<i>Fanerozoon</i>	176
<i>Fark/lı</i>	(İng) <i>difference/different, distinct</i> 19, 23, 31, 44, 46, 54, 55, 56, 87, 89, 98, 109, 113, 118, 120-123, 131, 140, 146-147, 149-150, 152-155, 161-162, 165-167, 172, 137, 174, 177-178, 182, 193-194, 200, 215, 218-220, 222, 224-226, 228, 231-232, 236-237, 241, 243-244, 246, 249, 258, 261-262, 264, 267, 269-274, 281-284, 287, 289, 292, 296, 298-299, 301, 303-306, 309, 318, 321, 325, 328, 332, 336-339, 343-345, 351-353, 356, 358-360, 364, 367-368, 370, 373-374, 379, 392, 394, 400-403, 405-407, 414-416, 421, 433-435, 438-439, 441, 443, 445, 447, 460, 465, 469, 484-486, 489, 492, 496, 498, 517
<i>Farkında/lı/lık</i>	(İng) <i>awareness</i> 165, 465
<i>Farklılaşma</i>	(İng) <i>differentiation</i> 87, 89, 120-121, 174, 303, 403
<i>Farklılık</i>	(İng) <i>distinction</i> 56, 150, 272, 282, 303, 309, 373, 443, 489
<i>Fars/ca</i>	(İng) <i>Persia/n, New Persian</i> —bkz: İran, Pers 25, 292, 331, 436, 443, 445, 451, 495
<i>Faşizm</i>	(İng) <i>Fascism</i> 328, 337, 358, 442, 461-462, 471
<i>Fazîlet</i>	(Ar) (فضيلة); (Y) <i>aretē</i> (ἀρετή); (L) <i>virtus</i> → (İng) <i>virtue</i> ; (Alm) <i>Tugend</i> ; (Fel) <i>deugd</i> ; (R) <i>şelomudriye</i> (целомудрие) 31-32
<i>Fehim</i>	(Y) <i>hē katalēpsis</i> (ἡ κατάλήψις); (L) <i>intellectus</i> ; (Alm) <i>Einsicht</i> ; (İng) <i>comprehension, insight</i> 355, 383
<i>Fehmetmek</i>	(İng) <i>to comprehend</i>
<i>Felâket öğretisi</i>	—bkz: Sâbit felâket öğretisi 257

- Felemenk/ce, ~li (İng) *the Netherlands/Dutch*
—Flaman (İng) *Flanders/Flemish*
—Holanda (İng) *Holland*
25, 57, 74, 108, 119, 195, 256, 330, 366, 414-415, 451, 477
- Felsefe/ci (İng) *philosophy/philosophy teacher* —bkz: Filozof
18, 20-24, 27, 29-30, 32-33, 46-47, 51, 54, 59, 66, 74, 76-79, 88, 94-95, 98, 103, 110, 117, 131, 133, 147, 156, 173, 179-185, 190, 193-197, 199, 202, 204-205, 210, 226-228, 233-235, 246-247, 249-250, 253, 257, 266, 270, 277, 280, 287, 292-294, 305, 308, 313, 324-326, 333, 336-338, 341-342, 347, 350-352, 354, 357, 367-368, 371, 381-384, 389, 392-395, 397-398, 403, 415, 420, 422, 437, 439, 441, 459-464, 469, 472-473, 491
- Felsefe-bilim (İng) *philosophy-science/philosophico-scientific*
18-19, 21-22, 24, 27, 29, 32, 34-35, 45, 56-57, 74, 157, 182, 195, 199, 221, 223, 226, 228, 233-234, 246, 250, 252, 256, 266-268, 270, 272, 277, 293, 302, 310, 318, 321, 332, 338, 340-341, 347-349, 359, 365, 367-371, 379, 381-383, 392-394, 396, 398-400, 403, 420-421, 467-468, 472-473, 490
- Felsefe-bilimöncesi (İng) *pre-philosophy-science/pre-philosophico-scientific*
370
- Felsefi münâkaşa (L) *philosophia disputatrix*
34
- Fen/nî (İng) *technolog~y/~ical*
177, 193, 223, 291, 310, 318, 336, 361, 366-369, 396, 403, 442, 461, 470
- Fenci (İng) *technologist*
341
- Feniktidarı (Y→İng) *technocracy*
Fenomen —bkz: Görünürlük
185
- Fenomenalizm (Y→İng) *phenomenalism*
202
- Fenomenoloji (Y→İng) *phenomenology*
90, 198, 202-203, 459, 463-464
- Ferâset (Ar) (فراصة); (Y) *eusünesia* (εὐσυνεσία); (L) *sagacitas*; (Alm) *Scharfsinn, scharfsinnige Entdeckungskraft*; (İng) *sagacity, acumen*

- 379, 382
 Fevkulbeşer (Alm) *Übermensch* (Nietzsche'de) —bkz: Üstüninsan
 Fezâ (İng) *outer space* —Fezâ gemisi, taşıtı (İng) *spaceship, spacecraft*
 32, 163, 172, 230
 Fıkra (İng) 1. *joke*; 2. *anecdote*; 3. *newspaper-article*
 —bkz: Anlatı, hikâye, öykü
 491
 Fitrat (Alm) *Angeborenheitssache, Erschaffung*;
 (İng) *make-up, nature*
 30, 285, 317, 365, 406, 415, 438
 Fiil/i (İng) 1. *verb*; 2. *act/ual*
 143, 216, 346, 362, 372, 375, 377, 378, 406, 460,
 468-469
 Fikir (Y→İng) *idea*
 31, 54, 87, 105, 156, 205, 237, 239, 275, 305, 326,
 340-342, 361, 372, 378, 384-385, 393, 395, 415,
 417, 445
 Fikrî (Fr) *idéel*; (İng) *ideal*
 19, 23, 34, 312, 323, 327-329, 332, 348, 356, 380,
 441, 467
 Filhakika (İng) *truly*
 32, 271, 375, 380-382
 Filomütos (Y) Efsânesever
 46
 Filosof (Y→İng) *philosopher* —bkz: Felsefeci
 —Feylesof (Y→Fr→İng) *philosoph*
 35, 46, 51, 53, 72, 102, 220, 238, 245, 263, 278,
 291, 293, 295-296, 302, 310, 311, 318, 323, 338,
 348, 357, 361, 370, 393, 395, 403, 408, 410, 438,
 462, 466, 469, 472, 499
 Filosofoς (φιλοσοφος) (T) bilgeliksever, hakîm
 46
 Filotheamones (φιλοθεάμονες) (İng) *lovers of spectacles*; 'tarassutsevenler'
 395
 Fizik (Y→İng) *physics/physical*
 20, 32-35, 37, 46-47, 53, 64-67, 72, 81-83, 87,
 98-99, 101, 103, 106, 108-109, 116-117, 127-128,
 132-133, 137-138, 140-141, 151-152, 171-172,
 177, 179-180, 183-184, 188, 191-194, 200, 202,
 205-208, 210-211, 214, 219, 225-226, 228, 234,

- 237-240, 246-250, 252, 255, 259-262, 273, 295, 298-299, 301-302, 304, 309, 313-314, 317, 325, 332, 340, 341, 343, 346, 351, 358, 366-367, 369, 374, 384, 389-390, 393, 400, 402, 407-408, 410, 420, 465, 472-474
(İng) *physico-chemical sciences*
83, 172, 177, 180, 183-184, 191, 200, 202, 206, 208, 219, 228, 240, 246, 248, 298, 332, 367, 369
- Fizik-kimya bilimleri
(İng) *physicalism*
190
- Fizikcilik
(İng) *non-physical*
238
- Fizikdışı
(İng) *beyond physical sciences, transphysical*
72, 190
- Fizikötesi
(Y→İng) *physiology*
37-38, 55, 79, 83, 112, 116-117, 120-122, 128, 140, 154, 174, 191, 201, 204, 206, 223, 271, 298-299, 301-302, 320, 362, 370
- Fizyoloji
(Y→İng) *physiologico-morphological*
214
- Fizyolojik-morfolojik
—bkz: Felemenk
330, 415
- Flaman
(Y→İng) *phormalkdehyde*
171
- Formaldehit
—bkz: Işık birleştirimi
124, 152
- Fotosentez
(L→İng) *luxury/luxurious*
30-31, 305, 375, 392
- Fuzulî
- G-
- Galapagos aralı/takımdası
(Y→İng) *Galapagos archipelago*
258
- Galatımeşhur
(İng) *solecism*
142
- Galler
(İng) *Wales*; Galce (İng) *Welsh*
—krz: Galya (İng) *Gaul*;
—Iskoçya (İng) *Scotland*; Iskocca (İng) *Scottish Gaelic*
—İrlanda (İng) *Ireland*; İrce: (İng) *Irish*
—Britanya (İng) *Britain, Britannia; British*

Gâvur	—Brötönya (İng) <i>Brittany</i>; Brötönca: (İng) <i>Breton</i> 175-176 (Y) <i>barbar(os)</i> (βάρβαρος); —Yah <i>goy</i>; —(Alm) <i>Welsch</i> (Almanın nefret ettiği Romalının sonraki çağlardaki vârisleri Fransızlar ile İtalyanlar); —(İsp) <i>gringo</i>; —(Rus) <i>inostranyets</i> (иностранец: Есnebî) yahut <i>nemetsi</i> (Немец: Alman ←неметь [<i>nemet</i>': 'Dilsiz', 'Rusca konuşamayan'])); —Çince <i>gāojiāsuǒ</i>; —Malayca <i>matsalleh</i> (gerek <i>gāojiāsuǒ</i> gerekse <i>matsallehin</i> esâsta kastettikleri renkli gözlü, ak pak tenli, uzun boylu Kuzey Avrupalı, bâhusus İngiliz) 436, 446, 451-453, 497
Gâye/li	(İng) <i>purpose/ful</i> 19, 47, 48, 50-51, 62, 67-69, 70-71, 84-85, 98, 101, 127, 140, 189-192, 208, 210, 229, 230, 232-234, 236-237, 242, 244-245, 249, 251, 257, 262, 264-265, 267, 271-272, 275, 285, 294-295, 305, 308, 318-319, 324, 350, 359, 367, 373, 442, 468
Gâye öğretisi	(Y→İng) <i>teleology</i> 98, 101
Gâye/görevgörürlük teorisi	(Y→İng) <i>teleonomy</i>
Gâyebildirir	(İng) <i>purpose-stating, purpose-indicating</i> 239, 251
Gâyecî/lik	(İng) <i>finalist/finalism</i> 84, 88-89, 128, 190, 237, 305
Gâyelilik	(İng) <i>finality</i> 48, 67-71, 84, 140, 190-192, 208, 210, 229, 242, 251, 271, 294-295
Gâyemsi	(İng) <i>purposelike, pseudofinalistic</i> 191
Gâyeye-yönelmişlik	(İng) <i>purpose-directedness</i> 229, 233-234
Geç kabataş devri	(İng) <i>Late Paleolithic era</i> 343
Geçerli/lik	(İng) <i>valid/ity</i> 48, 62, 68, 78-79, 96, 98, 102, 106-107, 109, 111,

- 115-116, 133, 146, 184-186, 205, 217, 223-224, 228, 265, 331, 369, 378, 381, 402, 419, 444, 452
- Gelin
(İng) *bride, daughter-in-law*
- Gelişme, gelişim
(İng) *development*
19, 37, 44, 51-52, 56-59, 77, 79, 81, 86-89, 93, 98, 100, 102, 110, 115, 119-125, 132-135, 138, 144, 152, 164, 173-174, 177-179, 181-182, 187, 195, 199, 202, 204, 212, 232, 238, 243, 247, 255, 270, 272, 276, 278, 282-285, 287, 290, 300, 310, 313, 348, 367, 375, 403-404, 417, 438, 489
- Gelişim safhası
(İng) *level of development, developmental phase*
217
- Gen havuzu
(İng) *gene pool*
177-178, 215, 222, 519
- Geniş
(İng) *wide* —bkz: Vâsi
22, 34, 51, 56, 61, 64, 74, 80-81, 84, 91, 93, 95, 106, 108, 113, 115-116, 125, 132-133, 135-137, 139-140, 155-156, 162, 165, 171, 173, 182-183, 201, 212, 219, 225, 236, 260, 324, 326, 333, 339, 344, 370, 374, 378, 391, 419, 423, 430, 435, 467, 500
- Genel tasarım
(İng) *overall project*
- Genelgeçer
(İng) *generally valid, ~acceptable*
57, 64, 69, 75-76, 136, 190, 206, 232, 340, 446, 460, 479
- Genetik
(İng) *genetic/s*
31, 37-38, 96, 112, 115, 117-118, 121, 133-134, 136, 140, 142-144, 147-148, 150, 153-155, 162, 175, 177-180, 191-192, 194, 198-199, 201, 208-210, 216, 221-222, 238, 240, 263, 298, 301-304, 307-314, 320, 325, 327, 332, 351, 358, 366, 372-373, 392, 403-404, 422, 469, 489, 517, 519
- Genetik açıklama
(İng) *genetic explanation*
192
- Genetik-morfo-fizyolojik
(İng) *genetico-morpho-physiological*
402-403
- Genetiküstü
(İng) *epigenetics*
311-314
- Geoloji/yerbilim
(İng) *geology*
151, 172, 175-177, 179, 186, 225, 258, 262, 306, 505

Geometri/hendese	(İng) <i>geometry</i> 46, 53, 109, 116, 229, 382
Gerçek/lik	(Ar-F) <i>vâkı'iyyet</i> ; (Y) το ὄντι, το πραγματος (to <i>onti</i> , to <i>pragmatos</i>); (KL) <i>res vera, verum</i> , (OrL) <i>realitas</i> ; (Fr) <i>réalité</i> ; (İng) <i>real/ity</i> ; (Alm) <i>Wirklich/keit</i> ; (R) действительность (<i>deistvitel'nost'</i>) 18, 20, 32, 34-37, 62-68, 71, 75, 77-78, 80, 82-84, 87, 91, 99, 101-102, 110-111, 114, 116, 119, 121, 138, 143-144, 148, 155-156, 163-164, 167, 185, 189, 202, 204-205, 217, 220, 227, 231, 233, 247, 251-252, 260-261, 263-264, 267, 270, 273-274, 292-293, 304, 308, 312-313, 319, 324-326, 329, 332, 338-340, 346-348, 350-356, 364, 373, 376, 378, 380-384, 400-402, 408, 415, 419, 435, 453, 460-461, 473-474
Gerçekdışı	(L→İng) <i>irreal</i> 35, 114
Gerçekten	(İng) <i>indeed</i> 67-68, 80, 85, 87, 102, 108, 110, 114, 127, 129, 172, 231, 326
Gerçeküstü	(İng) <i>surreal</i> 32, 378
Gerek/li/lik	(İng) <i>must, obligation, need</i> 17, 60, 68, 96-97, 128, 132, 149-150, 154, 156, 184, 210, 248, 250, 344, 406, 446
Gerekçe/leme	(İng) <i>motive; substantiation</i> 18-21, 68, 83, 96, 172, 216, 374, 303, 374, 382, 414
Gerekirci/lik	(İng) <i>determinism</i> 199, 230
Gerekmezcilik	(İng) <i>indeterminism</i>
Gergedangiller	(Y→İng) <i>rhinocerotidae</i>
Geribesleme	(İng) <i>feedback</i> 210-211
Gerici	(İng) <i>reactionary, blimpish</i> 359
Gericilik	(İng) <i>reactionary, reactionism</i>
Geridönme yasası	(Alm) <i>Gesetz der Wiederkehr</i> 90

Geridönüş	(İng) <i>decline, regress</i> 298
Gerileme, gerileyiş	(İng) <i>backsliding, relapse, regression</i> 125
Gerileyici	(İng) <i>regressive</i>
Geriyanıtma	(İng) <i>flashback</i> 304
Germen	(İng) <i>Germanic</i> 326, 328-330, 333, 410, 414, 423, 445, 471
Gevezelik	(İng) <i>chat, chit chat</i> 456
Gezegen	(OsmT) <i>seyyâre</i> ; (İng) <i>planet</i> —Güneşin gezegenleri (İng) <i>sun's planets</i> Utarit (İng) <i>mercury</i> Çulpan (OsmT) <i>zühre</i> ; (İng) <i>venus</i> Sakıt (OsmT) <i>merih</i> ; (İng) <i>mars</i> Erendiz (OsmT) <i>müşteri</i> ; (İng) <i>jupiter</i> Sekendiz (OsmT) <i>zuhal</i> ; (İng) <i>saturn</i> Uranus (İng) <i>uranus</i> ; Neptün (İng) <i>neptune</i> 165, 168-169, 170-172, 213, 243, 274, 295, 339, 456, 515
Gidimli	(OsmT) <i>istincâî</i> ; (İng) <i>discursive</i> 33, 157
Gidimli düşünme	(İng) <i>discursive thinking</i> 224, 303, 384
Gidiş	(İng) <i>trend</i> 51, 67, 71, 85-86, 165, 186, 205, 256, 260, 262, 264, 351, 403
Girift	(İng) <i>intricate</i> 333, 392, 472
Giriş	(Fr-İng) <i>introduction</i> —Önsöz (L→İng) <i>preface</i> —Sözbaşı (Y→Fr-İng) <i>prologue</i> 17, 29
Girişik	(İng) <i>entangled</i> 94
Giz, sır	(İng) <i>secrecy</i>
Gizem/li, esrârengîz	(Y→İng) <i>mystery/mysterious</i> 348
Gizemcilik	(İng) <i>mysticism</i>

Gizli	(İng) 1. <i>secretly, hidden, concealed</i> ; 2. <i>esoteric</i> ; 3. <i>dormant, latent</i> 110, 118, 223, 238, 296, 431, 433, 499
Glükos	(Fr-İng) <i>glucose</i> 134, 201
Golgi	
Göç	(İng) <i>migration</i> —Göçerkonar (İng) <i>nomadic</i> —Göçebe/lik, göçerevli (İng) 1. <i>nomad/ism</i> 2. <i>migrating birds</i> —Hicret, muhaceret (İng) <i>emigration</i> —Muhacir (İng) <i>emigrant</i> 210, 399, 435-436, 441
Gökbilim/astronomi	(İng) <i>astronomy</i> 56, 151, 225, 255, 381
Gönül	(İng) <i>heart, soul, feeling</i> —bkz: Kalp, yürek 272, 280, 356, 363, 385, 484
Görev	(İng) <i>function</i> —in general 23, 32, 43, 54, 56, 79-80, 93, 99, 101, 116, 122-123, 128, 149-150, 162, 185, 187, 191, 200, 207, 214, 220, 229, 234-235, 246, 264, 286, 314, 317, 330, 346, 375, 395, 426, 431, 439, 456, 462, 519
Görev alanları	(İng) <i>functional domains</i> 76, 150, 182
Görevbildirir	(İng) <i>functional</i> 180, 191
Görünüm	(İng) <i>sight, view</i> 24, 35, 60, 66, 75, 82, 90, 96, 105, 108-109, 111-112, 120, 128, 138, 140, 152, 161, 165, 174, 181, 187-188, 198-199, 202, 204, 205, 225, 229, 236, 239, 241, 245, 248, 260-261, 275, 303, 307, 313-314, 320, 338, 346, 366, 375, 392, 402, 439, 471, 487
Görünümötesi	(İng) <i>beyond appearance</i>
Görünür	(İng) <i>apparent, visual</i> 36-37, 112-113, 204, 221, 225, 247, 296, 308, 332-333, 346, 350-352, 489
Görünür ırkçılık	(İng) <i>visual (phenomenal) racism</i> 333
Görünürlük	(Ar) <i>zâhiret</i> (ظاهرة); (F) <i>pedîde</i> (پدیده); (Y) <i>to fainomenon</i>

	(το φαινόμενο); (L) <i>phænomenon, apparitio</i> ; (İng) <i>phenomenon</i> ; (Alm) <i>Erscheinung</i> 35, 173, 185, 199-200, 202, 204, 207, 201, 220, 226, 313-314, 346, 351, 380, 382-383, 422, 465, 474
Görünürlükötesi	(Y→İng) <i>metaphenomenal</i> 226, 383
Görünüş	(İng) <i>appearance, seeming</i> 69, 71, 84, 98, 100, 108-109, 126, 150, 161, 185, 233, 245, 248, 266, 288, 306, 333
Gövde	(İng) <i>trunk</i> 23, 28, 178, 282, 366, 446
Göz	(İng) <i>eye</i> 31, 34-35, 44, 191-192, 244-245, 262-264, 280, 283, 294, 308, 327, 323, 333, 364, 407, 411, 427, 436, 443, 448-450, 454-455, 457, 475, 478-480, 483, 485, 488, 490-491, 493, 495, 498, 518
Göz hekimi, gözcü	(Y→İng) <i>ophthalmologist</i> 371
Göz hekimliği, gözcülük	(İng) <i>ophthalmology</i>
Gözlem	(Fr-İng) <i>observation</i> 19, 34, 48, 51, 57, 60, 63, 66-67, 75, 77, 117, 127, 179-180, 185-186, 228, 238-239, 241, 258, 267, 306, 332, 360, 366, 399-400
Gözlem bilimi	(Fr) <i>science d'observation</i> ; (İng) <i>observational science</i> 105
Grimaldi adamı	(İng) <i>Grimaldi man</i>
Gurbet	(Alm) <i>die Fremde</i> ; (İng) <i>foreign land, absence from home</i> —bkz: Hicrân, yurtsama
Güç	(İng) <i>power</i> 24, 31, 56, 65, 71, 98, 109, 127, 143-144, 152, 154, 191, 207, 214, 230, 236, 245, 247, 251, 257, 267, 269, 272, 274, 282-284, 293, 296, 304, 309- 310, 323, 325, 334, 345-347, 355, 359, 377, 384, 442, 462, 466-467, 472-473
Güç merkezi	(İng) <i>power plant, power station</i> 356, 473
Güdümlemek	(İng) <i>manipulate</i>
Güldürü	(Y) <i>kōmōdia</i> ; (İng) <i>comedy</i> 352
Gün	(İng) <i>day</i>

- 62, 69, 78, 80, 90, 119, 132, 139, 169, 183, 229, 236, 238, 245, 268, 271, 275, 295, 309, 324-325, 328, 335, 362, 368, 385, 407, 409, 415-416, 429, 441, 446-448, 450, 453-455, 461, 465-466, 478-479, 481, 486, 488, 491, 499, 517
- Güncel (İng) *actual, up-to-date, current*
108
- Güncelleme (İng) *update*
188
- Gündüz (İng) *daytime*
169, 484
- Güney (İng) *south*
176, 209, 258, 281, 305, 416, 430, 432, 438, 447, 449, 471, 494, 495, 520
- Güney Amerika (İng) *South/Latin America*
329, 344, 500
- Güney Kutbu (İng) *Antarctica, South Pole*
151, 518
- Güneylimaymun (Y→İng) *Australopithecus*
517-518, 520
- Günlük (İng) *daily, diary*
78, 224, 226, 414, 427, 455, 477
- Günümüz (Alm) *gegenwärtig*; (İng) *current, present-day*
—krz: Çağdaş, çağımız
18, 21, 29, 32, 45, 48, 50, 61, 64, 74-75, 78, 84, 86, 88, 92, 93, 98, 109-111, 114, 118-120, 126, 129, 134, 136, 137, 140, 144-145, 147, 149, 152, 154, 165, 170, 176-177, 179, 187, 191, 198, 201, 203, 205, 208, 221, 224-225, 228, 232, 234, 237-240, 247, 251-252, 256, 272, 281, 286, 289, 307, 310, 313-314, 326-327, 335, 337, 366, 369-370, 378, 398-399, 403-404, 456, 473, 481, 484, 489, 518-519
- Günz
- Gürcü/ce, Gürceli/Gürcistan (İng) *Georgia/n*
331, 410, 431-433
- Güvey (İng) *bridegroom, son-in-law*
499

Haberleşme	(İng) <i>news exchange</i> —bkz: Bildirişme/bildirişim, iletişime/iletişim
Habeşistan	(İng) <i>Etyopia</i> 517-518
Hacım	(Fr-İng) <i>volume</i> 182, 300
Had	(İng) <i>boundary</i> —bkz: Hudut, serhat, sınır 219, 262, 283, 369, 416, 428, 450, 460, 468
Hadea	176
Hadron	167, 515
Hudut	(İng) <i>frontier</i> —bkz: Had, sınır 30, 182, 186, 219, 380, 422
Hâfıza	(İng) <i>memory</i> —bkz: Bellek 33, 164, 399, 427, 429, 455, 489
Hak	(İng) <i>right (just)</i> —Hakkaniyet/li (İng) <i>fair/ness</i> 183, 266, 366, 378, 434, 453, 481
Hakikat	(Ar-F) <i>hakikat</i> ; (Y) ἡ ἀλήθεια (<i>alētheia</i>); (Alm) <i>Wahrheit</i> ; (L) <i>veritas</i> ; (Fr) <i>vérité</i> ; (İng) <i>truth</i> ; (R) правда (<i>pravda</i>) —Λήθη (<i>lēthē</i>): Unutma, unutkanlık; silme 32, 54, 106-107, 128, 264-265, 268, 270, 292- 293, 338-339, 345-347, 350-352, 354-356, 360, 378, 380-384, 393, 406-407, 469, 473-474
Hâkim	(İng) <i>judge</i> 147, 203, 239, 248, 251, 257, 296, 325, 329, 338, 359, 362, 365, 371-372, 392, 396, 430, 461
Hakîm	(L→Fr→İng) <i>sage</i> 362, 364-365, 371-372, 378, 470
Hâl	(İng) <i>state</i> 22, 57, 62-63, 65, 67, 88, 91, 93, 99-101, 129, 132, 134, 136-137, 143, 146, 151, 157-158, 162- 163, 166, 170-171, 193, 207, 215-217, 221, 225, 228, 236, 241, 245-246, 255, 264, 268, 270, 272, 279, 286, 293, 302, 304, 333, 341, 346, 349, 351, 353, 370-371, 401, 404, 409, 414, 422, 448, 458, 463, 465, 466-467, 473, 492
Hâl-keyfiyet	(İng) <i>state of affairs</i>
Hâlâ	(İng) <i>still, yet</i>

	29, 61-62, 66, 78, 95, 110, 142, 144, 158, 170, 175, 192, 210, 234, 238, 256, 282, 304, 343, 377
Hala	(İng) <i>father's sister, paternal aunt</i> 282
Hâlis	(Ar) <i>zât-ul-hakîkî</i> ; (İng) <i>genuine</i> 31, 51, 91, 225, 275, 326, 339, 346, 352, 421, 431, 441, 464, 466, 468, 486, 498
Halk	(Y) <i>dēmos</i> ; (L) <i>populus</i> ; (Fr) <i>peuple</i> ; (İng) <i>people</i> ; (Alm) <i>Volk</i> 19, 282, 287-288, 329, 344, 378-379, 411, 430-432, 434, 439, 464, 483, 500
Halkbilgisi, halkoyunları	(İng) <i>folklore</i> 428
Hâlik	(L→İng) <i>Creator</i> 49-50
Haployit	(İng) <i>haploid</i> 115
Hareket	(L→İng) <i>motion, movement</i> 18, 20, 22, 24, 32, 36, 47, 52, 55, 86, 90, 92, 100-101, 105, 108-109, 115, 124, 126, 139, 155-156, 163, 165, 172, 188-189, 194, 198, 201-202, 204, 207, 208-209, 211, 215, 224, 228, 230, 236, 239-240, 242-243, 249, 263, 269-271, 276, 279, 281-283, 293, 299-300, 305, 308-310, 312, 318-319, 323-325, 329, 339, 344, 350, 357-358, 360, 367, 377, 379-380, 382, 391, 393, 395, 399, 401-402, 404, 406, 409, 415, 419-420, 423, 425, 460-462, 468, 472, 484, 488, 491-492, 514
Harekât	(İng) <i>military operation</i> —bkz: Ameliyat 323, 413, 436
Hasbîhâl	(İng) <i>talk</i> —bkz: Gevezelik, konuşma, muhabbet, sohbet 450
Hasım	(İng) <i>adversary, antagonist</i> 325, 376, 472
Hasret, özlem	(Alm) <i>Sehnsucht</i> ; (Y→İng) <i>nostalgia</i> , (İng) <i>craving</i> ; (R) <i>toska</i> (тоска) —bkz: Hicrân 97, 110, 439, 471, 486, 488
Hat	(İng) <i>line</i> 17, 139, 300, 310, 327, 338, 358, 364, 400, 423-

	424, 452, 474
Hatıra	(Fr-İng) <i>souvenir</i> —bkz: Anı, yâd 429, 443
Hava	(Y) <i>aër</i> →(L) <i>aër</i> →(Fr-İng) <i>air</i> 47, 123-124, 146-147, 172, 200-201, 205, 279, 299, 312, 341, 364, 371, 408
Havaküre	(Y→İng) <i>atmosphere</i> 304, 515
Havali	(İng) <i>surrounding</i>
Havsala	(İng) <i>comprehension</i> 152, 158, 162, 168, 172, 263, 267, 304, 327, 381, 417, 455
Hayâ	(Y) <i>hē aidōs</i> ; (L) <i>pudor</i> ; (Fr) <i>pudeur</i> ; (Alm) <i>Schamhaftigkeit</i> ; (İng) <i>modesty</i>
Hayâl	(Fr-İng) <i>image</i> —bkz: Düş, ruyâ, tasavvur 23, 54, 184, 268, 346, 380-381, 402, 427, 444, 472, 475, 485, 489
Hayâlgücü	(Fr-İng) <i>imagination</i> ; (İng) <i>power of imagination</i> , <i>imaginativeness</i> 60, 168, 339, 377, 380, 396
Hayâlhâne	(İng) <i>imagination</i> 309, 469, 471, 486
Hayat	(İng) <i>human life</i> —bkz: Dirim, yaşama 20-21, 29-33, 72, 91, 93, 142, 164, 172, 182, 196, 217-218, 239-240, 261, 269, 280, 287, 296, 306, 310, 317-319, 323, 325, 334-335, 338-339, 341, 344, 347, 351-352, 358, 365, 368, 371-372, 380, 383, 389, 392, 396-397, 400-402, 404, 406, 414- 415, 425, 431, 437, 439, 443, 453-455, 466, 468, 470-472, 483-484, 486
Hayat hikâyesi, yaşamöyküsü	(Y→İng) <i>biography</i> —Özyaşamöyküsü (Y→İng) <i>autobiography</i> —Hâaltercümesi (L) <i>curriculum vitæ</i> 164, 261, 352, 411, 431
Hayata dair	(Fr) <i>à propos de la vie</i> 314-315
Hayatî faaliyetler	(İng) <i>vital functions</i> ; (İng) <i>concerning life</i> 217-218
Hayır, hayr	spiritual <i>good/ness</i> 435, 453-454

Haysiyet	(L→İng) <i>dignity</i> —bkz: Namus, şeref 305
Hayvan	(Y) <i>zōon</i> ; (L→Fr-İng) <i>animal</i> 30-31, 33, 43, 45, 47, 50-51, 55-56, 59, 61, 66- 68, 70-71, 86, 113, 120, 124, 134, 141, 144-146, 151, 154-155, 164-165, 174, 191, 194, 215, 224, 245-246, 255, 256, 258, 260, 262-264, 266-267, 276-277, 279-286, 288-290, 299-300, 305-306, 324, 339-340, 344, 358-359, 375, 378, 392, 399, 405, 407, 421, 429, 444, 448, 453-454, 457, 465, 469, 482, 496, 500
Hayvan coğrafyası	(İng) <i>zoogeography</i>
Hayvanlar âlemi	(İng) <i>animal kingdom</i> 124, 266, 281-284, 286
Hayvanlarbilimi	(İng) <i>zoology</i>
Haz	(İng) <i>pleasure</i> 19, 339
Hazar denizi	(İng) <i>Caspian sea</i>
Hece	(İng) <i>syllable</i>
Hedef	(İng) <i>target</i> 44, 47, 84, 157, 189-191, 208-209, 211, 229, 236- 237, 249, 262, 264, 289, 294-295, 318, 323, 338, 343, 362, 409, 411, 416
Hekim	(İng) <i>physician</i> 46-47, 141, 293, 361-365, 371-372
Helyum	(İng) <i>Helium</i> 168, 170-171, 515
Hemcins	(İng) <i>fellow-being</i> 383, 402
Hemoglobin	(Y→İng) <i>hæmoglobine</i> 166
Hepçil	(L→İng) <i>omnivore</i> 116, 516
Herhangibiri	(Alm) <i>man</i> ; (Fr) <i>on</i> 361, 460
Herhangibirileri	(Alm) ' <i>Mansphäre</i> ' (M. Heidegger'de)
Hesap	(İng) <i>account, calculation, computation</i> 152, 154, 168, 172, 202, 243, 336, 368, 407, 419, 518
Heves	(İng) <i>zeal</i>

	29, 318, 478 (Fr→İng) <i>amateur/ship, dilettante</i>
Heveskâr/lık	(İng) <i>eager</i>
Hevesli	448
Heyecân	(İng) <i>emotion</i> 242, 318, 407, 426-427, 470, 484, 496
Hıristiyan/lık	(İng) <i>Christian/ity</i> 48, 51, 53, 62, 239, 248, 273, 295, 307, 329, 335, 366, 371, 378, 382-383, 421, 425, 430-431, 444- 445, 453, 462, 471
Hısım	(İng) <i>relative through marriage, in-law</i> —bkz: Akraba 490
Hızlı göz hareketleri (HGH)	(İng) <i>Rapid Eye Movements (REM)</i>
Hicrân	(Y) <i>lakhtara</i> (λαχταρα); (Alm) <i>Wehmut</i> ; (R) <i>unıniye</i> (УНЫНИЕ); (P) <i>saudade</i> ; (Romence) <i>dor</i> 443, 477-478, 482
Hidrojen	(İng) <i>hydrogen</i> 134, 146, 148, 168, 170-171
Hidroksil öbek	(İng) <i>hydroxil group</i> 171
Hikâye	(İng) <i>story</i> —bkz: Anlatı, fıkra, öykü 60, 118, 164, 244-245, 261, 309, 352, 377, 397, 411, 416-417, 427, 429, 431, 446-447, 475-476, 479-480, 485-486
Hikmet/bilgelik	(İng) (higher) <i>wisdom</i> 18, 46, 285, 365, 367, 371, 377, 394, 439, 466
Hikmetisebep	(Fr) <i>raison d'être</i> 394, 469
Hint/ce, ~li	(İng) <i>India/n</i> 22, 25, 45, 74, 293-294, 331, 363-364, 367, 372, 436, 441, 499
Hint-Avrupa dilleri	(Alm) <i>Indogermanische Sprachen</i> ; (İng) <i>Indo-European languages</i> 326
Hizmet	(İng) <i>service, duty, function</i> 78, 186, 314, 344, 411, 426
Hizmetci	(İng) <i>domestic</i> —bkz: Uşak 383
Hizmetdışı	(İng) <i>out of service</i>
Hizmetkâr	(İng) <i>servant</i> —bkz: Hizmetci, uşak

Holanda	—bkz: Felemenk 330, 414-415
<i>Homo habilis</i> (YenL)	Becerekli beşer 516, 518, 521
<i>Homo sapiens sapiens</i> (YenL)	Beşerinsan 61, 284, 340, 515, 518
<i>Homini</i> (YenL)	Beşerler 395, 518
<i>Hominidæ</i> (YenL)	Beşersiler 61, 518, 520
<i>Hominoidea</i> (YenL)	Beşergiller 61, 518
Hub	(Fr-İng) <i>adoration, adulation</i> 395
Hudut	(İng) <i>frontier</i> —bkz: Had, serhat, sınır 30, 182, 186, 219, 380, 422
Hukuk	(İng) <i>jurisprudence, legal system, law</i> 30, 223, 335, 343, 373, 379, 394, 426, 439, 468
Hulasa	(İng) <i>quintessence, compendium</i> 286, 337, 350, 437
Huruç, menfâ	(Y) <i>eksodos</i> (ἔξοδος); (L-İng) <i>exodus</i>
Hücre	(L→İng) <i>cell</i> 31, 57, 74, 108, 110, 115, 119, 121-126, 131, 134- 135, 142-145, 147-150, 153, 161-163, 165, 180, 216, 220-223, 242, 263-264, 299-300, 304, 350, 370, 373, 375, 405, 413, 447, 469, 512, 517-519
Hücre çeperi	(İng) <i>cell wall</i> 145
Hücre süreci	(İng) <i>cellular process</i>
Hücre zarı	(İng) <i>cell membrane</i> 145
Hücrealtı	(İng) <i>subcellular</i> 217, 219
Hücrebilim	(Y→İng) <i>cytology</i> 134-135
Hücreplasması	(Y→İng) <i>cytoplasma</i> 109, 125, 144-145, 148-149
Hüküm	(İng) <i>verdict, rule</i> —bkz: Yargı/lama 163, 236, 243, 290, 360, 362, 371, 379, 426, 434, 469, 477, 519

Hükümran/lık	(İng) <i>sovereign/ty</i> 287, 362, 379, 420, 442
Hünsâ	(Y→İng) <i>hermaphrodite</i> 115, 118
Hür/lük, hürriyet	(İng) <i>free/dom</i> —bkz: Erkin/lik, serbestlik 31, 38, 72, 100, 102, 194, 237, 265, 351, 379, 383, 385, 394, 402, 406, 468-469
Hüzün	(Alm) <i>Traurigkeit</i> ; (İng) <i>grief</i> —bkz: Hasret, hicrân, karasevdâ, özlem, sevdâ 479, 482
- -	
İrk/î	(İng) <i>race/racial</i> 178, 224, 290, 319-321, 323-335, 349, 358, 369- 374, 377, 410-411, 414, 425-427, 429, 445-446, 465, 479, 516, 518
İrk ruhbilimi	(Alm) <i>Rassenseelenkunde</i> ; (İng) <i>study of racial soul</i> (obsolete)
İrkbilim	(Alm) <i>Rassenkunde</i> ; (İng) <i>study of race</i> (obsolete) 314
İrkçı/lık	(İng) <i>racist/racism</i> 317, 319, 328, 333-334, 338, 342, 344, 358, 419
İrkıslahbilim	(İng) <i>eugenics</i> 319
İrmak	(İng) <i>river</i> —bkz: Çay, dere 495-496
İsrail	—bkz: İbrânî, Yahudî 26, 334-335, 430, 445, 447, 450
İslah/at	(İng) <i>reform</i> 174, 406
İslav	(İng) <i>Slavonic</i> 328-329, 331, 348, 359, 414, 430, 478
İspanya/Ispanyol	(İng) <i>Spain/iard</i> 25, 195, 329-330, 335, 366, 393, 410, 429, 435, 437-438, 441, 443, 451, 477
İssız	(İng) <i>ownerless, uninhabited, unpopulated, desolate</i> 484, 496
İstılah, terim	(İng) <i>term</i> 20-22, 27-28, 32, 50, 61, 114, 117, 121, 141-142, 144-147, 179, 183, 192, 199, 202, 204, 219-220, 223-225, 228-229, 231, 247, 249-250, 270, 294,

	296, 308, 312, 331, 340-341, 350, 357, 366-368, 380, 395, 400-401, 407, 412, 444, 461, 472
İstilahdağarı, terimdağarı	(İng) <i>Terminology</i> 219-220, 273, 327, 412
Işık	(İng) <i>light</i> 36, 66, 120, 135, 167, 169-170, 188, 191, 211, 244, 262, 268, 383, 473, 475-476, 490, 496
Işık birleştirimi	(Y→İng) <i>photosynthesis</i> 404
Işıldak	(İng) <i>spotlamp, spotlight, projector</i>
Işın	(İng) <i>ray</i> 97, 167, 170, 287
Işinetskin	(Y-L→Fr→İng) <i>radioactif</i> 177
Işınkarbon	(İng) <i>radiocarbon</i> 177
Işıyan enerji	(İng) <i>radiant energy</i> 247
- -	
İbrânî/İbranca	(İng) <i>Hebrew, Hebraic</i> —bkz: İsrail, Yahudî 26, 146, 328, 334-335, 359, 428-430, 433, 436-437, 439, 441, 445-446, 451, 456
İcât	(Fr-İng) <i>invention</i> 381, 403
İcatcı/mucit	(İng) <i>inventor</i>
İçeşleşme	(İng) <i>inbreeding</i>
İçerik	(İng) <i>content</i> 75, 94, 102, 140, 188, 235, 263, 265, 294, 345
İçkin/lik	(İng) <i>intrinsic/ality</i> 68, 70, 157, 230, 249, 270, 313, 338, 347, 383, 477
İçlem	(İng) <i>comprehension</i> 20, 80, 94, 198, 324
İçtepi	(İng) <i>compulsion</i>
İddia	(İng) <i>assertion</i> —bkz: Sav 18, 23, 35, 54, 77, 87, 95, 99, 116, 154, 156, 173, 202, 206-208, 226, 232, 234, 238-239, 241, 249-250, 262, 265-266, 269, 281, 290, 312, 332, 338, 343, 345, 349, 355, 358-359, 383, 426, 430, 432, 451, 461, 470

İddiacı	(İng) <i>assertive</i> 104
İdeoloji	(İng) <i>ideology</i> 23, 30, 157-158, 182, 241, 246, 269-271, 305, 307-308, 318-319, 323-324, 327-328, 331-333, 337-338, 341-342, 356, 358-359, 361, 368, 373, 376, 380, 396, 411, 413-416, 419, 426, 429, 433, 439, 443, 446, 461-462, 466, 471
İdman	(İng) 1. <i>training</i> ; 2. <i>sport</i> 324
İdrāk	(L) <i>apperceptio</i> ; (YenL→Fr-İng) <i>apperceptio(n)</i> 245, 305, 339-340, 343-345, 353-354, 380, 382- 383, 394, 407, 476-477, 489
İfāde	(İng) 1. <i>expression</i> ; 2. <i>statement</i> ; 3. <i>version</i> 18, 20, 22, 27, 32, 34-35, 57, 91, 100, 117-118, 122, 135, 156, 161, 164-165, 176, 179-180, 182, 185-186, 188-189, 191, 194-195, 207, 216, 222, 224-226, 241-243, 245, 249, 257, 263-264, 268, 275, 294, 300-302, 306-307, 309, 314, 317, 321, 347, 350, 362, 364-366, 384, 401-402, 409, 415, 449, 464, 469, 474, 515
İffet	(Y) <i>hē hagneia</i> ; (L) <i>castitas</i> ; (Fr) <i>chasteté, pureté</i> ; (İng) <i>chastity, purity</i> ; (Alm) <i>Keuschheit</i> 364, 443
İhtilālîkebîr (1789 Fransız Devriminin Osmanlı Türkçesi)	(İng) <i>Great French Revolution</i> 383, 385, 434
İhtimâl/ci/lik	(İng) <i>probable/probability, probabilist/probabilism</i> 78, 133, 147, 152-154, 172, 182, 187-188, 191, 232, 277, 332, 371, 451-452, 457, 482
İhtimâller hesabı	(İng) <i>calculus of probability</i> 452
İkicilik	(İng) <i>dualism</i> 247
İkil	(İng) <i>byte</i> 163
İkilem	(İng) <i>dilemma</i> 136, 156, 208, 234, 301
İkilik	(İng) <i>duality</i> 51, 58, 100, 247

İkirciklik	(İng) <i>hesitation</i> 261, 265
İkiyaşayışlılar	(Y→İng) <i>amphibian</i> (<i>Amphibia</i>)
İklim	(İng) <i>climate</i> 284, 287, 306, 363, 438, 471-472, 477, 479, 518, 520
İklimbilim	(İng) <i>climatology</i>
İktidar	(İng) <i>power</i> ; (Fr) <i>puissance</i> ; (İ) <i>potenza</i> ; (Alm) <i>Macht</i> ; (R) <i>moguşestvo</i> (могущество), <i>vlast</i> (власть) 323, 327, 416-417, 426, 443, 462
İktidarolma irâdesi	(Alm) <i>Wille zur Macht</i> ; (İng) <i>the will to power</i> ; (Fr) <i>la volonté de puissance</i> ; (İ) <i>La volontà di potenza</i> 327, 358-359, 392
İktisat/iktisadî	(İng) <i>economy, economics/economical</i> 30, 110, 223, 246, 305, 309, 324, 329, 336, 342-343, 358, 360, 362, 368-369, 373, 377, 379, 384, 389-391, 418-420, 427
İktisat-sıyâset	(İng) <i>political economy</i> 246, 307, 337, 421
İlâhî, tanrısâl	(İng) <i>godly</i> 84, 305, 359, 378, 467, 470, 473, 479
İlâhiyât/cı	(İng) <i>theology/theologist, theologian</i> 236, 278, 288, 294, 347, 362, 380, 462, 467, 491
İlâhiyât kavimciliği	(İng) <i>theological ethnicism</i> 335
İle	(İng) <i>and</i> —bkz: ~p (<i>attached to a verb</i>), da ... de, ve
İlerileme	(İng) <i>progress</i> 78-79, 96, 105, 125, 127, 175, 178, 189, 242-243, 259, 268, 271, 308, 334, 343, 462-463
İletim, iletme	(Fr-İng) <i>transmission</i> 19, 231
İletişim, iletişme	(Fr-İng) <i>communication</i> —bkz: Bildirişme/bildirişim, haberleşme 174, 279
İlim	(Y) <i>eidein, epistēmē</i> ; (Aln) <i>Erkenntnis</i> ; (L) <i>cognitio</i> ; (Fr) <i>savoir</i> ; (İng) <i>higher knowledge, cognition</i> 50, 228, 239-240, 243-244, 246, 248, 340, 362, 364, 377, 406, 463
İlinti	(İng) <i>tie</i> —bkz: Bağ, bağıntı, bağlantı, rabıta 60, 81, 90, 94, 132, 180, 184, 224, 234, 273, 428,

İlişki	(İng) <i>relation</i> —bkz: Münâsebet 21, 27, 43, 46, 75, 82, 87, 90, 92-93, 108-109, 114, 122, 124, 140, 155, 206, 226, 331, 351, 367, 395-396, 400, 405, 434-435, 467, 476, 489, 501
İlk	(İng) <i>first, primary</i>
İlkanakaynak	394
İlkaşî	(İng) <i>primigenial</i> 216, 274
İlkçağ	(İng) <i>Ancient times</i> 45, 57, 74, 77, 147
İlke	(İng) <i>principle</i> 18, 46, 48-49, 51, 61, 66-71, 81, 86, 89, 92, 104- 106, 109, 127-128, 134-135, 140, 153, 157, 188, 194-195, 203, 205-208, 210, 213, 218, 230-235, 237-238, 241, 244, 247, 249-251, 256, 260-263, 265-266, 268, 270, 272, 283-284, 297, 303, 306, 313-314, 319-320, 323, 327, 331, 333, 355, 356, 373, 376, 385, 393, 414-415, 420-421, 427, 466
İlkel	(İng) <i>primitive</i> 124, 283-284, 320, 344, 497
İlkel topluluk, vahşîler	(Alm) <i>Naturvolk</i> ; (İng) <i>primitive people</i> 289, 436
İlkönce/ki, ilkolan	(İng) <i>primæval, primordial/ity</i> 172, 515
İlksizliktenberi	(İng) <i>perennial</i>
İmân	(İng) <i>faith</i> 49, 157, 232-233, 269-270, 275, 291, 303, 347, 360, 383, 447, 466-467, 472
İnâyet	(Y) <i>kharis</i> ; (L) <i>gratia</i> ; (Fr) <i>grâces</i> ; (Alm) <i>Gefälligkeit, Gnade</i> ; (İng) <i>mercy</i> 49, 279, 348, 443
İncelmiş	(İng) <i>refined</i> 246, 283
İndirgeme/cilik	(İng) <i>reduction/ism</i> 74, 82, 111, 122, 129, 190, 204, 208, 210, 234, 248, 249, 306
İndonesya	(Y→İng) <i>Indonesia</i> 497
İngiliz	(İng) <i>English, British</i>

	20, 25, 32, 38, 57, 74, 97, 141, 144, 146, 175, 176, 190, 308, 310, 318, 324, 326, 330, 336-337, 341-343, 348-349, 358-359, 363, 365, 368, 373, 376, 379, 413-414, 416-417, 420-421, 430, 434-436, 439, 441-445, 451, 463, 466, 468, 471, 477, 482, 517
İngiltere	(İng) <i>England, Great Britain, United Kingdom</i> 146, 195, 258, 305, 345, 366, 373, 413, 430, 435, 441, 445
İnkişâf	(İng) <i>advancement</i> 338, 367, 375, 377
İnsan	(L) <i>humanus</i> ; (İng) <i>human being</i>
— İnsansılar	(Y) <i>anthropoidea</i>
Beşerinsan	(L) <i>homo sapiens sapiens</i>
Becerekli beşer	(YenL) <i>homo habilis</i>
Beşer	(YenL) <i>homo</i>
Beşer evrimbilimi	(İng) <i>evolutionary anthropology</i>
Beşerinsan	(YenL) <i>homo sapiens sapiens</i> = 'bildiğini–bilen–beşer'
Beşerler	(YenL) <i>homini</i>
Beşergiller	(YenL) <i>hominoidea</i>
Beşersiler	(YenL) <i>hominidae</i>
Dikduran beşer	(YenL) <i>homo erectus</i>
Güneylimaymun	(YenL-Y) <i>Australopithecus</i>
Kadîminsanaştırmaları	(Y→İng) <i>paleoanthropology</i>
Maymunsubeşerinsan	(YenL-Y) <i>homo pithecanthropus</i>
Neanderthal adamı	(YenL) <i>homo sapiens neanderthalensis</i> 23-24, 29-31, 33-34, 36-38, 43-45, 47, 50-51, 55-56, 60, 62, 66, 68, 71, 86-88, 92-94, 105, 109, 117, 121, 123-124, 128, 143, 150, 152-157, 161-165, 171, 174, 177-178, 182, 184, 190, 193-195, 205, 212, 219, 223, 226, 229, 232, 236-238, 240-242, 244-246, 248, 250, 266-267, 270-274, 276-277, 279, 281, 284-290, 293, 295-296, 300, 305-306, 311-312, 320, 324-327, 332-333, 336, 339-342, 344-345, 348, 351-352, 354-356, 361, 365, 368-371, 373, 375-385, 389-396, 399-407, 410, 419-420, 424-425, 438, 442-444, 453, 456, 458, 461-469, 471-474, 476-477, 480, 482, 499, 518
İnsan–kültür bilimleri	(Alm) <i>Geisteswissenschaften</i> ; (İng) <i>humanities</i>

İnsanbiçimci/lik	(İng) <i>anthropomorphism</i> 84-85, 89, 122, 219
İnsanbiçimci çokanlamlılık	(İng) <i>anthropomorphic ambiguity</i> 193
İnsancıl	(Y→İng) <i>philantropist</i> 324, 337
İnsancılık, insanseverlik	(Y→İng) <i>philanthropy</i>
İnsanî	(İng) <i>human, humanitarian</i> 23, 31, 361-362, 391, 474
İnsanlaşma	(Fr-İng) <i>humanisation</i> 390, 405, 517
İnsansı	(İng) <i>human-like</i> 61
İnsansılar	(Y) <i>anthropoidea</i> 518, 565
İnşâ	(Fr-İng) <i>construction</i> 30-31, 37, 76, 142, 181, 212, 293, 301, 309, 311, 319, 339, 348, 368, 373, 378, 380, 381, 390, 392, 394, 402, 419, 437, 439, 441, 456, 473, 494
İntron	149-150, 153
İpliksolucanı	(Y→İng) <i>nematode</i>
İran/î	(İng) <i>Iran/ian</i> —bkz: Fars, Pers 331, 372, 434
İrdeleyici	(İng) <i>investigative</i> 104, 111, 129, 226
İrfân	(Y) <i>gnōsis</i> (γνῶσις); (İng) 1. <i>discernment</i> , 2. <i>culture</i> 339-340, 364-365, 377, 560
İriyancaya (Malayca)	<i>Irian Jaya</i> 497
İrlanda/~lı/ırce	(İng) <i>Ireland/Irish</i> 330
İrşat	(İng) <i>enlightenment</i>
İrşad etmek	(İng) <i>to enlighten</i>
İrtibat	(İng) <i>connection</i> —bkz: Bağıntı, bağlantı 24, 354, 365, 371, 396, 420, 435, 496
İslanda/lı/İslandca	(İng) <i>Iceland/ic</i> 330
İstatistik çıkarım	(İng) <i>statistical inference</i> 114, 117, 118, 188, 192, 206
İsteme kipi	(L) <i>subiunctivus</i>

İstikrârlı çeşitler	(İng) <i>stable kinds</i> 149
İsveç/ce, ~li	(İng) <i>Sweden/Swedish</i> 25, 61, 74, 146, 256, 330, 366, 517, 519
İşler/lik, işgörür/lük	(İng) <i>functioning</i> 71, 79, 148-149, 173, 191, 198, 200, 207, 214-216, 218, 302, 368, 441, 446, 466
İt	(İng) <i>dog</i> —bkz: Kancık, köpek 61, 209, 285, 295, 482
İtalya/n/ca	(İng) <i>Italy/Italian</i> 25, 59, 74, 144, 195, 240, 293, 296, 328, 330, 366, 416-417, 419, 423, 435-436, 451, 471
İzâh	(İng) <i>clarification</i> 152-153, 305, 309, 350-351, 364, 373, 376, 405, 491, 533
İzâh etmek	(İng) <i>to clarify</i> 151, 186, 204, 208, 210, 247, 273, 298, 305, 314, 325, 468, 487, 500
İzleme	(İng) <i>follow-up</i> 211, 499
İzleyen	(İng) <i>following</i> 38, 81
-K-	
Kabataş devri	(Y→İng) <i>Paleolithic era</i> 343
Kadîm	(Y→İng) <i>archaic</i> 22, 176, 289, 324, 326, 329, 337, 343, 371, 378, 435, 449, 471
Kadîmbeşerbilim	(Y→İng) <i>paleoanthropology</i> 518, 520-521
Kadîmcanlı	(Y→İng) <i>archaeozoon</i> 515
Kalbolma/k	(İng) <i>alteration/to alter</i> 260, 491
Kalıtım	(İng) <i>heredity</i> 19, 32-33, 63, 71, 98, 117, 119-120, 125, 127, 134, 164, 187, 208, 222-223, 242, 256-257, 260-261, 298-303, 306-307, 311-312, 318-319, 321,

- 325, 337, 359, 372-373, 392, 404, 416, 437-438, 444, 477, 517, 519
- Kalp** (İng) (human) *heart* —bkz: Gönül, yürek 371
- Kambriya** (İng) *Cambrian* 16, 151, 176, 262, 513
- Kambriya-öncesi** (L→İng) *Precambrian* 151, 176, 304
- Kamu, amme** (İng) *public* —bkz: Maşerî 334, 406, 437-438, 443, 491
- Kan** (Ar) *dem* (دم); (F) *hûn* (خون); (Y) *to hema* (το αίμα); (L) *sanguis*; (Fr) *sang*; (İng) *blood*; (Alm) *Blut* 30, 55, 121-122, 201, 321, 324-327, 329, 333, 335, 337, 348, 349, 359, 416, 426-427
- Kan hukuku** (L) *ius yahut leges sanguinis*; (İng) *right of blood* 335
- Kancık (dişi it)** (İng) *bitch* —bkz: İt, köpek 209
- Kandaşlık** (İng) *consanguinity* 324-326, 329, 337, 341, 344, 378, 425
- Kanun** (İng) *law* —bkz: Yasa —Kanunî (İng) *legal* Gayrıkanunî, kanundışı (İng) *illegal* Meşru (İng) *legitimate* Gayrimeşru (İng) *illegitimate* 274, 323, 327, 379, 411, 426, 466
- Kara** (L) *terra firma*; (İng) 1. *black*; 2. *land* —bkz: Anavatan, anayurt, memleket, ülke, yurt 57, 276, 329-331, 333, 359, 384-385, 408, 411, 426, 438, 452, 455, 477, 487-488, 490, 492, 494, 518
- Karay/Karaim** 335, 427-430
- Karar/lı/lık** (İng) *decision/decided, decisive/ness* 32, 72, 173, 260, 351, 402, 411, 413, 444, 463-464, 468, 470
- Karasevdâ/lı** (Y) *hüpokhondria* (ὕποχονδρία); (Alm) *Bedrücktheit*; (İng) *depression* —bkz: Sevdâ 443
- Karatenli** (İng) *Blackman, Afro* —bkz: Zenci 331, 359, 411, 492, 494
- Karışkevlilik** (İng) *intermarriage*

Karşıcısım	(Alm) <i>Abwehrstoff</i> ; (İng) <i>antibody</i> 413
Karşıkutup	(İng) <i>antipode</i> 349
Karşımedeniyet	(İng) <i>anticivilization/al, anticivilizatory</i> 358
Karşısav	(Alm) <i>Gegensatz</i> ; (Fr) <i>antihèse</i> ; (İng) <i>antithesis</i> 69-70, 353, 465
Karşıtlık	(İng) <i>opposite/opposition</i> 18, 43-44, 53, 65, 69, 71, 79, 81, 99-101, 114, 185, 190-191, 236, 262, 318, 324, 351, 358, 395, 420, 422, 465, 499, 517
Katar	(İng) <i>train</i> 457
Katarçeker	(İng) <i>locomotive, engine</i>
Kategori	(Y→İng) <i>category</i> 81, 89-90, 115, 156, 164, 398
Kategoryal tabakalaşma	(Alm) <i>kategoriale Stratifikation</i> 90
Kategoryal yeniden biçimlenme	(Alm) <i>kategoriale Neubildung</i> 90
Katı	(İng) <i>solid</i> 165-166, 304
Kati/lik, katıyet	(İng) <i>precise/precision</i> —bkz: Kesin, sağın 355, 384, 467, 472
Kavga	(İng) <i>fight</i> —bkz: Çatışma, mücâdele, savaş, vuruşma 271, 280, 359, 437, 494
Kavim/kavmî	(Y→Fr) <i>ethnie/etnique</i> ; (İng) <i>ethnic group</i> —bkz: Budun, millet 281, 284, 319-320, 322-324, 326-329, 330, 332, 334-337, 342, 348, 356, 359, 369, 373, 378, 410- 411, 414, 422, 425-426, 429, 436-438, 445, 447, 451, 462, 471, 500
Kavim devleti	(İng) <i>ethnic state</i> 324
Kavim milleti	(İng) <i>ethnic based nation</i> 321, 324-325, 425, 444-446
Kavim milliyetçiliği yahut kavmî milliyetçilik	

- (İng) *ethnic nationalism*
324-325, 337, 439
- Kavimcilik (İng) *ethnicism*
317, 319, 321, 328-329, 333-334, 338, 358
- Kavmî-kalıtsal (İng) *ethnogenetical*
332
- Kavmî siyâset (İng) *ethnic politics*
372
- Kavmî temizlik (İng) *ethnic cleansing*
336
- Kavmiyet, kavimlilik (İng) *ethnicity*
358, 379
- Kavram (Ar-F) *meḥûm* (مفهوم); (Y) *hē noēsis* (ἡ νόησις);
(L) *conceptus*; (Fr-İng) *concept*; (Alm) *Begriff*
21-22, 24, 32-34, 36-37, 67-68, 74-76, 79-87, 89,
92, 94, 96-98, 102-104, 110-111, 115-117, 119-
120, 122, 131-134, 147, 155, 163-164, 173, 179-
180, 183-184, 189-190, 193-195, 197, 211, 220-
221, 227-228, 232, 234, 237, 239, 247-249, 251,
258, 265, 267, 270, 274, 278, 294, 313, 325-326,
340, 344, 346, 350, 354, 356, 360, 369, 382, 384,
389, 402, 463-465, 467, 477
- Kavrama (İng) *grasping*
34, 83, 102, 131, 235-236, 249, 267, 274, 345, 462
- Kavrayış (Fr-İng) *conception*
142, 233, 246, 248, 250, 252, 258, 284, 313-314,
349
- Kaya kertenkelesi (L) *Lacerta saxiola*; (Alm) *Felseideckse*
115
- Keçuva (İsp) *Quechua*
500
- Kedi (İng) *cat*
61, 295, 339, 449
- Kendi (Ar) *zât* (ذات), *nefs* (نفس); (F) *hod* (خود);
(Y) *avtos* (αὐτότος); (L) *ipse*; (Fr) *même*; (İ) *stesso*;
(İsp) *mismo*; (Alm) *selbst*; (İng) *self, own*
—bkz: Nefs, öz
18, 20-22, 29-37, 43-44, 46-47, 49-56, 58, 63, 65-
71, 75-78, 80-90, 92-97, 99-101, 103, 105-107,
109-110, 114, 116-120, 122-127, 129, 132-138,

- 140, 142-143, 145, 147-148, 150, 153-156, 158, 161-162, 164-166, 169-174, 178-179, 182-185, 187-188, 190, 192-195, 197, 200-201, 203-204, 206-211, 214-217, 219-223, 229-235, 238-244, 246, 248-250, 260-270, 273-274, 280, 282, 284, 289, 291-293, 295-296, 300-302, 305, 308-309, 314-317, 320-324, 332, 334-338, 340, 342, 345-348, 351, 354, 358-360, 363-364, 368, 370, 373-375, 377, 379-385, 390, 392-394, 396-397, 399, 401-402, 404, 409, 411, 415-418, 422-423, 426-428, 431, 434-436, 438, 441, 443, 445, 449, 451-455, 457, 459, 461-468, 471-475, 479, 481-483, 485-486, 488-493, 497-500, 517-519
- Kendi-olmayan (İng) *non-self*
374-375
- Kendikendine (İng) *by itself, self~* —bkz: Özgüç
65, 109, 142, 201, 283, 302, 305
- Kendikendine yeter (İng) *selfsufficient*
321
- Kendikendini (L) *ens a se*; (İng) *own self*
49, 66, 99, 120, 122, 211, 243
- Kendiliğinden (İng) *spontaneous; on its own, by itself*
55, 82, 108, 126, 153, 162, 218, 230-231, 260, 300, 318, 406, 437, 467
- Kendiliğinden türeyiverme (L) *generatio spontanea*
180, 256-257, 260-262
- Kendini kendinde belirleyen (Alm) *sich in sich bestimmendes*; (İng) *determined by itself*
90
- Kent, şehir devleti (Ar) *medine* (مدينة); (Y) *polis* (полиς); (L) *civitas*; (İng) *city-state*; (Alm) *Stadtstaat* —bkz: Şehir
484
- Kesin (İng) *definite* —bkz: Kati, sağın
72, 100, 111, 116, 133, 156, 229, 232, 235-237, 246, 249, 251, 307, 313, 318, 323, 341, 381-384, 406, 482, 493
- Kesim (İng) *sector*
20, 23-24, 35, 75-77, 82, 88, 92, 99, 108, 111, 131, 136, 152, 164-165, 176, 183, 187, 195, 197, 199, 211, 218-219, 234, 239, 264, 270-271, 281, 287, 292-293, 298-299, 301, 334, 341, 346, 354-

	355, 370-371, 374, 380-381, 400, 404, 457, 463, 474, 518
Kesit	(İng) <i>section</i>
	77, 95, 132, 150, 251, 293, 300, 370, 437, 462
Keşif	(İng) 1. <i>discovery</i> ; 2. (Fr-İng) <i>reconnaissance</i> ; 3. (Fr-İng) <i>divination</i>
	60, 97, 374
Kırgız	(İng) <i>Kyrgyz</i>
	496-497, 499, 500
Kırgızbilim/ci	(İng) <i>Kyrgyzology/~logue</i>
	499
Kısaltma	(İng) <i>abbreviation</i>
	22
Kısıtlayıcı	(İng) <i>limiting</i>
	318
Kısıtlı	(İng) <i>limited</i>
	30, 106, 124, 182, 262, 283, 318
Kısmazam	(İng) <i>greatest part, bulk, preponderance</i>
	—bkz: Çoğunluk
	346, 348, 392
Kıta	(İng) <i>continent</i>
	258, 310, 329-330, 359, 418, 471, 518
Kız	(Ar) <i>fetât</i> (فتاة); <i>dağter</i> (دختر); (Y) <i>korē</i> (κόρη); (L) <i>puella</i> ; (İ) <i>ragazza</i> ; (Fr) <i>filie</i> ; (Isp) <i>chica</i> ; (İng) <i>girl</i> ; (Alm) <i>Mädchen</i> ; (Fel) <i>meisje</i> ; (R) <i>devuşka</i> (девушка), <i>doç</i> (дочь)
	456, 482-484, 496, 498
Kızevlât	(Ar) <i>bint</i> (بنت); (F) <i>dağter</i> (دختر); (Y) <i>thügatēr</i> (θυγάτηρ); (L) <i>filia</i> ; (İ) <i>figlia</i> ; (Fr) <i>filie</i> ; (Isp) <i>hija</i> ; (İng) <i>daughter</i> ; (Alm) <i>Tochter</i> ; (Fel) <i>dochter</i> ; (R) <i>doç</i> (дочь)
	490, 517
Kızılderili	(İng) <i>American Indian, Native American</i>
	330-331, 518
Kiber~	(İng) <i>cyber~</i>
Kibernetik (hem isim, hem sıfat)	(Y→İng) <i>cybernetics/cybernetic</i>
	188, 210-211
Kitap	(Ar-F) (كتاب); (Y) <i>to biblos</i> (το βιβλος); (L) <i>liber</i> ; (Fr) <i>livre</i> ; (İng) <i>book</i> ; (Alm) <i>Buch</i> ; (R) <i>kniga</i> (книга)
	17, 23, 49, 228, 278, 285, 287-290, 382, 399, 409

Kocakarı ilâcı	(İng) <i>folk remedy</i> 370
Kolluk	(İng) <i>Police</i> 361, 426, 431, 474
Kollukcu	(İng) <i>Policeman</i> 29, 426, 484
Konakçıl	(İng) <i>host</i> 134
Konu	(Y→İng) <i>theme</i> 17-18, 20-24, 27, 32-35, 37, 44-45, 49, 58-59, 66, 69, 73, 75-76, 80, 82, 86, 89, 93, 99-101, 107-109, 112, 115-116, 125, 128, 133-134, 139-140, 150, 153, 157, 161, 180-181, 183-185, 189-190, 192- 195, 200, 202, 207-208, 218, 223, 225, 228, 233, 235, 239-241, 243-244, 250-251, 255, 262, 266- 268, 281, 293-297, 299, 301, 321, 338-340, 345, 351-353, 356, 360, 465, 474
Konuşma	1. (Ar) <i>al-hadîth</i> (حديث); (F) <i>goftâr</i> (گفتار); (Y) <i>hē leksis</i> (ἡ λέξις); (L) <i>locutio</i> ; (Fr) <i>la parole</i> ; (İ) <i>la parola</i> ; (Isp) <i>la habla</i> ; (İng) <i>speech</i> ; (Alm) <i>die Rede</i> ; (Fel) <i>de spraak</i> ; 2. (Fr) <i>conférence</i> ; (İng) <i>lecture, speech, speaking</i> ; 3. (Y→Fr-İng) <i>monologue</i> 78, 280-281, 352, 408-409, 442, 473, 499
Konuşkan, hoşsohbet	(Y) <i>filologos</i> ; (Alm) <i>sprechbegierig</i> ; (İng) <i>fond of words, talkative</i>
Kosmos (ὁ κόσμος)	(OsmT) <i>kâinat</i> ; (YT) <i>evren</i> ; (Ar) <i>el kûn</i> (الكون); (F) <i>kayhân</i> (كيهان); (L) <i>universum</i> ; (Alm) <i>Weltall</i> —bkz: To <i>pan</i> 297, 355
Koyu tenli	(İng) <i>dark skinned</i> 333, 438
Köpek (erkek it)	(İng) <i>dog</i> (male) 61, 209-210
Köphücreli, çokhücreli	(İng) <i>multicellular</i> 122, 147-148, 151, 217, 405
Kötü/lük	(İng) <i>bad</i> 267, 318, 338, 385, 395, 399, 422, 443, 468
Kırımçak	(İng) <i>Krymchak</i> 429

Kromosom	(Y→İng) <i>chromosome</i> 115-116, 120, 125, 142-143, 144, 162, 222
Kudret	(İng) <i>might</i> 33, 72, 286, 293, 302-303, 305, 325, 334, 339, 345-346, 348, 354, 356, 359, 362, 375, 377, 379, 383, 394, 401, 417, 462, 464, 467-468, 472
Kullanışlı/lık	(İng) <i>practical/ity</i> 229, 314, 420
Kur'an	(İng) <i>Quran</i> 274-277, 362, 451, 468, 470
Kurgu	(Fr-İng) <i>fiction</i> 76, 139, 444
Kurmaca	(İng) <i>fiction/fictive, fictitious</i> 272, 383
Kurucu kavram	(Alm) <i>konstitutiver Begriff</i> ; (İng) <i>constitutive concept</i> 67
Kurulum	(Fr-İng) <i>instalation, configuration</i> ; (İng) <i>setup</i>
Kuruluş	(Fr-İng) <i>institution</i> 19, 34, 65, 115, 132, 134, 138, 250, 266, 270, 334, 358, 367, 418
Kurum	(İng) <i>institute</i> 30, 157, 193, 296, 309, 323, 348, 367, 369, 394- 395, 445, 497
Kuşak	(İng) <i>generation</i> —all biological species —Nesil (İng) <i>generation</i> —human 63, 65, 71, 118, 137, 175, 178, 222-223, 231, 260- 261, 265, 284, 515
Kuvvet	(Fr-İng) <i>force</i> 50, 65, 72, 83-84, 89, 119, 127-129, 138, 143, 165, 167, 170, 175, 229-230, 247, 267, 284, 286, 331, 359, 376-377, 408, 411, 420, 428, 435
Kuvvet alanı	(Alm) <i>Kraftfeld</i> ; (İng) <i>field of force</i> 247
Kümeler teorisi	(İng) <i>set theory</i> 188
Kürt/ce	(İng) <i>Kurdish</i> 331, 471
Kütüphâne	(İng) <i>library</i> 409, 427, 429, 497
-L-	
~la, ~le	(İng) <i>with</i> (isme ek; <i>attached to a noun</i>)

Laz/ca	(İng) <i>Laz</i> 331, 410
Leh/ce	(İng) <i>Polish</i> —Leheli, Lehistan/Polonya (İng) <i>Poland</i> 25, 329, 331, 366, 410, 431, 433, 455-456
Lehçe	(Fr-İng) <i>dialect(e)</i> —şive (Fr-İng) <i>accent</i> —ağız (Fr) <i>patois</i> 415, 427, 480, 485, 497
Leş	(İng) <i>carcass</i>
Leşyiyici, leşci	(İng) <i>scavenger</i>
-M-	
Madde	(Ar) <i>hilkat</i> (خلفت), <i>madde</i> (ماده); (Y) <i>hülē</i> (ὕλη); (L) <i>materia, res</i> ; (İng) <i>matter</i> ; (Alm) <i>Stoff</i> ; (R) <i>vorpos</i> (вoпpoc) 33, 47, 50-51, 54-55, 59, 70, 75, 82-83, 85, 88, 92-93, 99-100, 108, 116, 121, 123, 132, 137-139, 141-147, 166-168, 170-171, 204, 207, 211, 236- 237, 239, 246-247, 249-251, 259, 274, 280-281, 286, 288, 294, 296-297, 299, 341, 343-345, 354, 359-360, 366, 368, 374, 407, 413, 474, 515
Madde-aşkın, maddötesi	(L→İng) <i>transmaterial</i> 55, 239-240, 248
Maddeci/lik	(İng) <i>materialist/~m</i> 27, 65, 83, 89, 92, 127-128, 234, 246, 250, 266, 297-298, 305, 308, 310, 341, 359
Maddeci-belirlenmezci	(İng) <i>materialist-indeterminist</i> 266
Maddedışı	(İng) <i>nonmaterial</i> 239-240, 250-251, 359
Maddî-olmayan, gayrımaddî	(İng) <i>immaterial</i> 251, 390
Maddî yanılma	(İng) <i>material fallacy</i> 185
Mâfihâ	(İng) <i>wherein, within</i> 396
Mahal	(Ar) (مَحَلّ); (F) <i>câ</i> (جا); (Y) <i>topos</i> (τόπος); (L) <i>locus</i> ; (Fr-İng) <i>location</i> ; (Alm) <i>Ort</i> —bkz: Yer

- 148, 336, 344, 348, 383, 420, 426, 427-428, 439, 449, 479, 494, 500
- Mahfi** (İng) *concealed, covert* —bkz: Gizli, sır
396
- Mahlûk/yaratık** (Alm) *Geschöpf*; (L) *creatura*; (İng) *creature*
49, 145, 164, 245, 273, 276, 280, 285-286, 290, 488, 520
- Makine** (İng) *machine, engine*
55-56, 81, 109, 190, 210, 255, 296-297, 360
- Makinevârî** (İng) *machine-like*
296, 361
- Makroorganisma** (Y→İng) *macro-organism*
113
- Makul/luk, akla yatkın/lık** (İng) *reasonable/ness*
22, 153, 156, 343, 379, 421, 456
- Malay/ca** (İng) *Maley/sian*
305, 451
- Malezya** (İng) *Malaysia*
497
- Manâ** (Alm) *Sinn*; (İng) *sense*
247, 280, 345, 353, 368, 372, 380, 385, 405, 415, 439, 451, 460, 470, 475, 477, 487
- Manevî** (Alm) *geistig*; (İng) *spiritual, moral*
32, 34, 37, 49, 56, 72, 86, 89-90, 94, 182, 240, 242, 244-245, 250, 255, 272-274, 280, 295, 310, 312, 321-322, 325, 327-329, 332, 341, 345, 351, 362, 371, 375, 380, 390-391, 396, 439, 444, 461-463, 465, 467, 471, 476, 517
- Maneviyât** (Y) *logos* (ὁ λόγος); (Alm) *Geist/igkeit*; (İng) *spirit/uality, morale*
72, 91, 161, 236, 247, 309, 321, 343, 345-346, 348, 355-356, 361, 371, 374-375, 381-382, 390, 394, 441-442, 469, 473-474
- Maneviyât insanı** (Alm) *Geistesmensch*
339
- Mantık** (Ar-F) (منطق); (Y) *logikē tekhnē* (λογικὴ τέχνη); (İng) *logic*; (Alm) *Denklehre, Logik*
19, 23, 32, 34, 37, 47, 60, 62, 76, 82-83, 85, 103, 105, 110, 113, 132-133, 152, 172, 181, 184-186, 188, 190, 192, 197-199, 202, 231-232, 265, 270,

- 273, 280, 303, 314, 318, 331, 333, 341, 346, 351, 353, 372, 382, 393, 395, 398, 415, 420, 442-443, 466, 468-470, 473, 490, 492
- Manzara** (İng) *landscape, view, scenery, scene*
—Deniz manzarası (İng) *seascape*
483, 486, 488, 498-499
- Manzara resmi** (Fr) *tableau*; (Alm) *Gemälde*; (İng) *painting*
- Marifet** (Fr-İng) *cognition*
19, 68, 444-445, 475
- Maşerî** (İng) *collective* —bkz: Kamu
164, 179, 325, 373, 380, 391, 411, 416, 419, 442, 464
- Mâvî-yeşil yosun** (İng) *blue-green algæ*
142, 151, 263, 304
- Medenî millet** (Alm) *Kulturvolk*; (İng) *civilized people*
- Medeniyet** (Fr-İng) *civilisation*; (Fel) *beschaving*
22, 30, 38, 44-45, 74, 77, 178, 225, 233, 241-242, 250, 281, 293-296, 301, 308, 310, 318, 324, 326, 328, 334, 337, 341-344, 351, 358-359, 366-369, 371, 376, 379, 396, 414, 419, 421, 437, 439, 441, 444-445, 461, 463, 466, 468, 471, 476
- Mefhum** (Fr-İng) *notion*
249, 325
- Mekân** (Ar-F) (مكان); (Y) *khōra* (χώρα); (L) *spatio*;
(Alm) *Raum*; (İng) *space*
32, 35, 98, 101, 110, 113, 166, 199, 201, 203, 212-213, 218, 220, 225, 239, 246, 248-249, 274, 292-293, 296-297, 306, 308, 338-339, 341, 354, 368, 381, 383, 391, 439, 447, 464-465
- Mekanik** (İng) *mechanical*
34, 38, 53, 57, 68-72, 98-99, 109, 127, 140, 171, 194, 201, 210, 213, 218-220, 225, 232-234, 241, 243, 247-249, 251, 264, 271, 296-298, 301-302, 305, 308, 321, 327-328, 336, 357, 359, 361, 399, 458, 491
- Mekanik bilimi** (İng) *mechanics*
- Mekanik varlık** (İng) *mechanical being*
53, 55, 57, 359
- Mekanikci-nesnelci-deneyci-positivci** (İng) *mechanicist-objectivist-empiricist-positivist*

	246
Mekanikcilik	(İng) <i>mechanicism</i> 74, 81, 98, 101-102, 140, 190, 204, 296, 359
Mekanizma/işleyiş	(İng) <i>mechanism</i> 60, 70, 109, 154, 255, 299, 480
Mektebehlî	(İng) <i>person of letters, schoolman</i> 445
Memleket	(İng) <i>country</i> —bkz: Ülke, yurt 163, 344, 415, 484, 490-491
Menfâ	(Y) διασπορά → (İng) <i>diaspora</i> 335, 348, 437
Menî, ersuyu	(İng) <i>sperm</i> 115, 145, 286, 405, 517
Merak	(Ar) (مِرَاق); (Y) <i>hē filomathia</i> (ἡ φιλομαθία); (Alm) <i>Wißbegierde, Wissensdrang, Wissensdurst, Wissenstrieb</i> ; (İng) <i>love of learning</i> 241, 243, 244, 377, 379, 494-495, 500
Meraklı	(Y) <i>filomathēs</i> (φιλομαθής); (Alm) <i>wißbegierig</i> <i>wissensdurstig</i> ; (İng) <i>fond of learning</i> —bkz: Mütecessis
Mercekçilik, mercekbilim, gözlükcülük	(İng) <i>optics</i>
Meslek/î, ~ten	(İng) <i>profession/al</i> 29, 96, 365, 439, 446, 461, 476
Meslek hayatı	(İng) <i>career</i> 310
Meslekten	(İng) <i>professional</i> 181
Metafizik canlılıkçılık	(Fr) <i>vitalisme métaphysique</i> ; (İng) <i>metaphysical vitalism</i>
<i>Meta ta füsika</i>	351
Metal	(İng) <i>metal/lic</i> 171
Metal-olmayan	(İng) <i>non-metal/lic</i> 171
Metin	(İng) <i>text</i> 18, 31, 43, 71, 198, 233, 326, 384, 389, 399, 404, 446
Metinbilim	(İng) <i>textology</i> 198
Mevsim	(İng) <i>season</i>

Mısır	113, 120, 245 (İng) <i>Egypt</i>
Mikrop	45, 345, 372, 434, 436, 441, 450 (İng) <i>microp</i>
Mikroorganisma	145 (Y→İng) <i>micro-organism</i>
Millî/millî	113, 116, 134 (Alm) <i>Völk/völkisch</i> ; (İng) <i>nation/al, people</i> —bkz: Ahâlî, budun, kavim
Millî toplumculuk	310, 319-321, 323-327, 329, 332, 334, 336, 342, 345, 348, 359, 366, 369, 373-375, 379-380, 414-419, 425-426, 434, 436, 439, 441-446, 450-451, 458-459, 462, 464, 466, 471, 476-477, 483, 490, 492 (İng) <i>national socialism/nazism</i>
Millîcilik (kültürel)	158, 314, 317-328, 330-338, 341-342, 345, 356, 358-359, 372-373, 376, 379, 411-412, 414, 417, 419, 425-426, 429, 434, 437, 439, 443-444 456, 459, 461-462, 465-466, 471 (İng) <i>nationalism</i> (based on cultural considerations)
Milliyet, millîlik	324 (İng) <i>nationality</i>
Milliyetçilik (kavmî)	325, 344, 432 (İng) <i>nationalism</i> (based on ethnic considerations)
Minik boyut/lu	324, 328, 337, 446 (İng) <i>microscopic</i>
Misâl	59, 145 (L) <i>exemplum</i> ; (Fr-İng) <i>example</i>
Moğol/ca, ~istan	49, 87, 173, 190, 238, 264, 343, 346, 361, 363, 367, 376, 416, 441, 445, 448, 449, 458, 461, 473, 477, 483, 491, 495-496 (İng) <i>Mongol/ian, Mongolia</i>
Moğolî	(İng) <i>Mongoloid</i> (race)
Muhabbet	331, 518 (İng) 1. <i>attachment</i> , 2. <i>affectionate talk</i> —bkz: Gevezelik, konuşma, sohbet
Muhabir	361, 364, 379, 406, 456, 476, 491 (İng) <i>news reporter</i>
Muhavere	430 (İng) <i>conversation</i>

- Mücâdele** 396
(Alm) *Kampf*; (İng) *struggle*
—Kavgâ (Alm) *Schlägerei, Krach*; (İng) *quarrel, fight*
—Savaş/cı (Alm) *Krieg/er*; (İng) *war/rior*
—Vuruşma, muharebe (Alm) *Schlacht*; (İng) *battle*
—Vuruşma, muharebe, er meydanı (Alm) *Schlachtfeld*; (İng) *battleground, battlefield*
31, 126, 154, 179, 187, 262, 290, 303-304, 306, 319, 320, 322, 324, 343, 355, 358, 373-374, 415, 469
- Mülâhaza** (İng) *consideration*
23, 27, 34, 156, 235-236, 240, 302, 314, 318, 335, 349, 358-359, 413-414, 421, 426-427, 433, 482, 497
- Münâsebet** (İng) *relationship* —bkz: İlişki, bağıntı, bağlantı, ilinti
396, 476, 517
- Mürşit** (İng) *enlightener*
319
- Mütâlea** (İng) *deliberation*
33, 37, 72, 115, 176, 180, 206, 251, 297, 302, 338, 351, 369, 398, 401, 404, 426
- Müteakip** (İng) *ensuing*
338
- Mütercim** (İng) *translator* —bkz: Dilmaç, tercüman/tercüme
- N-**
- Namus** (İng) *honesty* —bkz: Haysiyet, şeref
484, 487
- Neanderthal adamı** (YeniL) *homo sapiens Neanderthalensis*
516, 518-521
- Nedensellik** (OsmT) *illiyet*; (İng) *causality*
67, 69-70, 83, 119, 140, 155-156, 174, 186, 190-192, 198-199, 207-208, 210, 228, 233-234, 236, 239-240, 242-243, 246, 248, 250-251, 272, 300, 309, 364, 373, 468
- Nefs** (Y) *hē psūkhē* (ψυχή); (L) *anima, ego*; (Fr) *âme*; (İng) *soul*; (Alm) *Seele* —bkz: Kendi, öz, ruh
33, 50-51, 292-294, 299, 345, 399, 465-467, 466-

Nesilislahi	470, 473 (İng) <i>eugenics</i> 332
Nesne/l	(İng) <i>object/ive</i> 37, 52, 54, 56, 61, 68-70, 76, 100, 103, 107-110, 112, 140, 145, 152, 155, 157, 166, 172, 193-194, 200, 202, 213, 228-230, 235, 240-241, 248, 251, 256, 269-270, 296-298, 308, 318, 340, 344, 351, 360-361, 368-369, 371, 375, 380, 392-393, 459, 460, 463, 465, 468, 473, 475, 496-498
Nesnel zorunluluk	(İng) <i>objective necessity</i>
Nesnelleştirilmiş tabiat: Doğa	(İng) <i>objectivated nature</i> 242
Nesnelleştirme	(Fr-İng) <i>objectivation</i>
Nevişahsına münhasır	(YenL) <i>sui generis</i> (1787); (Alm) <i>einzigartig</i> ; (Fr) <i>unique</i> ; (İng) <i>of its own kind</i> 37, 148, 152, 222, 273, 276, 321, 377, 400-401
Nicel/ik	(İng) <i>quantitative/quantity</i> 56, 63, 74, 75, 82, 116, 166, 177, 179, 183, 220, 234, 250, 303
Nicellendirme, nicelleştirme	(Fr-İng) <i>quantification</i> 207, 244
Niyet	(Ar) <i>el-hedef</i> (الهدف); (F) <i>kasd</i> (قصد); (Y) <i>prothesis</i> (πρόθεσις); (L) <i>intentio</i> ; (İng) <i>intention, purpose</i> ; (Alm) <i>Absicht</i> 267, 269, 298, 328, 425-426, 468
Nil kavmi	(İng) <i>Nilotic ethnic group</i> 410
Nitel/ik	(İng) <i>qualitative/quality</i> 21, 32, 35-36, 49, 51, 53, 56, 63, 70-71, 75-76, 81, 86, 94, 98, 100, 102-103, 106, 116, 124, 128, 131, 133, 177, 183-184, 186, 206, 208, 215, 220, 222- 223, 225, 228-230, 239, 241, 243-244, 249, 256, 262, 282, 289, 297, 303, 319, 327, 332, 363, 400, 419
Nitelendirme	(İng) <i>qualification</i> 94
Nötron	(İng) <i>neutron</i> 166-168, 407-408

Nutuk	(Fr) <i>oraison</i> ; (İng) <i>oration, speech</i> 266, 287, 323, 409, 446, 462
-O-	
Oba, kabile	(L→İng) <i>clan</i> —bkz: Aile, akraba, boy, budun 324, 344, 378, 418, 436, 447, 488, 499
Obabaşı, obabeği, kabile reisi	(İng) <i>chief of the clan</i> 496-497
Ocak	(İng) 1. <i>hearth, fireplace, cooker, furnace</i> , 2. <i>home</i> , 3. <i>mine, quarry</i> , 4. <i>january</i> —bkz: Yurt 327, 418, 482, 496
Od	(Ar) <i>meş'al</i> (مشعل); (F) <i>âtes-i bâzî</i> (آتشبازی); (Y) <i>fōtia</i> (φωτία); (L) <i>ignis</i> ; (Fr) <i>flambée</i> ; (İ) <i>falo</i> ; (Isp) <i>la fogata</i> ; (İng) <i>bonfire</i> ; (Alm) <i>Lagerfeuer</i> ; (Fel) <i>kampvuur</i> ; (R) <i>koster</i> (костер) 279, 475
Oğlan, uşak	(Ar) <i>şâb</i> (شاب); (F) <i>peser</i> (پسر); (Y) <i>pais</i> (παῖς); (L) <i>puer</i> ; (Fr) <i>garçon</i> ; (İ) <i>ragazzo</i> ; (Isp) <i>chico</i> ; (İng) <i>boy</i> ; (Alm) <i>Junge</i> ; (Fel) <i>jongen</i> ; (R) <i>mal'çik</i> (мальчик) 458-459, 483, 496
Oğul	(Ar) <i>İbn</i> (ابن); (F) <i>peser</i> (پسر); (Y) <i>üyos</i> (υἱός); (L) <i>filius</i> ; (Fr) <i>filz</i> ; (İ) <i>figlio</i> ; (Isp) <i>hijo</i> ; (İng) <i>son</i> ; (Alm) <i>Sohn</i> ; (Fel) <i>zoon</i> ; (R) <i>sin</i> (сын) 162, 273, 446-447, 459, 485-486
Oksigen	(İng) <i>oxygen</i> 134, 146-147, 168, 171, 304, 515
Olageliş	(Ar) <i>hudûs</i> ; (Alm) <i>Entstehung</i> ; (Y→İng) <i>genesis</i> 76, 209, 260, 272
Olduvai Gorge	521
Olmak	(İng) <i>to become</i>
'Oradolmak'	(Alm) <i>Dortsein</i> (M. Heidegger'de) 339
Organ/isma, uzuv/uzviyet	(İng) <i>organ/ism</i> 55-56, 58-59, 71, 116, 122, 137, 162, 165, 179, 191, 210, 223, 264, 299-300, 306, 308, 313, 370, 374-375
Organik, uzvî	(İng) <i>organic</i> 37-38, 83, 90, 123, 137, 141, 143, 145, 152, 171- 172, 201-202, 216, 244, 248, 273, 298, 308-309,

	353, 361-362, 366-367, 369
Organik-olmayan, gayruzvî	(İng) <i>inorganic</i> 143, 151-152, 171-172, 202, 215-216, 286, 366, 369
Organismacılık	(İng) <i>organicism</i> 190
Organisist	(İng) <i>organicist</i> 234
Orta kabataş devri	(İng) <i>Middle Paleolithic era</i>
Ortaçağ	(İng) <i>Middle ages/Mediæval</i> 48-49, 51-52, 55-57, 70, 78-79, 143, 147, 190, 193, 239, 246, 248, 269, 273, 307, 320, 329-330, 365-366, 382-383, 444, 471, 501
Ortaçağ Almancası	(Alm) <i>Mittelhochdeutsch</i> ; (İng) <i>Middle High German</i> (1050 – 1350) —Eski Ortaçağ Almancası (Alm) <i>Althochdeutsch</i> ; (İng) <i>Ancient High German</i> (700 – 1050) Yeniçağ Almancası 439
Ortakmülküclük	(L→İng) <i>Communism</i> 158, 318, 337, 342, 432-434, 461-462, 500
Ortam	(Alm) <i>Umgebung</i> ; (Fr-İng) <i>milieu</i> 30, 63, 75, 110, 115-116, 120-125, 132, 140, 146, 154-155, 164, 172, 179, 186, 193-194, 198, 200-201, 203, 206, 210-211, 217, 219, 225, 241, 246, 250, 256-265, 271, 287, 290, 301, 303-304, 307-310, 335, 353, 365, 374, 392-393, 396, 406, 408, 420, 456-457, 466-467, 474-475, 488
Orunla/n/dır/mak	(İng) <i>to (be) place/d</i> —bkz: Yerleş/tir/mek 392
Otacı	(İng) <i>physician</i>
Otacılık	(İng) <i>medicine</i> 370
Otcul, otobur	(L→İng) <i>herbivore</i> 70-71, 116
Oymak	(Y→İng) <i>gens</i> 334-335, 378, 425, 437, 446, 496
Oymakbeği	(İng) <i>chief of the gens</i> 498

Ödev	(İng) <i>duty</i> —bkz: Görev 62, 67, 75, 77, 94, 107, 120, 157, 184, 231, 236, 266, 268, 326, 351, 361-362, 371, 407, 420-421, 445, 459, 466, 469, 486
Öge	(İng) (material) <i>element</i> —bkz: Unsur 123-124, 146, 166, 168, 171-172, 404, 407-408, 410, 515, 517
Öğrenim	(İng) (higher) <i>learning</i> —bkz: Eğitim, terbiye 117, 324, 361, 363-366, 375, 391-392, 406, 411, 418, 427, 435, 465, 500
Öğretim	(İng) (higher) <i>teaching</i> 74, 323-324, 351, 361, 365-366, 391
Ömür	(İng) <i>life-span</i> 31, 46, 216, 272, 309, 351, 377, 404-405, 422, 424, 469
Önce gelen	(Ar) <i>mutekaddim</i> ; (İng) <i>antecedent</i> 50, 90
Öncanlılık	(Y→İng) <i>proterozoon</i> 515
Öncül	(İng) <i>premiss</i> 124, 185, 261-262
Önder	(İng) <i>leader</i> ; (Alm) <i>Führer</i> ; (İ) <i>duce</i> ; (İsp) <i>caudillo</i> ; (R) <i>vojđ</i> (ВОЖДЬ); (Ar-F) <i>imâm</i> (إمام) 356, 359, 419, 423, 462, 465
Öngörme	(İng) <i>foresee</i> —bkz: Tahmin 84, 460
Önsermâyecilik	(İng) <i>protocapitalism</i> 342, 368
Önyargısız çözümleme	(Alm) <i>unvoreingenommene Analyse</i> 89
Önyıldızada	(İng) <i>protogalaxy</i> 515
Örnek	(İng) <i>model, sample</i> 20, 23, 34, 60, 96, 115-117, 120, 126, 151, 187, 190, 248, 298, 326, 373, 429, 443, 469-470
Örf	(Alm) <i>Sitte</i> ; (İng) <i>morals</i> —bkz: Ahlâk, edep 378-379, 394, 396
Örfi ahlâk	(İng) <i>consuetude morality</i> 421
Öykü	(Fr-İng) <i>anecdote</i> —bkz: Anlatı, fıkra, hikâye

Öz	(Y) <i>auto</i> (αὐτός); (İng) <i>self; origin</i> —bkz: Kendi, nefis, zât —Benlik (Y→L) <i>ego</i> —Kendi (İng) <i>own</i> —Kimlik (İng) <i>identity</i> —Özden (İng) <i>quintessencial; thymus</i> —Özge (İng) <i>other</i> —Özgün (İng) <i>original</i> —Zât/î (Fr→İng) <i>essence/essential</i> 31, 35-36, 51, 53, 91, 133-134, 173, 231-232, 239, 260, 266, 280, 307, 308, 325-326, 338-339, 341-342, 344-345, 347, 354, 366, 383, 385, 393, 401, 412, 422-423, 436-437, 460-464, 468, 471-472, 485, 498
Özbudun	(Alm) <i>Urvolk</i> ; (İng) <i>original people</i>
Özcül	(Y→İng) <i>autotroph</i>
Özdöllenme	(İng) <i>self-fertilization</i> 115, 118
Özet	(İng) <i>summary</i> —Özetce (İng) <i>abstract</i> —Kısaltma (İng) <i>abbreviation</i> —Hulasa (İng) <i>quintessence, compendium</i> 76, 94, 121, 127, 166, 179, 208, 289, 300, 381, 422
Özgecil	(Y→İng) <i>heterotroph</i> (Y) <i>hetero</i> : Özge, başka; <i>trofê</i> : Besin
Özgüç/lü	(Y→Fr) <i>automate/automatique</i> ; (İng) <i>automaton/automatic</i> 165, 255, 339
Özgül/lük	(İng) <i>specific/ity</i> 23, 63, 75, 80, 98, 116, 121, 132-133, 135, 148, 166, 171-173, 178, 186, 198-199, 209-210, 215, 217, 223, 231, 234, 244, 298, 370-371, 393, 400, 413, 428
Özgül kuvvetler	(İng) <i>specific forces</i> 408
Özgün	(İng) <i>original</i> 18-19, 48-49, 81, 138, 158, 183, 194, 203, 205, 227, 321, 351, 419, 439, 444, 472-473
Özkonuşma	(Y→Fr-İng) <i>monologue</i>

Özlem	473 (Y) <i>nostalgia</i> (νοσταλγία); (Alm) <i>Begehren</i> ; (İng) <i>yearning</i> —bkz: Hasret, sılahasreti 97, 110
Özne/l	(İng) <i>subject/ive</i> 63, 68, 91, 103, 122, 123, 155, 240, 251, 341, 346, 368-369, 380, 392-393, 400-402, 459-460, 743
Özöğretisi	(Y→İng) <i>phenomenology</i> ? 350, 352
-P-	
To <i>pan</i> (το παν)	(T) âlem, tüm; (İng) <i>the whole, all-embracing, universe</i> —bkz: Kosmos 381
Papaz	(İng) <i>priest, churchman</i> 417, 450-452
Paraguay	500
Perde	(İng) 1. <i>curtain</i> ; 2. <i>ton</i> 320, 348, 488
Pers	(İng) (ancient) <i>Persia/n</i> —bkz: Fars, İran 326, 437, 441, 445
Peru	500
Peygamber, yalvaç	(İng) <i>prophete</i> 273, 394, 446
<i>Pigmentocracia</i>	(İsp) ten rengine dayalı ayırıcılık 330
<i>Pinguicula</i>	123
Positiv/ci/lik, /~ism	(İng) <i>positive/positivist/positivism</i> 21, 38, 82, 87, 139, 151-152, 157, 181, 189, 199, 208-210, 213, 220, 233, 241-242, 246, 248, 250, 269, 270, 310-311, 362, 372, 403
Positiv bilimler	(İng) <i>positive sciences</i> 74, 368, 519
<i>Prion</i>	153
<i>Progenot</i>	153
<i>Prōtē filosofia</i>	(Y) (πρώτη φιλοσοφία) 351
Protein	84, 117, 128, 132, 135, 137, 141-142, 144-145, 147-153, 172, 208, 210, 216, 313, 514
Proton	143, 166-168, 407-408, 515

-R-

Rabita	(Fr-İng) <i>connection</i> —bkz: Bağ, bağlantı, ilinti 519
Rahip	(İng) <i>cleric</i> 117, 146, 361, 362, 371
Refah	(İng) <i>welfare</i> 342-343, 464
Renk	(İng) <i>colour</i> 53, 108, 112, 208, 223, 244, 245, 262, 320, 329, 333, 345, 396, 399, 421, 439, 496, 518
Renkli, rengârenk, renk renk	(İng) <i>colourful, multicoloured, variegated</i> 245, 309, 323, 326, 329, 358, 417, 427, 439, 451, 466, 471, 488
Renklilik	(Y→İng) <i>chromaticity</i>
Renksemez	(Y→İng) <i>achromatic</i> 145
Resim	(İng) <i>picture, photo, image</i> 22, 408, 409, 439, 485
Ribonükleik asit (RNA)	(İng) <i>ribonucleic acid</i> 97, 134-136, 148-150, 153, 162, 208, 510-511, 514
Ribosom	(İng) <i>ribosome</i> 144-145, 149
Ribosomal-RNA	149, 153, 216
<i>Rift vadisi</i>	(İng) <i>Rift valley</i> 520
<i>Rivulus marmoratus</i>	115
Ruh/î	(Y) to <i>pneuma</i> (τό πνεῦμα); (L) <i>animus</i> ; (Alm) <i>der Geist; die Seele, Seelen~</i> ; (İng) <i>soul, psychy/ psycho~</i> 37, 50-51, 54-56, 66-67, 86, 90, 93, 110, 117, 155, 157, 161, 180, 213, 238, 240-241, 244, 246-247, 276, 280, 282-286, 292-293, 299, 307, 325, 333, 337, 339, 345, 354, 358, 360-362, 364, 371, 398- 399, 403, 436, 438, 442, 453, 455, 477, 482, 490, 498
Ruhani	(İng) 1. <i>spiritual</i> ; 2. <i>clerical</i> 244, 362, 371

- Ruhban (L) *clerus*; (İng) (i) *clergy*; (s) *ecclesiastic, sacerdotal*;
(Alm) *Priesterstand*
371
- Ruhban-olmayan (İng) *layman*; *laity*
365
- Ruhî-manevî (Alm) *seelisch-geistig*
56, 325
- Ruhbilim (Y→İng) *psychology*
110, 117, 188, 422, 468
- Ruhhastalığı (İng) *psychopathology*
- Ruhhastası (İng) *psychopath*
- Ruhhekimliği (İng) *psychiatry*
422, 437, 468
- Ruhhekimî (İng) *psychiatrist*
- Ruhmaraz (Y→İng) *psychosis*
- Rum/ca (İng) *Modern Greek* —bkz: Yunan/ca
26, 330-331, 348, 366, 482
- Rus (İng) *Russian*
25, 115, 151, 158, 318, 329, 331, 334, 338, 414,
423, 426-427, 430-433, 436, 445, 451, 475, 477,
481-484, 486-487, 495
- Ruyâ (İng) *dream* —bkz: Düş, hayâl, tasavvur
399
- S-**
- Sabah (eyâleti) 497
- Sâbit (Fr-İng) *fixe*
36, 113, 163, 178, 201, 217, 231, 235, 257, 259,
274, 323, 348, 374, 379, 401, 408
- Sâbit felâket öğretisi (İng) *catastrophic fixism*
257
- Saçma (İng) *nonsense*
100, 353
- Safsatacılar, bilgiçler (Y) ohi *Sofistais* (bilgiçler, bilgeler), (İng) *Sophists*
233, 236, 241, 398
- Sağduyu/lu (İng) *commonsensical, sound*
421
- Sağın (İng) *exact*
46, 53, 116, 152, 182, 201, 211, 238, 265, 372,
377, 384

Sağın bilim	(İng) <i>an exact science</i> 53
Sağın bilimler	(İng) <i>exact sciences</i> 372
Sağın/lık	(İng) <i>exactitude</i> —bkz: Kati, kesin
Sağkalma, yaşayakalma	(İng) <i>survival</i> 30, 179, 187, 280, 306, 318-319, 359, 415
Sağkalma talihi, yaşayakalma talihi	(İng) <i>chance of survival</i>
Sahici	(İng) <i>authentic</i> —bkz: Hâlis 56
Salt canlılıkçılık	(İng) <i>pure vitalism</i> 88-89, 92
(El) Salvador	458
Sarmal	(İng) <i>spirilla</i> 145, 514
Sav	(Y→İng) <i>thesis</i> ; (Fr) <i>thèse</i> ; (Alm) <i>Satz</i> —bkz: İddia 18, 23, 61, 69-70, 85, 100-102, 105, 205, 228- 229, 231-232, 238, 249, 252, 270, 290, 292, 319, 321-322, 337, 342, 353, 382, 461, 465, 470, 473, 519
Savaş/cı	(İng) <i>warrior</i> —bkz: Çete/ci, vuruşma 96, 272, 323, 329, 332, 337, 358-359, 376, 378, 404, 413-415, 418-420, 427, 433-434, 442-443, 461, 466, 471-472, 475, 477, 481-482, 484
Savunma	(İng) <i>defence</i> 223, 374
Savunma işleyişi/mekanizması	(İng) <i>defence mechanism</i> 374
Sayı/lama	(İng) <i>number/enumeration</i> 86, 105, 113, 117, 125-126, 133, 142, 162, 166, 170, 172, 182, 209, 217, 243, 261
Seçik	(Fr-İng) <i>clair, net</i> 35, 54, 89, 241, 299
Sefardim	(İbr→İng) <i>Sephardim</i>
Serbest/lik	(L→F→İng) <i>liberty</i> —bkz: Erkinlik, hürlük, hürriyet, azatlık 146, 283, 307, 318, 328, 358-359, 379, 401, 434, 444, 461, 469
Serbest mekân	(İng) <i>free space</i>

	248
Serhat	(İng) <i>border</i> —bkz: Had, hudut, sınır 362, 474
Serhatboyu	(İng) <i>borderland</i> 484
Sermâye	(İng) <i>capital</i> 328, 358, 450
Sermâyecilik	(İng) <i>Capitalism</i> 306-307, 318, 324, 337, 342-344, 358-359, 368-369, 373, 441, 444, 446, 461
Seskayıt cihazı	(Alm) <i>Tonbandgerät</i> ; (İng) <i>tape recorder</i> 229, 452, 499
Sesyükseletici	(Ar) <i>mukabir elsavt</i> (مقابر الصوت); (F) <i>bolendgû</i> (بلندگو); (Fr) <i>haut-parleur</i> ; (İng) <i>loudspeaker</i> ; (Alm) <i>Lautsprecher</i> ; (Fel) <i>luidspreker</i> ; (R) <i>gromkovoritel'</i> (громкоговоритель) 492
Sevdâ	(Alm) <i>Schwermut</i> ; (Y→İng) <i>melancholy</i> —bkz: Hicrân, karasevdâ
Sezgi	(Ar) <i>hadas</i> (حدس); (F) <i>bîniş</i> (بينش); (Y) <i>hē epibolē</i> (ἡ ἐπιβολή); (L) <i>intuitus</i> ; (Fr-İng) <i>intuition</i> ; (Alm) <i>Anschauung</i> ; (R) <i>sozer'tsaniye</i> (созерцание), <i>intuitsiya</i> (интуиция) 100, 102-103, 110, 157, 241, 248, 362, 372, 402-403, 469, 476, 489-490
Sıçramalı evrim	(İng) <i>punctuated evolution</i> 370
Sılaşretî, daussıla	(İng) <i>homesick</i> ; (Alm) <i>Heimweh</i> ; (R) <i>krust'</i> (круст) —bkz: Hasret, hicrân, özlem
Sınama	(İng) <i>test</i> —bkz: Teftiş, yoklama 75, 116, 133, 301-303
Sınav	(İng) <i>exam</i> —bkz: Teftiş, yoklama 366
Sınır/lı, had	(İng) <i>limit/ed</i> —bkz: Had, hudut, serhat 20, 30, 34, 44, 60, 62, 74, 80, 82, 94, 103, 114, 154, 172, 178, 183, 197, 199, 201-202, 240, 244, 247, 257, 299, 303, 338, 352, 383, 400, 422, 474
Sınırlamacı taslak çıkarma	(İng) <i>restriction mapping</i> 518
Sır	—bkz: Giz 93, 99-100, 137, 212, 264, 285, 467, 476, 480,

	487, 491
Sıradanadam	(Alm) <i>Man-sphäre</i> (M. Heidegger'de) 339
Sıradüzeni	(İng) <i>hierarchy</i> 86, 108, 180, 280, 284-285, 318, 503
Sıradüzenli, sıradüzenine dayalı	(İng) <i>hierarchal, hierarchical</i> 87, 108, 198, 217
Sırtçantası	(İng) <i>backpack</i> 498
Sıyâset/sıyâsî	(İng) <i>politics/political</i> 30, 223, 305, 319-320, 335, 336, 361-362, 372- 373, 379, 384, 415, 420, 422, 439, 456
Silur	(İng) <i>Silurian</i> 176
Sinekkapar	(İng) <i>flytrap</i> 123
Sinematografik~	99
Sinir	(İng) <i>nerve</i> 117, 124, 163, 210, 264, 313
Siniraktarıcı	(İng) <i>neurotransmitter</i> 163
Sinirhastalıklarbilimi	(İng) <i>neurology</i>
Sinirkavşağı	(Y→İng) <i>synapse</i> 163
Sinirmaraz/î	(İng) <i>neurosis/neurotic</i>
Siyoncu/siyonist	(İng) <i>Zionist</i> 431, 435
Siyonculuk/siyonizm	(İng) <i>Zionism</i>
Sohbet	(Fr-İng) <i>conversation</i> —bkz: Gevezelik, konuşma, muhabbet 363, 446, 447, 456, 482, 496, 499
Sonlu	(Ar) <i>mutenâhî</i> ; (İng) <i>finite</i> 50, 274
Sonra	(Ar) <i>ahir</i> ; (İng) <i>later, next</i>
Sonra gelen	(Ar) <i>muteahhir</i> ; (İng) <i>sequential</i> 293
Sonsuz	(Ar) <i>lâmebâdî, nâmutenâhî</i> ; (İng) <i>endless</i> 101, 173, 260, 274, 380-381, 466

Sorgu, sorgulama	(İng) <i>interrogation</i>
Sorgulama	(İng) <i>enquiry</i>
	456
Sorgulayıcı	(İng) <i>interrogative</i>
	104
Soru	(İng) <i>question</i>
	17-18, 21, 24, 36, 38, 44-45, 53, 60, 65-66, 70-71, 73, 76, 92-94, 96, 99, 103, 121, 127-128, 134-137, 139-140, 152-153, 156, 164, 168, 172-174, 180, 184, 188-189, 197, 200, 211, 256,-257, 260, 264-265, 276, 292-297, 299, 304, 305, 312, 332, 348, 352, 368-369, 381, 384, 389, 392, 411-412, 419, 448-449, 451-454, 460, 463-465, 477, 490, 492, 497
Sorun	(İng) <i>problem</i>
	17, 20-24, 32, 33, 37, 41, 44, 58, 66, 73, 75, 77, 79-81, 85, 94-96, 98, 99, 101, 108-110, 117, 118, 120-122, 127-129, 131, 133-137, 139-140, 147, 152, 154, 156-158, 161, 163, 174, 179-181, 184-185, 189, 192-193, 195, 198, 200, 202, 205-207, 209, 211, 212, 219-220, 223, 226-228, 232-234, 237-238, 240, 244-245, 250, 253, 260, 262, 266, 268, 271, 277, 280, 285, 289, 292-293, 294, 302, 304, 311-314, 324, 334, 342, 362-363, 366, 369, 371-372, 376, 379, 381, 389, 393, 399, 404, 419, 421-422, 449, 454, 461, 463-464, 490, 519
Soruşturma	(İng) <i>investigation</i>
	452
Soy	(İng) <i>lineage</i>
	117, 175, 215, 222-223, 230, 261-263, 275, 281-282, 319, 324, 332, 334-336, 411, 414, 429-430, 435, 437-438, 458, 477, 499, 518
Soy sop	(İng) <i>stock</i>
	379, 427, 446
Soyağacı, secere	(İng) <i>genealogy, family tree</i>
	113, 223, 411-412
Soysuzlaşma	(İng) <i>degeneration</i>
	414
Söküm	(Alm) <i>Auflösung</i> ; (İng) <i>deconstruction</i>

	460
Söylem/e	(Fr) <i>discours</i> ; (İng) <i>discourse, speech</i> 20, 324, 463, 465-466
Söyleşme, söyleşi	(Fr-İng) <i>dialogue</i> 105, 398, 465, 470, 473
Söz	(İng) <i>word</i> —Lâf (İng) <i>spoken word</i> —Kelime (İng) <i>written word</i> 18, 20, 22, 27, 28, 31, 35, 37, 54-56, 71, 78, 80, 88, 93, 106, 109, 117, 163, 178, 228, 232, 283, 294, 308, 328, 355, 365, 409, 436, 447, 454, 466, 472-473, 477
Sözbaşı	(Y→Fr-İng) <i>prologue</i> —Giriş (Fr-İng) <i>introduction</i> —Önsöz (Fr) <i>préface</i> ; (İng) <i>preface</i> 17
Sözkökü (Türkmenceden iktibas)	(İng) <i>etymology</i> 447
Speklativ canlılıkçılık	(Fr) <i>vitalisme métaphysique</i> ; (İng) <i>metaphysical vitalism</i> 88, 336
Su	(Ar) <i>mâ'a</i> (ماء); (F) âb (آب); (Y) <i>hüdör</i> (ὕδωρ); (L) <i>aqua</i> ; (Fr) <i>eau</i> ; (Alm) <i>Wasser</i> ; (İng) <i>water</i> ; (R) <i>vada</i> (вода) 32, 36, 47, 58, 88, 124, 137, 142-144, 147, 162, 171-173, 200-201, 264, 277, 279, 282, 286, 304, 341, 404-405, 408, 414, 464
Su yüzünde serbestce yüzen	(Y→İng) <i>pelagic</i>
Sudur	(Ar) (صدر); (Y) <i>proeinai</i> (προειναι), <i>aporrein</i> (ἀπορρεῖν); (L) <i>emanatio</i> ; (Alm) <i>Ausfluß</i> , <i>Ausströmung</i> 49
Sufî	(İng) <i>Muslim mystic</i> 150, 157, 372, 395
Sûret	(İng) <i>copy</i> 50, 148, 218, 249
Süre/lilik	(İng) <i>period/icity</i> 24, 31, 84, 146, 176, 216, 307-309, 517
Süreç	(İng) <i>process</i> 30-31, 33, 36-37, 59, 65, 71-72, 81, 83, 85-87, 93, 98, 102-103, 106-110, 116-117, 120-121, 126- 129, 132-133, 135, 138, 143-144, 150, 153-155,

	163, 165, 167, 180-181, 183, 187-195, 198, 201, 203-204, 207-208, 213-214, 217, 223, 228, 230, 234, 236, 240, 242, 246-251, 257, 261, 263-265, 271-273, 275-276, 282, 294, 297, 300, 302, 304-305, 308-309, 311-312, 320-322, 334, 338, 340, 343, 348, 353, 359, 364, 369, 370, 374-377, 390-392, 394, 400-404, 437, 464, 465, 474, 517
Sürekli üretim hattı	(Alm) <i>Fließband</i> ; (Fr) <i>chaîne de montage</i> ; (İng) <i>assembly line</i> 452
-Ş-	
Şaheser	(L) <i>opus magnum</i> ; (İng) <i>masterpiece</i> 415, 417, 478
Şair	(İng) <i>poet</i> 377, 395, 421, 440, 477
Şarkı	(İng) <i>song</i> 323, 456, 475-477, 517
Şarkiyâtcı/lık	(İng) <i>orientalist/orientalism</i> 278, 427
Şart	(Alm) <i>Bedingung</i> ; (Fr-İng) <i>condition</i> 20, 22, 30, 46, 49, 55, 57, 63, 66-67, 72, 81, 89-90, 96-97, 99-102, 107, 109-110, 115, 119-120, 122, 128, 132-133, 135, 142, 151, 153-155, 162, 172, 178-179, 183, 187, 191, 199-200, 205-206, 208, 211-214, 218, 220, 225, 227, 241-242, 248-250, 263, 287, 290-291, 297, 300-304, 306-307, 309, 318, 320, 323, 334-335, 341, 343, 351, 353, 358-359, 374, 379, 394, 403-405, 407, 414, 421, 438, 451, 460, 462, 466, 469-470, 471-472, 475-477, 519
Şartlayıcı aksiyom	(Alm) <i>Konditionalaxiom, Bedingungsgrundannahme</i> 89
Şartlı buyruk	(Alm) <i>bedingtes Gebot, hypothetisches Imperativ</i> ; (İng) <i>hypothetical imperative</i>
Şartlı sistem	(Alm) <i>Bedingungsgefüge</i> 90
Şartsız buyruk	(Alm) <i>unbedingtes Gebot, kategorisches Imperativ</i> ; (İng) <i>categorical imperative</i>

	426, 466-470
Şebeke	(İng) 1. <i>circuit, mains</i> ; 2. <i>gang</i> —bkz: Ağ 201, 206, 361, 402, 442
Şefkat	(Fr-İng) <i>affection</i> 372, 483, 517
Şehir	(Ar) <i>belde</i> (بلدة); (F) <i>şehr</i> (شهر); (Y) <i>astü</i> (ἄστυ); (L) <i>urbs</i> ; (Fr) <i>ville</i> ; (İsp) <i>ciudad</i> ; (İ) <i>citta</i> ; (İng) <i>city</i> ; (Alm) <i>Stadt</i> ; (R) <i>gorod</i> (город) —bkz: Kent 331, 419, 428, 456, 478, 480-481, 484, 490
Şehiriçi, şehir merkezi	(İng) <i>downtown</i> ; (Alm) <i>Stadtmitte</i> 363
Şehzâde, tiğın	(İng) <i>prince</i> 435
Şekillenmiş karmaşıklık	(İng) <i>patterned complexity</i> 180
Şenîlik	(İng) <i>wickedness, viciousness</i> 443
Şer	(İng) <i>evil</i> 453
Şeref	(Alm) <i>Ehre</i> ; (L) <i>honor</i> ; (Fr) <i>honneur</i> ; (İng) <i>honour</i> —bkz: haysiyet, namus 497
Şerh	(İng) <i>exegesis</i> 279, 281
Şey	(L) <i>res, ens</i> ; (Alm) <i>Ding</i> ; (İng) <i>thing</i> 259, 275, 280, 286, 346, 353-354
Şiir	(İng) <i>poem</i> 171, 398, 399, 439, 471-472, 478
Şiiriyet	(Y→İng) <i>lyricism/lyrical</i>
Şimdi	(Ar) <i>elân</i> (الآن); (F) <i>eknûn</i> (اکنون); (Y) <i>nün</i> (νῦν); (L) <i>nunc</i> ; (Fr) <i>maintenant</i> ; (İ) <i>adesso</i> ; (İsp) <i>ahora</i> ; (İng) <i>now</i> ; (Alm) <i>jetzt</i> ; (Fel) <i>thans</i> ; (D) <i>nü</i> ; (R) <i>tipi</i> (Теперь) —bkz: Ân 136, 164, 175, 212, 218, 223-224, 300, 339-340
'Şimdiburadolma'	(Alm) <i>Jetzt-Hiersein</i> (M. Heidegger'de) 339, 352

-T-

Tabiat	(İng) <i>intrinsic nature, chractere, disposition</i>
--------	---

	34, 45, 54, 81, 87, 118, 156-157, 172, 235, 242, 244, 275, 302-303, 323, 342, 360-361, 381, 393-394, 401-402, 468, 477, 479, 482, 489
Tadil/ât	(Fr-İng) <i>modification</i> 174, 179, 221, 402
Tahaşşüt merkezi	(Alm) <i>Sammllager</i> ; (İng) <i>collection point area</i>
Tahmin	(İng) <i>guess, estimate, assumption</i> —bkz: Öngörme 136, 152, 182
Tahrik	(L→İng) <i>impetus</i> 308
Tahvil	(Fr-İng) <i>conversion</i>
Talay, umman	(Y→İng) <i>ocean</i> —bkz: Deniz 485
Talim	(İng) <i>drill</i> —bkz: İdman, terbiye 323-324, 363, 395, 416, 445
Tamamlayıcı	(İng) <i>complementary</i> 17, 148, 210, 218, 251
Tanıtlama	(L) <i>demonstratio</i> ; (Fr-İng) <i>demonstration</i> 34-35, 210
Tanıtlayıcı	(İng) <i>demonstrative</i> 104
Tanrı	(İng) <i>God</i> 49, 51, 55, 62, 86, 100, 255, 267, 273, 287, 295-297, 335, 348, 353, 355, 360, 382, 394, 396, 401, 437, 447, 451, 457, 465-467, 478, 480
Tarassut	(Fr-İng) <i>surveillance, spectacle, outlook</i> 354, 374, 395, 493
Tarassutsevenler	(Y) <i>filotheamones</i> ; (İng) <i>spectacle lovers</i> 395
Tarım	(Fr-İng) <i>agriculture</i> 47, 318, 324, 432
Tarımbilim	(İng) <i>agronomy</i>
Tarif	(İng) <i>definition</i> 28, 36-37, 56, 61, 67, 76, 84, 94, 96-97, 100-104, 106-107, 114-115, 119, 131-134, 144, 147, 151, 166, 170, 177, 181, 183-184, 186-187, 189-193, 195, 197, 202, 217, 220, 230-231, 233, 239, 245, 247, 249, 251, 265-266, 293-294, 296, 300, 338, 351, 356, 359, 360-361, 373, 380, 389, 391, 403, 407, 439, 486

Tarih/î	(İng) <i>history/historical</i> 15-19, 21, 23-24, 28, 30, 38, 43, 44, 51, 56, 59-60, 65, 86-87, 100, 106, 117-118, 124, 126, 142, 164, 172, 175, 177, 180-181, 188-189, 191, 193-195, 199, 212, 220, 224, 228-229, 233-236, 242, 244, 246, 257, 263, 265-268, 270, 280, 284, 287, 289, 294, 302, 304, 309, 320, 324, 337, 342, 348, 352, 358, 367, 369, 373, 376, 384, 392, 394, 399-401, 404, 408-409, 411, 414, 418, 420, 422, 427, 429, 441, 461-464, 471, 500
Tarih felsefesi	(İng) <i>philosophy of history</i> 381, 459, 463-464
Tarihçi	(İng) 1. <i>historian</i> ; 2. <i>historicist</i> 411, 415, 429, 434, 499
Tarihcilik	(İng) 1. <i>profession of the historian</i> ; 2. <i>historicism</i>
Tarihlilik	(İng) <i>historicity</i> 180, 220, 267, 411, 464
Tarihöncesi	(İng) <i>prehistorical</i> 230, 290, 371
Tartışma/lı	(İng) <i>debate, controversy/controversial</i> 22, 35, 58-59, 65, 74, 79, 184, 211, 228, 233, 255, 299
Tarz	(Fr) <i>genre</i> ; (İng) <i>trend, fashion</i> 34, 37, 48, 62, 64, 67-68, 71, 75, 77, 84, 92, 96-99, 105, 108, 111, 115, 119, 127, 132, 138, 142, 149, 151-152, 161, 166, 173-175, 178, 180, 185-186, 188-192, 195-196, 198, 200, 209, 212, 214-215, 224-226, 232, 235, 238-239, 245, 247, 251, 261, 264, 267-268, 276, 279-280, 294, 296, 301, 305, 312, 314, 335, 342, 351, 362, 375, 380, 384, 391, 392, 402-403, 406, 409, 420, 428-429, 439, 449-450, 456, 462-463, 466, 468, 471, 489, 496
Tasarı	(İng) <i>design, plan</i> 86-87, 108, 115, 236, 336, 358-359
Tasarım	(İng) <i>project, scheme, schema</i> 93, 114, 154, 229, 231-232, 275, 351, 369, 469
Tasarlama	(İng) <i>planning</i> 267
Tasavvuf	(Ar→İng) <i>Sufism</i> 354, 371, 380

Tasavvur/lu	(İng) <i>representation/imagery</i> —bkz: Düş, hayâl, ruyâ 22, 54-56, 60, 63, 70, 81, 85-86, 92, 94, 109, 150, 155, 180, 191, 229, 243, 245-246, 248-249, 264, 270, 273, 288, 294, 297, 337, 346, 380, 401-402, 425, 451-453, 467, 471-472
Tasavvurgücü	(Alm) <i>Anschaung</i> (Kant'ta); (Fr-İng) <i>intuition</i> 37, 227, 396, 438-439, 469, 476, 489-490
Taslak	(İng) 1. <i>scheme</i> ; 2. <i>draft, sketch</i> 22, 258, 467
Tasvir/î	(İng) <i>description/descriptive</i> 36-37, 99, 104, 106, 113-114, 116, 123, 167, 173, 175, 187, 194-195, 203, 241-243, 245, 264, 287, 294, 301, 309, 318, 333, 366, 369-370, 472, 480, 483, 486
Tasvirici-tümevarışcı	(İng) <i>descriptive-inductive</i> 191, 193
Tasvirî dilbilim	(İng) <i>descriptive linguistics</i>
Taşıt	(İng) <i>motor vehicle</i> —bkz: Araba, araç, binekaraba 257, 356, 393, 458, 480-481, 484, 491, 494
Taşıyıcı	(Y) <i>hüpekeimenon</i> ; (L) <i>substratum</i> 47, 125-126, 153, 220-222, 301, 325, 439, 442, 444
Taşkınlık	(Y→İng) <i>mania</i> —Taşkın, çılgın (İng) <i>maniac</i> 443
Tayin	(İng) <i>designation</i> 20, 31, 153, 155, 162, 165-166, 173, 197, 210, 214-216, 221, 229-230, 247, 262, 264, 300, 319, 351, 356, 385, 392, 400, 403, 415, 426, 446, 458- 459, 464, 476, 499
Tecessüs	(Ar) <i>fazuvel</i> (فضول); (F) <i>konçkâvî</i> ; (Y) <i>periyergia</i> (περιέργια); (L) <i>curiositas</i> ; (İng) <i>curiosity</i> —bkz: Merak 500
Tecrübe	(Alm) <i>Erfahrung</i> ; (İng) <i>experience</i> 32-33, 35, 37, 67, 69, 91, 94, 117, 155-156, 212, 278, 352, 365, 379, 383, 401, 407, 415, 420-421, 445, 469, 474
Tedricî	(İng) <i>gradual</i> 241, 257, 285, 288-289, 489
Tedricî değişme	(İng) <i>gradual change</i>

Tedricî-olmayan değişme	370 (İng) <i>nongradual change</i>
Teemmül	370 (L) <i>reflexio</i> → (Fr→İng) <i>reflection</i> 33, 67, 354, 378
Tefekkür	(L) <i>meditatio</i> → (Fr→İng) <i>meditation</i> 19, 36, 305, 354, 378
Tefsir (sanatı)	(İng) <i>interpretation</i> ; (Y→İng) <i>hermeneutics</i> —bkz: Yorum 275, 384
Tefsirci	(Y→İng) <i>hermeneuticist</i> 472
Tefsirî	(İng) <i>hermeneutical</i>
Teftiş	(Fr-İng) <i>inspection</i> , (İng) <i>roll-call</i> —bkz: Sınama, sınav, yoklama 427, 482
Tekcinsiyetli	(İng) <i>unisexual</i> 115
Tekhücreli	(İng) <i>one-cellular</i> 122, 149, 151, 405
Teknoloji	—bkz: Fen
Telâkkî	(Fr-İng) <i>consid(ê)eration</i> 64, 236, 337, 357, 362, 373, 376, 378, 380-381, 420-421, 426-427, 462, 495
Temâşa	(L→Fr-İng) <i>contemplatio(n)</i> 32, 350, 352, 354, 381, 435
Temel	(İng) 1. isim: <i>Foundation, groundwork</i> ; 2. sıfat: <i>Fundamental, basic, elementary</i> 20-21, 23, 31, 32, 34, 47, 49, 53, 56-57, 62, 64-65, 67, 73, 79-81, 92, 94-95, 100-101, 108, 114-115, 118, 120, 125, 128, 131, 134-135, 137-138, 140, 142, 144-145, 147, 150, 152-153, 154-155, 157- 158, 165-168, 174, 177, 179, 181, 184, 186, 188, 191-192, 194, 197, 199, 201, 204, 206-209, 211, 215-216, 218, 220-226, 228, 230, 232-236, 238- 239, 243, 246-251, 256, 260, 262, 265, 270-271, 288, 293-301, 309, 314, 319, 324, 328, 330, 332, 337-338, 344, 348, 350-351, 366, 371-373, 378- 379, 391-392, 403, 407-408, 410, 412, 414, 418- 422, 436, 439, 444-445, 459-464, 466, 469, 474,

	515, 518 (Alm) <i>Grundlagenwissenschaft</i> ; (İng) <i>fundamental science</i>
Temel bilim	
	57, 83, 86 (İng) <i>elementary particles</i>
Temel tanecekler	
	165-168, 171, 207, 238, 408, 410 (Fr-İng) <i>concentration</i>
Temerküz	
Temerküz mahalli/tesisi	(Alm) <i>Konzentrationslager (KZ)</i> ; (İng) <i>concentration camp</i>
	427-428, 443, 455, 457 (Fr-İng) <i>exercise</i> —bkz: Alıştırma
Temrin	
	395 (İng) <i>discernment</i>
Temyiz	
	281, 284, 286 (İng) <i>upbringing, edification</i>
Terbiye	
	—bkz: Eğitim, idman, öğrenim – öğretim, talim, yetiştirme 323-324, 344, 364, 391, 395, 416, 445, 466
Tercüman	(İng) <i>interpreter</i> —bkz: Dilmaç, mütercim
	495
Tercüme	(İng) <i>translation</i>
	23, 54, 147-150, 153, 296, 327, 382
Terimdağarı, ıstılahdağarı	(İng) <i>terminology</i>
	22, 27-28, 78, 113, 140, 146-147, 156, 179, 186, 191, 207, 219-220, 243, 249, 251, 294, 302, 340-341, 407
Ters çevirici enzim	(İng) <i>reverse transcriptase</i>
	153
Tersinir	(İng) <i>reversible</i>
	213
Tersinmez	(İng) <i>irreversible</i>
	85, 205, 215, 217, 403
Teşrih	(Fr-İng) <i>dissection</i>
	39, 55, 297, 320, 350, 370, 382, 389
<u>Theofilēs</u> (θεοφιλής)	(T) <i>Tanrıdostluğu, velîlik, velâdet</i>
<u>Theofilos</u> (θεόφιλος)	(T) <i>Tanrıdostu</i> ; (Ar) <i>velî</i> ; (L) <i>amadeus</i> ; (Alm) <i>Gottlieb</i>
	378
Tıkız	(İng) <i>compact</i>
	23, 180, 228, 241, 249, 361
to einai varlık	(L) <i>esse</i> ; (Alm) <i>das Sein</i> ; <i>Being</i>
to ti estî, en einai zât	(L) <i>ens, essentia</i> ; (Fr-İng) <i>essence</i> ; (Alm) <i>das Wesen</i>

	— <i>einai</i> varolmak; (L) <i>existere</i> ; (İng) <i>to exist</i> ;
	(Alm) <i>dasein</i>
<i>to on</i> varolma	(L) <i>existentia</i> ; (Fr-İng) <i>existence</i> ;
	(Alm) <i>das Dasein, die Existenz</i>
<i>to on hei on</i> varlıkca varolma	(Alm) <i>das Dasein durchs Sein</i>
<i>ta onta</i> varolan	(Alm) <i>das Daseiende, das Existierende</i> ;
	(İng) <i>being-in-existence</i>
	47
Topluluk	(İng) 1. <i>population</i> ; 2. <i>community</i>
	62, 108, 114-115, 120, 136, 165, 177-178, 180,
	205, 216, 222, 270, 332-333, 343, 366, 373, 378,
	403, 406, 419, 425, 437, 439, 450, 471, 477-478
Toplum/sal	(İng) <i>society/social</i>
	20, 23, 30-31, 37-38, 74, 91-94, 158, 164, 180,
	182, 195, 220, 242, 244, 246, 257, 269-270, 284,
	287, 296, 319-321, 323-325, 327, 330, 332-334,
	336-337, 339, 341-343, 345, 351-352, 356, 359,
	365, 369, 371-372, 373-376, 378-380, 384, 391-
	397, 399, 403, 406, 419, 425, 427, 429, 432, 436,
	438-439, 441, 445-446, 461, 463, 466, 469, 471-
	472, 477, 517
Toplumsal Darvencilik	(İng) <i>social darwinism</i>
	158, 324
Toprak	(Y) <i>gē</i> ; (İng) <i>earth</i>
	30, 47, 60, 123-124, 147, 151, 174, 177, 200-201,
	276, 279, 281, 286, 320, 330, 379, 420, 435, 454,
	472, 482, 484, 487, 494-495
Töton	(İng) <i>Teutonic</i>
	328
Tutsak, esir	(İng) <i>prisoner</i>
	418, 427
Tüm	(İng) <i>whole</i>
	50, 56, 62, 86, 91-92, 94, 102-103, 108, 111, 116-
	118, 133, 141, 144, 150, 179, 187, 221, 248, 259,
	261, 282, 297, 300, 313, 340, 346, 354-355, 380,
	383-384, 391, 414, 442, 444, 468
Tümcü/lük	(İng) <i>holist/holism</i>
	74, 89, 248
Tümdengeliş/li	(İng) <i>deduction/deductive</i>
	117, 193, 395
Tümdengelişçi-kuralkoyucu	(İng) <i>deduktive-nomological</i>

- 191, 241
(Ar) *kullî*; (İng) *universal*
36, 46, 50-51, 62, 65, 68, 78, 93, 119, 194, 220-221, 289, 340, 393, 395
- Tümtanrıcılık
(Y→İng) *pantheisme*
Tümevarış/lı
(Ar) *istıkrâ'a*; (Y) *hē epagōgē*; (L) *inductio*;
(Fr-İng) *induction/inductive*
116, 193
- Tümruhculuk
(İng-Y→İng) *panpsychism*
191
- Türk/ce
(İng) *Turk/ish*
22, 26-28, 36, 54, 78, 94, 144, 146-147, 209, 242, 273, 288, 292, 296, 302, 329, 331, 335, 341, 362-363, 365, 373, 382-383, 412, 415, 423, 426-430, 434-435, 441, 443, 445-447, 451-452, 456, 471-474, 480, 482, 485, 487, 489, 494, 497, 500
- Türkiyat
(İng) *Turcology*
427-428, 499-500
- Türkmen
(F→İng) *Turkoman*
436, 448, 474, 477, 488, 496
- Türoluş/lu
(Y→İng) *phylogenesis/phylogenetic*;
(Alm) *Stammesgeschichte/stammesgeschichtlich*
37, 300, 302, 309, 314
- U-**
- Uğruluk, hırsızlık
(İng) *theft*
378, 473
- Uhrevî
(İng-L→İng) *divine*
269, 369, 467, 475
- Ulak-RNA
(İng) *messenger-RNA*
149
- Ulus
(Alm) *Volksgemeinschaft*; (Fr-İng) *nation*
324, 373
- Ulus devlet
(Fr) *état nation*; (İng) *nation state*
324, 373
- Unsur, öge
(Ar) *'unsur* (غُمْسُر); (Y) *stoikheion* (στοιχεῖον);
(L) *elementum*; (İng) *component, element*
21, 23, 55, 59-60, 65, 72, 90, 93-94, 98, 101, 104, 107-108, 113, 116, 125, 129, 133, 135, 138, 147,

	151-152, 163, 165, 175, 186, 191, 199, 201-203, 207, 214, 217, 231, 240, 244, 248, 250, 256, 268, 270-271, 279-280, 285-286, 296-297, 304-305, 307, 310, 312, 321, 332, 344-345, 351, 355, 358-359, 390-391, 393, 397, 402, 407-408, 419, 436, 469, 478
Usta	(İng) <i>master, craftsman, artisan</i> 46, 87, 268, 332, 339, 452
Ustabası	(İng) <i>foreman, chargehand</i> 452-453
Ustaca	(İng) <i>masterful, skilfully, dexterous</i> 268
Uşak	(Fr) <i>garçon</i> ; (İng) 1. <i>boy, youth</i> ; 2. <i>servant</i> —bkz: Çocuk, oğlan, oğul 483
Utanma	(Alm) <i>Scham</i> ; (İng) <i>shame</i> 457-458
Uyarlanabilirlik, uyarlanırlık	(İng) <i>adaptability</i> 200, 257
Uyarlanma	(Alm) <i>Anpassung</i> ; (Fr-İng) <i>adaptation</i> 126, 178, 258, 260, 374
Uyarlanma-öncesi	(İng) <i>preadaptation</i> 265
Uygulama/lı	(Fr-İng) <i>application/applied</i> 17, 33, 47, 56-58, 77, 99, 106, 184, 188, 314, 318-319, 366, 373, 443-444
Uykutulumu	(İng) <i>sleeping bag</i> 487, 495, 498
Uyum	(İng) <i>accord</i> 56-57, 214, 394, 404
Uzam	(L) <i>extensio</i> ; (Fr) <i>étendue</i> ; (İng) <i>extent</i> ; (Alm) <i>Umfang</i> 53-54, 201
Uzunkafataslı/lık	(İng) <i>dolicocephalic/dolicocephalous/dolicocephaly</i> ² 327, 603
Uzunev	(İng) <i>longhouse</i>

- 2 Uzunluğu genişliğine oranı %75.9 olan kafatası. Nilin kaynaklandığı Orta doğu Afrika, Nubya, Eski (Firavunlar devri) Mısır, İberya yarımadası, Sardinya, Korsika ile Sicilya adaları, Avrupanın kuzey ile kuzey batı Atlas deniz kıyısı, Hint –İran ile Hindin Tamil; İngiltere, İzlanda, İsveç, Norveç, Danimarka, Felemenk ile Kuzey Almanya ahâlileri ile buralardan yeryüzünün başka yörelerine göç edip yerleşmişlerin çoğunluğu uzunkafataslıdırlar.

- 497
(Y→İng) *organ*
19, 55-56, 58-59, 65, 113, 115, 154, 259, 264,
283, 289, 297, 328, 361, 370-371, 520
- Uzuv
(Y→Fr-İng) *organelle*
165
- Ü-
- Überrnensch (*Nieztsehe'de*) (Alm) fevkulbeşer, beşerüstü, üstüninsan
326, 339, 374
- Ülke (İng) *land* — bkz: Memleket, yurt
19, 60, 63, 74, 175-176, 195, 256, 272, 287, 318-
319, 328-330, 333, 344, 348, 366, 411, 414-415,
427, 430, 434-436, 438, 443, 447, 456, 462, 477,
487-488, 494, 500
- Ülkü/sel (İng) *ideal* (n-adj)
30, 297, 300, 308, 318, 323, 325-326, 328, 333,
343, 358-359, 373, 410, 415, 430, 433, 437, 439,
445, 463
- Ülkücülük (İng) *idealism*
321
- Ülküsel gerçeklik (Alm) *ideale Wirklichkeit*; (İng) *ideal reality*
325
- Üstâd (YenL) *virtuosus*→(İ→İng) *virtuoso*
280, 341, 347, 472, 477
- Üstbiçimlenme (Alm) *Überformung*
90
- Üstyapı (İng) *suprastructure*
348, 352
- Üzüntü (İng) *grief, grievance*; (Fr) *chagrin*;
(Alm) *Kummer*; Rus *peçal'* (печаль) — bkz: Dert
- V-
- Vahî (İng) *savage, wild*
289, 436
- Vaka (İng) *case*
19, 144, 151, 178, 200, 203-204, 270-271, 292,
304, 309, 319, 334, 336, 352, 364, 384, 401, 428-
430, 436, 439, 468

Vakıa/vakî	(İng) <i>fact/ual</i> 19-21, 117-118, 143, 146, 150-151, 156, 165, 172-173, 179, 200-201, 203-204, 208, 212-213, 239-240, 242, 244, 247, 249, 251, 256, 270-271, 292, 294, 301, 304, 309, 338, 368, 383-384, 400, 444
Vakıalarüstü	(L→İng) <i>suprafactual, above-factual</i> 378
Vakî gerçeklik	(İng) <i>factual reality</i> 378
Varagel	(Fr) <i>téléphérique</i> ; (İng) <i>cable car</i>
Vâreste	(İng) <i>exempt</i> 289
Vargı	(İng) <i>conclusion</i> 1. Varlık/lılık: (Ar) <i>vucûd</i> (وجود); (Y) <i>hē usia</i> (ούσία), to <i>einai</i> (εἶναι); (L) <i>ens</i> ; (Alm) <i>das Sein/Seiende</i> ; (İng) <i>the Being/ness, entity</i> 2. Varlıklı/lık <i>affluence/affluent/affluency</i> 19, 53, 109, 124, 134, 185-186, 228-229, 237, 244, 362, 372
Varlık felsefesi	(İng) <i>philosophy of being</i> 338
Varlık öğretisi	(Alm) <i>Seinslehre</i> ; (Y→İng) <i>ontology</i> 58, 62, 75, 89, 251, 338, 342, 358, 368, 420, 459- 460, 462
Varlık tabakası	(Alm) (Nikolai Hartmann:) <i>Seinsstufen, Seinsschichten</i> ; (İng) <i>stratum of Being</i> 89, 165, 203, 381
Varlıksal	(Y→İng) <i>ontic</i> 460
Varlıksal varoluş	(Alm) <i>ontischer Seinsbereich</i> ; (Fr) <i>existence ontique</i> ; (İng) <i>ontic existence</i> 460
Varlıkterkolumuşluğu	(Alm) <i>Seinsverlassenheit</i> (M. Heidegger'de); (İng) <i>foresakeness of Being</i>
Varlıkunutkanlığı	(Alm) <i>Seinsvergessenheit</i> (M. Heidegger'de); (İng) <i>forgetfulness of Being</i>
Varolan	(Ar) <i>mevcûd</i> (موجود); (Y) <i>to on</i> (το ον); (L) <i>existens</i> ; (Fr) <i>existant, entité</i> ; (İng) <i>existant being, entity</i> ; (Alm) <i>das Daseiende</i>

Varolanlar

33, 35-36, 38, 49, 65-67, 70-71, 75, 81, 82, 89, 92, 100-101, 112, 129, 133-134, 141-142, 147, 150, 153, 158, 165-167, 171, 173, 178, 183, 198, 200, 214-216, 218, 220, 223, 230, 236, 240-241, 257, 273-275, 279, 283, 296-298, 338-340, 344-348, 351-353, 357, 375, 380, 382-383, 394, 401, 407, 420, 459-460, 464-467, 472-473

(Ar) *mevcudât* (موجودات); (Y) *ta onta*;

(Alm) *die Daseienden*; (İng) *all existing things*

30, 35, 37-38, 43-44, 46-47, 49-51, 54, 56, 59-61, 66-68, 70-71, 73, 76, 81, 83, 89, 93, 100, 102, 109-110, 114, 124, 147, 151-152, 157, 161-163, 165, 171, 173, 184, 186, 189, 197, 214, 221, 231, 236, 238-240, 251, 274-276, 281, 285-286, 289-290, 295, 297-298, 326, 339-341, 350, 354, 380-382, 395, 401, 404, 408, 467

Varolma/k

(Ar) *vucûd* (وجود); (Y) (to) *hüparkhein* (ὕπαρχειν),

hē hüparksis (ὑπαρξίς), (to) *einai* (εἶναι); (L) *esse*;

(Alm) *sein, dasein, das Dasein*;

(İng) *existence/ to exist, to be*

—Heidegger: *Hiersein/hiersein*: Buradolma/k

(isim ile fiil olarak)

—Heidegger: *Dortsein/dortsein*: Oradolma/k

(isim ile fiil)

54-55, 70, 92, 108, 216, 225, 235-236, 270, 296, 347-348, 381, 408, 460, 463-464

Varolma—durum—şartı

(İng) *condition of the existential situation*

Varolma felsefesi

(İng) *existence philosophy*

Varolma mücadelesi

(İng) *struggle for existence*

179, 303-304, 319-320, 322, 324, 358, 373

Varoluş

(Alm) *Daseinsbereich, Daseinsweise*;

(Fr) *mode d'existence*; (İng) *manner,*

mode of existence, existential

31, 70, 87-88, 151, 157, 165, 178, 182, 216, 226, 240, 263, 274, 325, 345, 350, 354, 460, 465, 473

Varoluş felsefesi

(İng) *philosophy of existence*

Varoluşçuluk

(İng) *Existentialism*

347, 460

Varsayımlı

(İng) *hypothetical*

109, 117, 119, 348, 408

Varsayım	(İng) <i>hypothesis</i> 20, 22, 55, 60, 62-63, 78-79, 87, 97, 104-106, 114-115, 117-119, 126-127, 129, 133-135, 140, 151-152, 154, 156, 158, 175, 177, 179, 185-187, 221, 235, 240, 256-260, 268, 270-271, 285, 298, 301, 305, 307, 309-311, 318, 338, 348, 360, 367, 369, 515
Vasıf	(İng) <i>attribute</i> 24, 171, 238, 276, 419
Vasıflı (işçi)	(İng) <i>qualified (worker)</i> 329, 342, 371-372
Vâsi	(İng) <i>spacious</i> —bkz: Geniş 182
Vaşington	(İng) <i>Washington</i> 491-492, 494
Vatan	(İng) <i>state-territory, fatherland</i> —bkz: Anavatan 379, 447
Vatandaş/lık	(İng) <i>citizen/ship</i> —bkz: Yurtdaş 327, 335, 344, 453, 477, 487
Ve	(İng) <i>and, added to</i> —bkz: (verb suffix) ~p, da/de ... da/de, ile
Ve dahî	(İng) <i>moreover</i> 333, 444, 454
Veche	(İng) <i>aspect</i> 32, 162, 198, 204, 247, 301, 309, 322, 332, 341, 351, 353, 380, 392, 403, 439, 444, 468-469
Vecibe	(İng) <i>obligation</i> 335, 466
Veciz	(İng) <i>concise</i> 245, 403
Vecize	(İng) <i>aphorism</i> 163, 263, 329
Vecd, vecid	(İng) <i>ecstasy, rapture</i> 409, 419
Vehim	(İng) <i>hallucination</i> 493
Velî/lik	(İng) (Islamic version of) <i>saint</i> 362, 378, 378
Veliaht	(İng) <i>crown prince</i>
Veri/ler	(İng) <i>datum/data</i>

- 20, 32, 34-37, 45, 51, 55, 59-60, 64, 66, 71-72, 93, 96-97, 105, 111, 119, 131-133, 137, 139-140, 155, 164, 181-182, 185-187, 192-193, 195, 197-198, 209, 226, 228, 230, 232-233, 267, 269-270, 273, 303, 305, 311, 321, 324, 328, 333, 340, 342, 358-359, 370, 378-379, 384, 392, 403, 420, 444, 460, 465, 468-469
- Verim (İng) *produce, output, return, delivery*
106-108, 321, 324, 411
- Veritabanı (İng) *data base*
- Veya (İng) *and/or* —bkz: Ya ... ya da, yahut
- Vicdân (İng) *conscience*
267, 275, 406-407, 465-466, 468-470, 473, 479
- Vucut (İng) (human) *body* —bkz: Beden, gövde
18, 115-116, 149, 165, 168, 171, 199, 201, 206, 209, 213, 215-217, 222, 230, 238, 240, 267, 286, 302, 305, 308-309, 312, 326-327, 333, 347-348, 355, 367, 370, 383, 394-395, 407-409, 453, 493, 520-521
- Vucut vucuda, beden bedene (Fr) *corps à corps*
- Vuruşma/muharebe (İng) *battle* —bkz: Çatışma, kavga, mücadele, savaş
280, 416, 420, 436
- Y-**
- Ya ... ya da (İng) *either... or*
- Yaban/î (İng) *untamed, feral, deserted* —bkz: Vahşî
288-289
- Yabancı (İng) *stranger* —bkz: Ecnebî
33, 59, 83, 328, 333, 363, 374, 378, 460, 476-477, 493, 498-499
- Yabanel (İng) *foreign country*
378
- Yâd (İng) *remembrance* —bkz: Anı, hatıra
- Yad (İng) *alien; Stranger*
- Yadel, yadeller (İng) *strange land, far from home*
—bkz: Ecnebî, yabancı
363
- Yahudî (İng) *Jew/ish, Judaic*
26, 239, 320, 324, 326-328, 331, 334-338, 341-343, 348, 359, 365, 368-369, 371, 376, 379, 410-

	412, 414, 421, 425-452, 455-456, 461-463, 466, 468, 471
Yahudice, Ladino	(İng) <i>Judæo-spanish</i>
	447, 542
Yahudidüşmanı	(İng) <i>antisemitic, antisemite</i>
Yahudidüşmanlığı	(İng) <i>antisemitism</i>
Yahut	(İng) <i>or</i>
Yalınkat, sırf	(Alın) <i>bloß</i> ; (İng) <i>meer, sheere</i>
	65-66, 71-72, 121, 155, 202, 213, 228, 244, 339, 400, 472, 517
Yalvaç, peygamber	(İng) <i>prophet</i>
	394
Yapı	(İng) <i>structure</i>
	23, 57, 67, 81-83, 90, 92, 96-97, 102, 107, 110, 113, 115-116, 119, 124, 126, 128, 132, 134-137, 141-142, 144-145, 147-148, 150-151, 153, 157, 162, 166, 173-176, 178, 181-182, 195, 200, 202-203, 207, 212-213, 215-217, 219, 225, 229-232, 234-236, 238, 240, 242, 248, 250, 261-263, 265, 267, 279, 287, 298-300, 325, 328, 333, 342, 356, 366, 369-370, 391-392, 394-396, 403, 405, 408, 422, 441, 445, 460, 464, 473, 514, 516, 519
Yapıcı	(İng) <i>constructive</i>
	50, 81, 84, 191, 326, 344, 351, 356, 360, 441
Yapılabilirlik	(İng) <i>physibility</i>
Yapınma	(İng) <i>anabolism</i>
	217
Yapma	(Ar) <i>sun'î</i> ; (İng) <i>artificial</i>
	50, 100, 225, 229-230
Yapmak	(İng) <i>to make, to build</i>
Yaradan	(Ar) <i>Hâlik</i> ; (İng) <i>Creator</i>
	49-50, 262, 287, 479
Yargı	(İng) <i>judgement, decree, jurisdiction</i>
	35, 55, 68, 71, 80, 93-94, 101, 284, 324, 340, 372, 379, 413, 444, 469
Yargılama	(İng) <i>lawsuit, process, trial</i>
	68, 379, 429
Yarılım	(Fr-İng) <i>fission</i>
	177
Yasa/l	(İng) <i>uncodified law, natural law, nomology/nomological</i>
	—bkz: Kanun

	57, 59, 67-70, 87, 90-92, 110, 113, 116-119, 123, 128, 133, 137, 140, 171, 184, 186-187, 192, 204-206, 208, 230, 238, 243, 245, 266-267, 271, 295, 297-298, 301-302, 306, 351, 393, 420, 517
Yasama	(İng) <i>legislation</i>
Yasamacı	(Y→İng) <i>nomothetical</i>
	459
Yaş	(İng) <i>age</i>
	113, 176, 223, 279, 323, 363, 422, 458, 475, 479-480, 482, 485, 487, 489, 498, 517-518
Yaşama	(İng) <i>life in general or in the biotic sense; vital</i>
	—bkz: Hayat; dirim
	30-33, 56, 72, 85, 87, 94, 99-101, 108, 122-123, 133-134, 136, 138, 143-144, 146, 154, 173-174, 182, 193, 195, 199, 216, 216, 237, 259, 261, 262, 304, 308, 319-320, 335, 341-343, 351, 354, 357, 365, 376-377, 379, 389, 391-393, 395-396, 401-402, 404, 437, 449, 460, 462, 466, 469-471, 486, 489-490, 500, 515
Yaşama çenberi	(İng) <i>life cycle</i>
	259
Yaşama, hayat felsefesi	(İng) <i>philosophy of life</i>
	33, 182, 352, 371, 389, 392, 397
Yaşama mücâdelesı	(İng) <i>the struggle for life</i>
	31, 126, 262, 320
Yaşamalanı	(Alm) <i>Lebensraum</i> ; (İng) <i>living space</i>
	261-262, 329
Yaşamalık	(Alm) <i>living</i>
Yaşamanlayışı	(Alm) <i>Lebensauffassung, Lebenseinstellung</i> ; (İng) <i>outlook on life, attitude to life</i>
Yaşamanın teşrihi	(Fr) <i>dissection vitale</i> ; (İng) <i>biotic dissection</i>
	39
Yaşamatılımlı	(Fr) <i>élan vital</i> ; (İng) <i>life force</i>
	85, 89
Yaşamortaklığı	(Y→İng) <i>symbiosis</i>
	86, 108, 441
Yaşamortamı	(L→İng) <i>habitat</i>
Yaşanılır, yaşanabilir	(İng) <i>habitable</i>
	261, 395, 467

Yaşantı	—(OsmT) <i>hayat tecrübesi</i> ; (Alm) <i>Erlebnis</i> ; (Fr) <i>expérience vécue</i> ; (İng) <i>life experience</i> 33, 93, 109, 117, 164, 186, 219, 242, 320, 356, 362, 365, 389, 395, 397, 422, 466-468, 476, 480
Yaşantı berâberliği, yaşantı ortaklığı	(İng) <i>community of lived experiences</i>
Yaşar/lık, yaşanırılık	(İng) <i>living/viability</i> 194, 367, 425
Yaşayan	(İng) <i>living</i> 81, 92, 109-110, 123, 154, 156, 175-176, 216, 222-223, 242, 258, 287, 304, 306, 344-346, 357, 369, 401, 406, 408, 439, 471, 479, 497, 499
Yatay	(İng) <i>horizontal</i> 214, 246, 423
Yatırım	(İng) <i>investment</i>
Yatırmak, yatırım yapmak	(İng) <i>to invest</i>
Yatkınlık	(İng) <i>predisposition</i> 44, 153, 156, 188, 236, 240, 274, 299, 309, 317, 333, 366, 370
Yayla	(Fr-İng) <i>plateau</i> 363, 494-496, 499
Yazar	(İng) <i>writer</i> —Müellif (İng) <i>author</i> 237, 178, 286, 288, 310, 411, 422, 430, 443
Yazı	(İng) <i>writing, scripture, script; article</i> 22, 142, 244, 261, 328, 345, 391, 398-399, 414, 427, 447
Yazılım	(İng) <i>software</i>
Yazın	(Fr) <i>littérature</i>
Yelkiran	(Ar) <i>hâcib al-rîh</i> (حاجب الريح); (F) <i>şîşe-i çelû otomobil</i> (شیشه جلو اتومبیل); (İng) <i>windscreen</i> ; (Alm) <i>Windschutzscheibe</i> ; (Fr) <i>parebrise</i> 458
Yenicanlılıkçılık	(L→İng) <i>Neovitalism</i> 84
Yeniçağ	(İng) <i>New age</i> 27, 34, 38, 52, 55, 58, 64, 114, 147, 157, 204, 218, 224-225, 234, 239, 248-250, 256, 270, 293-297, 299, 301, 308, 310, 318, 324, 330, 334, 336-337, 359, 362, 368, 379, 382, 394, 396, 421, 463

Yenigine	(İng) <i>New Guinea</i> 497
Yenilik	(L) <i>novum</i> 81, 90, 180
Yepyerli	(İng) <i>aboriginal</i> 331, 497
Yer/el	(Y) <i>meros</i> (μέρος); (Fr-İng) <i>place/local</i> —bkz: Mahal/î, mekân 394
Yerbilim	(İng) <i>geology</i> 151, 175, 177, 186, 225, 258, 306
Yer bilimleri	(İng) <i>earth sciences</i> 177
Yerküre, yeryuvarlağı	(Alm) <i>Erdkugel, Erdball</i> ; (İng) <i>globe</i> 380
Yerleşik	(İng) <i>resident</i> 22, 287
Yerleşim	(İng) <i>settling</i> 437
Yerleşimci	(İng) <i>settler</i>
Yerleşimyeri	(İng) <i>settlement</i>
Yerleşmek	(İng) <i>to settle down</i> 126, 149-150, 239, 308, 330, 348, 359, 376, 430, 432, 434, 437-438, 490
Yerleştir/il/mek	(İng) <i>to (be) install/ed</i> —bkz: Orunlanmak 35, 62, 91, 99, 114, 146, 150, 165, 172, 233, 240, 288, 292, 308, 329, 360, 408
Yerli	(İng) <i>local, native, indigenous</i> —bkz: Yepyerli 329-331, 333, 344, 410, 415, 418, 431, 442, 477, 518
Yeryüzü	(Ar) <i>arz</i> (أرض); (F) <i>zemin</i> (زمین); (Y) <i>hē gē</i> (ἡ γῆ); (L) <i>terra</i> ; (Fr) <i>terre</i> ; (Alm) <i>die Erde</i> ; (İng) <i>Earth</i> ; (R) <i>zemlya</i> (земля) —bkz: Dünya 37, 47, 50, 71, 74, 88, 108, 126, 147, 151, 163, 165, 169-173, 175-176, 178, 186, 205, 243, 245, 255, 257, 263, 267, 273-274, 276, 280-281, 284, 286, 295, 298, 304, 309, 332, 339, 355, 362, 380- 381, 383, 392, 404-405, 437-438, 442, 462, 472, 482, 486, 496, 499, 515, 517-518
Yetiş/tır/me	(İng) <i>upbringing</i> —bkz: Eğitim, öğretim, terbiye

	289, 416, 471, 497
Yıkım	(Alm) <i>Zerstörung</i> ; (Fr-İng) <i>destruction</i> —bkz: Söküm
Yıkınma	(İng) <i>catabolism</i>
	217
Yıldız	(İng) <i>star</i>
	46, 165, 168-170, 172, 213, 243, 274, 369, 446, 475, 484, 499, 515
Yıldızada	(İng) <i>galaxy</i>
	165, 168-170, 172, 238, 243, 515
Yıldızlararası	(İng) <i>interstellar</i>
	171-172
Yıldızadalararası	(İng) <i>intergalactic</i>
Yidiş	(İng) <i>Yiddish</i>
	430, 439, 443, 456
Yoklama	(İng) <i>quiz, call-up</i> —bkz: Sınama, sınav, teftiş
	242
Yol açıcı	(İng) <i>causative</i>
	213
Yontmataş devri	(Y→İng) <i>paleolithic age</i>
Yorum	(İng) <i>interpretation, commentary</i>
	34, 109, 126, 182, 228, 273, 275, 398, 421
Yorumlamacılık, yorumlayıcı	(Y→İng) <i>hermeneutics/hermeneutical</i>
	459
Yorumlamalı	(İng) <i>interpretative</i>
Yoz	(İng) <i>decadent</i>
Yozdil	(Fr) <i>argo</i> ; (İng) <i>slang</i>
	209
Yozlaşma	(İng) <i>decadence</i> —bkz: Soysuzlaşma
	47, 203, 217, 320
Yön	(Fr-İng) <i>direction</i>
	70, 77, 79, 84, 99, 108, 122, 124-125, 141, 147-148, 164, 166, 177-178, 185, 191, 207, 209, 228, 246, 249, 256-257, 264, 272, 296, 307, 314, 356, 398, 402, 437, 441
Yönelimli	(İng) <i>directed</i>
	213, 275
Yönlendirme	(Fr-İng) <i>manipulation</i>
	214, 269, 336, 361
Yöntem	(Y→İng) <i>method</i>

	20, 22, 30, 33, 36-37, 61, 64, 66, 79, 81-83, 85, 98-99, 105, 107-109, 116-117, 129, 135, 174-175, 177, 180-181, 183-185, 187-188, 190, 197-198, 200, 202, 206, 218, 224, 232, 241, 244, 247-249, 256, 268, 271-272, 277, 280, 312, 357, 360, 368, 373, 395, 404, 437, 445, 466, 518
Yöntembilgisi	(İng) <i>methodology</i> 94, 97-98, 161, 177, 350, 368, 393
Yumurtakı	(Y) <i>albumen</i> ; (İng) <i>egg-white</i> 142
Yunan/ca, ~lı	(İng) <i>Greece, Ancient Greek</i> 26, 35, 78, 113, 117, 142-146, 277, 296, 310, 326-328, 330, 335, 337, 345, 347-348, 355, 357, 362, 369, 372, 382, 419, 422, 424, 439, 441, 443-444, 451, 453, 462-463, 471-473, 520
Yurt	(İng) 1. <i>fatherland, native country</i> , 2. <i>home</i> , 3. <i>tent</i> —bkz: Ocak 329, 335, 339, 409, 437, 471-472, 475, 487, 496
Yurtdaş	(İng) <i>fellow-countryman</i> —bkz: Vatandaş 256, 414, 439, 442, 483, 487
Yurtdışı	(İng) <i>abroad</i>
Yurtsama	(Alm) <i>Heimweh</i> (İng) <i>homesickness</i> —bkz: Gurbet, hicrân 439
Yürek	(İng) <i>heart</i> —bkz: Gönül, kalp 267, 417, 459, 483
-Z-	
Zalim	(İng) <i>unjust; cruel</i> —bkz: Zulum
Zaman	(İng) <i>time</i> 32, 35, 79, 86-87, 98, 151, 166, 175-176, 199, 201, 203, 207, 212-213, 216-218, 220, 239, 249, 292, 296-297, 301, 306, 308, 338-339, 354, 465, 486, 515
Zamanbildiren, zamanbildirir, zamansırası	(Y→İng) <i>chronology/chronological</i> 192
Zamandaş	(İng) <i>simultaneous</i> —bkz: Eşzaman 136, 140, 404
Zanaat	(Y→Fr→İng) <i>technique</i>

	57, 110, 157, 223, 250, 365, 367-368, 395-396, 418, 468, 497
Zanaat eleştirisi	(Y→Alm) <i>Technikkritik</i> 461
Zanaatçı/zanaatkâr	(İng) <i>technician</i> 84, 461
Zanaattaparlığı	(Y→Alm) <i>Technizismus</i> (M. Heidegger'de) 461
Zât	(Ar-F) (ذات); (Y) <i>ti en einai</i> (το τι εν ειναι); (L) <i>essentia</i> ; (Fr-İng) <i>essence</i> ; (Alm) <i>das Wesen</i> 51, 308, 344-345, 348, 350, 460-461, 500
Zenci	(İsp→İng) <i>Negro</i> —bkz: Karatenli 266, 287, 327, 330-331, 344, 410, 493-494
Zımnî yapısal özellikler	(İng) <i>implicit structural particularities</i> 147
Zihin/zihnî	(Y) <i>hē noēsis</i> (ἡ νοησις); (L) <i>intellectus</i> ; (Fr) <i>intellect</i> , <i>entendement</i> ; (İ) <i>intelletto</i> ; (İsp) <i>entendimiento</i> ; (İng) <i>understanding</i> , <i>intellect/~ual</i> ; (Alm) <i>Verstand/verstandesmäßig, Erkenntnisvermögen</i> ; (Fel) <i>verstand</i> ; (R) <i>rassudok</i> (рассудок) —bkz: Anlama 36, 44, 67, 69, 71-72, 76, 92, 116, 132, 134, 139, 156, 163-164, 172, 174, 182, 213, 257, 260-261, 268, 270, 275, 287, 308, 328, 332, 338-339, 344, 346, 348, 351, 362, 380-383, 390-391, 396, 402, 451, 460, 465, 469, 489
Zorunlu/luk	(İng) <i>necessary/necessity</i> 20, 29-31, 35, 51, 60, 61, 66-69, 72, 75, 81, 91, 96, 103, 105, 106, 112, 124, 128, 132, 136-137, 140, 147, 150, 172, 189-190, 202, 205-207, 210, 215, 222, 227-228, 234, 240, 249, 251-252, 259, 264, 270, 272, 282, 301, 303, 312, 323, 327, 338, 343-344, 360, 366, 368-369, 392, 396, 398, 452, 462-464, 470, 500
Zorunsuzluk	(Fr-İng) <i>contingence</i> 88, 248
Zulum	(İng) <i>injustice; cruelty</i> 318, 379, 417, 434

Hayatın Anatomisi: Canlılar Bilimi Felsefesi - Evrim ve Ötesi başlıklı kitabımız, insan dimâğının en mütekâmil, en kuşatıcı eseri olan felsefe-bilim sistemliliğinin vucuda getirilişi, onun belirli vasıflarına ilişkin örnek oluşturabilecek, bundan da öte, beşer-insan bütünlüğünün canlılar dünyasıyla irtibatını açıklayacak ve canlılığı aşkın –dirimötesi– kültür âlemine geçişin zeminini tesviye edecek en yetkili merci canlılar bilimi felsefesi ve onun ele aldığı ana sorunlar ile konuları irdeleyip açıklamayı amaçlamaktadır.

Kitabın eğildiği bu sorunlar, canlılar bilimi dışında kalan “Hayata Dair” ve “Ekler”de, demekki biyoloji-ötesi şeklinde nitelenebilecek olan kısımlarda daha bir deşilip açıklanmakta ve ana savı oluşturan ‘yaşama’ ile ‘hayat’ın kesiştiği yerlerin gösterilmesi cihetine gidilmektedir.

